ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2017

КИЇВ • 2019

УДК 904(477)
А-87

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій Вікторович, *канд. іст. наук*

Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, *д-р іст. наук*
ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, *канд. іст. наук*
ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, *д-р іст. наук, проф.*
ІВАКІН Гліб Юрійович (†), *член-кореспондент НАН України, проф.*
КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, *канд. іст. наук*
ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, *д-р. іст. наук, проф.*
МОЦЯ Олександр Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*
ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, *д-р іст. наук, проф.*
ПОТЄХІНА Інна Дмитрівна, *канд. іст. наук*
САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, *д-р. іст. наук*
СКОРИЙ Сергій Анатолійович, *д-р іст. наук, проф.*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, *д-р іст. наук, проф.*
ЧАБАЙ Віктор Петрович, *член-кореспондент НАН України, проф.*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Прийом матеріалів:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12
м. Київ 04210
e-mail: *adu.iananu@gmail.com*
факс (044) 418-33-06

Виходить за підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

А-87 Археологічні дослідження в Україні 2017 р. — Київ: ІА НАН України, 2019. — 390 с.
ISBN 978-617-7810-01-7

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 904(477)

В оформленні обкладинки використано фото курганів на правому березі р. Сіверський Донець нижче схилом від Бахмутської траси (Бахмутка) поблизу с. Довге Слов'яносербського р-ну Луганщини (з відео *Є. Лангa* для публікації: S. Telizhnko, S. Hardy «In the Line of Fire: the Situation with Archaeological Objects in Eastern Ukraine) та фото фрагменту аттичного чорнофігурного кратеру кола Лідосу (див.: В. Крутілов, Д. Чистов «Роботи Березанської експедиції у 2016 р. (ділянка «О-Західний»)», с. 166, рис. 3).

ISBN 978-617-7810-01-7

© Інститут археології НАН України, 2019
© Автори статей, 2019

Редактор: *О. О. Білинський*; оформлення обкладинки: *А. В. Панікарський*; верстка: *С. А. Горбаненко*

Підписано до друку 7.05.2019 р. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 47,7.
Ум. друк. арк. 45,4. Тираж 300 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ,
проспект Героїв Сталінграда, 12; *www.iananu.org.ua*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано: ПП «Видавництво «Стародавній Світ»; тел.: (044) 599-34-43;
e-mail: *books@ancientry.org*; *www.ancientry.org*
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

ЗМІСТ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ПЕТРАУСКАС О., АВРАМЕНКО М. Розкопки пам'ятки черняхівської культури Попівка I на Вінничині 7

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАЮК В. Роботи в Луцькому Історико-культурному заповіднику в 2016 р. 8

БАЮК В. Продовження дослідження давньої переправи Луцька 9

БАЮК В. Роботи в державному історико-культурному заповіднику м. Луцька в 2017 р. 10

ВЕРБА Т. Розвідки в Середньому Надстир'ї 13

СІЛАЄВ О. Археологічний нагляд на об'єктах Локачинського газового родовища 14

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

МЕЛЬНИК О., ОТРОЩЕНКО В., СТЕБЛИНА І. Дослідження Криворізької експедиції 18

ПОЛІН С., ДАРАГАН М. ЧЕРНИХ Л. Розкопки скіфських курганів біля м. Покров 20

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

БРОВЕНДЕР Ю., ПОЛІДОВИЧ Ю. Розкопки курганів на півночі Донеччини 23

ШЕВЧЕНКО І. Поховання кола Бабине, відкрите в зоні бойових дій на Донеччині 25

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ГНЕРА В., ОЛЕНИЧ М. Розвідка в Брусилівському районі Житомирщини 27

ІЄВЛЄВ М, ПЕТРАУСКАС А., ТАРАБУКІН О., ХАДАДОВА М. Розкопки на Замковій горі в Житомирі 28

ПЕТРАУСКАС А. Археологічні дослідження в м. Малин 30

ПЕТРАУСКАС А. ПЕТРАУСКЕНЕ А. Проведення розвідок в Коростенському районі Житомирщини 31

ПЕТРАУСКАС А., ХАДАДОВА М. Виготовлення репліки маневицького моноксила в Олевську ... 32

ПЕТРАУСКАС А., ХАДАДОВА М. Дослідження древлянського колодязя в Олевську 34

ПЕТРАУСКАС А., ХАДАДОВА М. Дослідження на Північному городищі літописного Возвягля .. 35

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

МОЙЖЕС В. Дослідження середньовічних церков Закарпаття 38

ПРОХНЕНКО І. Дослідження північного валу Малокопанського городища 41

ПРОХНЕНКО І., ЖИЛЕНКО М. Дослідження Середнянського замку 44

ПРОХНЕНКО І., ЖИЛЕНКО М. Розкопки Королівського замку Нялаб 47

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

АНДРУХ С., ТОЩЕВ Г. Розкопки на Мамай-Горі у 2017 р. 51

АНТОНОВ А. Охоронні розкопки загону Запорізького обласного краєзнавчого музею 51

ДЖОС В. Археологічні розвідки в охоронній зоні Національного історико-культурного заповідника «Кам'яна Могила» 52

ДРОВОСЄКОВА О. Дослідження «Палацу» на території Історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» 53

ЄЛЬНИКОВ М. Дослідження поселення Мечеть-Могила у 2017 р. 56

КОТОВА Н., КІОСАК Д., СПІЦИНА Л. (†), ТУБОЛЬЦЕВ О., ДЖОС В., МАХОРТИХ С. Розкопки поселення Кам'яна Могила 1 57

ТОЩЕВ А. Дослідження Сорокіної балки біля с. Велика Знам'янка 57

ТОЩЕВ Г., ТУБОЛЬЦЕВ О., АНДРУХ С. Розкопки периферії могильника «Солоха» 58

КИЇВ

ІВАКІН Г. (†), БАРАНОВ В., ІВАКІН В., ЗОЦЕНКО І., БІБІКОВ Д., ОЛЕНИЧ А., ПЕРЕВЕРЗЄВ С. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва 59

ІВАКІН Г. (†), БАРАНОВ В., ЗОЦЕНКО І., ІВАКІН В. Дослідження у Феофанії 62

КОЗЛОВСЬКИЙ А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці 65

КОЗЛОВСЬКИЙ А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Дослідження давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А 69

КОЗЛОВСЬКИЙ А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Дослідження по вул. Михайлівській, 10 в 70

КОЗЮБА В. Розвідки на території Києва 74

ТАРАНЕНКО С., МИСЬКО Ю., БАЛАКІН С., ПАБАТ О. Археологічний сезон 2017 р. у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику 76

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВІДЕЙКО М. М., ВІДЕЙКО М. Ю., СЛЄСАРЄВ Є. Розвідки в Обухівському районі Київської області 79

ГОТУН І., КАЗИМІР О., ШАХРАЙ Д., ГУНЬ М., ТАЙКОВА С. Осередок давньоруського язичництва у передмісті Києва 81

ГОТУН І., ПЕТРАУСКАС А., КАЗИМІР О., ШАХРАЙ Д., БАБЕНКО Р., СУХОНОС А., ГУНЬ М. Шляхами Вікентія Хвойки 84

ГОТУН І., СУХОНОС А., КАЗИМІР О., СИНИЦЯ Є., ГУНЬ М. Вивчення північної периферії селища Ходосівка-Рославське 86

ІВАКІН В., ІВАКІН Г. (†), БАРАНОВ В., БІБІКОВ Д., ПЕРЕВЄРЗЄВ С., МИЛАШЕВСЬКИЙ О. Дослідження балтського могильника XI—XII ст. на Пороссі 89

КАДУН А. Обстеження підземного об'єкта в Гребенях 91

КАЗИМІР О., ГОТУН І., ШАХРАЙ Д., ОСИПЕНКО М., НЕПОМЯЩИХ В., ГУНЬ М., ЛОЗНИЦЯ Т. Дослідження північно-східної частини Софіївсько-Борщагівського селища 92

КАЗИМІР О., ГОТУН І., ШАХРАЙ Д., СИНИЦЯ Є., БАБЕНКО Р., ГУНЬ М., ЛОЗНИЦЯ Т. Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Борщагівка 95
МОЦЯ О., ГОТУН І., ПЕТРАУСКАС А., ШАХРАЙ Д., БАБЕНКО Р., ЧЕРНОВОЛ Д. Давньоруське городище в Гребенях за результатами нових робіт 98
ОСАДЧИЙ Р., ПОНОМАРЕНКО В., СОРОКУН А., ТОЛКАЧОВ Ю., ШИДЛОВСЬКИЙ П. Погреби — Старуха — пам'ятка первісної археології в Нижньому Подесенні 101
ПЕТРАУСКАС А., ГОТУН І. Розвідкові роботи у Ржищеві 103
ПЕТРАУСКАС А., ГОТУН І., КАЗИМІР О. Обстеження пам'яток Київщини 105
ПЕТРАУСКАС О., АВРАМЕНКО М. Охоронні дослідження на правобережній Київщині 107
ПЕТРАУСКАС О., ОСАУЛЬЧУК О., СІЛАЄВ О. Результати археологічних розвідок в Київській області 108
ТЕТЕРЯ Д., ПРЯДКО О. Розвідки на нижній та середній течії р. Трубіж 109
ТОЛКАЧОВ Ю., КОЛОСОВ Ю. (†), ОСАДЧИЙ Р., ПОНОМАРЕНКО В. Розвідки в с. Лісники на Київщині 110
ЧМІЛЬ Л., КОЗЮБА В., ОЛЕНИЧ А. Розвідки в Іванківському районі Київської області **113**

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

БЕЛЕНКО М., ГРИЦИК Ю., КОЛИБЕНКО В., ОСИПЕНКО М. Розвідки Національного музею історії України 114
ЗАЛІЗНЯК Л., ВЄТРОВ Д., ХОПТИНЕЦЬ І., БЕЛЕНКО М., НЕЗДОЛІЙ О. Підсумки дослідження палеолітичних стоянок долини річки Велика Вись у 2006—2017 рр. 116
КІОСАК Д. Розкопки багатошарової пам'ятки Мельнична круча 119
КІОСАК Д., ДЕНИСЮК В., КОЛЕСНИЧЕНКО А. Розвідки пам'яток неоліту—енеоліту в Гайворонському та Благовіщенському районах Кіровоградщини 120
КОЗИР І., БОРОВИК Т., ПАНЧЕНКО К., СИЧОВ М., ЧОРНИЙ О. Роботи експедиції Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка 121
НЕЗДОЛІЙ О. Розвідкові дослідження поблизу села Коробчине 125
ОРЛИК О., ТУПЧІЄНКО М. Розвідки на Кіровоградщині 128
СКОРИЙ С., ОРЛИК О., ЗИМОВЕЦЬ Р. Дослідження кургану на півдні Кіровоградщини 130

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

ТЕЛІЖЕНКО С. Дослідження в урочищі Гапчин Ліс (смт Сватове, Луганська область) 132
ТЕЛІЖЕНКО С., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А., ІВАНИЦЬКИЙ В. Розвідки на території Луганської області 133

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

КОРЧИНСЬКИЙ О., ПАВЛІВ Д., ПЕТЕГИРИЧ В. Розвідки на території заповідника «Стільське городище» 137
ОНИЩУК Я., БІЛАС Н., СТЕБЛІЙ Н., ПОГОРАЛЬСЬКИЙ Я. Дослідження могильника ранньоримського часу Карів І у Західному Побужжі .. 138
СІЛАЄВ О., НАЗАР І., КІСІЛЕВИЧ Ю., КОВАЛЬСЬКИЙ-БІЛОКРИЛИЙ Я. Розвідкові дослідження на Львівщині 143
ФИЛИПЧУК А. Роботи на території Пліснеського археологічного комплексу 144
ФИЛИПЧУК А., ЗАВІТІЙ Б., ЛЯСКА В. Підсумки робіт у Золочівському районі Львівщини 144
ШНІЦАР М. Дослідження в історичній частині міста Львова 145

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БОНДАРЕНКО Д., СМИРНОВ О. Античне святилище Вікторівка І 148
БУЙСЬКИХ А., ТВАРДЕЦЬКИЙ А., НОВІЧЕНКОВА М. Дослідження південно-східної частини римської цитаделі в Ольвії 149
БУЙСЬКИХ А., ФОРНАСЬЄ Й., КУЗЬМІЩЕВ О. Дослідження ольвійського передмістя 152
БУЙСЬКИХ А., ШЕЙКО І., ДІДЕНКО С., КОЗЛЕНКО Р. Дослідження в Ольвії (ділянка Р-25) .. 155
ГОРБЕНКО К. Розкопки укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад 157
ІВЧЕНКО А. Дослідження на некрополі Ольвії .. 161
КРУТІЛОВ В., СМИРНОВ О. Розкопки сакрального комплексу на Березані 164
КРУТІЛОВ В., ЧИСТОВ Д. Роботи Березанської експедиції у 2016 р. (ділянка «О-Західний»). 165
КРУТІЛОВ В., ЧИСТОВ Д. Дослідження на острові Березань (ділянка «О-Західний») 167
ПІСТРУІЛ І., ГЛАВЕНЧУК А. Дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка ІІ 169
СМИРНОВ О., БОНДАРЕНКО Д., ЗАПОРОЖЕЦЬ О. Розвідки в Бондарівському урочищі ... 172
ФОМЕНКО В., ТОВКАЙЛО М., М. ДЯЧЕНКО М. Розкопки багатошарових пам'яток Ґард та Лідина Балка на Південному Бузі 173

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

КІОСАК Д. Розвідки пам'яток неоліту—енеоліту в Савранському та Балтському районах Одеської області 175
САВЕЛЬЄВ О., КОВАЛЬСЬКИЙ Л. Розвідка на правому березі озера Сасик (Кундук) 175
САПОЖНИКОВ І., ІВАНОВА С., БОГУСЛАВСЬКИЙ Г., МАСЮТА Д., САВЕЛЬЄВ О., САВЕЛЬЄВА К., КОВАЛЬСЬКИЙ Л. Дослідження в Одеській області 177
ТЕСЛЕНКО І., БОГУСЛАВСЬКИЙ Г., КРАСНОЖОН А., ТЕЛІЖЕНКО С. Дослідження на території Білгород-Дністровської фортеці 179

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

БАШКАТОВ Ю., БІТКОВСЬКА Т., ПЕФТІЦЬ Д. Дослідження поселення доби пізньої бронзи — раннього залізного часу Єристівка ІІ 183
ГРЕЧКО Д., КРЮТЧЕНКО О., РЖЕВУСЬКА С. Дослідження Більського археологічного комплексу 185
КОВАЛЕНКО О., ЛУГОВИЙ Р. Розкопки на теренах сотенного містечка Балаклія 189
ПУГОЛОВОК Ю. Дослідження Глинського археологічного комплексу 190
ПУГОЛОВОК Ю. Розкопки Опішнянського городища 192
РЕЙДА Р., ГЕЙКО А., САПЄГІН С. Дослідження Шишацького могильника 193

СУПРУНЕНКО О., КУЛАТОВА І. Стела з околиць Бутенок 194
СУПРУНЕНКО О., МЕЛЬНИКОВА І., ТКАЧЕНКО О., ЯРЕМЧЕНКО В. Наглядові роботи на передгородді Полтавської фортеці 196
СУПРУНЕНКО О., ОСАУЛЬЧУК О., ШЕРСТЮК В. Обстеження траси автообходу навколо смт Чутове 198
СУПРУНЕНКО О., ШЕРСТЮК В. Курган з енеолітичним похованням поблизу с. Мильці 200
СУПРУНЕНКО О., ШЕРСТЮК В. Роботи на селищі козацької доби Настасівка II 203
СУПРУНЕНКО О., ШЕРСТЮК В. Розкопки курганного могильника скіфського часу біля с. Покровська Багачка 206
ШАПОРДА О. Дослідження Історико-культурного заповідника «Більськ» 208
ШРАМКО І. Роботи на Західному укріпленні Більського городища 212
ШРАМКО І., ЗАДНІКОВ С. Дослідження округи Більського городища 213
ШРАМКО І., ЗАДНІКОВ С. Дослідження могильника Скоробір 213

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАРДЕЦЬКИЙ А., ВЕРТЕЛЕЦЬКИЙ Д. Розкопки укріпленого поселення трипільської культури етапу CII Мирогоща-15 на Рівненщині 215
ВОЙТЮК О. Дослідження пізньосередньовічного Острога 218
ВОЙТЮК О. Розкопки в Рівненському замку 221
ПШЕНИЧНИЙ Ю. До історії острова Кемпа у Дубні 222
САМОЛЮК В., ВОЙТЮК О., МАРЧУК А. Дослідження крипт костелу Благовіщення Пресвятої Діви Марії у смт Клевань 226

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛИНСЬКА Л., БІЛИНСЬКИЙ О., ДЕМІНА А. Розвідки на території Сумської області. 228
ГРЕЧКО Д., БЕРЕСТ Ю., КОРОТЯ О., КРЮТЧЕНКО О., ОСАДЧИЙ Є., ПУГОЛОВОК Ю., ШАПОРДА О. Розвідки на Сумщині 229
КАРАВАЙКО Д., ПЛАКСІНА О. Дослідження городища Ширяєве на Сеймі 232
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р., НІКІТІН Ю., ЖАРОВ Г., ШУЛЬГА О. Дослідження Лівобережної археологічної експедиції в 2016 р. 236
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р., НІКІТІН Ю., ЖАРОВ Г., ШУЛЬГА О. Роботи Лівобережної комплексної археологічної експедиції 237
ШУПИК (ФЕДОСОВА) Г. Розвідки у Шосткинському районі Сумщини 238

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

АКСЬОНОВ В., ПЕЛЯШЕНКО К., ХОРУЖА М. Дослідження Нетайлівського могильника 239
АКСЬОНОВ В., СКИРДА В. Дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника 240
ГОЛУБЄВА І., В. ОКАТЕНКО В., ГОЛУБЄВ А., СВИСТУН Г. Охоронні дослідження на території м. Харків та Харківської обл. 242
КВІТКОВСКИЙ В., СВИСТУН Г. Розвідки в зміївському та печенізькому в. Колода. 247
КОЛОДА В. Дослідження городища в с. Мохнач та його околиць 250
ЛЮБИЧЕВ М., МИЗГІН К., ШУЛЬТЦ Е., ВАРАЧОВА К., ФІЛАТОВ Д. Дослідження пам'яток пізньоримського часу на Харківщині 252
ОКАТЕНКО В. Нові поселенські структури скіфського часу на Харківщині 253
ОКАТЕНКО В., СКОРИЙ С., ЗИМОВЕЦЬ Р. Дослідження Дуншовської курганної групи Люботинського могильника скіфської доби 257
ОКАТЕНКО В., СКОРИЙ С., СВИСТУН Г. Дослідження кургану доби бронзи біля с. Настеньківка 263
ПЕЛЯШЕНКО К. Розкопки Циркунівського городища 265
СКИРДА В. Нова пам'ятка пеньківської культури на Харківщині 266
СЛЕДЮК Д., ОКАТЕНКО В., ГОЛУБЄВА І., СВИСТУН Г. Дослідження української лінії укріплень на Харківщині 267
СНІЖКО І., БАБЕНКО Л. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка 272
ЮРЧЕНКО А. Роботи в Чугуївському районі ... 274

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛЯЄВА С., ГУЛЕНКО К., ФІАЛКО О. Дослідження Південної середньовічної експедиції ІА НАНУ 276
ВОЛКОВ А. Розвідка на Камянській Січі та поблизу села Республиканець 277
ГЕРАСІМОВ В., РЕЙДА Р. Дослідження Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції 280
ДЗНЕЛАДЗЕ О., СІКОЗА Д. Розвідки на пізньоскіфських пам'ятках Низового Дніпра 281
НИКОНЕНКО Д., МАТЕРА М. Дослідження Консуловського городища 281
СИМОНЕНКО О., СІКОЗА Д., ДЗНЕЛАДЗЕ О. Дослідження могильника Червоний Маяк 283

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ГЕРШКОВИЧ Я., КУШТАН Д., ПОЗІХОВСЬКИЙ О. Розкопки кургану та зольників фіналу доби бронзи — раннього залізного віку на теренах м. Нетішин 285
СТАРЕНЬКИЙ І., ЛЕВІНЗОН Є. Розвідка в околицях сіл Баговиця та Бакота 286
ЯКУБОВСЬКИЙ В., ТИМКІВ С. Дослідження в Національному заповіднику «Кам'янець» 288

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

БАШКАТОВ Ю., БІТКОВСЬКА Т. Дослідження на поселенні біля с. Івківці на Чигиринщині 291
БОЛТРИК Ю., ДІДЕНКО С., КАРМАЗІНА Л., ПРОБИЙГОЛОВА О., ЧЕРНИШ С. Хроноіндикатори городища на горі Лисуха (гончарні артефакти) 292
БОЛТРИК Ю., КАРМАЗІНА Л., ПРОБИЙГОЛОВА О. Металообробний комплекс пізньоримського часу городища Лисуха 294
БОЛТРИК Ю., КАРМАЗІНА Л., ПРОБИЙГОЛОВА О., ОЧЕРЕТНИЙ С. Житлово-господарські комплекси городища Лисуха 297
БОЛТРИК Ю., КАРМАЗІНА Л., ПРОБИЙГОЛОВА О., ОЧЕРЕТНИЙ С. Оборонні споруди городища на горі Лисуха 302
МОГИЛОВ О., РУДЕНКО С., ПАНЧЕНКО К., ЛЯШКО Ю. Розкопки Мотронинського городища 306

ПОЛТАВЕЦЬ В., МОГИЛОВ О., КОЗАК О., РУДЕНКО С. Розкопки на Замковій Горі в Чигирині 307
ПРОБИЙГОЛОВА О., БОЛТРИК Ю., ОЧЕРЕТНИЙ С., КУШТАН Д., КАРМАЗІНА Л., ЧЕРНИШ С. Поселення енеоліту – доби бронзи на «висоті 175,1» біля с. Бучак на Канівщині 310
ПРЯДКО О. Розвідки на території Лівобережної Черкащини 314
СКИБА А., БАРАНОВ В. Нові дослідження на Пастирському городищі 317
ЧЕРНИШ С., КУЗЬМИЧ Д. Комплекс кухонного посуду скіфського часу з с. Студенець на Канівщині 320
ШИДЛОВСЬКИЙ П., ЕЗАРТС П., ЦВІРКУН О., ЧИМИРИС М. Стратиграфічні дослідження Межиріцької стоянки 321

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ПЕТРАУСКАС О., АВРАМЕНКО М. Роботи на могильнику черняхівської культури Комарів 1 .. 325
ПЕТРАУСКАС О., ДЕРЕВ'ЯНКО О., ШИШКІН Р. Дослідження ремісничої факторії черняхівської культури в Комарові на Подністров'ї 325
ПЕТРАУСКАС О., МИЛЯН Т., КАРЛСЕН Х.-Й., ХЕГЕВИШ М. Підсумки досліджень біля с. Комарів .. 327

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВЕРЕМЕЙЧИК О., БОНДАР О. Дослідження Любецької експедиції 329
КЕДУН І., ПАРХОМЕНКО О. Дослідження в м. Ніжин та його околицях 330
КРАВЧЕНКО Р. Дослідження городища в ур. Ведмедки біля с. Шабалинів 332
МОЦЯ О., КАЗАКОВ А. Роботи лівобережної експедиції 333
НОГІН Є. Дослідження неолітичних поселень Чернігівщини 334
ПОЧИНОК Е. Розвідка на території Козелецького району Чернігівщини 335
СИТИЙ Ю., МЕЗЕНЦЕВ В. Дослідження у Батурині 336
СКОРОХОД В., КАПУСТІН К. Дослідження подолу Виповзівського городища 338
СКОРОХОД В., МАНІГДА О., ЗОЦЕНКО І., СТЕПАНЕНКО С. Топографічна зйомка городища, посаду та подолу в ур. Коровель біля с. Шестовиця (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки) .. 339
СКОРОХОД В., МАНІГДА О., ЗОЦЕНКО І., СТЕПАНЕНКО С. Топографічна зйомка курганних груп Шестовицького некрополя (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки) 343
СКОРОХОД В., МОЦЯ О., СИТА Л., ЖИГОЛА В. Дослідження городища та посаду Виповзівського археологічного комплексу 345
СКОРОХОД В., СИТА Л., СОРОКІН С. Дослідження Седнівського археологічного комплексу 347
ЧЕРНЕНКО О., КЕДУН І. Дослідження у Новгород-Сіверському 349
ЧЕРНЕНКО О., ЛУЦЕНКО Р., КРАВЧЕНКО Р. Дослідження на території Мезинського Національного природного парку 350
ЧЕРНЕНКО О., НОВИК Т. Дослідження на території стародавнього Чернігова 352

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

КУШНІР А. Палеогрунтознавчі дослідження 2017 р. 355
НЕСТЕРОВСЬКИЙ В., АНДРЕЄВ О. Аналітичні дослідження артефактів у 2017 р. 357
ГОШКО Т., АНІСТРАТЕНКО В., ГОТУН І. Дослідження перламутрового хрестика з Ходосівки ... 361
ГОРБАНЕНКО С. Палеоетноботанічні визначення 2017 р. 362
ГОРОБЕЦЬ Л. Орнітологічні визначення 2017 р. . 371
БІТКОВСЬКА Т. Визначення ссавців 373
КОЗАК О. Антропологічні та палеопатологічні експертизи 2017 р. 375
КОЗАК О., НАЗАРОВА Т., РУДИЧ Т. Дослідження антропологічного матеріалу з розкопок могильника у с. Червоний Маяк у 2016 р. 377
ПОТЄХІНА І. Перші результати вивчення МтДНК і повного геному трипільців. 383
ПОТЄХІНА І., ДОЛЖЕНКО Ю. Антропологічні матеріали з розкопок у старому місті, Вінниця. .. 384
СЛОБОДЯН Т. Дослідження тілопальних поховань у 2017 році 387

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

О. Петраускас, М. Авраменко

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПОПІВКА І НА ВІННИЧИНІ

Для проведення рятівних археологічних досліджень пам'ятки культурної спадщини України Попівка 1 в складі Подільської експедиції було сформовано окремий загін зі співробітників відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАНУ та НДЦ «Рятівна археологічна служба» (м. Львів).

Пам'ятка Попівка 1 була відкрита у 2016 р. під час проведення пошукових робіт по трасі газопроводів «Уренгой — Помари — Ужгород» та «Прогрес». Площа відчужуваної під будівництво ділянки склала 175 м при ширині 5 м. Нитка газопроводу перетинала його площу в перпендикулярному напрямку. За умовами проведення рятівних досліджень археологічним розкопкам підлягала територія пам'ятки, яка потрапляла виключно в зону будівництва. За цих обставин деякі об'єкти не були досліджені повністю.

Під час проведення досліджень на могильнику отримано велику кількість рухомих артефактів: знахідки масового характеру (кераміка, вироби з каменю, кістки тварин тощо), близько 285 індивідуальних знахідок (фібули, пряслиця, намисто, уламки скляного посуду тощо) та антропологічний матеріал з 22 поховань.

Комплекс археологічних пам'яток пізньоримського часу, який складається з поселення (Попівка 2) та синхронного йому могильника (Попівка 1) знаходиться на землях Попівської і Війтовецької сільських рад Липовецького р-ну Вінницької обл. Могильник розташований на північному схилі близько до витоків невеликого безіменного струмка (права притока р. Соб). Довжина балки, по якій протікає струмок, приблизно 6 км. Площа могильника могла становити близько 1 га.

Загальна досліджена площа на пам'ятці Попівка 1 склала 800 м^2. Тут було виявлено 31 об'єкт поселенського та культового характеру (черняхівської культури та ранньозалізного часу) та 22 поховання черняхівської культури.

Об'єкти поселенського характеру представлені ямами різного розміру і конфігурації. Частина з них могла належати ямам-зерносховищам (глибиною понад 1 м, зі сходинками з одного боку) та стовповим ямам (округлої форми діаметром до 0,5 м і глибино 0,4 — 0,5 м) від споруд наземного типу. Із заповнення цих об'єктів походять окремі уламки ліпного посуду раннього залізного віку та черняхівської культури.

На могильнику досліджено 22 тілопокладення, одне з яких орієнтоване головою на північ, всі інші — на захід. Поховання здійснені в простих ямах та ямах із заплічками, глибиною від 0,7 до 1,8 м. Положення кістяків в переважній більшості випростане на спині з витягнутими кінцівками, проте, є випадки викладання рук на живіт. Незначна частина поховань була зруйнована в давнину. У похованнях, орієнтованих за лінією схід — захід, супровідний інвентар представлений фібулами, скляним намистом та залізним ножем. Найбільша кількість поховального інвентарю знайдена в захороненні дитини, яку поклали головою на північ. На плечах були парні бронзові фібули, в області грудей — намисто зі скла та бурштину. У східній половині ями були поставлені дев'ять гончарних посудин (горщики, миски, глек). Із культурного шару могильника походять окремі знахідки уламків гончарного посуду, фібули, пряжки, оплавлене скло тощо. За особливостями обряду та знахідок досліджені поховання можливо датувати серединою IV — початком V ст.

Розташування могильника Попівка 1 відносно поселення не є типовим для черняхівської культури. У цьому випадку він розташований на одних горизонталях з поселенням, культурний шар якого чітко простежується вздовж схилу балки в напрямку витоків струмка. Частина могильника, досліджена превентивними розкопками, свідчить про переважання тут поховань із західною орієнтацією. Не виключено, що даний могильник за своєю планіграфічною структурою міг належати до могильників типу «Гаврилівка — Журавка», для яких притаманне розмежування на окремі ділянки з переважанням в кожній з них певних типів поховань.

В. Баюк

РОБОТИ В ЛУЦЬКОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ В 2016 р.

Роботи 2016 р. на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк носили наглядовий та пам'яткоохоронний характер. Було проведено археологічні нагляди під час проведення реконструкції (заміни) підпірної стінки валів Луцького замку та під час влаштування системи гідромережі по вул. Плитниця.

Нагальність заміни зовнішньої підпірної стінки валів Луцького замку була обумовлена частковим руйнуванням старої підпірної стінки, яку звели під час ремонтно-реставраційних робіт замку у 1930-х рр. Під час проведення даних робіт було повністю демонтовано стару підпірну стінку та влаштовано нову. Для цього, після демонтажу старої стінки по вісі її закладки, впритул до підошви валу, було прокопано траншею розмірами 240 × 1 м та глибиною 0,2—0,25м, наступна заливка якої розчином послугувала фундаментом нової стінки. Незважаючи на те, що траншеєю було порушено лише верхній дерново-болотний шар, тут виявлено матеріали від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя.

Встановлено, що сильно змішаний культурний шар репрезентує заселення даної території з кінця X ст., масові матеріали XII—XIII, XIV, XV—XVI та XVII—XVIII ст. вказують на безперервність розвитку та активне використання замкового пагорбу із давньоруського часу. Серед комплексу ординарних знахідок виділяються фрагмент ліпної посудини, що може бути датований рубежем культур прага-корчак та лука-райковецька; фрагменти стінок амфори світло-цеглистого кольору із орнаментом у вигляді тонких врізних паралельних ліній та синхронні їй фрагменти сироглиняних посудин-корчаг з комбінованим орнаментом у вигляді врізних хвилястих ліній чи пальцевих защипів із пружком; фрагменти орнаментованих полив'яних підложних плиток які можна зарахувати до XIV—XV ст. і локалізувати їх місце використання палацом Вітовта у Луцькому замку.

Зафіксовано також сильне змішання культурних напластувань, що утворилося внаслідок численних ремонтно-реставраційних та господарських робіт, прокладання комунікацій та шляхово-пішохідного покриття.

Окремим завданням наукового археологічного нагляду стала чітка фіксація стратиграфічних зрізів нижньої частини оборонного валу замку, які відкрилися внаслідок проведення робіт впритул до валу. Для зручності опису та креслень траса робіт була поділена на 8 відрізків, кожен з яких було детально зафотографовано та замальовано. Цими роботами встановлено раніше незасвідчений факт підсипки замкового валу на відрізку між В'їзною та Владичою баштами залишками мурованих конструкцій храму Іоанна Богослова, що існував в замку з останньої чверті XII ст. і був розібраний у 1776 р.

Науковий археологічний нагляд також проводився під час влаштування системи гідромереж по вулиці Плитниця. Археологічні дослідження тут були проведені М. П. Кучерою у 1969 р., коли було здійснено обстеження решток цегляної церкви Святого Дмитра в Окольному замку та заклаладено розвідкові шурфи біля її фундаментів. Одним із основних завдань археологічного нагляду було недопущення ймовірного руйнування фундаментів колишнього храму Святого Дмитра, чітка локалізація якого наразі залишається нез'ясованою.

Відповідно до робочого завдання влаштування окремої гідромережі від існуючого колектора гідромережі по вул. Плитниця (перехрестя з вул. Кафедральною) було прокопано траншею розмірами 1 × 30 м, що повністю перекривала площу, необхідну для влаштування гідромереж. Під час дослідження рівень дна траншеї сягав відмітки 1 м від денної поверхні, материка не досягнуто (за результатами робіт М. П. Кучери та даних геологічної розвідки рівень материкового ґрунту на даній ділянці залягає на глибині від 4 до 5,5 м).

На ділянці траншеї зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,2 м — тверде покриття (асфальт, бруківка); 0,2—0,35 м — шар піску, який слугує підсипкою під шляхове покрит-

тя; 0,35—0,95 м — шар сильно гумусованого, часто змішаного темного суглинку із матеріалами від давньоруського часу до пізнього середньовіччя. Під час дослідження зафіксовано кілька перекопів, що були пов'язані із неодноразовим влаштуванням на даній ділянці різних господарських мереж.

Колекцію матеріалів складають фрагменти гончарної кераміки від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя, фрагменти неполив'яних та полив'яних кахель, скляних віконниць та інших виробів із скла, сильно корозовані фрагменти виробів із чорного металу а також, у невеликій кількості, розрізнені остеологічні залишки. Археологічний матеріал звідси датований у проміжку від кінця X до XVIII ст.

Найцікавішою серед знахідок є кутова коробчаста кахля, яку відреставрував у первісному об'ємі реставратором Рівненського краєзнавчого музею О. П. Войтюк. Кахля складається із двох квадратних, розмірами 9,5 × 9,5 см, площин, на кожній з яких збережене випукле зображення ангела. Лицеві сторони виробу вкриті синьо-зеленою поливою, одна з площин сильно пошкоджена вогнем, інша відносно слабше обпалена. Така кахля знайдена у Луцьку вперше, може бути датована часом XVI—XVII ст. і локалізована як частина опалювального пристрою з римсько-католицького монастиря Святої Бригіти.

Заплановані подальші роботи стосуються трасування оборонних стін Окольного замку, дослідження колишніх монастирських комплексів, археологічних розвідок, проведення рятівних та наглядових археологічних робіт на території та в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк.

В. Баюк

ПРОДОВЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ ПЕРЕПРАВИ ЛУЦЬКА

В охоронній зоні Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк було продовжено дослідження території давньої переправи міста, котра у 2016 р. отримала статус нововиявленої пам'ятки археології. Роботи проводились заповідником за участі студентів Волинської духовної семінарії, консультаційну допомогу надавав начальник Волинської експедиції ІА НАНУ А. В. Панікарський та співробітники експедиції О. С. Мілашевським і О. Д. Козак.

Територія робіт розташована на лівому березі р. Стир, навпроти закінчення вулиці Драгоманова. Дана територія являє собою широку рівну заплаву. Роботи проводились на єдиному в околиці підвищенні над рівнем заплави, на якому внаслідок візуального обстеження автором було виявлено сліди існування культурного шару. Рельєф території заплавний рівнинний, пам'ятка являє собою розтягнуте підвищення розмірами 80 × 20 м, обмежене ровом (каналом). Роботи 2017 р. було зосереджено на дослідженні рову.

На ділянці рову пам'ятки було закладено розвідкову траншею 2 (нумерація продовжується від перших досліджень 2016 р.) розмірами 2 × 12 м, що повністю перекривала ширину обвідного рову виявленого об'єкта археологічної спадщини. Розвідкова траншея була закладена по сторонам світу зі сходу на захід і отримала буквенне позначення Б та літерну нумерацію від 2 до 7. Нумерацію було присвоєно з врахуванням можливості закладання дорізок при дослідження імовірних об'єктів. Дослідження проводились методом одночасного відкриття всієї площі траншеї поштиково із зачисткою після кожного штика. Загальна досліджена до материка площа становить 24 м^2. Під час дослідження рівень дна розкопу було доведено до материка, глибина якого дещо різнилась в межах розкопу. Вцілому рівень материка повторював конфігурацію заглибленої денної поверхні рову, глибини вимірювались від репера, яким у цьому випадку слугував кут бетонної опори високовольтної ЛЕП (використання репера продовжується від досліджень 2016 р.). У цілому рівень 0 репера відповідав найвищій точці денної поверхні пагорба. Відміряні від нього глибини становили: у південній частині 0,4 м; у центральній — 0,8 м; у північній — 0,6 м.

На ділянці розкопу зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,2 м — шар багаторічного

дерну, в якому у невеликій кількості зустрічалися фрагменти кераміки та інші матеріали від періоду пізнього середньовіччя до XX ст.; 0,2—0,6 м — шар щільного гумусованого суглинку від темного до жовто-сірого кольорів із знахідками епохи пізнього середньовіччя, кількість яких пропорційно змінювалась із півночі (сторони основного масиву пам'ятки) до півдня (напільної частини, якою у цьому випадку слугують рівнинні заплавні території Стиру) ; 0,6—0,8 м — шар темного, вогкого торфово-болотного ґрунту, що лежав по підвищених краях траншеї на материковому торфі а у середній (найглибшій) частині траншеї переходив у ґрунтові води.

Загалом розвідка показала незначну перспективу подальшого дослідження обвідного рову пам'ятки при застосуванні методу розкопок широкою площею.

Після закінчення робіт розвідкову траншею було засипано і рекультивовано.

Під час проведення розвідкових досліджень виявлено певну кількість кераміки та інших матеріалів, що належать до часу найбільшого розвитку об'єкту XV—XVII ст.

До часу кінця XV ст. тут можна зарахувати комплекс тонкостінної достатньо якісної кераміки переважно стрімких форм, визначальною рисою якої є заглиблення на внутрішньому боці вінця та комбінований орнамент його закінчення.

Використання штампованого орнаменту переважає у виявлених матеріалах XVI ст. Це фрагменти посудин із профільованим заокругленим вінцем та комбінованим штампованим чи врізним орнаментом. До цього періоду можна також зарахувати виявлений фрагмент кута барокової лицьової кахлі з ознаками зображення та слідами поливи та фрагмент круглої ручки від посудини.

Період XVII ст. представлений незначною кількістю світло глиняного посуду із комбінованими розписами червоною чи коричневою фарбами.

Також у культурному шарі було виявлено досить значну кількість скляного посуду. Це звичні для пізнього середньовіччя форми пляшок, чарок та штофів із світло-зеленого, зеленого чи світло-синього скла, вкриті блискучою поливою. Цікавими є також достатньо чисельні знахідки склоробного шлаку, що є безсумнівним свідченням і ремісничого характеру об'єкту у певний часовий проміжок. Вироби зі скла також відносяться до предметів побуту і датуються часом XVI—XVII ст.

Таким чином, продовження наукових археологічних розвідок на лівому березі р. Стир в урочищі «Переправа» дозволило підкріпити висновок про наявність тут пам'ятки археологічної спадщини. Це безсумнівно місце давньої переправи через р. Стир, яка у різні часи згадується як Великий земський міст або Домініканська переправа. Зосередження робіт 2017 р. на розвідці обвідного рову навколо пам'ятки дозволило попередньо з'ясувати його характер та розміри. Продовження археологічних досліджень необхідне для розуміння системи комунікації середньовічного Луцька та здобуття нових матеріалів з його історії.

В. Баюк

РОБОТИ В ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ М. ЛУЦЬКА В 2017 р.

На території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк роботи носили наглядовий характер. Було завершено археологічні дослідження частини земельної ділянки по вул. Кафедральній, 13, проведено археологічні нагляди під час ексгумації та перепоховання останків в'язнів Луцької тюрми, влаштування системи відведення атмосферних вод від Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла, здійснено археологічну розвідку втраченої частини Братського Хрестовоздвиженського собору.

Метою дослідження по вул. Кафедральній, 13 було обстеження земельної ділянки. Основне завдання полягало у завершенні дослідження території цієї ділянки після попередніх робіт ДП «Волинські старожитності». Фактично роботи полягали у дослідженні недокопаної частини культурного шару котловану ділянки, яка використовувалася у 2012 р. як пандус для пересування техніки.

Дослідження здійснював автор публікації спільно із начальником Волинської експедиції ІА НАНУ А. В. Панікарським. До роботи

експедиції були залучені архітектор та наукові співробітники заповіднику.

Дослідження проводились методом закладки траншеї перпендикулярно ширині відкопаного у 2012 р. за допомогою техніки котловану. Для робіт було обрано єдину доступну частина культурного шару, який не був затоплений ґрунтовими водами оскільки спроба відкачувати воду впродовж кількох днів будь-якого позитивного результату не дала.

На не затопленій ґрунтовими водами ділянці котловану було закладено траншею розмірами 3 × 12 м, що повністю перекривала ширину будівельного котловану. На ділянці розкопу зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,2 м (3,0—3,2 м від R) — шар дерну; 0,2—0,8 м (3,2—3,8 м від R) — шар щільного гумусованого суглинку, неодноразово перевідкладеного та змішаного як із знахідками археологічного характеру так і зі сміттям та побутовими речами XX і XXI ст.; 0,8—1,1 м (3,8—4,1 м від R) — шар жовтого, імовірно насипного піску без знахідок; 1,1—1,5 м (4,1—4,5 м від R) — шар темного, вогкого торфово-болотного ґрунту, що містив в собі знахідки пізнього середньовіччя, та, у відносно невеликій кількості, давньоруського часу.

Нижче цієї відмітки через активне проступання ґрунтових вод працювати стало не можливо. Після закінчення робіт траншею було засипано, дно котловану вирівняно.

Під час проведення археологічних досліджень виявлено певну кількість знахідок історичного та археологічного характеру. Через значні перевідкладення культурних шарів стратиграфікувати знахідки досить складно. Виявлений тут комплекс тонкостінної, часто димленої, кераміки звичних форм датований в межах XVI—XVII ст., представлена показова кераміка XIV—XV та класична кераміка із завершенням вінця у вигляді валика XII—XIII ст. Відносно рідкісною знахідкою для території Волині є виявлений тут фрагмент стінки амфори насичено-цеглистого кольору, який також можна зарахувати до періоду Давньоруської держави XII — першої половини XIII ст.

Окремо слід відзначити знайдене тут крем'яне знаряддя із слідами обробки та використання, частково вкрите біло-молочною поливою.

Науковий археологічний нагляд в дворі колишнього Монастиря Святої Бригіди був пов'язаний із потребою влаштування братської могили для перезахоронення ексгумованих КП ЛОР «Доля» останків в'язнів Луцької тюрми.

На ділянці, передбаченій для влаштування поховальної крипти ексгумованих в'язнів Луцької тюрми (за свідченням Луцького бюро судово-медичної експертизи всього 110 осіб) було закладено шурф розмірами 2 × 3 м, що мав слугувати в подальшому як місце перепоховання. Роботи проводились згідно археологічної методики методом одночасного відкриття всієї площі шурфа поштиково із зачисткою після кожного штика. Під час робіт рівень дна було доведено до перед материкового шару, відповідно до санітарних норм влаштування поховань.

На ділянці шурфа зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,3 м — тверде покриття; 0,3—0,6 м — шар щільного гумусованого суглинку темного кольору, сильно змішаного із будівельним та побутовим сміттям XX ст.; 0,6—0,8 м — шар жовтого насипного стерильного піску; 0,8—1,6 м — шар сірого перевідкладеного супіщаного ґрунту; 1,6—1,8 м — шар темнішого супіщаного, імовірно первісного ґрунту з окремими знахідками від періоду середньовіччя до Княжої доби; 1,8—2,2 м — шар супіщаного, перед материкового ґрунту, в якому у невеликій кількості зустрічалися матеріали періоду бронзи-раннього заліза. На глибині 2,2 м, відповідно до санітарних норм влаштування групових поховань роботи було зупинено. Дно шурфа було перевірено ручним буром, який показав наявність материка у вигляді жовто-сірого піску на глибині 2,5 м від репера.

Під час проведення робіт на глибині у 0,7 м було зафіксовано наявність архітектурного об'єкту, який було досліджено без розбору а пізніше законсервовано і засипано.

Після закінчення робіт шурф було обмуровано і влаштовано поховальну крипту, залишки виявленого архітектурного об'єкту при цьому повністю збережено.

До виявлених тут знахідок періоду пізнього середньовіччя тут можна зарахувати два фрагменти кераміки, виявленої безпосередньо на цегляній кладці архітектурного об'єкту. Це фрагменти стінок сіро глиняної посудини, вкриті із зовні зеленою поливою які можна датувати часом XVI—XVII ст. До рубежу XIV — XV ст. тут можна зарахувати єдиний фрагмент кришки гончарної посудини. Класична кераміка із завершенням вінця у вигляді валика XII—XIII ст. тут представлена фрагментом горщика цеглистого кольору. Кераміка курганного типу із гострим відтягнутим донизу краєм вінця тут представлена також єдиним фрагментом горщика звичайного темного кольору. Верхня частина ліпної посудини з плавно відігнутим та заокругленим вінцем та домішками у глиняному тісті може бути датована ранньослов'янським часом.

Матеріли періоду бронзи-раннього заліза зустрічались у невеликій кількості у перед-

материковому шарі. До ранньозалізного віку можна зарахувати фрагмент вінчика мініатюрної посудини з не виділеною шийкою та маленьким заокругленим вінцем, фрагмент стінки сироглиняного горщика із рустованою поверхнею та домішкою шамоту у глиняному тісті, та фрагмент стінки опуклої посудини із залощеною поверхнею. До бронзового віку тут відноситься показовий фрагмент стінки ліпної посудини із частково збереженим орнаментом у вигляді дрібних косих насічок. Імовірно, до цього самого часового проміжку можна зарахувати виявлені у перед материковому шарі виготовлену з кістки проколку із зашліфованою робочою поверхнею та клиновидним вістрям а також два крем'яні знаряддя із явними слідами обробки.

За звернення Релігійної громади Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римсько-Католицької церкви проводився науковий археологічний нагляд поруч споруди костелу. Роботи були пов'язані із потребою реконструкції системи водовідведення шляхом відведення атмосферних опадів через безперервну систему водостоків безпосередньо у колектори гідромереж.

Під час проведення робіт, в районі Східної башти костелу з глибини у 0,35 м у траншеї водовідведення засвідчено наявність археологічно-архітектурного об'єкту (№ 1). Для його дослідження траншею водовідведення було розширено до розмірів повноцінного шурфу 2 × 4 м, завдяки чому вдалося прослідкувати наявність іще одного об'єкту (відповідно, № 2). Для їх інтерпретації та можливого дослідження було здійснено очистку цегляної кладки та прокопано розвідкові зонди по краям закінчення кладки. Встановлено таке.

Об'єкт 1. Виявлений на глибині 0,35 м, простежено до глибини 1,8 м. Являє собою стінку (перестінок) із арковим склепінням. Кладка рядова, шви крупні, прослідковуються декоративні елементи (випуск пів цеглини карнизу, поєднання склепінчастої та рядової кладки). Об'єкт складено із цегли від XIV до XVI ст., картографічні дані відсутні. На даний час інтерпретувати об'єкт досить складно.

Об'єкт 2. Виявлений на глибині 0,25 м, простежено до глибини 1,65 м. Являє собою монолітний фундамент (частину фундаменту) споруди. Кладка рядова, шви крупні, прослідковано декоративні елементи (випуск пів цеглини карнизу). Об'єкт складено із цегли XIX ст. На даний час інтерпретувати об'єкт досить складно.

Після опрацювання трубу водовідведення пущено через аркове склепіння об'єкту 1, в об'єкті 2 для запуску труби довелось вирізати жолоб шириною 0,2 м на 4 ряди цеглин.

Ряд археологічних знахідок виявлено безпосередньо поруч із архітектурними об'єктами в процесі їх дослідження та розчистки. У верхньому горизонті культурного шару це, зокрема, фрагмент лицьової кахлі XVII ст. із частково збереженим оформленням у вигляді випуклого стилізованого мальтійського хреста, та комплекс тонкостінного димленого посуду із звичних для середньовічного Лучеська форм, що датований XVI ст.

Нижній горизонт культурного шару поруч із означеними об'єктами містив давніші знахідки. Це фрагмент придонної частини ранньогончарного горщика, край денця якого має широкий заплив глиняного тіста, у його центрі частково збережене клеймо у вигляді двох паралельних тонких ліній. Два фрагменти вінець давньоруських горщиків XII—XIII ст. мають класичне завершення у вигляді валика. Найранішою знахідкою, яку можна датувати в межах IX—X ст. тут є фрагмент стінки ліпного горщика.

На звернення Волинської єпархії УПЦ Церкви Київського Патріархату було проведено наукову археологічну розвідку в дворі Братського Хрестовоздвиженського храму. Роботи були пов'язані із потребою локалізації втраченої частини споруди бувшого Хрестовоздвиженського собору.

На ділянці, де за картографічними даними може були локалізована втрачена частина Братського Хрестовоздвиженського собору було закладено розвідкову траншею розмірами 2 × 10 м. Під час проведення робіт у квадраті 2/Е, у південному куті траншеї, під лінією бувшого водогону радянського часу, з глибини 0,7 м було зафіксовано наявність архітектурного об'єкту у вигляді завалу цегли квадратної форми, скріпленої будівельним розчином. Завал розчищено на 30 см, від 0,7 до 1 м. Із завалу було відібрано зразки цегли та розчину, сам об'єкт було досліджено без розбору а пізніше законсервовано і засипано.

Враховуючи картографічні дані та попередні результати розвідок виявлений сильно пошкоджений фрагмент імовірно належить колишньому Братському Собору, розібраному через аварійність у 1855 р.

Заплановані подальші роботи стосуються трасування оборонних стін Окольного замку, дослідження монастирських комплексів, археологічних розвідок і ознакування втрачених об'єктів, проведення рятівних та наглядових археологічних робіт на території та в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк.

Т. Верба

РОЗВІДКИ В СЕРЕДНЬОМУ НАДСТИР'Ї

Протягом польового сезону співробітниками відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею проводились археологічні розвідки у середньому Надстир'ї. У ході робіт було проведено візуальні обстеження та знято обміри оборонних конструкцій на території пам'ятки Крупа 11 «Замчище», локалізовано описаний В. Антоновичем курган невідомого часу біля с. Бортяхівка, проведено шурфування на поселенських пам'ятках у селах Буяни та Крупа.

Бортяхівка. У ході розвідок виявлено та обстежено дві пам'ятки археології. Бортяхівка 1 — курган невідомого часу на південній околиці села. Курган частково зруйнований, імовірно належить до епохи бронзи, має висоту до 1,5 м та діаметр понад 20 м. Бортяхівка 2 — пам'ятка литовсько-польського періоду, на поверхні трапляються фрагменти димленої та полив'яної кераміки XVI—XVIII ст. Пам'ятка розташована у центральній частині села поруч з господарським двором, приблизна площа 1 га.

Крупа. Проведено обміри пам'ятки «Крупа 11», яка являє собою замчище, розташоване у західній частині села на природному мисоподібному майданчику першої надзаплавної тераси правого берега р. Стир (рис. 1). північної та західної сторін майданчик має круті схили висотою до 16 м, з півдня і сходу немає виразних природних меж. Рельєф верхнього майданчику рівнинний. Внутрішня частина замчища на даний момент активно розорюється.

Замок має неправильну п'ятикутну форму, із сторонами різної довжини. Східна, найбільш збережена сторона оборонного комплексу складається з валу, двох виступаючих земляних платформ по його краях, в'їзного майданчику та рову. Північно-східна земляна платформа (№ 1) має форму нечіткого видовженого п'ятикутника, що прилягає до куртини південно-східною стороною. Східна частина валу являє собою лінію, загальна довжина якої сягає 74 м. Приблизно посередині вал розділений в'їзним майданчиком і розділяє оборонну лінію на північну та південну частини. Південно-східна земляна платформа (№ 2) має форму нечіткого п'ятикутника, що прилягає до валу північно-західною стороною. Безпосередньо перед валом та між платформами 1 і 2 розташований рів, перерізаний земляною площадкою, що переходить у в'їзний майданчик. У південній частині замку до східного валу в місці його з'єднання з платформою 2 прилягає південний вал, який має довжину біля 50 м

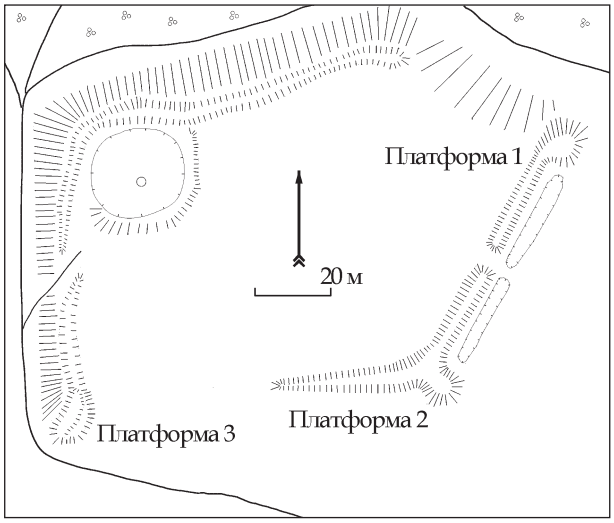

Рис. 1. План пам'ятки «Крупа 11»

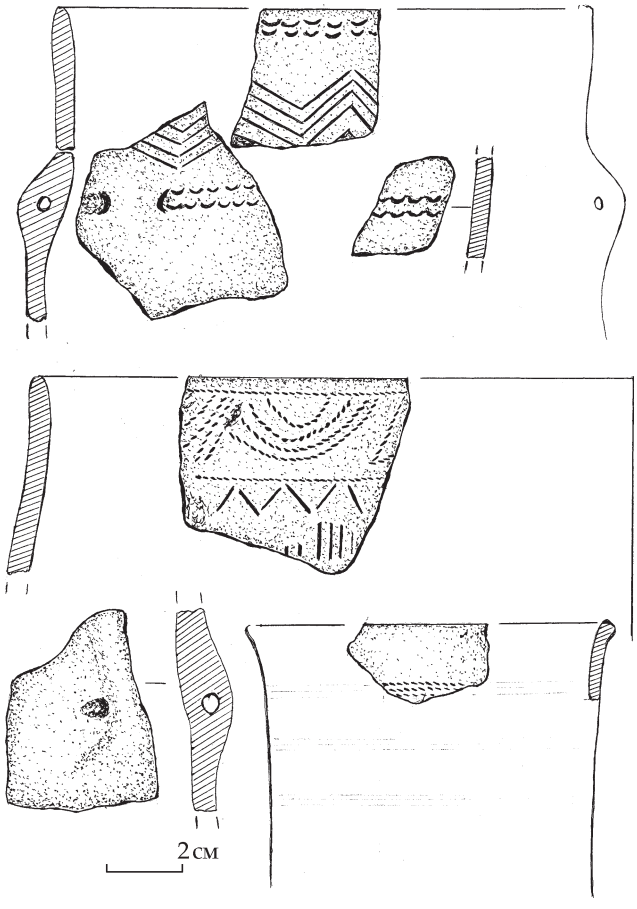

Рис. 2. Матеріали з пам'ятки «Крупа 5»

і висоту 3 м у східній частині та поступово спадає до 2 м у західній частині, де плавно зникає.

На захід від південно-східної платформи 2 розташована південно-західна земляна платформа 3, яка значною мірою зруйнована. Із північного боку до неї прилягає вал, який орієнтований чітко на північ та має довжину біля 90 м. Вал розташований по краю природного майданчика, висота якого сягає 10 м. Вал частково зруйнований, його північно-західна частина починається від різкого залому природного майданчику і проходить лінією на схід з відхиленням у сторону півночі. Довжина валу біля 130 м. Північно-східна сторона практично повністю зруйнована, її довжина біля 70 м і має форму дуги увігнутої всередину замкового простору. Схил пагорба пологий та має сліди численних вкопів.

Під час візуальних розвідок на поверхні замчища виявлено кераміку литовсько-польського періоду та кінця XIX — початку XX ст. Керамічний комплекс часів Речі Посполитої представлений фрагментами димленого посуду, який виконаний на швидкому гончарному крузі та має загладжену чи підлощену поверхню.

Пам'ятка «Крупа 5» в історіографії відома як городище давньоруського часу XI—XII ст. і багатошарове поселення: культури кулястих амфор енеоліту, стжижовської і тшинецько-комарівської культур доби бронзи. Пам'ятка знаходиться в с. Крупа на північній околиці села в урочищі «Висланка» на мисоподібному виступі правого берега р. Стир. На пам'ятці було проведено шурфування з метою підтвердження хронологічної приналежності. Стратиграфія: 0,00—0,05 м — дерн, на поверхні виявлено фрагменти кераміки давньоруського періоду та литовсько-польського часу; 0,05—0,5 м — чорнозем, на цьому рівні виявлено два інгумаційних безінвентарних поховання. В обох випадках скелети розташовувались горілиць, головою на південний-захід, руки зігнуті у ліктях. Поруч з похованнями виявлено цвяхи Т-подібної форми; 0,5—0,9 м — темно-сірий гумусований суглинок, в шарі виявлено крем'яні вироби та фрагменти ліпної кераміки енеоліту та епохи бронзи (рис. 2); 0,9—1,4 м — світло-сірий суглинок, на цьому рівні виявлено фрагменти ліпної кераміки культури кулястих амфор; 1,4—1,5 м — світла глина з вкрапленнями печини та вугликів; нижче, материкова світла глина. Таким чином, в ході робіт засвідчено наявність культурного шару енеоліту, епохи бронзи, давньоруського періоду та пізньосередньовічного часу.

Буяни. Продовжено роботи по дослідженню пам'ятки Буяни 8. На північ від шурфа 1 було закладено шурф 2 розмірами 2 × 4 м. Стратиграфія порушена численними кореневими системами дерев та пізніми вкопами: 0,00—0,05 м — дерн; 0,05—0,5 м — темно-сірий гумусований суглинок, в шарі виявлено кераміку давньоруського періоду та два безінвентарних поховання. В обох випадках скелети були розташовані горілиць, орієнтовані головами на захід, руки зігнуті у ліктях; 0,3—0,65 м — сірий гумусований суглинок, в шарі виявлено значну кількість людських кісток; 0,65—0,7 м — світло-сірий суглинок, що переходить у жовту материкову глину.

О. Сілаєв

АРХЕОЛОГІЧНИЙ НАГЛЯД НА ОБ'ЄКТАХ ЛОКАЧИНСЬКОГО ГАЗОВОГО РОДОВИЩА

Експедицією НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проведено нагляд на об'єктах облаштування газового родовища в Локачинському р-ні Волинської обл., які потрапили в межі охоронних зон нововиявлених об'єктів культурної спадщини. Усього було проведено дослідження на чотирьох ділянках, де площа розкопів складала від 30 до 94 м^2.

Міжгір'я 1. Багатошарове поселення вперше виявлене співробітниками НДЦ «РАС» у серпні 2016 р. за 1,6 км на північний захід від с. Міжгір'я Марковицької с/р Локачинського р-ну. Цьогорічні дослідження проведені на площі 30 м^2, розкоп закладено на північно-західному краю пам'ятки, паралельно до прокладеної траншеї шлейфу-газопроводу. Потужність простеженого культурного шару в місці розкопу становила від 0,38 до 0,45 м. Зафіксовано концентрацію археологічних матеріалів доби бронзи та давньо-

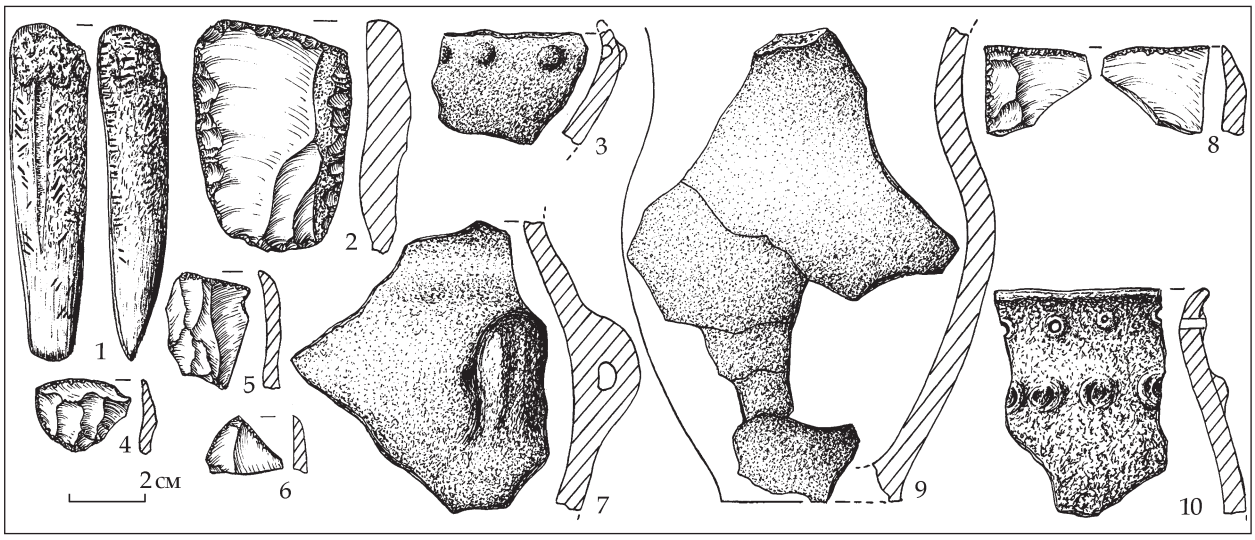

Рис. 1. Матеріали з пам'яток Роговичі 1 та Міжгір'я 2

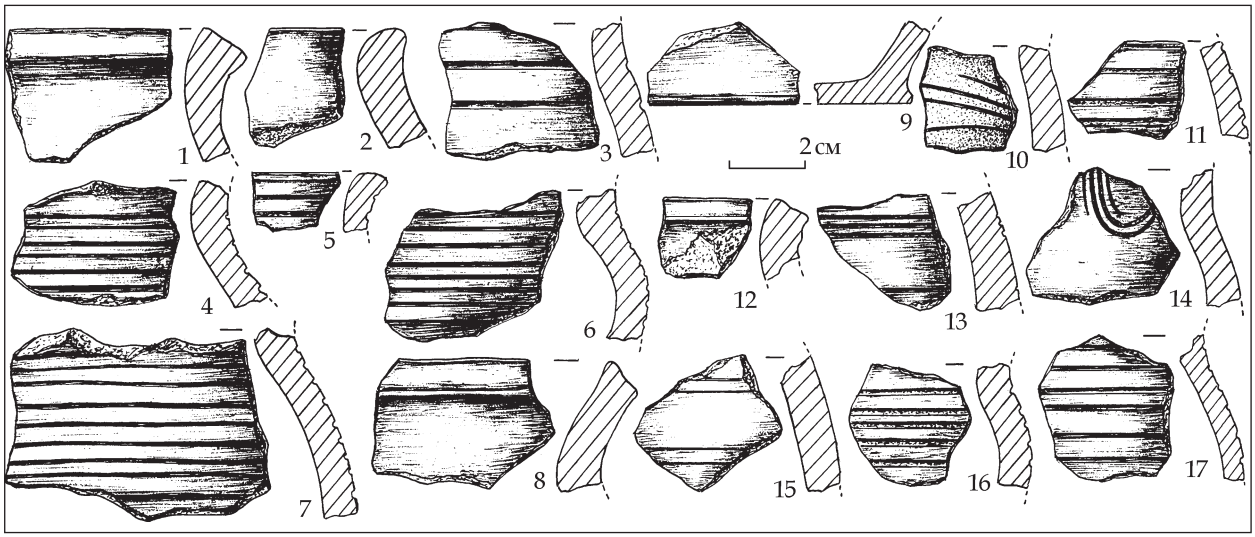

Рис. 2. Кераміка з поселень Роговичі 1 та Міжгір'я 1

руського часу (рис. 2: 3, 6, 7, 11, 15—17). Відсутність закритих археологічних комплексів пояснюється розташуванням розкопу на периферії пам'ятки. Велика кількість рухомих знахідок підтверджує попередні висновки щодо датування наявних культурно-хронологічних горизонтів: доби бронзи (тщинецька культура), римського часу (пшеворська культура) та княжої доби (XI—XIII ст.). Останній складав переважну більшість у кількісному відношенні.

Міжгір'я 2. Місцезнаходження археологічних матеріалів (виробів з кременю) пізнього палеоліту зафіксоване експертною групою за 2,3 км на північний захід від с. Міжгір'я. У серпні під час облаштування майданчика для встановлення бурової вежі на західній межі умовної площі місцезнаходження закладено розкоп загальною площею 81 м^2. У результаті виявлено знахідки кременевих виробів (рис. 1: 5, 6) в культурному шарі потужністю 0,20—0,35 м, суттєво зруйнованому постійною оранкою. Характер об'єкта археологічної спадщини залишився невизначеним за результатами нагляду, оскільки відсутність археологічних комплексів не дозволяють визначити тип пам'ятки.

Міжгір'я 3. На двошаровому поселенні раннього залізного віку і княжої доби (виявлене під час розвідок у 2016 р. за 1,0 км на північ від західної околиці с. Міжгір'я) закладено розкоп загальною площею 58 м^2 в місці проходження шлейфу-газопроводу. У розкопі виявлено чотири археологічні об'єкти, з яких три датуються княжою добою — X—XIII ст., ще один — раннім залізним віком. Об'єкт 1 — сміттєвий викид, зафіксований у культурному шарі на глибині 0,5 м, з наповненням у вигляді великої кількості уламків кружальної кераміки. Об'єкт 2 — житло-напівземлянка розміром 4 × 5 м і глибиною до 0,7 м від рівня виявлення. Об'єкти 3 і

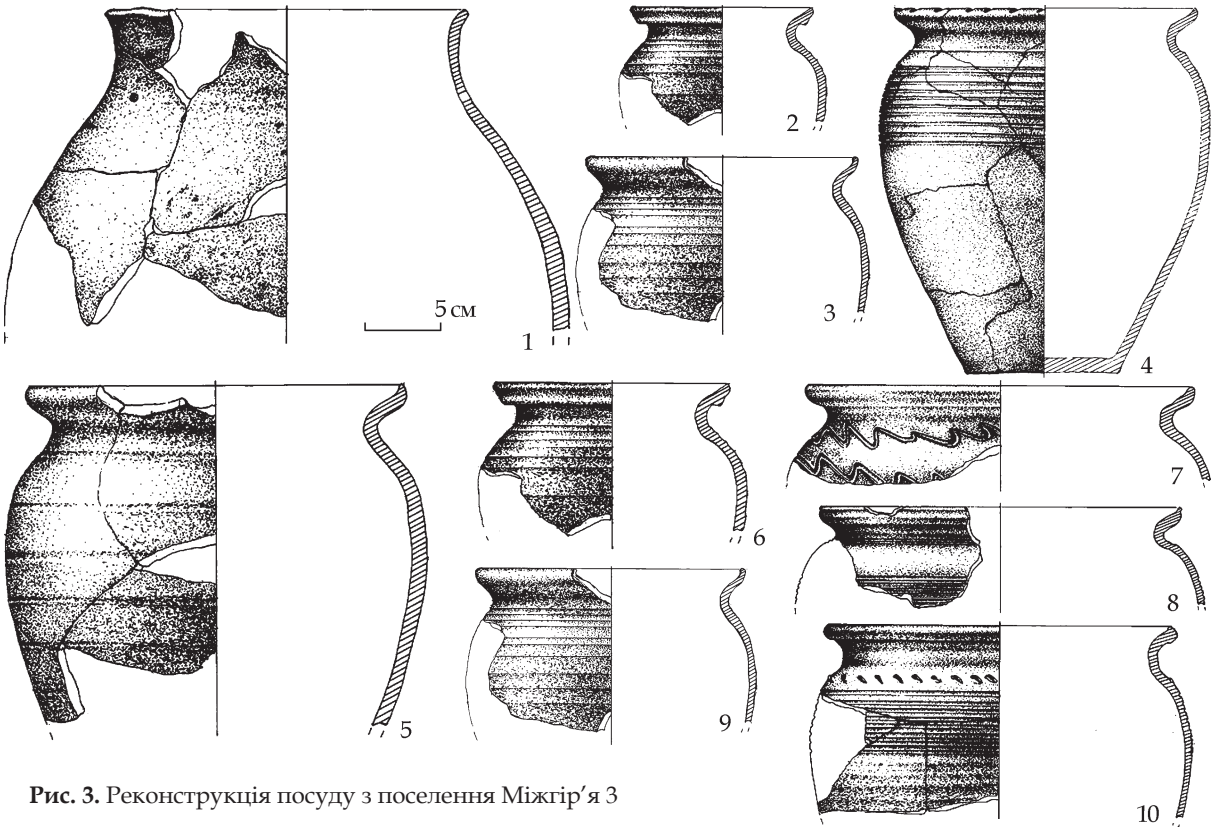

Рис. 3. Реконструкція посуду з поселення Міжгір'я 3

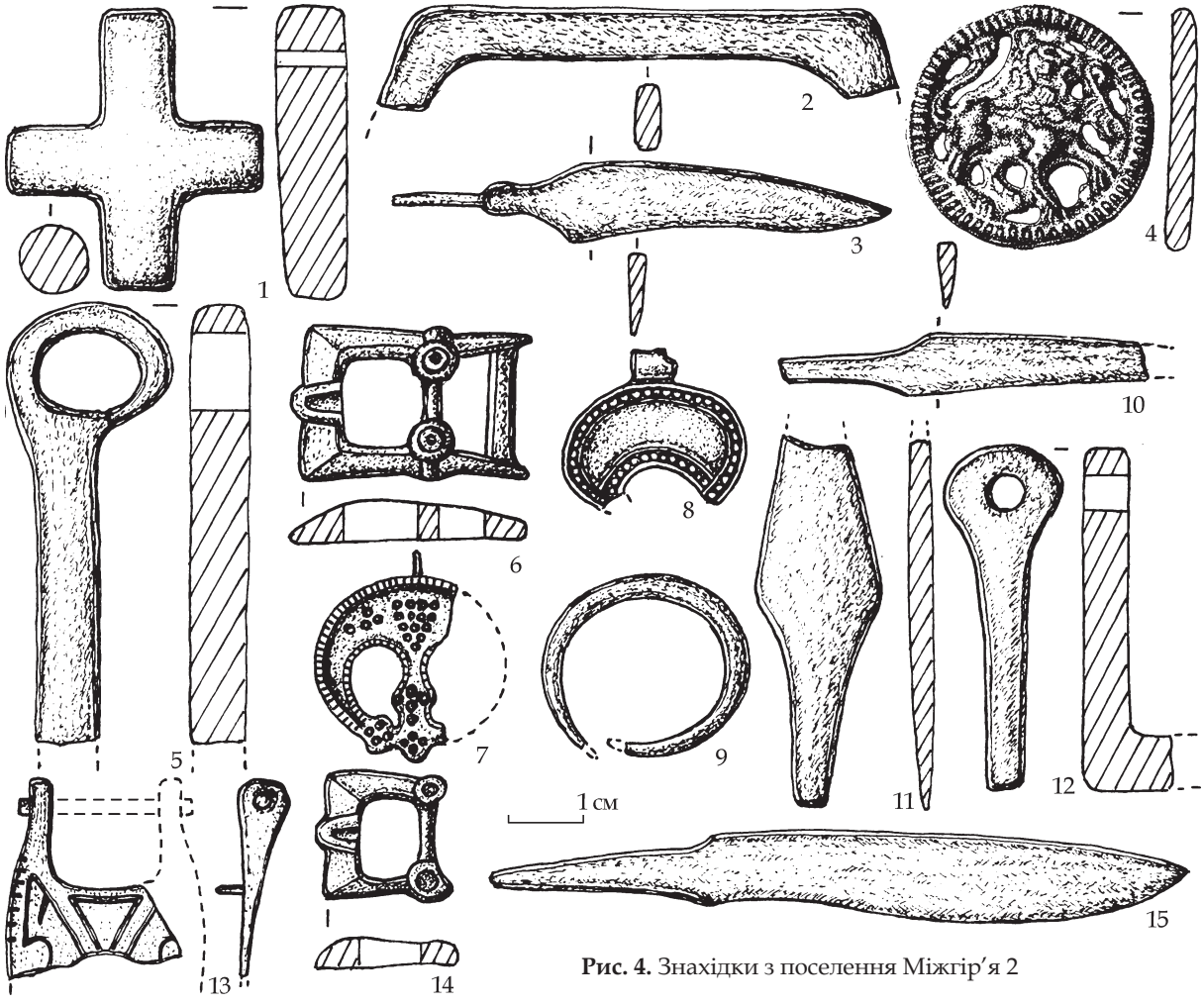

Рис. 4. Знахідки з поселення Міжгір'я 2

4 — господарські ями, з яких остання, датована раннім залізним віком, виявлена під заповненням об'єкту 1 і містила розвал зерновика, який частково вдалось реконструювати (рис. 3: 1). Виявлені під час розкопок матеріали в абсолютній більшості датувались давньоруським часом. Виключення становив розвал зерновика з об'єкту 4 та поодинокі знахідки кременевих артефактів і фрагментованого ліпного посуду раннього залізного віку з культурного шару. Натомість заповнення об'єктів 1 і 2 дали дуже велику кількість кружальної кераміки (рис. 3: 3—10), з якої виділяються групи виробів X—XI і XII—XIII ст. (остання переважає). До колекції предметів княжої доби (рис. 4) важливим доповненням стали знахідки виробів з чорного металу (ножі, кресало, наконечники стріл, ключі), бронзи (лунниці, пряжки, кільце, накладка) та пірофілітового сланцю (натільний хрестик).

Роговичі 1. Багатошарове поселення пізнього періоду доби бронзи, раннього залізного віку і княжої доби виявлено у квітні 2016 р. на східній околиці с. Роговичі Козлівської с/р Локачинського р-ну. Під час цьогорічних досліджень в розкопі I розкрито площу 93,7 м^2. Розкоп закладений в західній частині пам'ятки вздовж східного краю майданчика будівництва бурової вежі. У результаті виявлено 14 об'єктів, з яких більшість є рештками господарської діяльності нового та новітнього часу (власників нині покинутого хутора) — сміттєві ями і ями від стовпової конструкції. До комплексів з цілком або частково збереженим давнім культурним шаром належать об'єкти 1, 3, 6, 10, 12 і 13 — рештки господарських споруд з матеріалами (рис. 1: 1—4, 7—10), що датуються добою бронзи (тшинецька культура) та раннім залізним часом (могилянська група культури ранньоскіфського часу); ще в трьох об'єктах (8, 9 і 11) знайдено уламки ліпного посуду тих же періодів, які потрапили зі зруйнованого культурного шару пам'ятки. Матеріали княжої доби (рис. 2: 8, 9, 12) зафіксовані лише під час поверхневих досліджень та при нагляді у верхніх горизонтах культурного шару.

Враховуючи те, що на об'єктах облаштування Локачинського газового родовища дослідження проводились вибірково в місцях прокладення комунікацій та на майданчиках будівництва, археологічний культурний шар розкритий в недостатній мірі, переважно на периферії пам'яток, і потребує подальших досліджень.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Мельник, В. Отрощенко, І. Стеблина

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИВОРІЗЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Із липня по вересень були проведені охоронні розкопки двох курганів епохи бронзи на східній окраїні селища ім. Горького в м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл. Кургани знаходились на правому високому березі р. Саксагань у зоні обрушення південно-західного виступу Першотравневого кар'єру ПАТ Північний ГЗК. Павутиння заколів підійшло впритул до країв насипів, руйнуючи прилеглі вулиці селища.

Курган 1 (обліковий № 7812) висотою 2,40 м, діаметром близько 40 м заріс деревами, кущами й мав значні ушкодження насипу. Горішня його частина зрізана на висоту до 1 м. Під час розкопок виявлено значну кількість сучасних ям. Більшість з них було заглиблено в материк, включно з траншеями водогонів у північно-західному секторі. Понад те, в тілі насипу на початку XX ст. збудовано цегляний льох розмірами 9,0 × 4,5 м, для якого викопано відповідний котлован. Усі ці фактори утруднювали фіксацію стратиграфії насипів і, можливо, зруйнували частину поховань.

В основі першого насипу знаходився кромлех діаметром 6,80 м, в середині якого розміщувався кенотаф енеолітичної доби (п. 15), перекритий стелою з двома виступами (можливо, від «голови»). Кромлех збудовано з понад 140 каменів місцевих порід (середні розміри 0,25—0,70 м) у два ряди, які знаходились нижче рівня давньої поверхні, як і перекриття п. 15. Вірогідно, комплекс після спорудження був повністю засипаний і в такому стані перебував тривалий час, позаяк над ним утворилася смужка давньої поверхні. Згодом у середину кромлеху було впущене п. 4 (ямної спільноти), перекрите вздовж двома колодами. Частина північно-східної дуги кромлеху довжиною 2,50 м була зруйнована грабіжницькою ямою, яка знищила п. 8. В її східній частині виявлено брилу, зовні схожу на голову змії — вірогідно, викладка символізувала «змія» / «дракона».

Перший насип розмірами 22 × 18 м мав неправильно-овальні обриси, будучи орієнтованим у напрямку ПнПнС—ПдПдЗ. Його висота досягала 2,0 м, вершина діаметром 6,10 м була сплощена над кромлехом. Цей насип перекривав не лише п. 15, але й п. 4, п. 14 (ямної спільноти доби ранньої бронзи), впущені з давньої поверхні. Другий насип споруджено над ямним п. 13, впущеним у край поли першого зі сходу. Третій — пов'язується з ямним п. 6, впущеним у край поли другого також зі сходу. Четвертий насип завершив формування кургану. Його північно-східну частину ми можемо пов'язати з ямним п. 3 та пізнішими захороненнями, впущеними у вже оформлений насип. Цікаве стратиграфічне спостереження стосується п. 6. Пов'язаний з ним третій насип мав конструктивний прошарок потужністю 0,25—0,35 м, що півмісяцем охоплював північну половину другого насипу, починаючись від ями п. 6. Отже, цей прошарок могли спорудити ще до здійснення вказаного поховання.

Найдавнішим можна вважати п. 15 розмірами 0,80 × 0,60 × 0,50 м, в центрі якого з суглинистої маси з шаром вохри на зовнішній поверхні товщиною 4—5 см змодельована «стопа» довжиною 0,53 м і висотою 0,15 м, «носком» направлена в бік п. 4. У передній частині «стопи» в шарі вохри знайдено уламок торця крем'яної ножеподібної платівки та відкол.

Ямні поховання 3, 4, 6, 13, 14 здійснені в прямокутних камерах, впускні мали уступи; перекриттям слугували жердини і в одному випадку (п. 14) — три стели, покладені на жердини і товстий шар камки. Характерною є позиція скелетів скорчено на спині, посипка вохрою різних відтінків на дні та на кістках. Особливістю можна вважати шар яскраво-червоної вохри на черепі (маска?) в п. 14 і фарбування фіолетовою вохрою стоп і частини кісток ніг у похованнях 4, 6, 13, 14 (ознаки взуття?). На стінках дитячого п. 3 виявлено сліди знаряддя, що композиційно імітують каркас колиски, а в речовому супроводі — невелика ліпна посудинка з округлим дном та астрагал. Небіжчик з п. 13 був уражений двома крем'яними вістрями стріл із розведеними жальцями. Вістря, виявлене в

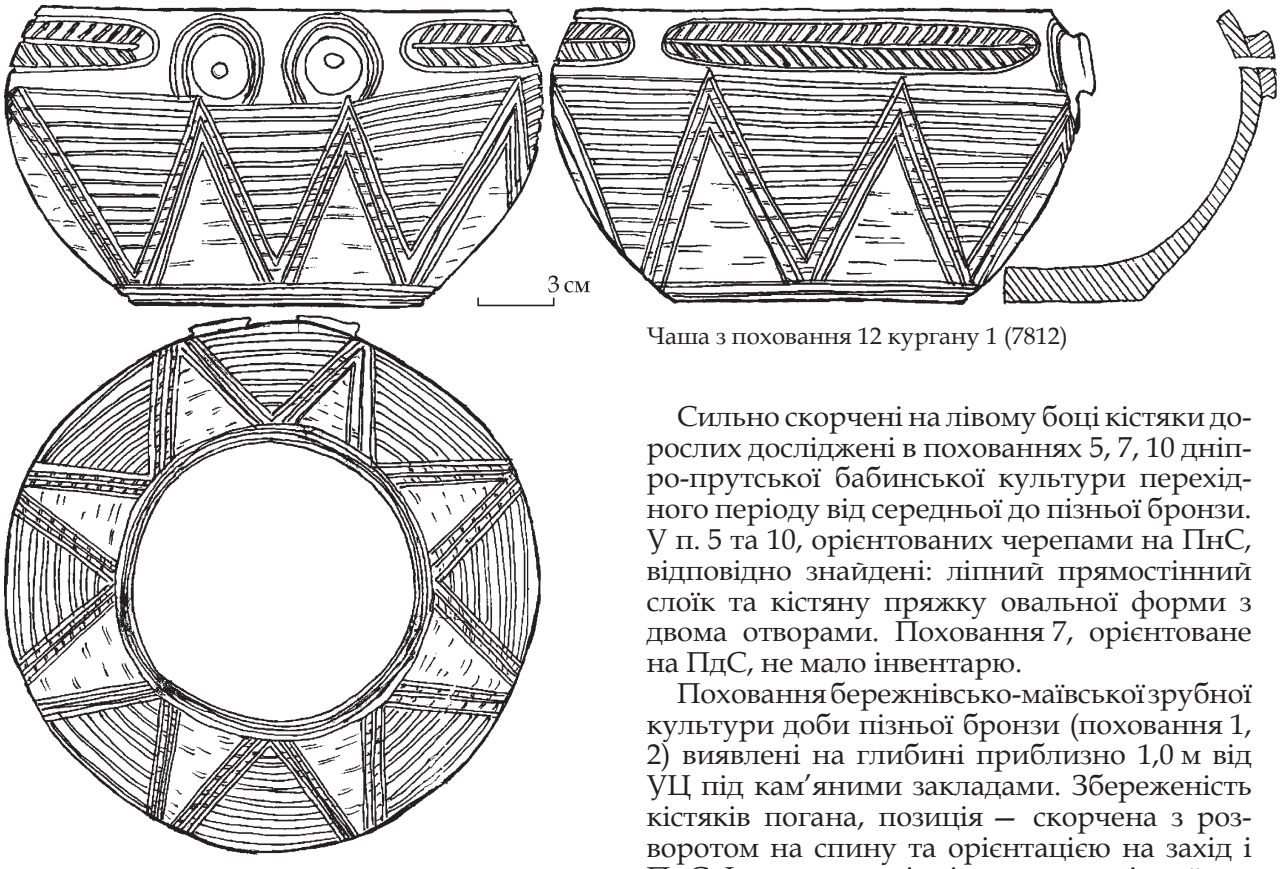

Чаша з поховання 12 кургану 1 (7812)

хребті, вкрите специфічною «молочною» патиною, що утворюється в процесі тривалого його знаходження в тілі небіжчика.

Три поховання інгульської катакомбної культури доби середньої бронзи (поховання 9, 11, 12) здійснені в камерах овальної в плані форми з округлими вхідними ямами. Положення кістяків — випростане на спині. На дні та кістках — посипка вохрою. Унікальним можна вважати п. 12, де в камері розмірами 2,80 × 2,10 м виявлено скелет дорослого чоловіка з ознаками моделювання вохряною сумішшю черепа. Справа при ньому стояла перевернута плоскодонна пишно орнаментована чаша з двома наліпками з отворами (рисунок); між нею та черепом — посудина з остекерамічної маси чорного кольору, що розпалась. Біля правої руки та правої ноги стояли два кам'яні вироби у формі зрізаних конусів, а вздовж правої руки фіксувався тлін від двох дерев'яних стрекал (?). На дні між скелетом і лазом — зображення двох «стоп», виведених червоною вохрою. У п. 9 знайдено кам'яну сокирку з рельєфними поперечними виступами обабіч отвору на бічних площинах та рештки дерев'яної посудини.

Сильно скорчені на лівому боці кістяки дорослих досліджені в похованнях 5, 7, 10 дніпро-прутської бабинської культури перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи. У п. 5 та 10, орієнтованих черепами на ПнС, відповідно знайдені: ліпний прямостінний слоїк та кістяну пряжку овальної форми з двома отворами. Поховання 7, орієнтоване на ПдС, не мало інвентарю.

Поховання бережнівсько-маївської зрубної культури доби пізньої бронзи (поховання 1, 2) виявлені на глибині приблизно 1,0 м від УЦ під кам'яними закладами. Збереженість кістяків погана, позиція — скорчена з розворотом на спину та орієнтацією на захід і ПнС. Інвентар — ліпні плоскодонні слоїк та плавно профільований горщик.

Курган 2 розташовувався за 0,3 км на схід від к. 1. Висота 1,50 м, діаметр 20 м, поверхня заросла деревами та кущами. Для дослідження стратиграфії залишено одну бровку шириною 1,0 м, орієнтовану в ПнС напрямку (А = 60°). У результаті розкопок виявлено, що первинний курганний насип зруйновано повністю на початку XX ст. при пробивці пошукового шурфу розмірами 2,80 × 1,90 м. Під насипом зафіксовано залишки двох ям, які, можливо, належали похованням. Перша прямокутних обрисів, 2,30 × 1,60 × 0,63 м, була заповнена чорноземом з будівельним сміттям і уламками заліза. Друга яма (шурф) прямокутної форми була прокопана на глибину 3,80 м і потім засипана. В її Пн куті зафіксовано залишки дна поховання з плямами коричневого тліну. У заповненні шурфу на глибині 1,50—1,90 м знайдено два глиняні «хлібці», невеликий кам'яний розтирач, два циліндри з випаленої глини висотою 3,3 і 2,5 см, діаметром 2,0 і 3,0 см, відповідно. У них зроблено вертикальні округлі глухі отвори діаметром 0,3 і 1,0 см. Призначення останніх неясне, можливо, утримувачі.

С. Полін, М. Дараган, Л. Черних

РОЗКОПКИ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ БІЛЯ м. ПОКРОВ

Експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження курганів біля м. Покров Дніпропетровської обл. в зоні марганцевих кар'єрів Покровського ГЗК. Об'єктом досліджень були скіфські кургани біля колишнього с. Катеринівка Нікопольського р-ну. Дослідження цього могильника експедиція вже проводила у 2003 і 2007 рр., коли були розкопані два кургани доби бронзи в західній його частині та два кургани другої чверті IV ст. до н. е. в східній. Звітного сезону були продовжені дослідження західної частини могильника.

У 2017 р. були розкопані три кургани (№ 34, 37 і 38), крайні з заходу, а також досліджені дві магнітні аномалії поряд з ними, виявлені в процесі геомагнітної зйомки, проведеної групою на чолі з К. М. Бондар (Інституту геології Київського національного університету ім. Т. Шевченко). Останні були позначені як кургани 35 і 36. Ці аномалії ніяк не визначались зовнішньо ані в рельєфі, ані кольором ґрунту, і були абсолютно невидимі для дослідників. Усього досліджено вісім скіфських поховань в ямах з підбоєм та катакомбах.

Біля курганів 35—38 з північного боку магнітною зйомкою зафіксовані невеликі дугоподібні виїмки слабо заглиблені в материк — сліди вибірки ґрунту, який було використано для будівництва насипів курганів. Насип 36 продемонструвала нову ситуацію в курганній археології — тут відкрито кільцевий рівчак, в районі якого були знайдені кілька невеликих сколів амфорних стінок, що вказує на його належність до скіфського часу. Поховання в центрі кургану було відсутнє. Будь-які порушення ґрунту в центрі кургану не виявила ані магнітна зйомка, ані цілеспрямовані пошуки за допомогою бульдозера.

Кургани 35, 37 і 38 не мали ровів, лише дугоподібні виїмки вибірки ґрунту з північної сторони курганів, та містили по одному похованню в підбої (№ 35) та катакомбах (№ 37 і 38).

Знищений оранкою, курган 34 мав висоту 0,3 м, продемонстрував найбільш цікаву картину. Курган зведено над похованням 2, розташованим в центрі. Його вхідну яму на рівні стародавнього горизонту оточувало кільце материкового викиду, верхню части-

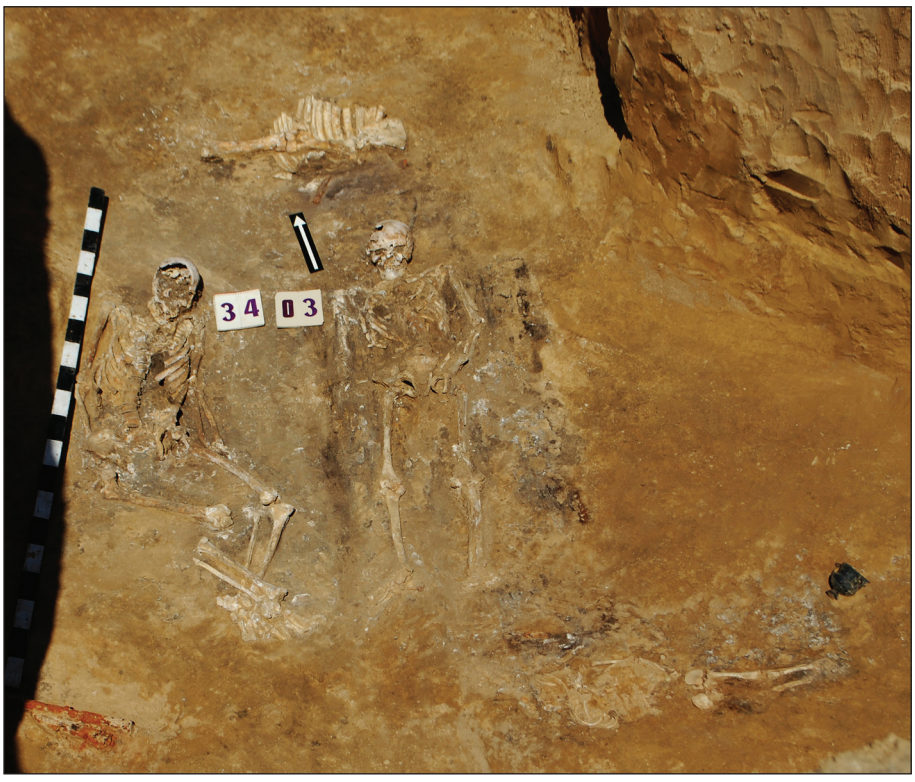

Рис. 1. Курган 34, поховання 3; фото

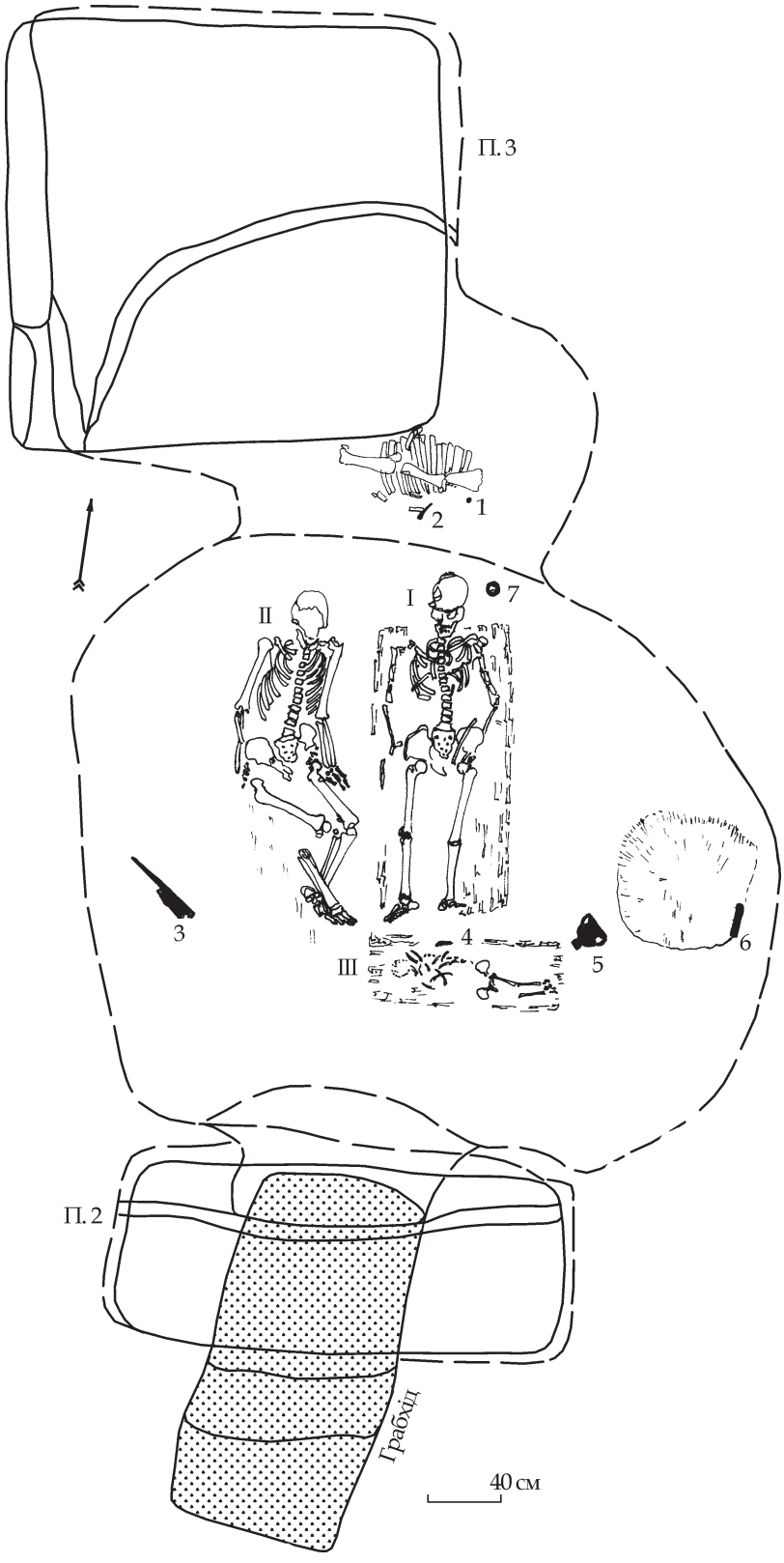

Рис. 2. Загальний план поховань 2 і 3 кургану 34: 1 — рум'яна; 2, 4 — залізні ножі; 3 — залізні вістря спису та дротик; 5 — чорнолаковий канфар; 6 — втулка залізного вістря спису; 7 — ліпна посудина

ну якого було зрізано плугами, і він на поверхні проступав жовтою плямою. У катакомбі цього поховання, занадто великої для кургану таких розмірів — 3,8 × 3,4 м, було поховано четверо або навіть п'ятеро людей. Не більш як за чверть століття в північній полі кургану була вирита вхідна яма поховання 3, через яку в катакомбу поховання 2, дещо збільшивши її розміри в північну сторону, були внесені три нових небіжчика. Для їх розташування первісне поховання 4 — 5 людей було попередньо пограбоване, зруйноване та знищене, а його залишки — кістки людей і тварини разом з окремими речами,

зметені до купи під південну стінку, до входу в камеру з вхідної ями поховання 2. Для точного підрахунку скелетів та статевовікових визначень похованих в первісному похованні 2 потрібна їх ретельна антропологічна обробка. Нових похованих, а це двоє дорослих і дитина, розмістили в центрі камери. Дорослі покладені ближче до входу з вхідної ями поховання 3, поряд один з одним, паралельно, головами на північ, східний скелет — випростаний на спині, західний, більш масивній, — зібганий на лівому боці. У ногах дорослих лежав випростаний на спині головою на захід скелет дитини. За головами похованих дорослих, в якості офірної їжі лежала чимала частина туші коня, з ножем на ній. Східний випростаний скелет супроводжувався шматочком рум'ян та мініатюрною ліпною мисочкою. При західному зібганому скелеті супутні речі були відсутні. Дитині поклали ніж та чорнолаковий канфар, який датований другою половиною IV ст. до н. е., не пізніше початку останньої чверті століття.

Поховання було пограбоване через прямовисний хід, викопаний з верхівки кургану, через вхідну яму поховання 2. Пограбування за своїм характером належить до пізніх. Відбулося воно в другій половині XIX ст., коли в цій місцевості, після вдалих розкопок І. Є. Забєліним кургану Чортомлик в 1862—1863 рр., розпочалась «золота лихоманка» і з'явились фахівці з грабування курганів. На час пограбування поховання 2, його камера була завалена товстим шаром рушеної глини. Грабіжникам довелось порсатися в товщі рихлої глини, де вони, ще на вході до камери, виявили купи людських кісток і, певно, зрозуміли, що їх випередили. Грабіжники не пройшли далі цих завалів і, таким чином, не заглибилися до підзахоронень поховання 3, внаслідок чого останнє і вціліло (рис. 1; 2).

У кургані 34, в ямі з підбоєм, також було виявлено не пограбоване поховання 4, що належало підлітку 10—14 років (визначення О. Д. Козак). Це поховання супроводжувалось великим шматком туші коня з ножем на ній, срібним браслетом на три оберти на правій руці, трьома намистинами, загадковим кістяним предметом, двома великими залізними ножами, сагайдаком з вістрями стріл та двома грецькими посудинами — чорнолаковою мисочкою і червоноглиняним бальзамарієм, які датуються початком останньої чверті IV ст. до н. е.

У кургані 34 також виявлені два дитячих поховання 1 і 5, в яких знайдені скляні намистини, ніж з напутньою їжею, наконечник стріли і ліпний горщик, а також дві поминальні ями поряд з вхідною ямою поховання 3. В одній з них знайдений ліпний горщик досить великого розміру. Курган оточував кільцевий рів з двома проходами — з заходу та сходу. Біля обох проходів знайдені залишки тризни — невелика кількість уламків амфор та кісток тварин — здебільше з західної і трохи зі східної сторін кургану. Амфори з рову датуються в межах другої — третьої чверті IV ст. до н. е., що визначає дату первісного поховання в кургані 2, з яким пов'язана тризна. У цілому весь курган датований в межах другої — третьої — початку останньої чверті IV ст. до н. е.

У кургані 35, в єдиному в кургані пограбованому похованні, в ямі з підбоєм знайдені залишки скелета жінки 25—35 років (визначення О. Д. Козак), орієнтованого головою на захід, уламки амфор і чорнолакового канфара другої чверті IV ст. до н. е., орнаментована кістяна ручка дзеркала, два свинцевих пряслиця, наконечник стріли, скляні намистини. У пограбованих похованнях в курганах 37 і 38 знайдені вістря стріл, залізні скоби від дерев'яного блюда, бронзова дротяна сережка та оброблена лопатка корови, яку використовували для копання.

Як і раніше в 2007 р. розкопані кургани 32 і 33, насипи, досліджені 2017 р., дають доволі однорідну хронологічну картину, вони датуються в межах другої — початку останньої чверті IV ст. до н. е.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Бровендер, Ю. Полідович

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ НА ПІВНОЧІ ДОНЕЧЧИНИ

Із метою збереження та вивчення археологічної спадщини України експедицією дочірнього підприємства «Наукова спілка Донбасу» ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України у квітні—липні були проведені розкопки двох курганів на території Краматорської міської ради Донецької обл. та трьох курганів на території Шахівської сільської ради Добропільського р-ну Донецької обл. в зоні розширення промислових кар'єрів з видобутку глини. У роботі експедиції брали участь співробітники Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Краматорськ) Ю. Г. Коваль, В. В. Кушнір, В. В. Цимідданов.

КУРГАНИ НА ТЕРИТОРІЇ КРАМАТОРСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ

Досліджено два кургани у групі «Комишуваха», що знаходилася за 2 км на південний захід від смт Комишуваха Краматорської міської ради.

Курган 1 мав насип висотою 0,45 м і діаметром до 50 метрів, який інтенсивно розорювався упродовж тривалого часу. У кургані виявлено сім поховань, в тому числі бабинської (2) та зрубної (2) культурно-історичних спільнот доби бронзи, пізнього середньовіччя (1), а також культурно і хронологічно невизначені (2).

Основним в кургані 1 було ранньобабинське поховання 6. Воно здійснене в овальній, ледь заглибленій у материковий суглинок ямі. Кістяк розчленовано, кістки було складено «пакунком». Інвентар відсутній. Друге поховання (№ 2) бабинської спільноти (дніпро-донської бабинської культури) було впускним, здійснене на рівні материку. Небіжчика було покладено у скорченій позі, головою на північний захід. Інвентар представлений горщиком.

Поховання зрубної спільноти (№ 1, 3) (бережнівсько-маївської зрубної культури) здійснені в кам'яних конструкціях. Кістяк поховання 1 виявлено на рівні материку. Кам'яна конструкція цього поховання є імітацією кам'яного ящика. Як ділянка стінки імітованої кам'яної конструкції був покладений кам'яний молот гірничо-видобувного циклу, аналоги якому відомі на пам'ятках Донецького гірничо-металургійного центру доби пізньої бронзи. Небіжчика було покладено на лівому боці в скорченій позі, головою на схід. Його супроводжував ліпний глиняний горщик, поверхня якого вкрита червоно-вохристим ангобом.

Поховання 3 виконано в кам'яному ящику, заглибленому в материковий суглинок. Небіжчика було покладено на лівому боці у скорченій позі, головою на північний схід. У похованні знайдено ліпний глиняний горщик.

Безінвентарне поховання 5 доби пізнього середньовіччя здійснено у дерев'яній труні.

Невизначеними залишилися поховання 7 (кенотаф?) та поховання 4. Поховання 4 здійснене у насипу кургану та репрезентоване черепом з виразними слідами від трепанації. Череп був покладений на короткі уламки кісток ніг. Інвентар відсутній.

Курган 2 знаходився за 90 м на захід від кургану 1. Його насип був майже повністю розораний (за середніми показниками висота складала 0,2 м, а діаметр — до 20 м).

У кургані виявлено дев'ять поховань зрубної культурно-історичної спільноти доби пізньої бронзи, в тому числі поховання покровсько-мосоловської зрубної культури (№ 7, 8), а також бережнівсько-маївської зрубної культури (№ 1—5, 9). Небіжчиків було покладено у скорченій позі. Покровсько-мосоловські зрубні поховання орієновані на північ, бережнівсько-маївські — на схід та північний схід. Культурно-хронологічна належність поховання 6 не визначена.

Усі поховання здійснені в ямах. Чотири з них (№ 2—5) знаходилися на рівні материкового суглинку, два (№ 1, 6) — в насипу, а три (№ 7—9) були заглиблені в материк. У двох похованнях (№ 8, 9) вдалося зафіксувати перекриття ям дерев'яними плахами. Майже в усіх похованнях було знайдено ліпні глиняні горщики, а в похованні 7 — також кілька астрагалів.

КУРГАНИ НА ТЕРИТОРІЇ ШАХІВСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ ДОБРОПІЛЬСЬКОГО р-ну

Було досліджено 3 кургани, розташовані у двох групах.

Курганна група «Шахове» знаходилася за 2,5 км на північний захід від північно-західної околиці с. Шахове (колишнє с. Октябрське). Кургани 2 і 3 (за нумерацією 2017 р.) з цієї групи, що розташовувався на південний захід від кургану 1, були досліджені археологічною експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки у 1990 р.

Курган 1 мав насип висотою 4,0 м, діаметром до 45 м. Його поверхня була задернована. Через південну полу кургану проходила ґрунтова дорога, а в центрі було встановлено тріангуляційний знак.

У добре стратифікованому кургані виявлено 4 поховання, в тому числі катакомбної, бабинської та зрубної культурно-історичних спільнот доби бронзи, а також залізного віку.

Основним в кургані було поховання 4 інгульської катакомбної культури, здійснене з рівня давнього горизонту у катакомбі. Небіжчика було покладено у слабко скорченій позі, головою на північний захід. Його супроводжувала дерев'яна чаша.

Первинний насип, а також материковий викид із основного поховання було зруйновано похованням 3 дніпро-донської бабинської культури. Його було здійснено в ямі, заглибленій у материк і перекритій дерев'яними плахами. Кістяк лежав у скорченій позі, головою на схід. У ногах небіжчика лежала кінцівка дрібної свійської тварини (коза / вівця). У районі живота знайдено мідну (бронзову) рурочку.

Поховання 1 зрубної спільноти було впущене в насип. Кістяк лежав у скорченій позі, головою на північний схід. У похованні знайдено фрагменти ліпного горщика.

У насипу також виявлено поховання 2 залізного віку, що являло собою череп, який був покладений на фрагменти кінцівок. Біля черепа знайдено сильно кородований залізний предмет, можливо, ніж.

У північно-східній частині насипу кургану виявлено скупчення каміння, що пов'язується із завершальним періодом будівництва кургану. Серед каміння знайдено кістки черепа великої копитної тварини, а також шматок пісковику з прокресленим на ньому знаком. Знахідки окремих фрагментів кераміки салтово-маяцької культури доби середньовіччя у насипу кургану дають підстави пов'язувати цю кам'яну конструкцію з носіями цієї культури. Не виключено, що цей комплекс пов'язаний із місцем відправлення якогось культу. Можливо, що і поховання 2 (череп на кінцівках) за часом збігається з функціонуванням цього культового майданчика.

Курганна група «Торецьке» знаходилася за 3,2 км на південний захід від с. Торецьке Добропільського р-ну Донецької обл. на високому вододілі.

Курган 1 мав насип висотою 1,0 м, а діаметром — до 30 м, який значний час розорювався. У кургані виявлені 3 поховання: катакомбної та зрубної спільнот доби бронзи, а також невизначене.

Основним в кургані є поховання 3 катакомбної спільноти, здійснене з рівня давнього горизонту в катакомбі. Від кістяка збереглися лише декілька кісток, які були розкидані по поховальній камері (можливо, це пов'язано з особливостями поховального обряду). У похованні знайдено фрагмент стінки посудини (жаровня), а також кістяк дрібної свійської тварини (вівця / коза).

Поховання 1 бережнівсько-маївської зрубної культури здійснене в кам'яному ящику. Небіжчика було покладено у скорченій позі, головою на північний схід. Його супроводжував глиняний ліпний горщик.

Невизначене поховання 2 було впущене у насип, руйнуючи викид із основного поховання та насип, пов'язаний із ним. Поховання здійснене в ямі, ледь заглибленій в материковий суглинок. Унаслідок поганої збереженості від кістяка вдалося зафіксувати лише фрагменти кісток ніг.

Курган 2 знаходився на відстані 30 м на південний захід від кургану 1. Він мав насип висотою 0,3 м і діаметром близько 12 м, що інтенсивно розорювався упродовж тривалого часу. У кургані досліджено 7 поховань, в тому числі бабинської (3), зрубної (2) культурно-історичних спільнот доби бронзи, а також не визначені (2) в культурному і хронологічному відношенні поховання.

Поховання дніпро-донської бабинської культури (№ 4—6) були здійснені у ямах, дно яких знаходилося або на рівні материку, або ледь заглиблювалося у материковий суглинок. Кістяки дуже поганої збереженості. Небіжчиків було покладено у скорченій позі, головою на північний захід та захід. Поховання безінвентарні.

Поховання зрубної культури (№ 3, 7) — впускні, здійснені у насипу (№ 3) або в ямі, заглибленій у материк (№ 7). Небіжчиків було покладено у скорченій позі, головою на північ (№ 3) та північний схід (№ 7). Поховання супроводжувались глиняними ліпними горщиками. Особливу увагу привертає поховання 7 бережнівсько-маївської зрубної культури, в якому яму було перекрито дерев'яними плахами, зверху яких покладено череп і кінцівки бика. Горщик також стояв на перекритті.

Культурно-хронологічно не визначеними залишилися поховання 1 і 2, які було зафіксовано лише за декількома дрібними фрагментами людських кісток.

Досліджені археологічною експедицією ДП «Наукова спілка Донбасу» ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАН України поховальні комплекси на півночі Донецької обл. суттєво розширюють джерельну базу пам'яток доби бронзи, особливо пам'яток перехідної від середньої до пізньобронзової доби, а також доби пізньої бронзи.

І. Шевченко

ПОХОВАННЯ КОЛА БАБИНЕ, ВІДКРИТЕ В ЗОНІ БОЙОВИХ ДІЙ НА ДОНЕЧЧИНІ

На теренах Старобешівського р-ну Донецької обл., за 0,9 км на північний захід від с. Вікторівка та за 1,2 км на південь від лівого берега річки Мокра Волноваха, в кургані (вис. 193,5; координати N 47° 38' 52'', E 37° 47' 26'') 2015 р. було розкопане поховання бабинської культури. Курган потрапив до зони бойових дій, а саме поховання було відкрите при облаштуванні лінії оборони ЗСУ. Авторові довелося в рятувальному порядку дослідити поховання. Ситуація, в якій проходили розкопки, не давала змоги ретельніше підготуватися до роботи, проте розкопки було здійснено з дотриманням базової методики і вимог ІА НАН України.

Курган 193.5 розташовується на домінуючій вододільній височині. Висота кургану становить 1,6—1,7 м, діаметр — 20 м. Насип не розорюється, оборювалася лише західна пола кургану. Зі східного сектору насипу фіксується прикурганна виїмка. На центральній ділянці кургану прослідковано кам'яний панцир. При проведенні земляних робіт з облаштування оборонних інженерних споруд на відстані 7 м західніше центру, в полі кургану виявлене поховання. Зачистка профілю розкопу дозволила визначити стратиграфічну ситуацію: досліджене поховання було впущено з рівня давнього горизонту, на якому зафіксовано лінзу материкового могильного викиду.

Поховання 1. Могильна яма в плані має прямокутну зі заокругленими кутами форму, орієнтована за лінією захід—схід. Розміри могили 1,46 × 0,76 м. Заповнення складалося з суміші чорнозему та вапнякових фракцій (білоглазка). У придонній частині простежено рештки дерев'яних плах від перекриття. Дно ями (глибина — 1,34 м від сучасної поверхні насипу) було вкрите шаром залишків органічної підстилки кольором від темно-коричневого до світло-коричневого. Скелет молодої жінки зберігся незадовільно, натомість дозволяє стверджувати, що небіжчиця лежала скорчено на спині з розворотом на правий бік і головою до сходу. Ліву руку спрямовано до тазових кісток, кістки правої — відсутні. Череп зруйновано гризунами, залишилися кістки потилиці й нижньої щелепи (рисунок).

На рештках черепа з лівого боку зафіксовано виріб з мідно-бронзової бляшанки круглої форми, діаметром 3,5 см, з центральним отвором діаметром 1,2 см, а також трьома маленькими отворами для кріплення понад краєм. По периметру диск прикрашено пуансоном. Можна припустити, що це була прикраса, яка нашивалася на головний убір.

У середині черепа, ближче до правого боку, знайдене вістря стріли зі світло-сірого кременю, трикутної форми з арочною виїмкою в основі й ретушованим краєм. Розміри вістря: висота — 2,3 см, ширина основи — 1,3 см.

На шийних хребцях зафіксовано 30 цілих та уламки чотирьох фаянсових бісерин білого й бірюзового кольорів, а також три діжкоподібні намистини темно-коричневого кольору. Там само знайдено дві підвіски з просвердлених зубів тварин.

Праворуч в районі ребер виявлено 10 цілих та чотири фрагментарних фаянсових дворіжкових намистин білого й бірюзового кольору. Ймовірно, вони прикрашали руку.

Ліворуч під ребрами знайдено 32 стулки мушель морських молюсків сімейства Veneridae з отворами для нанизування. Розмір мушель від 1,5 до 2,0 см. Ймовірно, що мушлі прикрашали одяг або волосся (косу) небіжчиці.

У ході прокопки долівки (на глибину понад 0,5 м) в районі тазових кісток знайдено одну цілу та фрагменти п'ятьох металевих

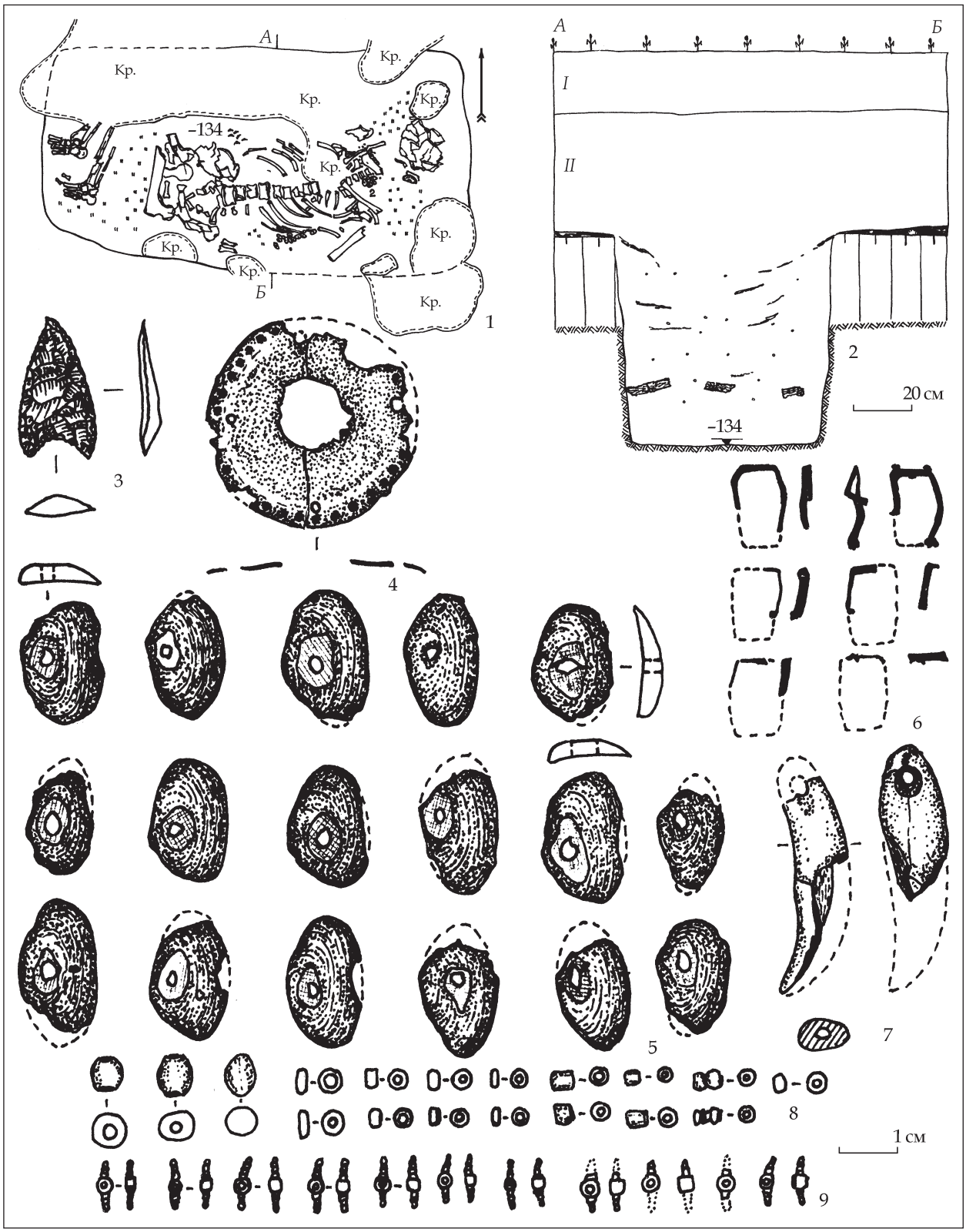

План, перетин поховання з кургану біля с. Вікторівка та його майновий комплек

скоб, зігнутих прямокутником з перетином 1,3 × 1,0 см. Вірогідно, вони були накладками до поясу (рисунок).

За своїми обрядово-інвентарними ознаками, досліджене поховання вписується до традицій східних пам'яток культурного кола Бабине, а саме дніпро-донської бабинської культури. Воно відноситься до раннього періоду культури й репрезентує її жіночу обрядову групу.

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

В. Гнера, М. Оленич

РОЗВІДКА В БРУСИЛІВСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРЩИНИ

Восени співробітники Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом В. А. Гнери провели розвідки з метою уточнення та фіксації археологічних пам'яток на території селищних рад Соловіївської, Соболівської, Ставищенської, Хомутецької Брусилівського р-нів Житомирської обл. Археологічні розвідки велись шляхом збору підйомного матеріалу, візуального обстеження їх стану з подальшою фотофіксацією та нанесенням на карту.

Поселення Йосипівка 1 знаходиться на першому злитті приток річки Фоса, за 2,4 км на захід від с. Йосипівка (Ставищенська сільська рада). Розташоване на терасоподібних підвищеннях над притокою р. Фоса (басейн р. Здвиж). Приблизна площа 900 × 500 м. Поверхня розорюється, на ріллі були зібрані уламки стінок давньоруського та післямонгольського часу (XI—XIV ст.), а також уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи раннього заліза.

Поселення Долинівка 1 знаходиться за 2,7 км на північ від с. Долинівка (Соболівська сільська рада). Займає західний пологий схил підвищення правого берега безіменного струмка (права притока р. Дворец, басейн р. Здвиж), що перетинається неглибокою балкою. Приблизна площа 500 × 300 м. Поверхня розорюється, на ріллі були виявлені уламки та вінця гончарного посуду. Підйомний матеріал датований XI—XIII ст.

Поселення Соловіївка 1 знаходиться за 2,0 км на південний захід від с. Соловіївка (Соловіївська сільська рада). Розташоване на пологих берегах р. Калинівка. Приблизна площа 400 × 300 м. Поверхня розорюється, на ріллі були виявлені уламки стінок і вінець гончарного посуду XI—XIII ст., а також фрагменти гончарного посуду XVIII—XIX ст.

Поселення Вільшка 1 знаходиться за 2,3 км на південь від с. Вільшка (Хомутецька сільська рада). Займає скупчення невеликих

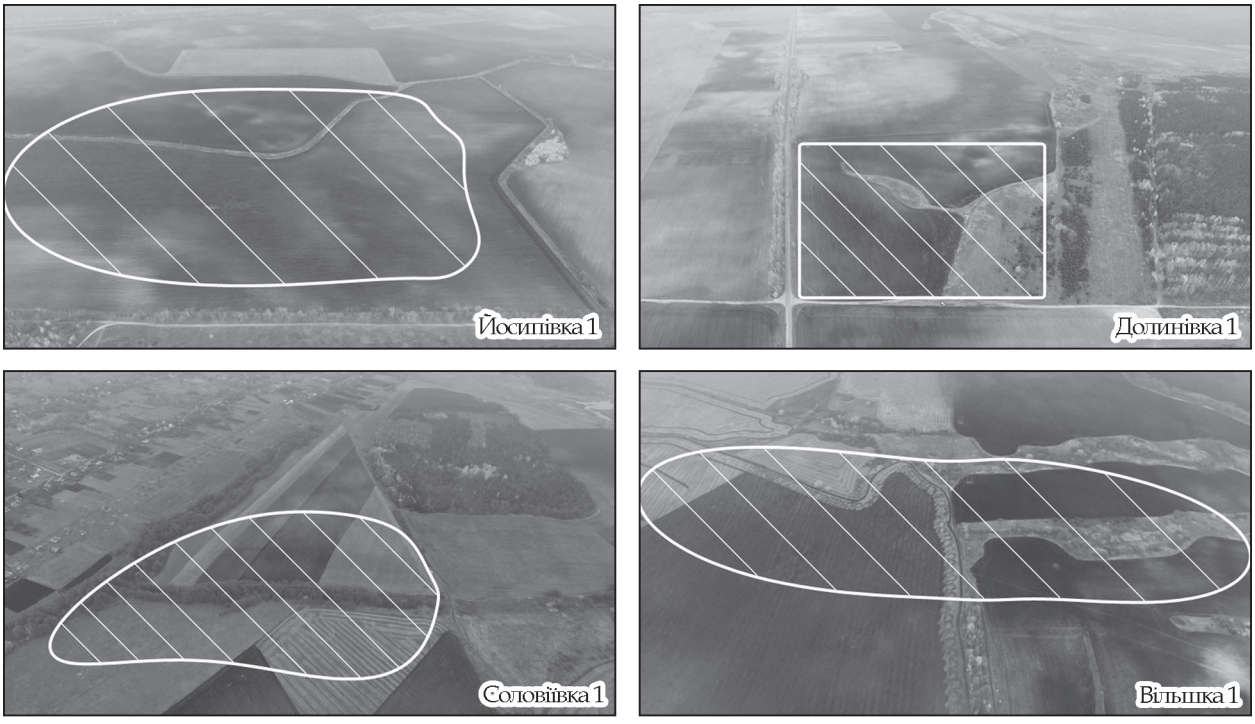

Рис. 1. Аерофотознімки поселень

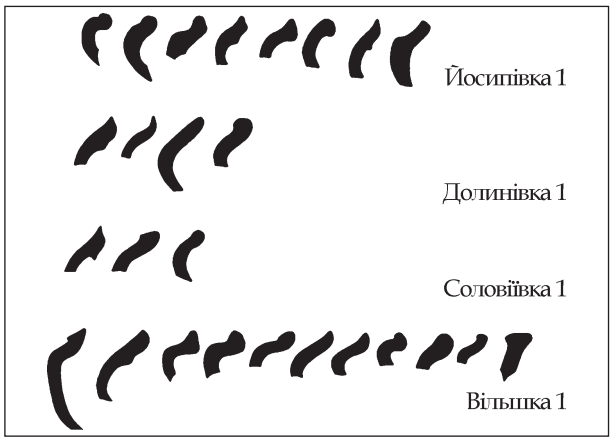

підвищень у перетині безіменних струмків (ліва притока р. Свинарійка). Із півночі та північного заходу примикає до заболоченої заплави. Приблизна площа 1000 × 500 м. Поверхня розорюється, на ріллі були зібрані уламки стінок і вінця гончарного посуду, фрагменти кістяного гребінця та залізних вудил, окуття лопати, фрагмент обуху бойової сокири. Основний масив матеріалу може бути датований в межах XI—XIV ст., а також XVIII—XIX ст.

Рис. 2. Вінця керамічних виробів з поселень

М. Ієвлєв, А. Петраускас, О. Тарабукін, М. Хададова

РОЗКОПКИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЖИТОМИРІ

Замкова гора здавна привертала увагу багатьох дослідників з початку XIX ст. Хоча інтерес до цього об'єкту на певних етапах зростав, все ж археологічних розкопок на його території ніхто не проводив.

У жовтні—грудні 2017 р. на Замковій горі в м. Житомир, поблизу приміщення архіву, на вільній від забудови і дерев ділянці було закладено розкоп. За допомогою важкої техніки розкрито порушений внаслідок будівництва поверхневий шар ґрунту, здійснено зачистку поверхні. Під час розкопок на ділянці розкопу, на фоні материкового темно-жовтого лесового ґрунту, зафіксовані



Рис. 1. Об'єкт 1 у північно-східній частині розкопу, вид зверху

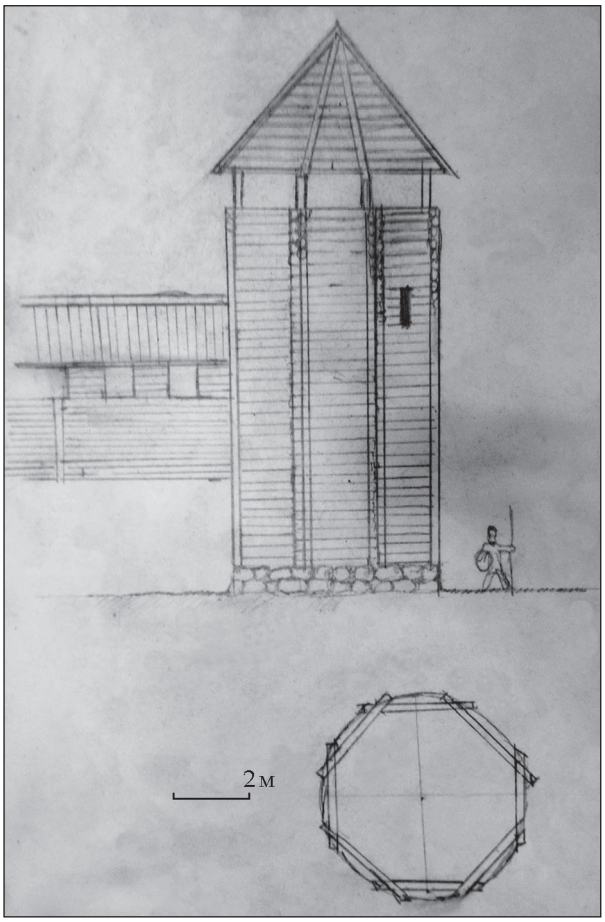

Рис. 2. Приблизний вигляд на об'єкт 1 — вежу? (реконструкція М. Івлєва)

темні плями різних конфігурацій, форм і розмірів.

Зокрема, у південно-західній частині розкопу виявлено яму, в якій знайдені уламки ліпного посуду пізньотрипільської культури доби енеоліту — початку бронзового віку IV—III ст. до н. е.

Особливий інтерес представляє доволі велика споруда, виявлена у північно-східній частині розкопу. На фоні темно-жовтого лесу вона виділяється темною плямою округлої форми, приблизним зовнішнім діаметром 5,35 м. У поверхневому шарі заповнення було виявлено багато кісток тварин і уламків глиняного посуду, які попередньо можна датувати у межах VIII—IX ст., X — першої половини XIII ст., другої половини XIII — XV ст. та XVI—XVIII ст. Об'єкт є оборонною спорудою доби розвинутого або пізнього середньовіччя типу вежі. В актових документах, в яких описується житомирський замок у середині XVI ст., згадується одна із веж, що мала назву «кругла» (рис. 1, 2).

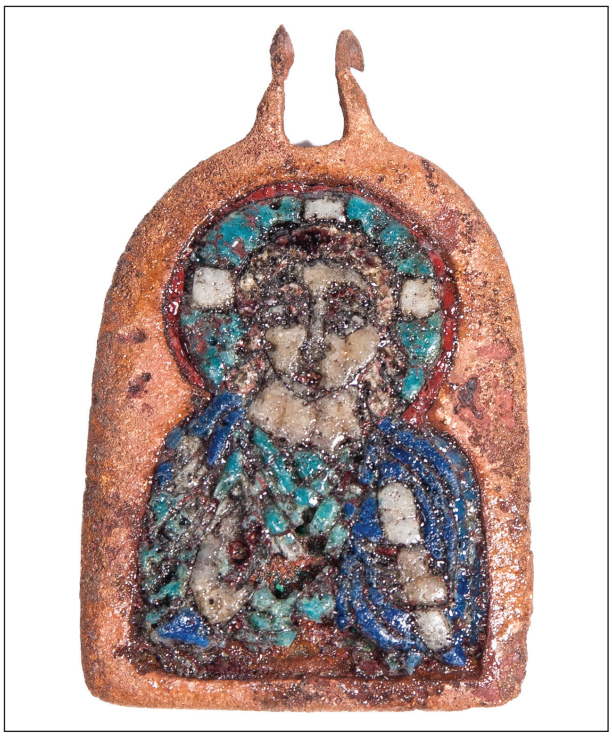

Рис. 3. Мідний образок-іконка з вставками емалі різного кольору

Слід також відзначити незвичну конструкцію нижньої частини виявленого об'єкту. Нині дослідження доведено до глибини 5 м від рівня сучасної денної поверхні. Із великою долею ймовірності можна припустити, що нижня частина об'єкту співвідноситься із залишками колодязя. Поєднання оборонної вежі та колодязя в середині досить розповсюджене явище для литовської доби (наприклад оборонні вежі Кам'янця-Подільського та Острогу).

Підсумовуючи слід відзначити, що на території Замкової гори вперше більш ніж 200-річну історію досліджень Житомира проведено розкопки на території, яка складає 400 м^2, зафіксовано вісім археологічних об'єктів (закритих комплексів), і зібрані матеріали, що відносяться до різних хронологічних періодів від доби енеоліта—бронзи до пізнього середньовіччя. Отримано більше 5000 знахідок, частина з яких мають значну експозиційну цінність.

Особливої уваги серед знахідок заслуговує мідний образок-іконка із зображенням святого, яке виконано із вставок емалі різного кольору (рис. 3). Розкопки засвідчують перспективність подальшого дослідження Замкової гори, а здобуті матеріали дозволять відкрити нові сторінки з минулого м. Житомир.

А. Петраускас

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В м. МАЛИН

Дослідження в м. Малин проводились Житомирською експедицією відповідно до договору між міською радою м. Малин та Інститутом археології НАНУ. Роботи проводились за участі студентів державного навчального закладу «Малинський професійний ліцей» під керівництвом С. В. Коваленко.

Було продовжено обстеження прилеглої площі до городища з метою поточнення розповсюдження культурних нашарувань посаду. Обстежувалась ділянка, яка розташована в напрямку на південний схід від дитинця городища. Проводився візуальний огляд поверхні, збір підйомного матеріалу та опитування місцевих мешканців. На городищі було продовжено роботи по підготовці стратиграфічного перетину дитинця.

У результаті проведених робіт зафіксовано нову ділянку посаду, розташовану біля підніжжя лівого корінного берега р. Ірша, на якому розташовані городище, його основна частина посаду і могильник. Нова ділянка посаду (поділ) за своїми культурно-хронологічними характеристиками співпадає із ха-

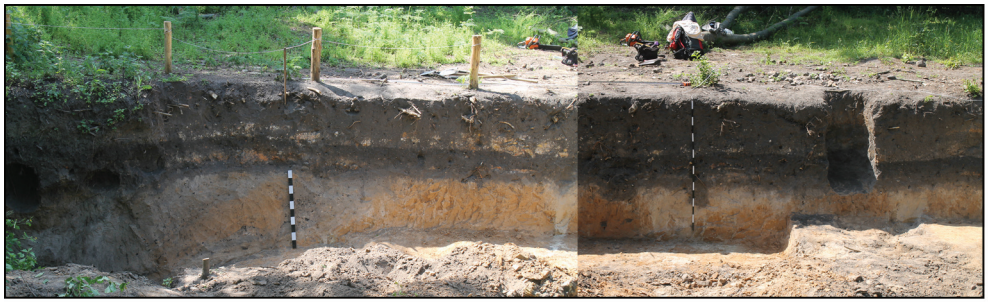

Рис. 1. Фото перетину рову та валу в центральній частині дитинця



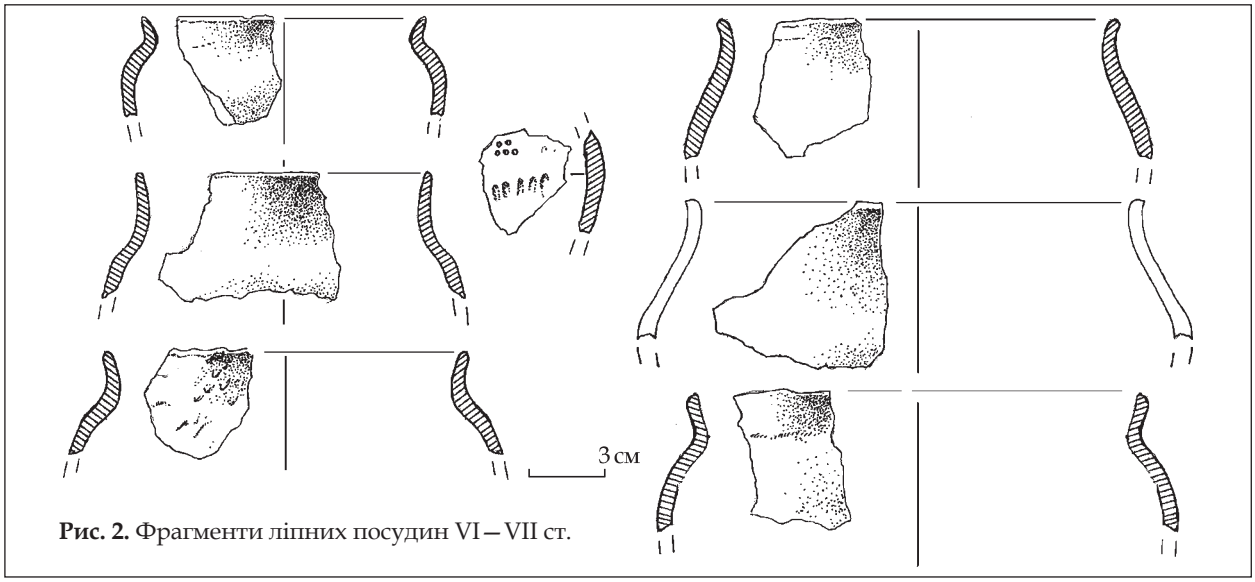

Рис. 2. Фрагменти ліпних посудин VI—VII ст.

рактеристиками городища та основної частини посаду — VIII—XVIII ст.

На дитинці городища виділено основні стратиграфічні горизонти, які відображають різні періоди розвитку городища, та декілька археологічних об'єктів. Серед них особливої уваги заслуговують дві стовпові ями, які, вірогідно, пов'язані із залишками дерев'яних конструкцій найранішого оборонного валу на дитинці городища, що за попередніми даними датовано VI—VII ст. (рис. 1).

Серед знахідок, виявлених на городищі, слід відзначити серію фрагментів ліпних посудин, які за показниками профілювання, обробки поверхні, складу гончарної маси та оформлення верхнього краю, можуть бути співвіднесені із старожитностями пражсько-корчацької культури (рис. 2).

А. Петраускас, А. Петраускене

ПРОВЕДЕННЯ РОЗВІДОК В КОРОСТЕНСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРЩИНИ

У звітному польовому сезоні проведено обстеження земельної ділянки, яку відвели для видобутку корисних копалин на території Хорошівського р-ну між сс. Забране, Добринь, Гута Добринь та Буки. Топографічно вона розташована на вододілі рр. Рихта і Добринка — лівих допливів р. Тростяниця — правої притоки р. Ірша — лівої притоки р. Тетерів — правої притоки Дніпра. Територія переважно рівна із незначними підвищеннями у вигляді дюн. Значна частина заболочена, через високий рівень ґрунтових вод. Переважна більшість зайнята лісовими насадженнями та чагарниками. Проте, є і вільні від насаджень ділянки, зі слідами розорювання в минулому, які на сьогодні використовуються під випас домашньої худоби.

Археологічні розвідки у басейні річок Рихта та Тростяниця проводилися ще з XIX ст. Тут працювали відомі вчені: В. Б. Антонович та І. П. Русанова. Попередніми дослідниками у вказаному регіоні відкрито низку пам'яток:

Курганний могильник у лісі поблизу Шершнівського казенного помістя неподалік урочища «Піщане болото». Складався з 9 насипів. Вони розташовувалися окремими групами на високому або низькому місцях.

Курганний могильник у лісі за 3 версти від села в урочищі «Кроваве болото». Скла-

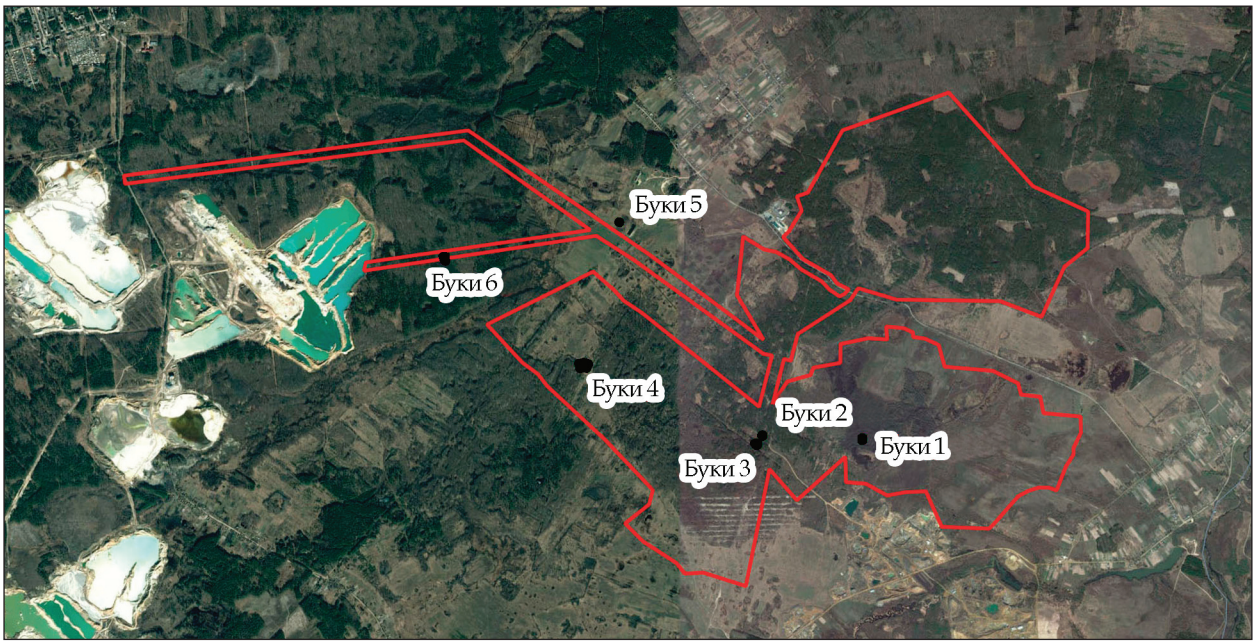

План обслідувальної ділянки та виявлених пам'яток

дався із 12 насипів. Там само знайдено залізний спис.

Городище-замчище на південний схід від села. Чотирикутне, збереглися вали і бастіон.

У 1961 р. в околицях села працювала І. П. Русанова. Дослідниця обстежила замчище і відкрила два ранньослов'янських поселення на правому і лівому берегах р. Тростяниця, неподалік сільського клубу. Також у звіті наводяться відомості про низку курганних груп розташованих: по дорозі до с. Дормань; по дорозі до с. Шершні; на захід від села в урочищі «Кроваве болото».

На обстежуваній ділянці з метою виявлення археологічних пам'яток було проведено візуальне обстеження горизонтальних та вертикальних відслонень поверхні, а також шурфування території з метою встановлення планіграфічних особливостей розповсюдження культурних нашарувань та їх культурно-хронологічних характеристик.

Із метою виявлення археологічних пам'яток було закладено 40 пошукових шурфів та проведено візуальне обстеження площі досліджуваної ділянки. У результаті виявлено декілька курганних насипів, поселень відкритого типу та стоянку. Курганні насипи — Буки II, Буки V і Буки VI представлені окремо розташованими курганами, що може пояснюватись, як незначними розмірами некрополів, які відповідають незначним за розмірами та потужністю поселенськими структурами, так і тим, що частина насипів (зважаючи на їх незначні розміри) могла бути знівельована в результаті антропогенної діяльності. Відповідно, під час проведення археологічних розкопок курганів, слід також проводити обстеження прилеглої до них площі, яка може містити залишки поховальних споруд впущених нижче рівня сучасної денної поверхні.

Поселення відкритого типу доби пізнього середньовіччя — Буки I та Буки IV та стоянка доби неоліту — бронзи Буки III, виявлені в ході обстежень, мають відносно незначні розміри та потужність культурного шару (за виключенням поселення Буки IV, на якому зафіксовано потужність нашарувань до 0,6 м, що може відповідати центральній частині поселення) (рисунок).

А. Петраускас, М. Хададова

ВИГОТОВЛЕННЯ РЕПЛІКИ МАНЕВИЦЬКОГО МОНОКСИЛА В ОЛЕВСЬКУ

Вибір місця моделювання стародавніх водних транспортних засобів в місці посеред крупних лісових масивів на значному віддаленні від крупних річок не випадковий. Відповідно до повідомлень давніх писемних джерел, тут виготовлялися виготовлені з цільного стовбуру заготовки для великих річкових суден — лодій та чайок, які навесні, по великій воді сплавлялися вниз течіями маленьких річок аж до Дніпра.



Рис. 1. Фото моноксила, виявленого поблизу с. Старросілля

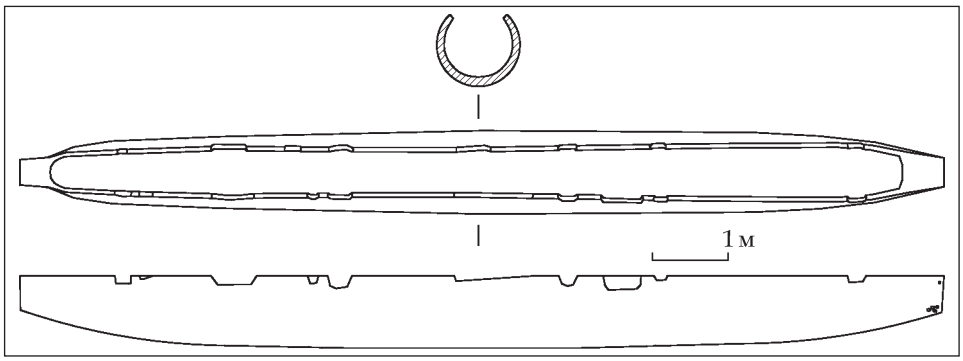

Рис. 2. Креслення знахідки моноксила

Човни на такій основі перевозили значну кількість вантажу у Східній Європі, і забезпечували основу контактів між двома крупними цивілізаційними центрами — Балтикою та Чорномор'ям. Проте археологічних досліджень присвячених даній тематиці мало і вони часто мають дискусійний характер. Із 2010 р. на археологічній базі в м. Коростень та в м. Олевськ проводяться роботи по відтворенню стародавніх технологій суднобудування: досліджуються інструменти, техніка їх використання та ін.

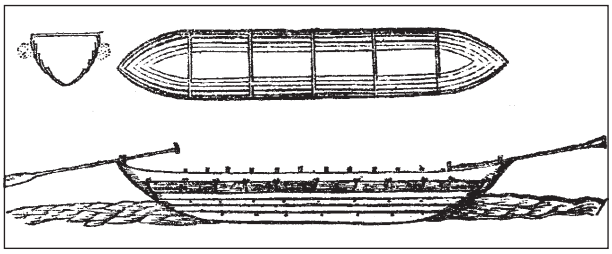

Рис. 3. Малюнок козацької чайки



Рис. 4. Фото натурної моделі у масштабі 1/2 човна із Старосілля



Рис. 5. Фото основи репліки із шаблонами шпангоутів

Житомирська експедиція продовжила роботи по відтворенню натурної моделі моноксила — основи крупного човна складної набірної конструкції типу лодії та чайки, який виявлений у 2015 р. у Волинській обл. поблизу с. Старосілля і зберігається на сьогодні в смт Маневичі Волинської обл. Співвідношення репліки до оригінала в абсолютних вимірах складає один до двох.

А. Петраускас, М. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВЛЯНСЬКОГО КОЛОДЯЗЯ В ОЛЕВСЬКУ

Початок археологічних і досліджень на території сучасного м. Олевськ Житомирської обл. пов'язаний із роботами Я. В. Яроцького, який досліджував курганні насипи давньоруського часу. Наступні археологічні роботи, проведені М. П. Кучерою та іншими дослідниками, носили розвідковий характер. Починаючи з 2009 р., на території міста проводяться регулярні розкопки та розвідкові дослідження. У результаті встановлено наявність нашарувань перед давньоруського, давньоруського та пізньосередньовічного періодів в центральній частині міста та на городищі в ур. Бабина Гора, відкрито дві нові ділянки посаду городища і прилеглі неукріплені селища.

У польовому сезоні 2013 р. проводились і розкопки на території дитинця багатошарового городища в ур. Бабина Гора. На місці розташування западини діаметром біля 10 м було закладено розкоп 10 × 10 м та розкрито 80 м^2 площі. У результаті зафіксовано верхній контур заповнення археологічного об'єкта підокруглої в плані форми діаметром близько 10 м, який в перетині мав лійкоподібну форму. У центральній частині заповнення об'єкту було досліджено до глибини 2,3 м. Специфічна округла в плані форма та лійкоподібна в перетині, великі розміри об'єкту стали підставою для його ототожнення із рештками стародавнього колодязя, що свого часу висловив як робочу гіпотезу М. П. Кучера.

Під час досліджень 2014 р. основна увага була зосереджена на вибиранні заповнення колодязя та вивченні його конструктивних особливостей. Досліджено верхні нашарування западини колодязя до глибини 3,6 м від рівня сучасної денної поверхні. Зафіксовано верхні контури первинного котловану колодязя, який мав підпрямокутну в плані форму і був вирізаний в верхній частині в нашаруваннях жовто-сірих та коричневих супісків, а в нижній частині — у щільному материковому суглинку світло-зеленого кольору із значними домішками жорстви.

Протягом 2017 р. розбирались нашарування, які залягали в шарах насичених вологою. Верхні нашарування були вогкими, а нижні — сильно насиченими ґрунтовими водами. У нижніх шарах насичених ґрунтовими водами досліджено верхню частину зрубних конструкцій колодязя.

Важливість даного, ще навіть не до кінця дослідженого об'єкту, пояснюється досить специфічною трьохстінною конструкцією, яка змінюється із глибиною, наявністю чітко зафіксованого глиняного «замка» між зовнішнім зрубом та стінками котловану колодязя в верхній частині, який закривав доступ до колодязя поверхневим ґрунтовим водам (рисунок). Це може свідчити про досить вибагливе ставлення древлянського населення до якості води. Також слід зазначити, що поява колодязя на пам'ятці може бути пояснена лише зведенням на цьому місці городища — центру одного з древлянських племінних об'єднань, із якого формується м. Олевськ. Для мешканців рядового селища відкритого типу не було потреби виймати на поверхню більш ніж 60 м^2 ґрунту, із якого майже 30 м^2 це порода, яка важка для вибирання навіть



Вигляд нижньої частини колодязя з півдня та заходу

сучасним шанцевим інструментом. Проблема могла бути вирішена без великих трудовитрат за рахунок води струмка, який протікає внизу, чи неглибокої кринички в його заплаві. Колодязь, який містив як мінімум 20 м^2 чистої води, потрібен був мешканцям міста та його околиць під час нападу ворогів і міг бути стратегічним запасом на випадок довготривалої облоги. Остаточну відповідь на питання датування та особливостей конструкції можна буде отримати після повного дослідження древлянського колодязя.

А. Петраускас, М. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВНІЧНОМУ ГОРОДИЩІ ЛІТОПИСНОГО ВОЗВЯГЛЯ

Житомирська експедиція Інституту археології в 2017 р. продовжила дослідження Північного городища літописного Возвягля. Городище в околицях м. Новоград-Волинський відоме ще з XIX ст. Обстеження пам'ятки проводяться з другої половини XX ст. Пріоритет у співвідношенні двох городищ Південного та Північного із залишками літописного міста Возвягель належить М. П. Кучері. Археологічні дослідження широкими площами проводив на Південному городищі Б. А. Звіздецький. У результаті зафіксовані виразні ознаки припинення функціонування міста в середині XIII ст. у вигляді згорілих житлових, побутових, оборонних споруд, великої кількості речових знахідок із слідами перебування в пожежі, решток загиблих в результаті нападу мешканців міста, що співвідноситься із літописними повідомленнями про знищення міста військом Данила Галицького. Також виявлені чисельні знахідки, які репрезентують матеріальну культуру населення середньовічного міста середини XIII ст. Серед них значну цінність становить виявлений комплекс прикрас знатної жінки XIII ст., знайдений в підкліті житлової споруди. Час функціонування міста визначався вченими в межах XII—XIII ст., хоча більш ранні знахідки датовані IX—X ст. На підставі знахідок на городищах керамічних виробів IX—X ст. М. П. Кучера та Б. А. Звіздецький висловлювали припущення, про можливо більш ранній період формування літописного міста.

Дослідження 2017 р. проводились на Північному городищі літописного міста, яке обстежувалось лише візуально та незначними площами у 2007—2008 рр. Проведено наукову атрибутацію скарбу стародавніх прикрас, який походить з Північного городища і зберігається в фондах Новоград-Волинського краєзнавчого музею, візуальне обстеження городища, фотофіксація за допомогою квадрокоптера, дослідження культурних нашарувань за допомогою метало детекторів, обстеження площі городища за допомогою георадару і магнітометра та археологічні розкопки.

Комплекс прикрас знатної жінки X ст. походить із східного передгороддя Північного городища. Він складається із срібних з позолотою сережок т. зв. волинського типу і лопасних намистин. До складу комплексу входить також пустотілий срібний гудзик із зерню, золота лунниця із зерню, сердолікові та пастові намистини (рисунок). Виявлені прикраси співпадають по набору із комплексом прикрас, які виявлені в результаті досліджень шарів середини X ст. на городищі 1 літописного Іскоростеня і можуть слугувати ще одним підтвердженням зародження Возвягля, як міського утворення, в IX—X ст. Подібні припущення вже висловлювали М. П. Кучера та Б. А. Звіздецький на підставі знахідок ранньогончарної кераміки. Наступні розкопки та розвідки на території Північного городища, посаду та примикаючого до нього поселенського оточення виявили знахідки ранньогончарної кераміки IX—X ст. Обстеженнями 2012 р. було виявлено залишки курганного некрополя, який також датований вказаним часом. Також під час складання плану Північного городища в 2007 р. була зафіксована значна асиметричність оборонного рову між дитинцем та барбаканом. Враховуючи наявність старожитностей IX—X ст. на Північному городищі, його посаді, найближчій поселенській окрузі, а також комплекс престижно-значимих цінностей цього часу на городищі, можна висловити припущення, що рів, який через певне опливання та асиметричність



Комплекс прикрас знатної жінки X ст.

був розглянутий попередніми дослідниками як природний яр, являє собою залишки більш ранньої оборонної споруди, яка була вписана в більш потужну систему укріплень XII—XIII ст.

У результаті візуального обстеження Північного городища встановлено значні ушкодження поверхні ґрунту внаслідок протизаконних розкопок поверхневого шару з метою вилучення металевих предметів на території дитинця городища, інших складових оборонного комплексу, а також на посаді. Окрім грабіжницьких ям від використання металодетектора зафіксована значна кількість свіжих та давніх котлованів протизаконних розкопувань території городища для отримання стародавніх знахідок. Частина котлованів мають значну площу та глибину. Більшість котлованів розташовані на дитинці та барбакані городища.

Обстеження городища за допомогою квадрокоптера дозволили зафіксувати значні розміри руйнації культурних нашарувань городища грабіжницькими розкопуваннями, зробити тривимірну зйомку пам'ятки, встановити значний ступінь підйому майданчику городища над оточуючою місцевістю, що певною мірою дозволяє співвідносити Північне городище із так званим типом «стіжкових» городищ, які набувають свого поширення в Східній Європі саме з XIII ст.

Після обстеження верхніх горизонтів культурних нашарувань городища за допомогою металодетекторів різних конструкцій та потужностей, було виявлено значну кількість речових знахідок, які мають високу експозиційну цінність та вносять суттєві зміни в наші уявлення щодо специфіки розвитку середньовічного міста та його матеріальної культури. Особливий інтерес становлять знахідки двох предметів, які відносяться до кола «золотоординських» старожитностей. Вони представлені знахідкою уламку чавунного казана. За типологічними ознаками він відповідає казанам, знайденим на багатьох пам'ятках, зокрема Озаричам, Комарівці, Торговиці, але за умов існування Возвягля, відноситься до початку — другої половини XIII ст., що свідчить про більш ранню дату появи чавуну на давньоруських землях разом із появою монголо-татар, і можливість уточнення датування чавунних виробів саме від середини XIII ст. та введення цієї дати у науковий обіг. Слід зазначити, що у Возвяглі був знайдений ще фрагмент срібного золотоординського дзеркала із арабським написом. Аналогії таким дзеркалам є серед матеріалів інших пам'яток золотоординського часу (відділ С, тип І) за класифікацією Г. А. Федорова-Давидова, датовані XIII—XIV ст.

Виявлені знахідки можуть бути інтерпретовані як ознака піднесення торгівлі, яка набуває інтенсивного розвитку в середині XIII ст. на північному відтинку Шовкового шляху, на якому розташовувався літописний Возвягель. Вірогідно, саме боротьба за контроль над пересуванням товарів по цьому шляху стала основною причиною суперечок між населенням міста та Данилом Галицьким. Зруйнувавши місто правитель усував таким чином посередників та конкурентів у торгівлі між Сходом та Заходом.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

В. Мойжес

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦЕРКОВ ЗАКАРПАТТЯ

Археологічна експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження трьох середньовічних церков Закарпаття в селах Батфа, Паладь-Комарівці та Мужієво.

Батфа (Ужгородський р-н). Церква розташовується в центральній частині села. Найбільш ранні згадки про неї відомі в документах папської десятини за 1332 та 1337 рр. Із середини XVI ст. вона відійшла до реформатської конфесії.

За час існування церква зазнала декілька перебудов. Так, у XV ст., у зв'язку з розширенням церкви, була побудована готична апсида. Вона закінчується трьома гранями та відокремлена від нефу стрілчатою аркою. Її внутрішня ширина складає 5,15 м, а довжина становить 5,3 м. Із зовнішнього боку її стіни опираються на контрфорси. Неф прямокутної форми і сучасні його розміри становлять 5,3 × 10,25 м. Ззовні кути нефа також укріпленні контрфорсами. До його південної стіни прибудований вхід до крипти, приміщення якої знаходяться під церквою. У 1858 р., перед західним фасадом була зведена чотиригранна дзвіниця. Вона має три рівні. Перший її поверх являється сучасним притвором. Увінчана дзвіниця дахом у стилі бароко (рис. 1: 1).

Для уточнення хронології пам'ятки та виявлення архітектурних складових середньовічної церкви тут були проведені археологічні дослідження. Із огляду на поставлені завдання, розкоп був закладений з північної сторони апсиди. Його площа склала біля 24 м^2.

У результаті робіт було виявлено фундаменти від двох секрестій. Як встановлено, одна з них виявилась рештками ранньої, початкової секрестії, а друга була зведена пізніше, у XV ст. коли відбулось розширення церкви. Також на площі розкопу було зафіксовано декілька поховань.

Зібраний матеріал представлений уламками керамічного посуду XIV—XVII ст. Окрему групу знахідок складають деталі від окуття книг. Зокрема наявне кутове окуття нюрнберзького виробництва, що датоване XVI ст. (рис. 2: 1). Нумізматична колекція представлена номіналами Угорського королівства (рис.2: 2—4), Речі Посполитої та Австрії. Хронологічно монети охоплюють 1280/82—1780 рр.

Наразі, за наявним матеріалом час зведення церкви можна зарахувати до рубежу XIII—XIV ст. Однак, задля уточнення, є необхідність провести додаткові дослідження, зокрема внутрішніх приміщень церкви.

Паладь-Комарівці (Ужгородський р-н). Церква розташовується в центрі села на піщаному пагорбі природного походження. У 1334 р. церква вже згадується в документах папської десятини. Зводилась вона у романському стилі, але за свою історію зазнала декілька перебудов та ремонтів. Сучасний вигляд вона отримала у кінці XIX ст., коли у 1895 р., внаслідок реставраційних робіт, були проведені значні зміни.

Найранішою частиною церкви є її західна половина — неф з хорами та дзвіниця. Стіни церкви вимурувані з цегли і мають товщину біля 0,8 м, а фундамент, глибина якого становить 0,8—0,85 м, з ломаного каменю. Внутрішнє приміщення церкви має довжину 16 м, ширина становить 6 м, і є однаковою як для нефу, так і для апсиди. Зовні стіни церкви упираються на контрфорси різних видів (рис. 1: 2).

Завданням досліджень 2017 р. було встановлення стратиграфії та уточнення хронології пам'ятки, а також виявлення архітектурних складових, зокрема, залишків ранньої апсиди, секрестії та можливих крипт. Відтак, досліджувалось приміщення церкви та прилегла навколо неї територія. Загальна розкопана площа склала 74 м^2.

У середині церкви були зафіксовані дві крипти. Бокові їх стіни зведені з каменю, що скріплений розчином, а склепіння з цегли. Перша крипта була виявлена в правій половині нефу (південній). Її внутрішні розміри: висота по центру — 2,0 м, довжина — 2,55 м, ширина — 2,2 м. Всередині знаходяться труни, які лежать одна на одній. Знизу їх ут-

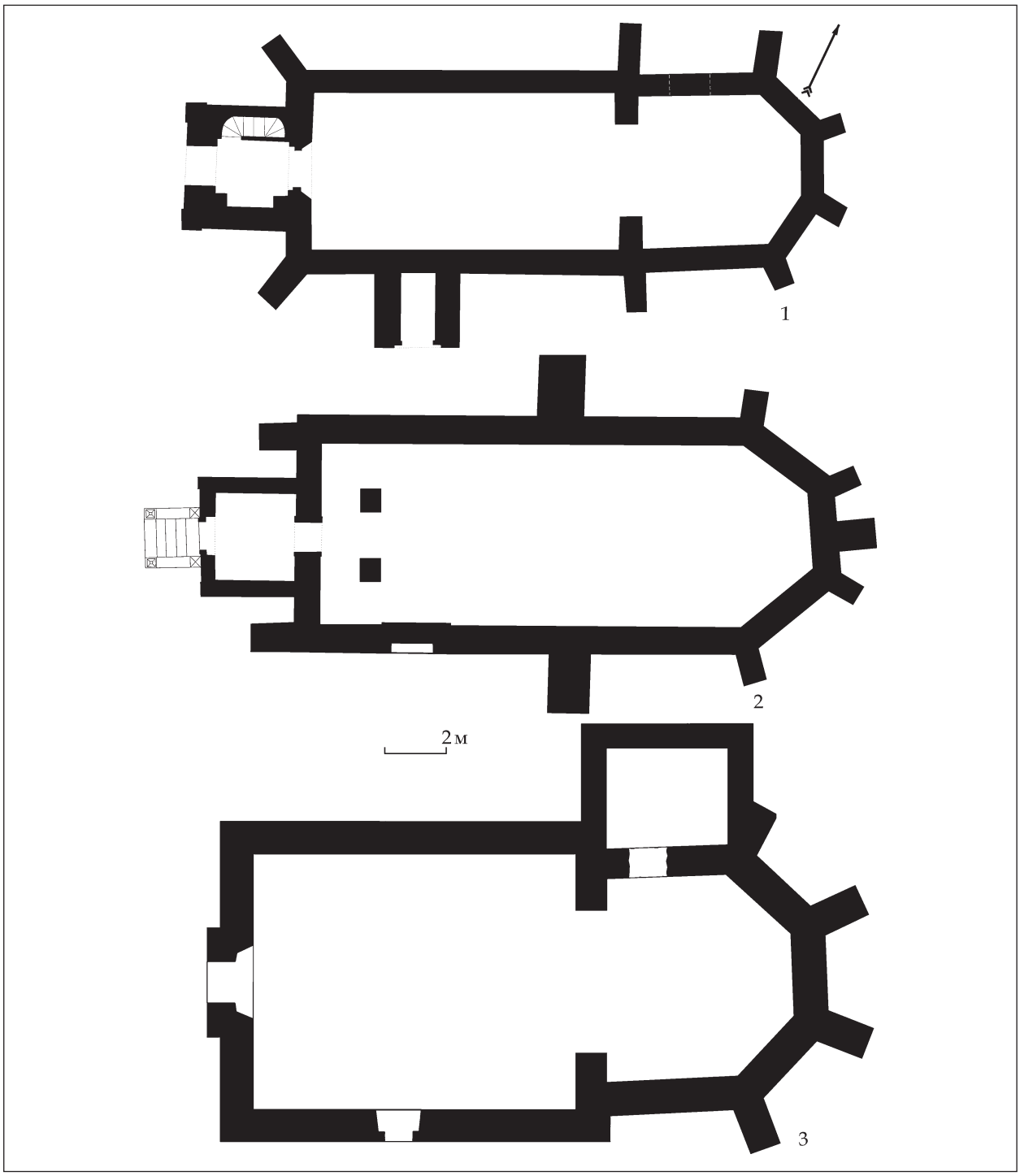

Рис. 1. Сучасні плани середньовічних церков: 1 — Батфа; 2 — Паладь-Комарівці; 3 — Мужієво

римують три залізні штирі. Із самого верху покоїться цинкова труна. Як встановлено, в ній похований граф Янош Бутлер, який помер у 1845 р. За наявним матеріалом та його аналізом, зведення цієї крипти відносимо до XVIII ст., можливо до 1729 р., коли відбулась велика реконструкція церкви, про що свідчить напис на східній стіні апсиди.

Друга крипта виявлена в лівій половині нефу (північна). Вона значно меншого розміру. Поховання всередині було відсутнє. У заповненні крипти знаходився піщаний грунт з будівельним сміттям, що потрапив сюди наприкінці XIX ст. Її внутрішні розміри: висота по центру — 1,65 м, довжина — 2,3 м, ширина — від 0,7 до 0,85 м. Ця крипта зведена раніше, датована другою половиною XVI ст.

Окрім цього, всередині церкви було виявлено фундамент ранньої апсиди. Її внутрішня ширина становить — 3,6 м, а довжина склала 2,3 м. Таким чином, можемо стверджувати, що загальна внутрішня довжина початкової церкви становила 10,5 м.

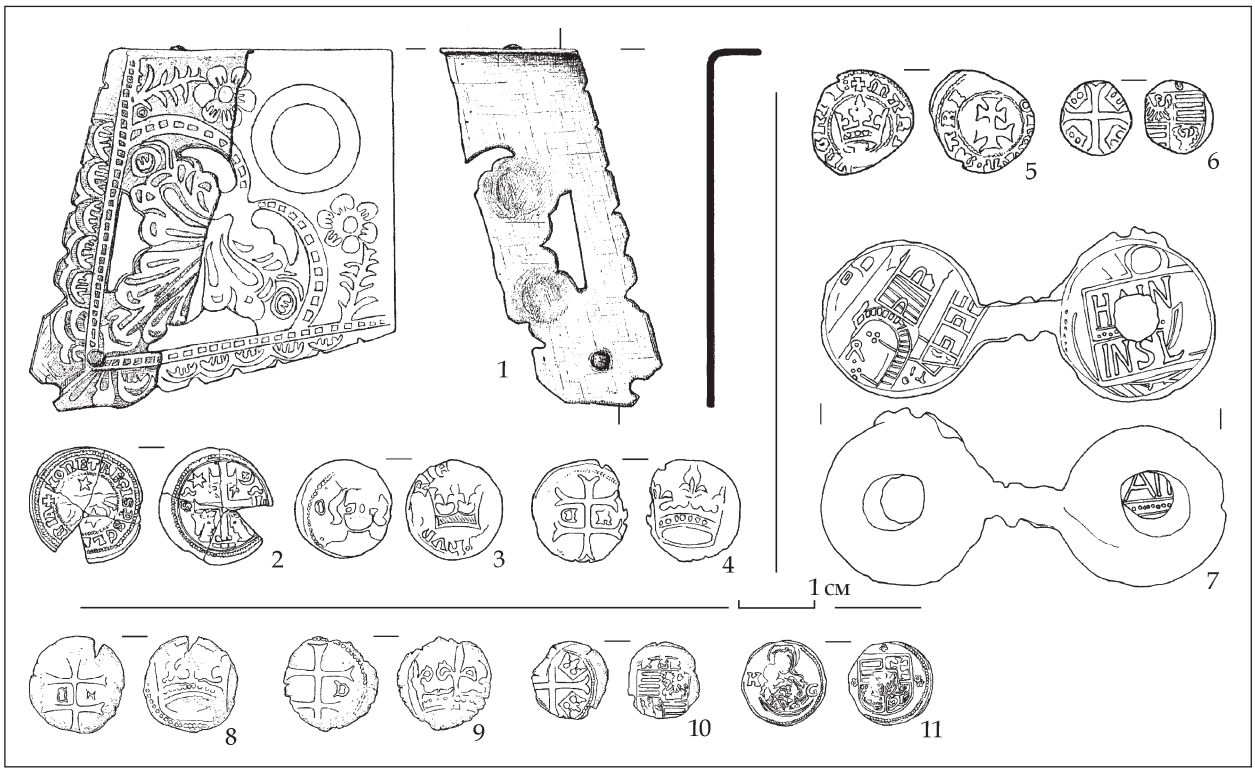

Рис. 2. Індивідуальні знахідки: 1—4 — Батфа (Реформатська церква); 5—7 — Паладь-Комарівці (Реформатська церква); 8—11 — Мужієво (Зруйнована церква)

Щодо дослідницьких робіт на території навколо церкви то вони проводились на декількох ділянках. Окремої уваги заслуговує розкоп, що був закладений безпосередньо біля північної стіни апсиди. Тут виявлена кутова частина фундаменту від секрестії, яка наразі може датуватися XV ст., коли відбулось розширення церкви.

Також, на площі цього розкопу, як і на інших досліджених ділянках навколо церкви, були зафіксовані поховання. Окремі з них були пошкоджені або зруйновані більш пізніми захороненнями та іншими перекопами.

За час проведення археологічних робіт знайдено значну кількість артефактів, що хронологічно охоплюють XIII—XVIII ст. Вони представлені керамічним матеріалом (уламки посудин та кахлів), побутовими предметами, а також деталями одягу, прикрасами та монетами (рис. 2: 5—6). Окремі предмети були виявлені в похованнях. Цікавою є знахідка текстильної пломби. Походить вона з сілезького міста Хойнув та датована в межах 1560—1590 рр. (рис. 2: 7). У результаті проведених археологічних робіт, а також аналізу отриманого матеріалу час зведення церкви відносимо до рубежу XIII—XIV ст.

Мужієво (Берегівський р-н). Руїни середньовічної церкви знаходяться на західній околиці села. Вона складається з трьох частин — нефу, апсиди та секрестії. Їх загальна площа становить 136 м^2, внутрішня довжина всієї споруди сягає 17,3 м. Вона зведена з ломаного каменю, а її конструктивні елементи викладені з тесаного каменю. Товщина стін біля 1 м (рис. 1: 3).

Щодо часу будівництва цієї церкви ведуться дискусії. Зате достеменно відомий рік припинення її функціонування. Вона була зруйнована у 1657 р. під час карального набігу польських військ під командуванням маршала Любомирського.

У 2017 р. експедиція Ужгородського національного університету продовжила тут дослідження. У лівій половині нефу був закладений розкоп IV, площа якого склала 40,8 м^2. У результаті проведених робіт було завершено дослідження внутрішньої площі церкви, а також був зібраний додатковий матеріал для визначення часу зведення споруди, та уточнена стратиграфія пам'ятки.

На площі розкопу було зафіксовано 24 поховання, частина з них була пошкоджена або зруйнована більш пізніми захороненнями. Окремі з поховань були інвентарними, в яких були виявлені деталі одягу та прикраси.

Керамічний матеріал, що зібраний при дослідженні церкви, складається з фрагментів посуду та кахлів. Більша його частина відноситься до XVII ст., а окремі зразки можна датувати XIV—XV ст. Слід зазначити і присутність незначної кількості фрагментів ліпної та кружальної кераміки, зокрема

сироглиняної, яка свідчить про заселення даної території вже у кінці II — III ст. н. е.

Досить чисельну групу знахідок складають монети. Усі вони представлені номіналами Угорського королівства та датовані XV — початком XVI ст. (рис. 2: 8—11). Таким чином, виявлений матеріал, який безпосередньо можна зарахувати до періоду зведення і функціонування церкви, датований в межах — першої половини XV — середини XVII ст., що підтверджують минулорічні висновки.

І. Прохненко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО ВАЛУ МАЛОКОПАНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Малокопанський комплекс (укріплене поселення в ур. Городище та Мале Городище, група поховань в ур. Середній Грунок і святилище в ур. Чeлениця) на сьогоднішній день є найбільш дослідженою археологічною пам'яткою на території Закарпатської обл. України. Стратиграфічну колонку місцезнаходження представляють чотири основні культурні горизонти: кам'яного віку, доби пізньої бронзи, ранньоримського часу та середньовіччя. Зведення системи укріплень на пункті пов'язане з проникненням і осіданням в регіоні на початку I ст. до н. е. носіїв дакійської культури. Із цього часу Мала Копаня на півтора сторіччя стала ключовим форпостом цих фракійських племен на півночі їх держави, що на самому городищі знайшло відображення в формуванні потужного культурного шару. Однак, при дослідженні пам'ятки не відразу її історія дослідниками була пов'язана саме з дакаами. Наприкінці XIX ст. городище увів до наукового обігу І. Мігалік як гальштатське. Подібну атрибуцію, за відсутності конкретних датованих матеріалів з пам'ятки, в 1970-х рр. підтримав і Е. А. Балагурі. У цей же час С. І. Пеняк при проведенні незначних шурфувальних робіт в північній частині городища ідентифікував наявність тут середньовічного горизонту і відніс пункт до категорії слов'янських укріплень міфічного державного утворення князя Лаборця кінця IX ст. Із 1977 р. планомірним вивченням Малої Копані зайнялася експедиція на чолі з В. Г. Котигорошком, організована Ужгородським державним (згодом національним) університетом. За майже 40 польових сезонів на ділянках розкопів загальною площею понад 3 га було досліджено 41 дакійське житло, більше сотні виробничих і господарських споруд, тисячі стовпових ям від різноманітних конструкцій, в результаті чого городище було справедливо зараховане до кола старожитностей дакійської культури. За умови спрямування основних зусиль на дослідження ключового горизонту пам'ятки, менше уваги приділялося інтерпретації матеріалів середньовічного шару. А значна забудова (житла, господарські споруди та ями) цього часу, наявність середньовічної кераміки на гребені валу в урочищі Городище, проблеми встановлення хронології складної системи валів в урочищі Чeлениця, біля яких виявлена солідна колекція середньовічних наконечників стріл — все це змушує переглянути історію пам'ятки в X—XI ст. На сьогоднішній день основним завданням для вирішення спірних питань горизонтальної стратиграфії Малої Копані як багатошарової пам'ятки, є вивчення системи фортифікаційних споруд і встановлення поетапності хронології їх зведення. Складне планування укріплень — зафіксовані декілька етапів їх зведення в часи перебування на поселенні дакійського населення, також невизначеність питання про наявність або відсутність середньовічних елементів захисту, а відповідно з'ясування функціонального призначення пам'ятки в X—XI ст. (поселення відкритого типу або городище) — все це змушує встановити хронологічні колонки зведення оборонних споруд на різних їх ділянках.

Виходячи з результатів попередніх досліджень, для вивчення був обраний північний вал центральної частини городища, де він є одним з найбільш збережених, і до того ж в цій частині біля нього фіксувалися і дакійські, і середньовічні горизонти заселення.

Шурф 1 розмірами 2 × 8 м, з невеликим відхиленням орієнтований за лінією південь—північ, захопив достатню для аналізу частину насипу і територію перед валом. Траншея доходила до гребеня насипу, не перерізаючи його повністю. Тільки за таких



Рис. 1. Малокопанське городище. Розріз північного валу (фото з південного сходу та півдня)

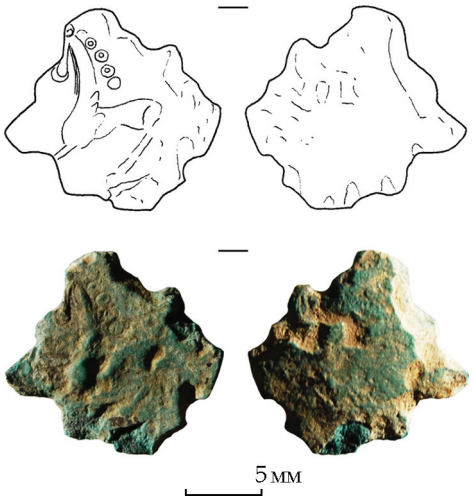

Рис. 2. Малокопанське городище. Розріз північного валу. Дакійська бронзова імітація кельтської монети (I ст. до н. е.)

умов археологічні роботи після їх завершення і засипки вивченої площі не призвели б до ерозії ґрунту і руйнування валу.

На цій ділянці потужність культурного шару становила від 1,05 до 3,2 м (рис. 1). Фіксація кількох горизонтів у насипу валу дозволила встановити основні етапи його зведення. Материк являє собою тверду глину коричневого кольору із залізистими прожилками. Шляхом локального вирівнювання площі з цього боку пам'ятки була зрізана частина ґрунту світло-коричневого кольору на краю плато і переміщена до самого його краю. У результаті подібного ескарпування, шляхом підсипки, була збільшена похилість гори в верхній її частині і утворена горизонтальна ділянка — платформа валу. Потім з такої ж землі було утворене ядро валу. У центральній частині насипу зафіксований прошарок більш гумусованого ґрунту сірого кольору потужністю до 0,25 м, місцями укладеного на кам'яну підстилку з булижників середніх розмірів. Відсутність тут культурних залишків свідчить про зведення валу на початку I ст. до н. е., до розгортання даками активного ремісничого виробництва і господарської діяльності на пам'ятці. Висота насипу на цій ділянці після завершення формування укріплень досягала 2,4 м. Додаткові конструкції даного часу на гребені валу через руйнування наступним будівельним горизонтом не простежені.

Приблизно через сторіччя після початкових фортифікаційних робіт (у 20—30-х рр. I ст. н. е.) у відповідь на виникнення конфліктної ситуації в Карпатському ареалі між різними фракійськими племенами в результаті тиску на насельників Тисо-Дунайського межиріччя з боку сарматів, назріла необхідність в реконструкції укріплень Малої Копані. Оновлення захисних споруд було здійснено шляхом збільшення параметрів насипу за рахунок землі, взятої з внутрішньої площі городища, де вже встиг утворитися потужний культурний шар. Висота валу в результаті проведених робіт досягла сучасних показників (3,2 м). Досипка представляла гумусовану глину з включеннями гальки, більша кількість якої фіксується на гребені валу. Подібна ситуація пояснюється тим, що одночасно з забором ґрунту з ділянок внутрішнього передвалля відбувалося й ескарпування схилу шляхом його підрізки ззовні від насипу. Також для запобігання процесу сповзання свіжо-накиданої землі, до ґрунту в цій частині додавалася значна кількість андезитових плит і великих булижників. На гребені валу в цей же час був зведений палісад.

Утворений на валу новий горизонт містить значну кількість фрагментів дакійської кераміки. Відзначимо, що в насипу простежене кількісне переважання ліпної керамі-

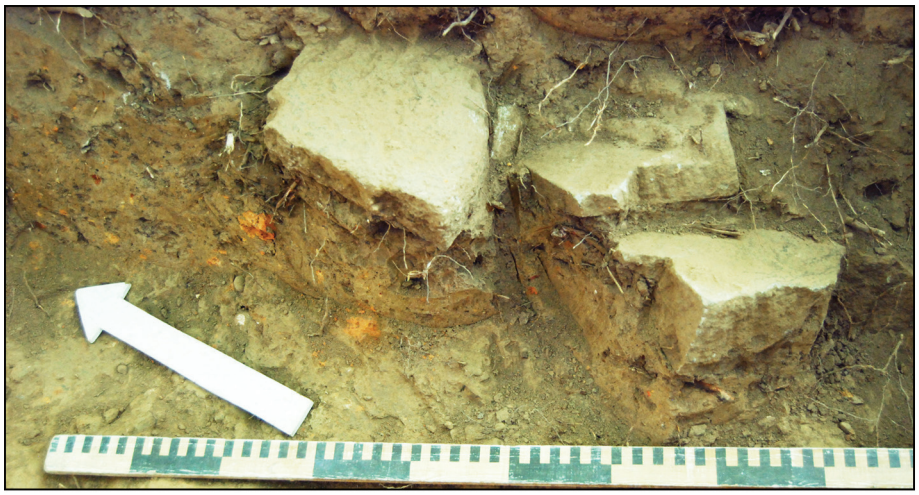

Рис. 3. Малокопанське городище. Розріз північного валу. Уламки жорна (XI ст.) з середньовічного перекопу



ки, кружальна відома лише за одиничними дрібними фрагментами. До асортименту кухонного посуду входять горщики та друшляки. На цій ділянці не зафіксовано жодного уламку конічних чашок (світильників), сковорідок та кружок, широко представлених в керамічній колекції городища, а виявлені переважно великі фрагменти «ваз для фруктів».

Конструкція частоколу, оновленого дакаами разом з насипом в першій половині I ст., фіксується за стовповими ямами, глибиною до 0,8 м, діаметром 0,4—0,5 м. Самі стовпи в донних частинах ям для міцності фіксації обкладалися камінням. До однієї з таких забутовок (глибина 0,8—0,9 м від сучасної поверхні) потрапив фрагмент дакійського жорна-бігуна, що ще раз підтверджує факт реконструкції оборонної системи в часи, коли на городищі даки вже розгорнули активну виробничу та господарську діяльність. На Малій Копані відомі сотні уламків і цілих екземплярів подібних ручних ротаційних млинів. Більше того, в південній частині пам'ятки досліджена напівземлянка (будівля 107), що класифікується як спеціалізована майстерня для кінцевого обробітку каменю, зокрема виготовлення таких жорен.

На самому гребені валу виявлено кілька фрагментів середньовічної кераміки, але сліди реконструкції укріплень в цей період на даній ділянці не простежуються. Стратиграфічно зафіксовано, що наприкінці X — на початку XI ст. насельники пункту побудували низку заглиблених об'єктів перед валом, в результаті чого був частково зруйнований дакійський горизонт в окремих місцях до самого материка. За скупченнями обмазки та слідів горіння фіксуються рештки стін середньовічних будівель, але обмежена площа досліджень не дозволяє говорити про їх планувальну систему. У перекопі виявлено дакійську та середньовічну кераміку, бронзову монету — дакійську імітацію кельтських номіналів — з глибини 0,4 м (рис. 2), а також фрагменти середньовічного жорна, уламки якого знаходилися серед скупчення каміння на глибині 0,4 м в південно-східному куті шурфу (рис. 3).

Дакійська монета, яка потрапила до середньовічного перекопу, характеризує значну групу знахідок Малої Копані, що свідчать про діяльність на цьому пункті фальшивомонетників. У південній частині городища ними навіть була організована спеціалізована майстерня для підробки (можливо, в умовах тогочасного мікрорегіонального грошового обігу можна говорити тільки про факт імітації) кельтських монет типу Медіашул Ауріт, які від своїх прототипів відрізнялися

зменшенням ваги, як мінімум вдвічі, і значним додаванням до складу сплаву міді. Виявлений екземпляр поганої збереженості, діаметр — 12 мм, простежується тільки значно пошкоджене символічне зображення коня, грива якого передана серією крапок.

Хронологію горизонту визначає кераміка, виготовлена з погано випаленого, але добре відмученого глиняного тіста зі значними домішками піску. На відміну від різноманітного асортименту дакійського посуду, ця група середньовічної кераміки представлена єдиною формою — горщиками. Вони стрункіх пропорцій, зі складним профілюванням вінець, як правило з краплеподібним завершенням, вираженою горловиною, високо піднятими опуклими плічками, підовальною формою тулуба і пласким денцем. Іноді на денцях фіксуються клейма — знаки гончарів. На даній ділянці виявлений лише один фрагмент з подібним штампом — вписаним до кола хрестом, що є характерним для клеймування середньовічної кераміки Малої Копані. За формою та морфологією кераміка, виявлена на ділянці перекопу перед валом в шурфі 1, датований кінцем X — XI ст. Відзначимо, що на північних розкопах городища широко був представлений і керамічний матеріал XII — початку XIII ст., але при дослідженні валу в польовому сезоні 2017 р. інвентар цього горизонту не виявлений.

Середньовічне жорно — діаметром — 48 см, з внутрішнім отвором квадратної форми (сторони — 6 см). На відміну від дакійських знахідка має пласкі поверхні. На контактній робочій частині помітні сліди активного використання. Скоріше за все, після того, як ресурс застосування виробу вичерпався, він був зламаний і три чверті однієї з його частин потрапили до кам'яних забутовок у складі певних середньовічних конструкцій.

На завершення аналізу стратиграфічної ситуації, простеженої при розрізі північного валу основної частини Малокопанського городища, можна констатувати, що на цій ділянці зафіксовані два різночасові будівельні горизонти діяльності дакійських фортифікаторів (перший — початку I ст. до н. е., другий — початку I ст. н. е.). За умов наявності потужного середньовічного горизонту перед валом не виявлено слідів зведення захисних споруд цього часу, що залишає відкритим одне з основних питань атрибуції пам'ятки в X—XI ст.: чи це поселення відкритого типу з використанням переваг захисних особливостей ландшафту і зведених на тисячу років раніше валів, які на той час вже значно оплили, або це городище з усім повноцінним комплексом оновлених захисних споруд? Остаточна відповідь на дане запитання може бути отримана тільки після планомірного широкомасштабного вивчення системи фортифікації городища значними площами на різних ділянках укріплень.

І. Прохненко, М. Жиленко

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

Серед пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток гірськотиського мікрорегіону своєю топографією виділяється замок, розміщений на рівнині біля р. Велі в смт Середнє Ужгородського р-ну Закарпатської обл. На сьогоднішній день з його споруд найбільше збереглася житлова будівля (розміри 18,6 × 16,5 м), яка знаходиться в центральній частині архітектурного ансамблю. Її цокольний поверх поділений широкою стіною-перегородкою на дві увінчані напівсферичними стелями кімнати, з'єднані між собою невеликим проходом. Іззовні до кожної кімнати вели автономні вузенькі проходи в північній та східній стінах споруди, в часи функціонування замку оснащені дверима. Під цими приміщеннями знаходилися підвали, до яких можна було потрапити гвинтовими сходами, встановленими у північно-східному куті будівлі, з ретельно відшліфованих плит з білого каменю. Над цокольним поверхом функціонувала простора зала з високими вузькими вікнами, вхід до якої знаходився зі східного боку споруди. Будівлю увінчував чотирьохскатний дах пірамідальної форми із зрізаними кутами основи.

Навколо цієї споруди знаходиться оточений кам'яними стінами замковий дворик. Додаткова фортифікаційна система, у плані наближена до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Зовнішній вал обмежує площу пам'ятки — 200 × 200 м, майже вся територія якої значно зруйнована в ході будівельних і

сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку завдала і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної ділянки і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту та глибину. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт, за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки у рови з західного боку і витікала з них в напрямку млина зі східного. Нині у результаті застою дощової води, більша частина ровів заболочена.

Про Середнянський замок існує цілий ряд легенд, які міцно увійшли не тільки до популярної, але і до наукової літератури. Згідно них будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу на основі «архітектурних особливостей», зведення замку помилково датувалося XII ст. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння до внутрішнього заповнення корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Більше того, замки аналогічного планування на території Угорщини датуються більш пізнім часом.

Крім цього, відзначимо, що вказана дата зведення замку суперечить даним письмових джерел, за якими можна встановити наступну послідовність пов'язаних з цим укріпленням подій. Населений пункт Середнє, який у 1455 р. згадується вже як містечко, належав угорському роду Палоці. Незважаючи на те, що стрімке піднесення роду почалось ще за правління короля Сигізмунда, з початку XV ст. його представники займали високі державні посади та за вірну службу отримали значні володіння на північному сході Угорського королівства, вони не мали на своїх землях жодної фортеці. У 1414 р. Палоці отримали дозвіл на будівництво замку, але, скоріш за все, не скористалися ним. У 1429 р. їм дарували шарошпотоцьку домінію з замком Уйгель (Шатораляульгель), тому питання зведення укріплення тимчасово втратило актуальність. У Середньому ж будівництво першої замкової споруди, яка згодом стала центром архітектурного ансамблю, було розпочато тільки наприкінці XV ст., разом з початком закладання винних підвалів.

Ситуація навколо середнянської домінії загострилася після Могачської битви 1526 р., в якій загинув останній представник роду — Антал Палоці, не залишивши за собою спадкоємця чоловічої статі. За величезний спадок Палоці розпочалось багаторічне протистояння між братами Добо (близькими родичами Палоці) та представниками Перені. Більшу частину майна з центром у Шарошпотоці, Фердинанд I у 1527 р. дарував Перені, а середнянську домінію завдяки підтримці Яноша Саполяї вдалося прибрати до рук Ференцу Добо.

Саме в цей час розпочинається розбудова системи оборони навколо центральної замкової споруди, що підтверджує і таблиця біля входу до винних підвалів: «Викопані стараннями братів Добо, Ференца, Іштвана та Домокоша, спадкоємців та власників середнянського замку. Захисними стінами та ровом укріплено 1557 р. Христового».

Основним джерелом доходів братів Добо була торгівля з польськими землями, переважно вином та живою худобою. Щоправда, ця торгівля часто велася в обхід королівських митних постів, про що свідчить донос ужгородця Дьордя Сентівані, в якому він звинуватив людей Іштвана Добо у вивезенні 12 возів з вовною до Польщі без сплати мита (мешканці Середнянського замку відмінно знали угорсько-польське прикордоння і вдало оминали митні пункти). Стабільний прибуток забезпечувала і торгівля турецькими полоненими, яких, зазвичай, утримували у Середньому.

Єдиний син Іштвана Добо — Ференц, після смерті батька успадкував величезні статки, у тому числі і середнянську домінію. Оскільки про його хвороби було добре відомо при дворі, король Рудольф надав йому право вільного складання заповіту, але вже у вересні 1602 р., через кілька тижнів після смерті вельможі, королівські представники зайняли Середнянський замок, описали все майно і більшість коштовностей відправили до королівського двору.

Сам замок спочатку перейшов у володіння Софії Перені — онучки Домокоша Добо, а після її смерті — до нащадків Анни, сестри Іштвана Добо. Онучкою Анни Добо була Жужанна Лорантфі, дружина Дьордя Ракоці I, і таким чином Середнє у якості приданого опинилось у володінні Ракоці. Згодом укріплення стало спільним володінням родин Форгач і Ілошваї. За свідченням урбарія 1689 р. «п'ять років тому замок був спалений повстанцями, але кілька приміщень, якось відремонтовані та перекриті соломою, досі використовують». Занепад фортеці продовжувався і після визвольної війни, коли нею володіли Перені і Баркоці, але на підтримання споруди практично не витрачалися. Із XIX ст. джерела згадують вже тільки руїни.

У 2008 р., з метою дослідження стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення замку археологічною експедицією Ужгородського університету почалося з території замкового дворика. Розкоп I (22 × 4 м) перерізав його



Рис. 1. Середнянський замок, розкоп 2 (вид зі східного боку)

від південного кута центральної будівлі до рову. Потужність культурного шару, який складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до чорного (в основі), досягала 2,8 м. Зведення кам'яних стін у XVI ст. було стратиграфічно підтверджене знахідкою фальшивої угорської монети 1543 р. Фердинанда I (1526—1564 рр.). Наступний період (XVII — початок XVIII ст.) визначався кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі та вироби з металу).

Для отримання додаткової інформації археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила роботи у польовому сезоні 2017 р. Розкоп II (12 × 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простеженій під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін (рис. 1) вдалося зарахувати до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центральної вежі, утворюючи на краю замкового дворика своєрідну галерею, за межами якої починався рів. Наприкінці цього самого сторіччя або на початку наступного (не раніше 1588 р.), між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей же час добудована низка перемичок між старими і новими мурами, в результаті чого утворився новий комплекс малих приміщень.

У порівнянні з польовим сезоном 2008 р. помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби). Майже всі виявлені матеріали датовані XVI—XVII ст.

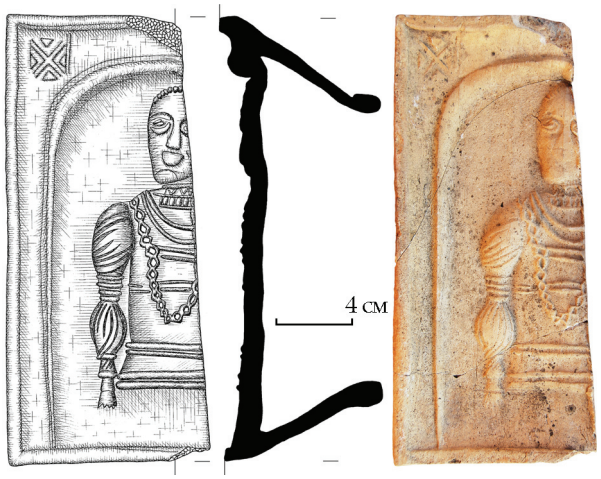

Рис. 2. Середнянський замок, розкоп 2: кахля XVI ст. із антропоморфним зображенням

До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все пов'язаного з дозамковим горизонтом, відносяться лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембургзького 1430—1437 рр., Владислава I 1440—1444 рр. і Матяша Корвіна 1489—1490 рр.). Не виключено, що наприкінці XV ст., разом з початком видовбування винних підвалів, неподалік від цієї місцевості був побудований палац, який згодом став ядром замкового комплексу.

Керамічні вироби представлені посудом і кахляними плитками, в основному відносяться до заключного періоду використання укріплень у XVII ст. Асортимент посуду включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики, кришки), більшість якої орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями, а також поливою зеленого або коричневого кольорів. В окремих випадках використовувалися комбінації дорожчої білої, жовтої, блакитної і чорної глазурі.

Кахлі, за незначними винятками екземплярів без поливи або з поліхромним розписом, вкриті поливою зеленого кольору. Для оформлення середнянських печей було характерне використання різноманітних комбінацій геометричного та рослинного декору. У його доповнення в конструкціях кахельних печей XVII ст. використовувалися плитки з зображенням русалок, а також коронкоподібні екземпляри з жіночим обличчям і цифрами 1637 або з образом янгола і цифрами 1632 чи 1451.

Серед знахідок кахлів реалістичністю зображення виділяються два зразка XVI ст. На одному з них переданий стильно одягнутий аристократ з нагрудним ланцюгом, що підтверджує його високий соціальний статус (рис. 2). На другій плитці — постать Ісуса Христа з страждальним виразом обличчя, якого підтримує янгол.



Рис. 3. Середнянський замок, розкоп 2: фальшива монета середини XVI ст.

Предмети озброєння представлені кулями для рушниць діаметром до 1 см і ядрами від гармат малого калібру (4—5 см).

У колекції монет простежується певна закономірність: домінування угорських номіналів XVI ст., в основному другої половини цього сторіччя, а також сілезьких польських, литовських та шведських монет першої половини XVII ст. Виявлені і три фальшиві номінали, два з яких XVI ст., один — першої половини XVII ст. (рис. 3).

У горизонті XVII ст. знайдена ціла серія стрілок від настінних годинників і ковані елементи обкладинок книжок. Більшість із них прикрашена геометричним декором, одна з книжкових оковок гравірована рослинним декором з боків, а в центрі — зображений коронований двоголовий австрійський орел. Одна мідна застібка зі слідами позолоти оздоблена лебединою головою.

Важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку і встановлення особливостей життєдіяльності його насельників несуть знахідки товарних пломб (9 екземплярів), які в такій кількості на території Закарпаття зустрічаються вперше. Середнянські екземпляри

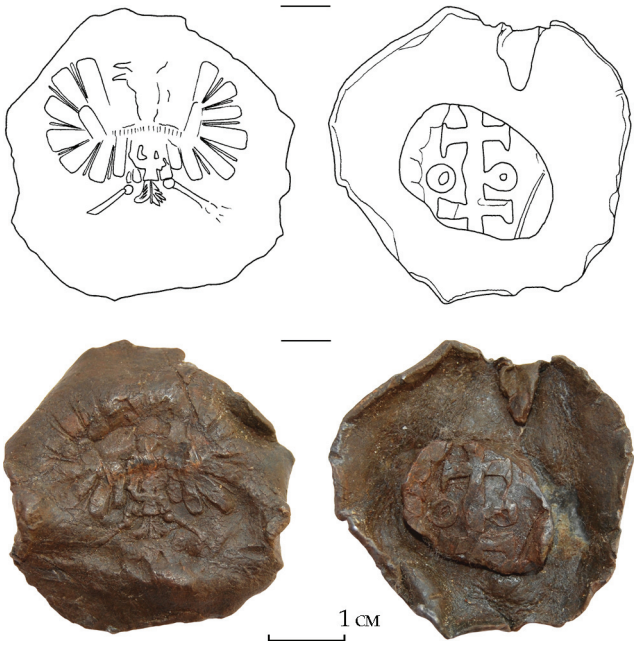

Рис. 4. Середнянський замок, розкоп 2: товарна текстильна пломба

виступають чіткими індикаторами локально-регіональної торгівлі наприкінці XVI — на початку XVII ст. Це дві великі пломби з Всхови (колишній Фрауштадт), одна з Гданська, а також маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше також пов'язане з територією Польщі. Їх аналіз у комплексі з матеріалами інших пам'яток гірськотиського мікрорегіону дозволяє говорити про активізацію у цей час на вказаних землях північного (польського) торгівельного шляху.

Увесь набір археологічного матеріалу, отриманий в ході дослідження Середнянського замку, хронологічно співпадає з датами зафіксованими в письмових джерелах. В комплексі вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. Велі кінцем XV — початком XVI ст. До середини XVI ст. споруда стала ядром замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст.

І. Прохненко, М. Жиленко

РОЗКОПКИ КОРОЛІВСЬКОГО ЗАМКУ НЯЛАБ

Однією з найкраще досліджених пам'яток Закарпаття доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу є замок Нялаб, розташований на північно-західній околиці селища Королево Виноградівського р-ну. Висота замкової гори 52 м. З її вершини відмінно проглядається долина р. Тиса, що протікає за 300 м від підніжжя. Центр фортеці, пло-

щею 52 × 47 м, в плані наближеної до овальної форми, знаходиться в північно-західній частині верхньої тераси гори. Розміщені по периметру житлові приміщення оточують невеликий внутрішній дворик із колодязем. За 20 м від основної замкової споруди проходила додаткова захисна лінія з будівлею прямокутної форми. Основну і допоміжну системи укріплень з'єднував міст, побудований на масивній кам'яній підпорі з арочним зводом у центральній частині. Додаткову захисну лінію оточував рів. Для контролю ґрунтової дороги — єдиного зручного підходу до замку, на південно-східній окраїні урочища, на віддалі від основного архітектурного комплексу, зведений бастіон клиноподібної форми. Письмові джерела свідчать про функціонування фортеці у складі північно-східної системи захисту Угорського королівства з кінця XIII до третьої чверті XVII ст.

Донедавна на замковій території та в її найближчій окрузі проводилися лише періодичні незначні археологічні пошуки місцевими ентузіастами, які передали частину виявлених старожитностей до Угорського національного музею (м. Будапешт) в 1859 та 1881 рр., співробітниками Музею Природи (м. Київ) у 80-х рр. та Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) на початку 1990-х рр.

Систематизоване археологічне дослідження пам'ятки почалося з 2007 р. У польових сезонах 2007, 2011—2017 рр. експедиція Ужгородського національного університету вивчала планування замку та його стратиграфію. Аналіз здобутої колекції речового матеріалу свідчить про життєдіяльність на укріпленому пункті з початку XIV до середини XVII ст., що, в основному, узгоджується з інформацією письмових джерел.

Зафіксована в центральній частині пам'ятки потужність культурного шару становила від 4,0 до 5,0 м, а стратиграфічні спостереження дозволили виділити в досліджених приміщеннях два основні горизонти (до і після руйнування стін замку солдатами австрійського гарнізону на чолі з Конрадом Меєром Бранденбурзьким у 1671—1672 рр.). Верхній утворювали масивні уламки стін, завали великого андезитового каміння, штукатурки та цегли, що однорідною масою заповнили замкові кімнати після підривів. Нижній горизонт відповідно залягав нижче рівня підлог приміщень. Складався він з глини зі значним вмістом дрібного будівельного сміття (штукатурка, уламки цегли, каміння). Його заповнення становили фрагменти кераміки та індивідуальні знахідки XIV—XVI ст.

У польовому сезоні 2017 р. були продовжені дослідження розкопу IV, закладеного біля південно-західної стіни основної замкової споруди у 2015 р. Східним профілем він примикав до розкопу III, де у 2014 р. була виявлена кімната 2. У ході розбирання поверхневих завалів каміння площа розкопу IV була обмежена стінами приміщення 3 (81,6 м^2). На сьогоднішній день воно найбільше з досліджених на Королівському замку.

Приміщення в плані чотирикутної форми. Його південно-західна стіна, довжиною 12,3 м, яка одночасно була зовнішньою стіною центральної частини укріплень, трохи заокруглена з вигином назовні. Довжина південно-східної стіни — 6 м, північно-східної — 12,1 м, північно-західної — 7,1 м. Вхід та два вікна з шириною отворів 1,6 м знаходилися з північно-східного боку, зі сторони внутрішнього замкового дворика.

Простежена на цій ділянці у попередні польові сезони стратиграфічна ситуація в загальних рисах подібна до зафіксованої в інших приміщеннях замку. До глибини 2,0 м від репера залягали завали каміння та штукатурки, які утворилися після підривів стін. Верхні шари завалів стін, до глибини 1,0 м, взагалі без інвентарю. У нижній частині цього горизонту (1,0—2,0 м) була виявлена незначна кількість фрагментів керамічного посуду та уламків кахлів XVI—XVII ст.

Завали підстилав шар добре відмученої глини, в якому не зафіксовано жодного керамічного уламку, але виявлено чіткий хроноіндикатор — монету імператора Леопольда I, датовану 1662 р. Ймовірніше за все, ця глина в період використання кімнати виконувала роль теплоізоляційного перекриття стелі, яка разом з каркасною дерев'яною конструкцією рухнула під час руйнування споруди.

Під завалом стелі на всій площі залягав горизонт, утворений на пізньому етапі використання приміщення 3. Він складався з глинобитної підлоги, усипаної рівномірним шаром кераміки. Біля стін фіксувалися скупчення індивідуальних знахідок. Значна їх частина була пов'язана з литтям кольорових металів, в тому числі і з метою виготовлення фальшивих монет, дрібна партія екземплярів яких теж була виявлена тут, готових, складених в стопку. Крім значної частини оплавлених шматочків бронзи різних розмірів, олова та свинцю, група речей, які умовно можна назвати «сировиною ливарника». Це і масивні фрагменти гармат, навмисно зім'ятий перстень, і складена вдвічі до стану четвертинки монета Фердинанда I (1531 р.), яка дозволяє датувати весь комплекс та виробництво, і значна кількість інших дрібних виробів з кольорових металів. Особливе скупчення підготованих до лиття речей фіксується в південно-західному куті

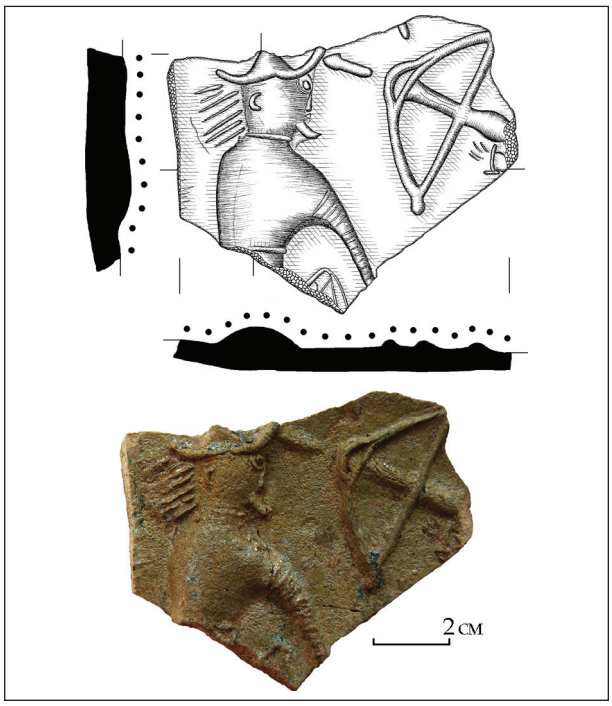

Рис. 1. Королівський замок Нялаб, розкоп IV: фрагмент кахлі з батальною сценою

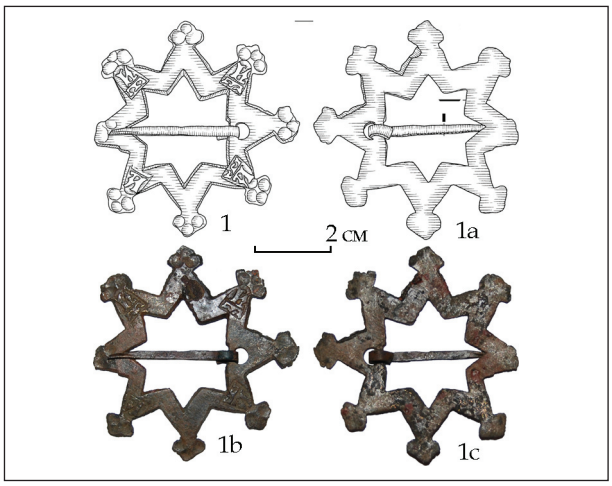

Рис. 2. Королівський замок Нялаб, розкоп IV; восьмикутна пряжка з геральдичними символами

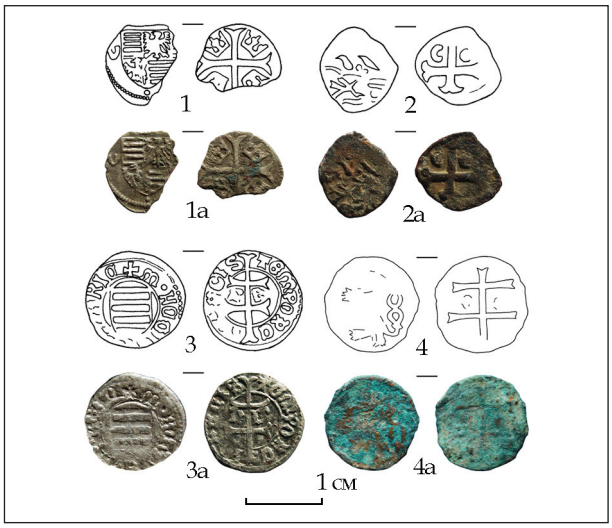

Рис. 3. Королівський замок Нялаб, розкоп IV: монети XV ст.

споруди, де, ймовірніше за все, знаходився «склад» цього лому, який частинами пускали на переплавку.

Особливу увагу під час дослідження приміщення 3 Королівського замку Нялаб в позаминулому сезоні привернув уламок надгробної плити, виготовленої з червоного мармурованого вапняку наприкінці XV ст. Поряд із епітафією лежали плити віконного перекриття кінця XVI ст. з елементами декору й надписами.

У минулому польовому сезоні площа розкопу була досліджена з глибини 2,3 м від репера, на якій зупинилися в польовому сезоні 2016 р., і до материка (глибина залягання 3,4 м від репера в східних квадратах і 3,9 м — в західних), який на цій ділянці являв собою в'язку глину жовтого кольору зі значним вмістом дрібної гальки. Із глибини 2,3 до 2,4 м на всій площі розкопу був зафіксований прошарок гумусованого ґрунту без інвентарю, який вкривав горілий шар, потужність якого зі сходу до заходу збільшувалася від 0,03 до 0,06 м. Стратиграфічні спостереження свідчать, що він знаходився над найбільш ранньою підлогою приміщення. Кількість виявлених тут знахідок порівняно незначна.

Керамічна колекція горизонту складається, в основному, з асортименту кухонного посуду. Це дрібні уламки гончарних горщиків, виготовлених з добре відмученого глиняного тіста з домішками дрібнозернистого піску, випал наскрізний, колір від бежевого до темно-коричневого. Посудини з S-подібним зовнішнім профілюванням вінець та овальним тулубом. Подібний посуд характерний для керамічних комплексів Верхнього Потисся другої половини XV — першої половини XVI ст.

Незначну кількість виявлено кахлів, які взагалі є однією з найбільш масових категорій інвентарю Королівського замку Нялаб. Зафіксовані уламки характеризуються формовкою з добре відмученого глиняного тіста з більшим або меншим додаванням піску, достатнім випалом переважно до дзвінкого стану, кольором від охристого до світло-сірого та темно-коричневого. Особливо відзначимо вкритий поліхромним розписом масивний фрагмент коронопоподібної кахлі з верхньої частини печі і оздоблений поливою світло-зеленого кольору невеликий уламок коробчастої кахлі з зображенням сцени бою арбалетників (рис. 1).

Індивідуальні знахідки горизонту представлені одиничними екземплярами. Се-

ред них відзначимо уламок кам'яного ядра, асиметричні залізні вудила і восьмикутну бронзову пряжку з геральдичними символами — чотири герба з переданою готичним шрифтом літерою «А», над якою вибита корона (рис. 2). Подібні речі на землях Угорського королівства отримали розповсюдження в XIV—XV ст.

Особливе значення для датування горизонту мають нумізматичні матеріали. Це низка виготовлених на місці фальшованих угорських номіналів другої половини XV ст. (посріблені мідяки) (рис. 3: 2, 4) і круглі пластинки-заготовки для карбування подібної продукції. Виготовлення цих підробок, виходячи з матеріалів дослідження приміщення 3 минулих років, відбувалося не тільки в другій половині XV ст., воно продовжилося і в першій половині XVI ст.

Дві угорські монети виявлені біля вікна (рис. 3: 1, 3). Датуються вони XV ст. і вказують час використання дослідженої у 2017 р. підлоги приміщення. Нижче її рівня, до самого материка, фіксувався горизонт підсипки ґрунтом бурого кольору, у якому не виявлено жодної знахідки.

На завершення відзначимо, що отримані під час дослідження Королівського замку Нялаб матеріали підтвердили встановлену під час попередніх робіт стратиграфічну колонку пам'ятки і принесли додаткові дані для характеристики процесу життєдіяльності насельників пункту в XV—XVI ст.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С. Андрух, Г. Тощев

РОЗКОПКИ НА МАМАЙ-ГОРІ У 2017 р.

Археологічна експедиція Запорізького національного університету провела тридцятий польовий сезон досліджень різночасових об'єктів поблизу с. Велика Знам'янка Кам'янско-Дніпровского р-ну Запорізької обл.

За минулі роки розкопок тут були виявлені сотні поховальних об'єктів від доби неоліту до періоду середньовіччя. Кількісно переважають поховання скіфської доби.

У звітному році роботи велися на західній ділянці некрополя, де зосереджені ногайські поховання. Загалом виявлено 14 комплексів. Поховання здійснені у ямах овальної форми або ж у підбійних могилах. Кістяки лежали випростано на спині, з різноманітним положенням рук. Домінує західна орієнтація, інколи з відхиленням на південь. Вперше зафіксовано випадок парного поховання — дорослого та дитини. В одному похованні знайдені кістки тварин.

Досліджена також округла яма (№ 25) зі сходинкою у західному секторі, де знаходилися кістки тварин та необроблені камінці.

Загальна кількість ногайських поховань XV ст. на Мамай-Горі наразі складає 140 комплексів.

За 30 років розкопок на пам'ятці знайдено 660 поховань.

Поховання на Мамай-Горі

Неоліт	Енеоліт	Доба бронзи	Білозерські	Новочеркаські	Скіфи	Сармати	Половецькі	Ногайські
26	4	ЯК — 14; КК — 33; БК (КБК) — 9; ЗК — 24	5	2	371	1	25	140

А. Антонов

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ ЗАГОНУ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Загоном археологічної експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею були проведені охоронні розкопки на багатошаровому поселенні урочища Портмашеве, ґрунтовому могильнику Балки Пушиної білозерського часу (охоронний № 3987) розташованому за 2,3 км від с. Біленьке Запорізького р-ну.

Поселення та могильник знаходяться вздовж правого берега Каховського водосховища тягнучись 2,2 км, від урочища Нова до урочища Портмашеве включно. Берег водоймі тут обривистий, висотою від 2,5 до 12 м, повернутий на південь.

На ґрунтовому могильнику Балки Пушиної, роботи велися на зруйнованому береговим об-

ривом похованні 25 білозерської культури. Це поховання парне, повністю зруйноване береговим обривом. Збереглися фрагменти двох черепів. Над ними, на рівні давнього горизонту, знайдені залишки тризни, представлені фрагментами ліпних посудин і кісткою тварини.

На території поселення урочища Портмашеве, продовжено роботи вздовж лінії берега. Перевірені виходи каменю-вапняку в південній частині поселення. Виявлено фрагменти фундаменту будівлі поселення Портмашеве XIX—XX ст. У заповненні знайдені фрагменти скла, цвяхів, гончарного посуду, ножиці. У шарі, що розміщувався під фундаментом, знайдені фрагменти ліпних і гончарних посудин черняхівського часу.

В. Джос

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ОХОРОННІЙ ЗОНІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

У жовтні 2017 р. археологічною експедицією НІАЗ «Кам'яна Могила» було здійснено розвідки на території першої охоронної зони Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» (Мелітопольський р-н, Запорізька обл.). Обстежена розвідками ділянка розташована в заплаві правого берега р. Молочна, між південно-східною околицею с. Терпіння та заповідником «Кам'яна Могила». Основними завданнями експедиції було виявлення нових, а також обстеження вже відомих пам'яток, що розташовані вздовж сухого річища старика р. Секіз.

Підчас проведення робіт було обстежено чотири вже відомі пам'ятки археології, а саме: пізньопалеолітична стоянка «Секіз I»; поселення доби енеоліту «Секіз II»; енеолітична стоянка «Секіз III»; стоянка доби пізнього палеоліту, енеоліту — ранньої бронзи, сарматського часу та середньовіччя «Кам'яна Могила V». У ході поверхневого обстеження цих пам'яток було зібрано велику кількість підйомного матеріалу (фрагменти ліпного та кружального посуду, вироби з кременю, каменю та міді) (рисунок). Це що дозволило уточнити межі пам'яток та їх культурну приналежність.

Також у ході розвідок виявлено та обстежено дві нові пам'ятки. Перша розташована вздовж вигину правого берега стариці р. Секіз, являє собою залишки сезонних стоянок часів пізнього енеоліту — середньої бронзи, скіфського часу та середньовіччя. На пам'ятці зібрано невелику кількість підйомного матеріалу (фрагменти ліпного та кружального посуду, вироби з кременю, каменю та бронзи), серед якого слід виділити фрагменти двох крем'яних серпів, а також скіфське архаїчне вістря стріли (рисунок).

Друга нововиявлена пам'ятка являє собою стоянку-поселення досить значних розмірів, яка також розташована на правому березі старика р. Секіз. За топографічними умовами пам'ятка знаходиться на схилі першої надзаплавної тераси, а також на невисокому підвищенні в заплаві, яке тягнеться вздовж річища стариці.

Зібраний на поверхні пам'ятки багаточисельний підйомний матеріал (фрагменти ліпного та кружального посуду, вироби з кременю та інших порід каменю) (рисунок) свідчить про її заселеність в нео-енеолітичну добу, скіфо-сарматський час та середньовіччя.

Із метою з'ясування стратиграфії пам'ятки, стану збереженості культурного шару та умов його залягання, в різних частинах пам'ятки було закладено 6 розвідувальних шурфів (2 × 1 м) загальною площею 12 м^2. У результаті проведених робіт було встановлено, що в різних частинах пам'ятки стратиграфія геологічних нашарувань, кількість культурних шарів та їх потужність є неоднаковою. У шурфах, що були закладенні на схилі надзаплавної тераси була простежена стратиграфія, яка складається з піскуватих нашарувань, в яких залягає потужний культурний шар доби енеоліту, який можна поділити на два різночасові горизонти. У той же час, в шурфах, що були закладені в заплавній частині пам'ятки простежено стратиграфію, яка складається з заплавних ґрунтів алювіального походження, в яких залягають два культурних шари доби енеоліту та малопотужний шар доби неоліту.



Підйомний матеріалз охоронної зони НІАЗ «Кам'яна Могила»: 1—3 — стоянка «Секіз І»; 4—9, 21, 22 — поселення «Секіз ІІ»; 18 — стоянка «Секіз ІІІ»; 10—17 — стоянка-поселення «Секіз ІV»; 19, 24, 25 — стоянка «Секіз V»; 20, 26, 27 — стоянка «Кам'яна Могила V»; 23 — випадкова знахідка в урочищі Підкова

Крім того, в усіх закладених на пам'ятці шурфах, в верхній частині ґрунтових нашарувань, зафіксовано перевідкладені внаслідок господарської діяльності в минулому матеріали скіфо-сарматського часу та енеоліту.

В одному з шурфів, який було закладено в заплавній частині пам'ятки, неподалік від вигину річища старика, в нижньому енеолітичному шарі було виявлено залишки невеликого вогнища, яке було законсервовано.

О. Дровосєкова

ДОСЛІДЖЕННЯ «ПАЛАЦУ» НА ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА»

У польовому сезоні 2017 р. експедиція ДП «Південьгідроархеологія» ДП ОАСУ ІА НАН України продовжила роботи на території історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», що розташований у м. Василівка Запорізької обл. Будівництво палацового комплексу велося протягом другої половини XIX ст., і до часу більшовицького перевороту 1917 р. він належав родині поміщиків Попових.

Археологічні роботи зосереджені в межах руїн «Палацу», а саме в його північно-західній частині, де було закладено розкоп загальною площею 63,85 м^2. Заповнення представляло собою суцільний завал з численних фрагментів цілої та битої цегли (шамотна, пічна, звичайна червона та жовта), вапнякового розчину, численних фрагментів кахельних плиток, сміття. У ході робіт було виявлено та повністю досліджено підвальне приміщення 6 (нумерація продовжена з 2015 р.), розмірами 4,0 × 5,0 м (по внутрішньому контору). Це прямокутна кімната, до якої вів один прохід з південної стіни (ширина 1,2 м), що з'єднував дві кімнати — № 5 і 6 (рис. 1: 1). Три зовнішні стіни мають збережену висоту 1,4 м, товщину 1,0—1,1 м. Викладені вони з кам'яних брил (пісковик, ракушняк) підпрямокутної форми, з'єднаних вапняковим розчином, на яких здійснювалася кладка цегляних стін (окремі цеглини з першого ряду збереглися на північній та західній стінах).



Рис. 1. Приміщення 6: 1 — загальний вигляд; 2 — західна стіна та залишки печі

По зовнішньому периметру стіни зафіксовані залишки вимощення у вигляді викладки з ракушняку на шарі річкового піску. У стінах облаштовані попарні віконні отвори шириною 1,3 м. Всередині стіни даної кімнати повністю викладені кахлями білого кольору (виробництва заводу І. Песельника м. Копись Могильовська губернія) на міцному розчині білого кольору (рис. 2: 1, 2). Підлога була викладена спочатку цеглою, зверху шаром цементного розчину, на якому викладені плитки червоного кольору виробництва заводу Е. Е. Бергенгейма (рис. 2: 6) (окремі плитки збереглися в кутах приміщення). У куту, утвореному західною та південною стіною, розташовувалась піч, від якої залишився ряд цегли на стіні, частина димоходу (отвір в стіні 30 × 40 см) та шар цегли на підлозі, по якому розмір печі встановлюється як 1,3 × 3,0 м (рис. 1: 2). У південній частині кімнати, біля входу, та у північно-західній частині на підлозі є два «пороги», довжиною 1,12 м та 2,4 м, виконані з цементу, під якими фіксуються частини плиток червоного кольору. Призначення їх не встановлене, ймовірно, це залишки перегородок пізнішого часу. У північній стіні, зверху, симетрично розташовані два прямокутні отвори, розмірами 18 × 20 і 14 × 20 см. Призначення їх не визначене, але вірогідно, вони є частиною конструкції стін. Дане приміщення можна розглядати у якості бані, яких у палаці, за спогадами місцевих старожилів, було декілька.

При прокопці приміщення 6 основними знахідками виявилися численні фрагменти цегли. Наймасовішим матеріалом безумовно виступає цегла власного виробництва, оскільки Попови були власниками трьох цегельних заводів. Вона характеризується двома кольорами — жовтим та червоним, довжина 25 см, ширина 12 см, товщина 6,5 см, клеймо у вигляді друкованої літери «П», що має рельєфне виконання. Зустрічається також спеціальна шамотна (вогнетривка) цегла для камінів та печей відомих на той час виробників. Шамотна цегла з вдавленим клеймом «В. В. ШТЕРЦЕРЪ и Ко А» (Краматорськ) представлена фрагментарно, її ширина 11 см, товщина 6 см.



Рис. 2. Знахідки: 1, 2 — кахлі; 3, 4 — шамотна цегла; 5, 6 — литки для полу; 7 — солянка; 8, 9 — посудини

Шамотна цегла з вдавленим подвійним клеймом «АМ ФРАНЦУЗОВ» (Бахмут) по центру та літерою «А» у верхньому ряду, представлена фрагментарно, її товщина 6 см, ширина 11 см. Шамотна цегла з рельєфним клеймом «BERGENHEIM N III» (Харків), у верхньому ряду — рослини (дубове листя) та перехрещені молотки, її товщина 4,5—5 см, ширина 10 см, довжина — 20,5 см (рис. 2: 3). Шамотна цегла з вдавленим клеймом «RAMSEY», у верхній частині літера «А», представлена фрагментарно (рис. 2: 4), її товщина 6,5 см, ширина 11,5 см, реконструйована довжина — 22 см (підробка цегли виробництва компанії «G.H.Ramsay and Co»). Виявлені фрагменти паркану з чавуну. У великій кількості представлені ковані цвяхи, які використовувалися для щільнішого закріплення штукатурки на стінах (цвяхи зустрічаються встромленими на фрагментах штукатурки та із залишками вапнякового розчину). Також зустрічаються фрагменти посуду — тарілки, чашки, горщики, солянка (рис. 2: 7), скляні вироби, які відносяться як до часів функціонування садиби, так і до радянського періоду. Виділяються фрагменти двох гончарних посудин банкоподібної форми, які можуть відноситися до початку XX ст. (рис. 2: 8, 9). Виявлені мармурові плитки для підлоги та фрагменти сходин, фрагменти плиток виробництва Бергенгейма голубого кольору та кольору слонової кістки (рис. 2: 5), мідна монета номіналом «3 копійки» 1937 р., гільзи від гвинтівок.

Загалом встановлено, що зазначена частина споруди у порівнянні із попередніми дослідженими частинами, має достатню збереженість елементів конструкції приміщення для подальшої музеєфікації та експонування. Розкопки заплановано продовжити у наступному польовому сезоні.

М. Єльников

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МЕЧЕТЬ — МОГИЛА У 2017 р.

Експедиція ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України спільно із середньовічним загоном археологічної експедиції Запорізького національного університету продовжила дослідження золотоординського поселення Мечеть — Могила, яке є лівобережною частиною городища Кінські Води, що розташовувалось на р. Конка та її правобережній притоці — р. Жеребець (колишня р. Мечетна). Поселення Мечеть — Могила знаходиться на південний захід від с. Юрківка Оріхівського р-ну Запорізької обл. на локальному мису, утвореному відрогами балок Московської та Шаврової.

У ході робіт досліджувалася східна і південна частина споруди 1 культового призначення. Основним завданням було визначити призначення траншеї, що відокремлювала по периметру поховальний майданчик, де у 2016 р. було зафіксовано два поховання в цегляних склепах. Досліджено 36 м^2 на глибину до 2,12 м. Зруйнований культурний шар потужністю 1,8—2,1 м розпочинався одразу під гумусним шаром і був насичений кашинними виробами: профільованою цеглою типу «сухар», вкритою бірюзовою поливою, мозаїчними геометричними плитками від мозаїчного панно різних відтінків, що характерні для культових будівель золотоординських міст нижньоволзького регіону.

У східній частині розкопу було розчищено траншею, зорієнтовану по лінії північ — південь, шириною 2,4—2,6 м, заповнену чорноземом, білою глиною, залишками вапнякової і алебастрової обмазки та насичену рваним диким вапняком і битою цеглою. На дні траншеї (глибина від 1,34—2,12 м) простежено «подушку» з дрібних каменів і цегли, скріплених між собою глиноземом. Напроти центрального поховання гур-хани виявлено два блоки з вапняку (розмірами 0,6 × 0,54 × 0,28 і 0,8 × 0,5 × 0,22 м), розташовані на дні перпендикулярно траншеї. Блоки щільно підігнані один до одного, покладені на товстий шар глинозему. Зафіксовано кут північної і східної стінок траншеї, вертикально укріплений від рівня фіксації (0,89 м від R_o) до дна невеликим пласким камінням з вапняку на вапняковому розчині. Частина каменів зі слідами штучної доробки дрібним різцем.

На північ і схід від східної траншеї на глибині 0,6 м виявлені залишки стін будівлі — невеликі цегляні моноліти, довжиною до 0,9 м і товщиною 0,3 м. Слабо випалена цегла типових «золотоординських» розмірів — 0,22 × 0,22 × 0,05 м, скріплена між собою міцним цем'яним і алебастровим розчином. По периметру монолітів знаходились «сухарі», вкриті бірюзовою глазур'ю, що слугували оздобленням. Долівка на місці стін знаходилась на глибині 1,02 м, на дні фіксувалась підсипка з жовтого піску. Серед кашинних виробів в цій частині розкопу виявлені фрагменти гончарного товстостінного посуду слабого випалу.

За 1—1,6 м на південь від поховального майданчика траншея мала продовження. У ній на глибині 0,42—0,56 м виявлені три чорноземних останця, зорієнтовані по вісі захід—схід (аналогічну поховальним конструкціям в центральній частині), відстань між ними до 1,2—1,3 м. Розчищені частково, вони мали розміри близько 3,2 × 1,7 см (розташовані паралельно один одному), висотою 0,78—0,92 м. По периметру останці обкладені рваним вапняком на вапняковому розчині (найбільш потужно у східній частині), на верхній горизонтальній поверхні — шар жовтого піску потужністю до 0,07 м. На дні — характерна «подушка» з дрібних каменів і цегли, які скріплені між собою глиноземом. У заповнені між останцями виявлено значну кількість кашинних плиток, більшою частиною у фрагментах. На дні зафіксовані залишки нешироких до 0,08 м дерев'яних плашок, товщиною 0,02 м. Зустрінуті локально в цій частині розкопу фаланги пальців від людських кістяків свідчать, що прямокутні останці утворювали своєрідні ніші, які слугували в якості поховальних конструкцій.

Отже, дослідженнями 2017 р. відкрито частину східної стіни споруди, де виявлено in situ частину цегляної стіни. Траншея, розташована по периметру центрального поховального майданчика, вочевидь, слугувала для майбутніх поховань. На це вказують останці в південній частині розкопу, де виявлені залишки людських кісток і дерев'яних конструкцій. Знайдені фрагменти стінок гончарного посуду XVIII—XIX ст. на цій ділянці може вказувати на час руйнації як поховань, так і всієї споруди.

Незважаючи на значну руйнацію споруди, такі будівельні конструкції ще не досліджувались в приазовському регіоні. Крім того, у наукових колах лишається спірним питання призначення таких будівель і віднесення їх як до мечетей-мавзолеїв, чи до двокамерних мавзолеїв.

Н. Котова, Д. Кіосак, Л. Спіцина †, О. Тубольцев, В. Джос, С. Махортих

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНА МОГИЛА 1

Поселення знаходиться на території НІАЗ «Кам'яна Могила», в Мелітопольському р-ні Запорізької обл. Воно займає ділянку високої заплави з відміткою 2 м над сучасним рівнем тальвега. Місцем для стародавнього поселення став відносно високий виступ правого берега стариці Секізу, притоки Молочної.

Із 2011 р. роботи на пам'ятці, яку співробітники ІА НАН України почали досліджувати ще у 1930-ті рр., були відновлені Приазовською експедицією ІА НАН України під керівництвом д. і. н. Н. С. Котової у співпраці з НІАЗ «Кам'яна Могила», Одеським національним університетом ім. І. І. Мечникова, Інститутом праісторії, Інститутом дослідження рослин (Берн, Швейцарська Конфедерація) та громадською організацією «Нова археологічна школа» (м. Запоріжжя).

Розкопки поселення Кам'яна Могила 1 у 2017 р. продовжили розпочаті раніше дослідження. Роботи проводились на розкопі 2 всередині котловану, де у 1980-х рр. бульдозером було знято верхні шари ґрунту, що містили матеріали доби раннього заліза та бронзи. На цій ділянці збереглися культурні шари, починаючи з енеолітичної доби.

Культурні нашарування розбираються за допомогою ножів горизонтами 7—10 см. Увесь ґрунт просіюється за допомогою сита. Верхні шари, що збереглися в котловані, імовірно, частково змішанні в наслідок роботи бульдозера. У них знайдено кераміку енеолітичної доби з домішкою черепашки та посуд бронзової доби з домішкою піску. Розмір фрагментів ускладнює культурне визначення. Один з фрагментів з канелюрами, можливо, належить посудині ранньої трипільської культури (?). У шарі другого періоду, азово-дніпровської культури, знайдені дрібні фрагменти типової кераміки з наколами. Кераміка сурської неолітичної культури представлена також дрібними фрагментами. Мезолітичні шари репрезентовані знахідками нуклеусів, кукрекських вкладнів, скребачок, пластин, кісток тварин.

Низький рівень ґрунтових вод у 2017 р. дозволив прокопати один з квадратів до глибини 216 см від реперу. Знахідки зустрічалися до глибини 150 см.

А. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ СОРОКІНОЇ БАЛКИ БІЛЯ с. ВЕЛИКА ЗНАМ'ЯНКА

Сорокіна балка біля с. Велика Знам'янка — археологічна пам'ятка, яка відома дослідникам з 2015 р. У минулому році був проведений огляд схилів балки та зібраний підйомний матеріал. Мета робіт цього року — закладка шурфів для встановлення наявності культурного шару.

Закладено 8 шурфів — чотири на східній ділянці (№ 1, 3—5) і чотири — на західній (№ 2, 6—8), у місцях концентрації підйомного матеріалу. Розміри шурфів — 1 × 1 м або ж 2 × 2 м. Глибина шурфів до рівня материку — від 0,5 до 1 м. У чотирьох шурфах не виявлено ніяких матеріалів. У шурфі 5 на глибині 1 м від сучасної поверхні виявлено яму прямокутної форми розмірами 1 × 0,2 м. Заповнення — суміш чорнозему та суглинку. У ній нічого не виявлено.

У шурфі 2 на різних рівнях зустрічалися дрібні уламки амфор. Фрагменти амфор та шматки обпаленої глини знайдені також у шурфі 8.

Яма прямокутної форми 2,1 × 1 м з чорноземним заповненням зафіксована у шурфі 6. Як у шурфі, так і у самій ямі спорадично зустрічалися дрібні уламки амфор, ліпної кераміки та уламки кісток тварин.

Отримані результати засвідчують відсутність чітко вираженого культурного шару.

Підйомний матеріал, зібраний на поверхні та отриманий

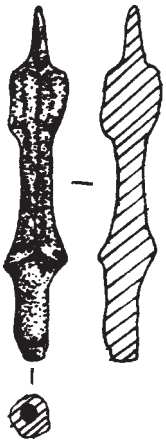

Рис. 1. Фіксатор ливарної форми (?)

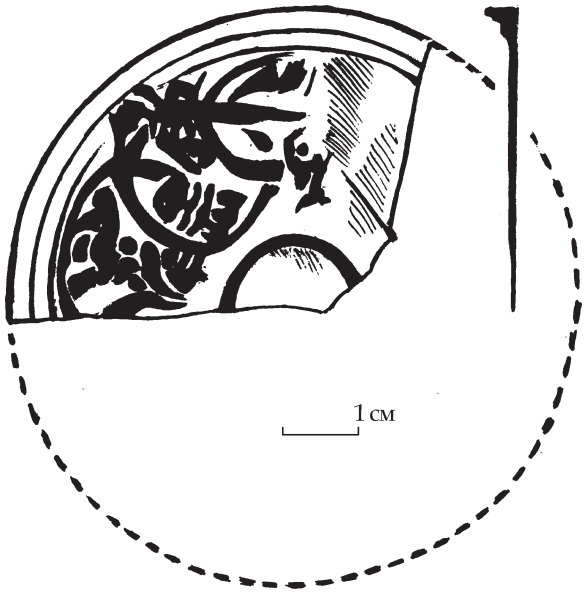

від місцевого жителя с. В. Знам'янка, можна поділити на дві групи. До першої відносяться артефакти скіфської доби: уламки амфор, бронзові вістря стріл та фіксатор (рис. 1), свинцеві пряслиця та шматки шлаку, бляшка від кінської вузди.

Другу групу характеризують мідні та срібні монети, переважно кримського чекану, більшість яких датована XIV ст., уламок бронзового дзеркала з орнаментом (рис. 2). Вони в цілому відповідають часу існування великого могильника Мамай-Сурка, розташованого неподалік.

Знахідки раннього періоду свідчать про наявність у балці майстерні, де вироблялися пряслиця та вістря стріл.

Рис. 2. Уламок бронзового дзеркала з орнаментом

Г. Тощев, О. Тубольцев, С. Андрух

РОЗКОПКИ ПЕРИФЕРІЇ МОГИЛЬНИКА «СОЛОХА»

Курганна група «Солоха» розташована на ділянці степового плато, яка пов'язана з вододілом річок Рогачик та Велика Білозерка.

У 2008 р. в ході інвентаризації пам'яток Запорізької обл., О. В. Тубольцев провів інструментальну зйомку курганів і уточнив розташування курганів на «полі Солоха». Як наслідок, у західному напрямку відкрита нова група з 32 курганів-«плям» 0,1—0,3 м заввишки. Автор зйомки зробив висновок про наявність так званої алеї, що вела з заходу до головного насипу.

У 2017 р. археологічна експедиція ЗНУ провела дослідження п'яти «плям» на західній периферії могильника.

Виявлено 13 поховань (к. 1 — 2; к. 2 — 2; к. 3 — 5; к. 4 — 2; к. 5 — 2), з них чотири пограбовано у давнину. У двох об'єктах зафіксовано мілкі рови, де знаходилися уламки амфор, ліпного посуду та кістки тварин. Поховання характеризують катакомби I типу.

Небіжчики лежали випростані на спині, у одному випадку — догори спиною. У всіх (виняток п. 4, к. 3) могилах виявлено різноманітний інвентар. У наборі знахідок — ліпний посуд, чорнолаковий лекіф та уламок чорнолакової миски з графіті, луски панцира, вістря стріл, списів, пряслиця, бронзові ворворки, уламки ножів, дзеркало з орнаментом на медальйоні, скляні підвіски, намисто.

Серед похованих — дорослі, підлітки і діти.

Амфора з тризни рову к. 2 є варіантом I-А — «солохинський» (визначення О. В. Фатєєва). Подібну тару виготовляли у першій половині IV ст. до н. е. в майстернях о. Пепарет.

Аналіз матеріалів дає можливість попередньо датувати розкопані комплекси в цілому IV ст. до н. е.

Дослідження археологів Запоріжжя відкривають нові перспективи вивчення могильника.

Суттєво поточнено загальний план пам'ятки, археологічно підтверджено ідею про наявність так званої «алеї».

Вперше проведено антропологічне, палеозоологічне, палеоботанічне вивчення матеріалів, зроблено спектральний аналіз деяких предметів.

Розкопки вкотре довели необхідність у першу чергу вивчати так звані плями, які не виступають об'єктами археологічного туризму. У цьому зацікавлені і фермери, які мають можливість у рамках законодавства обробляти землю, і археологи, які можуть отримувати усіляку підтримку з боку власників (орендарів) землі.

Могильник «Солоха» досліджували у 1912—1913, 1961—1962 рр. Матеріали розкопок зберігаються у фондах установ Санкт-Петербурга та Москви.

Матеріли розкопок експедиції ЗНУ передані до Запорізького краєзнавчого музею.

КИЇВ

Г. Івакін †, В. Баранов, В. Івакін, І. Зоценко, Д. Бібіков, А. Оленич, С. Переверзєв

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА ТЕРИТОРІЇ м. КИЄВА

Протягом року Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ проведено рятівні дослідження на 42 ділянках в різних частинах сучасного м. Києва у зв'язку із запланованим будівництвом або проектними розробками новобудов. У більшості випадків культурних нашарувань, давніших за другу половину XIX — XX ст., не зафіксовано, проте у 11 пунктах вдалося виявити старожитності давніх епох (рис. 1).

1. Взимку 2016—2017 рр. продовжилися дослідження на території *Рибальського півострова* (квартал між вул. Електриків та Набережно-Рибальською) у Подільському р-ні міста (рис. 1: 1). У результаті зафіксовано залишки перевідкладених давніх культурних нашарувань та виявлено окремі знахідки доби пізнього бронзового — раннього залізного віку, часів пізнього середньовіччя та нового часу. Виявлено також залишки культурного шару (також перевідкладеного) доби неоліту — за типологічним складом виробів з каменю культурна інтерпретація археологічного матеріалу ускладнена, але за фрагментами кераміки його можна зарахувати до періоду розвиненого неоліту в цьому регіоні (приблизно кінець V — IV тис. до н. е.).

2. У лютому обстежена ділянка на південно-східному схилі літописної *гори Щекавиці* (вул. Лук'янівська, 18 — 20) У результаті зведення житлового будинку з потужним підвалом на межі XIX—XX ст., давні культурні нашарування знищені майже на всій площі будівельного котловану на глибину до 2,10 м. Давня стратиграфія, що збереглася лише у південній частині ділянки, вказує на наявність давньоруських господарських об'єктів. Вивчення зафіксованих давніх горизонтів свідчить про заселення ділянки не пізніше межі XI—XII ст. На глибині 2,8 м від сучасної денної поверхні зафіксовано велике скупчення коров'ячих рогів (132 екземпляра, що лежали в хаотичному порядку). Цю знахідку можна інтерпретувати як частину господарського комплексу, пов'язаного зі скотобійним промислом. Із культурного шару походить кераміка XI—XIII ст., фрагмент скляного браслета, два фрагменти металевих наручів, та ґудзик. Також знайдено фрагмент плінфи та будівельного розчину. Серед індивідуальних знахідок слід виділити фрагмент полив'яної керамічної фігурки з вершником (рис. 2: 1).



Рис. 1. Рятівні дослідження у м. Києві, де на 11 ділянках виявлені старожитності

3. У лютому проведені попередні археологічні дослідження, які ставили перед собою за основну мету поточнення меж середньовічного неукріпленого поселення у *Китаївському історичному ареалі* (для окреслення відповідних охоронних зон при створенні історико-містобудівної документації) (рис. 1: 8), а також наявності і потужності давнього культурного шару. У результаті робіт зібрано археологічний матеріал різних історичних епох: об'єкти пізньотрипільського (софіївський тип — друга половина етапу CII, 3200/3100—2800 рр. до н. е.), давньоруського (X—XIII ст.) (рис. 2: 2а—в) та пізньосередньовічного часу (XIV—XVI ст.), встановлено такі межі багатошарового поселення, розташованого на лівому березі Китаївського струмка (рис. 3).

Берег струмка визначає південну (південно-східну) межу поселення. Воно займає пласкі або дещо нахилені до долини струм-

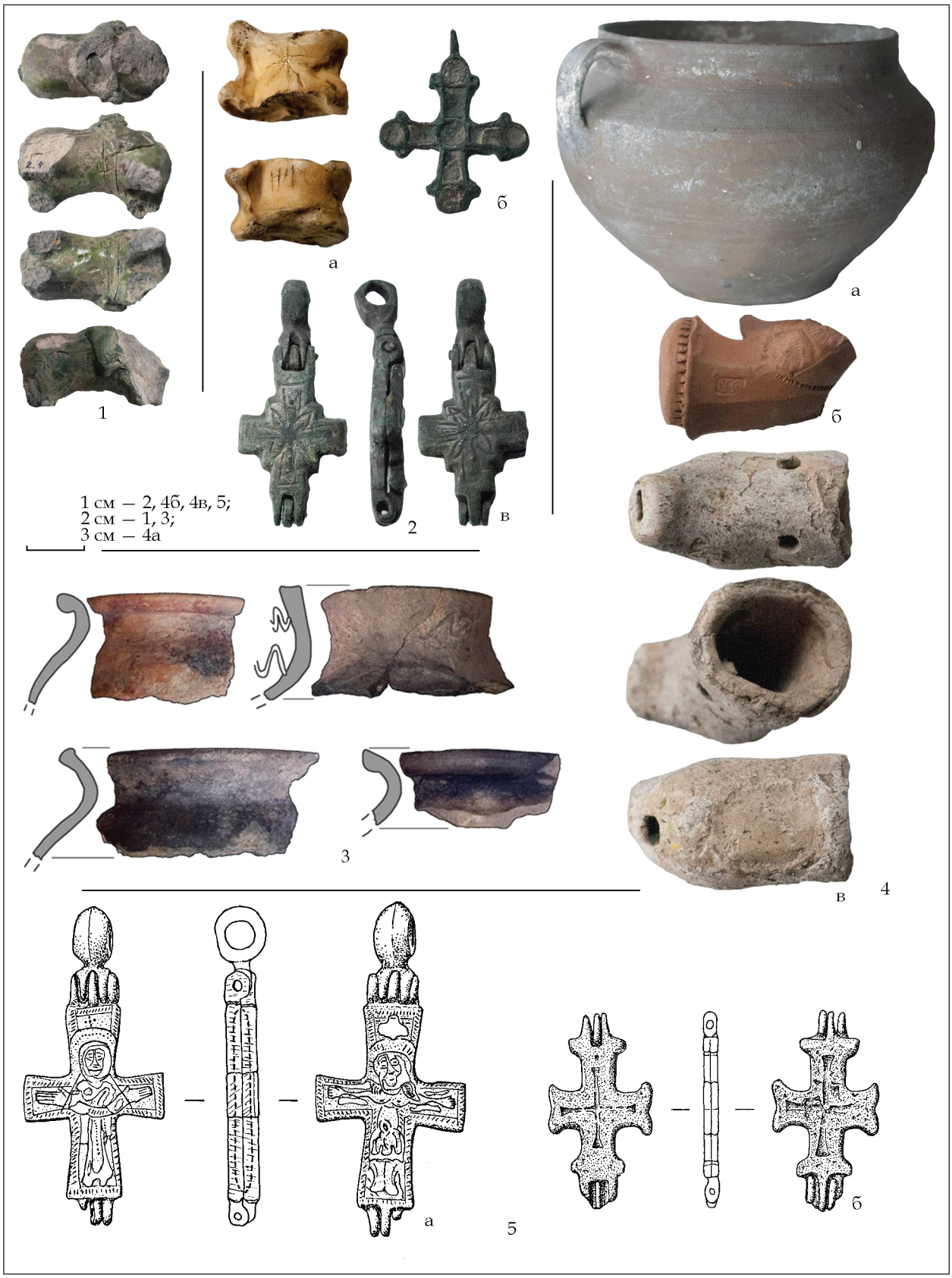

Рис. 2. Частина виявленої на 11 ділянках археологічної колекції

ка ділянки, які здіймаються над ставками на 5—15 м. Північна частина пам'ятки сильно порушена житловою багатоповерховою забудовою (вул. Китаївська та Пирогівський шлях), центральними спорудами Китаївського монастиря, окремі ділянки — приватними садибами, гаражами, льохами тощо. Близько половини площі цього поселення

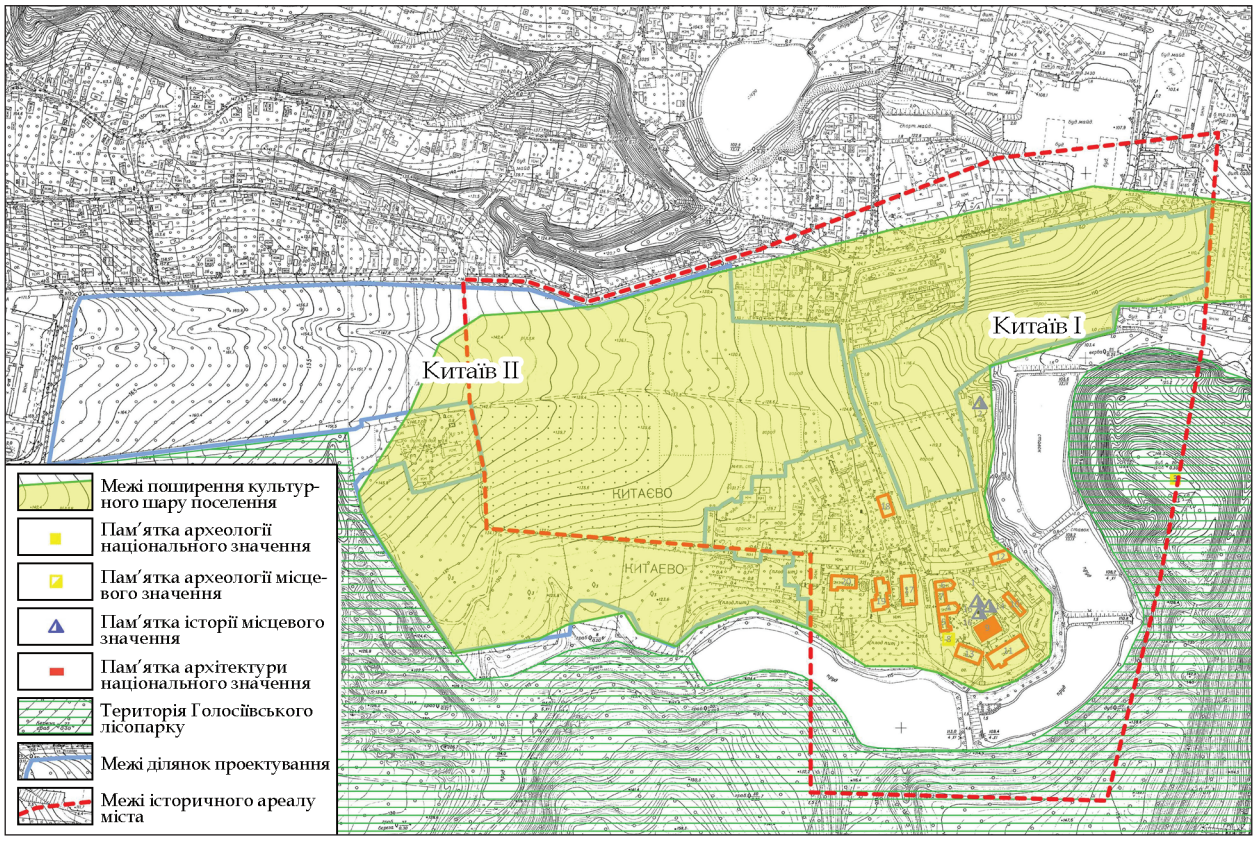

Рис. 3. Межі багатошарового поселення, що на лівому березі Китаївського струмка

зайнято дрібними самовільними (але огородженими) городами або задерновано.

Північно-східна межа пам'ятки проходить в районі будинку 48 по вул. Пирогівський шлях (колишня вул. Червонопрапорна). В. К. Козюба вважає, що до перепланувань XX ст., поселення могло продовжуватися і на схід. Судячи з рельєфу місцевості (плани Києва XIX ст. та 1920-х рр., німецькі аерофотознімки часів війни), тераса лівого берега струмка полого спускалась до заплави Дніпра, куди впадав Китаївський струмок. Дуже вірогідно, що поселення тяглося далі на схід від будинку 48, до будинку 44а, розташованого на краю згаданої тераси. Ця місцевість була сильно перепланована під час будівництва будинків по вул. Пирогівський шлях.

Північною межею слугує вул. Китаївська, далі на захід вул. Ягідна. На думку В. К. Козюби, не виключено, що поселення розповсюджувалось і далі на північ (будинки 96, 98, 100 по пр-ту Науки), але перевірити цю версію на сьогодні неможливо — ця територія перепланована і зайнята сучасною житловою забудовою.

Південно-західний *кордон* поселення обмежений краєм Голосіївського лісу близько колишнього дитячого садка. Далі межа поселення йде на північний схід через поле і виходить по діагоналі на вул. Ягідну близько будинку 16.

4. У лютому — березні рятівні археологічні дослідження відбулися за адресою *вул. Цитадельна, 3* у Печерському р-ні (рис. 1: 7). На ділянці закладено десять розвідувальних шурфів, проведено аналіз їхніх стратиграфічних розрізів, зібраний різноманітний археологічний матеріал (XIV — XX ст.). Знайдені численні фрагменти керамічного посуду післямонгольської доби, свідчать про функціонування тут середньовічного поселення, пов'язаного з Печерським монастирем.

5. Влітку проводилися охоронні роботи на ділянці новобудови за адресою *вул. Січових Стрільців, 52 А* у Шевченківському р-ні (дещо на захід від давньоруського *Копирівa кінця*) (рис. 1: 4). Давня стратиграфія збереглася на невеличкій ділянці у північній частині ділянки. У ході обстежень було виявлено культурний шар потужністю до 0,35 м, який утворився протягом XI — XIX ст. Зафіксовані стратиграфічні розрізи двох об'єктів давньоруського часу та більш пізніх нашарувань, заповнених будівельним сміттям кінця XIX — XX ст. Всього, в результаті досліджень, зібрана археологічна колекція з 56 одиниць матеріалу (фрагменти гончарної кераміки, кістки тварин тощо) (рис. 2: 3).

6. У вересні рятівні роботи проведені на горі *Дитинка* (рис. 1: 3). Розкопки були спричинені інтенсивними ерозійними процесами, внаслідок яких у схилі гори, на глибині

1,1 м від сучасної денної поверхні, оголилися людські кістки. Поховання здійснене у могильній ямі, яку простежено на глибину 0,4 м. Заповнення ями являло собою перевідкладений материковий суглинок, перемішаний з супіском жовтувато-сірого кольору, її контури не чіткі. Траплялися уламки амфор і стінки середньовічного кухонного посуду. Ширина могильної ями — приблизно 0,6—0,7 м, північно-західна частина зруйнована внаслідок зсуву. Залишків гробовища не зафіксовано. Кістяк орієнтований головою на захід з певним відхиленням на північ, зберігся частково. Від черепа залишилося кілька уламків та фрагмент нижньої щелепи. Вони, як і верхні кінцівки, ребра та ключиця, знайдені поза анатомічним порядком. Відсутність інвентаря значно ускладнює визначення культурно-хронологічної приналежності поховання. На горі Дитинка неодноразово (1919, 1930, 1980-і, 2009 рр.) знаходили могили XI—XII ст. Тож, зі значною долею вірогідності можемо датувати виявлене поховання XI—XIII ст.

7. У результаті археологічних науково-рятівних робіт на *вул. Микільсько-Слобідській, 1/2* у Дніпровському р-ні (рис. 1: 6) зафіксовані залишки життєдіяльності мешканців слободи у другій половині XVIII — XIX ст. та поодинокі артефакти доби енеоліту—бронзи.

8. Наприкінці листопада — у грудні проводилися спостереження за земляними роботами, що відбувались під час благоустрою території парку *«Володимирська гірка»*. Це ділянка історичного району давнього Києва, що набув в історіографії умовної назви «град Ізяслава», або Михайлівське відділення у пізніший час. Траншея йшла верхньою терасою від альтанки парку до корпусу інститутів НАНУ вул. Трьохсвятительська, 4) (близько 100 × 2 м). Ширина траншеї варіювалася в межах двох метрів. У стінках траншеї зафіксовано досить складну стратиграфію, що свідчила про неодноразове перепланування ділянки з нівелюванням денної поверхні. У стінках також зафіксовано низку об'єктів, пов'язаних з різними етапами життєдіяльності на цій ділянці. Зафіксовано кілька ям кінця XVII — початку XVIII ст. Із їх заповнення, а також із культурного шару поряд з ними, походить низка артефактів цього часу, зокрема: бронзова лячка для куль, свинцеві кулі, залізні набійки для взуття, російська «деньга» 1734 р. Поряд із схилом зафіксовано також три об'єкти давньоруського часу, які, ймовірно, складали єдиний господарський комплекс (садибу). В одному з них (у підкліті) знайдено цілий бронзовий енколпіон (рис. 2: 5а) та низку виробів з бронзи. У центрі житлової споруди з невеликою пічкою зафіксовано лінзоподібне нашарування печини та вугілля, в якому виявлено кілька свинцевих оплавків. Ще один об'єкт являв собою житло із піччю, з нього походить ще один енколпіон (рис. 2: 5б) та фрагмент бронзового хоросу. Керамічний комплекс з об'єктів дозволяє датувати їх XII ст.

9. Перевідкладений археологічний матеріал XII—XIX ст. виявлено під час охоронних робіт на *вул. Лаврська, 3* (ділянка другої черги будівництва Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» у Печерському р-ні та на *вул. Велика Житомирська, 32* у Шевченківському р-ні.

Виявлені матеріали дають можливість доповнити та поточнити загальну археологічну карту території сучасного міста Києва і окремих його історичних ділянок.

Г. Івакін †, В. Баранов, І. Зоценко, В. Івакін

ДОСЛІДЖЕННЯ У ФЕОФАНІЇ

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження по вул. Метрологічна у Голосіївському р-ні м. Києва (історична місцевість Феофанія). Усього за звітний рік здійснено сім розкопів та 16 шурфів загальною площею 1774 м^2 (рис. 1).

На території ділянки 2 після пробиття розвідувальних шурфів та траншей, у північно-східній частині ділянки було вирішено закласти стаціонарний розкоп. Денна поверхня ділянки має відмітки від 184,02 до 184,56 м за балтійською шкалою висот. У її центральній частині зафіксовано траншеї німецького військового кладовища (1941—1943 рр.). Окрім старожитностей давньоруського періоду, також виявлена низка знахідок та об'єктів, які відносяться до більш ранніх епох (енеоліту, пізньобронзового та ранньозалізного віку).

Культурний шар майже на всій площі сильно зруйнований оранкою, глибина



Рис. 1. Схема розміщення розкопів у Феофанії

його залягання від 0,17 до 0,65 м від сучасної денної поверхні. Під час досліджень виявлено 27 житлових та дев'ять господарських споруд, 16 господарських ям, а також дев'ять виробничих об'єктів давньоруського часу. Житлові споруди конструктивно належать до будівель напівземлянкового типу. У плані вони мали квадратну або прямокутну форму, розмірами від 12 до 26 м^2, заглиблені у материк на 0,6—1,3 м. Опалювальні пристрої у вигляді глинобитних печей розташовувалися по кутах (окрім об'єкту 29Б). В об'єкті 20 (житло XI—XII ст.) зафіксовано згорілі дошки стіни. Дослідження показали, що у котловані вздовж кожної стіни вкопано стовпи діаметром 10—15 см, на 20 см впущені в долівку. Ізовні впритул до стовпів укладалися соснові дошки та обаполи; простір між останніми та стінами котловану було забутовано материковим суглинком.

Попередній аналіз керамічного матеріалу та індивідуальних знахідок датує пам'ятку загалом кінцем XI — першою половиною XIII ст. Слід відзначити, що давньоруські об'єкти кінця XI — початку XII ст. загинули внаслідок сильної пожежі. На пам'ятці чітко простежується перебудова, пов'язана з цією пожежею. Споруди XII — першої половини XIII ст. подекуди прорізають котловани більш ранніх споруд. Поселення мало дворядну систему забудови та окремо виділену господарську зону, можливо, загального користування.

Давньоруські матеріали представлені: досить потужним керамічним комплексом (до якого відносяться цілі форми посуду, чисельні знахідки амфорної тари та дрібної керамічної пластики) (рис. 2: 1—2); низкою залізних виробів (знаряддя праці та предмети господарського призначення); виробами з кольорових металів (прикраси, предмети особистого благочестя тощо) (рис. 2: 3—9). Загалом зібрано велику колекцію артефактів господарського призначення. Серед них виразно представлені знаряддя праці, що характеризують землеробську діяльність давніх мешканців. Їх репрезентують знаряддя, які належать до всіх етапів землеробської праці (наральник, лопати, серпи, жорна). Доповнюють картину землеробського циклу об'єкти господарського призначення, ями-зерновики, об'єкти для просушки стогів сіна (етногр. «шиш») та об'єкт з печами, імовірно, для випікання хлібу. Знахідки гачків, грузил та наконечників відповідних стріл (серед останніх слід виділити заготівку для кістяної мисливської стріли) вказують, що, крім землеробства, мешканці поселення займались рибальством та мисливством. Аналіз вище перелічених знахідок дозволяє зроби-



Рис. 2. Давньоруські матеріали з Феофанії: кераміка та виробами з кольорових металів

ти висновок, що сільське господарство було домінуючим заняттям, а інші форми діяльності — допоміжними.

Слід звернути увагу на наявність знахідок елементів озброєння і військового обладунку (наконечники бойових стріл, шпори та інше) та сфрагістичних артефактів (пломби дорогичинського типу). Також виявлені вироби з пірофілітового сланцю та скляні прикраси (фрагменти браслетів, кілець, намистини тощо).

Дослідження підтверджують попередню інтерпретацію цього поселення на околиці столиці Русі як садибу-резиденцію представника великокнязівської адміністрації в цьому районі, стратегічний пункт, що контролював традиційний підхід до Києва з південного заходу.

А. Козловський, В. Крижановський

ЗАЛИШКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В КОПИРЕВОМУ КІНЦІ

Старокиївська археологічна експедиція ІА НАН України продовжила розпочаті в 2016 р. дослідження на земельній ділянці по вул. Кудрявська, 24а у Шевченківському р-ні Києва, що знаходиться в історичній місцевості під назвою «Копирів кінець».

Цього року на даній ділянці було розбито два розкопи: розкоп 2, що знаходився в північно-східній частині і був продовженням до минулорічного розкопу 1 та розкоп 3, що знаходився у північно-східному куті. На розкопі 2 роботи велися з квітня по серпень, а на розкопі 3 — з вересня по листопад.

Культурний шар на даних ділянках розкопів, аналогічно до спостережень 2016 р., також був відсутній — знищений пізніми перекопами, сміттєвими ямами і будівельними фундаментами. Тому на початку археологічних робіт верхній шар асфальту, будівельного та побутового сміття на майбутніх ділянках розкопів до рівня материка (зафіксований на глибині від 1,60 до 2,50 м від рівня сучасної денної поверхні), як і минулого року, було знято екскаватором, після чого вже вручну проводилися дослідження.

Загалом, під час розкопок було знайдено та досліджено 54 археологічних об'єкта різноманітного призначення і часу, серед яких: 15 господарчих будівель XI ст., одна господарча будівля XI — XII ст., дві господарчі будівлі другої половини XIX — початку XX ст., три підвали другої половини XIX — початку XX ст. (два з них були обшиті деревом), частина паркану XI ст.; сім невизначених археологічних об'єктів XI ст., три наразі невизначених археологічних об'єкта за часом існування та призначенням, 11 господарчих ям XI ст., дві сміттєві ями (?) другої половини XIX — першої половини XX ст. і окреме вогнище.

Серед об'єктів, виявлених під час дослідження розкопу 2 (рис. 1: I), слід відзначити декілька досить цікавих, що вирізняються за своєю конструкцією та знахідками.

Об'єкт 60 знаходився у південно-східній частині розкопу 2, мав квадратну форму, орієнтований за сторонами світу, з відхиленням на захід. Розміри об'єкту — 6,60 × 5,50 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,60 м. Даний об'єкт мав зрубну конструкцію, деревний тлін від решток колод частково фіксувався вздовж його західної і північної стінок. На дні об'єкту, біля південно-східного кута, фіксувався ряд стовпчикових ямок діаметром від 15 до 40 см, а у центральній та західній частині — кругла стовпова яма та кілька видовжених заглиблень невідомого призначення. (рис. 1: II).

Заповнення об'єкту було багатошаровим і складалося з прошарків темного-сірого та чорного горілого ґрунту зі шматками печини, що утворювали скупчення у північно-західній та центральній частинах, великою кількістю вуглинок, попелу та золи, що перемежовувалися з прошарками однорідного сірого ґрунту. Також тут траплялася значна кількість шматків шлаків чорного та кольорових металів.

У заповненні об'єкту 60 виявлено велику кількість фрагментів столової, кухонної і тарної кераміки, датованої кінцем X — XI ст. (рис. 1: III) Окремо слід відзначити, знайдену під час дослідження свинцеву товарну пломбу / вислу печатку (?) із зображеннями святих на аверсі й реверсі. (рис. 1: III, 44).

Під час зачистки дна об'єкту 60 було виявлено раніший об'єкт 60-А. Його розміри — 3,10 × 2,80 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,10 м. Даний об'єкт заглиблювався в материкове дно об'єкту 60 на 0,50 м. По кутах об'єкта знаходилися стовпові ями. У північній частині об'єкту 60-А була розташована піч, що примикала до його північної стінки. Від печі частково залишилася нижня частина склепіння та черінь, який мав товщину від 2 до 4,50 см, що свідчить про дію високої температури.

Заповнення об'єкту було майже однорідне, складалося з сірого ґрунту з прошарками темного суглинку. У заповненні об'єкту 60-А виявлено невелику кількість фрагментів кераміки XI ст.

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єктів 60 і 60-А, можна припустити, що перший був будівлею господарчого призначення (?), а другий, можливо, був житлом. Обидва об'єкта датовані XI ст.

Об'єкт 88 в плані квадратної форми знаходився у східній частині розкопу 2, на північ від об'єкту 60. Розміри об'єкту 88 — 4,60 × 4,30 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 4,10 м (заглиблений у материк на 2 м). Його південно-східна частина перерізана масивним кам'яним фундаментом. На дні об'єкту 88 було розташоване заглиблення квадратної форми (льох?) розмірами



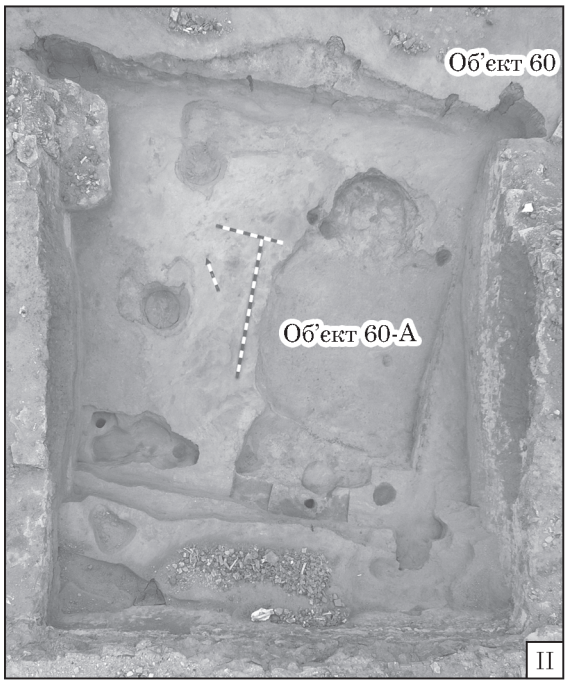

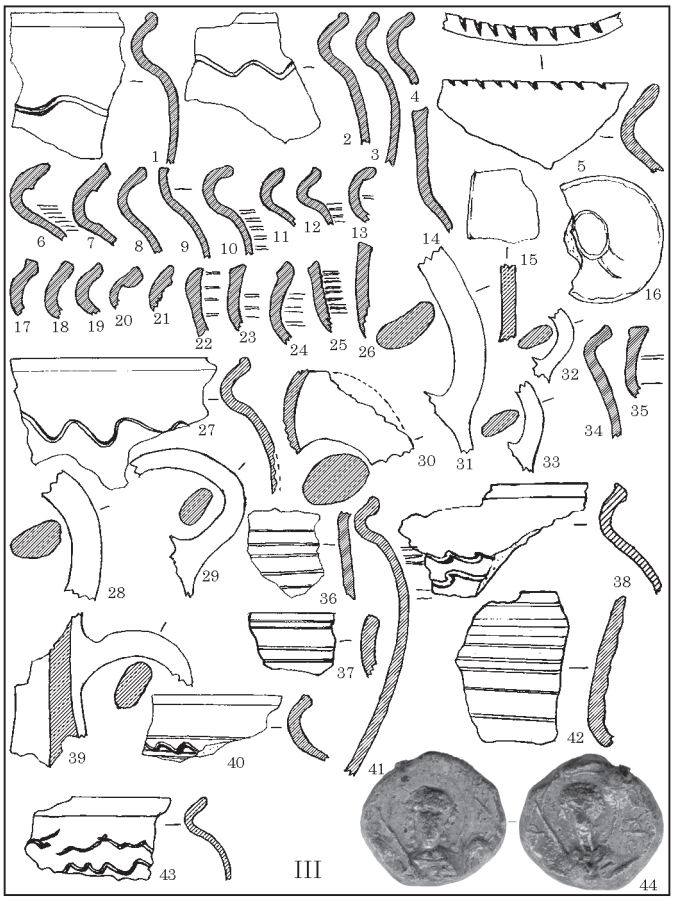

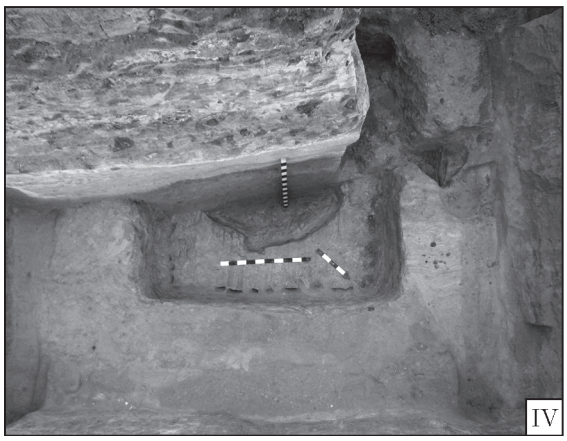

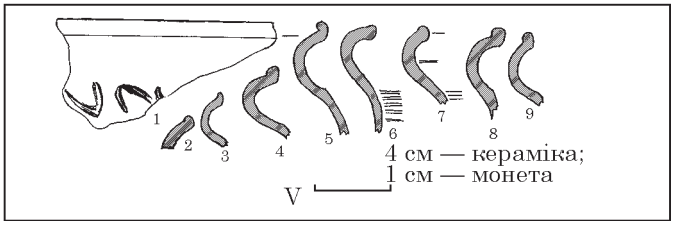

Рис. 1. Копирів кінець, матеріали досліджень: I — розкоп 2 (2017 р.); II — об'єкт 60; III — речі із заповнення об'єкту 60; IV — об'єкт 88; V — кераміка із заповнення об'єкту 88

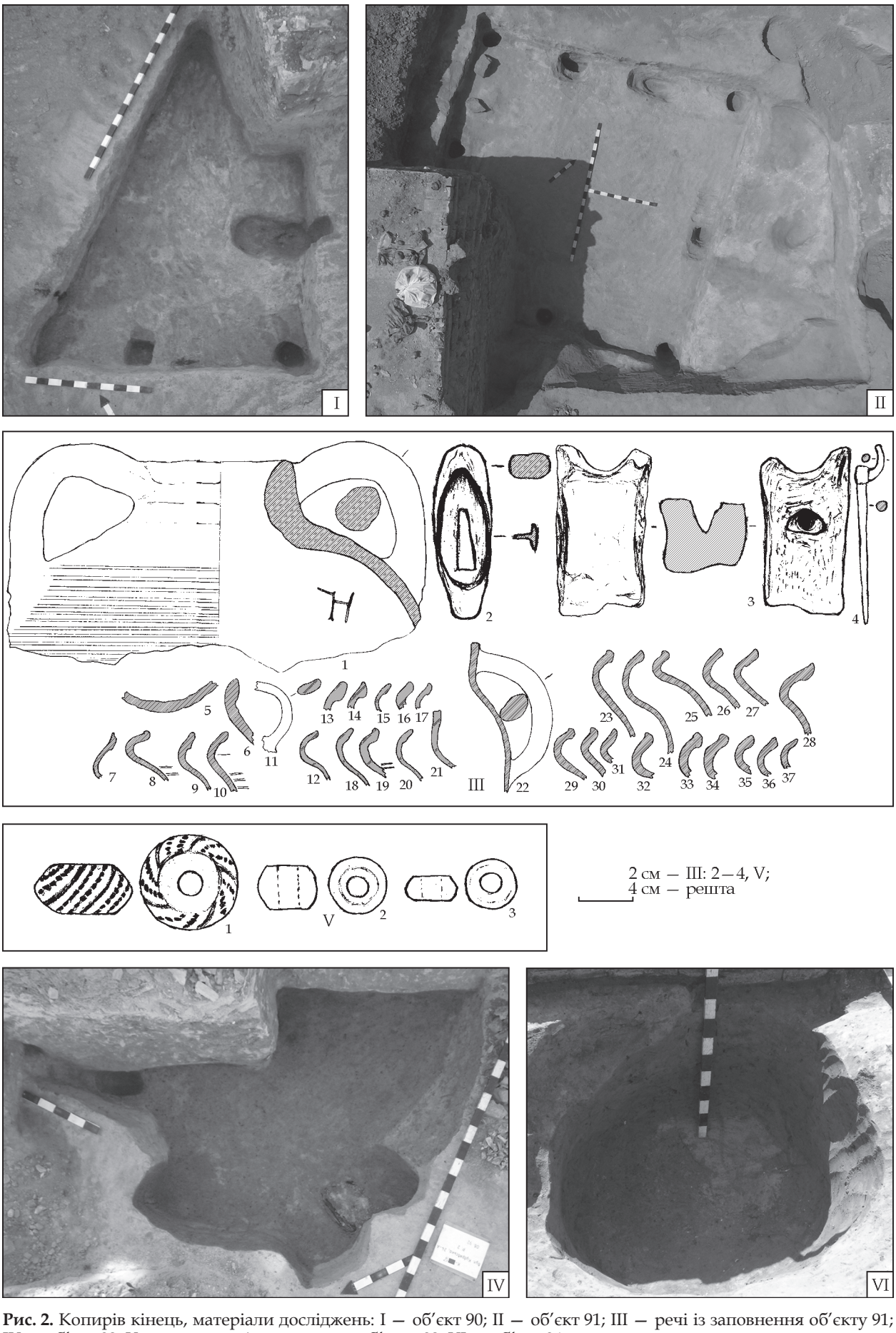

Рис. 2. Копирів кінець, матеріали досліджень: I — об'єкт 90; II — об'єкт 91; III — речі із заповнення об'єкту 91; IV — об'єкт 92; V — пряслиця із заповнення об'єкту 92; VI — об'єкт 94

2,70 × 2,10 м і глибиною 1,7 м зі слідами від дерев'яної обшивки (?) вздовж стінок та слідами дерева по дну. На дні, по центру квадратного заглиблення, розташована кругла з конічним дном яма діаметром 1,30 м і глибиною 1,60 м від дна заглиблення. (рис. 1: IV).

Заповнення об'єкту №88 складалося з мішаних шарів материкової глини із вкрапленнями печини й вуглинок, в яких траплялася незначна кількість дрібних фрагментів кераміки, кісток тварин та невеликої кількості з заліза XI ст. (рис. 1, V).

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкту 88, можна припустити, що він був будівлею господарчого призначення з льохом (?) XI ст.

Об'єкт 90 знаходився у південно-західній частині розкопу, на захід від об'єкту 60. Він мав прямокутну форму. Розміри об'єкту 90 — 3,60 × 2,35 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,14 м (заглиблений у материк на 0,54 м). Значна частина даного об'єкту була перерізана пізніми перекопами. На дні вздовж південно-західної стінки знаходилися дві стовпчикові ямки — кругла у кутку, діаметром 28 см та квадратна посередині, розміром 20 × 22 см. Також на дні об'єкту 90, примикаючи до східної стінки, розташовувалося заглиблення, де знаходилося невеличке вогнище. Розміри заглиблення складали 0,70 × 0,40 м, а глибина від дна об'єкту 90 — 0,20 см. Стінки і дно вогнища сильно обгорілі, на них залишилися сліди від кіптяви та обгоріла глина товщиною до 2 см (рис. 2: I).

Заповнення об'єкту 90 складалося з неоднорідних, подекуди рихлих шарів мішаного ґрунту світло-сірого і сірого кольорів із вкрапленнями вуглинок та печини. Тут було знайдено незначну кількість фрагментів кераміки XI ст.

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкту 90, можна припустити, що він був частиною будівлі господарчого призначення — можливо, сушарні (?) — овину, для просушки снопів, яка датована XI ст. Аналогічну споруду — об'єкт 42, було досліджено минулого року.

Об'єкт 91 знаходився у західній частині розкопу 2, на північ від об'єкту 90 та на захід від об'єкту 88. Він мав квадратну форму, а його південний кут перерізав фундамент училища. Розміри об'єкту 91 — 4,10 × 3,90 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,20 м (заглиблений у материк на 1,10 м). На дні, по кутах об'єкту та вздовж його стінок розташовано стовпові ямки діаметром від 26 до 30 см та кілька овальних і одне прямокутне заглиблення (рис. 2: II).

Заповнення об'єкту 91 складалося з неоднорідних шарів мішаного ґрунту світло-сірого, сірого, темно-сірого та чорного кольорів з вкрапленнями вуглинок і печини. У щільному заповненні об'єкту виявлено велику кількість фрагментів кераміки та речей XI ст., серед яких: верхня частина амфори з врізаним графіті у вигляді літери «Н» (рис. 2: III, 1); залізна гарда від меча / кинджалу (?) (рис. 2: III, 2); бронзова фрагментована шпилька (рис. 2: III, 4) та кістка тварини зі слідами обробки. (рис. 2: III, 3).

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення, можна припустити, що об'єкт 91 був будівлею господарчого (?) призначення, датованої XI ст.

Об'єкт 92 знаходився у східній частині розкопу 2, на схід від об'єкту 60. Розміри розкритої частини об'єкту — 2,10 × 1,95 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,43 м (заглиблений у материк на 0,53 м). Значна частина цього об'єкту знаходилася за межами розкопу 2. Із західної сторони в нього врізалося поховання (рис. 2: IV).

Заповнення об'єкту 92 складалося з мішаних шарів світло-сірої та жовтої глини, в яких знаходилася значна кількість кераміки та речей XI ст. Серед них слід відзначити одне глиняне пряслице з врізаним крапковим орнаментом (рис. 2: V, 1) та два пірофілітових пряслиця (рис. 2: V, 2—3).

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкту 92, можна припустити, що він був частиною будівлі господарчого призначення XI ст.

Об'єкт 94 знаходився у північно-західній частині розкопу 2. Це господарча яма округлої форми, її діаметр — 1,20 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3 м (заглиблена у материк на 1 м) (рис. 2: VI).

Заповнення об'єкту 94 складалося з шарів світло-сірої глини та прошарків темного-сірого ґрунту, в яких знаходилася значна кількість кераміки та речей кінця X — XI ст. Крім керамічного матеріалу, слід відзначити п'ять залізних серпів, які було знайдено у верхній частині об'єкту 94. Вони лежали разом стопкою і з часом під дією корозії злиплися між собою. Можливо, вони були загорнуті в якусь матерію, що не збереглася (?).

Судячи з конструктивних особливостей і заповнення об'єкту 94, можна припустити, що це була господарча яма XI ст.

А. Козловський, В. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КЛАДОВИЩА ПО вул. КУДРЯВСЬКІЙ, 24-А

Під час розкопок по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві окрім великої кількості різноманітних археологічних об'єктів, було виявлено ряд поховань різного часу.

На ділянці розкопів 2 і 3 було зафіксовано та досліджено 36 поховань, які, аналогічно похованням, знайденим минулого року умовно можна розділити на два періоди: перший період — X ст. (глибокого заляган-ня) — поховання, які, в основному, знаходилися в материку і залягали на глибині до 2,8 м; другий період — XII—XIII ст. — поховання, які знаходилися в культурному шарі, лише частково заглиблювалися в материк і залягали на глибині до 2,1 м. Цього року більша частина поховань належала до першого періоду.

Усі без винятку небіжчики поховані за обрядом трупопокладення: могильні ями мали прямокутну форму, були витягнуті по осі захід—схід (частина з невеликим відхиленням на південь), кістяки лежали головою на захід. Загальне положення тіл — витягнуті, іноді, з трохи зігнутими в колінах кістками ніг; рідко повернуті на бік; положення черепа — у більшості випадків повернуто на той чи інший бік, у кількох — лицем вгору. Кістки рук іноді витягнуті вздовж тулуба або зігнуті у ліктях, складені на тазі або грудній клітині. Залишки від дерев'яної домовини прослідковувалися лише в кількох похованнях, в інших на її наявність вказували залізні цвяхи, які були знайдені на дні майже кожної могильної ями. Більшість кістяків мала дуже погану збереженість, яка виражалася у тому, що виявлені під час розчистки кістки повністю або частково зітліли, а ті, що залишилися були дуже крихкими. Та все ж невелика

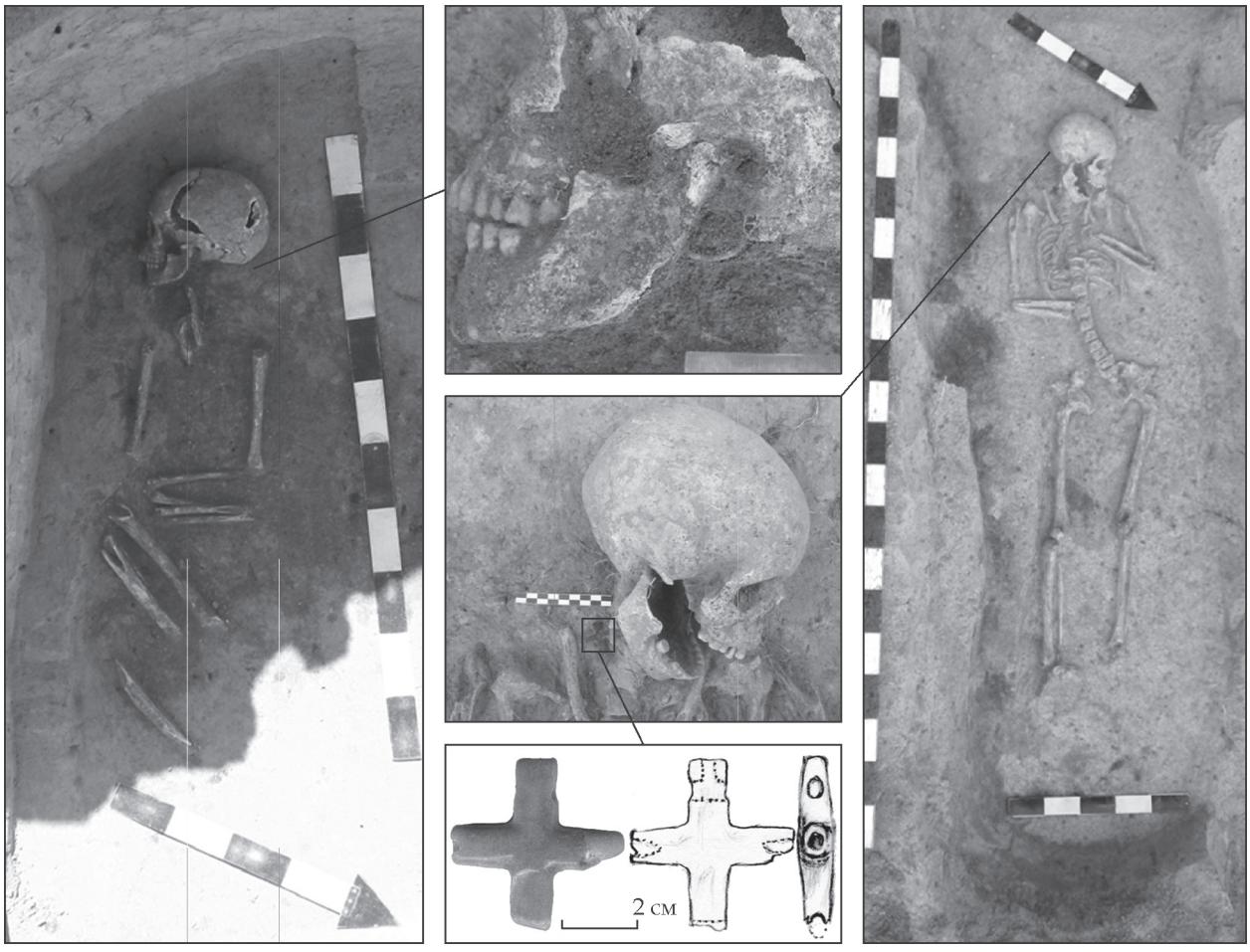

Фото поховань 55-А та 75 та буршинового хрестика з пох. 75

частина поховань, кістяки яких розташовувалися на значній глибині від рівня сучасної поверхні (переважно, першого періоду функціонування кладовища), збереглися досить добре. Частина поховань — дитячі та підліткові. Також, під час досліджень було зафіксовано кілька порожніх поховальних ям (?), які, можливо, були вириті заздалегідь та не використані за призначенням або були кенотафами.

Частина поховань X ст. була перерізана археологічними об'єктами XI ст., а частина поховань XII—XIII ст. була впущена в заповнення археологічних об'єктів XI ст.

Під час дослідження розкопів 2 і 3, серед значної кількості поховань слід відзначити три з інвентарем: 53, 55-А та 75. Усі вони належать до першого періоду існування кладовища, адже залягають на глибині від 1,70 до 2,80 м від сучасної поверхні.

Поховання 53: розміри могильної ями: ≈1,80 × 0,80 м, глибина від рівня сучасної поверхні — 1,80 м. Кістяк дорослої людини, жіночий (?), орієнтований головою на захід, поганої збереженості. Від кістяка залишився шматок черепної коробки, кілька хребців, фрагмент ключиці, кістки правої руки, що зігнуті у лікті і покладені на таз, якого майже немає та ноги з фрагментом стопи. Вдалося зафіксувати чіткі контури могильної ями. У районі зітлілого черепа, шийних хребців і фрагмента ключиці знайдено п'ять скроневих кілець, скручених з тонкого дроту (білий метал). У районі тазу було знайдено кругле залізне кільце (можливо, пряжка).

Поховання 55-А: розміри могильної ями: 1,30 × 0,65 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,54 м. Кістяк підлітка (дівчини) (?), орієнтований головою на захід, непоганої збереженості, череп повернуто на південь. Кістки рук складені на животі, ноги повернуті на південь і трохи зігнуті в колінах. Вдалося зафіксувати нечіткі контури могильної ями. У районі черепа, під нижньою щелепою знайдено скроневе кільце з кольорового металу (рисунок: поховання 55-А).

Поховання 75: розміри могильної ями: 2,20 × 0,70 м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,70 м. Кістяк дорослої людини (чоловік), орієнтований головою на захід, гарної збереженості, череп повернуто на північ. Кістки правої руки лежали на тазі, а лівої — зігнуті у лікті і лежать на грудях. Вдалося зафіксувати чіткі контури могильної ями та домовини. На шиї знайдено бурштиновий хрестик, розмірами: 3 × 3 см, з наскрізним отвором під нитку. Кінчики трохи обламані. К чотирьох кінцях хрестика розташовані не наскрізні отвори глибиною до 0,5 см. Можливо, цей хрестик кілька разів переробляли, а отвори зроблені для вставок камінців чи скла (рисунок: поховання 75).

А. Козловський, В. Крижановський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. МИХАЙЛІВСЬКІЙ, 10В

Старокиївська археологічна експедиція ІА НАНУ після перерви завершила розпочаті в 2014 р. дослідження на земельній ділянці по вул. Михайлівській, 10 у Шевченківському р-ні м. Києва.

У результаті досліджень проведено ретельний археологічний нагляд за земляними роботами, досліджено перевідкладені культурні шари XI — другої половини XX ст., вивчено ряд стратиграфічних розрізів, розташованих в різних частинах ділянки розкопу таким чином, щоб максимально охопити територію майбутнього будівництва. Слід зазначити, що до цього часу залишки будинку 10 та бокові одноповерхові господарчі прибудови і будівлі, що розташовувалися тут раніше і заважали повноцінному проведенню розкопок, були знесені (рис. 1: I).

Загалом досліджено і зафіксовано стінки траншей і котлованів та частково розкопано і досліджено чотири археологічних об'єкти, три з яких — давньоруського часу.

У заповненні перевідкладених культурних шарів XI—XX ст. траплялася досить велика кількість різноманітних знахідок. Серед них: фрагменти кераміки XI—XII ст., фрагменти плінфи, підлогової плитки та пірофіліту давньоруського часу, керамічних виробів, скляних виробів XVIII — середини XX ст., надбиті скляні пляшки, фрагменти залізних виробів і залізні цвяхи XIX—XX ст., фрагменти фарфорового та порцелянового посуду другої половини XIX — середини XX ст. тощо (рис. 1: II).

Об'єкт 2 знаходився в центральній частині ділянки розкопу і примикав до шурфа 1 з

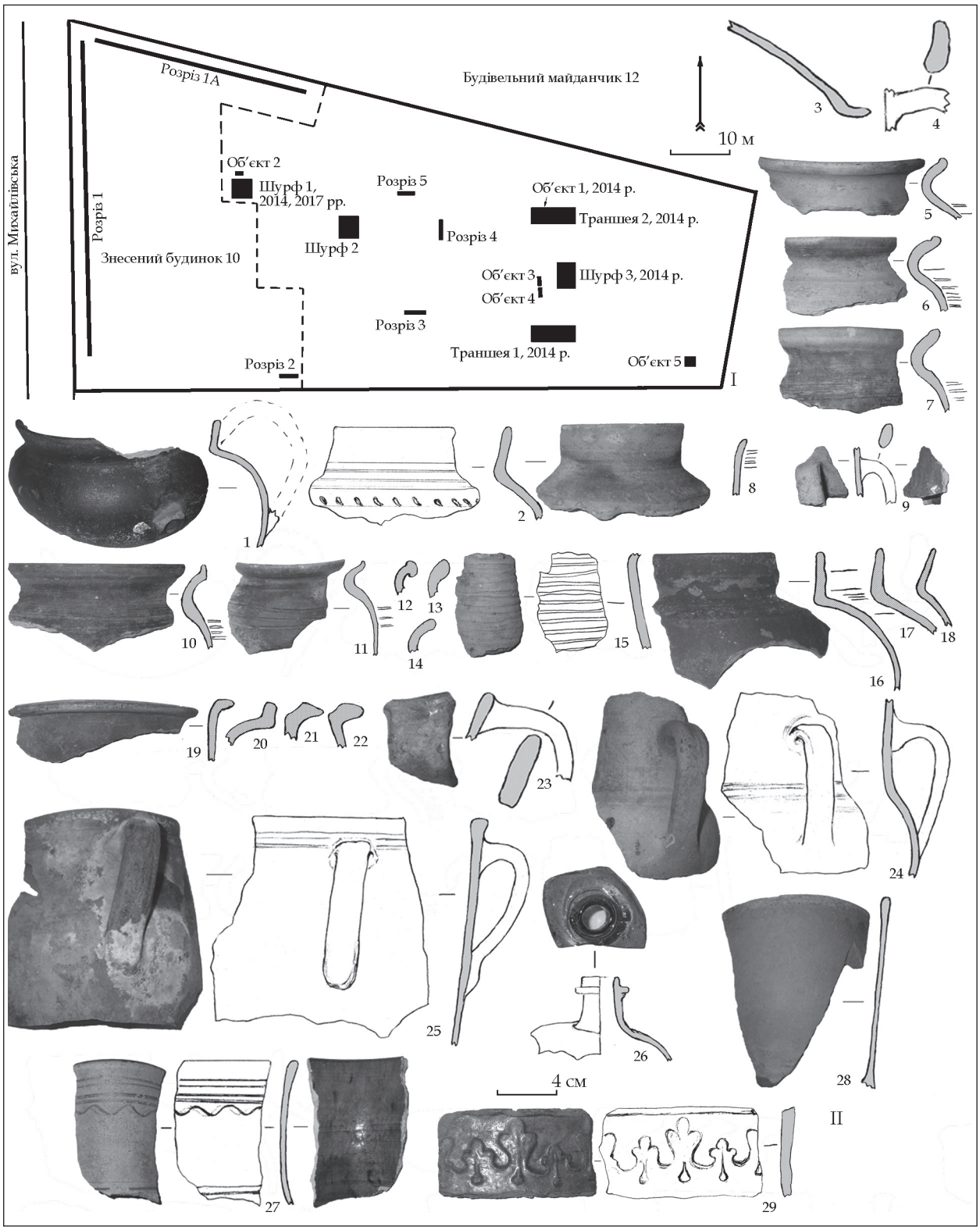

Рис. 1. Матеріали з розкопок по вул. Михайлівській, 10: I — загальна план-схема ділянки розкопу; II — речі з перевідкладених культурних шарів

південного боку (рис. 1: I). Цей об'єкт було зафіксовано лише частково, оскільки його південна частина була перерізана залишками теплотраси та комунікаційною траншеєю, а північна — шурфом 1. Розміри відкритої частини об'єкту 2: 2 × 1 м (максимально можливий розмір підбою, заглибленого під північну стінку, оскільки зверху проходив пізній перекоп), глибина — 3,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи зі стратиграфічного розрізу північної стінки об'єкту 2, під верхнім шаром будівельного сміття, тов-

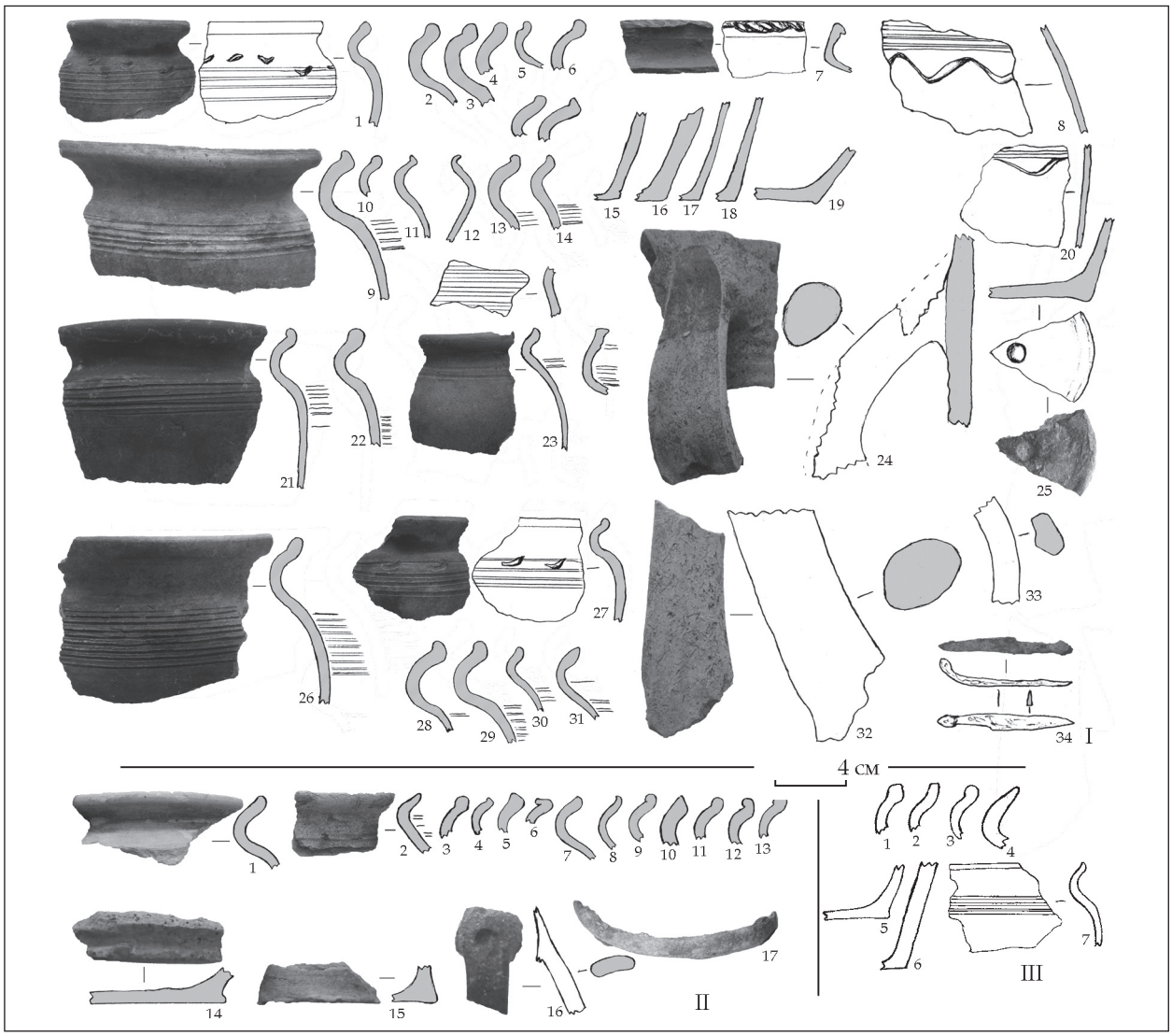

Рис. 2. Речі, знайдені під час дослідження: I — об'єкту 2; II — об'єкту 3; II I— об'єкту 4

щиною від 0,9 до 1,5 м, розпочинався шар чорного гумусового ґрунту товщиною до 1 м з вкрапленнями вуглинок і печини, в якому траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI—XIX ст., Під ним було розташоване щільне мішане заповнення самого об'єкту 2 потужністю 0,8 м, що складалося з сірого, подекуди чорного ґрунту, заповненого керамікою кінця XI — XII ст.

У заповненні розкритої частини об'єкту 2 було виявлено значну кількість фрагментів керамічних виробів давньоруського часу (рис. 2: I). Вони відносяться, переважно, до кухонного і тарного типів посуду. Було знайдено 10 фрагментів вінець горщиків із врізним лінійним орнаментом, один фрагмент вінця горщика з косими насічками по верхньому краю, 10 фрагментів звичайних вінець горщиків, один фрагмент невеличкого тонкостінного горщика, один фрагмент вінця глечика із врізним лінійним орнаментом, шість фрагментів денець горщиків, один фрагмент денця горщика з недосвердленим отвором (рис. 2: I, 25), два фрагменти стінок горщиків з врізним лінійним і хвилястим орнаментами, один фрагмент амфорної стінки з фрагментом ручки (рис. 2: I, 24), один фрагмент надбитої ручки амфори та один фрагмент товстої ручки амфори (рис. 2: I, 32). Також, знайдено залізний ніж (рис. 2: I, 34) та один залізний цвях.

Судячи з конструктивних особливостей та заповнення розкритої частини об'єкту 2, можна припустити, що це частина господарчої споруди XI—XII ст.

Об'єкт 3 знаходився у східній частині ділянки розкопу, на захід від шурфу 3 (рис. 1: I). Даний об'єкт було зафіксовано лише частково, оскільки його східна частина була перерізана теплотрасою, а із заходу йшов пізній перекоп. Ширина відкритої частини об'єкту 3 — 1,3 м (довжину вглиб стінки підбоєм встановити не вдалось), глибина — 3,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Судячи

зі стратиграфічного розрізу західної стінки об'єкту 3, під верхнім шаром будівельного сміття, товщиною від 1 до 1,3 м, розпочинався шар сірого ґрунту з вкрапленнями вуглинок і печини, в якому траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI—XIX ст., товщиною до 0,6 м. Нижче йшов шар чорного гумусового ґрунту потужністю до 0,5 м з вкрапленнями вуглинок і печини, в якому також траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI—XIX ст. і значна кількість кісток тварин. Під ним і розташоване щільне мішане заповнення самого об'єкту 3 (напівкруглої форми) потужністю 0,7 м, яке складалося з чорного, подекуди — сірого ґрунту, заповненого керамікою XI—XII ст.

У заповненні розкритої частини об'єкту 3 було виявлено невелику кількість фрагментів керамічних виробів давньоруського часу (рис. 2: II). Знайдено п'ять фрагментів вінець горщиків із врізним лінійним орнаментом, 13 фрагментів звичайних вінець горщиків, один фрагмент денця керамічної посудини зі слідом поливи зеленого кольору із зовнішньої сторони (рис. 2: II, 14), сім фрагментів денець горщиків, чотири фрагменти стінок горщиків з врізним лінійним орнаментом, 29 фрагментів стінок керамічних посудин, чотири амфорних стінки, один фрагмент стінки корчаги з врізним лінійним орнаментом, один фрагмент ручки горщика (рис. 2: II, 16). Металеві вироби представлені фрагментом бронзового напівкруглого в перерізі браслету, довжиною 10 см (рис. 2: II, 17) та двома залізними цвяхами, квадратними у перерізі, з квадратними шляпками. Також, виявлено фрагмент горілого пірофіліту сірого кольору товщиною 3,5 см і 20 фрагментів кісток тварин.

Судячи з конструктивних особливостей та заповнення розкритої ділянки об'єкту 3, можна припустити, що це частина господарчої ями XI—XII ст.

Об'єкт 4 знаходився у східній частині ділянки розкопу, на захід від шурфа 3, розташований на південь від об'єкту 3 і розділений з ним тонкою стінкою в 5 см (рис. 1: I). Цей об'єкт, аналогічно до об'єкту 3, було зафіксовано лише частково, оскільки його східна частина також була перерізана теплотрасою, а із заходу йшов пізній перекоп. Розміри відкритої частини об'єкту 4 — 1,35 × ≈0,5 м (підбій під західну стінку), глибина 3,7 м від рівня сучасної поверхні. Судячи зі стратиграфічного розрізу західної стінки об'єкту 4, аналогічно до стратиграфічного розрізу об'єкту 3, під верхнім шаром будівельного сміття, товщиною від 1 до 1,3 м, розпочинався шар сірого ґрунту потужністю до 0,6 м з вкрапленнями вуглинок і печини, в якому траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI—XIX ст. Нижче йшов шар чорного гумусового ґрунту потужністю до 0,5 м з вкрапленнями вуглинок і печини, в якому також траплялися поодинокі фрагменти кераміки XI—XIX ст. і значна кількість кісток тварин. Під ним і було виявлено щільне мішане заповнення самого об'єкту 4 (також напівкруглої форми), яке складалося з чорного, подекуди сірого ґрунту потужністю 0,9 м, у заповненні якого зафіксовано кераміку XI—XII ст.

У заповненні розкритої частини об'єкту 4 виявлено незначну кількість фрагментів керамічних виробів давньоруського часу (рис. 2: III). Тут знайдено один фрагмент вінця горщика з врізним лінійним орнаментом, чотири фрагменти звичайних вінець горщиків, один фрагмент вінця горщика з врізним лінійним орнаментом, один фрагмент денця горщика з клеймом у вигляді кола (?) та два фрагменти звичайних денець горщиків. Також, було виявлено один великий і два дрібних шматки цем'янкового розчину та кілька кісток тварин. Окрім цього, у заповненні об'єкту 4 знайдено фрагменти давньоруської плінфи і підлогової плитки. Плінфа представлена: одним фрагментом світло-коричневого кольору товщиною — 3 см, одним фрагментом сірого та одним фрагментом темно-коричневого кольорів товщиною — 3,5 см, трьома фрагментами червоного, одним фрагментом сірого і одним фрагментом світло-сірого кольорів товщиною — 4 см, двома фрагментами сірого і одним фрагментом рудого кольорів товщиною — 4,5 см. Підлогова плитка в свою чергу представлена: трьома фрагментами, частково вкритими поливою жовтого кольору товщиною — 1,5 (один) та 2 см (інші два), одним фрагментом, частково вкритим темно-зеленою поливою товщиною 2 см та одним фрагментом, частково вкритим поливою зеленого кольору товщиною 1 см. Слід зазначити, що дані фрагменти плінфи і плиток подібні до фрагментів, знайдених у заповненні об'єкту 1 в 2014 р. Також, у заповненні об'єкту 4 знайдено фрагмент залізного обода від відра (?), трохи зігнутого, довжиною 16 см.

Судячи з конструктивних особливостей та заповнення розкритої частини об'єкту 4, можна припустити, що це також частина господарчої ями, подібної до об'єкту 3 XI—XII ст.

В. Козюба

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВА

Після невеликої перерви, було продовжено проведення археологічних розвідок на території Великого Києва в адміністративних межах міста. Під час цих робіт було обстежено 23 археологічні пам'ятки, 22 з яких є новими (рис. 1). Усього за 5 польових сезонів 2011—2014, 2017 рр. було оглянуто 78 пам'яток, 61 з яких зафіксована вперше.

У районі Бортничів було обстежено 4 пам'ятки.

1. *Поселення пізньотрипільського часу в ур. Топілець (Бортничі 1).* Пам'ятка розкопувалась у 1912 р. (В. Хвойка) та 1949 р. (І. Самойловський, Т. Біланова, Н. Амбургер). Займає край високої (35 м над заплавою) борової тераси корінного лівого берега Дніпра на південно-східному краю Бортничів. Площа пам'ятки частково пошкоджена зсувами. Під час зачистки краю урвища виявлено гумусований шар товщиною до 0,7—0,8 м, в якому знайдено кілька уламків ліпної кераміки, в тому числі вінце миски, прикрашене фарбованими смугами.

2. *Поселення пізньотрипільського часу в ур. Вітовець (Бортничі 15).* Пам'ятку виявлено на південному краю Бортничів. Вона займала дюнне підвищення в заплаві за 0,65 км від краю корінного берега. Зараз майже повністю знищена добуванням піску. При зачистці збереженої ділянки поселення виявлено об'єкт довжиною 2 м і глибиною до 1 м, заповнений шматками печини, вугликами, кістками тварин, мушлями, керамікою. Серед останньої — великий уламок посудини із псевдовушком, фрагменти підлощеного і з коричневою фарбою посуду.

3. *Поселення ранньозалізного (?) часу (Бортничі 16).* Займає підвищену (до 1,5 м) основу мису, який вдається у болотисту заплаву і обмежений з півночі, заходу і півдня заболоченими низинами. У сучасних виїмках ґрунту виявлено півдесятка уламків ліпної, переважно товстої грубої, кераміки і 2 гончарні стінки давньоруського (?) часу. Приблизний розмір пам'ятки — 80 × 30 м.

4. *Поселення ранньозалізного (?) часу (Бортничі 17).* Пам'ятку виявлено за 130 м на південний захід від попередньої. На невеликій площі (30 × 20 м) оголення ґрунту знайдено десяток уламків ліпної кераміки.

Сім нових пам'яток виявлено на південь від Віти-Литовської.

5. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Віта-Литовська 3).* Пам'ятка розташована на вул. Хохлова. Займає видовжене з півночі на південь підвищення розміром 100 × 20 м над заболоченою низиною. На поверхні городів знайдено до двох десятків уламків ліпної кераміки.

6. *Багатошарове поселення (Віта-Литовська 4).* Пам'ятка знаходиться на південь від вул. Хохлова. Займає північне закінчення довгого дюнного підвищення. Розмір пам'ятки становить 200 × 60 м. На її площі виявлено уламки кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу, в північній частині — ще й XI—XII ст.

7. *Поселення доби бронзи (Віта-Литовська 5).* Виявлене в південній частині дюнного підвищення за 1,7 км на південь від колишнього села. На площі городу (ділянка 20 × 20 м) знайдено два десятка уламків ліпної кераміки, деякі — з валиками.

8. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Віта-Литовська 6).* Пам'ятка розташована на лівому березі р. Віта на дюнному підвищенні, яке майже повністю знищене колишнім піщаним кар'єром, в якому зараз розташоване оз. Відро. Збережена ділянка поселення має розмір 30 × 2—3 м. У зачистці був зафіксований культурний шар товщиною 0,4 м, в якому знайдено десяток уламків ліпної кераміки, у тому числі вінце з косо зрізаним верхнім краєм.

9. *Багатошарове поселення на оз. Відро (Віта-Литовська 7).* Розташоване із західного боку видовженої дюни, яка є лівим берегом р. Віта. Частина пам'ятки знищена кар'єром із оз. Відро. Дюна здіймається над озером на висоту 4 м. В оголеннях поверхні та при зачистці краю дюни знайдено уламки ліпної кераміки (доба бронзи?), значну кількість кераміки XII—XIII ст., окремі фрагменти кераміки XIV та XVI ст., 7 уламків амфори. Товщина гумусованого шару становить 0,5—0,6 м. Переважна більшість знахідок виявлена на глибині 0,1—0,2 м.

10. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Віта-Литовська 8).* Пам'ятка розташована на підвищенні лівого берега р. Віта. Її північна частина знищена трасою газогону. При зачистці краю підвищення було виявлено гумусований шар товщиною 0,4 м, в якому виявлено півтора десятка уламків ліпної кераміки.

11. *Поселення доби бронзи (Віта-Литовська 9).* Займає частину дюнного підвищення, розташованого вздовж лівого берега р. Віта,

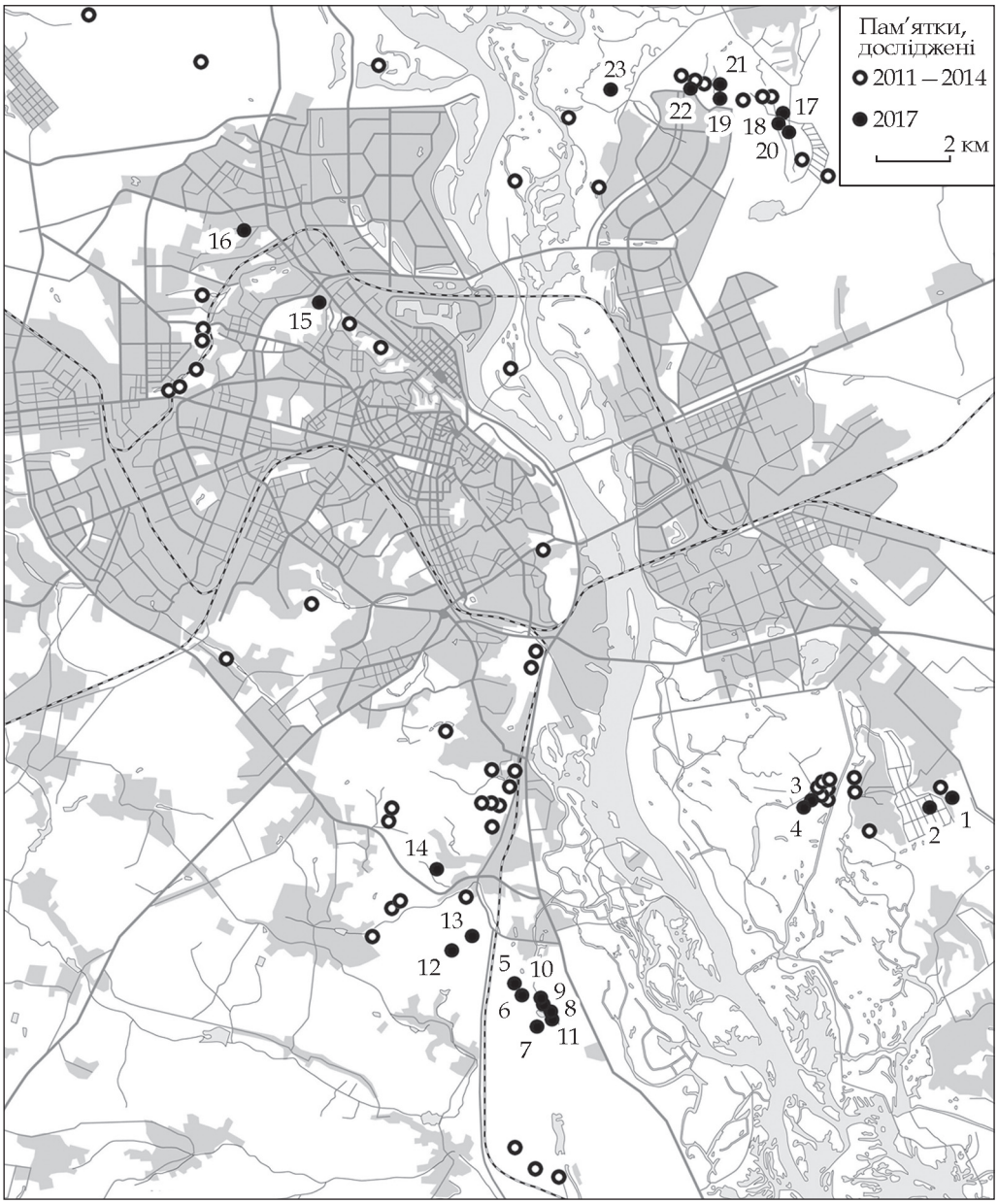

Карта археологічних пам'яток Києва, досліджених у 2017 р.: 1—4 — Бортничі; 5—11 — Віта-Литовська; 12, 13 — хут. Вільний; 14 — Пирогів; 15 — Реп'яхів Яр; 16 — Пріорка; 17—23 — Троєщина

на південний схід від оз. Відро. На ґрунтовій дорозі і в шурфі знайдено півтора десятка уламків ліпної кераміки, в тому числі стінка із шнуровим орнаментом і товсте округле вінце, а також скол кременю. Орієнтовна площа пам'ятки — 120 × 35 м.

Дві пам'ятки виявлено біля хут. Вільного.

12. *Поселення пізньотрипільського часу — доби бронзи (Хутір Вільний 4)*. Займає мисовидний виступ, оточений балками. Поверхня мису ескарпована. Приблизний розмір пам'ятки — 90 × 40 м. Виявлено два десятка уламків кераміки.

13. *Поселення пізньотрипільського (?) часу (Хутір Вільний 5)*. Розташоване на краю поля за 100 м на захід від відомого Чапаївського пізньотрипільського поселення. У шурфах виявлено ліпну кераміку і скупчення грудок печини, яке може свідчити про розташований поруч об'єкт.

14. *Давньоруське поселення (Пирогів 9)*. Пам'ятку виявлено на південно-західному краю селища. Вона займає мисовидний виступ поля на лівому березі балки із струмком, до якої впадає інша балка. Висота мису над дном балки — 20 м. У шурфі в орному шарі товщиною 0,2 м було виявлено два десятка уламків кераміки XII—XIII ст.

15. *Багатошарове поселення Реп'яхів Яр*. Розташоване на лівому боці яру за 450 м на південь від Кирилівської церкви. Займає терасу висотою 10 м над дном яру. При зачистці

стінок виїмок ґрунту і краю тераси виявлено гумусований шар товщиною 0,4 м, в якому знайдено півтора десятка уламків ліпної кераміки ранньозалізного (?) часу та десяток фрагментів давньоруської кераміки, у тому числі 2 вінця XI ст. Розмір поселення — 80 × 50 м.

16. *Приміське селище XVII – XVIII ст. Пріорка*. При огляді будівництва житлового комплексу між вул. Замковецькою і Брестською, біля вул. Жашківської було виявлено залишки забудови колишнього передмістя Києва — Пріорки. При прокладанні під'їзної дороги до комплексу було прорізано терасу правого берега р. Конічинка, яка згодом отримала назву Курячий Брід. У розрізі зафіксований котлован об'єкту другої половини XVIII ст., який містив уламки посуду та кахлі зазначеного часу.

Ще сім пам'яток було відкрито біля житлового масиву Троєщина.

17. *Поселення трипільської культури (Троєщина 11)*. Пам'ятку виявлено між Троєщиною і ТЕЦ 6, за 0,4 км від вул. Пухівської. Вона займає невисоке заплавне підвищення, яке пошкоджене виїмкою піску. Тут знайдено уламки кількох посудин і кістки тварин.

18. *Багатошарове поселення (Троєщина 12)* розташоване на заплавному підвищенні між вулицями Пухівською і Закревського. Із трьох сторін оточене заболоченими низинами. На ділянці 130 × 50 м зібрано велику кількість ліпної кераміки доби бронзи і ранньозалізного часу, а також гончарної — доби середньовіччя.

19. *Поселення доби бронзи (Троєщина 13)* знайдено на північно-східному краю житлового масиву, на невисокому заплавному підвищенні, орієнтованому із південного заходу на північний схід. Орієнтовний розмір пам'ятки — 180 × 100 м. У шурфах зафіксовано орний шар товщиною 0,25—0,3 м, під яким — гумусований пісок товщиною 0,2—0,3 м. В одному з шурфів виявлено яму діаметром 0,9 м, заглиблену у материк на 0,4 м. У ній виявлено ліпну кераміку доби пізньої бронзи, у тому числі вінця із наскрізними отворами, «перлинами», косими насічками і врізаними лініями, ціле дно посудини, кілька сколів кременю.

20. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Троєщина 14)*. Розташоване на заплавному підвищенні на південний схід від пам'ятки Троєщина 12. Розмір поселення — 200 × 30 м. В оголеннях ґрунту виявлено півдесятка уламків ліпної кераміки.

21. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Троєщина 15)*. Пам'ятка займає дюнне підвищення на адміністративні межі м. Києва. Відділена від пам'ятки Троєщина 13 низиною. Розмір поселення — 150 × 40—50 м. У шурфах знайдено понад два десятка уламків ліпної кераміки.

22. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Троєщина 16)*. Поселення займає невелике підвищення в заплаві на північ від вул. Милославської. У шурфі було виявлено сім уламків ліпної кераміки. Південна частина пам'ятки розташована під піщаним насипом житлового масиву.

23. *Поселення доби бронзи – ранньозалізного часу (Троєщина 17)* виявлено на північ від недобудованого опікового центру. Підвищення висотою до 1,5 м з усіх боків оточене заплавними пониженнями. У шурфах виявлено кілька уламків ліпної кераміки. Орієнтовний розмір пам'ятки — 150 × 60 м.

Результати обстеження знайдених поселень є попередніми. Розміри і хронологія пам'яток потребують додаткових досліджень.

С. Тараненко, Ю. Мисько, С. Балакін, О. Пабат

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕЗОН 2017 року У НАЦІОНАЛЬНОМУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Протягом сезону науково-дослідним сектором археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (НКПІКЗ) проводилися стаціонарні, розвідувальні та охоронні археологічні дослідження.

Стаціонарні дослідження. *Розкоп 1* (рисунок: 17.1). Розкоп розмірами 6 × 6 м, орієнтований за сторонами світу, був розбитий у східній частині Митрополичого саду. Дослідження розпочалися з рівня сучасної поверхні (південно-східний кут — 187,86 м за Бал-

тійською шкалою висот (далі БШВ)). Ґрунт під дерновим шаром насичений залишками побутового сміття та господарської діяльності XX ст. Стратиграфія розкопу виглядала одноманітно та практично рівномірно, за винятком ділянок, де зафіксовано запуски ям 1—3. Зафіксовано три хронологічно послідовні культурні шари.

Шар 1 — сірий слабогумусований перевідкладений ґрунт із будівельним сміттям та матеріалами XVII—XIX ст. Із ним пов'язана господарська яма 1;

Шар 2 — слабогумусований однорідний ґрунт зі знахідками XIII—XIV ст. Із ним пов'язана яма 2;

Шар 3 — передматериковий лесоподібний суглинок до рівня 1,60 м від рівня сучасної денної поверхні (далі с. д. п.). Шар містить матеріали Київської Русі у верхній частині та ранньозалізного часу — у нижній.

Формування цього шару вимагає додаткового дослідження. Можливо, давньоруські матеріали опинилися у ньому завдяки дифузії ґрунтів, також велика вірогідність занесення їх землерийними тваринами. Наявність матеріалів ранньозалізного часу у передматериковому шарі за даними ландшафтознавців (С. П. Романчук) може бути пов'язана зі змивом ґрунтів із більш високої ділянки, і не обов'язково бути ознакою наявності поселення цього періоду на території НКПІКЗ.

Нижче 1,60 м від рівня с. д. п. — сіро-жовтий материковий лес. Після контрольного перекопування ґрунту на один штик роботи були припинені і розкоп засипаний.

Серед зафіксованих об'єктів заслуговує на увагу *комплекс ям 2 і 2а*, що знаходився у південно-західному куті розкопу. Розміри дослідженої частини ями 2 — 0,9 × 0,5 м. Виявлена на рівні 0,9 м від с. д. п. Стінки ями звужуються до низу. Дно горизонтальне, нерівне. Глибина ями — 0,15 м від рівня виявлення. Заповнення ями 2 — слабогумусований однорідний ґрунт сірого кольору. Із нього походять фрагменти керамічного посуду XIV ст., смальта із «золотою» фольгою та кулеподібний гладкий бубонець-ґудзик XI—XIV ст. Яма 2а розміщувалася у середині ями 2, мала округлу форму, її діаметр 0,45 м, глибина — 0,35 м. Виявлена на рівні 1,05 м від с. д. п. Заповнення ями 2а подібне до заповнення ями 2, матеріал відсутній.

Заповнення об'єктів вивчено методами промивки ґрунту та флотації. Це дозволило отримати матеріали для біоархеологічних досліджень, які провели співробітники Інституту археології НАН України С. А. Горбаненко і М. С. Сєргєєва.

Через невеликі розміри важко визначити конструкцію та функціональне призначення комплексу ям 2 і 2а. Вони могли бути частиною як каркасно-стовпової споруди, так і господарськими ямами. За матеріалом та стратиграфію комплекс датовано XIV ст.

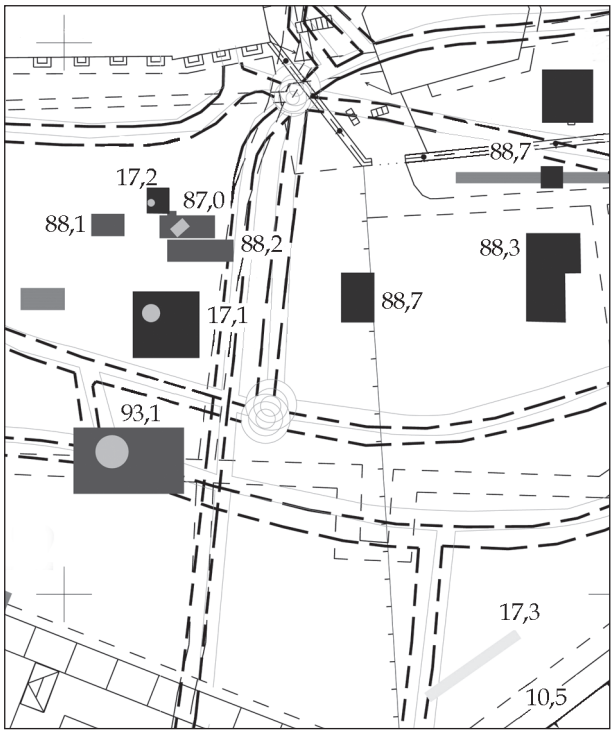

Фрагмент Археологічної карти території НКПІКЗ

На розкопі регулярно використовувався металодетектор (В. А. Гнера, С. В. Єфіменко). Це дозволило виявити у культурних шарах цілі металеві вироби та їх фрагменти.

Матеріал із розкопу 1 досить різноманітний — від фрагментів кераміки раннього залізного віку VI—V ст. до н. е. до виробів XI—XIX ст. з металу, скла, кістки, каменю та кераміки. Вперше на території заповідника знайдено давньоруські сфрагістичні артефакти XI—XII ст. — свинцеві печатка та пломба.

Під час стаціонарних археологічних досліджень на території Митрополичого саду у липні був проведений археологічний науково-практичний семінар для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка (керівник — О. І. Бонь).

Розвідувальні дослідження. *Шурф 1* (рисунок: 17.2). Закладений на відстані 6,5 м на північ від розкопу 1. Розміри шурфу 2,1 × 2,0 м. Дослідження розпочалися з рівня сучасної поверхні — дернового шару (південно-східний кут — 187,63 м за БШВ). Стратиграфія та морфологія шарів була практично ідентична розкопу 1 і виглядала одноманітно та умовно рівномірно в усіх стінках шурфу, за винятком ділянок, де зафіксовано заповнення ям 1, 2а і 2б. Материк знаходився на глибині 1,3 м від с. д. п.

Яму 1 можна датувати XIX ст. і вважати її об'єктом побутово-господарського призначення.

Комплекс ям 2а і 2б. Ями у плані не простежувалися і були зафіксовані у північній стінці шурфу. Вони були запущені з «шару 2» з відмітки 0,6 м від с. д. п. Розміри дослідженої частини — 0,3 × 0,2 м. Матеріал відсутній. По закінченні робіт підбоєм у північній стінці взято заповнення для флотації та промивки. Гіпотетично цей комплекс може розглядатися як можливий доказ городництва та садівництва на цій території. За стратиграфію ями можна датувати XIV ст.

По закінченні досліджень у шурфі був прокопаний контрольний штик для перевірки фіксації материку. Після цього роботи припинені і шурф засипаний.

Серед дослідженого матеріалу найбільш цікавими є фрагмент кам'яного молоту раннього залізного віку та монета Кримського ханства періоду Менглі-Гірея — «акче» 1482—1491 рр.

Зондаж (рисунок: 17.3). У південно-східній частині Митрополичого саду був здійснений археологічний зондаж укосу перед дорогою (паралельно Мазепинськими мурам). Загальна довжина зондажу 9,65 м, вертикальна зачистка — від 1,2 до 1,5 м. Стратиграфічна ситуація на цій ділянці саду відображає переважно господарську діяльність XIX—XX ст. Результати зондажу свідчать про активне господарське використання цієї території, навряд чи вона експлуатувалася у середньовіччя з іншою метою. Перспективним видається також пошук тут шару ранньозалізного часу.

Археологічний нагляд проводився за всіма земляними і аварійними роботами та геологорозвідувальними дослідженнями на території заповідника.

Нагляд за ґрунтовим провалом *у сквері поруч із Великою Лаврською дзвіницею;* за ділянкою земляних робіт між *корпусами 94 і 100;* за будівельною траншеєю із південно-західного боку *корпусу 13;* за ремонтними роботами у *корпусі 46а* культурних шарів не виявив.

Нагляд за земляними роботами у котловані біля *корпусу 60 на території Гостинного двору*. Котлован розташовувався на штучному насипі. Розміри котловану 4,0 × 4,0 м, глибина зі східного боку — 2,5 м (167,38 м за БШВ), із західного — 4,0 м. Земляний насип складався із різноманітного будівельного сміття XIX—XX ст. По мірі заглиблення, з відмітки 0,67 м від с. д. п., шар будівельного сміття переходив у штучно насипаний шар однорідного сильногумусованого ґрунту. У перевідкладеному стані зафіксовані знахідки XII—XIX ст. У північно-східному куті на глибині 1,0 м від с. д. п. (2,80 м від поверхні насипу) простежено фрагмент дерев'яної конструкції з чотирьох елементів: основний брус, напівколода, яка лежала поверх бруса, та дві дошки з прорізами під брус. Конструкція могла належати до фундаменту легкої каркасно-стовпової конструкції XIX ст., або бути пов'язаною із гідротехнічними спорудами Нижньої Лаври.

Нагляд за розвідувальними геологічними розвідками на території Верхньої лаври (*церква Спаса на Берестові, Троїцька церква та башта Кущника)* археологічного і антропологічного матеріалу не виявив.

Висновок. Судячи з Археологічної карти території НКПІКЗ, видається доцільним продовження послідовного вивчення території Митрополичого саду з метою виявлення археологічних об'єктів та визначення її функціонального призначення у різні хронологічні періоди історії Києво-Печерської лаври.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

М. М. Відейко, М. Ю. Відейко, Є. Слєсарєв

РОЗВІДКИ В ОБУХІВСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Експедиція Київського університету ім. Б. Грінченка провела розвідки в Обухівському р-ні Київської обл. для забезпечення проходження археологічної практики студентами. Були обстежені околиці сіл Велика Вільшанка, Застугна, Копачів, Перше Травня та Шевченкове. Основна увага приділена берегам балок та ярів, які пов'язані з річковою системою Стугни, правої притоки р. Дніпро. Пошуки переважно велися на правому березі Стугни, на лівобережжі обстежені лише околиці с. Застугна в районі парку «Київська Русь» (рис. 1: 1).

Район проведення розвідок на правому березі, що нині являє собою рівнину, порізану у напрямку південь—північ досить глибокими ярами, до яких зі сходу та заходу підходять дрібніші балки. Більшість із них у давні часи були у тій чи іншій мірі обводнені, що зумовило вибір певних місць для поселення. Зазначені вище особливості місцевості стали підставою для організації обстеження території, під час якого групи по 3—5 учасників експедиції ретельно вивчали обидва береги балок та ярів. Завдяки практично суцільному охопленню деяких територій, виявлено значну кількість археологічних пам'яток різних періодів, при цьому переважну більшість — вперше. Діапазон датування пам'яток — від енеоліту до Київської Русі і XVII—XIX ст. Зазначимо, що понад половина з виявлених — пам'ятки багатошарові, де виявлено матеріали двох — трьох різних періодів.

Найдавніші матеріали належать до мідного віку, трипільська культура представлена поселенням етапу CI (Застугна 3), де виявлено сліди зруйнованих жител (обпалену обмазку) та фрагменти керамічного посуду, кухонного (із домішками товчених мушель або піску в масі) та столову як без орнаменту, так і з заглибленим декором, в тому числі з стилізованим зображенням рослини (рис. 1: 1—3). Знайдено також фрагменти мальованого посуду, на яких частково зберігся ангоб. Судячи з того, що вини зроблені з каолінітової глини, вірогідний регіон їх походження — територія поширення томашівської локально-хронологічної групи.

Виявлено 25 пунктів з ліпним посудом (рис. 1: 4—6, 8, 9), у тому числі біля с. Велика Вільшанка, Застугна, Копачів, Ленди, Степок, Перше Травня та Шевченкове, які попередньо можливо зарахувати до раннього залізного віку. На поселенні біля с. Велика Вільшанка знайдено фрагмент кременевого серпа (рис. 1: 7). Наступні в часі — поселення черняхівської культури, їх знайдено 12, біля с. Копачів, Ленди та Велика Вільшанка. На місцях черняхівських поселень зібрано типові для неї фрагменти сірого гончарного керамічного посуду. Завдяки розвідкам 2017 р. число поселень раннього залізного віку порівняно з відомими раніше, більш ніж потроїлося, що вказує на більшу щільність заселення, ніж могло вважатися перед тим. Також додалося, більш ніж удвічі, число черняхівських селищ.

Не менш численними виявилися поселення доби Русі (16), знайдені біля с. Копачів (1), Застугна (1), Ленди (4), Перше Травня (4), Степок (3), Шевченкове (1) (рис. 2). Усі вони, окрім одного (Застугна—3), відкриті на правобережжі р. Стугни, тобто території, яку, згідно літописних свідчень, почали активно заселяти починаючи з XI ст. Виявлений на місці давньоруських поселень підйомний матеріал відповідає згаданим свідченням — найдавніші поселення мають вінця посудин типові для XI ст. Водночас більшість поселень з числа нововиявлених може бути віднесена до XII—XIII ст. Крім давньоруського посуду, виявлено фрагменти візантійських амфор, пряслице з овруцького пірофіліту (рис. 2: 12—14).

Поселення доби Русі різняться за розмірами та насиченістю підйомним матеріалом. Одні з найбільших виявлені на околиці с. Шевченкове (Шевченкове 1), воно займає близько 4 га, та Ленди 12, близько 3—5 га. Із ними пов'язані знахідки кількох фрагментів візантійських амфор (рис. 2: 15—17), а з Шевченковим 1 — фрагментованих залізних виробів та уламка залізної криці. Із цього вип-

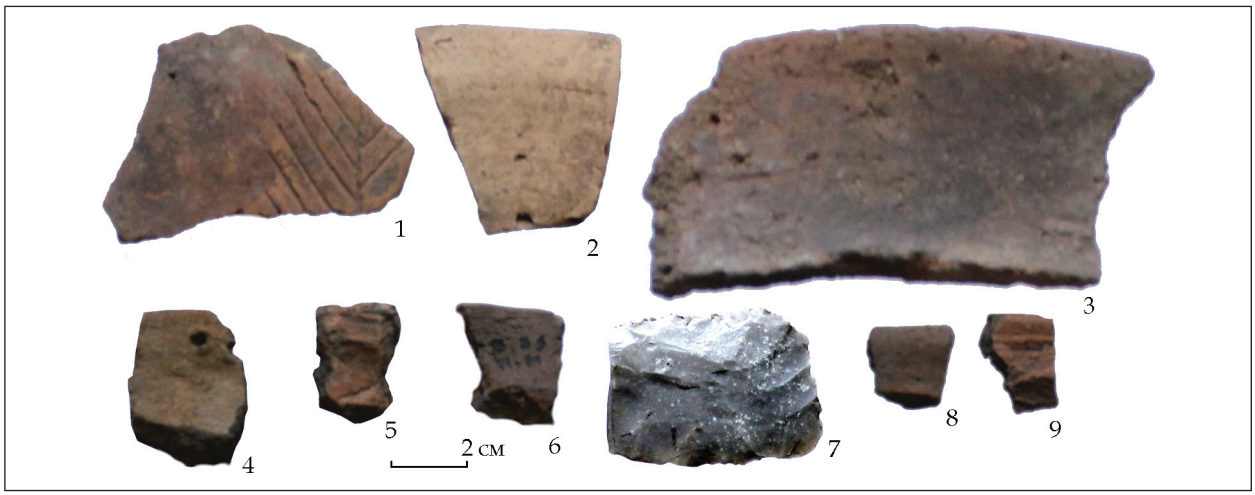

Рис. 1. Розвідки 2017 р. в Обухівському р-ні Київської обл.: 1—3 — фрагменти керамічного посуду, трипільська культура (поселення Застугна 3); матеріали раннього залізного віку 4—6, 8, 9 — фрагменти кераміки (Велика Вільшанка 5); 7 — фрагмент серпа, кремінь (поселення Велика Вільшанка 3)



Рис. 2. Розвідки 2017 р. в Обухівському р-ні Київської обл., знахідки з поселень доби Русі: 1—9 — вінця керамічного посуду (Ленди 12); 10 — денце з клеймом (Ленди 6); 11 — вушко посудини (Ленди 8); 12 — фрагмент амфори (Шевченкове 1); 13 — фрагмент амфори (Ленди 12); 14 — прясельце з овруцького пірофіліту (Ленди 8)

ливає, що мешканці поселення мали власне виробництво заліза та предметів з нього. На поселенні Ленди 12 знайдене прясельце з овруцького пірофіліту (рис. 2: 13). Мешканці згаданих селищ також могли дозволити собі імпортну продукцію у амфорній тарі. Свого часу розвал візантійської амфори XII ст. було знайдено на розташованому неподалік давньоруському поселенні в ур. Коломійців Яр.

Привертає увагу та обставина, що гончарний посуд з перелічених вище поселень різної якості. На великих селищах він тонкостінний, вироблений ретельніше, на невеликих — більш товстостінний. Судячи з такої різниці, посуд вироблений майстрами різної кваліфікації — можливо, це продукція з різних майстерень — міських та сільських. Таким чином, мешканці великих селищ давньоруського часу мали власне виробництво залізних виробів, можливо, керамічних, але водночас купували деякі вироби (прясельця, можливо, кераміку) і товари фасовані у амфори.

Інший тип поселення — невеличкі (до 0,2—0,4 га за поширенням підйомного матеріалу), наприклад, пункти Степок 1—3. Подібні поселення, можливо, являють собою окремі садиби або селища з кількох садиб, іноді розташовані біля джерел води по обидва боки яру або долини. Вражає щільність освоєння території давньоруським населенням, виявлена у цьому регіоні вперше. Ми бачимо, що XII — XIII ст. були часом розквіту поселень у регіоні на південь від р. Стугна.

Підбиваючи підсумки розвідок, можна дійти висновку, що подібне суцільне обстеження території дає позитивні результати і можливість відтворити та порівняти її заселення у різні історичні періоди. Упродовж лише кількох тижнів практики виявлено 64 пам'ятки різних періодів, в тому числі 57 із них — вперше. Найменше населення тут було в енеоліті (рахуючи виявлені раніше — два поселення), далі його чисельність стрімко зростає в ранньому залізному віці (25 пунктів), дещо менша в період черняхівської культури (12 поселень).

Наступний максимум заселення припадає на період XII—XIII ст., коли населених пунктів (16) на цій території існувало більше, аніж сучасних сіл. Тоді було використано усі придатні для цього місця поблизу джерел води. Мережа давньоруських поселень включала більші та менші населені пункти, які знаходилися під захистом поодиноких міст — найближчими до досліджуваного регіону були літописні Василів та Треполь. Подальше вивчення регіону дало б змогу детальніше встановити, як виглядало освоєння території навколо подібних центрів у давньоруський час.

По тотальному знищенню сіл під час монгольської навали XIII ст. на разі йде перерва до XVII ст., коли починає утворюватися нова структура розселення, вже не така щільна, як за кількасот років до того, що тяжіла вже до нижніх, обводненіших частин балок та ярів і пов'язана з нині існуючими селами, що ведуть відлік своєї історії від тих часів. Можливо, в подальшому вдасться виявити також і матеріали XIV — XVI ст., адже за актовими та писемними джерелами, ця територія залишалася заселеною, є відповідні матеріали, приміром, з Треполя — Трипілля. Процес було пригальмовано прикордонним положенням регіону упродовж останньої чверті XVII — XVIII ст., по тому майже повністю склалася сучасна мережа населених пунктів.

Досвід суцільної розвідки на Обухівщині показав її ефективність для створення сучасної карти археологічних пам'яток регіону. Залучення до цієї важливої праці студентів-практикантів виглядає перспективним як з точки зору навчального процесу, так і залучення їх до реальних наукових досліджень.

І. Готун, О. Казимір, Д. Шахрай, М. Гунь, С. Тайкова

ОСЕРЕДОК ДАВНЬОРУСЬКОГО ЯЗИЧНИЦТВА У ПЕРЕДМІСТІ КИЄВА

Результати робіт Північної експедиції Інституту археології НАНУ на селищі у Софіївській Борщагівці охарактеризовані (див. у цьому випуску: *О. Казимір, І. Готун, Д. Шахрай та ін.* Науково-рятівні дослідження північно-східної частини Софіївсько-Борщагівського селища; Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Борщагівка), але одна із вивчених на пам'ятці споруд заслуговує окремої уваги. Йдеться про **об'єкт 179**, виявлений у південній частині пункту.

Власне будівля (рисунок: А, Б), очевидно, репрезентує побутово-господарську яму, до заповнення якої після припинення використання за прямим призначенням потрапили речі, що вказують на особливості світогляду середньовічних мешканців київських передмість.

Кругла пляма споруди діаметром 1,36 м на тлі навколишнього материка вирізнялась темно-сірим забарвленням супіщаного заповнення, яке по всій товщі містило вкраплення дрібних вуглинок і в західній частині у межах верхнього пласта до 0,4 м вглиб було пошкоджене сучасним перекопом. Її майже вертикальні стінки приблизно посередині висоти подекуди утворювали своєрідний кількасантиметровий підбій, що зумовило дещо бочкоподібні обриси котловану і може маркувати нижній рівень грушоподібної споруди зі зруйнованою горловиною, а на глибині 0,72 м переходили у рівне пласке дно, перекрите у південно-західному секторі прошарком сіро-коричневого супіску, утвореного, ймовірно, у результаті осипання стінок. Крім кераміки доби Київської Русі, кісток тварин, включно з *черепом* кози свійської (?), у заповненні зібрано простежені в південному секторі на рівні 0,05—0,20 м шість *вилочок* водоплавної птиці, дві їх *металеві імітації*, значну кількість різнобарвного *намиста*, *пронизок* і *бісеру* (досить багато таких знахідок виявлено і під час промивання заповнення [1]) зі скла і пасти, у придонній частині — оброблений (?) гранітний *валун*, а на глибині 0,46 м — залізну відерну *дужку* (рисунок: В).

Дослідниками переконливо доведено, що східні слов'яни сприйняли християнство не в канонічному вигляді, а шляхом поєднання

1. Насправді число цих виробів могло бути більшим: частина заповнення споруди знищена пізнім перекопом, а промивання ґрунту розпочато на етапі фіксації дрібного намиста, коли певний обсяг землі вже встигли перемістити за межі розкопу, де вичленити його серед відвалів з інших ділянок було неможливо.

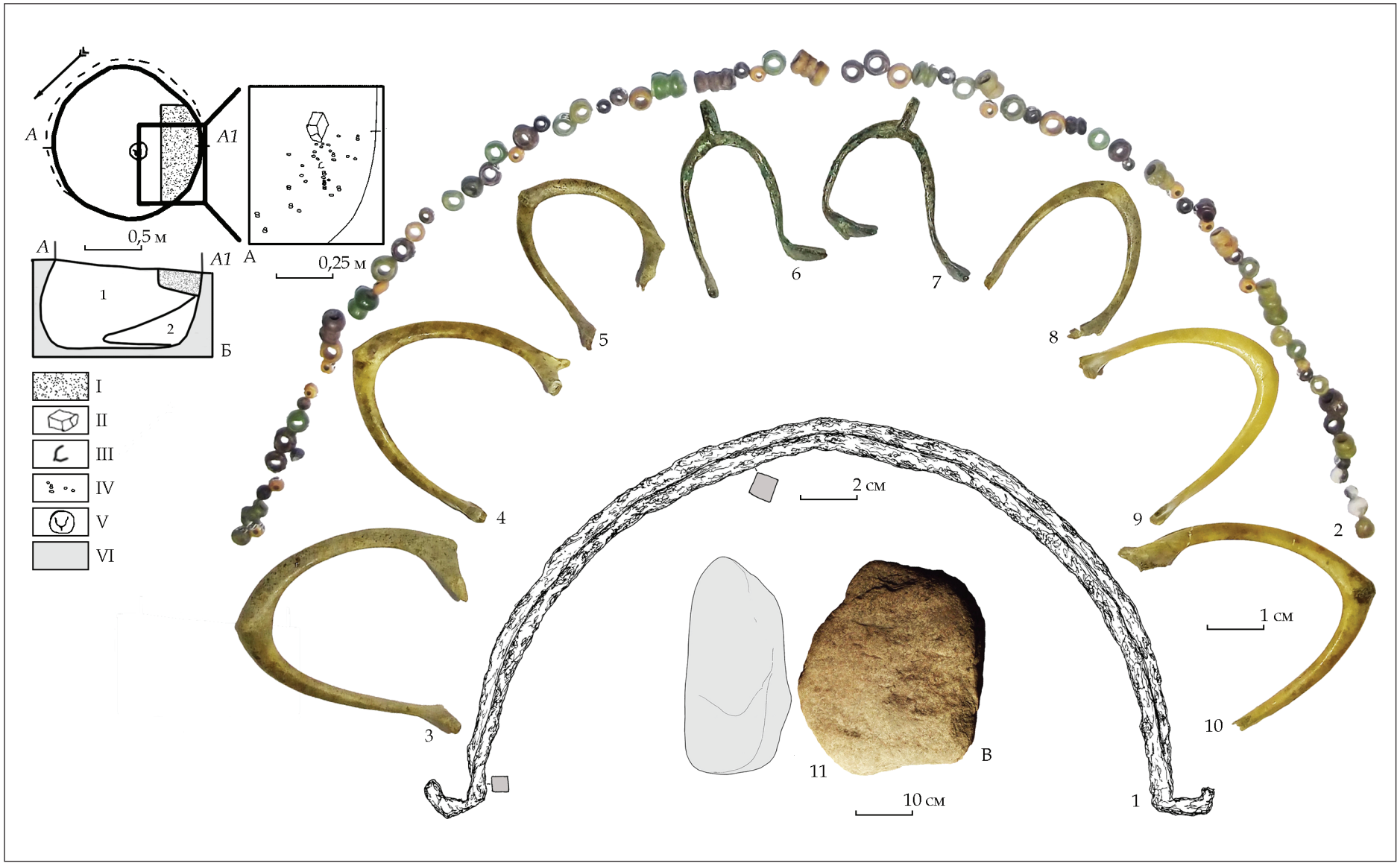

Об'єкт 179 з розкопу I на поселенні Софіївська Борщагівка: А — план; Б — розріз; В — знахідки із заповнення: 1 — відерна дужка; 2 — намисто; 3—5, 8—10 — вилочкові кістки качок і гусей та 6, 7 — їхні металеві імітації. Умовні позначення: I — перекоп; II — камінь; III — кістка; IV — намистини та пронизки; V — скупчення кісток; VI — материк; на розрізі цифрами позначено: 1 — темно-сірий мішаний супісок з вкрапленням вугликів; 2 — сіро-коричневий супісок

з панівними у їх середовищі язичницькими віруваннями, у результаті чого сформувалось синкретичне віровчення, де елементи обох цих релігій були доволі тісно переплетені. До матеріальних свідчень названого, зазвичай, відносять існування паралельно з християнською обрядовістю досить поширених проявів поклоніння втіленням природних сил та явищ, принесення будівничих жертв, побутування амулетів-оберегів тощо. На думку фахівців, яскравим проявом зазначеного слугує широко розповсюджений і до нашого часу підхід «Бога люби, але й чорта не гніви», притаманний навіть особам, які не дотримуються канонів жодної з поширених релігій.

Показово, що інформації про схоже на борщагівське поєднання, на середньовічних пам'ятках зустрічати не доводилось. Вилочки диких і одомашнених птахів при розкопках знайдені неодноразово, але, зазвичай, як кухонні відходи і разом з рештою остеологічного матеріалу. А кілька таких знахідок і в сукупності з їх металевими копіями, слід зарахувати до явищ унікальних. При цьому варто наголосити на абсолютній відсутності прагнення до сакралізації незрозумілих фактів, що інколи практикують, інтерпретуючи незвичні явища. Найлогічніше в такому випадку обмежитись констатацією і шукати зрозуміле пояснення зафіксованому.

Опрацювання матеріалів шляхом співставлення з кістками скелету сучасних птахів з використанням порівняльної колекції Палеонтологічного музею Національного науково-природознавчого музею НАНУ дозволило дійти висновку, що дві пари різних за розміром вилочок відповідають малим та великим качкам, відповідно, чирянці малій *Anas crecca* (рисунок: 5, 8) і крижню *Anas platyrhynchos* (рисунок: 4, 9); решткам качки-чирянки повністю ідентичні й металеві копії цих кісточок (рисунок: 6, 7). Найкрупніші ж належали гусці малій *Anser erythropus* (рисунок: 10), а також не визначеній до виду гусці *Anser* sp. (рисунок: 1). Сам комплекс був сформований не одночасно: кістка гуски малої належить молодій особині і погризена, тоді як качині походять від дорослих особин.

Слід зазначити, що «вилочкові кістки», «вилочки», «дужки» завдяки оригінальній формі здавна привертали увагу, і різні народи носили їх як амулети та використовували для ворожінь і чаклувань. Так, давні етруски вважали, що колір висушених вжитих у їжу вилочок гусей вказує на характер майбутньої зими, а римляни запозичили цю традицію, хоч і перенесли її на відповідну кістку півня. Звичай передбачати за забарвленням гусячих вилок зимову погоду зберігся і у поляків, тоді як південні й східні слов'яни застосовували такі предмети при визначенні, до кого буде сприятливішою доля, кому дістанеться певна преференція і загалом чиї устремління супроводжуватимуться везінням. В Англії з цією метою кістку запікали у традиційному пирозі, де за нею закріпилась назва wishbone, тобто «кістка бажання». Македонці через неї годували немовлят, щоб останні росли розумними й спритними, а слов'яни вбачали у вилочці дієвий засіб очищення від негативного впливу чаклунів. Варто додати, що у деяких країнах вилочкову кістку вважали талісманом, який приносить кохання й удачу, а пораду носити її при собі для притягання щастя, достатку й здоров'я містить навіть сучасна окультна література. Особливе ставлення до цієї кісточки перетнуло океан і міцно закріпилось у населення Америки, де без ворожіння на вилочці індички не обходиться жоден з традиційних Днів подяки. Доводилось зустрічати дані про щоденний випуск спеціально створеною фірмою «Lucky Wishbone Co» 30000 сувенірів «кістка бажання» з пластику, а ювелірні вироби у формі пташиних вилочок, серед яких — і вишукані твори дизайнерів, пропонують майстри України, Росії, Великобританії та інших країн протягом доволі тривалого часу.

Суттєво, що при наявності вилочкових кісточок у пернатих загалом, борщагівський комплекс складено вилочками водоплавних. Очевидно, у цьому випадку було враховане місце качок і гусей у світогляді слов'ян та їх сусідів. Гуси, качки та лебеді транспортували через море-океан лодію Дажбога-Сонця, гуси-лебеді (хоч іноді ці два види позиціоновані діаметрально протилежними функціями) виступали своєрідним медіатором між життям і смертю, переносячи на крилах в інший світ і повертаючи додому. Гуси — втілення хаосу і водночас творці всесвіту: гуска знесла золоте яйце — сонце. Разом з тим, грудочку землі, з якої потім буде створено Землю загалом, з дна безмежного світового океану (часто за велінням Бога-творця) дістала качка. Цей вид втілює Мокош, символізує жіноче начало, достаток, очисну силу води, а її лапка у багатьох випадках слугує надійним оберегом. У той же час нею обертається водяний, та й в інших пов'язаних із перевертництвом сюжетах фігурує саме вона, наприклад, ховається у зайці й утримує яйце. Гуси, які теж належать водяному, володіють демонічними властивостями, водночас завдяки фалічній формі витягнутої шиї, постійному висиджуванню кладки і вірності у парах вони присутні у шлюбній символіці. Не виключено, що все це певною мірою було враховано у виборі видів для формування борщагівського комплексу.

Поєднання вилочкових кісток різних видів птахів разом з їх металевими імітаціями вказує на ймовірність існування якогось із вказаних обрядів чи їх елементів і в середовищі мешканців селища доби Київської Русі у Софіївській Борщагівці. Варто згадати і виявлену у заповненні розчищеного на відстані близько 1 м сусіднього об'єкта писанку-брязкальце, яка, на думку фахівців, хоч і могла становити предмет дитячої забави, не була позбавлена сакральних функцій, репрезентуючи яйце — символ родючості, водночас відлякуючи своїм звучанням злі сили. Сюжет з родючістю в цьому випадку має бути більш пріоритетним, оскільки поруч з писанкою знаходилось і яйце, шкаралупа якого вцілі-ла.

Не виключено, що череп свійської кози (?) у комплексі з вилочковими кістками теж відображає не побут мешканців поселення: коза у традиційній культурі багатьох народів символізувала багатство, достаток, урожай та родючість, а також воскресіння завмерлих на час зими природних сил, а плодючість цапа вважалась втіленням богів та міфологічних персонажів, які уособлювали цю рису. Крім того, це — один із найстаріших тотемів різних етносів і первісний образ цієї тварини пов'язувався з культом померлих предків. Вважали, що вона має демонічну природу, оскільки виступала творінням та іпостассю нечистої сили і, водночас, слугувала оберегом від останньої. Враховуючи, що у язичницьких обрядах саме череп часто виконував роль уособлення тварини, його фіксація разом з пов'язаними з магічними функціями речами дозволяє припускати назване призначення знахідки. І якщо виявлений у розташованому на відстані близько 35 м об'єкті аналогічний череп логічніше асоціювати з кухонними відходами (після обробки керамічної та остеологічної колекцій до цих міркувань, очевидно, будуть долучені нові дані), знахідка із заповнення об'єкта 179 могла відображати все-таки світоглядну сферу.

Поєднання охарактеризованих матеріалів дозволяє висловити припущення щодо зв'язку комплексу на південній околиці пам'ятки з елементами язичницького світогляду давньоруського населення пункту.

І. Готун, А. Петраускас, О. Казимір, Д. Шахрай, Р. Бабенко, А. Сухонос, М. Гунь

ШЛЯХАМИ ВІКЕНТІЯ ХВОЙКИ

На яскраву сукупність неординарних пам'яток археології на території і навколо с. Гребені Кагарлицького р-ну вже звертали увагу; не дивно, що окремі з них, на думку фахівців (М. Ю. Відейко, В. А. Колеснікова та ін.), були обрані В. В. Хвойкою для демонстрації нових явищ у вітчизняній археології найвідомішим дослідникам — науковцям та аматорам, які брали участь у роботі XI Археологічного з'їзду. Вивчення мікрорегіону, розпочате у минулому році Північною експедицією ІА НАНУ, дозволило уточнити інформацію щодо низки пунктів на території села і зафіксувати давньоруське городище, дані про яке наявні у працях дослідників XIX ст., натомість відсутні у пізніших розробках. Розвідки звітного сезону продовжували попередні і стосувались детальнішого обстеження як згаданої укріпленої пам'ятки, так і моніторингу стану відкритих об'єктів культурної спадщини, а також пошуку нових.

Оскільки значна частина робіт минулого року була проведена між селом і Янчиним Яром, дослідження поточного сезону було розпочато саме тут. На ділянці плато у межах означеної місцевості згадувались три відкриті поселення: два — трипільської культури, ще одне — багатошарове з горизонтами скіфської доби, VIII ст. і часів Київської Русі, відомі з 1960 та 1979 рр. і додатково обстежені у 1980, 1985 та 1992 рр. Результатом робіт 2017 р. стало їх об'єднання у одну велику пам'ятку, щоправда, з більшою концентрацією знахідок на місці раніше визначених пунктів. На її площі зібрано ліпну кераміку періоду Трипілля (рисунок: 1—3, 5—12) і доби раннього заліза (рисунок: 4) та гончарну давньоруського часу, причому останньої значно більше виявлено на краю плато вздовж берега Дніпра, а перша рівномірно поширена і на території плато, і вздовж Янчиного яру. Пункт пошкоджений глибокою оранкою, відчутно (з огляду на протяжність) руйнується обвалами краю берега, характеризується численними слідами скарбошукацької діяльності.

На дніпровській терасі, нижче за течією від зарубинецького городища, неподалік одного із місць зосередження пошуків минулого

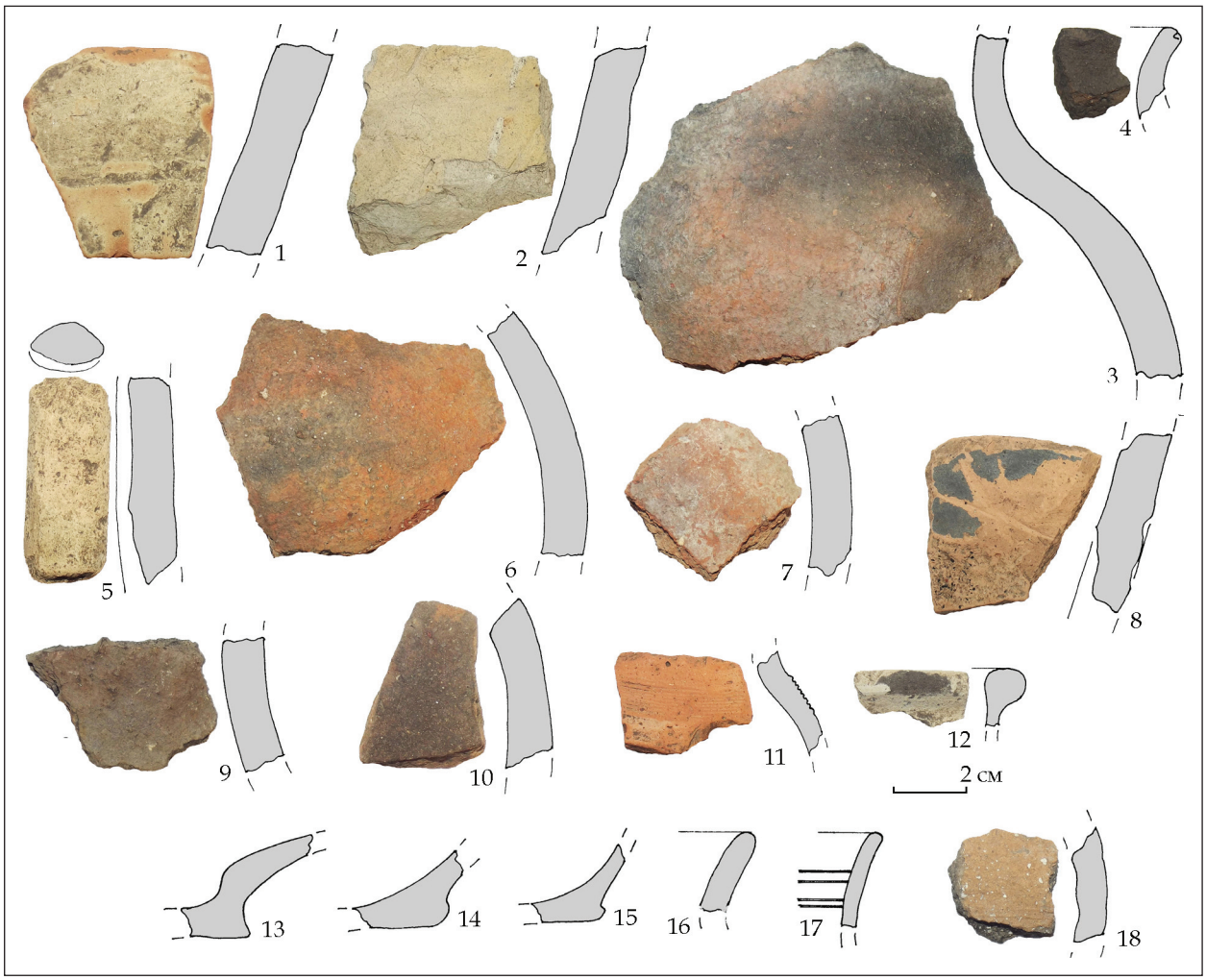

Гребені, кераміка, південні околиці: 1—3, 5—12 — трипільська культура; 4 — доба раннього заліза; північні околиці: 13—17 — козацькі час; 18 — доба бронзи

року в ур. Виноградне / Оністратів Шпильок оглянуто площу розташування поселення скіфської доби і давньоруського часу, відомого за роботами 1953, 1960 і 1979 рр. «Частково заліснений» на час обстежень пункт у цьому сезоні репрезентував ліс з густим підліском, спроби зібрати підйомний матеріал на площі якого виявились марними. Згадане попередниками руйнування території селища польовими фортифікаційними спорудами часів Другої світової війни та протиерозійними роботами відійшло у минуле, натомість зараз площа вкрита ямами-розкопами шукачів старовини з викинутими осколками тощо навколо, і це становить реальну загрозу вцілілим культурним нашаруванням.

У районі північно-західної частини селища виявлено компактну групу розміщених на незначному підвищенні кількох курганоподібних насипів висотою 0,3—0,7 м, візуально подібних до фото могильника, ототожненого О. Б. Солтисом з розташованим у південно-східній частині поселення наступним пунктом на цій території, про що йтиметься нижче. Ймовірно, в цьому випадку свого часу також відбулось відвідання одного пункту під час пошуків розташованого неподалік іншого.

У 1990-х рр. стосовно відкритого у 1960 р. в ур. Монастирище курганного могильника із п'яти груп, що налічували від чотирьох до восьми насипів загальним числом 27, відзначено, що у 1979 р. розкопано чотири поховальні споруди з п'ятьма тілопокладеннями XI—XII ст., а ще біля 10 знищено або пошкоджено у результаті зсувів та прокладання бульдозером ґрунтової дороги. На момент обстеження 2017 р. констатовано, що стан вцілілих 10—12 (неточність у підрахунках пов'язана із сильним пошкодженням території некрополя, у результаті чого інколи важко відрізнити напівзруйнований курган невеликого розміру від відвалу давніх земляних робіт) насипів 0,30—1,50 м заввишки незадовільний. Попри густу залісненість, на більш чи менш помітних крупніших із них, наявні давні та свіжі грабіжницькі шурфи, один з яких сягає не менше 5 м завглибшки.

Доволі складна ситуація і з відомим з 1960 р. в ур. Попів курганним некрополем, де із зафіксованих понад 30 поховальних споруд станом на 1961 р., коли Г. Ф. Соловйова вивчила датовані XI—XII ст. дві з них — індивідуальну і колективну, збереглось 22 (наведені й дані про фіксацію тут М. П. Кучерою у 1973 р. 18 насипів заввишки 0,40—1,30 м). Вже тоді пам'ятка поросла лісом і була сильно зіпсована траншеями і кулеметними гніздами часів Другої світової війни. При обстеженні 2017 р., як і у випадку з попереднім пунктом, констатована наявність курганоподібних підвищень, які серед густої рослинності важко відрізнити від бруствера кулеметного гнізда чи насипу бліндажа. Цікаво, що оскільки біля с. Стайки, крім цієї пам'ятки, відомий лише один давньоруський курганний могильник (в ур. Карпенків Вивіз), В. О. Петрашенко і В. К. Козюба висловили думку щодо можливого ототожнення пункту з місцем розкопок В. В. Хвойкою курганів поблизу названого села.

Наступна оглянута експедицією пам'ятка відома як відкрите у 1960 р. і оглянуте у 1991 р. розташоване на краю плато над Дніпром поселення зарубинецької культури та XII—XIII ст. У звітному сезоні на його площі по свіжій оранці простежено культурний шар з ліпною доби палеометалів та гончарною пізньосередньовічною керамікою (рисунок: 13—18), вуглинками, рідше — печиною, на площі не менше ніж 350 × 450 м (проти 100 × 450 м, відзначених раніше).

Ще одна відкрита у 1960 і частково вивчена у 1961—1962 рр. пам'ятка з матеріалом трипільської і черняхівської культур локалізована на краю плато корінного берега Дніпра в ур. Василишин Яр. При її огляді протягом не менше 300 м за ширини 50—100 м було зібрано уламки ліпного та кружального посуду названих періодів, а на поверхні пункту відзначена наявність старих та свіжих скарбошукацьких ям діаметром 0,2—0,3 м і 10—20 см завглибшки. Використання території поселення для сінокосіння, вирощування городніх культур, озимини і задернованість окремих ділянок унеможливили встановлення під час розвідки 2017 р. загальної площі поширення культурного шару.

Давньоруська кераміка із обстежених пам'яток датована другою половиною XI та XII — першою половиною XIII ст., а трипільська, за визначенням Д. К. Черновола, належить до пізнього етапу розвитку культури.

Таким чином, за підсумками двох сезонів залишились неоглянутими поселення з давньоруською гончарною керамікою та ліпної невизначеної хронології в ур. Кисленкове Коліно, де дослідники локалізували ймовірні залишки давнього городища; селище VIII—IX ст. в ур. Старе Кладовище; пункт з уламками ліпного посуду також невизначеного періоду у східній частині села, а також поселення трипільської і черняхівської культур в ур. Янча і Попова Левада, відкриті раніше. Водночас, за результатами робіт 2016—2017 рр. вже формуються нові дослідницькі завдання.

І. Готун, А. Сухонос, О. Казимір, Є. Синиця, М. Гунь

ВИВЧЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ПЕРИФЕРІЇ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Північна експедиція Інституту археології НАНУ продовжила розкопки багатошарового селища Ходосівка-Рославське. Як і протягом попередніх кількох сезонів роботи зосереджено на периферії пункту, на понижених ділянках зайнятого пам'яткою заплавного підвищення, у місцях його переходу в прибережну зону, частково заводнену в давнину, а зараз осушену. Останнім часом в результаті активних земляних робіт поруч пам'ятки були розчищені й поглиблені замулені меліоративні канали з півночі й сходу і створено кілька великих штучних водойм зі сходу, заходу та півдня від неї. Як наслідок, при проведенні робіт у липні — серпні рівень ґрунтових вод приблизно на 1,0 м був нижче звичного, що дозволило вивчити культурний шар, раніше перекритий ґрунтовими водами і, відтак, недоступний для досліджень: розпочатий у 2007 р. розкоп I продовжено в північному напрямку — з виходом на ділянку, де підвищення переходить в осушене нині болото, та у східному — до завершення пологого схилу, частково заводненого у давнину.

Північна прирізка досліджена у межах 36 м^2. Тут відкрито частину давнього берега

у місці переходу підвищення у вологу низовину. Культурний шар фіксувався у вигляді темно-сірого і чорного супіску потужністю близько 0,20 м, перекритого шаром сірожовтого суглинку. Під культурним шаром залягав темно-коричневий гумус потужністю до 0,60 м. У його середині простежено 5—10-сантиметровий прошарок білої глини, що умовно ділив загалом однорідний пласт приблизно порівну.

Вказана площа прилягає до частини селища, забудованої в давнину найщільніше. Дещо вище по схилу відкрито житло кінця XII — XIII ст. і побутово-господарські об'єкти навколо. Незважаючи на незначну потужність, культурний шар на цій ділянці відчутно насичений знахідками. Трапляються вони також і у верхній частині темно-коричневого гумусу, куди, вочевидь, потрапили з культурного шару в процесі формування останнього. Переважна кількість знахідок відноситься до давньоруського і монгольсько-литовського часу і загалом датується, як і більшість споруд поселення, XII—XIII ст. Вони представлені передусім значним числом фрагментів гончарної кераміки різноманітних форм (інколи з поливою жовтого і зеленого кольорів), печиною, зітлілими рештками дерев'яних трісок, великою кількістю кісток тварин, риб, птахів, часто зі слідами дії вогню та навмисного подрібнення. Велика їх кількість (більша навіть порівняно з культурним шаром у центрі пункту) може бути пояснена систематичним цілеспрямованим викиданням кухонних та побутових відходів у найближчу заболочену низовину безпосередньо поруч житлової та господарської забудови. Помітно вирізняється ця ділянка і за кількістю й асортиментом індивідуальних знахідок. Окрім традиційних для поселення точильних *брусків*, *цвяхів*, *жорен*, *ножів,* знайдено речі, пов'язані з ремеслами і промислами мешканців: рибальські залізний *гачок* і свинцеві *грузила* та їх фрагменти, *пряслиця*, необроблений бурштин, роги і кістки зі спилами й іншими слідами обробки тощо. Серед нечастих знахідок слід згадати частину *плитки* для підлоги із зеленою поливою і два фрагменти *плінфи*. Різноманітним виявився набір прикрас, яких попри невелику відкриту площу знайдено значну кількість. З-поміж них, як і на інших ділянках, традиційно переважають уламки *скляних браслетів*, яких зібрано біля 80. Знайдено також виготовлені з кольорових металів *перстень*, круглу *підвіску* із зображенням проквітлого хреста, *обоймицю з вушком від* кам'яного *хрестика*, *підвіску-хрестик*, *пластинку* із зображенням людського обличчя і три з геометричним та рослинним орнаментом тощо (рисунок: 1—5, 13, 16).

Інші хронологічні горизонти на ділянці репрезентовані переважно поодинокими уламками ліпного посуду часів неоліту та відщепами з кременю. Несподіваною виявилась фіксація **об'єкта 105** означеного періоду у вигляді лінзи діаметром близько 0,50 і 0,20 м завглибшки з неповним розвалом горщика у заповненні, розчищеного у північно-західному куті розкопу на глибині 0,65—0,75 м від рівня сучасної денної поверхні, в шарі сіро-коричневого гумусу, в місці, де фіксується згаданий прошарок білої глини. Останній залягає переважно рівно відносно лінії горизонту, але у названому місці простежена його незначна просадка, що, власне, і утворює об'єкт. Матеріали кам'яної доби — об'єкти й неповні розвали посуду траплялися в ході досліджень поселення і раніше, проте вперше вони зафіксовані так топографічно низько (3,30—3,40 м від умовного репера), що коригує наші уявлення про рівень ґрунтових вод навколо пункту в різні хронологічні періоди.

Східна прирізка до розкопу I за площею дещо більша — 228 м^2. Топографічно вона розташована на схожій частині підвищення у місці переходу в заболочену низовину. Схил у цьому напрямку більш плавний. Слід відзначити і порівняно більшу її віддаленість від концентрації середньовічної забудови. Культурний шар фіксувався тут під прошарком сіро-жовтого суглинку, його потужність становить 0,20—0,25 м, а насиченість керамікою і речовими знахідками порівняно з північним краєм поселення дуже низька, в середньому — на рівні кількох уламків гончарної та ліпної кераміки й кісток з квадрату. Але сам схил, похилий і відносно рівний, для ведення господарської діяльності зручніший. У різні сезони на ньому було відкрито низку споруд і господарських ям. Два об'єкти вивчено і за звітний період.

Об'єкт 103 — лінзоподібна у перетині кругла в плані яма діаметром 1,75—2,20 м, заповнена темно-сірим і сіро-коричневим суглинком вперемішку з жовтою та світло-сірою глиною, заглиблена у світлу материкову глину на 0,60 м. Стінки ями похилі, по її центру розчищений гарної збереженості прямокутний у перетині дерев'яний *брус* близько 1,20 м завдовжки з видовбаним посередині повздовжнім пазом. Із рівня фіксації плями об'єкт щільно заповнений органічними рештками: шматками крупних і дрібних гілок хвойних та листяних дерев, кори, сосновими шишками, зітлілими дерев'яними тріскими тощо. Не саму поширену знахідку репрезентує уламок шкарлупи волоського горіха (рисунок: 17). На іншій деревині, крім бруса, сліди обробки не зафіксовані. У заповненні трапились скляні уламок браслета і вставка (рисунок: 6), фраг-

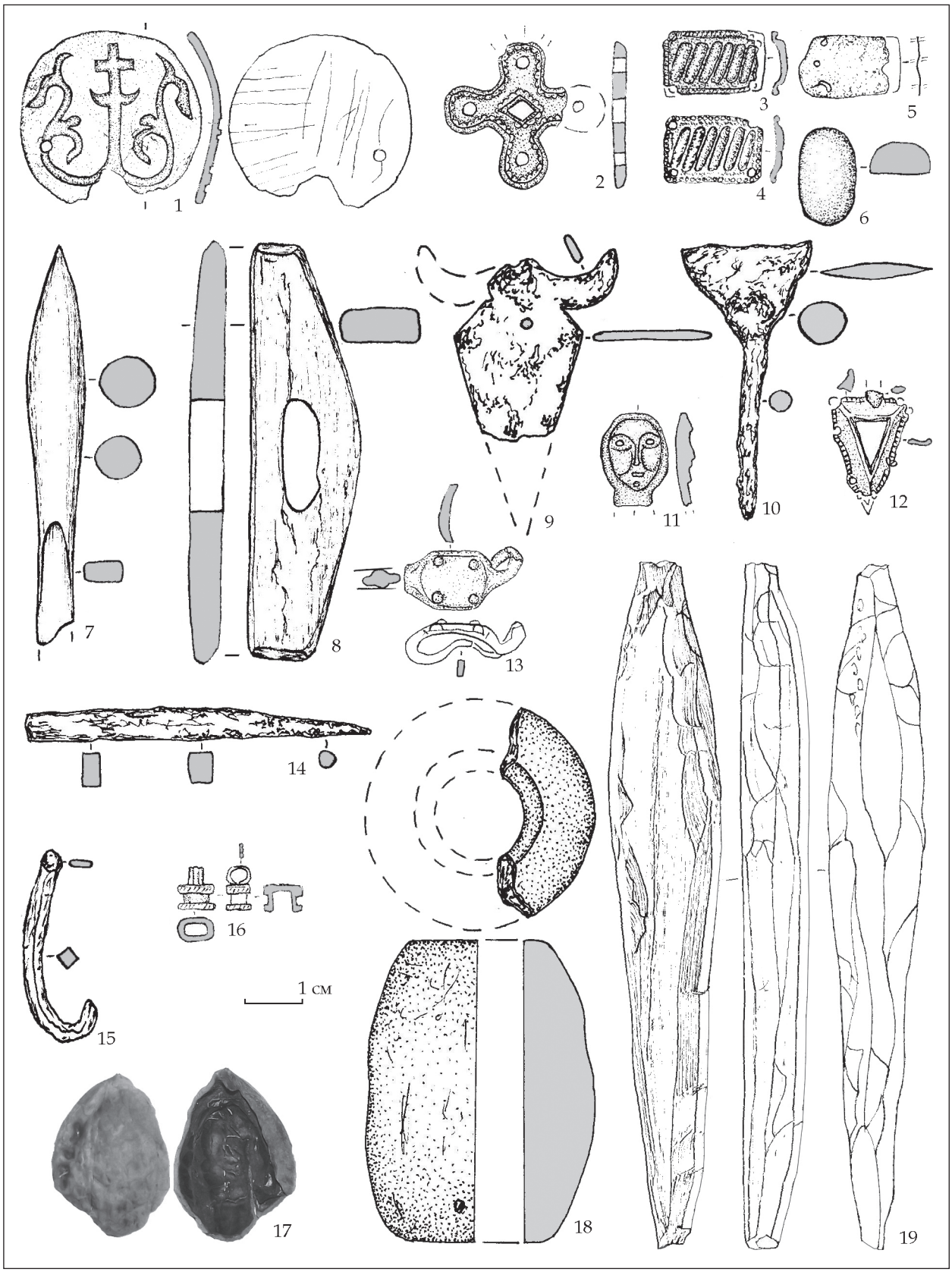

Приклади знахідок з поселення

менти гончарної кераміки давньоруської доби, зокрема половина горщика з ручкою, що свідчить про побутування споруди в кінці XII — у XIII ст. Нагромадження гілок і великих трісок ближче до центру за фактичної відсутності по краях дозволяють припустити, що після припинення використання об'єкт залишався відкритим і заповнювався відхо-

дами деревообробки, а згодом — водою, яка законсервувала органіку. Даних для встановлення первісного призначення ями замало, але зрозуміле її очевидне побутово-господарське використання.

Об'єкт 104 розчищений на 0,60 м північніше попереднього, мав менший діаметр — 0,80—0,85 м, але значно більшу глибину — близько 1,20 м. Його стінки вертикальні, біля долівки простежено підбій на 0,10—0,20 м за стінки і 0,30 м у висоту. Дно ями навіть під час досліджень було підтоплене ґрунтовими водами. На всю глибину об'єкт заповнений сумішшю сіро-коричневого гумусу, сірого і сіро-жовтого суглинку та глини. Заповнення містило залишки трісок, кори, кілька дрібних гілок сосни і тонкі та довгі, розміром 0,20—0,50 м, прути з лози з корою і слідами злому на кінцях, поміщені на дно об'єкта і сперті на стіни. Кілька фрагментів лози дещо меншого розміру, завдовжки близько 0,20 м, мали добре збережені сліди косого рубання на обох кінцях. Посередині заповнення знайдено у доброму стані з неушкодженими поверхнями згорнутий у два сувої прямокутний шматок кори берези, на дні — рогову (?) *застібку* кінських пут (рисунок: 8). Характер нашарувань у об'єкті свідчить про одномоментність їх формування, а функціональну ідентифікацію, крім констатації використання споруди у господарстві чи побуті, здійснити важко.

Серед знахідок з поселення, крім уже згаданих, привертають увагу роговий (?) та металевий *наконечники стріл*, фігурні металеві *накладки* тощо (рисунок: 7, 9, 10, 12), які маркують середньовічний горизонт пам'ятки та артефакти більш ранніх періодів.

У результаті робіт на периферії селища отримано цікаві та часом неочікувані дані, що свідчить про перспективність і подальшу доцільність вивчення віддалених ділянок, особливо з урахуванням розпочатого господарського освоєння прилеглих ділянок.

В. Івакін, Г. Івакін †, В. Баранов, Д. Бібіков, С. Перевєрзєв, О. Милашевський

ДОСЛІДЖЕННЯ БАЛТСЬКОГО МОГИЛЬНИКА XI—XII ст. НА ПОРОССІ

У жовтні—листопаді співробітниками Острівського загону Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник В. Г. Івакін) у Рокитнянському р-ні Київської обл. на правому березі р. Рось був виявлений й частково досліджений середньовічний могильник XI—XII ст. Знайдені матеріали є унікальними для теренів України і помітно відрізняються від синхронних старожитностей Київської Русі. Вони безперечно пов'язані із балтськими племенами південно-східного узбережжя Балтійського моря.

Могильник давньоруського часу розташований на правому березі р. Рось та займає невисоку терасу загальною площею близько 10 га, яка поступово знижується у напрямку річки.

Слід відзначити, що некрополь розташований на території поселення черняхівської культури III—IV ст. н е., зафіксованого у 1973 р. експедицією О. М. Приходнюка. Наші дослідження суттєво доповнили інформацію щодо розмірів, хронології та етнокультурної приналежності населення, котре залишило цю пам'ятку. Поширення матеріалу у вигляді глиняних посудин та виробів із кольорових матеріалів (бронза, срібло) зафіксоване на площі близько 2000 × 800 м. Хронологія функціонування пам'ятки на підставі виявлених фібул та пряжок може бути визначена протягом усього часу існування черняхівської культури. На початковий етап (від другої третини III ст. н. е.) вказує наявність гладенької фібули із округлого в перетині дроту; бронзової «воїнської» фібули типу I варіанту 2, залізної підвіски-«ємкості». Фінальний етап представляють пряжки серій Г та Ж. Проміжні фази репрезентовані фібулами серії Б за Є. Л. Гороховським та «воїнськими» фібулами.

За ліпним посудом етнокультурний компонент пам'ятки Острів 2017 може бути визначений як вельбарський. Наявність фібул із непросвердленим отвором для тятиви дозволяє визначити їх у якості напівфабрикатів, і, відповідно, допустити наявність на поселенні ювелірної майстерні, де могли виготовлятись і такі фібули. Специфічний коричневий гончарний столовий посуд, унікальні

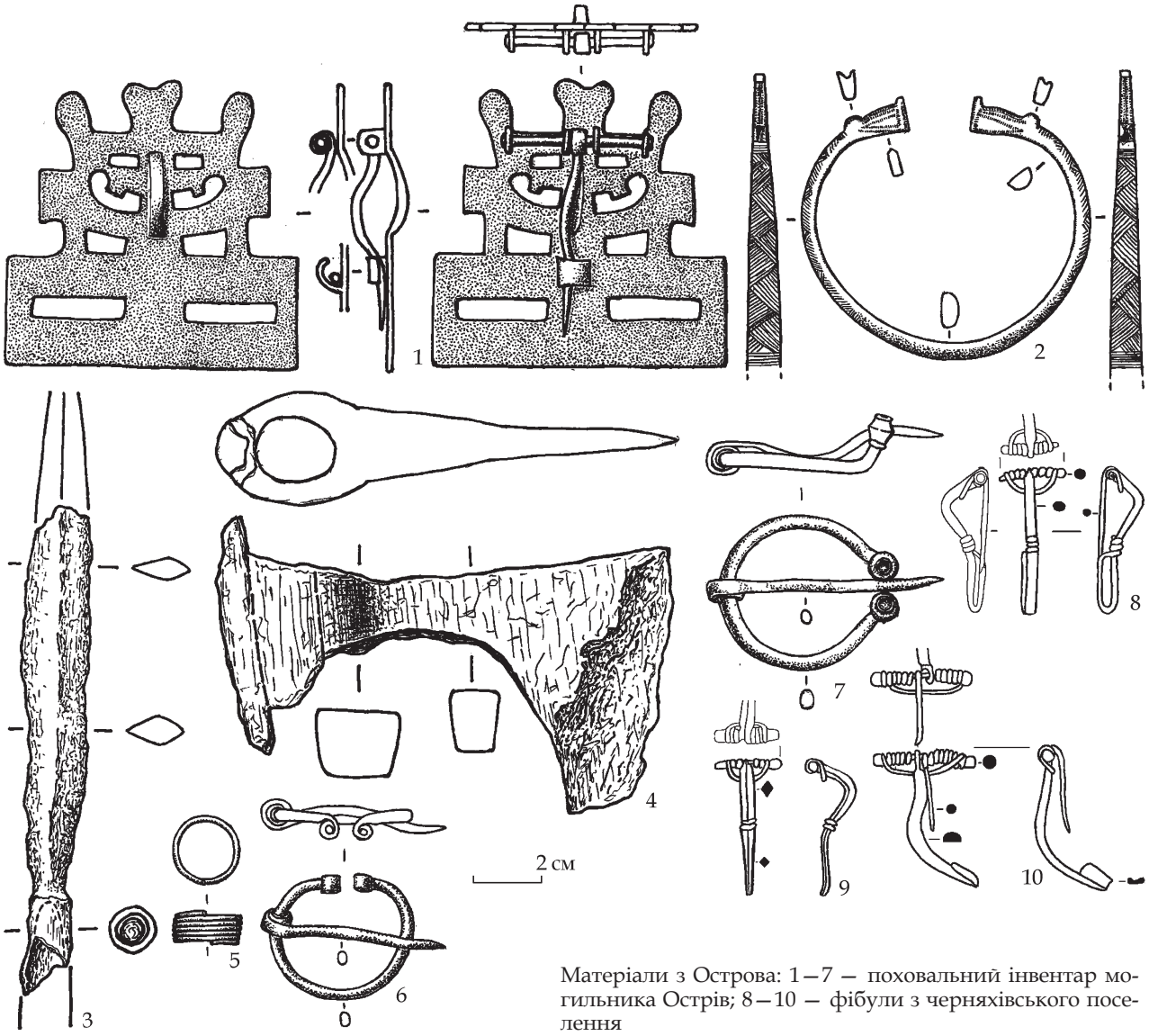

Матеріали з Острова: 1—7 — поховальний інвентар могильника Острів; 8—10 — фібули з черняхівського поселення

керамічні форми (складнопрофільоване вінце миски, стінка із шнуровим орнаментом, стінка із штампованим орнаментом, злив та ін.), котрі знаходять аналогії на Нижньому Подунав'ї, дозволяють припустити наявність у Пороссі вихідців з територій римського лімесу та їх долучення до виробництва гончарного посуду.

Наявність вищевказаної пам'ятки, проте, значно ускладнює процес виявлення та дослідження більш пізніх середньовічних поховальних споруд, які знаходяться в потужному та практично однорідному культурному шарі черняхівського часу (1,0—1,5 м). Крім того, поле, на якому знаходиться могильник, піддавалося довгий час щорічній оранці, а більшість поховальних комплексів частково чи повністю порушені пограбуваннями, що систематично ведуться як мінімум з 2011 р.

Загалом на сьогоднішній день вдалося дослідити 24 інгумаційні поховання різного ступеню збереженості — шість чоловічих, дев'ять жіночих, одне дитяче поховання (в трьох випадках стать визначити не вдалося).

Поховання здійснені у неглибоких могильних ямах, глибиною 0,4—0,8 м від сучасної денної поверхні. Через особливості ґрунту простежити контури могильної ями вдалося лише у одному похованні (№ 19). У дев'яти поховальних комплексах збереглися сліди від залишків домовин — деревний тлін або цвяхи. Логічно припустити, що саме такими були всі поховання некрополя, проте агресивна середа місцевого ґрунту знищила деревину.

Більшість поховань здійснені на спині з витягнутими вдовж тіла руками та орієнтовані головою на північ чи північний захід (тільки одне поховання орієнтоване на південний захід). У двох похованнях, зафіксованих у східній частині некрополя, руки схрещені на животі, що, можливо, є наслідком певних християнізаційних процесів серед переселенців з Балтії.

Досить сталим елементом поховального обряду виглядає наявність посмертної їжі — кісток курей, які зафіксовані в чотирьох похованнях, а також решток від дерев'яних відер, що у рівній мірі зустрічались і у жіночих, і у чоловічих могилах.

Привертають увагу рештки кам'яної викладки, простеженої біля одного з чоловічих поховань (решткиівтаря?).

Чоловічий поховальний інвентар звертає на себе увагу високою кількістю предметів озброєння (**Рис. 1.**3—4). Зброя зафіксована у більшості досліджених чоловічих поховань — п'яти. Проте сам набір озброєння переважно обмежується бойовою сокирою, іноді в комплексі з ножем. Лише у похованні 5 сокиру виявлено у поєднанні зі списом чи сулицею (?). Знайдені сокири відносяться до типу 4 (з опущеним лезом) за А. М. Кірпічніковим. У чоловічих похованнях також зафіксовані елементи ремінної гарнітури, підковоподібна фібула з макоподібними кінцівками, перстень, кресало.

Жіночі поховання характеризуються більш яскравим і виразним набором прикрас. Виявлені пластинчасті арбалетоподібні фібули типу Bliujiene IV (рисунок: 1), підковоподібні фібули — із закрученими (рисунок: 6) та макоподібними кінцівками (рисунок: 7), браслети із зооморфними завершеннями, ланцюжки, скроневі кільця та перстені (рисунок: 5). За матеріалом, що супроводжує небіжчиків, могильник попередньо датовано XI—XII ст.

На протилежному, лівому березі р. Рось приблизно на відстані 500 м знаходиться давньоруське городище та неукріплене поселення в с. Сухоліси, з мешканцями яких можна попередньо обережно пов'язати виникнення та функціонування могильника.

З історичної точки зору, археологічні знахідки добре ілюструють (і водночас підтверджують) повідомлення літопису про державну діяльність Ярослава Мудрого, спрямовану на зміцнення південних рубежів Київської Русі. Пороські землі історично являли собою порубіжні землі зі Степом, а сама річка Рось грала роль зручного природного оборонного фактору. Тут київські князі традиційно розміщали спеціальні військові контингенти для захисту своїх володінь від нападів кочовиків. У XI ст. на Пороссі було розселено «своїх поганих» — чорних клобуків (торків, берендеїв, ковуїв та інших), які складали особливий кінний корпус із центром в Торчеську (с. Шарків Рокитнянського р-ну), що входив до складу давньоруської держави і підкорявся безпосередньо великому князю київському. Цілком вірогідно, що так само київський князь міг переселити якісь групи з балтських племен на родючі південноруські землі вздовж Росі, де на них було покладено обов'язки з оборони держави від нападів кочовиків.

А. Кадун

ОБСТЕЖЕННЯ ПІДЗЕМНОГО ОБ'ЄКТА В ГРЕБЕНЯХ

Північною експедицією Інституту археології НАНУ під час реалізації програми робіт з обстеження відомих пам'яток археології в с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. та моніторингу їх сучасного стану і пошуку нових об'єктів культурної спадщини на території села та у його околицях було отримано інформацію стосовно фіксації кілька років тому під час копання колодязя на одній із приватних ділянок по вул. Дніпровській на глибині близько 3,5 м від сучасної поверхні підземної порожнини. За даними власника вона мала вигляд невеликої кімнати з нанесеним на одну зі стін хрестом; заглиблення колодязя прорізало край означеного об'єкта по дотичній. Із міркувань техніки безпеки ні господар ділянки, ні робітники, що виконували вказані земляні роботи, до означеного приміщення не проникали. Про знахідку намагались повідомити археологам, але безрезультатність спроб привела до засипання незавершеного колодязного заглиблення і зведення споруди для водопостачання в іншому місці присадибної ділянки.

Роботи проведені з використанням геофізичного комплексу (георадара) «ЛОЗА-В» з антенними комплексами 100 см (180 Мгц) з передавачем імпульсивною потужністю 1 МВт (5 kV). У зв'язку з наявністю на ділянці городини і локалізацією більшої частини вказаного господарем підземного приміщення під сучасною господарською будівлею, георадарна зйомка проводилась на наближених до об'єкта досліджень вільних ділянках.

Отримані результати демонструють, що в центральній частині обстеженої ділянки на глибині 3 м знаходиться аномалія правильної геометричної форми, що може вказувати на наявність підземної споруди. Для кращої інтерпретації і виявлення цього об'єкта необхідно збільшити територію пошуку. В окреслених межах можна здійснити контрольне буріння і оглянути наявну порожнину через отвір за допомогою відеокамери, після чого розглядати питання стосовно проведення розкопок, базуючись на отриманих об'єктивних даних.

О. Казимір, І. Готун, Д. Шахрай, М. Осипенко,
В. Непомящих, М. Гунь, Т. Лозниця

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО СЕЛИЩА

Борщагівський загін Північної експедиції Інституту археології НАНУ продовжив роботи на багатошаровому пункті (мезоліт — козацька доба) біля ставка 10 на р. Нивка (Борщагівка) на вулицях Скіфській — Васнєцова у с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл., який кілька разів ставав предметом уваги дослідників у XX ст., а з 2007 р. згідно договору про співпрацю між сільською радою та інститутом вивчається систематично.

У поточному сезоні у зв'язку з перспективою господарського освоєння проведено розкопки ділянки площею 0,10 га по вул. Васнєцова, 13, а також (що охарактеризовано у наступній публікації в цій збірці) продовжено вивчення площі прокладання комунікацій вздовж парних номерів домоволодінь південно-західної половини вул. Васнєцова. Роботи замовлені Софіївсько-Борщагівською сільською радою (сільський голова — О. Т. Кудрик) і фінансувались власником — Н. А. Шевель. Роком раніше практично весь культурний шар з ділянки був знятий і вивезений за межі пам'ятки, хоч його наявність зафіксували наукова археологічна експертиза за цією адресою, розкопки на площі сусіднього домоволодіння (№ 15) та документування пошкодження нашарувань і залишків давніх об'єктів (масиви печини і обгорілої глиняної обмазки) при зведенні капітальної кам'яної огорожі навколо іншої сусідньої садиби (№ 11). Але, як показало додаткове обстеження, під насиченим будівельним сміттям довезеним ґрунтом, насипаним на площу ділянки 13 через деякий час, впущені у материк об'єкти вціліли. Відповідно, у звітному сезоні основні зусилля були спрямовані на оконтурення та повне дослідження їх заглиблених частин. У результаті на площі 974 м^2 (дещо меншій від передбаченої містобудівною документацією за рахунок поглинання частини садиби домоволодінням 11 та, частково, прилеглими ділянками по вул. Скіфській) вивчено залишки 11 давніх об'єктів та зібрано колекцію уламків посуду і речей, які характеризують особливості повсякденного життя давньої людності.

Серед досліджених на означеній території **об'єктів** привертає увагу **№ 12** (рис. 1). На тлі материкової поверхні він читався у виг-

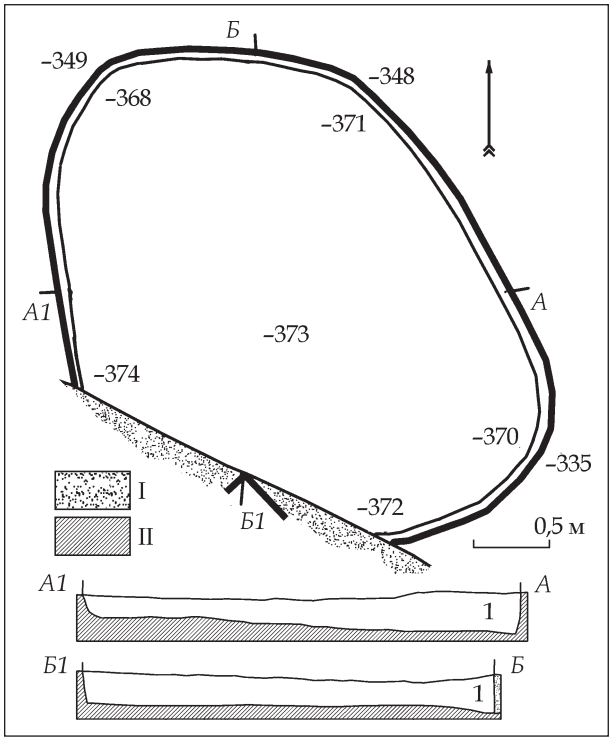

Рис. 1. План та розріз об'єкта 12 з розкопу II на поселенні Софіївська Борщагівка. Умовні позначення: I — перекоп; II — материк (цифрами на розрізі позначено: 1 — сірий супісок)

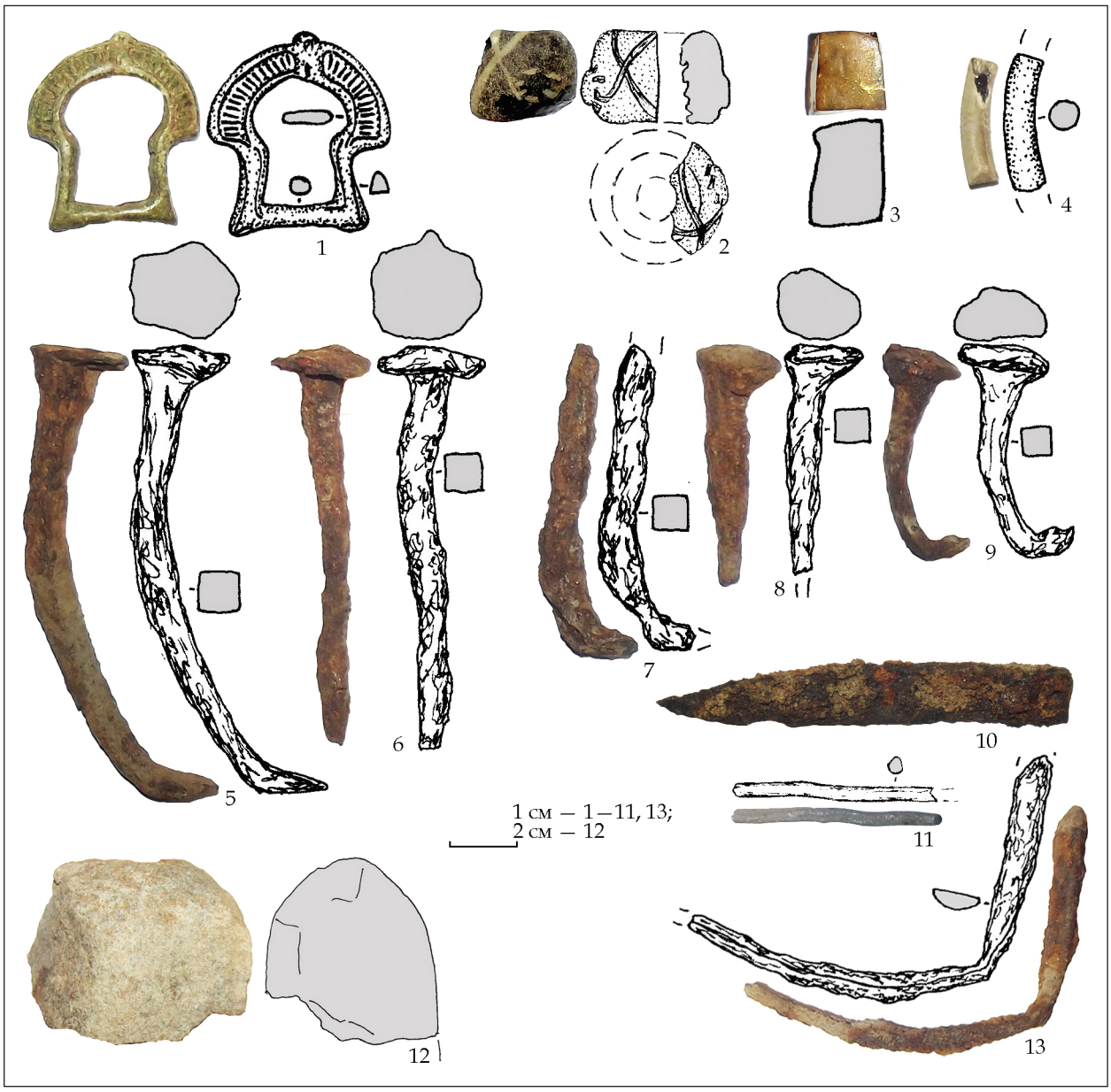

Рис. 2. Індивідуальні знахідки з розкопу II на пам'ятці

ляді неправильної округло-овальної сірої супіщаної плями розмірами 3,75 × 2,60 м, зруйнованої у південно-західній частині основою капітальної кам'яної огорожі сусідньої садиби 11. На глибині 0,19—0,35 м практично вертикальні стінки заглибленої частини споруди переходять у пласке дно. Її однорідне заповнення, аналогічне простеженому на рівні фіксації, крім керамічних уламків містило також ліроподібну *пряжку* з кольорового металу (рис. 2: 1), *кубик смальти* золотисто-жовтого кольору (рис. 2: 3), срібний (?) *стрижень* (рис. 2: 11), уламок залізного *окуття* (рис. 2: 13). Будівля могла використовуватись у господарстві чи побуті давньоруського населення пункту.

Заглиблені частини інших споруд (деякі пошкоджені сучасними перекопами), мали округлу, овальну, неправильно-овальну (№ 9, 10, 16, 17, 19), підквадратну, прямокутну (№ 11, 13—15) форму, розміри від 0,88 × 1,50 м до 1,50 × 2,00 м та 1,20 × 2,60 м, глибину 0,17—0,60 м, окремі (№ 17) — заглиблення у дні. Світло-сіре, сіре, темно-сіре, світло-коричневе забарвлення супіщаного заповнення, яке включало 8-сантиметровий горілий прошарок (№ 14), вкраплення вуглинок (№ 15) і містило фрагменти кераміки періоду Київської Русі, уламок *розтиральника* з граніту — № 11 (рис. 2: 12), остеологічні знахідки, шматки шлаків тощо, також репрезентують залишки будівель побутово-господарського призначення.

Зібраний в об'єктах і залишках культурних нашарувань матеріал, крім уламків кружальної кераміки доби Київської Русі та ліпної —

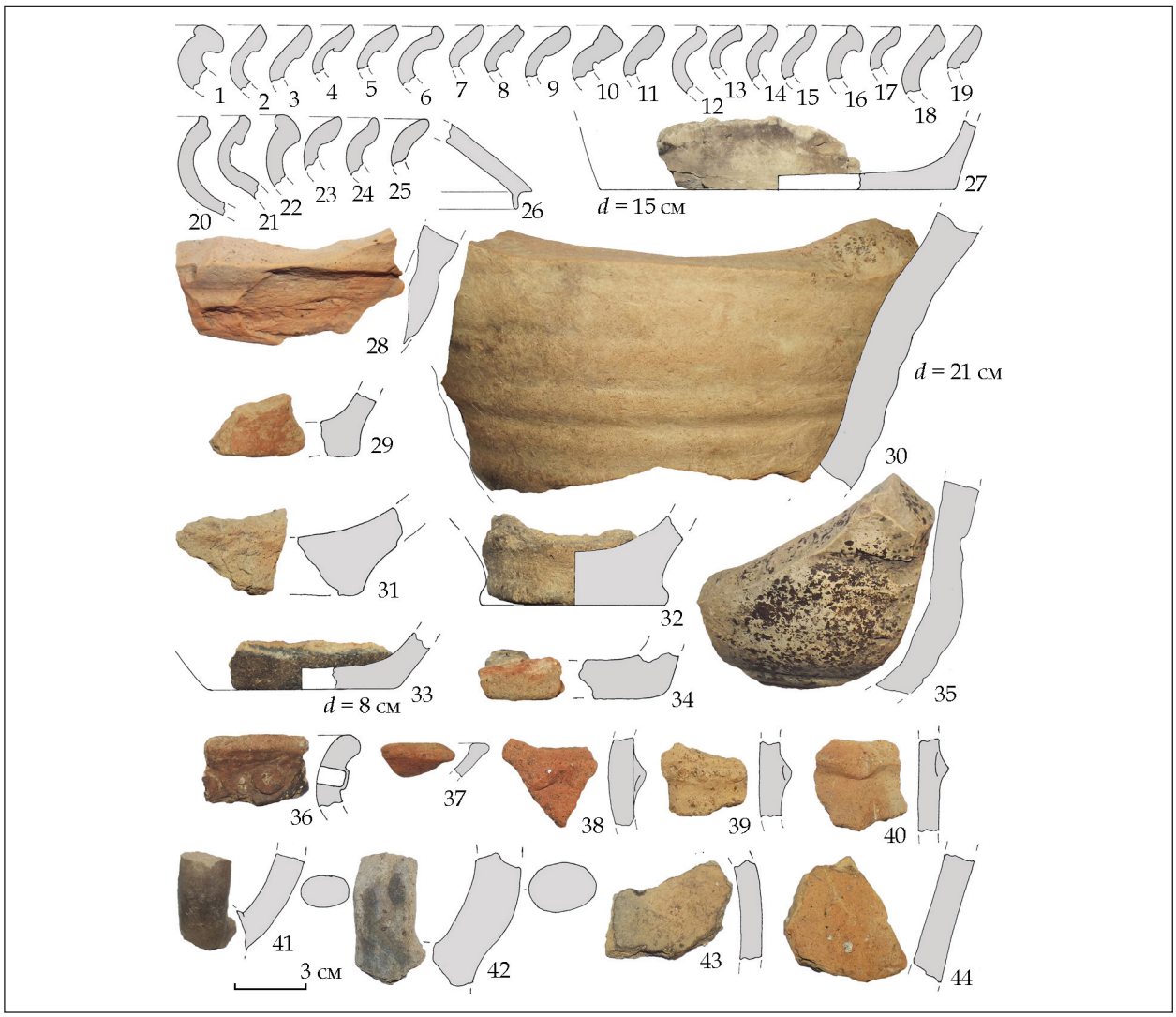

Рис. 3. Профілі вінець та фрагмента кришки і уламки денець та ручок давньоруського кружального посуду, уламки візантійських амфор та фрагменти ліпної кераміки доби бронзи — раннього заліза з робіт 2017 р. у північно-східній частині пам'ятки

переважно періоду палеометалів (рис. 3), репрезентований також археозоологічними знахідками і речовим інвентарем: фрагментом декорованої світлими лініями на темному тлі «вічкастої» *намистини* (рис. 2: 2), уламком гладкого скляного *браслета* (рис. 2: 4), залізними цілими та фрагментованими *цвяхами* (рис. 2: 5—9) і клинком *ножа* (рис. 2: 10) та ін.

Таким чином, незважаючи на руйнування на ділянці основного обсягу культурних нашарувань, отримано матеріали, які суттєво доповнюють уявлення щодо особливостей існування і розвитку досліджуваної селищної структури. Окремі з них, зокрема пряжка, репрезентують відому категорію матеріальної культури сільського населення. Інші, такі як кубик смальти, «вічкаста» намистина, доволі рідкісні навіть у містах. Відповідно, роботи переконливо продемонстрували перспективність досліджень поселення, незважаючи на поширені на охарактеризованій пам'ятці випадки вилучення разом з культурним шаром тих чи інших артефактів.

За результатами робіт, оскільки ділянка вивчена у повному обсязі (крім площі, яка увійшла до складу сусідніх садиб), надано висновки щодо можливості її приватизації, а також зміни цільового призначення на землі для будівництва і обслуговування житлового будинку та супутніх господарських споруд.

О. Казимір, І. Готун, Д. Шахрай, Є Синиця, Р. Бабенко, М. Гунь, Т. Лозниця

ПРОДОВЖЕННЯ РОЗКОПОК ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ ПОСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА

Борщагівський загін Північної експедиції Інституту археології НАНУ за участі студентів-практикантів, волонтерів та співробітників КНУ ім. Тараса Шевченка, ДонНУ ім. Василя Стуса, НПУ ім. М. П. Драгоманова й інших вишів, як відзначено у попередній публікації в цій збірці, здійснив дослідження багатошарового поселення (мезоліт — козацька доба) біля ставка 10 по р. Нивка (Борщагівка) на вулицях Скіфській — Васнєцова у с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл., яке кілька сезонів розкопувалось у XX ст., а з 2007 р. згідно договору про співпрацю між Софіївсько-Борщагівською сільською радою та інститутом стало об'єктом покладених на експедицію планомірних стаціонарних робіт.

У 2017 р., крім описаних розкопок ділянки площею 0,10 га по вул. Васнєцова, 13, на замовлення Софіївсько-Борщагівської сільради (сільський голова — О. Т. Кудрик) і

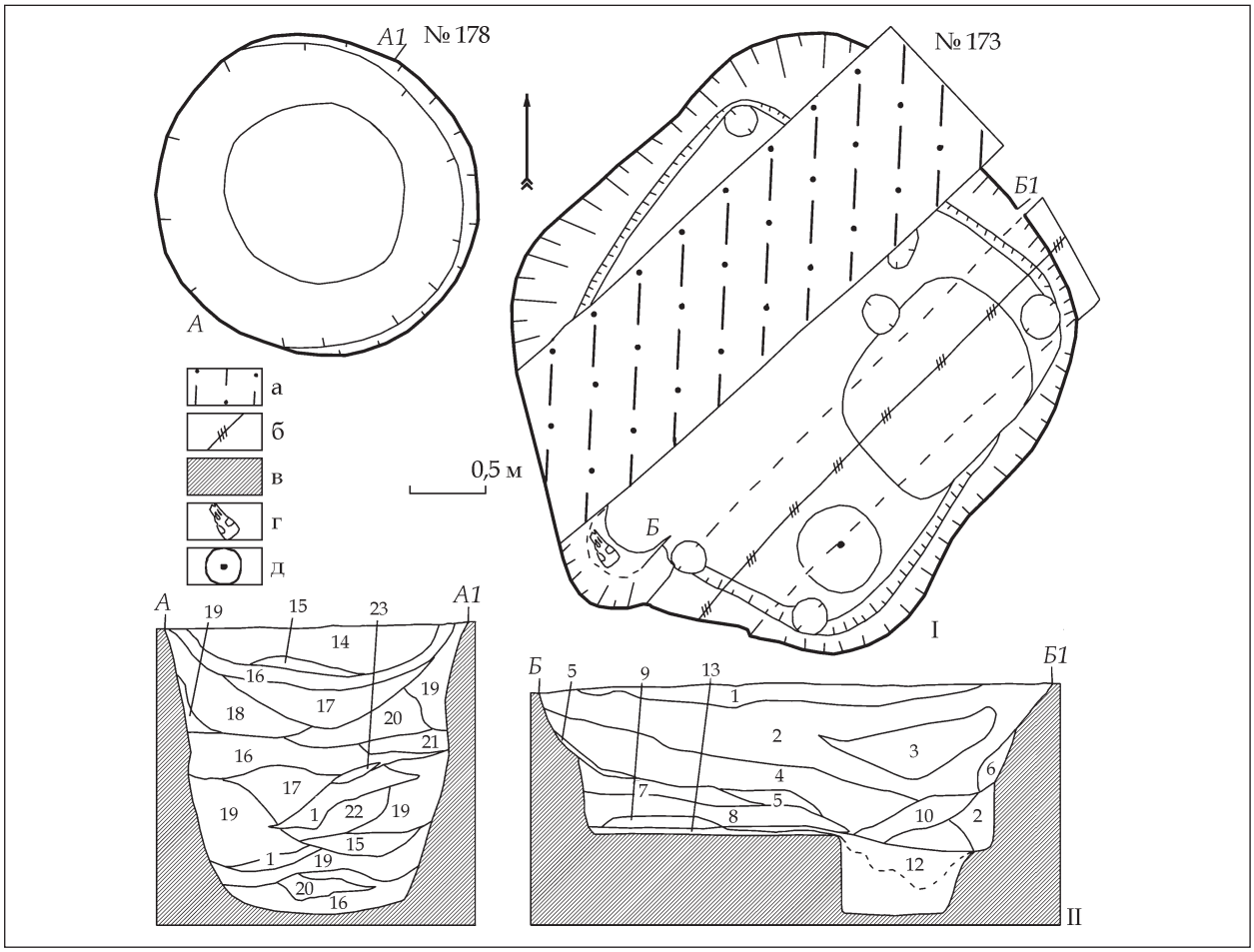

Рис. 1. Поселення Софіївська Борщагівка, розкоп I, об'єкти 178 і 173: I — плани; II — розрізи. Умовні позначення: а — бетон; б — кабель; в — материк; г — череп кози (?); д — жорна. Цифрами на розрізах позначені: 1 — сірий супісок; 2 — світло-сірий мішаний супісок; 3 — сірий супісок, перемішаний з темно-сірим; 4 — сірий мішаний супісок; 5 — світло-жовтий мішаний супісок; 6 — коричневий озалізнений супісок; 7 — сірий супісок з вкрапленням вуглинок; 8 — жовтий мішаний супісок; 9 — темно-жовтий супісок; 10 — сірий супісок з включенням коричневого озалізненого; 11 — темно-сірий мішаний супісок; 12 — сіро-коричневий мішаний супісок; 13 — глина; 14 — жовтий супісок з вкрапленням сірого; 15 — сірий мішаний супісок з вкрапленням світло-жовтого піску; 16 — чорний супісок з вуглинками та попелом; 17 — жовтий супісок, перемішаний з сірим; 18 — жовтий мішаний супісок з горілим прошарком і вкрапленням вуглинок; 19 — світло-жовтий пісок з включеннями коричневого озалізненого; 20 — сірий мішаний супісок з включенням вуглинок; 21 — сірий мішаний супісок з вкрапленнями жовтого; 22 — білий пісок з прошарками сірого супіску; 23 — світло-жовтий пісок

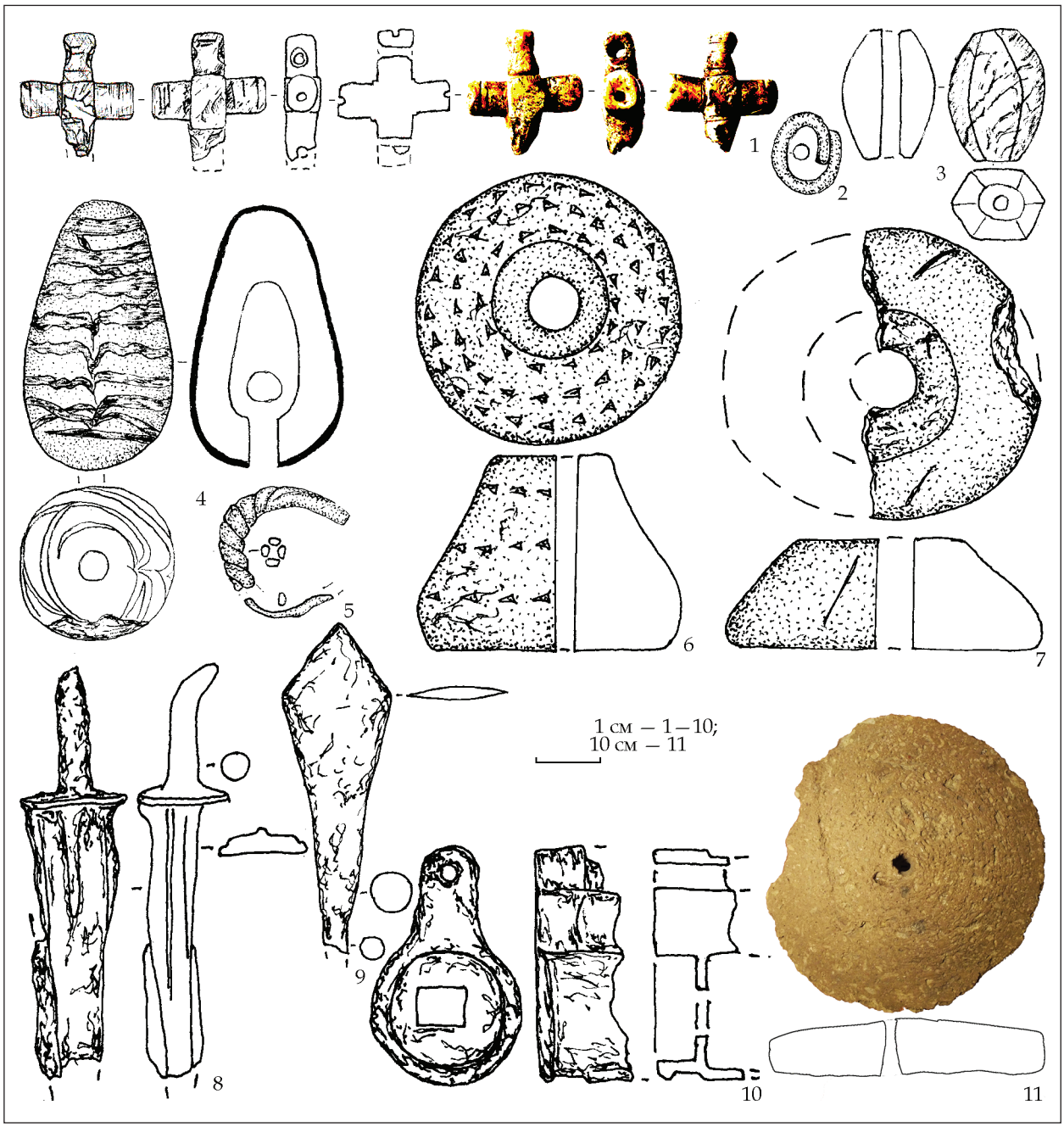

Рис. 2. Приклади індивідуальних знахідок поточного року з розкопу I

за фінансової та організаційної підтримки О. В. Домбровського і О. П. Чижевського продовжено вивчення зони прокладання комунікацій вздовж парних номерів садиб у південно-західній половині вул. Васнєцова. Роботи на цій частині поселення впродовж попередніх сезонів (ділянки О. П. Чижевського, Д. О. Мялик, І. П. Коваля, С. В. Шневської) засвідчили перспективність досліджень: у їх результаті відкрито житлові та побутово-господарські споруди періоду Київської Русі та доби палеометалів і пізнього Трипілля, зібрано представницьку колекцію прикрас, речей повсякденного вжитку, універсальних знарядь і ремісничого інструментарію, елементів озброєння і спорядження воїна й бойового коня тощо. Окремі з них — поодинокі на Русі чи взагалі унікальні для всього східноєвропейського середньовіччя.

Розкопки звітного сезону охопили 546,5 м^2, де, навіть з урахуванням відчутного руйнування шару несанкціонованим прокладанням комунікацій до садиби С. В. Шневської (що вкотре продемонструвало вразливість прилеглих площ у випадку освоєння певної частини пам'ятки), виявлено і досліджено низку об'єктів доби Київської Русі: № 173, 174, 176—181 (ще один — № 70 — частково потрапляв у межі ділянки О. П. Чижевського і вивчений раніше), зафіксовано край нещо-

давно засипаного яру, траншею — ймовірно, хід сполучення часів Другої світової війни, зібрано наукомістку колекцію речових знахідок. Останні походили переважно із залишків культурного шару — прошарку сірого супіску потужністю до 0,25 м, перекритого змішаною з будівельним і побутовим сміттям глиною, яка сягала від 0,5 м у північно-східній частині вивченої площі до 2 м у південно-західній, і репрезентовані фрагментами кружального посуду періоду Київської Русі та ліпного доби палеометалів, а також низкою предметів, що характеризують особливості життєвої моделі давніх мешканців пункту (прикраси, культові речі, знаряддя праці тощо): фрагментоване та ціле прясельця пізнього етапу (софіївський тип) трипільської культури; залізні нижня частина корпусу і уламок дужки з частиною пружинного механізму циліндричного замка, наконечник стріли; виготовлені з кольорового металу сережка і скроневе кільце; хрестик зі стеатиту з косим хрестом в середохресті — реліквія прочанина, який відвідав пов'язані з земним життям Спасителя місця у Палестині, аметистова (?) намистина тощо (рис. 2: 1—3, 5—10). Наявність у цій частині пам'ятки названих знахідок та будівель, про які йтиметься нижче, промовисто засвідчила необхідність вивчення поки що нерозкопаних території садиби О. О. Денисюка та частини вулиці перед садибою С. В. Шневської.

Серед досліджених **об'єктів** привертає увагу **№ 173** (рис. 1). На тлі материка він виявлений як неправильної форми сіра супіщана пляма розмірами 3,6 × 3,2 м, зруйнована спрямованими з південного заходу на північний схід траншеями до воріт домоволодіння С. В. Шневської завширшки 0,6 і 0,9 м (одна залита бетоном). На рівні поверхні материка заглиблена частина споруди лійкоподібно розширена, нижче вона має прямовисні стінки і підквадратну форму; спрямована кутами приблизно за осями сторін горизонту. Заходила у материк на 1 м, на її пласкій долівці простежено 5-сантиметровий прошарок глини, вище — супіщані шари і прошарки темно-жовтого, жовтого, сірого забарвлення, деякі зі схожими за кольором та морфологією лінзами та вкрапленнями вугликів. У кутах і біля північно-східної й південно-західної стін розчищено стовпові ями, біля східного кута — впущену на 0,55 м у материк овальну, 1,0 × 0,7 м, заповнену сіро-коричневим мішаним супіском яму з майже прямовисними стінками. Поблизу південного кута будівлі знайдено лежак *жорен* (рис. 2: 11), біля її південно-західної стінки — *череп* кози свійської (?), а загалом у заповненні — уламки кружальної кераміки періоду Київської Русі, остеологічний матеріал.

Показовий також **об'єкт 178** (рис. 1), зафіксований на тлі світло-коричневого материка у вигляді оконтуреної сірою смугою округлої 2-метрової світло-жовтої плями мішаного супіску. Споруда репрезентує типову для досліджуваного пункту і для низки інших осередків середньовічної доби зернову яму. Її урізано-конічна форма зі звуженим дном, дещо розширеною на рівні виявлення горловиною і незначним підбоєм посередині висоти стін надає об'єкту тюльпаноподібних обрисів. Складене супіщаними прошарками і лінзами різних відтінків жовтого та сірого кольорів, місцями — з включеннями дрібних вуглинок, її заповнення заходило у материк на 1,96 м і, крім уламків посуду давньоруських часів, на глибині 1,43 м впритул до південно-східної стінки містило полив'яну керамічну *писанку-брязкальце* (рис. 2: 4) і яєчну *шкаралупу*.

Решта об'єктів репрезентована ямами круглої, діаметром 0,9—1,04 м (№ 174, 180, 181) чи підпрямокутної, розмірами 1,35 × 0,74 м (№ 176) форми (деякі з них — № 177, 180 — частково чи відчутно зруйновані), з лінзоподібним профілем або похилими стінами та пласким дном. Вони заповнені сірим (№ 177, 181) та темно- або світло-коричневим (№ 174, 176) супіском і заглиблені у материк на 0,12—0,34 м. Один (№ 180), завглибшки 0,96 м, глекоподібної форми, з 4—16-сантиметровим насиченим рештками зерен злаків придонним шаром, як і № 178, слугував для зберігання збіжжя. У заповненні вказаних споруд зібрано керамічний матеріал давньоруського часу, кістки тварин.

Ще одна досліджена на поселенні споруда (№ 179) з огляду на специфіку знахідок охарактеризована окремо (див. у цьому випуску: *Готун І., Казимір О., Шахрай Д. та ін.* Осередок давньоруського язичництва у передмісті Києва).

За результатами робіт 2017 р. у південній частині селища в Софіївській Борщагівці щодо можливості прокладання мереж і комунікації вздовж парних номерів у південно-західній половині вул. Васнєцова сільській раді та органам охорони культурної спадщини підготовані відповідні висновки.

О. Моця, І. Готун, А. Петраускас, Д. Шахрай, Р. Бабенко, Д. Черновол

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В ГРЕБЕНЯХ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ НОВИХ РОБІТ

Північна експедиція Інституту археології НАНУ за фінансової та організаційної допомоги ПАТ «Візіком» (директор — В. В. Коліньо) і мешканця села Р. О. Бердника [1] продовжила роботи з моніторингу стану відомих пам'яток культурної спадщини на території та в окрузі с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. і пошуку там нових археологічних об'єктів. Дослідження полягали у власне розвідках та поглибленому обстеженні виявленого у минулому році неврахованого у розробках з проблем оборонного зодчества Київської Русі городища з навколишньою територією.

Із метою визначення культурно-хронологічних характеристик оглянутої минулого року пам'ятки у межах її укріпленого майданчика було закладено сім шурфів площею 1 м², у яких під 40—60-сантиметровим темно-сірим гумусованим шаром простежено приблизно тієї ж потужності шар, де названий ґрунт перемішаний з жовтим материковим суглинком. У одному випадку під верхнім шаром зафіксовано темніший за кольором, теж підстелений сумішшю з материковим суглинком, ще в одному він складав всю товщу нашарувань до материка без утворення мішаного прошарку. Із останнього шурфу походила кераміка доби Трипілля з об'єкта зазначеного періоду, в інших шурфах, крім кружальної давньоруської, також виявлено ліпну кераміку, серед якої наявні уламки посуду, що побутував за доби палеометалів.

Попри зафіксовані на поверхні пункту виразні сліди пошуку металевих артефактів за допомогою детекторів, дещо глибше в шарі

1. Користуючись нагодою, колектив експедиції висловлює щиру вдячність Володимиру Васильовичу та Радану Олексійовичу за сприяння у проведенні досліджень.

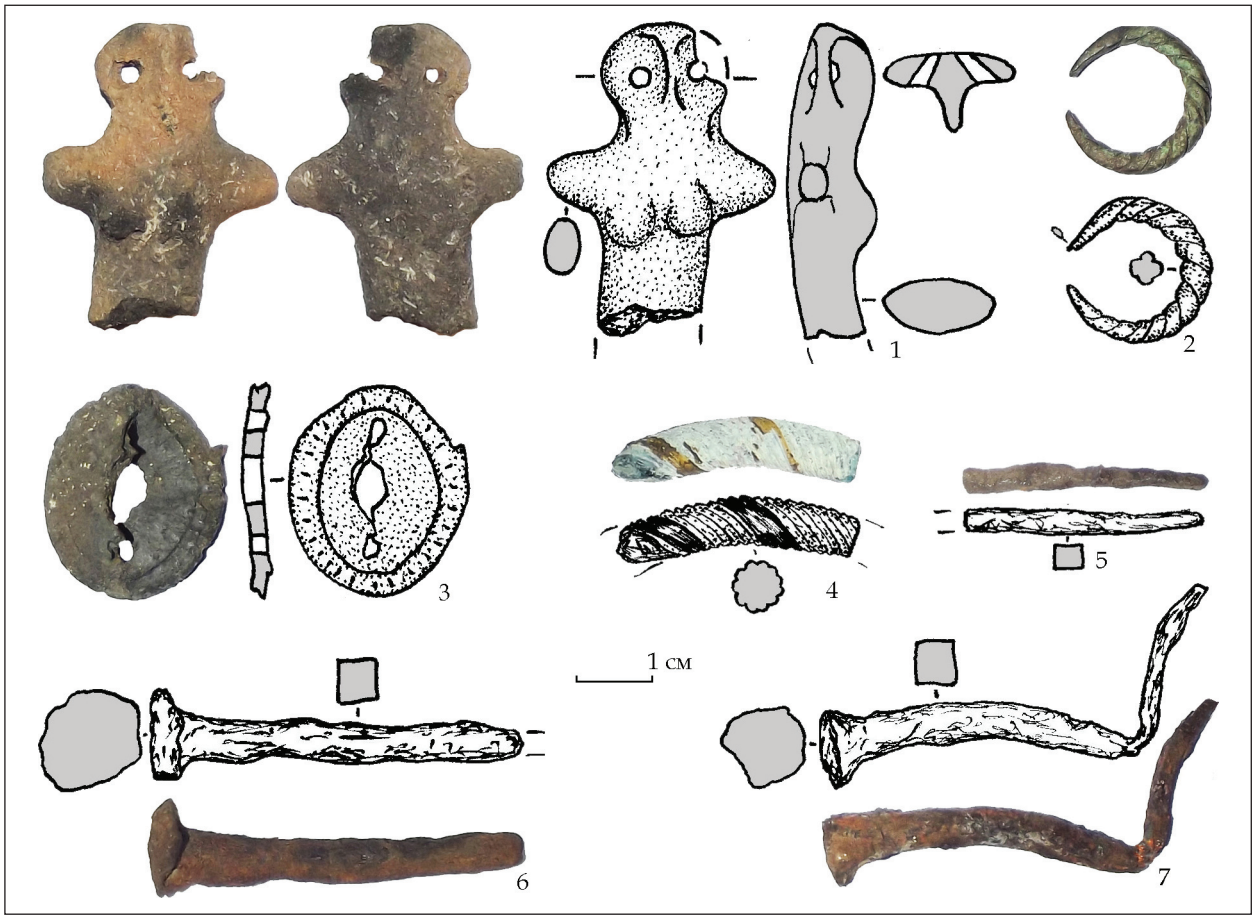

Рис. 1. Індивідуальні знахідки з городища у Гребенях

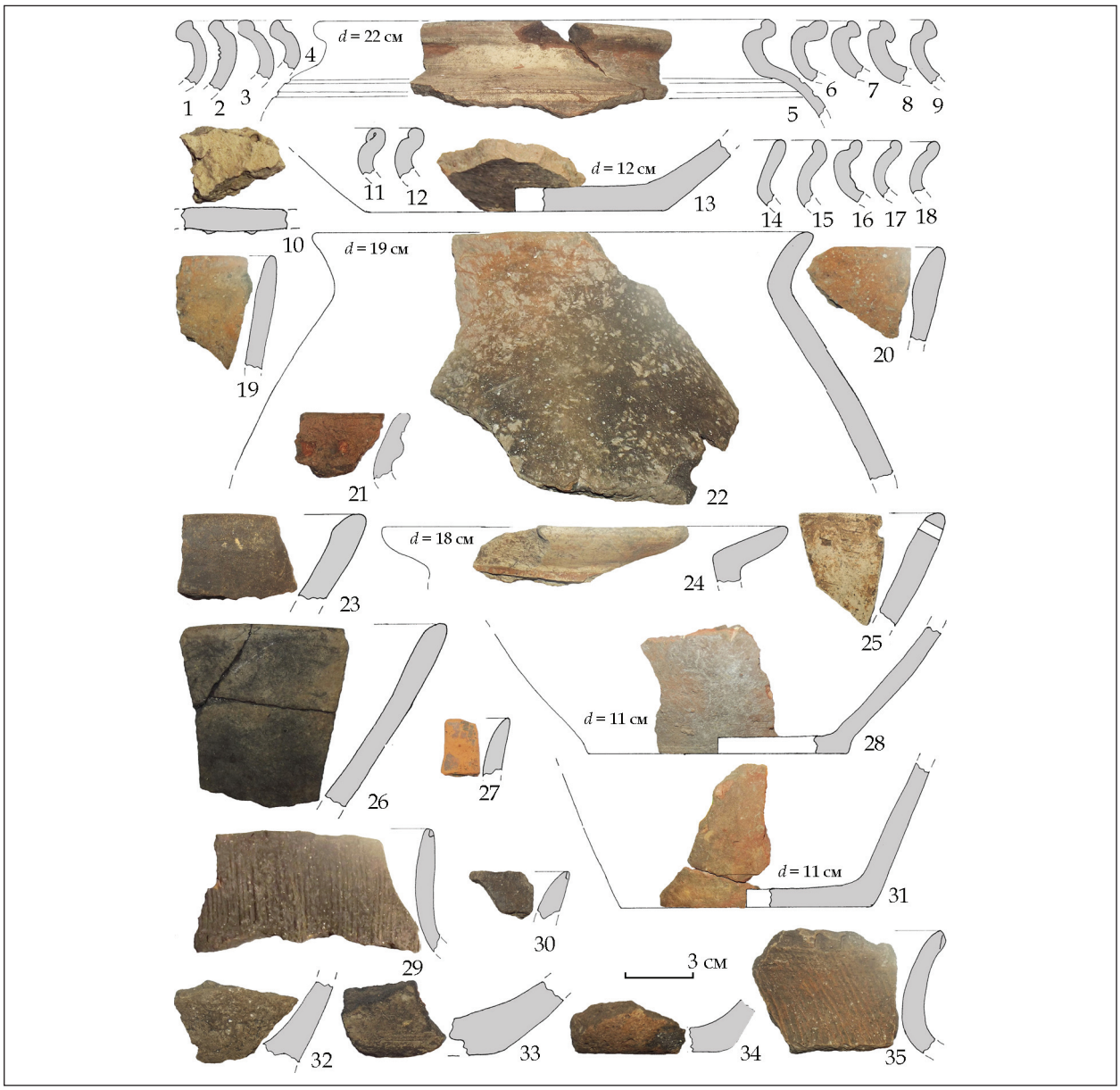

Рис. 2. Уламки посуду з городища Гребені та його околиць: 1—18 — гончарна кераміка давньоруського часу; 19, 20, 22—24, 26—29, 31—35 — ліпна кераміка трипільської культури; 21, 25, 30 — кераміка доби раннього заліза (1—10, 19—22, 24—26, 28—35 — городище; 11—18, 23, 27 — селище)

вдалось виявити давньоруські псевдовиту бронзову (?) *сережку* (рис. 1: 2), залізні *черешок* і *цвяхи* (рис. 1: 5—7), фрагмент перевитого жовтою ниткою *браслета* з блакитного скла (рис. 1: 4), а також невизначеної хронології обгорілий овальний бронзовий (?) *диск* з трьома отворами вздовж довгої осі й оздобленим насічками краєм (рис. 1: 3). Зібраний у шарі масовий матеріал представлений уламками гончарного посуду періоду Київської Русі, причому серед вінець кухонних горщиків не відзначено випадків профілювання, притаманного для X—XI ст., вся кераміка має аналогії серед старожитностей XII — першої половини XIII і навіть другої половини XIII ст. (рис. 2: 1—10, 13), що з одного боку — маркує час функціонування обстеженої пам'ятки, з іншого — свідчить про продовження розвитку регіону, незважаючи на наслідки Батиєвої навали.

У результаті робіт також встановлено, що давньоруським нашаруванням на пункті, щонайменше — місцями, передували відкладення з матеріалами трипільської культури: зі згаданого вище шурфу походила верхня частину жіночої *статуетки* означеного періоду, якій притаманні схематичне зображення голови з двома наскрізними отворами й защипом у центрі, розставлені у боки руки і передані защипами груди (рис. 1: 1), там само простежено скупчення стулок Unio, шматків кривавику і зібрано уламки ліпної кераміки вказаної доби (рис. 2: 19, 20, 22, 24, 26, 28, 29, 31—35; 3: 1—20). Серед трипільської кераміки

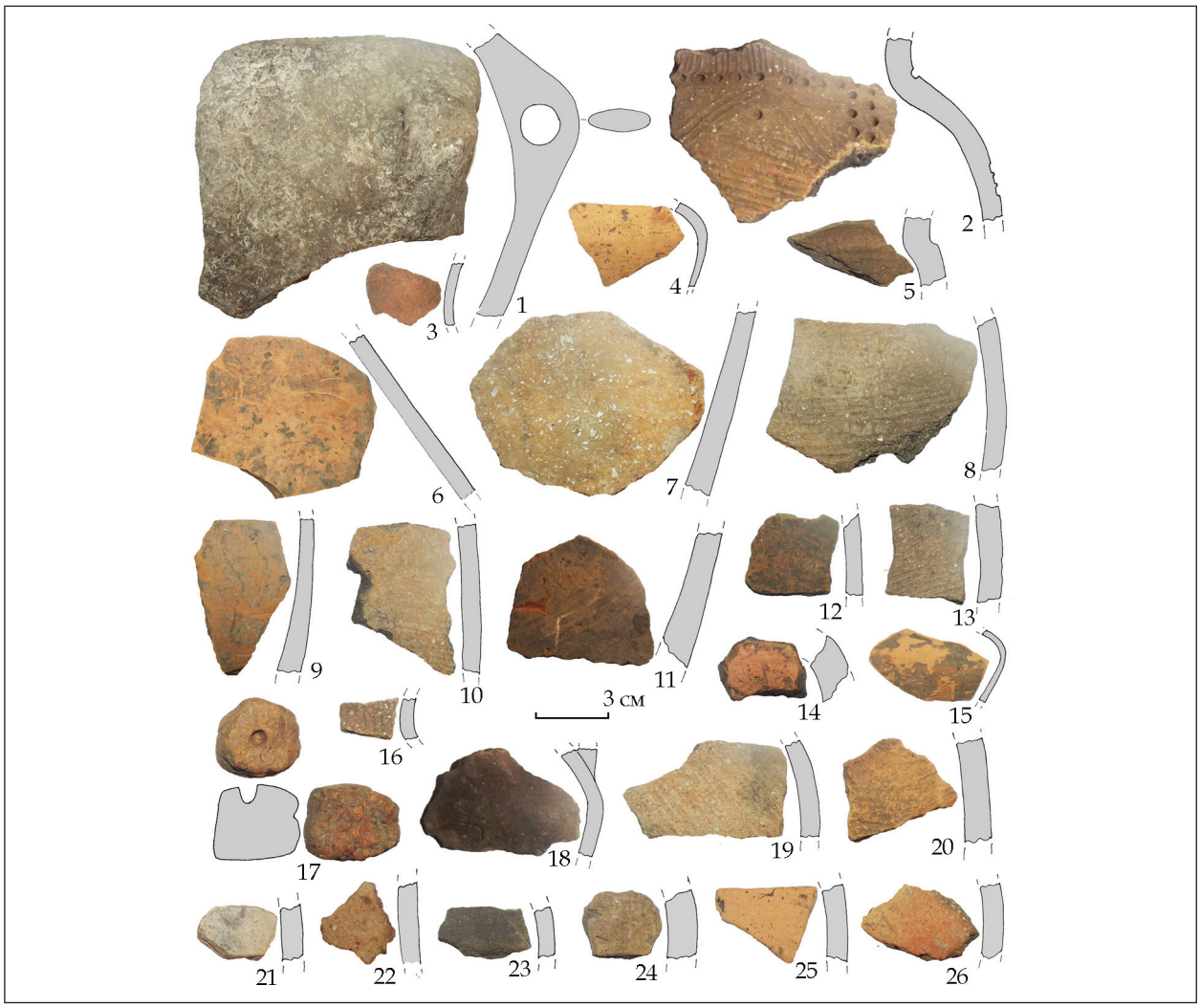

Рис. 3. Уламки кераміки з городища Гребені та його околиць: 1—16, 18—26 — фрагменти стінок ліпних посудин; 17 — керамічний виріб (1—20 — городище; 21—26 — селище)

із названого та сусідніх пунктів співвідношення уламків столового і кухонного посуду, що відрізняється складом тіста, становить 1 : 3. Столовий виготовлено з відмученої глини, домішки у формувальній масі не простежені, поверхня вкрита ангобом, забарвлення жовте, біле й помаранчеве. Орнаментування не виявлене, ймовірно, декор знищений ерозією. Кухонний виліплено з тіста з домішками товчених панцирів річкових молюсків. Поверхня його стінок та вінець вкрита грубими розчосами, нижче плічок нанесено зигзаґ, на одному фрагменті наявні округлі вдавлення. За морфологічними ознаками керамічних виробів пам'ятка належить до пізнього етапу розвитку культури.

У ході робіт у прилеглій до пункту котловині виявлено й оглянуто залишки валу, згаданого, але не обстеженого В. О. Петрашенко з В. К. Козюбою з огляду на нелогічність його розташування нижче плато з фортифікаційних міркувань. Він розміщений приблизно посередині спуску в котловину на відстані близько 100 м від її краю у південно-східній частині, де найглибше, і поступово підіймається до глибини 30—50 м у північно-східній, повторюючи природну конфігурацію схилу, а у північній частині, у місці невеликої тераси в районі входу на майданчик городища, де під кутом біля 45° наявний спуск у котловину, утворює відносно пряму лінію. Простежена ширина насипу становить близько 3—5 м, а висота — 0,3—0,5 м. Специфіка об'єкта і особливості його розташування засвідчують малу ймовірність зв'язку валу з митницею або прикордонною заставою російсько-польського рубежу, скоріше він належав до інфраструктури городища і перекривав зручний підхід до укріплень через прилегле заглиблення. Водночас, такий фортифікаційний прийом варто розглядати лише зі значним ступенем гіпотетичності з огляду на незначні розміри цього насипу. Не виключений його зв'язок з недавньою господарською діяльністю чи зведення у новітній час. Відповідно, хронологія й при-

значення об'єкта на цьому етапі досліджень ще потребує з'ясування, що заплановано на майбутнє.

На розміщеному поруч з котловиною поселенні, де В. О. Петрашенко і В. К. Козюба у 1993 р. на площі 100 × 50 м зібрали ліпну кераміку трипільської культури та невизначеної хронології, у звітному сезоні, крім уламків трипільських посудин (рис. 2: 23, 27; 3: 21—26), крем'яного знаряддя та шматків печини, були зафіксовані фрагменти вінець і стінок давньоруського гончарного посуду рубежу XI — XII та XII — першої половини XIII ст. (рис. 2: 11, 12, 14—18). Показово також, що роботами 2017 р. відзначено більшу площу їх поширення порівняно з даними розвідок попередніх дослідників: зі сходу на захід близько 300 м, а з північного сходу на південний захід — біля 150—200 м. Зрештою, останнє стосується практично всіх відвіданих експедицією пунктів. Не менш важливим, на наш погляд, слід вважати виявлення на цій пам'ятці фрагментів посуду часів Київської Русі, що свідчить про наявність ще одного культурно-хронологічного горизонту і дозволяє розглядати інфраструктуру сусіднього укріпленого осередку з урахуванням означених даних.

У результаті проведених досліджень розуміння описаного планіграфічного вузла стало більш деталізованим та вказана неординарна група пам'яток потребує подальшого вивчення, зокрема і шляхом стаціонарних розкопок окремих його складових.

Р. Осадчий, В. Пономаренко, А. Сорокун, Ю. Толкачов, П. Шидловський

ПОГРЕБИ — СТАРУХА — ПАМ'ЯТКА ПЕРВІСНОЇ АРХЕОЛОГІЇ В НИЖНЬОМУ ПОДЕСЕННІ

На території с. Погреби Броварського р-ну співробітники Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини провели дослідження. Розвідки проводилися шляхом візуального обстеження, закладання шурфів, вертикальної зачистки стратиграфічних стінок, горизонтальної зачистки площ шурфів. Місце розташування шурфів фіксувалось на ситуативному плані ділянки за допомогою GPS-навігатора.

Розвідкові роботи біля с. Погреби проводила у 1947—1948 рр. експедиція «Великий Київ» (І. М. Самойловський, А. П. Савчук, Ф. Б. Копилов). У 1952 р. відбулися розкопки різночасових поселень та могильників (В. І. Канівець, В. Д. Рибакова). Згодом роботи біля села проводились у 1979 р. (Д. Я. Телегін, Д. Ю. Нужний, В. О. Круц), у 2001 р. (С. Д. Лисенко) та у 2011 р. (П. С. Шидловський, Є. В. Пічкур).

Під час досліджень було виявлено значну концентрацію пам'яток первісної археології (неоліт — доба бронзи) навколо сіл Погреби та Зазим'є, приурочених до дюнних масивів лівого берега приустєвої частини Десни, серед яких відомі в літературі Погреби — Лан, Погреби — Мусієва Долина, Погреби — Келійки, Погреби — Підбір'я, Зазим'є I, Зазим'є — Станки I—III. До цих дюнних стоянок близькими в топографічному плані є пам'ятки на лівому березі Києва, які досить відомі в літературі завдяки репрезентативним колекціям матеріалів, що відносяться до мезоліту, різних етапів розвитку києво-черкаської культури неоліту, Трипілля С II та доби бронзи — Троєщина — Борок, Вигурівщина I, Микільська Слобідка I—III.

Новий пункт з матеріалами неоліту — доби бронзи виявлено за 1,5 км на захід від с. Погреби та 770 м на Пн Зх від траси Т—10-08. Природною межею об'єкта з півночі є берег стариці р. Десна — затоки «Погребська Старуха», з півдня — заболочена балка, що розділяє поселення «Старуха» та «Лани». Західна та східна межі поселення на місцевості не виділяються. Основну кількість археологічного матеріалу було виявлено під час зачистки стінки траншеї, виритої в зв'язку з проведенням шляхових робіт. Частина матеріалів походить зі зборів на поверхні та п'яти шурфів, закладених на території поселення.

Виявлені артефакти представлені в основному фрагментами ліпних посудин, а також поодинокими виробами з кременю, фрагментами кісток та незначною кількістю фрагментів кругових посудин доби Київської Русі XIII—XIV ст. Колекція керамічних виробів багатошарового поселення Погреби — Старуха, виявлена у 2017 р., складає 126 одиниць матеріалу.

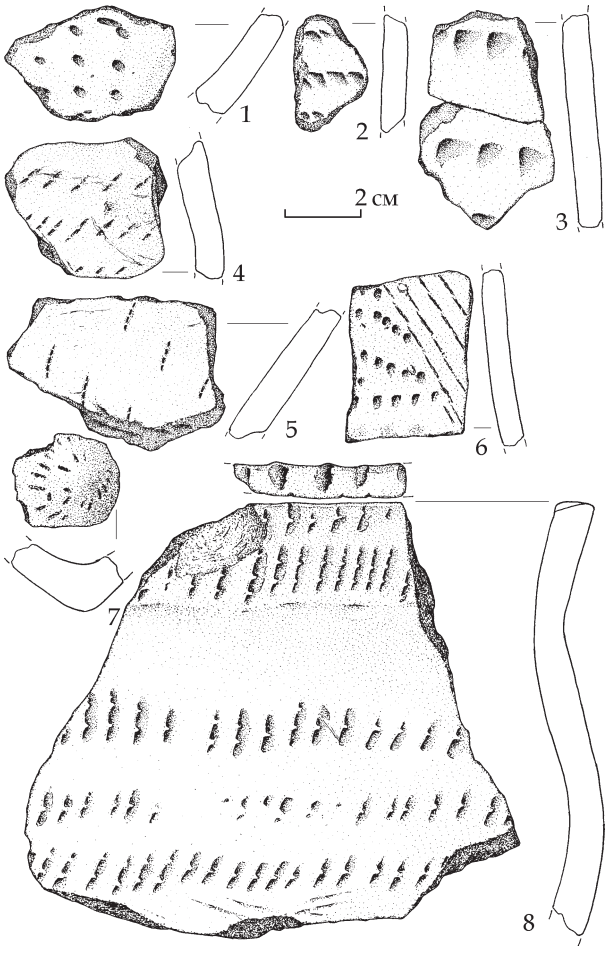

Рис. 1. Погреби, ур. Старуха: фрагменти посудин неолітичної доби

Неолітичний комплекс представляють 33 фрагменти ліпного посуду, 11 з котрих (1/3) орнаментовано (рис. 1). До складу формувальної суміші в більшості випадків входить пісок та органіка, рідше шамот та подрібнена вохра. Виявлені знахідки належать щонайменше восьми окремим горщикам, які за орнаментацією можна розділити на декілька груп.

До першої групи віднесено три фрагменти, орнаментовані відтисками гребінчастого штампу (рис. 1: 4—5, 8). Виразною знахідкою є масивний фрагмент вінця, орнаментований розрідженими горизонтальними рядами відтисків чотирьох зубчастого гребінця, з такими ж відтисками по зрізу (рис. 1: 8). Поверхні мають сліди гребінчастих розчосів з обох боків, що зумовлено технологією формування виробу. Формувальна суміш включає в себе органіку, пісок та шамот. Типологічно горщик відноситься до типу А1 неоліту Нижнього Подесення. Відтиски гребінчастого штампу також зафіксовані на поселеннях Микільська Слобідка 2 та Погреби — Лани. Два інших фрагменти цієї групи мають домішки органіки, шамоту та піску (рис. 1: 4), а також додатково вохри (рис. 1: 5).

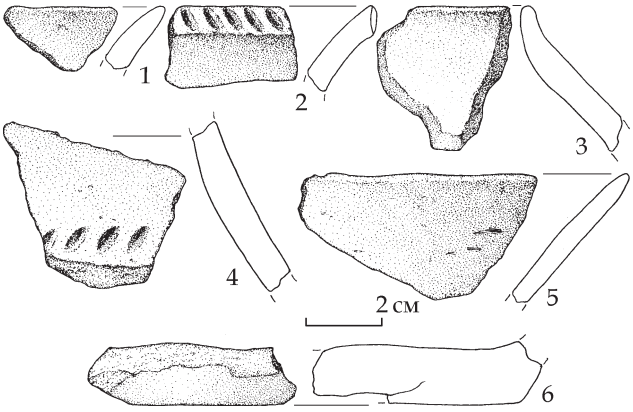

Рис. 2. Погреби, ур. Старуха: фрагменти посудин Трипілля етапу С II

До другої групи віднесено три фрагменти орнаментовані підтрикутними відтисками, що належать двом окремим формам (рис. 1: 2, 3), з домішками шамоту та піску в тісті. Найбільше виробів цієї групи було зафіксовано на поселенні Микільська Слобідка 2, а також на поселенні Погреби — Лани.

До третьої групи віднесено два фрагменти орнаментовані насічками (рис. 1: 6, 7), з домішками піску та шамоту в тісті. В одному випадку (рис. 1: 6), паралельні ряди косих насічок комбіновані з овальними наколами.

До четвертої групи віднесено один фрагмент стінки (рис. 1: 1) орнаментований вертикальними розрідженими рядами округлих вдавлень, з домішками органіки та піску в тісті.

Інколи простежується зональний розподіл орнаменту на тілі горщика (рис. 1: 6, 8). Одне гостре денце орнаментоване концентричними колами вертикальних насічок від центру (рис. 1: 7).

Увесь комплекс без виключень відповідає матеріалам, виявленим на неолітичних поселеннях в околицях сіл Погреби та Микільська Слобідка, і попередньо може датуватись пізнім етапом місцевого варіанту дніпро-донецької культури.

Енеолітична колекція складає 76 фрагментів кераміки, з котрих тільки два орнаментовано (рис. 2: 2, 4), представлена фрагментами стінок, вінець та денця з пористою фактурою. Переважна більшість фрагментів у формувальній суміші мають домішку ракушки, шамоту та піску в тісті. Окремі фрагменти мають домішку шамоту та піску (рис. 2: 3, 6). У колекції чотири фрагменти вінець (рис. 2: 1—3, 5), серед яких один має косі овальні насічки по зовнішньому краю зрізу (рис. 2: 2). Один фрагмент стінки орнаментовано горизонтальним рядом косих овальних вдавлень по ребру (рис. 2: 4).

Цю групу ліпних посудин, представлену плоскодонними горщиками та мисками з

слабкопрофільованими вінцями, віднесено до фінальних етапів Трипілля С II — лукашівської та софіївської груп.

Третю групу фрагментів ліпної кераміки представляють 11 екземплярів неорнаментованих стінок з нерівномірним випалом, з піском та жорствою у керамічному тісті. Попередньо, окремі з них можна датувати середньодніпровською культурою шнурової кераміки ранньої бронзи та тшинецькою культурою доби пізньої бронзи.

Поодинокі знахідки відносяться до доби Київської Русі, представлені шістьма фрагментами кругового посуду, серед яких наявне одне вінце, профілювання якого характерне для XIII—XIV ст. та один фрагмент залізного шлаку.

Найбільше зацікавлення викликають знахідки неоліту—енеоліту, з огляду на збереження культурних шарів цих епох у щільному суглинистому ґрунті, з якого походить основна частина керамічного комплексу та фрагмент кістки. Найближча пам'ятка з аналогічними матеріалами — багатошарове поселення Погреби — Лан з досить представницькою колекцією керамічних виробів києво-черкаського неоліту, Трипілля С II та доби бронзи.

Матеріали трипільської культури демонструють тотожність керамічним виробам характерним для софіївської та лукашівської груп етапу С II. Пам'ятки цього етапу досить широко поширені на лівобережжі Нижнього Подесення і являють собою як дюнні стоянки в річковій заплаві (Зазим'є I, Рожни IV, IX, Літки IV, Парня III, IV), так і поселення на мисах борової тераси лівого берега Десни (Євминка I, Рожівка I, II). Значною проблемою в дослідженнях первісних культур Київського Подніпров'я залишається питання синхронізації пам'яток києво-черкаської та пізньотрипільської культурних груп. Подальші дослідження куща нео-енеолітичних пам'яток в деснянському пониззі зможе дати докладніші відомості щодо культурно-хронологічного розвитку регіону.

А. Петраускас, І. Готун

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ У РЖИЩЕВІ

У рамках розпочатого кілька років тому ініційованого Ржищівським археолого-краєзнавчим музеєм детального вивчення історичної топографії міста та його околиць з метою виявлення перспективних для подальших робіт археологічних пам'яток Північна експедиція Інституту археології НАНУ провела обстеження поселення в урочищі Жидова Долина, а також території навколо відомого давньоруського міста Іван [1].

Перший пункт розташований вище за течією Дніпра відносно Ржищева, відомий за результатами розвідки Т. Г. Мовші, Г. М. Бузян і О. Г. Корвін-Піотровського (Колесникова) 1985 р., введений до наукового обігу В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою у каталозі пам'яток археології узбережжя Канівського водосховища і, за їх даними, репрезентує неукріплене поселення з матеріалами етапу В II трипільської культури та давньоруської доби. Названа пам'ятка знаходиться на мисі, утвореному долиною Дніпра і витягнутою від автодороги Київ — Канів у напрямку дніпровської заплави балкою, яка відділяє пункт від розміщених на північно-західній околиці Ржищева решток старого єврейського кладовища з виконаними із різних порід каменю, розбитими (окремі — вцілілі, деякі — однорогі, з написами на івриті) надгробками і знахідками нечисленних уламків гончарного посуду пізньосередньовічного та новітнього часу на поверхні.

У південній частині урочища при огляді горизонтальних відслонень ґрунту (оранка на території підсобного господарства розміщеного на пам'ятці геріатричного пансіонату, викиди землерийних тварин) зафіксовані знахідки уламків стінок ліпного та гончарного посуду. Із метою уточнення культурно-хронологічних і планіграфічних особливостей шару між балкою на півдні і городами підсобного господарства на півночі заклade-

1. Дослідження здійснені на замовлення Ржищівського АКМ (в. о. директора — Л. Г. Усиченко) за фінансової підтримки Управління культури, національностей та релігій Київської ОДА (керівник — І. І. Подолянець); маючи нагоду, автори і загалом співробітники експедиції висловлюють щиру вдячність Ігорю Івановичу, Лідії Георгіївні та співробітникам музею за сприяння студіюванню надзвичайно важливого у науковому відношенні регіону.

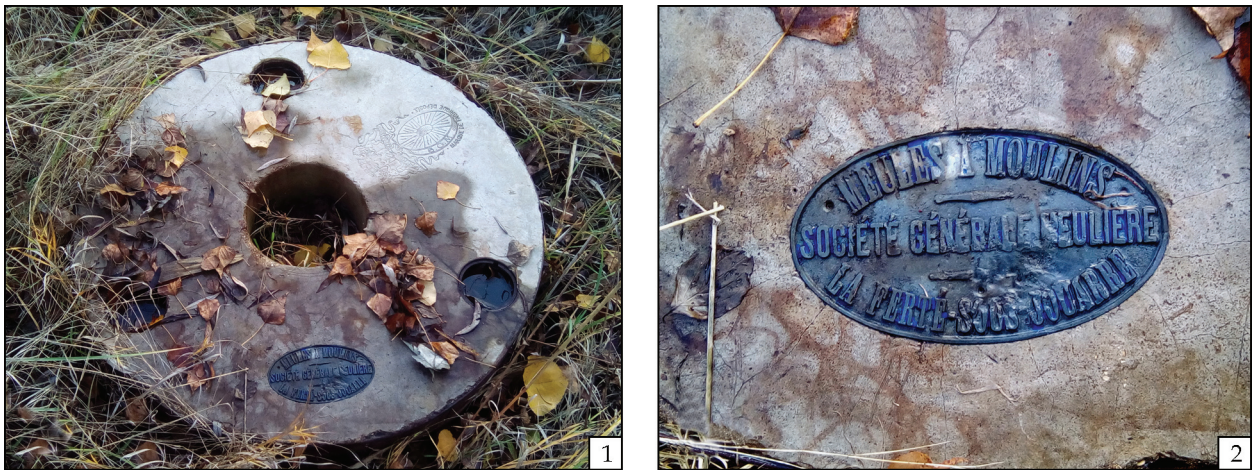

Рис. 1. Жорна на схилах Дніпра поблизу Іван-гори: 1 — виріб; 2 — товарний знак на їхній поверхні



Рис. 2. Виробництво у Ла Ферте-су-Жуар, за Federation des Moulins de France, 2016 та за Geneanet «Reinventons la genealogie»

но серію пошукових шурфів. У результаті в розміщених ближче до виходу балки до долини Дніпра шурфах було зібрано уламки кераміки, причому в шурфі 2 їх число сягнуло 16. Така кількість матеріалу, локалізована в одному місці може вказувати на фіксацію тут певного археологічного об'єкту. Знахідки репрезентовані фрагментами як ліпного посуду, так і давньоруського гончарного; серед них виділяється уламок вінця з властивим для XII ст. оформленням профілювання верхнього краю. Культурні нашарування простежені вздовж краю берега Дніпра від початку городів підсобного господарства і до балки на відстані близько 300 м. Ширина їх розповсюдження становить близько 100 м.

В урочищі Іван-гора, де розташоване городище — залишки літописного міста Іван, проведено візуальне обстеження означеного пункту та шурфування прилеглої до нього з півночі, заходу та півдня площі. Оскільки поверхня пам'ятки заросла молодим лісом з густим підліском, обстеження стало можливим лише в умовах пізньої осені — початку зими (жовтень—грудень) після опадання листя. З'ясовано, що східна частина дитинця у результаті викликаних розмиванням водами Канівського водосховища обвалів та зсувів знищена. Обрив стрімкий. Культурні нашарування цієї частини пам'ятки переміщені вниз по схилу, місцями — до підніжжя гори.

Прилегла до зайнятого городищем останця місцевість задернована, була обстежена візуально і шляхом закладання пошукових шурфів з півдня, сходу та півночі від пам'ятки. Топографічно вона представляє поли останця із зумовленими антропогенними чинниками зрушеннями ґрунту. Вони мають вигляд різноспрямованих терас шириною від 2 до 4 м зі стрімкими краями, а їх зовнішні ознаки вказують на ймовірне утворення у другій половині XX ст. Вздовж однієї, що веде до руїн споруд, вцілілі залізобетонні електроопори.

Виявлені в ході шурфування площі з півночі та заходу від городища археологічні матеріали представлені фрагментами гончарного посуду давньоруської доби, а з півдня — уламками ліпної кераміки періоду бронзи — раннього заліза та I тис.

Суттєво, що в ході робіт експедиції не лише отримано нові дані стосовно відомої пам'ятки, як у випадку з селищем у Жидовій Долині, а й зафіксовано наявність культурних нашарувань на території, де раніше археологічні об'єкти обліковані не були.


1


2

Рис. 3. Переміщені кам'яні хрести на схилі берега р. Леглич

У ході обстеження місцевості неподалік Іван-гори на доволі крутому схилі берега водосховища було виявлено жорна з товарним знаком підприємства-виробника (рис. 1: 1). Їх наявність в цьому місці подиву не викликає, оскільки численні вітряки над долиною Дніпра проіснували аж до колективізації. Водночас, означений виріб репрезентує доволі цікаву пам'ятку науки і техніки. Знахідка виготовлена із композитного матеріалу і окована залізними обручами. Клеймо та свинцева бірка на поверхні предмета з написом «MEULES A MOULINS LA FERTE SOUS JOUARRE SOCIETE GENERALE MEULIИRE» (рис. 1: 2) вказують, що предмет походить з комуни Ла Ферте-су-Жуар (на північний схід від Парижа), яку джерела називають світовою столицею видобутку кварцитів (такий матеріал відомий лише в Епернoні, розміщеному на південний захід від Парижа) і представляє собою продукцію всесвітньо відомого виробництва (рис. 2), яке в XIX ст. поставляло жорна і точильні камені для всієї Європи (його вироби відомі також у Америці й Новій Зеландії) і на рубежі XIX — XX ст. неодноразово було учасником і переможцем престижних світових виставок. Музейні працівники висловили зацікавленість у прийнятті знахідки до фондів та її включенні до експозиції, відповідно співробітники експедиції взяли участь у організації переміщення предмета до музею.

Паралельно перед музейниками поставлено питання щодо доцільності музеєфікації виявлених експедицією на схилі берега р. Леглич переміщених з місць свого первісного перебування кам'яних хрестів козацької доби (рис. 3), що можуть започаткувати лапідарне зібрання.

А. Петраускас, І. Готун, О. Казимір

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЇВЩИНИ

Крім охарактеризованих в окремих публікаціях у цьому випуску стаціонарних досліджень багатошарових пам'яток у Софіївській Борщагівці й Ходосівці та розвідок на узбережжі Канівського водосховища, Північна експедиція ІА НАНУ також оглянула два пункти поблизу Києва. Звернення до першого пов'язане з інформацією співробітників Боярського лінійного виробничого управління магістральних газопроводів УМГ «Київтрансгаз» [1] про наявність на поверхні керамічного матеріалу в районі Турової Долини біля с. Юрівка Києво-Святошинського р-ну. Огляд другого був зумовлений господарським освоєнням земельної ділянки у охоронній зоні селища києво-руського часу в с. Рославичі Васильківського р-ну.

Обстеження території в с. Юрівка, де працівники «Київтрансгазу» звернули увагу на наявність фрагментів кераміки, дозволило констатувати поширення на краю плато на лівому південно-східному березі р. Сіверка, неподалік греблі ставка і нижче за течією з обох боків перпендикулярного річній долині яру, шматків патинованого кременю,

1. Маючи нагоду, автори висловлюють щиру вдячність працівникам вказаної установи на чолі з інженером О. І. Жовтяком за багаторічне сприяння дослідженням

граніту і кварциту та уламків ліпного посуду (19 фрагментів), морфологічні особливості якого вказують на ймовірність його побутування за доби палеометалів (?). Із них до колекції відібрано частину вінця зі щільного тіста з домішками піску й жорстви і уламок аналогічної стінки.

За результатами аналізу доступних джерел, оглянутий пункт можна співвіднести зі згаданим В. О. Петрашенко і В. К. Козюбою при характеристиці поселення XII—XIII ст. в ур. Турова Долина біля підніжжя високого плато, на правому березі Сіверки, між греблею ставка та дорогою Юрівка — Тарасівка, як місце збору О. В. Сєровим кераміки доби бронзи, на протилежному березі річки на схід від названого давньоруського селища.

Пам'ятку у Рославичах відкрили у 1990 р. Т. А. Бобровський та М. М. Стріхар і у 1991 р. додатково оглянули В. О. Петрашенко з В. К. Козюбою в ході згаданих розвідок у басейні р. Віта (Сіверка). Останніми дослідниками у 1993 р. об'єкт введений до наукового обігу. При фіксації пункт характеризувався як розташоване на північно-західній околиці села обабіч безіменного струмка з невеликою загатою поселення невизначених розмірів з простеженим у обривах берега світло-сірим культурним шаром потужністю 30—40 см.

Обстеження 2017 р. здійснене на замовлення приватної особи (Л. А. Галич) з огляду на заплановане господарське освоєння земельної ділянки (0,12 га) у межах охоронної зони пункту. Оглянута територія займає схил похилої тераси у районі західного завершення згаданого поселення, задернована, їй властивий значний перепад поверхні. У закладених восьми шурфах під дерном (15—20 см) простежено шар сірого лугового ґрунту, потужність якого, залежно від крутизни схилу, коливалась від 0,15 до 0,65 м. Цей шар, у свою чергу, підстелявся шаром пістрявого буро-жовтого озалізненого супіску потужністю 0,20—0,60 м. Чіткої межі між названими шарами та між нижнім із них і материком не простежено.

У верхньому пласті сірого ґрунту та на поверхні зібрано дрібні невиразні уламки посуду: від двох недіагностичних фрагментів ліпних горщиків (доби палеометалів?) до вкритих яскравою червоно-коричневою поливою шматків нового і навіть новітнього часу, що пов'язано з господарською діяльністю мешканців сучасного села. Серед них трапилось кілька невиразних уламків стінок давньоруського часу з властивим означеному періоду врізаним лінійним орнаментом, а також дрібний фрагмент вінця горщика з притаманним XII — першій половині XIII ст. моделюванням верхнього краю (його та уламок денця взято до колекції). Показово, що ознак культурних нашарувань періоду середньовіччя (вкраплень дрібних вуглинок, глиняної обмазки, печини, інтенсивного темного забарвлення тощо) не простежено, що, в сукупності з надто дрібними розмірами зафіксованої кераміки, може свідчити про ймовірність використання обстеженої території населенням розташованого поруч пункту давньоруської доби в якості ресурсної зони.

Обстеженням встановлено, що нечисленність і невиразність виявленого матеріалу дає можливість використання ділянки для ведення особистого селянського господарства та вирощування сільськогосподарських культур. Але, з огляду на фіксацію окремих, хай і дрібних, керамічних знахідок часів Київської Русі та доби бронзи — раннього заліза (?), що може свідчити про використання давнім населенням цієї території у якості ресурсної зони і дає підстави припустити існування інших подібних знахідок і навіть винесених за межі житлової і господарської зони поселення певних об'єктів чи виробництв, будь-які земляні роботи (будівництво, прокладання мереж і комунікацій, висаджування дерев з потужною кореневою системою тощо) згідно норми ст. 36 Закону України «Про охорону культурної спадщини», де зазначено, що будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт, слід здійснювати під наглядом фахівця-археолога. З огляду на надто невиразний матеріал на ділянці, дослідження можна проводити у формі спостереження за земляними роботами. Крім того, згідно положень ст. 23 цитованого Закону, усі власники пам'яток, щойно виявлених об'єктів культурної спадщини чи їх частин або уповноважені ними органи (особи) незалежно від форм власності на ці об'єкти зобов'язані укласти з відповідним органом охорони культурної спадщини охоронний договір. Відповідно ч. 1 ст. 36 названого Закону, якщо під час проведення будь-яких земляних робіт буде виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець робіт повинен зупинити їх подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини, на території якого проводяться земляні роботи.

Проведене обстеження продемонструвало ще одну проблему, причому не тільки пам'яткоохоронну, а також і соціальну: сусідні ділянки, передані у приватну власність (що відображає кадастрова карта), причому — задовго до законодавчої відміни їх

попереднього археологічного обстеження. Відтак, при виявленні пам'ятки під час чергового відвідання вказаного об'єкта культурної спадщини пояснити власнику причину відмови буде доволі проблематично. Означену ситуацію, пов'язану з рівнем компетентності органів охорони культурної спадщини в області, промовисто ілюструє винесення з ініціативи керівництва обласного центру охорони пам'яток питання стосовно охарактеризованого обстеження на обговорення консультативної ради з питань охорони культурної спадщини облуправління культури, національностей та релігій КОДА: в установі не виявилось фахівця, який зміг би розібратись у факті наявності ресурсної зони сусідньої пам'ятки та розпізнати на фото кераміку XX ст., зафіксовану на ділянці. Прикро, що це відбувається у столичній області, де освоєння земель проходить особливо бурхливо.

Разом з означеним обстеженням планувалось також уточнити низку характеристик згаданої пам'ятки давньоруського часу, але з огляду на видачу Міністерством культури України дозволу лише на адресу ділянки із замовленими роботами, зазначені розвідкові дослідження перенесено на майбутнє.

О. Петраускас, М. Авраменко

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ КИЇВЩИНІ

На правобережній Київщині проведено охоронні археологічні дослідження в зоні будівництва лінії електропередач, яка проходить в межах Макарівського р-ну Київської обл. Розкопки проведено на трьох пам'ятках археології — Наливайківка 1 (поселення давньоруського часу, XII — початок XIII ст.), Ферма 2 (поселення доби бронзи та ранньозалізного віку, II—I тис. до н. е.) та Ферма 3 (поселення давньоруського часу, XII — початок XIII ст.). Загальна площа розкопок становить165 м^2. Досліджено шість стаціонарних (нерухомих) археологічних об'єктів давньоруського часу (XII — початок XIII ст.). Серед них — наземна споруда стовпової конструкції, дві виробничі споруди — глинище та смолокурня. Нижче подається коротка інформація про досліджені пам'ятки та об'єкти.

Ферма 2 — багатошарове поселення доби бронзи та раннього заліза. Археологічні знахідки зафіксовані на рівнинній ділянці, яка є вододілом між басейнами двох правих приток Дніпра — річок Здвиж та Тетерів. Поверхня вододілу має слабко виражений рельєф. Загальна площа розповсюдження знахідок становить близько 100 × 200 м (2 га). Розкопана площа на поселенні Ферма 2 склала 48 м^2. У межах розкопу археологічних об'єктів не виявлено. У культурному шарі знайдено невелику кількість уламків ліпного посуду, які походять з культурного шару поселення. Даний тип археологічної пам'ятки належить до короткочасних (сезонних) поселень доби бронзи — ранньозалізного віку. Такі поселення характеризуються слабким культурним шаром, незначною кількістю стаціонарних об'єктів, більшість з яких мала наземний характер. Спостереження за стратиграфією дозволяє стверджувати, що в давнину місцевість була сильно зволожена і, ймовірно, заболочена.

Ферма 3 — поселення давньоруського часу, XII ст. Загальна площа поширення знахідок становить близько 2 га (розміри 130 × 200 м). Розкопана площа на поселенні Ферма 3 склала 48 м^2. Рятівні розкопки засвідчили, що основна його частина розташована дещо північніше. Характер знахідок з культурного шару (з розкопу і поверхні) та особливість їх поширення свідчать про стаціонарний і довготривалий характер цього поселення. У межах розкопу археологічних об'єктів не виявлено. Основні знахідки — пірофілітове пряслице, наконечники стріл, глиняний посуд — відносяться до давньоруського часу.

Наливайківка 1 — поселення давньоруського часу, XII — початок XIII ст. Загальна площа поширення знахідок становить близько 4,0 га. Розкопана площа на поселенні склала 69 м^2. У межах розкопу повністю або частково досліджено шість археологічних об'єктів давньоруського часу: стовпові ями від наземної будівлі (об'єкти 1—4), глинище (об'єкт 5) та смолокурню (об'єкт 6). Пам'ятка Наливайківка 1 є поселенням виробничого характеру і, скоріш за все, сезонного використання. Характер досліджених об'єктів (наземна стовпова споруда, смолокурна яма, глини-

ще) та знахідок з культурного шару і об'єктів (шлаки, криця, вугілля, обпалені кістки тварин) є прямим свідченням цього. Топографічні умови пам'ятки, яка розташована у вододільній рівнинній місцевості з сильною заболоченістю та, ймовірно, поросла лісом в давнину, надавали необхідні умови для видобутку заліза та ведення лісових промислів: смолокуріння, випал деревного вугілля, бортництва та збиральництва. Із культурного шару і стаціонарних об'єктів походить велика кількість уламків гончарного посуду (горщиків, сковорідок, візантійських амфор) та індивідуальних знахідок (пряслиця з пірофіліту, скляні браслети, точильні бруски тощо).

О. Петраускас, О. Осаульчук, О. Сілаєв

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК В КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Метою робіт було обстеження інженерного коридору ПЛ на предмет наявності чи відсутності слідів і решток об'єктів археологічної спадщини, підготовка науково обґрунтованих висновків для прийняття відповідними органами охорони культурної спадщини рішень щодо погодження проектів будівництва та землеустрою ділянок під цей об'єкт і детальних планів територій. Проектований об'єкт «Будівництво заходів ПЛ 330 кВ Чорнобильська АЕС — Північна на ПС 750 кВ "Київська"» розташований в межах Макарівського, Бородянського та Вишгородського р-нів Київської обл.

Під час виконання археологічних розвідок було обстежено інженерний коридор проектованої траси ПЛ протяжністю майже 70 км і шириною до 17 м та близько 6 км траси ПЛ у новому напрямку. Загальна площа розвідок склала майже 130 га. Закладено 11 розвідкових шурфів на об'єктах археології. У смузі будівництва розташовані 17 об'єктів: поселення двошарове Наливайківка 1 (ранньослов'янський час — IX ст.; княжа доба, X—XIII ст.); місцезнаходження Наливайківка 2 (княжа доба, XII—XIV ст.); поселення двошарове Ферма 3 (епоха бронзи; княжа доба, XI—XIV ст.); місцезнаходження Ферма 1 (епоха бронзи); поселення двошарове Ферма 2 (пізній період трипільської культури; ранній етап доби бронзи (середньодніпровська культура)); поселення Королівка 1 (ранній етап доби бронзи (середньодніпровська культура)); поселення Королівка 2 (доба бронзи); поселення двошарове Нова Буда 1 (доба енеоліту; ранній етап доби бронзи (середньодніпровська культура)); поселення двошарове Стара Буда 1 (доба бронзи — раннього заліза); поселення двошарове Шибене 1 (період палеоліту; новий час, XVII—XVIII ст.); поселення двошарове Шибене 2 (доба бронзи — раннього заліза; новий час, XVII—XVIII ст.); поселення Адамівка 2 (доба бронзи — раннього заліза); поселення Адамівка 1 (доба бронзи — раннього заліза); поселення двошарове Тарасівщина 1 (доба палеоліту; новий час, XVII—XVIII ст.); поселення Литвинівка — Кізка 4 (доба бронзи — раннього заліза); поселення двошарове Литвинівка — Кізка 3 (доба бронзи — раннього заліза; новий час, XVII—XVIII ст.); місцезнаходження Литвинівка — Кізка 2 (епоха бронзи — доба раннього заліза).

За результатами цих робіт проведено попередню класифікацію зібраного матеріалу та визначено культурно-хронологічну приналежність об'єктів археології. Розроблено пам'яткоохоронні заходи із пом'якшення негативного впливу на виявлені об'єкти культурної спадщини, які потрапляють у зону виконання земляних і будівельно-монтажних робіт. Заходи розроблялися відповідно до вимог чинного законодавства України з врахуванням міжнародних конвенцій, на підставі методичних рекомендацій щодо проведення рятівних археологічних досліджень у зонах новобудов, розроблених Інститутом археології НАН України, та з врахуванням висновків Міністерства культури України і Управління культури, національностей та релігій Київської ОДА.

Д. Тетеря, О. Прядко

РОЗВІДКИ НА НИЖНІЙ ТА СЕРЕДНІЙ ТЕЧІЇ р. ТРУБІЖ

Експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснила археологічні розвідки в басейні нижньої та середньої течії р. Трубіж у межах Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

У нижній течії Трубежа археологічні роботи зосереджувалися на південній околиці м. Переяслав-Хмельницький та безпосередньо на його території. Їх результатом стало відкриття нового поселення трипільської культури та уточнення до історичної топографії давнього Переяслава.

Ново виявлене поселення трипільської культури Карань знаходиться на південній

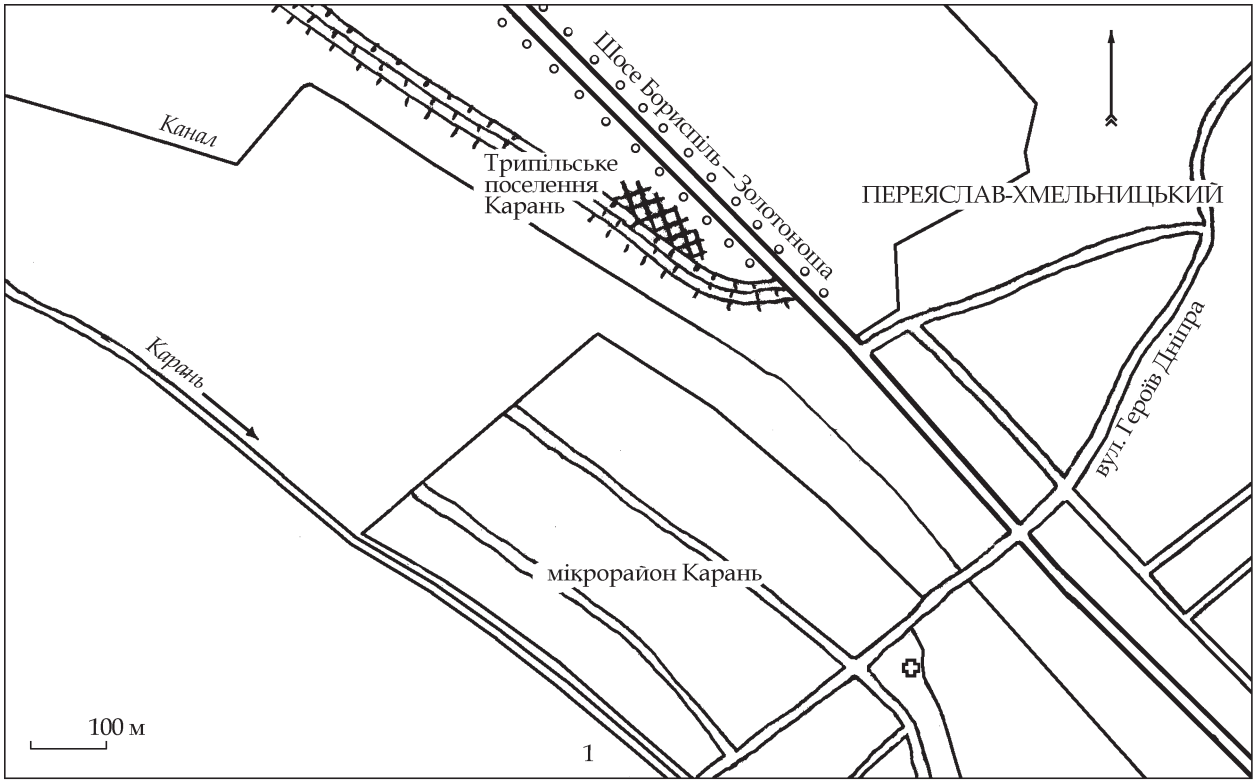

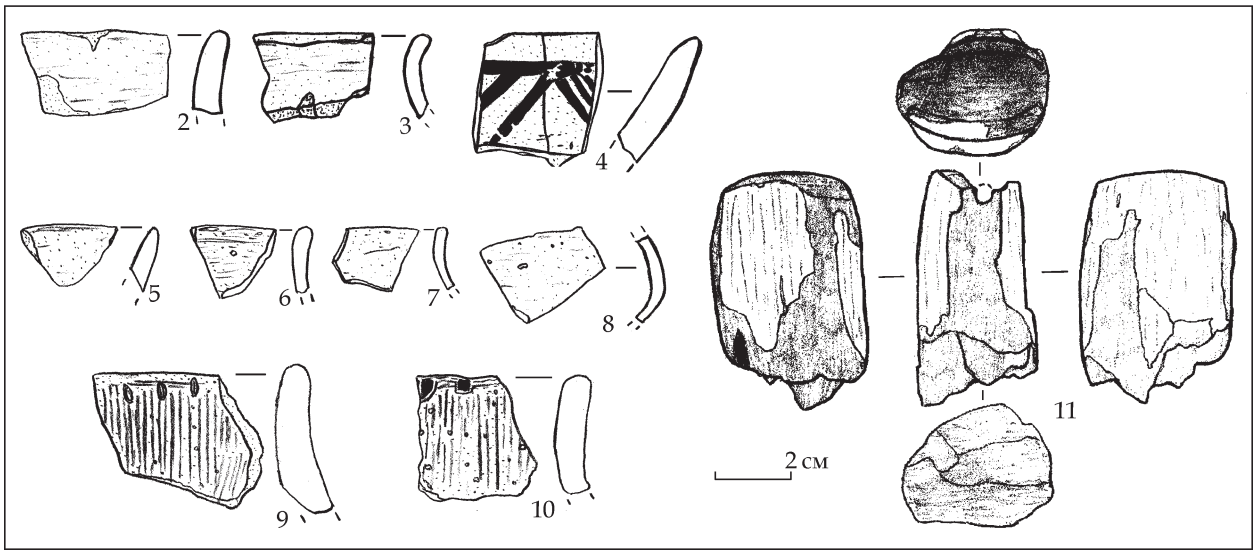

Трипільське поселення Карань на південно-західній околиці м. Переяслав-Хмельницький: 1 — схема розміщення; знахідки: 2—10 — уламки кераміки; 11 — фрагмент рогу із слідами обробки

околиці м. Переяслав-Хмельницький, займає край плато корінного лівого берега Дніпра. Воно розташовується на краю тераси лівого берега р. Карань. Розміри поселення — 150 × 50 м. (рисунок). У ході проведеної археологічної розвідки, на поверхні території пам'ятки й у культурному шарі виявлено уламки глиняного посуду (рисунок: 2—10), фрагменти глиняної обмазки, фрагмент рогу із слідами обробки (рисунок: 11), кістки тварин, також на площі поселення зафіксовано значну концентрацію стулок мушель Unio.

Серед виявлених знахідок, найбільший відсоток складають уламки керамічного посуду: горщики, кубки, миски, амфори. За технологічними ознаками він поділяється на кухонний та столовий. Серед столового виділяється розписний, декорований врізаним орнаментом та неорнаментований. Керамічний комплекс з нової пам'ятки аналогічний до поселення Крутуха — Жолоб і пам'яток Середньої Наддніпрянщини етапу С I.

Поселення Карань знаходиться приблизно за 2,6 км на південний схід від трипільського поселення Крутуха — Жолоб і входить до його ресурсної зони. Невеликі його розміри та велика кількість мушель, виявлених при обстеженні, може вказувати й на основну спеціалізацію його мешканців — заготівля мушель Unio і поставки їх до поселень, що знаходяться неподалік, Крутуха — Жолоб, Веселе, а можливо, й інших.

Безпосередньо на території Переяслава-Хмельницького пошукові роботи зосереджувалися у північно-східній частині посаду княжої доби та Нижнього міста XVII—XVIII ст. Тут, з метою встановлення культурних нашарувань, археологічною розвідкою було охоплено ділянку по вул. Івана Мазепи, 11. Культурного шару та матеріалів давньоруського часу на досліджуваній території не виявлено, як і на прилеглих ділянках, де археологічне вивчення проводилося в попередні періоди. Це вказує на те, що в княжу добу на цій території була відсутня житлова та господарська діяльність. Можливо, на даний час припустити, що тут було місце для утримання коней князівської кінноти або ж якийсь інший об'єкт, який, можливо буде встановити у ході подальшого вивчення цієї території.

У середній течії р. Трубіж під час розвідок нами виявлено нове поселення черняхівської культури й ранньомодерного часу, а також обстежено ряд вже відомих пам'яток, зафіксованих у попередні роки. Поселення черняхівської культури виявлено за 150 м на захід від околиці кутка «Новоселиця» с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Поселення тягнеться вздовж схилу правого корінного берега р. Трубіж протягом 1,4 км у північно-західному напрямку. Ширина поселення близько 80—100 м. Із південного сходу обмежене неглибоким яром та давньою протокою, із північного заходу — пониженням, яке в часи існування поселення могло бути заболоченим. На поверхні зібрано уламки гончарної кераміки III—V ст. Крім черняхівських матеріалів виявлено декілька уламків ліпної кераміки епохи бронзи. Територія поселення розорюється під сільськогосподарські угіддя. На всій площі зафіксовано ямки від пошукових робіт грабіжників давніх старожитностей.

Поселення ранньомодерного часу знаходиться на північній околиці с. Вовчків за 400 м на північ від місцевої загальноосвітньої школи. Місцевість має назву «Голопузівка». Поселення розміщується на правому корінному березі р. Трубіж. Територія зайнята городами та садибами. Під час обстеження на поверхні зібрано уламки кераміки XVII—XVIII ст.

Отримані матеріали з розвідок експедиції НІЕЗ «Переяслав» доповнюють археологічну карту Переяславського Лівобережжя та вказують на необхідність посилення контролю за збереженням пам'яток археології цього регіону.

Ю. Толкачов, Ю. Колосов †, Р. Осадчий, В. Пономаренко

РОЗВІДКИ В С. ЛІСНИКИ НА КИЇВЩИНІ

На земельній ділянці що розташована в центрі с. Лісники Києво-Святошинського р-ну Київської обл., співробітниками було проведено розвідки з шурфуванням на площі 0,42 га. (рис. 1).

На території ділянки була розташована дерев'яна Преображенська церква 1759 р. (перебудована в 1860 р.), поруч з якою існувало кладовище. У повоєнні роки на місці церкви було збудовано приміщення комо-

ри, на сьогоднішній день розібране. Поряд з ділянкою знаходиться пам'ятка археології місцевого значення — багатошарове поселення, виявлене В. К. Козюбою, Л. В. Чміль та А. А. Чекановським навесні 2004 р. Поселення займає терасу у вигляді мису, із заходу і півдня обмежену долиною р. Безодня, а зі сходу та північного сходу — струмком. На сьогоднішній день поселення частково пошкоджене сучасною забудовою.

Підставою для проведення на даній території археологічної розвідки стало прокладення у 2014 р. траншеї для комунікацій поруч з ділянкою, відведеною під будівництво дитячого садка. Під час прокопування траншеї було виявлено людські кістки, залишки цегляної кладки на вапняному розчині та фрагменти кераміки. Для встановлення наявності на даній ділянці культурних нашарувань, поховань, археологічних об'єктів, а також для отримання висновку стосовно можливості забудови даної ділянки було закладено п'ять шурфів.

Прив'язку шурфів було здійснено за допомогою GPS-навігатора Lowrance ifinder expedition в системі WGS 84, та від східного кута будинку культури. Глибини шурфів подано від рівня сучасної поверхні. Шурфи №1 та №2 було закладено по лінії траншеї 2014 р.

Шурф 1. Розташований в південно-східній частині площі Родини Грушевських, орієнтований з південного заходу на північний схід, на відстані 28 м на північний схід від східного кута будинку культури.

Після зняття гумусного шару, на глибині 0,5 м від РСП в південно-західній частині шурфа виявлено пізню мурована цегляну кладку прямокутної форми, виконану з червоної цегли на вапняному розчині. Розміри кладки становлять 42 × 27 см, розміри цегли 12 × 25 × 7 см. Обріз кладки виявлений на глибині 1,0 м в материковій глині. Цільове та функціональне призначення кладки не визначено. Можна припустити, що дана кладка є залишками фундаментів комори, що, за переказами місцевих жителів, знаходилася на цьому місці в 1950-х рр.

У шарі та стінках шурфа виявлено фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя. Культурні нашарування ранніх часів знищені пізнім перекопом — траншеєю 2014 р. Глибина до материка в шурфі становить 1 м. На дні шурфу зафіксовано однорідний шар світло-рудого материкового суглинку.

Шурф 2. Розташований на відстані 8 м на північний схід від шурфа 1. У шарі та стінках шурфа виявлено незначну кількість фрагментів кружального пізнього середньовічного посуду. На глибині приблизно 0,5 м

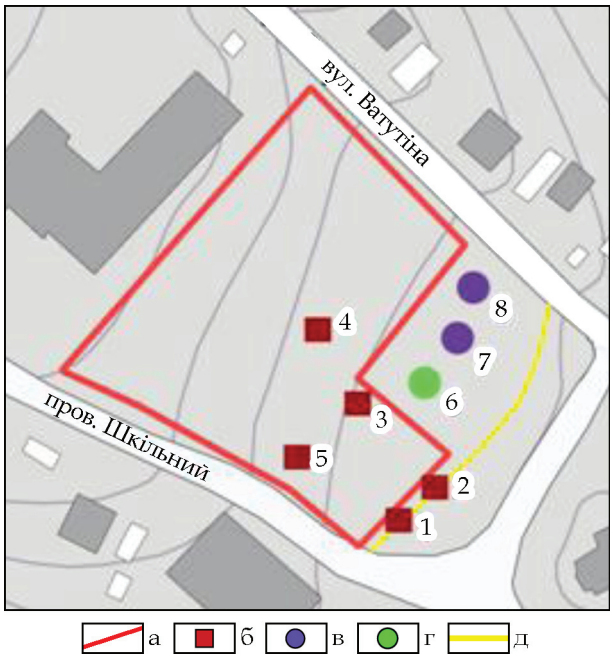

Рис. 1. Загальний план площі Родини Грушевських в Лісниках: 1—5 — шурфи; 6 — ботанічна пам'ятка природи «Ясен звичайний»; 7 — пам'ятний знак на місці поховання священика Ф. Грушевського; 8 — братська могила та пам'ятник полеглим у другій світовій війні

від рівня сучасної поверхні у південній та в північно-східній частині шурфа виявлено залишки трьох цегляних мурованих кладок з червоної та жовтої цегли на вапняному розчині, ідентичні кладці з шурфа 1.

Кладка 1 має прямокутну форму, розташована в південно-західній частині шурфа на відстані 0,6 м на схід від західної стінки шурфа. Частина кладки врізана в південно-західну стінку шурфа. Для визначення форми та розмірів кладки до південної стінки шурфа зроблена прирізка розміром 0,6 м. Розміри кладки становлять 0,4 × 0,4 м. розміри цегли 12 × 25 × 7 см. Кладка опускається на глибину 1,35 м в материкову глину.

Кладка 2 має прямокутну форму, виявлена на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні і знаходиться на відстані 1,1 м на схід від кладки 1.Частина кладки також врізана в південну стінку шурфа. Розміри кладки приблизно 25 × 15 см, цегли 12 × 25 × 7 см. Обріз кладки виявлений на глибині 1,3 м у материковій глині.

Кладка 3. Фрагмент виявлений в південно-східній стінці шурфа на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні і закінчується на глибині 0,6 м.

На відстані 0,3 м від північно-східної стінки на глибині 1,30 м (рівень материка) зафіксовано яму прямокутної форми розмірами 0,6 × 0,5 м. На відстані 1,0 м на схід від західної стінки шурфа в материковій глині виявлена ще одна яма округлої форми розміром 0,6 × 0,6 м, яка за-

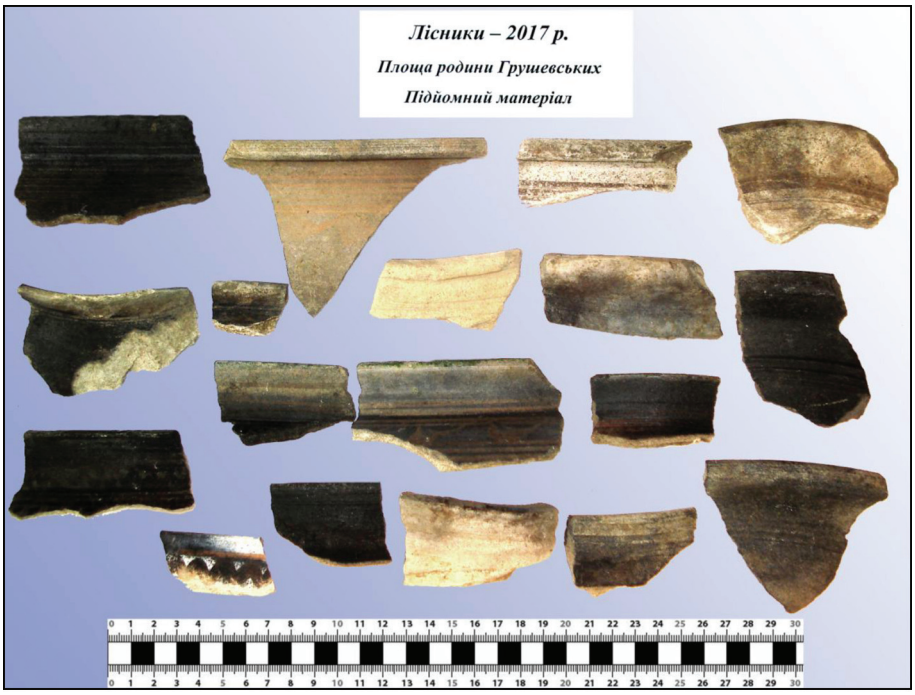

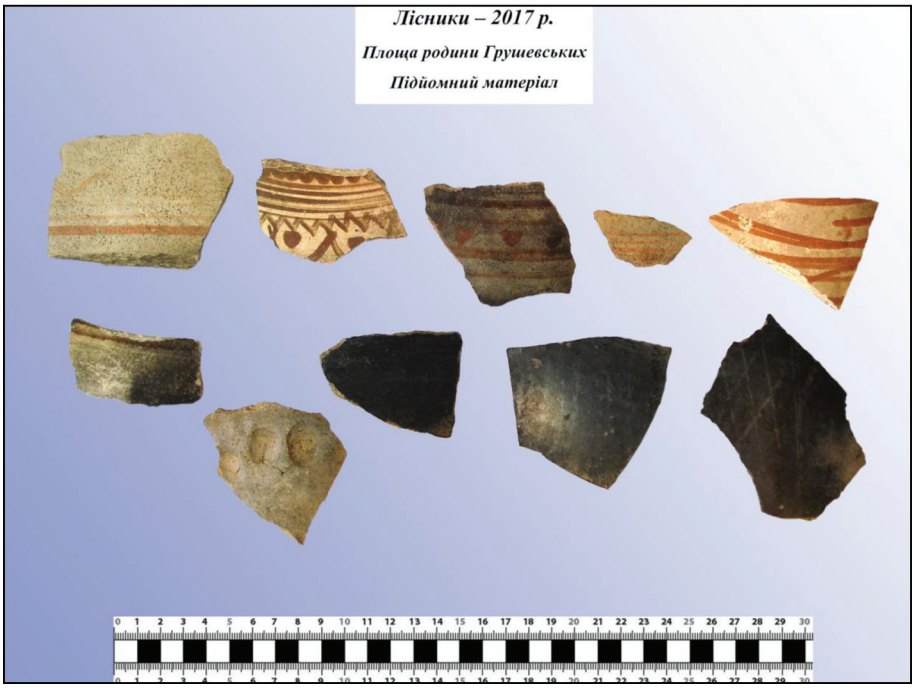

Рис. 2. Фрагменти середньовічної кераміки

Рис. 3. Фрагменти орнаментованої середньовічної кераміки

повнена світлим сіроземом на глибину 0,4 м та частково заходить в північну стінку шурфа.

Шурф 3. Розташований у центральній частині площі Родини Грушевських на відстані близько 30 м на північний захід від шурфу 2, орієнтований за сторонами світу з невеликим відхиленням.

Глибина до материка — 0,8 м. У шарі та стінках виявлено незначні фрагменти кружального посуду періоду пізнього середньовіччя та темно-сірий прошарок будівельного сміття. На дні шурфу зафіксовано однорідний шар світло-рудого материкового суглинку. На рівні материка в північній частині простежувалась пляма темно-рудого кольору овальної форми: розміри по західні стінці 0,45 м по східній — 0,64 м. У північно-східному куті шурфу виявлено рештки поховання (фрагмент людської кістки).

Шурф 4. Розташований на відстані близько 15 м на північний захід від шурфу 3.

Глибина до материка — 0,6—0,7 м. Виявлено фрагменти кружального посуду пізнього середньовіччя. На дні шурфу зафіксовано шар

світло-жовтого материкового суглинку. На рівні материка в південній частині простежувалась пляма темно-рудого кольору: розміри по східній стінці — 0,8 м, південній — 0,38 м. У південно-східному куті шурфу виявлено рештки поховання (людський череп).

Шурф 5. Розташований на відстані близько 25 м на північний захід від шурфу 4.

Глибина до материка становить 0,8—0,9 м. У шарі та стінках виявлено незначні фрагменти кружального посуду. На дні шурфу зафіксовано шар світло-рудого материкового суглинку.

Виявлений археологічний матеріал переважно представлений фрагментами пізньосередньовічної кераміки. Поверхня чорна, сіра. Окремі фрагменти мають орнамент у вигляд прокреслених ліній. Переважають фрагменти з відносно масивними вертикальними або слабо відігнутими вінцями. Подекуди в підйомному матеріалі зустрічаються незначні фрагменти ліпної та давньоруської кераміки, що підтверджує наявність на даній ділянці багатошарового поселення (рис. 2; 3).

Л. Чміль, В. Козюба, А. Оленич

РОЗВІДКИ В ІВАНКІВСЬКОМУ РАЙОНІ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На початку грудня 2017 р. при сприянні краєзнавця В. С. Пєчнікова був здійснений виїзд в район сіл Красилівка і Димарка Іванківського р-ну. У результаті проведеної розвідки вдалося виявити п'ять нових пам'яток і додатково обстежити раніше виявлену.

Біля с. Красилівка (Старосоколівська сільрада) було відкрито нову пам'ятку — Красилівка 3. Вона розташована на північно-західному краю села, на березі р. Вересня. Займає берегове підвищення висотою 2 м над заплавою. Орієнтовний розмір поселення — 250 × 50 м. На площі поселення і в шурфах знайдено ліпну кераміку ранньозалізного часу. В одному із шурфів під дерновим шаром товщиною до 30 см, виявлено залишки споруди, пов'язаної із залізорудним виробництвом. Її заповнення становив горілий ґрунт з вугликами, печиною та великою кількістю (до 60 фрагментів розмірами 5—15 см) перепаленого крихкого каміння різних порід. Товщина цього шару становить 10—20 см. Серед знахідок — великий зразок та дрібні уламки залізної криці (шлаків?) та кілька ліпних черепків, у тому числі фрагмент плаского денця. В одному із кутів шурфу під горілим шаром материковий пісок був пропечений на глибину 2 см. В іншому куті зафіксовано яму, глибиною до 80 см, із аналогічним заповненням.

В урочищі Полянка (Красилівка 1) зібрано понад 200 фрагментів кераміки кінця XVIII — XIX ст. та закладено кілька шурфів. Пам'ятка була виявлена 2014 р. Вона пов'язана із початковим етапом існування села від часу поселення сюди старообрядців у 70-х рр. XVIII ст. Товщина культурного шару на пам'ятці становить від 30—40 см на полі та до 70 см на нерозораній площі — місці старих садиб. Серед кераміки — фрагменти вінець горщиків, глечиків, макітер, мисок, тарілок. Трапилися також дві невеликі ліпні стінки.

Під час розвідки оглянуто ділянку правого берега р. Вересні між селами Димарка і Красилівка. Тут виявлено чотири пам'ятки.

Поселення Димарка 1 знаходиться на північно-східному краю села. Займає край берега річки висотою 2 м над заплавою. На ділянці 80 × 45 м знайдено десяток уламків ліпної кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу.

Поселення Димарка 2 розташоване за 80 м на північ від попереднього. Воно займає дюнне підвищення в заплаві. На ділянці 200 × 50 м знайдено велику кількість кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу, в тому числі великий фрагмент верхньої частини горщика.

Поселення Димарка 3 відкрито 1,5 км на схід від села, на правому березі р. Крапивня — правого допливу р. Вересня. На ділянці 170 × 50 м виявлено десяток уламків ліпної кераміки доби бронзи — ранньозалізного часу і кілька гончарних доби середньовіччя.

Поселення Димарка 4 знаходиться 1,5 км на захід від с. Красилівка та 3,7 км на північний схід від Димарки, але на землях Димарської сільради. На невисокому березі р. Вересня на ділянці 150 × 50 м знайдено пів десятка уламків ліпної кераміки і кілька сколів кременю доби бронзи.

Крім цього, на оглянутій території зафіксовано три місцезнаходження з різночасовою ліпною і гончарною керамікою.

Виявлені пам'ятки потребують подальшого дослідження для уточнення їх розмірів і культурно-хронологічної приналежності.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Беленко, Ю. Грицик, В. Колибенко, М. Осипенко

РОЗВІДКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Маршрутна експедиція Національного музею історії України здійснила розвідки в Новомиргородському р-ні Кіровоградської обл. Роботи були зосереджені в басейні р. Велика Вись між селами Турія та Коробчино. Пройдено більше 100 км та обстежено 29 пам'яток і 12 курганів (рис. 2). Одним з головних завдань експедиції було карто-



Рис. 1. Матеріали з розвідок: А — крем'яні вироби, Андріївка 4 і Троянове 7; Б — уламки кераміки, Лікареве 1; В — уламки кераміки, Андріївка Хутір; Г — уламки кераміки, Турія 1



Рис. 2. Карта археологічних пам'яток між селами Андріївка та Коробчине

графування (з GPS-прив'язкою) вже відомих пам'яток та пошук нових.

У південно-західній частині с. Турія було виявлено два нових пункти черняхівської культури. Вони розташовані на південному схилі лівого берегу безіменного струмка. Знахідки з Турії 1 репрезентовані ліпною та гончарною керамікою черняхівської культури (рис. 1: Г), уламками амфор з різних пізньоримських центрів. Також на ділянці зафіксована кераміка козацької доби. Пункт Турія 2 майже повністю знищений кар'єром, який виник тут при будівництві дамби. В одній з стінок котловану були виявлені залишки господарської ями, кераміка з якої дає можливість зарахувати її до черняхівської культури. У кар'єрі також були знайдені крем'яні відщепи вкриті молочно-білою патиною.

Поблизу с. Андріївка були обстежені вже відомі пам'ятки: Андріївка 4, Андріївка 7, Андріївка 8. Найбільш насиченою підйомним матеріалом виявилась Андріївка 1, тут було зібрано кераміку трипільської та черняхівської культур, також зустрічалися уламки пізньосередньовічного посуду. Серед нововиявлених, варто відзначити багатошарову пам'ятку — Андріївка — Хутір. Вона знаходиться на дюні в заплаві р. Велика Вись, між селами Андріївка та Листопадове. Підйомний матеріал репрезентований уламками посуду культури кола Бабине (рис. 1: В), фрагментами черняхівського та пізньосередньовічного посуду. Звертаємо увагу, що це перше поселення культури багатопружкової кераміки, в цьому регіоні.

У районі східної околиці с. Лікареве були обстежені пізньопалеолітичні пам'ятки Вись 1—3. Також на городі біля крайньої садиби села було виявлено нове місцезнаходження Лікареве 8. Знахідки репрезентовані крем'яними пластинами, фрагментами ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури та фрагментом точильного каменю. На південно-західній околиці села було обстежено відоме трипільське поселення — Лікареве 1. Підйомний матеріал з нього репрезентований фрагментами кухонного та столового посуду (рис. 1: Б), уламками обмазки, крем'яними відщепами та нуклеусами, фрагментом антропоморфної статуетки та кам'яної зернотерки.

У с. Троянове обстежена річкова тераса над заплавою р. Велика Вись. Майже по всій її площі зустрічаються уламки ліпної та гончарної кераміки черняхівської культури, що може свідчити про велику територію, яку займає це давнє поселення. Із цієї пам'ятки місцевим мешканцем було передано в дар музею дві римські монети та уламок прикраси-лунниці.

Серед пам'яток козацької доби експедицією на північно-східній околиці с. Троянове було досліджено місце розташування зимівника, а в самому селі — залишки кладовища та церкви. На узбіччі польової дороги в районі північної околиці с. Рубаний Міст були знайдені два уламки кам'яних старовинних хрестів, зроблених з пісковику.

Експедиція НМІУ, окрім археологічних досліджень, здійснила ряд етнографічних спостережень, а саме — проведено фото-

графування старовинних глинобитних хат, описане сучасне кладовище, що розташоване навколо скіфського кургану в с. Шмидово. Цвинтар обнесений ровом та валом, а в курган врізаний склеп місцевого поміщика XIX ст. За переказами мешканців села, спорудження кладовищ навколо курганів є давньою тамтешньою традицією.

Отже, експедиція НМІУ відновила діяльність. Колектив розпочав велику і складну роботу зі складання детальної археологічної мапи Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Сподіваємося, що цьогорічна діяльність є початком постійнодіючої експедиції при НМІУ, яка в майбутньому принесе нові знахідки та відкриття.

Л. Залізняк, Д. Вєтров, І. Хоптинець, М. Беленко, О. Нездолій

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК ДОЛИНИ РІЧКИ ВЕЛИКА ВИСЬ У 2006—2017 рр.

Минув 12-й, останній польовий сезон дослідження Археологічною експедицією НаУКМА та відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ палеолітичних стоянок Новомиргородщини — Троянове 4, Троянове 4В, Вись, Андріївка 4, Коробчине — Курган, Озерове. У цей польовий сезон розкопувалися три стоянки — Андріївка 4, Вись, Троянове 4В.

Андріївка 4. Нижче від розкопу по лінії похованого яру поставлено шурф площею 5 × 1,3 м, глибиною 4,3 м, що звужувався до дна. Встановлено, що нижче на 2—3 м по схилу в бік річки у заповненні похованого яру трапляються крем'яні артефакти та уламки кісток тварин, що робить перспективним подальші дослідження яру нижче по схилу від розкопу.

Із шурфу походить 345 крем'яних виробів: 270 патинованих кременів з верхнього і 75 непатинованих з нижнього культурних шарів. Цікаво, що серед виробів верхнього шару (глибина 0,8—1,4 м) походить значна кількість дрібних лусок, тоді як в заповненні яру зустрічалися крупні непатиновані відщепи з мінімальною кількістю лусок.

Вись. До північного краю розкопу в напрямку річки прирізано 22 м^2. Оброблені кремені (усього 788 екз.) залягали у верхній частині похованого бурого витачівського ґрунту на глибині 2,2—2,4 м. Насиченість знахідками шару значна, однак виразних знарядь небагато: два уламки біфасів, подвійна скребачка з носиком, кінцева скребачка, відщепи з ретушшю. Очевидно, досліджена ділянка була периферією пам'ятки, де відбувалася первинна обробка кременю.

Троянове 4В — насичене скупчення кременю граветського типу діаметром близько 10 м. Розкопано ділянку площею 13 м^2, що була прирізана до розкопу попередніх років у південно-західному напрямку. Загальна площа розкопу стоянки сягнула 125 м^2. Колекція кременю з розкопу стоянки Троянове 4В нараховує 1100 артефактів, з яких 26 можна зарахувати до морфологічно завершених ретушованих знарядь.

Розкопками останніх років стоянки Троянове 4В було практично повністю досліджено основне скупчення артефактів та майже повністю окреслено межі стоянки. Значно

Статистичні дані по розкопкам стоянок Новомиргородщини (2006—2017 рр.)

Стоянка	Крем'яні артефакти, од.	З них знарядь, од.	Площа, м^2	Глибина, м
1. Троянове 4	27127	1079	96	1,50
2. Троянове 4В	25362	1196	125	1,70
3. Вись	12942	270	300	2,50
4. Андріївка 4				
верхній шар	15505	730	180	1,60
нижній шар	6315	212	80	4,30
6. Коробчине — Курган	22795	754	101	2,50
7. Озерове	1661	43	63	1,50
Разом	111806	4284	935	—

поповнено крем'яну колекцію. Загальна кількість артефактів за 2008—2017 рр. сягнула 25362 екз.

За 12 років досліджень стоянки Троянове 4 та 4В розкопані практично на всій площі, Вись та Андріївка 4 досліджені майже на всій площі, лишилася хіба що периферія, Озерове має малонасичений шар, який ще можна досліджувати. Коробчине — Курган займає площу мінімум 200 × 100 м, тобто 20000 м² (2 га), а розкопано усього 100 м². Стоянку досліджувати можна і надалі, але пам'ятка катастрофічно швидко заростає акацією.

Отже, протягом 12 польових сезонів тривалістю по 1—1,5 місяці на рік кожен Археологічною експедицією НаУКМА та ІА НАНУ досліджено шість стоянок, одна з яких (Андріївка 4) двошарова. Загальна площа розкопів з шурфами майже 1000 м² при їх глибині від 1,50 до 4,30 м. Добуто близько 112000 крем'яних артефактів, в тому числі майже 4300 знарядь з ретушшю. За час досліджень стоянок Новомиргородщини підготовлено і видано 24 колективні публікації загальним обсягом близько 53,5 друк. арк., у тому числі монографія обсягом 35 друк. арк.

На початку робіт у 2006 р. було два можливі варіанти організації робіт: 1) *традиційний* для ІА НАНУ з виключною монополією начальника експедиції через авторське право на здобуті матеріали; 2) *співавторство* власника Відкритого листа начальника експедиції з керівниками розкопів окремих стоянок.

Приклад традиційного варіанту організації робіт маємо в багаторічних дослідженнях (10 сезонів) Д. Я. Телегіним багатошарового поселення Ігрень 8 на східній околиці Дніпра у 1970—80-х рр. Начальник експедиції і володар Відкритого листа мав монопольне право на матеріали. Керівники розкопів, які в останні сезони вже мали статус наукових співробітників, кандидатів наук і часом вели тривалі дослідження пам'ятки самостійно при відсутності начальника експедиції, не мали авторських прав на добуті матеріали.

Були всі підстави копати стоянки Новомиргородщини саме в такому, традиційному для археології XX ст., режимі. Спочатку на три роки сконцентрувати зусилля експедиції, чисельність якої коливалася від 15 до 40 людей, на одній пам'ятці, потім на другій, третій і так далі. Мінус такої організації досліджень полягав у недостатній мотивації фахових археологів, перш за все аспірантів, які брали участь в розкопках, окрім начальника експедиції та численних студентів-практикантів.

У 2001—2006 рр. при дослідженні неолітичних стоянок поблизу с. Добрянка в гирлі р. Вись були запрошені на правах співавторства фахові неолітчики М. Т. Товкайло та В. О. Манько. Це дало можливість, маючи один Відкритий лист на ім'я начальника експедиції, вести паралельно три розкопи з окремим керівником на кожному. З одного боку досягалася масштабність робіт, а з іншого — висока якість розкопок. Адже керівники розкопів були особисто зацікавлені в отриманні якісних, інформативних матеріалів, бо видавалися вони у колективних працях у співавторстві.



Рис. 1. Учасники Новомиргородської експедиції 2010 р.

Цей принцип колективного дослідження одночасно кількох стоянок на засадах співавторства з 2006 р. був застосований і при дослідженні куща палеолітичних стоянок в долині р. Велика Вись західніше м. Новомиргорода. Здійснювалося це за рахунок невеликих фінансових і матеріальних ресурсів Археологічної експедиції НаУКМА, а часом і особистих коштів. Спонсорську допомогу експедиції періодично надавав проф. Джозеф Картер з Техаського університету США.

Вели розкопи на окремих стоянках спеціально набрані аспіранти НаУКМА та пошукачі ІА НАНУ. Їм були затверджені теми кандидатських дисертацій відповідно матеріалам стоянок, які вони розкопували.

1. Троянове 4 — Д. О. Вєтров.
2. Троянове 4В — І. М. Хоптинець.
3. Вись — М. М. Беленко.
4. Коробчине — Курган — О. І. Нездолій.
5. Андріївка 4 — Т. О. Шевченко.

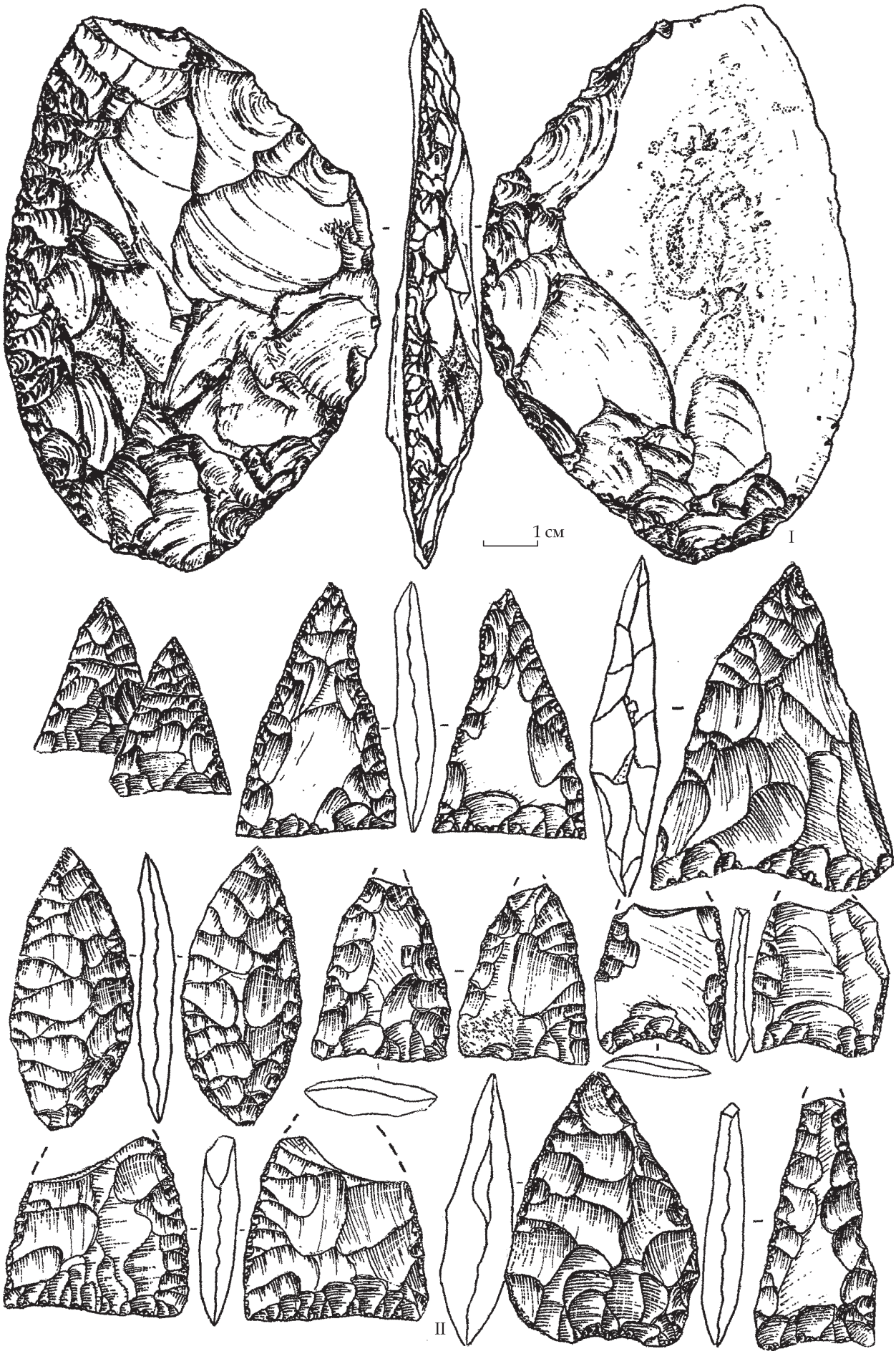

Рис. 2. Вироби з кременю: I — двобічно оброблений ніж з нижнього шару стоянки Андріївка 4; II — наконечники метальної зброї зі стоянки ранньої пори верхнього палеоліту Вись

Відстань між стоянками у кілька кілометрів зумовила розташування експедиції у трьох автономних таборах на відстані 3—4 км між ними. У деякі сезони число таборів скорочувалося до 1—2, залежно від виробничої необхідності. Начальник експедиції, зазвичай, вів якийсь один розкоп, періодично відвідуючи інші, керовані аспірантами. До робіт на правах співавторства також залучалися й відомі археологи кандидати наук М. Т. Товкайло, Ю. В. Кухарчук, В. О. Манько. Вони не лише керували розкопами, але й брали участь в написанні та ілюструванні колективних праць, зокрема колективної монографії 2013 р.

Аспіранти і пошукачі, що вели розкопи, працювали в нетипових для експедицій ІА НАНУ сприятливих умовах. Їх головною функцією було керівництво власним розкопом та контроль за камеральною обробкою добутих матеріалів. Публікації останніх з їх культурно-хронологічною інтерпретацією виходили у співавторстві.

Така організація колективних досліджень групи сусідніх палеолітичних стоянок дозволила досягти масштабності і високої якості робіт. Завдяки їй досліджено і введено в науковий обіг новий, раніше невідомий Новомиргородський кущ палеолітичних стоянок. У ході багаторічних досліджень була підготовлена група молодих фахових археологів-каміньщиків, кваліфікованих польовиків, керівників розкопів, організаторів експедицій. Усі вони забезпечені інформативними матеріалами для підготовки кандидатських дисертацій.

Можливо, багаторічний досвід роботи Археологічної експедиції НаУКМА та відділу археології кам'яної доби ІА НАНУ може стати в нагоді дослідникам при організації розкопок кількох сусідніх археологічних об'єктів в режимі паралельних досліджень.

Д. Кіосак

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОЇ ПАМ'ЯТКИ МЕЛЬНИЧНА КРУЧА

Мельнична Круча — відома неолітична пам'ятка на р. Південний Буг за 2—2,5 км на схід від с. Сабатинівка Благовіщенського р-ну Кіровоградської обл. Її дослідження здебільшого мали місце у 1930—40-х рр. Нещодавно роботи на пам'ятці було відновлено (шурфування 2011 р., розкопки 2012 і 2016 рр.).

2017 р. на місці, де двома шурфами (№ 3 і 4) 2016 р. виявлено шар з виробами кукрекської культурної традиції та кістками тура, було розбито розкоп 2 площею 4 × 10 м, довгою віссю на схід. Він розташовується за 4 м на схід від розкопу 1 (2012 і 2016 рр.). Із заходу до останнього прирізано смугу розміром 8 × 2 м, довгою віссю на захід. У локусі «Халупа вакара» закладено шурф 6 розміром 8 × 1 м, орієнтований вздовж берегу ріки. Таким чином, цього року відкрито 64 м^2 (здебільшого, на глибину 220 см від умовного нуля). Загальна відкрита площа на пам'ятці сягнула 106 м^2.

Прирізка до розкопу 1 принесла відносно невелику кількість матеріалу. Ближчі до ріки квадрати (19 і 20) майже не містили археологічних знахідок на глибинах, які б відповідали глибинам залягання основних культурно-вмісних відкладів решти площі розкопу 1. На глибині біля 100 см від умовного нуля відзначені численні рештки, схоже, однієї посудини, яка за характером обробки поверхонь, домішками та випалом найближчі аналогії знаходить серед посуду доби пізньої бронзи, зокрема з розташованого неподалік поселення Сабатинівка 1. Окремі черепки цього часу походять з інших квадратів з близьких глибин та з подібних відкладів. У квадратах 21 і 22 з прирізки найбільш насичений знахідками горизонт припадав на глибини 175—200 см та залягав у сіруватому суглинку. За матеріалами (кременевими виробами з характерної сировини) він, скоріш, нагадує знахідки з стратиграфічної одиниці 2 (SU2), яка на площі розкопу 1 міститься у жовтуватому супіску та лежить дещо вище (165—175 см). Ймовірно, цей горизонт треба гіпотетично пов'язувати з SU2a, яку 2016 р. виділено в квадратах 5 і 4. Вона також розміщувалася в сіруватому седименті на 180—205 см.

На площі розкопу 2 виявлено кілька слабко насичених концентрацій матеріалу. У жовтуватому супіску на глибинах 160—173 см зустрічалися нечисленні матеріали, які можна поставити у відповідність з SU2. Найвиразніша знахідка — фрагментована рогова мотика, знайдена в цьому горизонті. Мотика відноситься до типу Т-подібних

і має численні аналогії в неоліті Південного Бугу та Надпоріжжя.

Датовані радіовуглецевим методом зразки таких мотик походять з контекстів культури Ертебьоле, пара-неоліту Прибалтики та територіально близьких груп ранніх землеробів і в цілому час їх існування припадає на V тис. до н. е. Схоже, набагато раніші мезолітичні зразки цього типу походять з поселень Залізних Воріт (Алібег, Лепенський Вір та Власац). Проте, стару хроностратиграфію цих пам'яток спростовано, натомість, не зовсім зрозуміле місце Т-подібних мотик в новій хронологічній схемі. Принаймні, С. Вітезович у своїй недавній праці про рогову індустрію неоліту Дьєрдапу не вбачає необхідності зараховувати їх до старчевського комплексу матеріальної культури.

На квадратах 9—10 і 17—18 (у протилежних кінцях розкопу) виявлено два скупчення кременю та окремих великих кісток тварин в сіруватому суглинку на глибинах 200—210 см. Дещо вище, в тому самому седименті на квадратах 13 і 15 також було зафіксовано відносне збільшення кількості знахідок. Чи йдеться про два окремих горизонти культурного шару в сіруватому суглинку (SU4), чи про мікрорельєф єдиного горизонту, поки що не зрозуміло.

Кременевий інвентар з сіруватого суглинку (SU4) характеризується формами, які нагадують матеріали місцевого Кукреку (анетівської мезолітичної культури в розумінні В. Н. Станко): нуклеусом для правильних мікролітичних платівок, різцями на відщепах, мікропластинами, сколами оновлення площадок нуклеусів зі зняттям по більшій частині периметру. У сукупності з виразнішими знахідками попередніх років розкопок він дає змогу відносити культурні рештки SU4 до кукрекської культурної традиції. В. М. Даниленко відносив схожий кременевий комплекс з своїх робіт 1949 р. до печерської фази буго-дніпровської культури, а Д. Л. Гаскевич вважає, що йдеться про власне кукрекський мезолітичний комплекс. Важливим є однозначне встановлення його стратиграфічної позиції — у сіруватому суглинку, нижче від жовтого супіску, який містить SU2 (шар з мотиками).

Шурф 7 розбито за 140 м на північний захід від розкопу 1 (вище за течією р. Південний Буг). Тут в схиловому матеріалі під крутим берегом ріки зібрано незначну кількість кальцинованих кісток та розщеплених кременів. Шурф прорізає бровку крутого берегу надзаплави Південного Бугу. Послідовність нашарувань в цілому близька до розрізів розкопів 1 і 2 та відрізняється від останніх меншою потужністю. Над шарами фрагментованих кісток та мушель з кременевими виробами відповідно у сіруватому суглинку та жовтому супіску, на переході від нього до підґрунтя, зібрано певну кількість уламків кісток тварин, кременевих артефактів та черепків ліпного посуду. Посуд нагадує кераміку розташованого неподалік поселення Сабатинівка 1 (Трипілля В1). Привертає увагу фрагмент вінця столової посудини з фарбуванням — по світло-червоному фону основи широкі вишнево-червоні смуги, обмежені темнішими бурими тоншими смужками. Подібний посуд походить з колекції розкопок 1949 р. Його віднесено до Трипілля В1—В2.

Таким чином, 2017 р. виявлено південно-західну межу скупчення культурних залишків в жовтому супіску (SU2), досліджено біля 32 м^2 культурного шару кукрекської культурної традиції (SU4) та вперше виявлено вироби трипільської культури в стратиграфічній послідовності з рештою шарів.

Д. Кіосак, В. Денисюк, А. Колесниченко

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК НЕОЛІТУ-ЕНЕОЛІТУ В ГАЙВОРОНСЬКОМУ ТА БЛАГОВІЩЕНСЬКОМУ РАЙОНАХ КІРОВОГРАДЩИНИ

Цього року в ході розвідок Подільсько-Причорноморської експедиції в Гайворонському та Благовіщенському р-нах Кіровоградської обл. було обстежено 18 місцезнаходжень. Із них чотири відкрито вперше. Матеріали кам'яної доби виявлено на трьох пам'ятках. До трипільської культури відносяться колекції з дев'яти поселень, п'ять пам'яток містили матеріали доби пізньої бронзи, з них три — переважно відносилися до цієї епохи. Знахідки фрагмен-

тів кераміки перших століть нашої ери були практично повсюдними і присутні на 11 пунктах, з яких переважно до черняхівської культури відносяться колекції трьох поселень. Зокрема, відзначено нові поселення: Гренівка II, Козачий Яр V, а також нові пункти знахідок: Могильна 2а, Козачий Яр IV.

На раніше відомих поселеннях Березівка, Козачий Яр I—III, Жакчик III—IV, Гренівка було зібрано додаткові матеріали, які значно доповнили уявлення про ці пам'ятки. Площу поширення знахідок було окреслено та складено їх плани за допомогою GPS.

Три пам'ятки було прошурфовано у пошуках культурного шару. На поселенні Сабатинівка один шурф виявив потужні, насичені матеріалом культурні відклади. Матеріали з них належали добі пізньої бронзи та трипільській культурі. У той самий час, культурні шари лежать один над одним без стерильного проміжку. Судячи по всьому, порушення культурного шару носили змішаний антропогенний (перекоп у шурфі 2), органогенний (землерийні) та природний (схилові процеси) характер. Можливо, вдалося виявити східну стінку розкопу V 1948 р., що дає змогу вписати плани розкопок 1938—1948 рр. до сучасного ландшафту

Шурфування стоянки Могильна III дозволило описати стратиграфію пам'ятки, пов'язати рівень залягання знахідок з геологічним шаром (сірим підґрунтям). Фіксація поверхневих зборів за допомогою GPS-приймача свідчить скоріш на користь великої площі цієї пам'ятки — 20—25 га.

На поселенні Могильна V зачисткою досліджено майже повністю зруйновану яму Трипілля А. Об'єкт приніс досить численну археозоологічну колекцію, виріб з шліфованого каменю, антропоморфну статуетку, черепки ліпного посуду.

Стоянка Жакчик III дала досить численний та виразний кременевий підйомний матеріал. Серед матеріалів зібраної колекції зустрічаються артефакти, які нагадують фрагменти столового посуду культури лінійно-стрічкової кераміки та її вироби з кременю.

Результати розвідок Подільсько-Причорноморської експедиції свідчать, що згадані райони мають значний археологічний потенціал, який ще далеко не вичерпаний до кінця. Продовження початих робіт дозволить поглибити та перевірити одержані минулого року результати. Так, зокрема шурфуванням варто перевірити наявність та природу культурного шару на пам'ятках Жакчик III та Ташлик, можливо, ділянки збереженого культурного шару (шарів?) вдасться зафіксувати на Сабатинівці 1.

І. Козир, Т. Боровик, К. Панченко, М. Сичов, О. Чорний

РОБОТИ ЕКСПЕДИЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

У 2017 р. виповнилося 20 років Торговицькій середньовічній експедиції Центральноукраїнського державного педагогічного університету, яка проводить дослідження пам'ятки золотоординського часу біля с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Комплекс, який знаходиться на правому березі р. Синюха — припливу Південного Бугу, складається з поселення та ґрунтового могильника. Він належить до типу пам'яток золотоординської міської культури та датований першою половиною — серединою XIV ст. За нумізматичними матеріалами верхньою межею існування золотоординського міста можна вважати початок 60-х рр. XIV ст.

Була продовжена робота на розкопі 1 — ґрунтовому могильнику, який розташований на крутому схилі правого берега р. Синюха за північно-східною околицею с. Торговиця. Досліджено вісім поховань (всього відкрито 602 поховання). Загальна площа могильника становить близько 2700 м^2.

Усі поховання розміщені по осі південний захід — північний схід та орієнтовані головою на південний захід. Контури і розміри могильних ям не визначаються, що характерно для Торговицького могильника, оскільки поховання здійснювались у шарі намитого з гори чорнозему. Більшість поховань безінвентарні, частина — зруйновані пізнішими могилами. Ця риса також неодноразово від-



Рис. 1. Залишки обгорілих дерев'яних конструкцій, урочище «Сині Роси», розкоп X

значалася для могильника. У заповненні зрідка траплялися залізні ковані цвяхи, фрагменти червоноглиняної та полив'яної кераміки. У засипці поховання 595 знайдений залізний замок, в похованні 599 поряд з кістками ступнів ніг виявлені залізні заклепки від взуття.

Оскільки досліджуване золотоординське місто перекрите сучасною забудовою с. Торговиця, то, як і щорічно, було проведено обстеження та шурфування на площі поселення. Виявили нові ділянки культурного шару золотоординського часу та модерної доби (XVIII—XIX ст.). Серед золотоординських знахідок присутні фрагменти гончарного червоноглиняного та полив'яного посуду, кашину та мідний джучидський пул. Також трапились одиничні фрагменти стінок трипільської кераміки.

Продовжили роботи на об'єкті, який був відкритий у 2015 р. в урочищі «Сині Роси» за 2,5 км на північний схід від околиці с. Торговиця. Там на березі р. Синюхи місцевими жителями були виявлені артефакти золотоординського часу. Шурфуванням було встановлено наявність культурного шару. У 2017 р. тут закладено новий розкоп 10 площею 32 м^2. Західний сектор розкопу зачепив частину заглибленого житла (?). Виявлений завал обгорілих дерев'яних конструкцій (рис. 1). У заповненні знайдені кістки тварин, уламки залізних виробів, фрагменти типової золотоординської червоноглиняної та полив'яної кераміки і одна ціла червоноглиняна миска на кільцевому піддоні з вертикальним бортиком (рис. 2). Серед виробів із заліза — наконечник стріли. У східному секторі розкопу зафіксовані рештки глинобитної стіни й фрагменти кераміки з «описко», що належить XVII—XVIII ст., та уламок коробчастої кахлі цього ж часу.

Таким чином, об'єкт в урочищі «Сині Роси» є перспективним для подальшого до-

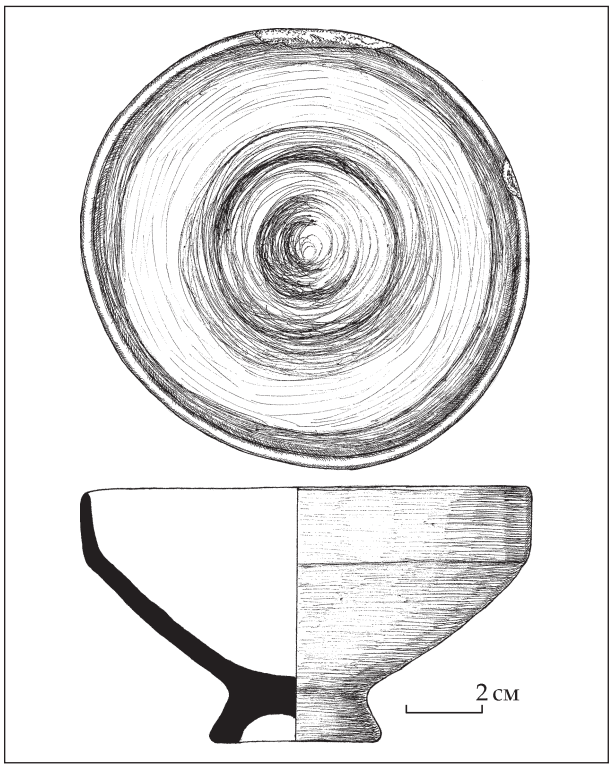

Рис. 2. Червоноглиняна миска на кільцевому піддоні, урочище «Сині Роси», розкоп X

слідження. Його певна віддаленість від золотоординського міста на території с. Торговиця та відкриття заглибленого житла (?) дають підстави припустити наявність ще одного супутнього поселення на берегах річки Синюхи. Примітним є той факт, що на «Синіх Росах» так само, як і в Торговиці, фіксуються потужні сліди пожежі, наслідком якої стало припинення життя у цих населених пунктах Золотої Орди.

Також у польовому сезоні експедиція Центральноукраїнського державного педагогічного університету проводила археологічні дослідження кургану 33 курганної групи VIII біля с. Васине Знам'янського р-ну Кіровоградської обл. (рис. 3).

Навесні 2017 р. під час глибокої оранки у насипу кургану було виявлено верхню частину скіфської кам'яної антропоморфної стели з рельєфними зображеннями та свіжим зламом. Артефакт був фактично врятований завдяки співпраці археологічної лабораторії ЦДПУ та Служби безпеки України у Кіровоградській обл. Археологічні розкопки проведено у серпні—вересні 2017 р. Фінансування робіт здійснювала Мошоринська сільська рада Знам'янського р-ну за сприяння Кіровоградської облдержадміністрації.

Під час розкопок кургану у його північно-східному секторі виявлені значні сліди руйнувань часів Другої світової війни: ділянки перемішаного ґрунту, бліндаж, окопи, які дивом не пошкодили скіфську гробницю.



Рис. 3. Курган 33 групи VIII біля с. Васине, загальний вигляд зі сходу

Знайдені снаряд, граната, гільзи від куль, залишки рації та залізних предметів, дріт, металевий посуд. Також на глибині 0,2 м від поверхні кургану було виявлено поруйновану нижню частину кістяка. Стан кісток дозволяє зарахувати його до періоду війни.

Курган висотою 1,7 м, діаметром 48 м містив основне скіфське поховання, здійснене на поверхні древнього горизонту. Поховальна споруда мала вигляд наземної дерев'яної гробниці у формі правильного квадрату, орієнтованого за сторонами світу із незначними відхиленнями, розмірами 5,5 × 5,5 м з пласким дерев'яним перекриттям. Несучі конструкції — 10 дерев'яних стовпів, вкопаних вертикально по кутках та вздовж стінок, підпирали каркас, виведений з дерев'яних брусів товщиною 0,15—0,2 м.

Навколо гробниці була зведена складна дерев'яна конструкція. Шари колод та їх сегментів були щільно викладені горизонтально на всю висоту гробниці перпендикулярно до її стінок та радіально на кутах. Частина колод були оброблені, а на частині збереглися залишки кори. Загальний діаметр дерев'яної споруди — 12,5—13 м, висота — 1,3—1,5 м. Кладка з колод похило звужувалась до вершини, утворюючи своєрідну «піраміду», яка була частково спалена. Обгоріли дерев'яна зовнішня конструкція та в окремих місцях перекриття гробниці. У південному, південно-західному та південно-східному секторах дерев'яна конструкція була додатково перекрита шаром глини, який теж частково був обпалений. Навколо гробниці на рівні давнього горизонту було

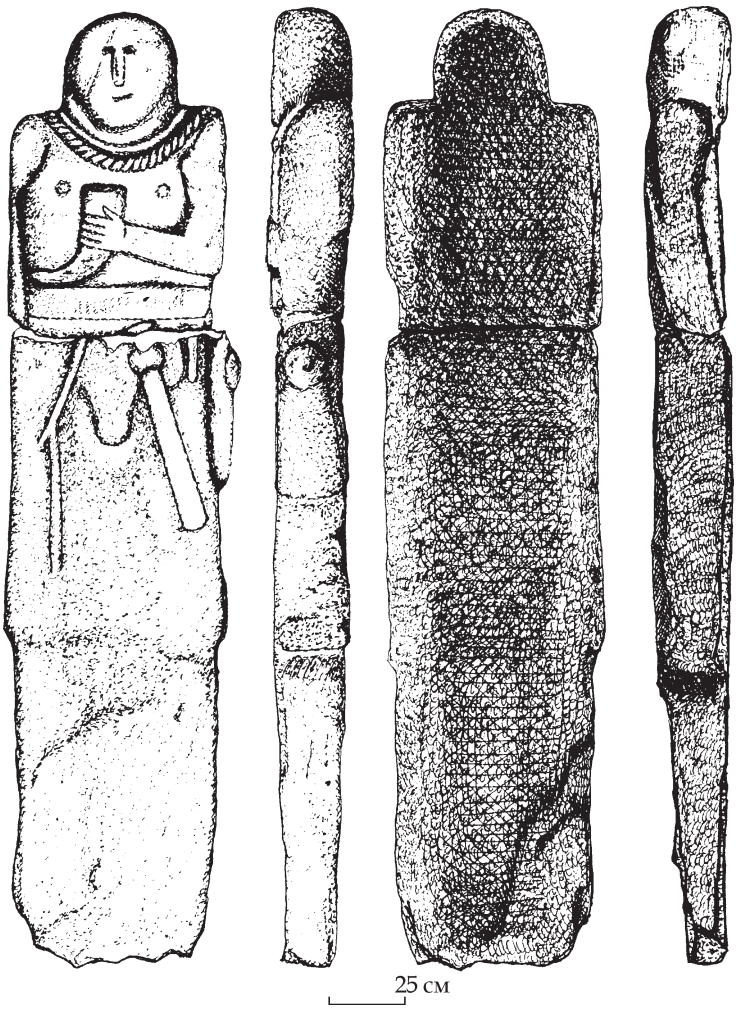

Рис. 4. Кам'яна статуя, курган 33 групи VIII біля с. Васине

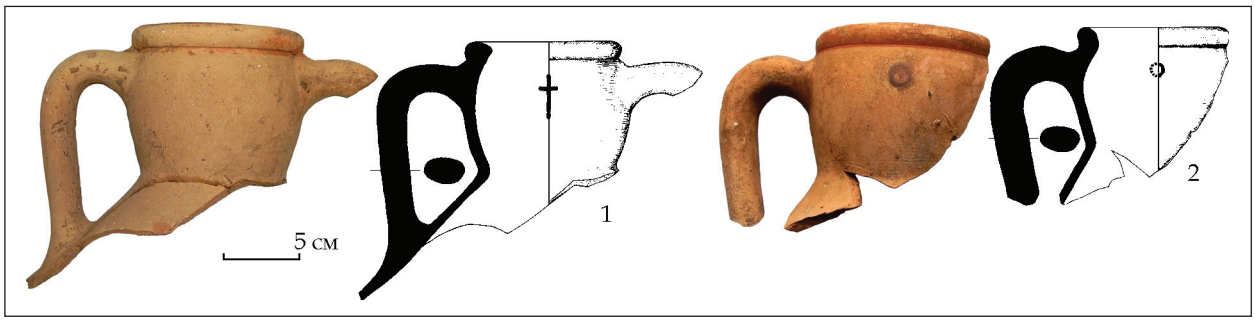

Рис. 5. Фрагменти хіоських амфор, курган 33 групи VIII біля с. Васине

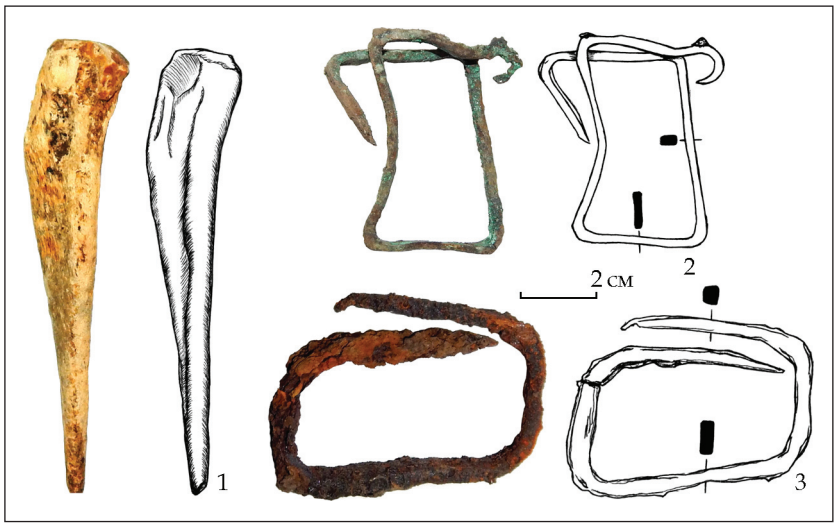

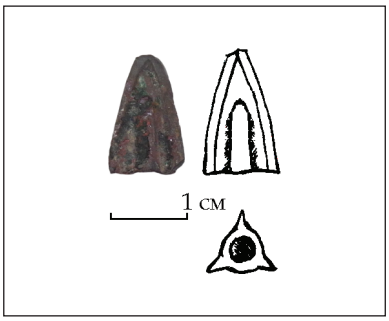

Рис. 6. Знахідки з кургану 33 групи VIII біля с. Васине: 1 — кістяна проколка; 2 — бронзова скоба; 3 — залізна скоба

Рис. 7. Бронзовий наконечник стріли, курган 33 групи VIII біля с. Васине

виявлено дерев'яний поміст шириною 2—3,8 м.

Курган був оточений кільцевим ровом трапецієподібної форми з двома перемичками у західному та східному секторах. Глибина рову — 1,8—1,9 м, ширина — 2,3—3,2 м. У заповненні рову та у насипу кургану виявлені залишки тризни — кістки тварин, фрагменти амфор та ліпних посудин.

У заповненні дерев'яної гробниці знайдено нижню частину антропоморфної стели (рис. 4). Виготовлена стела з місцевого сірого граніту методом тесання, гравірування та шліфовки. Кам'яна скульптура висотою 2,65 м представляє собою однобічне масивне зображення воїна, що стоїть. Нижній край стели — шип, був виділений уступом та звужений донизу. Залишків бази чи будь-яких інших пристосувань для умонтування скульптури на місці знахідки не виявлено. Очевидно, вона була вкопана на вершині кургану, а після руйнування дерев'яного перекриття під своєю вагою опустилася всередину гробниці.

За морфологічним типом стела належить до антропоморфних плоских скульптур з достатньо реалістичним зображенням. Виділяються рельєфно змодельовані обличчя, плечі, руки, а також окремі деталі. На шиї зображені дві гривни, одна з яких пряма, інша — вита. Права рука випрямлена та притиснута до тулуба, ліва — зігнута в лікті, тримає попереду грудей ритон. На грудях позначені елементи захисного обладунку (?). У нижній частині тулуба зображений пояс, до якого спереду прикріплені у районі лівого стегна меч та точильний брусок, а в районі правого — нагайка. Також нижче пояса позначений фал. На лівому боці стели на поясі рельєфно виступає закріплений горит, прикрашений округлою умбоноподібною бляхою. На поверхні стели, особливо на її лицьовій частині, добре помітні пошкодження, заподіяні плугом.

Поховання було вщент пограбоване в давнину, вірогідно, через пролом у верхньому перекритті гробниці. В окремих місцях був зафіксований тлін від підстилки (циновка?). Кістяк похованого відсутній. Під західною стінкою гробниці знаходився частково поруйнований кістяк служника без речей.

Знахідки походять з насипу кургану, рову та заповнення гробниці. Переважають уламки античних амфор та кістки тварин. Виявлені фрагменти пухлогорлих хіоських амфор (рис. 5). Вінця та ручки посудин прикрашені червоною або коричневою фарбою. На двох горловинах від амфор такою ж фарбою були позначені діпінті (один у формі кільця, інший — хреста). Також були знайдені фраг-

менти тонкостінної чорнолакової чашечки. Збереглися залишки дерев'яних підносів з жертовною їжею та бронзові й залізні скоби від них (рис. 6: 2, 3). На дні гробниці виявлений бронзовий трилопатевий наконечник стріли базисного типу (рис. 7) та кістяна проколка (рис. 6: 1).

За сукупністю знахідок та зображень на стелі курган можна датувати рубежем VI—V ст. до н. е.

О. Нездолій

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ СЕЛА КОРОБЧИНЕ

Скупчення різночасових пам'яток епохи каменю, розташованих у басейні р. Велика Вись між м. Новомиргород і с. Коробчине, традиційно пов'язують із відслоненнями якісної крем'яної сировини в ярах останнього. Разом з тим, неощадне розщеплення і значна кількість масивних конкрецій на окремих стоянках регіону, при врахуванні геоморфологічних особливостей басейну річки та розчленованого різнорідного рельєфу місцевості, дають підстави припускати наявність інших, ближчих до пам'яток, родовищ кам'яної сировини.

Із метою пошуку доступних джерел кременю автором були проведені розвідувальні дослідження найближчих балок та ярів довкола стоянки Коробчине — Курган. У ході робіт використовувалася топографічна мапа масштабом 1 : 10000. Для уточнення стратиграфічної позиції і з'ясування основних місцевих закономірностей відслонення сировини першими були відвідані яри з доступними кременями в балці у південно-західній частині с. Коробчине (рис. 1: 2). Наступним був досліджений десятиметровий завглибшки яр, що знаходиться у східній частині урочища Байрак, на відстані близько 1 км від стоянки Коробчине — Курган. На дні цього яру в 2013 р. виявлені кілька невеликих пересохлих жовен кременю. У ході обстежен-

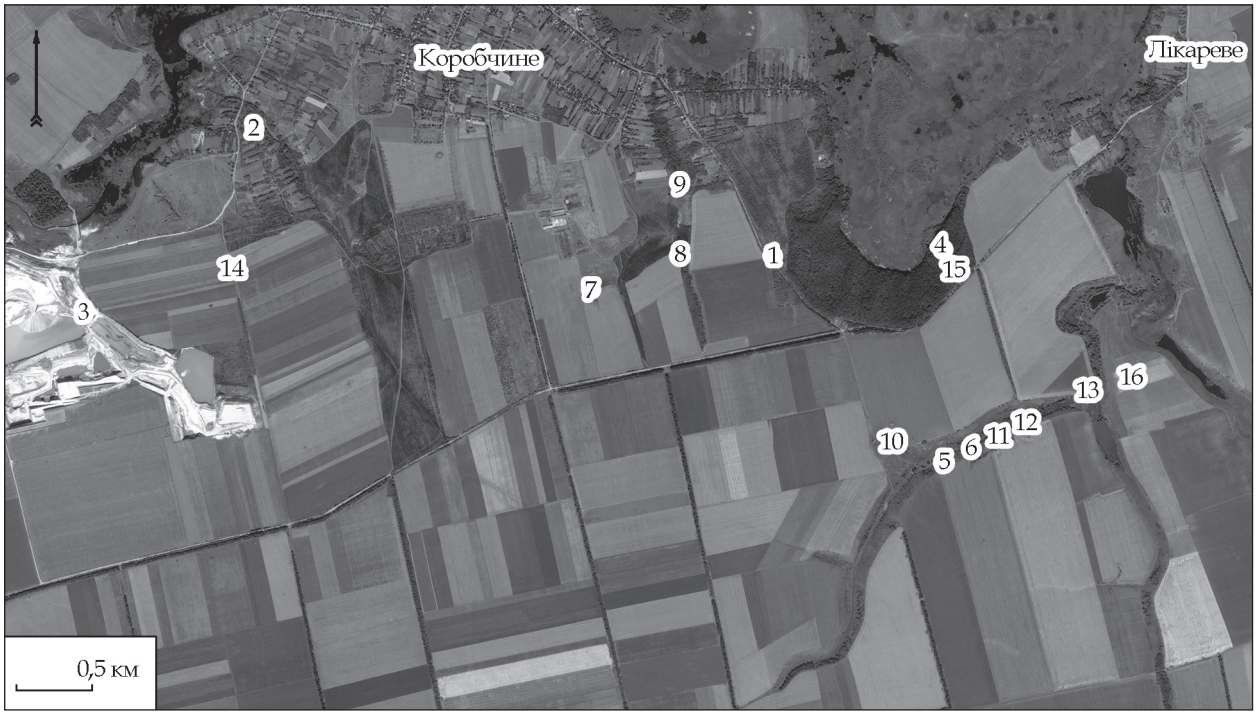

Рис. 1. Мапа проведених досліджень: 1 — стоянка Коробчине — Курган; 2 — яри з відслоненнями крем'яної сировини, крейди, мергелю та ін.; 3 — колишній яр із відслоненнями крем'яної сировини (нині територія ГЗК із видобутку ільменіту); 4—6 — яри та місця з відслоненнями крейди, мергелю та ін.; 7—13 — обстежені яри; 14 — місцезнаходження Коробчине 11; 15 — місцезнаходження Яр-Байрак; 16 — місцезнаходження Корчувате

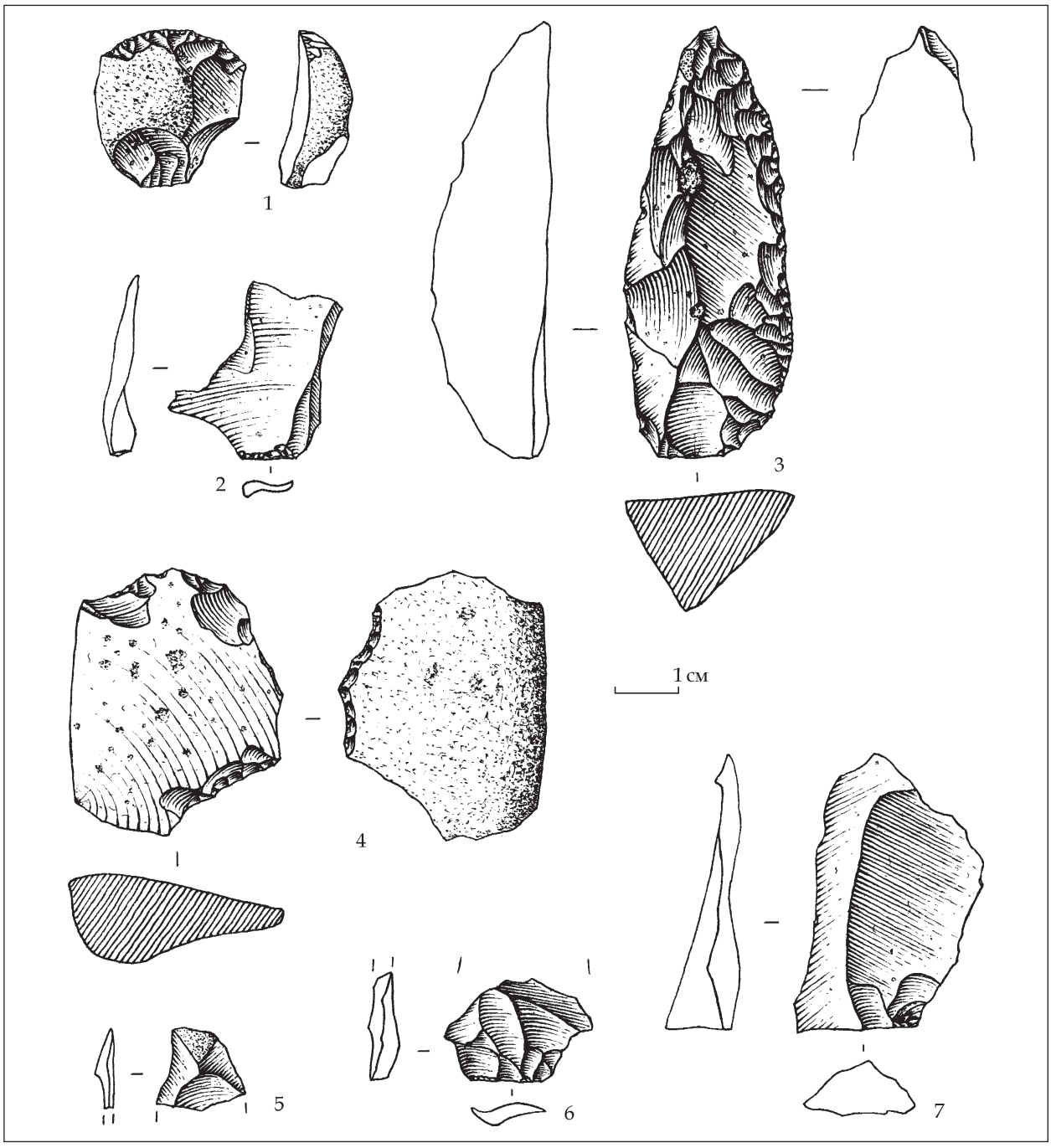

Рис. 2. Крем'яні артефакти: 1, 2, 7 — Яр-Байрак; 3, 4 — Коробчине 11; 5, 6 — Корчувате

ня встановлено, що борти вкриті деревною і щільною чагарниковою рослинністю, яка зупиняє ерозійні процеси та робить схили пологішими, перетворює яр у балку. Високі борти яру вкриті потужною пачкою осипу. У результаті зачистки невеликої ділянки з прямовисною стінкою з'ясовано, що стратиграфія відкладів подібна до нашарувань коробчинських ярів із доступною сировиною. У зачистці знайдені численні конкреції крейди та мергелю, кремені не виявлені (рис. 1: 4).

Серед обстежених ярів (найглибший 5,7 м) безіменної балки (рис. 1: 7—9), що знаходиться за 0,5 км на захід від стоянки, лише один мав круті, густо задерновані схили. Решта об'єктів були завалені сухостоєм і мали щільну деревну та чагарникову рослинність на відносно пологих схилах.

Під час обстеження балки Мала, що знаходиться за 1,5 км на південний схід від Коробчине — Кургану, у місці, де ґрунтова дорога перетинає південний схил балки, на відносно похилому борті виявлені відклади аналогічні нашаруванням коробчинських ярів (рис. 1: 5). Вони насичені переважно дрібними конкреціями крейди, серед яких знайдені кілька невеликих гальок кременю. Подібні відклади зафіксовані на цьому ж борті бал-

ки в нашаруваннях схилу найближчого яру на схід від дороги (рис. 1: 6). Решта ярів задернована та вкрита щільною чагарниковою рослинністю.

У ході досліджень ярів із крем'яними відслоненнями, на південно-західній околиці с. Коробчине на шляху було виявлене скупчення крем'яних артефактів. Знахідки зібрані на ґрунтовій дорозі, що сполучає західну частину села з автошляхом Новоархангельськ — Новомиргород, на відстані близько 1,5 км від останнього. Місцезнаходження розташоване в центральній частині плато між Крем'яним Яром на заході та балкою з відслоненнями крем'яної сировини зі східного боку (рис. 1: 14). Артефакти містилися в ґрунтовій дорозі, на її відрізку протяжністю 15—20 м. Підйомний матеріал при поверхневому огляді правої та лівої сторони шляху не виявлений. Дорога заглиблена в ґрунт на кілька десятків сантиметрів. За станом збереженості поверхні та морфологічними особливостями крем'яні вироби можна розділити на дві групи.

Предмети першого комплексу інтенсивно патиновані, патина має жовтувато-молочний колір, на поверхнях окремих знахідок простежується легкий люстр. Вироби у значній мірі кородовані, на кількох речах присутні залишки вапнякової кірки. Серед знахідок наявні відщепи та їхні фрагменти, відщепи та їхні уламки з ретушшю, уламки кременю зі слідами розщеплення. Предмети відносно масивні, на поверхнях більшості присутні рештки жовневої кірки. Цілі площадки представлені кірковими, гладкими та повздовжніми варіантами. Відмічене застосування прийомів зняття карнизу та зворотної редукції. Простежене конвергентне та радіальне огранення дорсальних поверхонь. Серед відщепів із ретушшю привертає увагу первинний скол, в обробці якого застосований крутий і напівкрутий різнофасетковий лусковий альтернативний фасетаж (рис. 2: 4). Предмет має виражену акомодаційну ділянку, що разом з іншими ознаками, дозволяє умовно інтерпретувати виріб як атипове скребло-ніж.

Другий комплекс представлений меншою кількістю артефактів і відрізняється від першого, головним чином, молочно-білою матовою патиною та слабшим ступенем кородованості поверхні. Серед знахідок наявні відщепи, фрагменти відщепів і знаряддя (рис. 2: 3). За основними техніко-типологічними показниками предмети другої групи подібні виробам із першого комплексу. Знаряддя має сліди вторинної реутилізації, що помітні за кольором патини: жовтувато-молочної з легким блиском первинної поверхні виробу та молочно-білого забарвлення після вторинного переоформлення. У процесі реутилізації крутою лусковою та лусковою східчастою ретушшю оброблено дорсальну поверхню однієї з повздовжніх сторін. Протилежна сторона зазнала менших змін, крайова ретуш спорадична. Зважаючи на особливості обробки виробу, знаряддя може бути інтерпретоване як скребло-ніж або, меншою мірою, як видовженої форми гостроконечник.

За станом збереженості поверхні, морфологією та техніко-типологічними особливостями крем'яні вироби першого та другого комплексів, враховуючи невелику кількість і представленість підйомного матеріалу, можна попередньо визначити належними до середньопалеолітичного періоду та пізньосередньопалеолітичного / ранньоверхньопалеолітичного часу, відповідно. Найближчі аналогії місцезнаходження Коробчине 11 може мати у мустьєрських матеріалах із пунктів Крем'яного Яру і комплексах Коробчине 3, 4 і 6.

При обстеженні яру в урочищі Байрак в осипу відкладів верхньої частини його південно-східного борту виявлене скупчення патинованих крем'яних артефактів. Підйомний матеріал був зібраний як на стінці яру, так і на краю схилу, на ділянці завдовжки 15—20 м. За 130 м у південно-східному напрямку від пункту знаходиться шосе Новоархангельськ — Новомиргород. Топографічно місцезнаходження локалізоване на схилі невеликого мису високого плато лівого берега Великої Висі (рис. 1: 15). Мис утворений між двома давніми балками-ярами у східній частині урочища. У пізніший час десятиметровий яр прорізав мис у напрямку з півночі на південь. У результаті невеликої зачистки схилу встановлено, що на глибині близько 20 см голоценові відклади підстилає палевого кольору пилуватий лес, у верхах якого виявлені кілька крем'яних артефактів (патиновані відщепи та лусочки). У нижній частині зачистки (30—60 см) знахідки відсутні. Артефакти представлені двома комплексами.

Предмети першого комплексу виявлені в зборах на краю схилу й у відкладах осипу. Вироби виготовлені з пористої, з численними включеннями, темно-сірого кольору крем'яної сировини. Вони нерівномірно вкриті слабкою білувато-блакитною патиною. Крем'яні артефакти представлені відщепами, їхніми уламками та короткою кінцевою скребачкою на відщепі (рис. 2: 1).

Вироби другого комплексу знайдені в осипу на схилі та в зачистці борту. Артефакти вкриті молочно-блакитною, білою патиною, частина виробів має вкриту тріщинами структуру поверхні (вплив високих температур). Серед знахідок наявні відщепи,

фрагменти обпеченого кременю зі слідами розщеплення, їхні уламки та луски. Цілі відщепи представлені виробами з видовженими пропорціями, вони доволі широкі, їхня дорсальна поверхня має паралельну огранку (рис. 2: 2, 7). При підготовці гладких площадок використаний прийом редукції.

За станом збереженості поверхні, сировиною, стратиграфічним заляганням і технікотипологічними особливостями крем'яні вироби першого та другого комплексів пункту Яр — Байрак, враховуючи невелику кількість знахідок, можна попередньо зарахувати до мезо-енеолітичного часу та верхнього палеоліту, відповідно. Найближчі аналогії першого комплексу можуть бути виявлені в матеріалах Коробчине 8 та голоценовому комплексі Коробчине — Курган. Другий комплекс може мати паралелі серед найближчих верхньопалеолітичних пам'яток Коробчине 9 та Озерове.

Після проведених обстежень балки Малої, на східному узбіччі ґрунтової дороги, на мису утвореному між балками Корчувата та Викняна, було виявлене скупчення дрібних патинованих артефактів. Місцезнаходження розташоване на відстані близько 1,3 км у південному напрямку від крайньої південно-західної забудови с. Лікареве (рис. 1: 16). Підйомний матеріал продовжувався на невизначену відстань вглиб мису, засадженого сільськогосподарськими рослинами, у напрямку його верхньої частини. Артефакти (рис. 2: 5, 6) вкриті молочно-білою патиною, легко кородовані. Наявні гладкі ударні площадки зі слідами редукції та зняття карнизу. Простежується паралельне та конвергентне огранення дорсальних поверхонь. Нечисленність і фрагментованість знахідок не дає можливості говорити про їхню культурну приналежність, але за рядом специфічних ознак місцезнаходження Корчувате можна умовно позначити як верхньопалеолітичне.

У результаті проведених досліджень у кількох ярах довкола стоянки Коробчине — Курган виявлена стратиграфія відкладів, подібна за нашаруваннями до коробчинських ярів із крем'яною сировиною. Хоча крем'яні жовна в них не були зафіксовані, однак зберігається можливість їхньої наявності та доступності на різних хронологічних етапах розвитку відповідних форм рельєфу місцевості. Знайдені три нові місцезнаходження, два з яких перспективні для подальших археологічних досліджень.

О. Орлик, М. Тупчієнко

РОЗВІДКИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Робочою групою з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» проводились розвідки та інвентаризація пам'яток археології, розташованих на території 12 сільських рад Бобринецького, Долинського, Знам'янського, Новоукраїнського, Новомиргородського, Олександрівського та Олександрійського р-нів. Потреба в розвідках викликана слабою обстеженістю центральної частини Кіровоградщини, особливо верхів'я річок Інгулець, Інгул та Тясмин. При обстеженні територій основна увага була зосереджена на уточненні та фіксації (за допомогою GPS 72H Garmin) географічних координат пам'яток і візуальній оцінці стану збереженості, зовнішнього вигляду, прив'язок, тощо. Перевірено стан збереженості 83 курганів, виявлено 73 кургани. Обстежено поселення скіфської культури Гостинне I.

Бобринецький р-н. Перевірено використання землекористувачами шести пам'яток та одного об'єкта культурної спадщини, розташованих на території Бобринецької об'єднаної територіальної громади. Складено акти технічного стану та передано до Департаменту культури, туризму та охорони культурної спадщини і Управління захисту економіки у Кіровоградській обл.

Долинський р-н. Обстежена територія двох сільських рад. Перевірено стан збереженості 10 курганів. Виявлено 20 курганів. Пам'ятки та об'єкти описано, прив'язано до світової системи координат.

Знам'янський р-н. Обстежена територія трьох сільських рад. Перевірено стан збереженості шести курганів. Виявлено 28 курганів. Пам'ятки та об'єкти описано, прив'язано до світової системи координат. Складено акти технічного стану та передано до Департаменту культури, туризму та охорони культурної спадщини.

У ході будівництва об'їзної дороги біля м. Знам'янка траншея шириною близько 40 м і глибиною від 1 до 5 м розрізала природний

пагорб у напрямку захід — південний захід — схід — північний схід. За 160 м на північ від траншеї розташоване поселення скіфської культури *Гостинне І*. У північному — північно-західному борті траншеї дообстежено рештки однієї напівземлянки з рештками каркасної глинобитної печі та п'яти господарчих ям дзвоновидної форми. Можливо, це залишки південно-східної окраїни поселення.

Розкопані землянка і господарчі ями були заповнені гумусованим ґрунтом, попелом, кістками тварин із слідами кухонної обробки та обпалені у вогні, фрагментами характерної ліпної кераміки, стінками та фрагментами ручок грецьких амфор, а у ямі 7 виявлено вотивну мисочку.

Кераміка представлена ліпними горщиками, вінця яких прикрашали защипи, пальцеві вдавлення, косі насічки, проколи, на плічках пальцеві вдавлення, гладенький трикутний в розрізі валик на горлі чи плічках. На двох фрагментах донець виявлені відбитки тканини (рисунок).

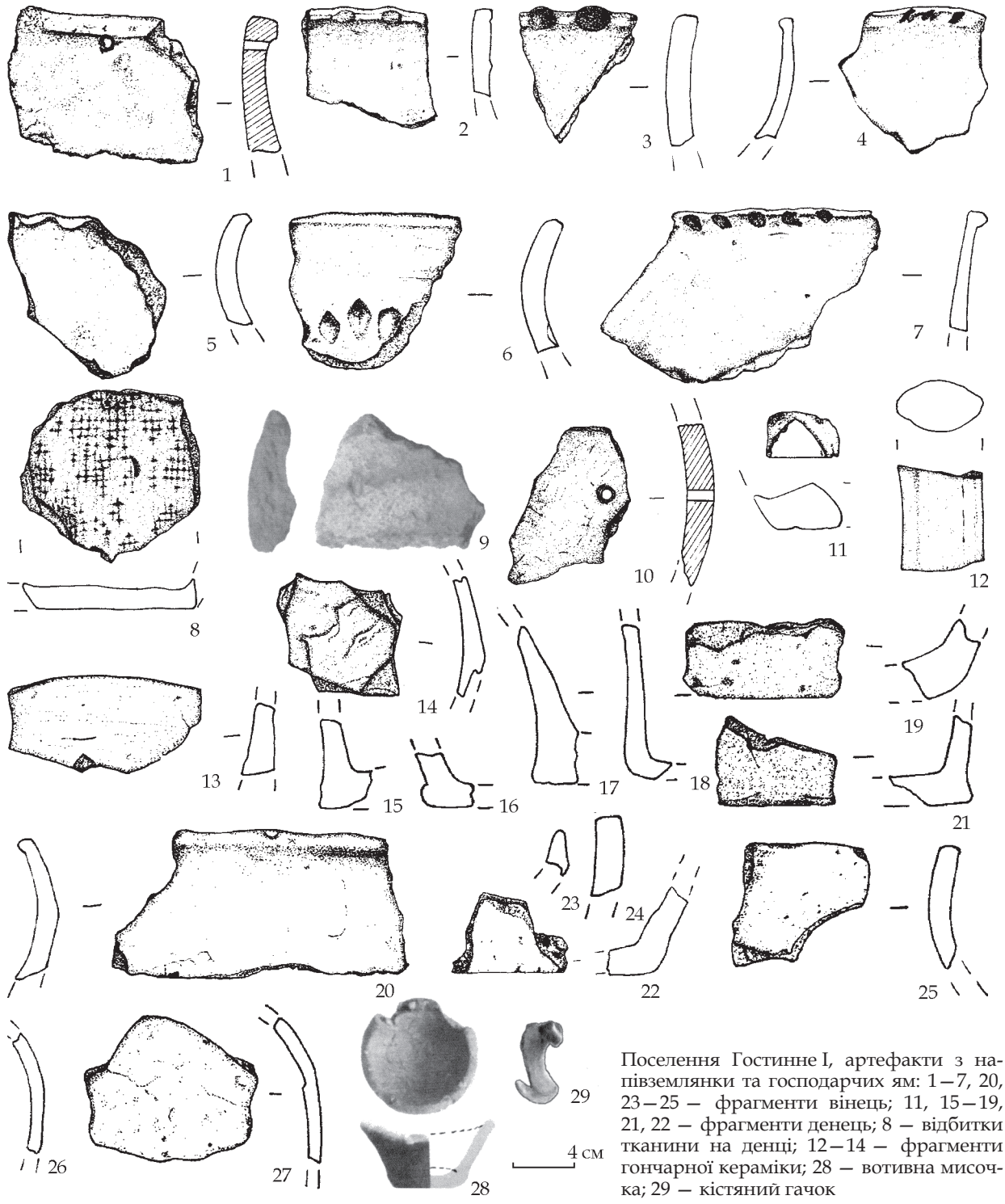

Поселення Гостинне І, артефакти з напівземлянки та господарчих ям: 1—7, 20, 23—25 — фрагменти вінець; 11, 15—19, 21, 22 — фрагменти денець; 8 — відбитки тканини на денці; 12—14 — фрагменти гончарної кераміки; 28 — вотивна мисочка; 29 — кістяний гачок

Розкопані об'єкти представляють собою цілісний господарчий комплекс — землянку і господарчі ями, яких між бортами траншеї могло бути кілька (3 — 10). Виявлений під час розкопок археологічний матеріал дозволяє датувати зруйновані під час будівництва дороги археологічні об'єкти скіфським часом — кінець VI — перша половина V ст. до н. е.

Новомиргородський р-н. Продовжено обстеження території Панчівської сільської ради. При огляді земель, які передавались учасникам АТО, перевірено стан збереженості кургану, виявленого О. В. Цвек та П. І. Озеровим в 1987—1989 рр. Об'єкт описано, прив'язано до світової системи координат.

Новоукраїнський р-н. Частково обстежувалась територія Новомиколаївської сільської ради. Виявлено три кургани. Усі об'єкти описано, прив'язано до системи координат.

Олександрівський р-н. На території двох сільських рад перевірено стан збереженості дев'яти курганів. Пам'ятки описано та прив'язано до системи координат.

Олександрійський р-н. Обстежена територія двох сільських рад. Перевірено стан збереженості 53 курганів. Виявлено 20 курганів. Пам'ятки та об'єкти описано, прив'язано до системи координат.

С. Скорий, О. Орлик, Р. Зимовець

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ НА ПІВДНІ КІРОВОГРАДЩИНИ

Кіровоградська експедиція ІА НАНУ дослідила курган поблизу с. Богданівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл. Він входив до складу групи насипів різного розміру: від 0,25—0,30 м до 8,0 м висотою. Ця група розташована на підвищені, над долиною річки Сугоклея — правого притока Інгулу.

Необхідність розкопок диктувалася різноманітними факторами: 1) активним руйнуванням пам'ятки сільськогосподарськими роботами; 2) сучасним пограбуванням частини курганів групи; 3) малою вивченістю цієї степової частини Кіровоградської обл.

Курган виявився скіфським. Надмогильна конструкція на рівні давнього горизонту (ДГ) являла собою панцир, що був споруджений з декількох шарів рваного каменю різних розмірів. Панцир мав форму овалу, розмірами 10,5 × 8,5 м, при максимальній висоті 0,25—0,30 м від рівня ДГ і був у певній мірі пошкоджений оранкою (рис. 1). Найбільш добре кам'яний накид зберігся в південній частині. По всій площі між камінням фіксувалися дуже невиразні, дрібні уламки античних амфор, які, скоріш за все, пов'язані з тризною.

У кургані відкрито 2 поховання: основне, в досить глибокій катакомбі, і впускне — в звичайній ямі. Обидві могили пограбовані в давнину.

Катакомба повздовжнього типу, з досить вузькою вхідною ямою, дуже коротким дромосом та невисокою сходинкою (рис. 2). Орієнтована по вісі Пн — Пд Зх. Склепіння поховальної камери збереглося досить добре. Загальна довжина могили (з вхідною ямою) — 4,0 м. Максимальна висота склепіння поховальної камери — 1,20 м. Підлога — на глибині 3,40 м від рівня ДГ.

Кістки поганої збереженості належали молодій тендітній жінці (вік 22—25 років) [1], перебували в безладді, поряд з досить значною кількістю кісток тварин (корова, кабан) [2] від жертовної їжі.

Серед кісток похованої в порушеному стані знайдені окремі предмети поховального інвентарю: два бронзові трьохгранні вістря стріл з прихованою втулкою, дві срібні кільцеподібні сережки різних розмірів, маленька намистина синього кольору та залізний ніж з «горбатою спинкою».

У долівці поховальної камери, недалеко від входу, відкрита схованка округлої форми, глибиною до 30 см, яка була пуста.

Інвентар, що зберігся, і тип поховальної споруди дають змогу датувати основну могилу IV ст. до н. е., скоріш за все, другою половиною.

Примітна особливість даного поховання в тому, що після здійснення пограбування, вхідна яма катакомби була знову заповнена ґрунтом, який чергувався з великим камінням. Схоже, що для цього була розібрана частина кам'яного панциру, особливо в західній частині. Ціль даної маніпуляції (що потребує певних працезатрат), аналогії котрій нам

1. Визначення здійснила палеоантрополог, к. і. н. Л. В. Литвинова (Відділ біоархеології Інституту археології НАН України).
2. Визначення кісток тварин провела к. б. н. Є. Ю. Яніш (Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України).



Рис. 1. Кам'яний панцир скіфського кургану (№ 16) біля с. Богданівка

невідомі, не зовсім зрозуміла. Можна лише обережно припустити, що в числі грабіжників могли бути люди, які приймали участь в похованні та прагнули після пограбування, з якоїсь причини, «запечатати» могилу.

Яма впускного поховання мала невеликі розміри (по верху: 2,0 × 1,0 × 0,94 м) і була зорієнтована за віссю Пн—Пд. Будь-які сліди дерев'яного перекриття були відсутні, як в тім, і кістки покійника. Це дозволяє нам припускати, що пограбування могили було здійснено через невеликий проміжок часу після поховання. У заповненні ями, майже на дні, знайдена бронзова кільцеподібна сережка чи скронева підвіска. Метал в доброму стані, вкритий благородною патиною. Ця знахідка свідчить на користь жіночої належності поховання та датування його також в межах IV ст. до н. е.

На завершення відзначимо наступну обставину. Серед досліджених раніше на Кіровоградщині не дуже чисельних скіфських курганів (насамперед, тих, що належать до V—IV ст. до н. е. і містять поховання в катакомбах) практично невідомі надмогильні кам'яні панцири. У них були або звичайні ґрунтові насипи, або насипи, що мали кам'яну крепіду.

Не можна виключати, що курган, досліджений біля с. Богданівка, залишений якоюсь групою скіфського населення, що просунулось на північ Степу з південних регіонів. В їх поховальних традиціях практикувалося спорудження кам'яних надмогильних конструкцій.

Поховання, виявлене в катакомбі, доповнює вже досить значну групу *достовірних захоронень жінок-скіф'янок*, що супроводжувалися предметами озброєння.

Слід відзначити ще два моменти. При обстеженні вказаної курганної групи (6 насипів), окрім дослідженого кургану, ще поблизу чотирьох насипів, фіксувались сліди тризни у вигляді амфорного бою, які дозволяють припускати, що в згаданих курганах містяться скіфські захоронення. І нарешті, зазначимо, що на насипах двох курганів групи, а також ще на одному, досить великому кургані поблизу, виявлені кам'яні силуетні стели, які, вірогідно, відносяться до доби бронзи.



Рис. 2. Вхідна яма катакомби основного поховання в кургані

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

С. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩІ ГАПЧИН ЛІС (смт Сватове, Луганська область)

Луганська експедиція ІА НАНУ за підтримки міського голови Сватового Є. В. Рибалка проводила дослідження в урочищі Гапчин Ліс, розташованому на мисоподібному виступі другої надзаплавної тераси правого берега р. Красна (притока р. Сіверський Донець), за 1,5 км на південний захід від центру смт Сватове і 370 м на захід від русла р. Красна. Із півночі ділянка досліджень обмежується Гапчиним яром, а з південної сторони — Ведмежим яром. Із західної сторони до місця досліджень підступає Гапчин ліс. У результаті вирівнювання денної поверхні під час облаштування юнацької козацької слободи «Сватове — Січ», випадково були виявлені частини людського скелету. Огляд прилеглої до поховання території дозволив виявити також і декілька фрагментів ліпного керамічного посуду епохи пізньої бронзи (зрубна культура). Судячи за військово-топографічною мапою 1863 р. (так звана мапа Шуберта), на ділянці дослідження у XIX ст. розташовувалися вітряки, а на південь від урочища знаходилися курганні могильники (рис. 1).

Для встановлення факту наявності або відсутності культурного шару епохи бронзи було закладено 5 шурфів розмірами 1 × 2 м. У жодному з шурфів зафіксувати культурний шар епохи бронзи не вдалося. Натомість, як вдалося встановити, фрагменти керамічного посуду слід пов'язувати з шаром чорнозему, який був завезений на гору місцевим священником понад 10 років тому з невстановленого місцезнаходження епохи бронзи.

Поховання виявилося частково зруйнованим (рис. 2). Кістки та їх фрагменти, які були виявлені під час вирівнювання денної поверхні, були зібрані активістами та передані науковцям. Дослідження зруйнованого поховання дозволило встановити наступне:

1) поховання безінвентарне, здійснене, судячи з усього, за мусульманським обрядом у вузькій (довжиною до 2,1 м, завширшки до 0,55 м) ямі з округлими краями, орієнтованій з південного заходу на північний схід, яку

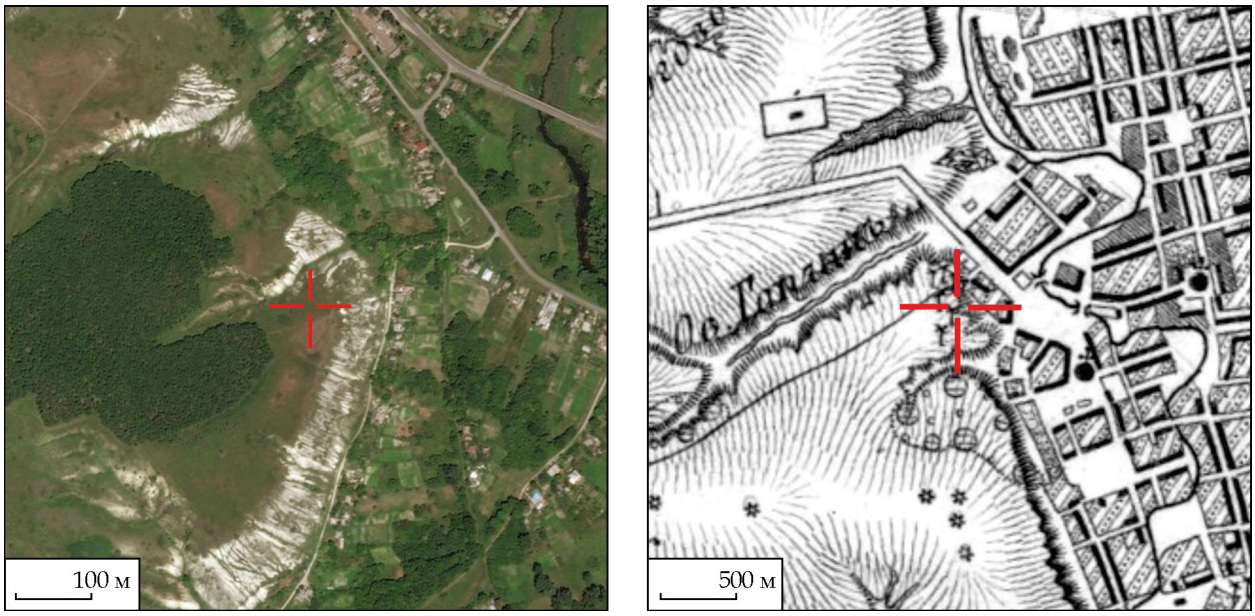

Рис. 1. Місце розташування поховання (позначено червоним хрестом) на військово-топографічній карті 1863 р.

було викопано в жовто-коричневих еоценових пісках;

2) глибина поховальної ями сягає до 0,3 м від денної поверхні;

3) на дні могили — кістяк дорослої людини у випростаному стані, ледь завалений на правий бік, головою, судячи з усього, на південний захід, а лицем — на південь;

4) кістки однієї з верхніх кінцівок майже у анатомічному стані розташовувалися поза межами поховальної ями;

5) кістки нижньої лівої кінцівки та однієї з верхніх кінцівок відсутні через руйнацію поховання в результаті нівелювання місцевості.

Аналогії даному похованню можна знайти серед поховань Лисогорівського могильника, виконаних за мусульманським обрядом (дослідження К. І. Красильнікова у 2001, 2003, 2004 рр.). Вказаний могильник, датований в межах VIII—X ст. і пов'язаний з проживанням у цій місцевості населення Хозарського каганату, розташовується на виступаючому мисі правого берегу р. Айдар поблизу с. Лисогорівка Новопсковського р-ну, Луганської обл. Зазначені поховання (№ 97, 111, 115, 118) мають деякі конструктивні особливості, які не простежено у сватівському похованні: значна глибина ям, оформлення заплічок, а також використання у перекритті дерев'яних плах. Скоріше за все, вказані відмінності слід пов'язувати з частковою руйнацією поховання в урочищі Гапчин Ліс.

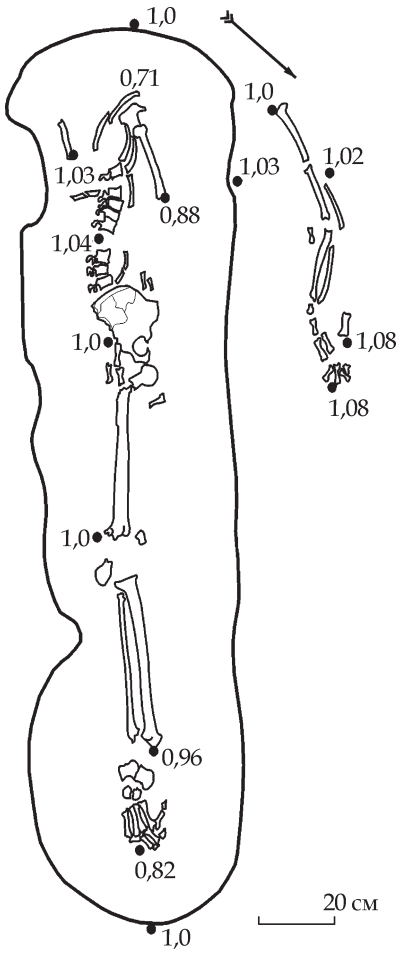

Рис. 2. Поховання епохи середньовіччя в урочищі Гапчин Ліс на західній околиці смт Сватове Луганської обл.

С. Теліженко, А. Весельський, В. Іваницький

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У результаті проведення археологічних розвідок на території Луганської обл. було відкрито 13 нових археологічних місцезнаходжень з хронологічним інтервалом від неоліту до епохи середньовіччя. Роботами було охоплено 2 райони області — Попаснянський та Кремінський.

Попаснянський р-н. *Білогорівка 1.* Багатошарове поселення розташовується на обох берегах безіменної річки (за мапою 1763 р. вона мала назву Колодяжна; сучасна назва Біленька), русло якої проходить по дну балки Сурова, за 800 м на північ — північний захід від північної околиці с. Білогорівка. У місці розташування поселення, річка робить різкий вигин з конусу виносу балки на захід і за 300 м впадає в Сіверський Донець. Лівобережна частина поселення частково зруйнована внаслідок прокладання траншеї завглибшки до 2 м і завдовжки до 120 м. Огляд відвалів, дозволяє зробити висновок про приналежність основної частини виявлених матеріалів до епохи середньовіччя (VII—X ст.), тобто часів існування Хозарського каганату. Потужність археологічних нашарувань становить 1,5 м. Артефакти представлені численними кістками тварин, а також фрагментами ліпного і кружального посуду (рис. 1: 2, 3). Поширеною є орнаментація посуду прокресленими лініями та пролискованими хвилястими або прямими лініями (рис. 1: 1, 4). Багато стінок посуду із зональним гори-

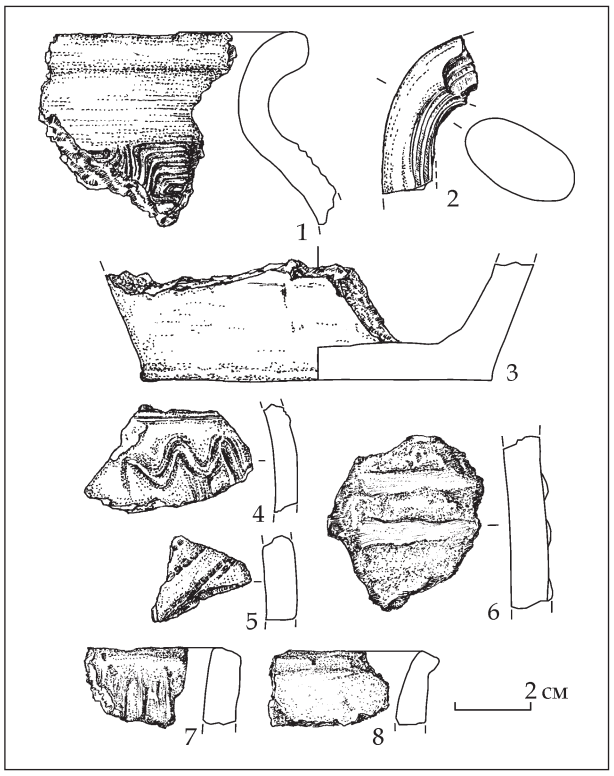

Рис. 1. Матеріали з розвідок: 1—5 — середньовічне поселення Білогорівка 1; 6—8 — поселення епохи пізньої бронзи Великий Суходіл 5

зонтальним рифленням поверхні. Окрім середньовічних матеріалів, виявлено також фрагмент стінки ліпної посудини, орнаментованої відбитками зубчастим штампом. Даний виріб можна співвідносити з епохою енеоліту (рис. 1: 5).

Великий Суходіл 1. Місцезнаходження розташовується на високій терасі лівого берега водосховища, утвореного в руслі безіменного струмка, що протікав по балці Великий Суходіл, за 820 м на південний захід від південно-західної околиці с. Березове. У результаті огляду денної поверхні, була виявлена кременева пластина. У шурфі, закладеному поруч з місцем знахідки, археологічні матеріали не зафіксовано.

Великий Суходіл 2. Місцезнаходження розташовується поруч з конусом виносу тальвегу тимчасового водотоку, гирло якого перерізає правий борт балки Великий Суходіл, за 0,80—1,2 км на південний захід від південно-західних околиць с. Березове. На поверхні, що розорюється зібрано матеріали зрубної культури епохи пізньої бронзи. У шурфі, закладеному поруч з місцем найбільшої концентрації знахідок, археологічні матеріали не зафіксовано.

Великий Суходіл 3. Місцезнаходження розташовується поблизу конусу виносу тальвегу тимчасового водотоку, гирло якого перерізає лівий борт балки Великий Суходіл, за 2,6 км від південно-західної околиці с. Березове та 2 км на південний схід від діючого кар'єру з видобутку крейди. На поверхні, що розорюється, зібрано фрагменти коричневоглиняного ліпного посуду зрубної культури епохи пізньої бронзи та уламки перепаленого кременю. У шурфі, закладеному поблизу місця концентрації на денній поверхні знахідок, зафіксовано гумусовані відкладення, які не супроводжувалися археологічним матеріалом.

Великий Суходіл 4. Місцезнаходження епохи пізньої бронзи знаходиться поруч з конусом виносу тальвегу тимчасового водотоку, що перерізає лівий борт балки Великий Суходіл, за 4,3 км на схід від центру с. Білогорівка. Місцезнаходження виявлене в результаті зборів на розораній поверхні. При цьому, основна концентрація підйомного матеріалу була зібрана на підвищенні ближче до правого борту безіменної балки, яка впадає в балку Великий Суходіл. Артефакти зрубної культури епохи пізньої бронзи представлені фрагментами стінок коричневоглиняного та бежевоглиняного ліпного посуду, вінчиком

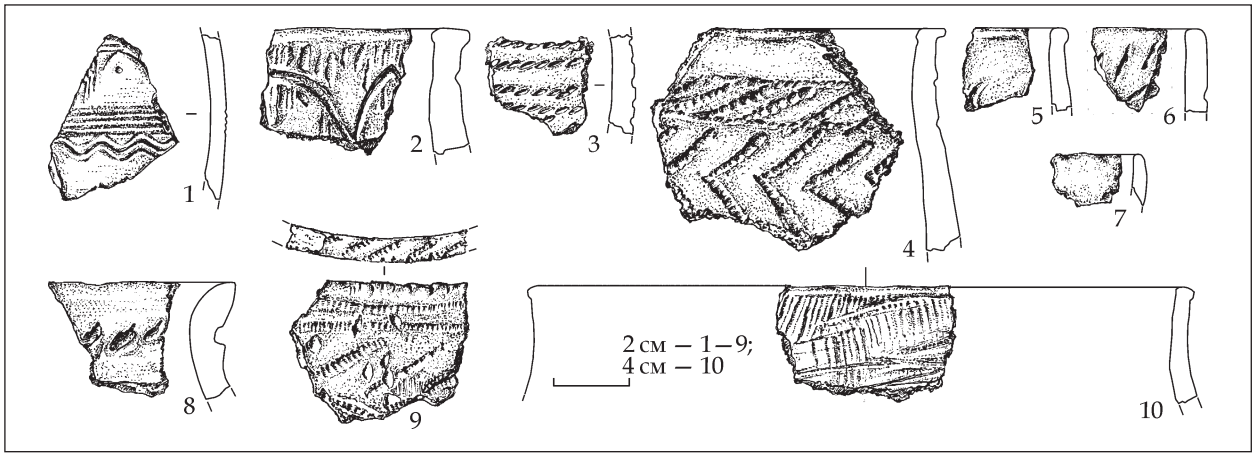

Рис. 2. Перебійне 1, шурф 1: 1 — шар 1; 2, 3 — шар 2; 4—8 — шар 3; 9, 10 — шар 4

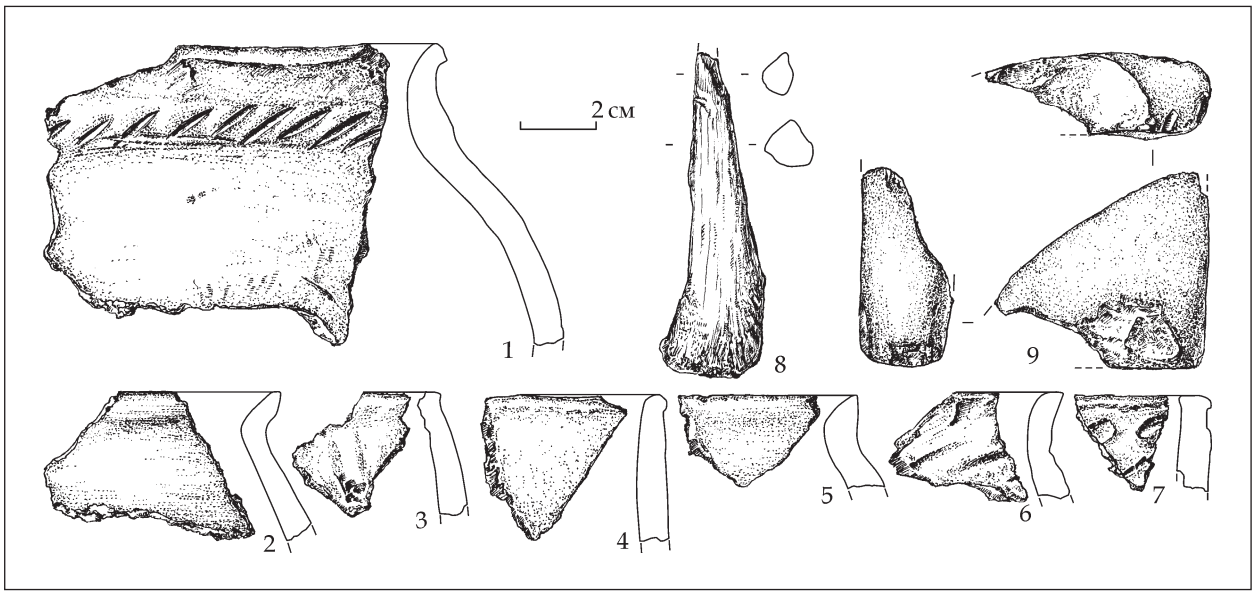

Рис. 3. Перебійне 1, шурф 1: 1—6, 8, 9 — шар 4; 7 — яма 1

ліпної банки, орнаментованої вдавленнями округлої форми та перепаленим у вогнищі кременевим уламком. У шурфі, який було закладено поблизу місця концентрації на денній поверхні археологічних матеріалів, виявлено фрагмент стінки ліпної посудини та перепалений кременевий уламок. Вказані знахідки пов'язуються з другим літологічним шаром.

Великий Суходіл 5. Місцезнаходження епохи пізньої бронзи знаходиться на розораному підвищенні, сформованому конусом виносу давньої балки, що перерізає лівий борт балки Великий Суходіл, за 1,3 км на південь від діючого кар'єру по видобутку крейди та за 3,7 км на схід — північний схід від центру с. Білогорівка. Артефакти, які було виявлено на денній поверхні, відносяться до зрубної культури епохи пізньої бронзи і представлені фрагментами стінок та вінчиків коричневоглиняного та бежевоглиняного ліпного посуду (рис. 1: 7, 8), в тому числі орнаментованих горизонтальними наліпними пружками (рис. 1: 6), фрагментом перепаленої трубчастої кістки тварини та кременевими відщепами. У шурфі, закладеному на розораному дні балки Великий Суходіл, напроти конусу виносу тальвегу тимчасового водотоку, в літологічному шарі 3 (темно-сірий щільний ґрунт з вкрапленнями вапнякової крихти та жовтуватого мінералу), виявлено кістки тварин та фрагменти ліпного керамічного посуду. Приблизні розміри поселення, судячи з інформації отриманої в результаті дослідження, можуть сягати 75 × 40 м.

Великий Суходіл 6. Місцезнаходження розташовується поблизу конусу виносу тальвегу тимчасового водотоку, що перерізає лівий борт балки Великий Суходіл, за 800 м на південь від діючого кар'єру з видобутку крейди. На розораній денній поверхні місцезнаходження зібрано фрагменти стінок коричневоглиняного ліпного посуду зрубної культури епохи пізньої бронзи. Поблизу місця концентрації артефактів було закладено шурф. Перепалений кременевий уламок було виявлено в верхній частині третього літологічного шару.

Великий Суходіл 7. Місцезнаходження розташовується на незначному підвищенні, яке виділяється візуально на дні балки Великий Суходіл, ближче до її лівого борту, за 300 м на південний захід від діючого кар'єру з видобутку крейди. Тут, на розораній поверхні, було виявлено ручку червоноглиняної амфори доби середньовіччя.

Кремінський р-н. *Балка Кремінна 1*. Місцезнаходження знаходиться на південно-за-

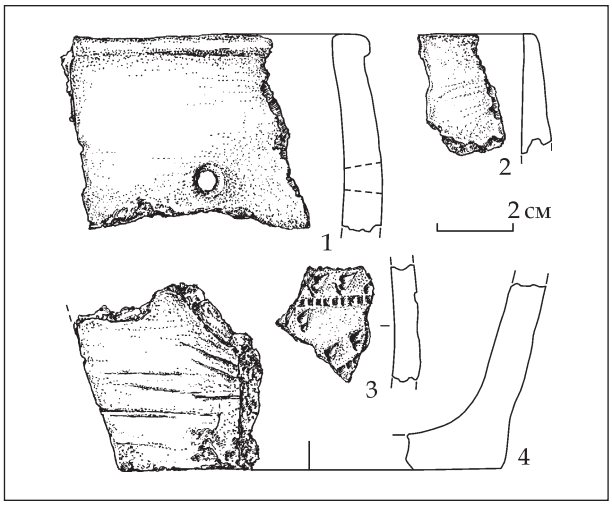

Рис. 4. Перебійне 1, шурф 2: 1, 4 — шар 2; 2, 3 — шар 3

хідній околиці смт Кремінна, за 160—200 м на південний схід від Кремінського заводу «Хімавтоматика» та 300 м на південний захід від вул. Кутузова; займає край тераси лівого борту балки Кремінна, в якій проводяться змагання з мотокросу. Під час огляду поверхні краю тераси було виявлено фрагмент стінки ліпної посудини епохи пізньої бронзи.

Балка Кремінна 2. Місцезнаходження розташовується на південно-східній околиці смт Кремінна, на краю тераси правого борту балки Кремінна, за 230 м на північний захід від вул. Дубовий Гай та 450 м на південний захід від Кремінського мотодрому, який розташовується в цій же балці. Під час огляду денної поверхні краю тераси виявлено первинний кременевий відщеп.

Перебійне 1. Багатошарове поселення знаходиться на землях ДП «Кремінське ЛМГ» за 9 км на південь від південної околиці смт Кремінна (11 км від його центру) та 1,65 км на південний захід від бази відпочинку «Прілєсноє», в нижній частині піщаної надзаплавної тераси оз. Перебийне — стариці лівого берега р. Сіверський Донець. Тераса разом із південно-західною частиною поселення частково зрізана під час прокладання асфальтованої дороги та будівництва трансформаторної підстанції. Через центральну частину поселення, розміри якого, виходячи з особливостей топографії, можуть становити 380 × 80 м, прокладено ґрунтову дорогу. Для встановлення факту наявності або відсутності стратифікованих культурних нашарувань на території місцезнаходження, густо порослої деревно-кущевою та трав'янистою рослинністю, було закладено 2 шурфи розмірами 1 × 1 м, які орієнтовано по сторонах світу. В обох шурфах вдалося виявити котловани об'єктів (споруд), в одному з яких (в шурфі 1) досліджено два об'єкти — стовпову ямку та ямку, щільно забутовану камінням. В обох шурфах, починаючи з глибини 0,1 м зустрічаються матеріали епохи середньовіччя (VIII—X ст.) (рис. 2: 1). Найдавнішими слід вважати кременеві вироби епохи енеоліту, зафіксовані в нижніх літологічних шарах. У цілому ж, в колекції знахідок зустрічається кераміка катакомбної культури (рис. 2: 3) при домінуванні уламків посуду фінальнозрубного часу епохи бронзи (рис. 2: 2, 4—10; 3: 1—7; 4: 1—4). Серед інших знахідок слід назвати проколку з кістки (рис. 3: 8) та уламок шліфованого знаряддя підпрямоктуної форми (рис. 3: 9).

Перебійне 2. Місцезнаходження розташовується за 8,6 км на південь від південної околиці смт Кремінна, 1,70 км на південний захід від бази відпочинку «Прілєсноє», на краю високої піщаної надзаплавної тераси стариці лівого берега р. Сіверський Донець оз. Перебійне, за 23—30 м на схід від ґрунтової дороги. Під час візуального обстеження денної поверхні місцезнаходження, виявлено кременеві відщепи та проксимальну частину кременевої пластини з паралельною огранкою дорсальної поверхні. Вказані знахідки характерні для раннього неоліту Середнього Подонеччя.

Перебійне 4. Місцезнаходження розташовується за 8,6 км на південь від південної околиці смт Кремінна, 1,7 км на південний захід від бази відпочинку «Прілєсноє», поруч з ґрунтовою дорогою, за 30 м на південний захід від вишки існуючої ЛЕП і перехрестя ґрунтових доріг, на рівній ділянці краю високої борової тераси стариці лівого берега р. Сіверський Донець оз. Перебійне. Під час огляду протипожежної оранки було виявлено фрагменти ліпного посуду зрубної культури епохи пізньої бронзи. Судячи з поширення на денній поверхні знахідок, можна припускати, що поселення складалося з двох частин — східної та західної, з приблизними розмірами кожної щонайменше 200 × 60 м.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Корчинський, Д. Павлів, В. Петегирич

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКА «СТІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ»

Експедиція історико-культурного заповідника «Стільське городище» провела розвідкові дослідження в межах території заповідника на околицях сіл Стільсько, Ілів, Дуброва у Миколаївському р-ні Львівської обл. У результаті було відкрито декілька раніше невідомих пам'яток археології.

Проведено обстеження частини залісненого масиву, який розташований на захід від с. Ілів та на південний захід від розгалуження автошляху Стільсько—Ілів до м. Новий Розділ. Праворуч дороги до м. Новий Розділ було відкрито курганний могильник, що отримав назву Ілів XIII. Його характеризують три земляні насипи, розміщені в один ряд в напрямку з південного сходу на північний захід. Відстань між крайніми курганами сягає понад 100 м. Найбільшим є курган 1. У плані він має неправильну округлу форму: північ—південь 18,5 м, а схід—захід 25 м. Висота його насипу в центральній частині становить 1,2—1,3 м, (рисунок). Можливо, такі розміри кургану вказують на злиття двох курганів більшого і меншого.

На віддалі близько 60 м в напрямку на північний захід від описаного кургану знаходиться курган 2. У підніжжі він має округлу форму діаметром 18,5 м, а висота його насипу сягає 1—1,1 м. Останній, крайній — курган 3 знаходиться на відстані близько 54 м в напрямку на північний захід від кургану 2. Його помітно знівельований насип має висоту 0,6—0,7 м та діаметр при основі 14 м.

Проведені обстеження вздовж лісової дороги в ур. Юзькова Ленія, що є відгалуженням автошляху Стільсько—Ілів в північному напрямку. На віддалі близько 250 м від названого розгалуження доріг, праворуч лісової дороги відкрито курганний могильник, представлений п'ятьма компактно розміщеними насипами. Три з них частково пошкоджені раніше прокладенням лісових просік, а інші прокладанням дороги ТОВ «Львівсад». Висота цих курганів сягає від 0,4 до 1,0 м, а діаметр при основі від 13 до 16 м.

Окрім описаних двох груп курганів, було виявлено ще два поодинокі курганні насипи. Перший — знаходиться на віддалі 2,1 км в напрямку на південь від крайніх будівель с. Ілів на залісненому масиві в ур. «Прекра». Його висота сягає 0,9—1,0 м, а діаметр при основі 15—16 м. Можливо, цей курган є продовженням ланцюга курганного могильника Ілів IX, що було відкрито у 2016 р. Другий



Курганний могильник Ілів XIII, курган 1, вид з заходу

поодинокий курганний насип відкрито на східній околиці с. Дуброва на віддалі 400 м на схід від церкви, на залісненому плато. Його насип у значній мірі знівельований, через що має висоту 0,5—0,6 м, а діаметр при основі 15—16 м.

Кургани, розташовані на найвищих висотах Бібрсько-Стільського горбогір'я з характерними їм параметрами, відкрив і дослідив ще у 1930-х рр. археолог Т. Сулімірський у сусідньому зі Стільськом селі Поляна. Тоді було встановлено, що давні поховання мають відношення до культури шнурової кераміки та комарівської культури доби енеоліту і ранньої бронзи.

Під час проведення вишукувальних геодезичних робіт на східному краю Стільського городища VIII—X ст. на площі 19,2 га відкрито скупчення 90 заглиблень (западин), розташованих як в межах городища (із внутрішнього боку за лінією земляного валу), так і 15 западин за межами укріплень городища.

Западини характеризує переважно округла, рідше овальна, форма розмірами від 2,3 × 2,9 до 5,5 × 6,0 м. Ці об'єкти (заглиблення) мають переважно лінзовидний, рідше лійкоподібний профіль. Заглиблення у центральній частині сягають від 0,25 до 0,9 м. Розкопки значної кількості таких западин на Стільському городищі, ще у 80-х роках XX ст. показали, що вони є рештками заглиблених житлових чи господарських споруд VIII—XI ст. Точніше датування кожної з них, стане можливим після їх стаціонарних досліджень.

Нововідкриті археологічні об'єкти суттєво доповнили Каталог пам'яток археології історико-культурного заповідника «Стільське городище», а описані курганні некрополі дозволяють включити їх у сферу наукової і туристичної діяльності.

Я. Онищук, Н. Білас, Н. Стеблій, Я. Погоральський

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ КАРІВ І У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

Навесні, у фонди Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської обл.) була передана колекція матеріалів, до якої входили залізні умбон щита, ритуально зігнутий меч, два погнутих та один цілий наконечники списів, велика двоязичкова пряжка, два ножі, три шпори, бронзова підвіска та ін. Встановлено, що знахідки походять з території, розташованої на північно-західній околиці с. Карів Сокальського р-ну Львівської обл., на правому березі широкої заплави р. Солокія — лівої притоки Західного Бугу.

У липні та серпні тут були проведені розкопки. Роботи виконувала археологічна експедиція Львівського національного університету імені Івана Франка спільно з КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей». На відкритій площі майже 600 м² виявлено п'ять захоронень та більше десяти різночасових заглиблень, частина з яких також могла бути поховальними об'єктами, поруйнованими плугом у процесі багатолітньої оранки. В орному шарі часто траплялися розрізнені кальциновані людські остеологічні рештки і багато різноманітного матеріалу (уламки кераміки, пряжки, металеві частини гарнітури ременів, прикраси, фрагменти скляного та глиняного імпортного посуду (чаш типу «Rippenschalen», чорнолакової кераміки, червоноглиняної амфори та ін.), каплі сплавленої бронзи тощо. Оскільки обсяг публікації не дозволяє висвітлити весь процес досліджень, зупинимося на характеристиці лише двох найбільш значимих комплексів, відкритих у липні 2017 р.

Поховання 1. Із перших штихів лопати траплялися окремі фрагменти кераміки, а на глибині 0,4 м від сучасної поверхні — розвал глиняного горщика. У північній частині об'єкта в значній кількості зустрічалися фрагменти жовтоглиняної амфори, кераміки типу «Terra sigillata» та уламки одновухої посудини із орнаментом у вигляді вертикальних канелюр. У південній — скупчення зубів коня, які знаходилися в анатомічному стані (очевидно, від кінського черепа, кісткова тканина якого повністю розклалася, а зуби збереглися завдяки емалі). Поруч простежено групу залізних предметів, з яких виділялося велике кільце від вуздечки.

Контур заповнення могильної ями став помітний вже на глибині 0,3 м, вирізняючись більш темним кольором, однак чітких



Рис. 1. Карів I, частина червонолакової чаші з поховання 1



Рис. 2. Карів I, деталі кінської вуздечки типу «Vimose»

обрисів вона набула на відмітці приблизно 0,4—0,5 м. Пляма мала округлу форму, розмірами 2,8 × 2,7 м, і була дещо витягнута з півдня на північ. Чорне забарвлення ґрунту, який її заповнював, утворилося у результаті насичення дрібними частинками деревного вугілля, а також розрізненими кальцинованими кісточками. Останні не представляли собою якогось локального скупчення. Захоронення, ймовірно, належало до ямного типу і було поруйноване оранкою.

Дослідження показали, що долівка об'єкта розташовувалася на відмітці 0,7 м від сучасної поверхні. Матеріал залягав окремими групами, чітко орієнтованими за лінією північ—південь: по центру могили на боку лежав роздавлений ліпний горщик жовтого кольору з орнаментованим косими насічками краєм вінець. У ньому знаходилося кілька дрібних кісток тваринного походження, можливо, вівці або кози. На відстані 0,4 м північніше від горщика з «їжею», а також дещо глибше, виявлено кістки передньої або задньої ноги великої тварини (правдоподібно великої рогатої худоби), які збереглися в дуже поганому стані.

У північній частині об'єкта виявлено скупчення кераміки у вигляді фрагментів світлоглиняної амфори, великої чаші типу «Terra siggilata» з аплікативними орнаментами (рис. 1) та глекоподібної посудини з одним гостроконечним вухом, невисокими легко



Рис. 3. Карів I, бронзовий казан типу Eggers 14 з антропоморфними атташами

розхиленими вінцями і тулубом, прикрашеним вертикальними та скісними канелюрами. У південній частині поховальної ями, поруч і дещо глибше зубів коня, розташовувалися дві групи металевих предметів із слідами перебування у кремаційному вогнищі. В одній лежали здебільшого залізні речі: частина вудил з деталями кінської вуздечки, ніж, чотири пряжки, чотири наконечники стріл, дві шпори, фрагмент ручки щита, чотири цвяшки з широкими круглими голівками для кріплення умбона тощо. У другій — переважно бронзові вироби. Більшість із них була сплавлена від високої температури (наприклад, деякі фрагменти кераміки із заповнення ями навіть мають сліди ошлакування) до вигляду аморфних шматків металу та його крапель. Скупчення виділялося значним вмістом золи і вугілля. Серед уцілілих або частково оплавлених знахідок є кінцевик ременя та інші деталі поясної гарнітури, дві шпори, кілька шматочків бронзової бляхи, перепалена сердолікова вставка до персня, а також фрагменти віжок від кінської вуздечки типу «Vimose» (рис. 2).

Долівка поховального комплексу простежена на рівні материка, на глибині 0,7 м. Вона виділялася чорним кольором, утвореним у результаті посипання дна дрібним вугіллям.

Поховання 2 знаходилося на відстані 3 м на північний схід від першого. Вже в орному шарі почали траплятися окремі фрагменти кераміки, а на глибині 0,3—0,35 м виявлено скупчення скла від розбитого плугом келиха та верх глиняної миски чорного кольору. Пониження рівня розкопу до глибини 0,4 м дало можливість натрапити на численний археологічний матеріал у вигляді двох ліпних чорнолощених мисок, придонної



Рис. 4. Карів I, бронзова сітула типу Eggers 28

частини згаданого скляного келиха типу «Eggers 186», маленької керамічної вази, складених на купу двох залізних пружкових ножиць, ножа та шпори. Скупчення мало розміри 1 × 0,2—0,3 м і було орієнтоване по лінії північ—південь. На просторі між першою і другою мискою, який дорівнював 0,3 м, а також, частково, під останньою посудиною, лежали кістки дрібної рогатої худоби (кози або вівці).

На відміну від поховання 1, контури могильної ями другого захоронення візуально не простежувалися. Лише в межах безпосереднього розташування матеріалу супісок відрізнявся темнішим кольором, який, можливо, утворився в результаті розкладу органічних речовин, наприклад, продуктів «жертовної їжі». Кераміка хоча й представлена цілими формами, однак збереглася в поганому стані. Очевидно, що посуд виготовили нашвидкуруч спеціально для поховальних цілей. Через недотримання технології виробництва (відсутність тривалого просушування, відповідної температури випалу тощо) він вийшов неякісний, має ознаки відшарування зовнішньої поверхні та, в результаті тривалого перебування у вологому піщаному ґрунті, буквально розпадався на дрібні частини.

Нижче першого ярусу артефактів залягав прошарок 20 см слабогумусованого супіску, який перекривав друге скупчення матеріалів, а саме: урну з людськими кремаційними залишками і найбільш цінні артефакти. Урною слугував великий бронзовий казан з ребром по окружності тулуба, високою шийкою та нешироким горизонтальними вінцями (похідний від типу «Eggers 14»). На шийці пропорційно розташовувалися три бронзові атташі — кронштейни для підвішування у вигляді погрудь бородатих чоловіків із кісками, заплетеними у так званий «свебський вузол» (рис. 3). Такі зачіски були характерні для германських племен «свебів» («свевів»), які проживали у Вісло-Одерському межиріччі та були описані римським автором Корнелієм Тацитом. Висота посудини становить 22 см, діаметр вінцевої частини — 32 см. У середині знаходилися кальциновані людські останки, перемішані із залишками поховального вогнища та дрібними речами суп-

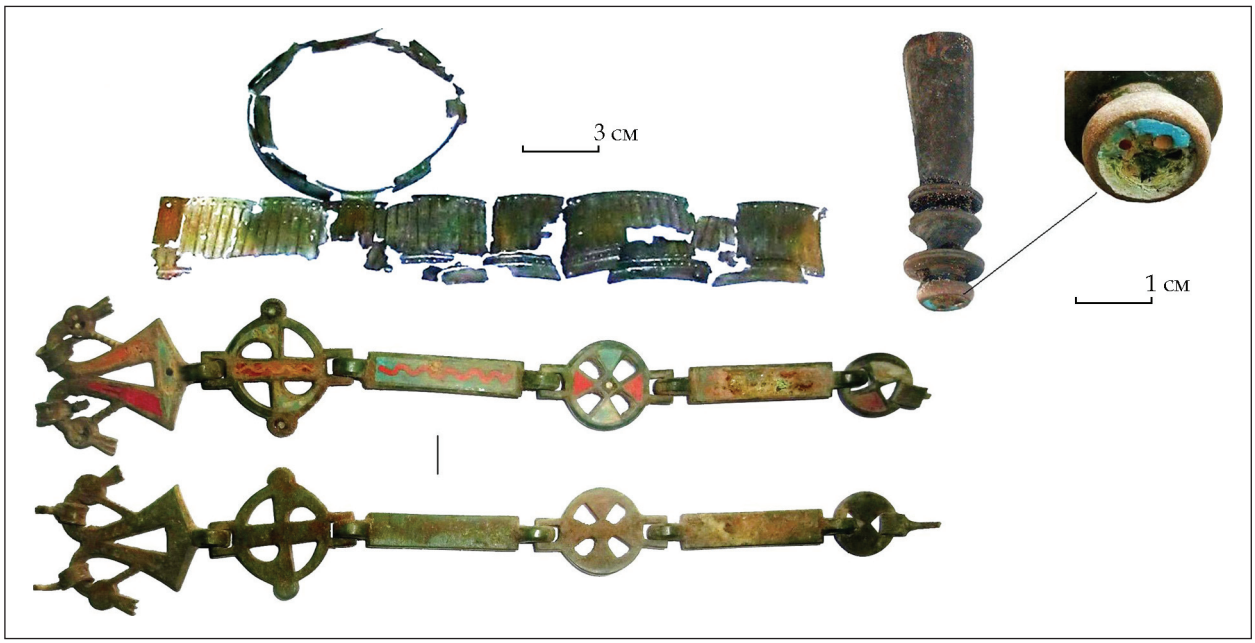

Рис. 5. Карів I, бронзові елементи ритона з емалями

ровідного інвентарю (деревне вугілля, дві сплавлені грудочки скла, фрагмент залізної скоби-підвісу від піхов меча). Біля східного боку урни лежали дві залізні шпори і залишки кінських вудил у вигляді скріплених між собою двох стрижнів.

На відстані 0,2 м на північний захід від казана стояла друга бронзова посудина. Це — ситула з дещо звуженим до дна корпусом тулуба, різким зламом стінок приблизно на 3/4 висоти, прямою шийкою та невеликими відігнутими на зовні вінцями. Дно пласке, з трьома конічними підставками. Петлі відра декоровані фігурками у вигляді жіночих личин, які нагадують античних «сирен». Дужка на кінцях має два гачки-зачепи, гравійовані зображеннями лебединих голівок, а по середині — кільце для підвішування. Висота ситули становить 24 см, діаметри дна — 18 см, і вінець — 22 см (рис. 4). Згідно Ґ. Ю. Еггерса такі екземпляри належать до 28 типу римського імпортного посуду.

Між казаном і відром лежали інші предмети «поховальних дарів»: дві поміщені одна в одну скляні чаші типу E 212, орнаментований дрібними шліфами ще один келих типу E 186, дзвіночок «tintinnabula», який підвішували до вуздечки коня, бронзовий кінцевик рогу для пиття, близький за формою до першого типу групи D за Я. Аджейовським, а також повний набір металевих елементів ще одного такого рогу. Останній складався з окуття вінець у вигляді бронзової платівки, декорованої горизонтальними рядами крапок на краях і вертикальними канелюрами між ними, такого ж кінцевика похідного від типу D 5, і ланцюжка для підвішування чи носіння ритона. Бронзовий ланцюжок утворювали прямокутні продовгуваті пластини, з'єднані різними за конструкцією кільцями, поля яких були заповнені червоною, синьою, білою та чорною емалями. Такими ж вставками з емалі було оздоблено основу кінцевика (рис. 5).

Таким чином, описані комплекси засвідчили складну і нетипову для території лісостепової зони України специфіку поховальної обрядовості та склад речового інвентарю Карівського могильника. Його культурну приналежність на даному етапі дослідження визначити важко. Характер пам'ятки (безкурганний і тілопальний тип захоронень, наявність ритуально пошкодженої зброї, елементів спорядження вершників (шпори) та ін.) споріднює її з населенням пшеворської культури. Одночасно, наявність у поховальних комплексах кісток коня (череп з могили 1), кінської збруї (наголівники типу «Vimose»), окремих типів поховального інвентарю (кераміка, ажурні кінцевики ременів, прикраси тощо) є характерною рисою західнобалтських народів, зокрема носіїв богачевської та самбійсько-натангійської культур. Присутність у похованні 2 бронзового казана з підвісами у вигляді погрудь чоловіків із специфічними зачісками, а також значної кількості імпортного посуду, може свідчити про зв'язок його людності з германцями свебської групи. Знайдені під час розкопок матеріали, зокрема фібули, амфорна тара, скляний посуд та ін., датують пам'ятку останньою чвертю I — другою половиною II ст. н. е. (фаза B_2—B_2/C_1 за центрально-європейською періодизацією).

О. Сілаєв, І. Назар, Ю. Кісілевич, Я. Ковальський-Білокрилий

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛЬВІВЩИНІ

Науково-дослідним центром «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводились розвідкові дослідження та археологічна експертиза в межах Львівської обл.

У рамках реалізації проекту «Археологічний кадастр Львівської області» продовжено суцільні обстеження території Сокальського р-ну Львівської обл., розпочаті у 2012—2015 рр. розвідками у басейні р. Солокія та 2016 р. в басейні р. Себечівка. Цьогорічні дослідження охопили басейни декількох малих річок — лівосторонніх допливів Західного Бугу в межах Жвирківської, Опільської, Тудорковичівської, Хоробрівської та Теляжської сільських рад. Суцільним поверхневим обстеженням охоплено територію загальною площею приблизно 65 км^2. Під час розвідок виявлено та зафіксовано 82 нові об'єкти археологічної спадщини, з них: 34 місцезнаходжень археологічних матеріалів, два окремо розташовані розорані кургани та 46 поселень.

На землях Жвирківської селищної ради виявлено одне місцезнаходження археологічного матеріалу доби бронзи **Забужжя 1**.

У межах Опільської сільської ради зафіксовано 26 об'єктів археології — **Опільсько 8—18, Бояничі 1—3, Гатківка 1—7, Забужжя 2, Конотопи 1—3** та **Трудолюбівка 3**. Це, переважно, невеликі поселення та місцезнаходження археологічних матеріалів доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного та давньоруського часу. Деякі пам'ятки мають два або більше культурно-хронологічних горизонтів.

Найбільше пам'яток було виявлено на території Теляжської сільської ради, де зафіксовано 30 об'єктів археології — **Теляж 1—11, 14, Трудолюбівка 1, 2, 4—11** та **Ульвівок 2—9.** Із них десять місцезнаходжень археологічного матеріалу, решта — поселення. Культурно-хронологічні горизонти належать до доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного часу та давньоруського часу.

На території Тудорковичівської сільської ради виявлено дев'ять об'єктів археології — **Войславичі 4—12**. Із них одне місцезнаходження археологічного матеріалу, шість поселень та два окремо розташовані кургани. Культурно-хронологічні горизонти поселень датуються від доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного віку до давньоруського часу.

На території Хоробрівської сільської ради виявлено 12 нових об'єктів археології — **Хоробрів 2—13**. Із них сім місцезнаходжень археологічного матеріалу, та п'ять поселень. Культурно-хронологічні горизонти поселень належать до доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного віку та давньоруського часу.

Декілька пам'яток доби бронзи та давньоруського часу були виявлені на землях Скоморохівської (**Ульвівок 10**, **11**) та Свитазівської (**Теляж 12**, **13**) сільських рад.

Розвідки із шурфуванням проведено на декількох відомих пам'ятках археології (Великий Дорошів 1, Винники — вул. І. Липи, Вовків 1, Годовиця 2, Завишень — Жвирка, Золочів 2 та ін.), площа яких потрапила в межі проектованих кварталів житлової забудови, промислових та громадських споруд. У більшості випадків проведені дослідження дозволили уточнити межі поширення археологічного культурного шару та сформувати рекомендації та застереження щодо розміщення об'єктів будівництва. Найбільші за обсягом роботи проведені на пам'ятці місцевого значення — багатошаровому поселенні **Завишень — Жвирка**, виявленому у 1966 р. І. Свєшніковим, в охоронній зоні якого розпланований квартал індивідуальної житлової забудови для учасників АТО. Шурфи загальною площею 80 м^2 закладені вздовж північно-західної межі поселення на території проектованих ділянок. У результаті досліджень стаціонарних об'єктів не виявлено, проте знайдено значну кількість крем'яного матеріалу, фрагментів ліпного та кружального посуду і декілька металевих виробів. Знахідки датовано енеолітом (культура лійчастого посуду), добою бронзи (тщинецька культура), давньоруським часом (XI—XIII ст.) та пізнім середньовіччям. Надано рекомендацію щодо проведення будівництва за умови забезпечення археологічного нагляду.

Також, під час проведення наукової експертизи земельних ділянок на території Львівської обл. виявлено одну нову пам'ятку археології в околицях м. Кам'янка-Бузька. Багатошарове поселення **Кам'янка-Бузька 1** розташоване за 0,35 км в напрямку на схід від північно-східної окраїни міста, 0,38 км на північ від автодороги до с. Тадані, займає вузький гребінь пагорбу, видовжений з заходу на схід вздовж високого корінного правого берега р. Західний Буг на площі близько 1,5 га (70 × 230 м). При обстеженні знайдено археологічні матеріали трьох культурно-хронологічних горизонтів — ранньозалізного віку (культура ранньоскіфського часу), пізньоримського часу (черняхівська культура) та княжої доби (XI—XIII ст.).

А. Филипчук

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПЛІСНЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Експедиція Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ» проводила дослідження Пліснеського археологічного комплексу. Польові роботи здійснювалися за підтримки Громадської організації «Підгірці — Шолом». Усього закладено чотири розкопи на різних ділянках археологічного комплексу.

Розкоп І площею 58 м^2 знаходився в східній частині ур. «Поруби» на місці кургану, західний край якого локалізується за 80 м на схід від асфальтної дороги, що веде до монастиря, а південний — за 1,5 м на північ від рову зовнішньої лінії захисту X ст. Досліджений насип виявився кенотафом, спорудженим приблизно у першій половині XII ст.

Розкоп ІІ площею 30,5 м^2 закладено на місці кургану, неподалік (за 9 м на північ) від розкопу І. Як і у попередньому випадку, тут було розкопано кенотаф, насипаний близько кінця XI — початку XII ст.

Розкоп ІІІ площею 36 м^2 локалізувався в західній частині ур. «Високе Городиську» між лініями захисту 4 і 5, за 15 м на захід від електричного стовпа (№ 84). На відкритій площі вдалося зафіксувати частину заглибленої, швидше за все житлової споруди, яку попередньо віднесено до X ст.

Розкоп ІV площею 38 м^2 закладено в західній частині ур. «Високе Городиську» між лініями захисту 3 і 4, за 14 м на захід від місцевої ґрунтової дороги та 16 м на північ від закінчення рову лінії захисту 4. У результаті проведених робіт виявлено два об'єкти: піч першої половини XII ст., швидше за все, виробничого призначення, а також піч побутового призначення першої половини XII ст. (ймовірно, від певної наземної будівлі, сильно пошкодженої пізньосередньовічною та новочасовою оранкою, що проводилася на верхньому плато городища до 1965 р.).

У процесі розкопок також було виявлено численний рухомий матеріал, насамперед рештки керамічних виробів, металевих предметів (озброєння, побуту), виробів з каменю (фрагменти жорен), виробів із скла (намистини), решток і відходів від виробництва (фрагменти залізної криці, залізних та скляних шлаків) тощо.

По завершенні робіт усі розкопи були законсервовані.

А. Филипчук, Б. Завітій, В. Ляска

ПІДСУМКИ РОБІТ У ЗОЛОЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ ЛЬВІВЩИНИ

Розвідковий загін Пліснеської експедиції проводив обстеження й розвідкові роботи на території Золочівського р-ну Львівської обл. Головна мета досліджень полягала у виявленні та картографуванні пам'яток слов'янської та давньоруської доби, які складають далеку округу Пліснеського археологічного комплексу.

У результаті, проведених обстежень ділянки р. Західний Буг у районі впадіння в нього р. Бужок (околиці сс. Ушня та Папірня Золочівського р-ну), вдалося виявити вісім різночасових пам'яток: Ушня IX—XV та Папірня І. На селищі **Ушня IX** зафіксовано фрагменти кераміки, попередньо віднесені до ранньозалізного віку, римського часу (II—V ст.?), пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня X** — давньоруської культури (XII—XIII ст.), пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня XI** — пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня XII** — другого періоду райковецької культури (IX—X ст.), давньоруської культури (XII—XIII ст.), пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня XIII** — римського часу (II—V ст.?), давньоруської культури (XII—XIII ст.), пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня XIV** — римського часу (II—V ст.?), давньоруської культури (XII—XIII ст.), пізнього середньовіччя / нового часу; **Ушня XV** – ранньозалізного віку, пізнього середньовіччя / нового часу; **Папірня І** — ранньозалізного

віку, давньоруської культури (XII—XIII ст.) та пізнього середньовіччя / нового часу.

Подальші дослідження, в тому числі й проведення розвідкових робіт із шурфуванням зафіксованих селищ, дозволять підтвердити, уточнити та відкоригувати висловлені судження щодо культурно-хронологічної приналежності виявлених матеріалів.

Окрім цього, на південних околицях с. Зарваниця, що на Золочівщині, проведено дообстеження комплексу пам'яток, які свого часу відкривав та обстежував М. Филипчук (2011). Сюди входять: городище (Зарваниця II) та три відкриті селища Зарваниця I, III, IV. Отримані тоді відомості, дозволили попередньо зарахувати усі пам'ятки до райковецької культури, хоча вчений акцентував на необхідності подальших робіт для уточнення їхньої культурно-хронологічної приналежності.

На нововиявленому поселенні **Зарваниця V** вдалося зафіксувати численні западини від заглиблених об'єктів. Для з'ясування характеру цих западин було закладено дві траншеї (площею по 8 м^2 кожна). У них вдалося натрапити на дві житлові споруди, попередньо датовані кінцем XI ст. Керамічний матеріал, зібраний на поверхні селища, наразі віднесений до X та XI ст.

Вважаємо, що пам'ятка Зарваниця V, яка знаходиться у далекій окрузі давнього Пліснеська, потребує подальшого вивчення шляхом розвідкових та стаціонарних досліджень. Адже, *по-перше*, вона на сьогодні доволі добре збережена, оскільки знаходилася майже під тисячолітнім лісовим покривом. Її цінність для науки є суттєвою. *По-друге*, у зв'язку з утворенням просіки для лінії електропередачі, частина стрімкого схилу поселення оголила свій лісовий покрив, а тому вже найближчим часом можливі суттєві змивні процеси, що будуть видозмінювати поверхню пам'ятки й руйнувати її. *По-третє*, тут, а також в околицях пам'ятки, зафіксовано численні діяння скарбошукачів, а тому є небезпека подальшого руйнування пам'ятки археології з боку так званих «чорних археологів».

М. Шніцар

ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНІЙ ЧАСТИНІ МІСТА ЛЬВОВА

Експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України проведено археологічні дослідження (здебільшого пам'яткоохоронного характеру) на низці земельних ділянок в межах історичного ареалу міста Львова.

Зокрема, у зв'язку з реставрацією храму здійснено шурфування та археологічний нагляд на подвір'ї **церкви св. Миколая** (вул. Б. Хмельницького, 28), яка вважається найдавнішим храмом Львова, збудованим не пізніше кінця XIII ст. Всього було закладено вісім шурфів. Із них сім у місцях колодязів для водовідведення та один безпосередньо при самому храмі біля входу. У ході робіт встановлено, що пам'ятка не зберегла свого первозданного вигляду, від первісного храму уціліли тільки фрагменти фундаментів. Також зафіксовано понад 60 поховань, півсотні з яких виявлено під час нагляду за земляними роботами при спорудженні підпірної стінки схилу на схід від церкви. Більшість з них датовані XVI—XVIII ст., а окремі можуть бути зараховані до XIV—XV ст. Небіжчики лежали витягнуті на спині, орієнтовані головами на захід, переважна їх більшість без інвентарні. Матеріал (намистини, хрестик та перстень) виявлено лише у трьох похованнях: № 36, 40 та 41 (рис. 1).

На ділянці **пл. Звенигородська, 3** закладено три розкопи загальною площею 36 м^2. Ділянка розташована на території давнього Краківського (згодом Жовківського) передмістя з щільною забудовою, що прилягала до середмістя Львова. Під час робіт виявлено вісім археологічних об'єктів, а також значну кількість рухомого археологічного матеріалу, найдавніші з яких датуються XIII ст. Серед об'єктів виділяється дерев'яний колодязь (об'єкт 7), з заповнення якого походить багато кераміки, в тому числі і цілі форми (рис. 2). Стратиграфічні спостереження засвідчують, що рівень залягання материка на ділянці збільшується у західному напрямку, що свідчить про значний ухил рельєфу в цьому напрямку в давнину.

На **пл. Ринок, 6** («Чорна Кам'яниця») у зв'язку з реставрацією будівлі продовжено шурфування у внутрішньому дворику будинку. Всього закладено два шурфа загальною площею 16 м^2. Шурфуванням виявлено збережені культурні нашарування XIV—XV ст. та рештки дерев'яної споруди цього

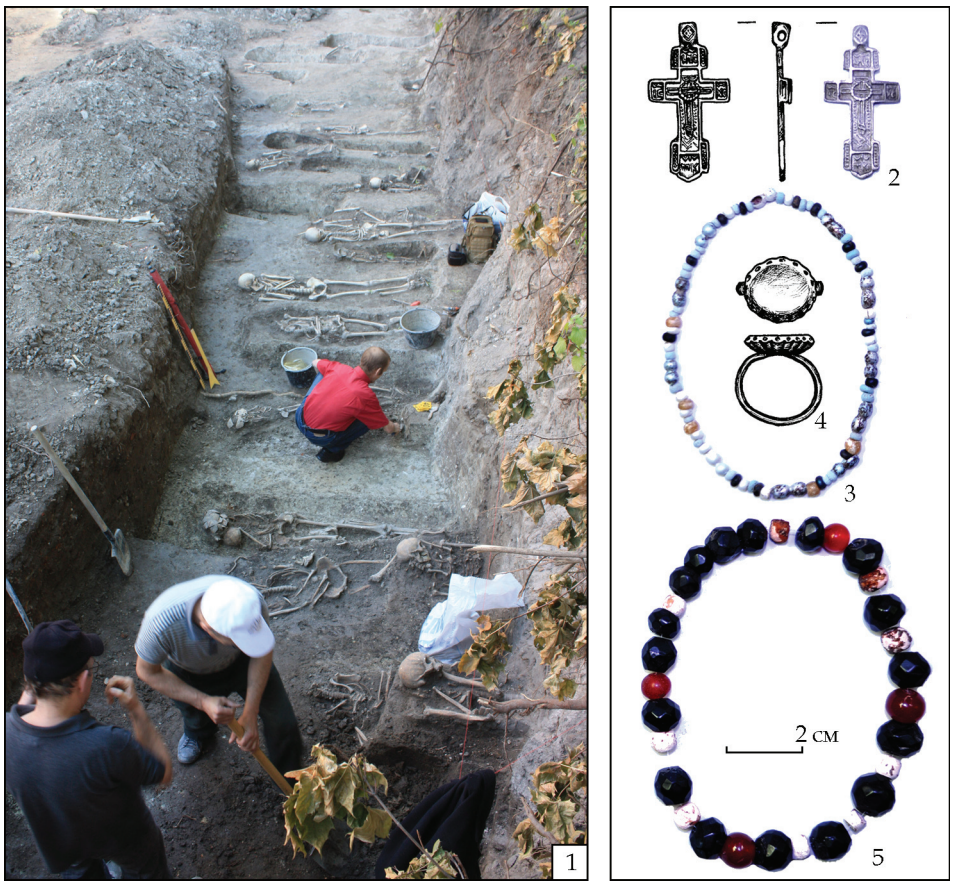

Рис. 1. Церква св. Миколая: 1 — розчистка поховань; 2—5 — інвентар з поховань

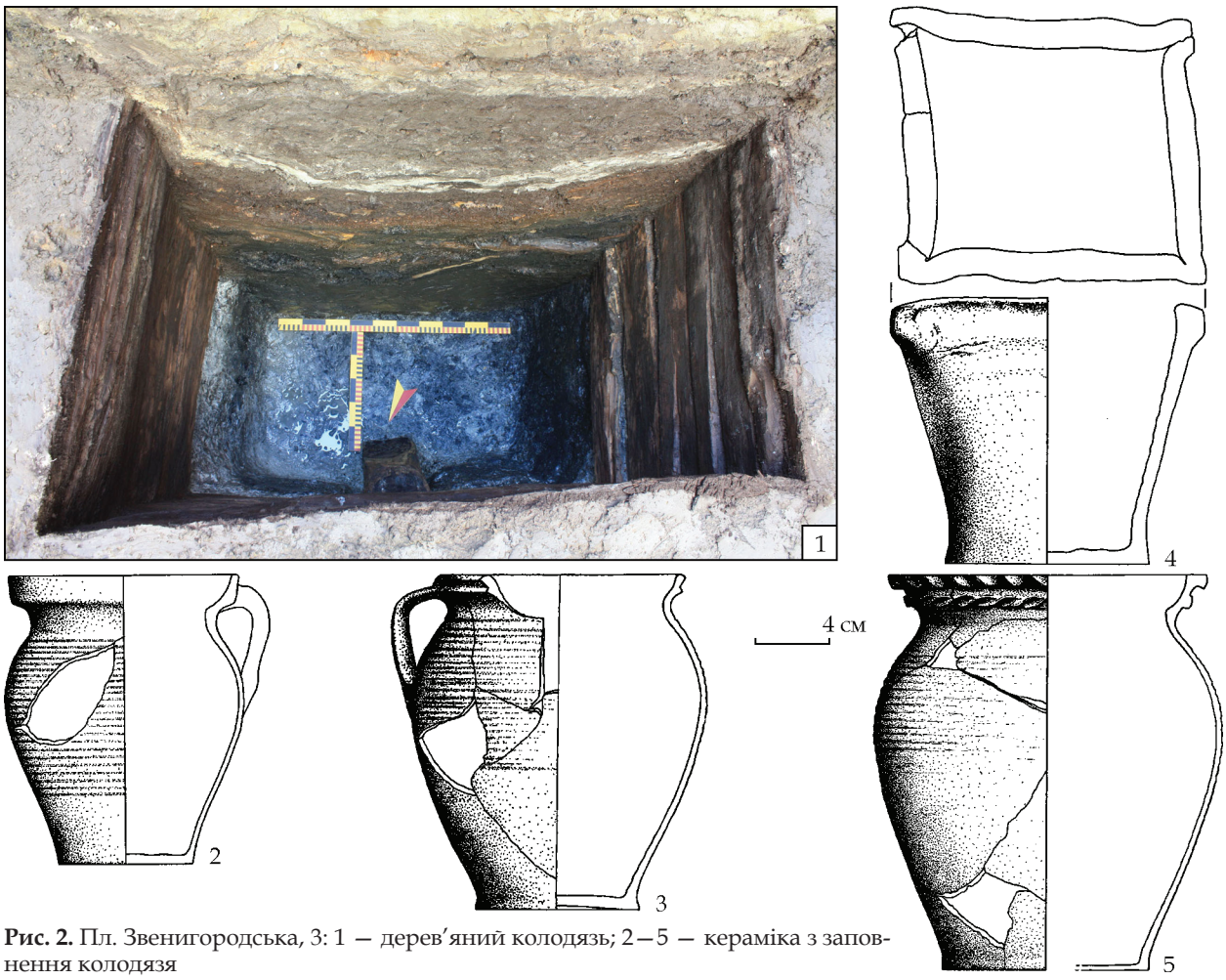

Рис. 2. Пл. Звенигородська, 3: 1 — дерев'яний колодязь; 2—5 — кераміка з заповнення колодязя

часу. Вдалося дослідити залишки фундаментів з склепінням будинку XV ст.

Також проведено розкопки у внутрішньому дворику **ратуші** (пл. Ринок, 1). Траншею площею 10 м^2 закладено в південно-західному куті подвір'я. У результаті виявлено кам'яний мурований колектор першої половини XIX ст. Культурний шар у траншеї повністю перевідкладений внаслідок будівництва нової ратуші та колектора в 1827—1835 рр. Не чисельна колекція відноситься до двох культурно-хронологічних горизонтів: пізнє середньовіччя (XV ст.) та новий час (XVI—XIX ст.)

Розвідкові розкопки проведено на площі, де за архівними матеріалами знаходився **Низький замок**, сьогодні тут функціонує мистецький ринок «Вернісаж». Замок за історичними джерелами було збудовано в 70-х рр. XIII ст., після пожежі в 1565 р. його відбудовано, в такому вигляді він простояв до кінця XVIII ст., поступово занепадаючи. У 1802 р. його розібрали на будівельний матеріал. Із метою простежити характер та стан збереження пам'ятки в західній частині площі закладено траншею і шурф загальною площею 26,5 м^2. У результаті зафіксовано цілий ряд мурувань, два з яких пов'язані з Низьким замком, решта — залишки будинку XIX ст. Культурні нашарування представлені двома горизонтами: середньовіччя (XIII—XV ст.) та нового часу (XVI—XIX ст.).

Також проводились розкопки у зв'язку з реставрацією тильного будинку (флігеля) на **вул. Руська, 6**. Всього закладено три розкопи загальною площею 32 м^2, два з них в середині будинку — південно-східній та північно-західній кімнатах, третій зовні при вході. У результаті робіт в середині будинку виявлено ряд кам'яних мурів від перепланування, цегляну піч XVIII—XIX ст. та дерев'яний колодязь XVI ст. У ході розкопок на подвір'ї зафіксовано залишки двох дерев'яних споруд: підлоги підвалу XVII—XVIII ст. та каркасної будівлі XV ст. Рухомий матеріал хронологічно відноситься до XV—XIX ст.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Бондаренко, О. Смирнов

АНТИЧНЕ СВЯТИЛИЩЕ ВІКТОРІВКА I

Поселення Вікторівка I розташоване на високому плато правого урвистого корінного берега Березанського лиману за 1,5 км на північ від його гирла та за 0,3 км на південь від сучасного селища Вікторівка Лиманівської сільської ради Березанського р-ну Миколаївської обл. На сьогодні пам'ятка майже повністю зруйнована обвалами та зсувами лесу, постійними прокопами грабіжників. Збережена західна частина пам'ятки має протяжність вздовж прибережної смуги за лінією північ—південь до 400 м та заглиблена на захід від берега на 10—20 м. Загальна вціліла площа пам'ятки складає близько 6000 м^2.

Південну частину плато займає поселення із житловою забудовою, північну — святилище, що складалося з зольників-жертовників. Пам'ятка двошарова — фіксуються архітектурні залишки і культурні нашарування пізньоархаїчного та ранньоелліністичного часу.

Із 2012 р. Вікторівка I досліджується експедицією «Лукомор'є» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України.

Метою науково-рятівних робіт було часткове вивчення зольника 2 в північній частині плато. Для цього закладено новий розкоп «Д» (рисунок) площею 205 м^2.

Стратиграфія розкопу має наступний вигляд: дерен (до 0,05 м), гумус (до 0,22 м); сіро-золистий культурний шар (до 0,40 м), давній гумус (до 0,31 м), материк (жовта глина).

Зольник 2 являв собою викопаний в давньому гумусі та материковій глині котлован, засипаний золою. Майже вся площа котло-

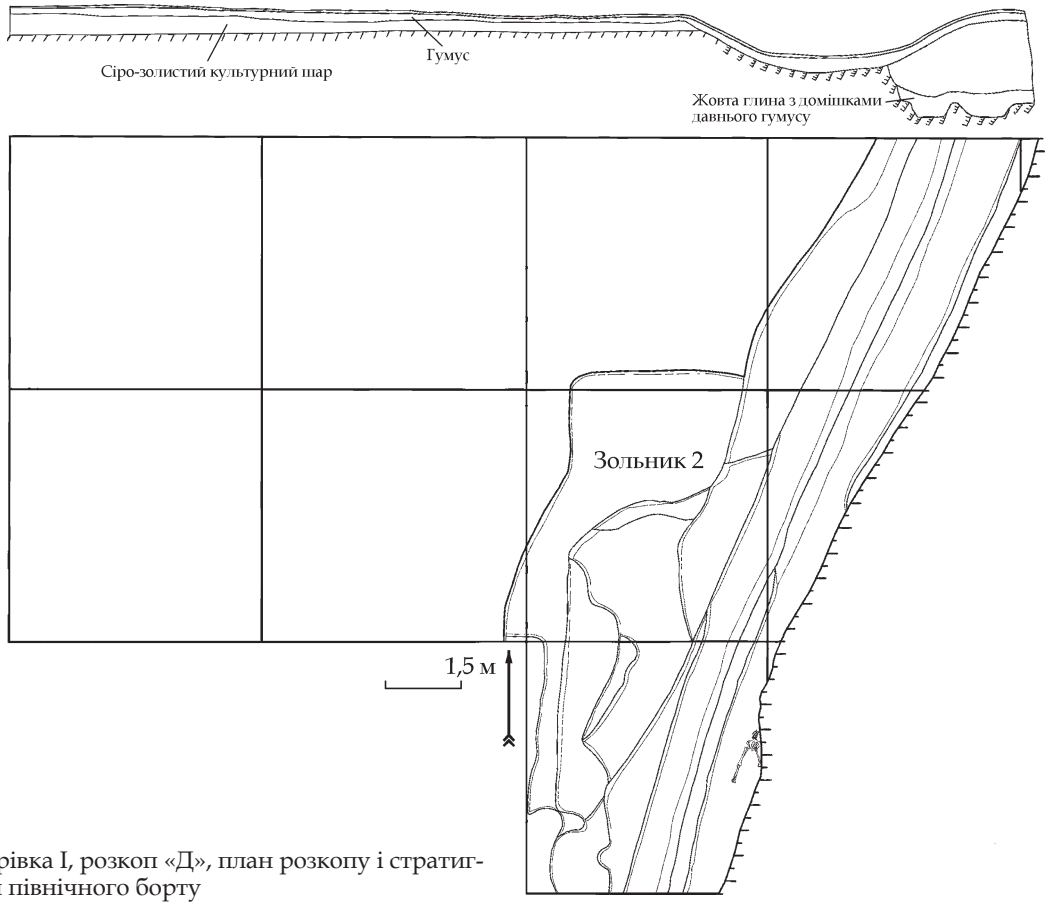

Вікторівка I, розкоп «Д», план розкопу і стратиграфія північного борту

вану знищена береговою абразією, збереглася лише його західна частина шириною до 5,45 м, що тягнеться вздовж берегової урвища у напрямку Пд Зх—Пн Сх (розкрита довжина — 16,25 м). Північна частина західного борту в межах дослідженої ділянки оформлена у вигляді майже вертикальної стіни; південна — у формі материкових сходинок, що ведуть з рівня давньої денної поверхні на дно котловану. Увесь проліт, довжиною 3,5—4 м, складається з 4—5 сходів. Сходами зайнята розкрита частина котловану довжиною по лінії Пн—Пд в 10,25 м. На дні котловану в проміжку між його західним бортом та береговим урвищем простежуються дві паралельні траншеї, що пролягають у напрямку Пд Зх—Пн Сх і ховаються в бортах розкопу. Траншеї приблизно однакової ширини та глибини. Вони розділені між собою материковою перегородкою, що звужується від основи догори, з шириною основи 0,38—0,53 м. Західна траншея має ширину 0,73—0,86 м, східна — 0,87—1,17 м, глибина на різних ділянках коливається від 0,13 до 0,28 м. Максимальна глибина котловану від рівня давнього гумусу — 1,70 м, від рівня сучасної денної поверхні — 2,13 м.

У 2016 р. в зольному заповненні над траншеями на глибині 1,18 м від рівня впуску в котлован було зафіксовано частково зруйноване людське поховання зі слідами розчленування.

Котлован заповнено золою з незначними домішками гумусу, уламків мушлів чорноморської мідії та жовто-глинистими включеннями. Зустрічається незначна кількість дрібного буту вапняку та мушлі. У нижній частині заповнення та біля бортів котловану простежується шар жовтої глини з домішками давнього гумусу потужністю до 0,48 м. Заповнення насичене уламками кераміки та кістками тварин.

Серед індивідуальних знахідок слід виділити тавровані ручки амфор Родосу та Синопи, фрагмент теракотової протоми богині (Деметри або Персофони?); керамічне діжкоподібне кружальце з прошкрябаними до обпалу символами (трилисник), велику кількість рибальських грузил зі стінок амфор з просвердленим отвором, кістяні астрагали і тетрахалк Пантикапейської чеканки (Av — голова безбородого сатира в плющевому вінку ліворуч, Rv — «ΠΑΝ» + голова лева ліворуч + осетер).

На основі речового матеріалу можна зробити висновок про формування зольника 2 в межах кінця IV — першої половини III ст. до н. е.

А. Буйських, А. Твардецький, М. Новіченкова

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ В ОЛЬВІЇ

У звітному сезоні було продовжено дослідження південно-східної частини римської цитаделі Ольвії в рамках спільного українсько-польського наукового проекту, що виконується з 2016 р. Інститутом археології НАН України та Національним музеєм в Варшаві (Польща) за фінансової підтримки гранту Міністерства культури Польщі (керівники проекту — з української сторони д. і. н. А. В. Буйських, з польської сторони — др. А. Твардецький, керівництво розкопом М. В. Новиченкова, др. П. Яворські). Згідно проекту було окреслено основні перспективні напрямки досліджень — вивчення історичної топографії римської цитаделі Ольвії; складання загальних планів будівельних горизонтів Ольвії римського та пізньоримського часу; детальна атрибуція, планувальна і об'ємна реконструкція споруд, пов'язаних з діяльністю римського гарнізону; реконструкція фортифікації римської цитаделі Ольвії II—III ст. н. е. Згідно цих планів у 2016 р. було вибрано ділянку в найвищому місці ольвійської цитаделі, де й закладено новий розкоп, площею 100 м^2.

Розкоп «Р-23» розташований на пологому схилі верхньої частини мису, який видається до Бузького лиману; абсолютна висота над рівнем моря (за балтійською системою координат) 34 м. У звітний сезон до розкопу було приєднано два п'ятиметрові квадрати і загальна площа розкопу склала 150 м^2. Перепад висот на західній і східній межах розкопу — 0,5 м; проведено роботи на глибину від рівня сучасної денної поверхні: захід — 0,6 м, центр та північ — 0,75 м, схід — 0,25 м.

Основними завданнями було виявлення та дослідження не переміщеного культур-

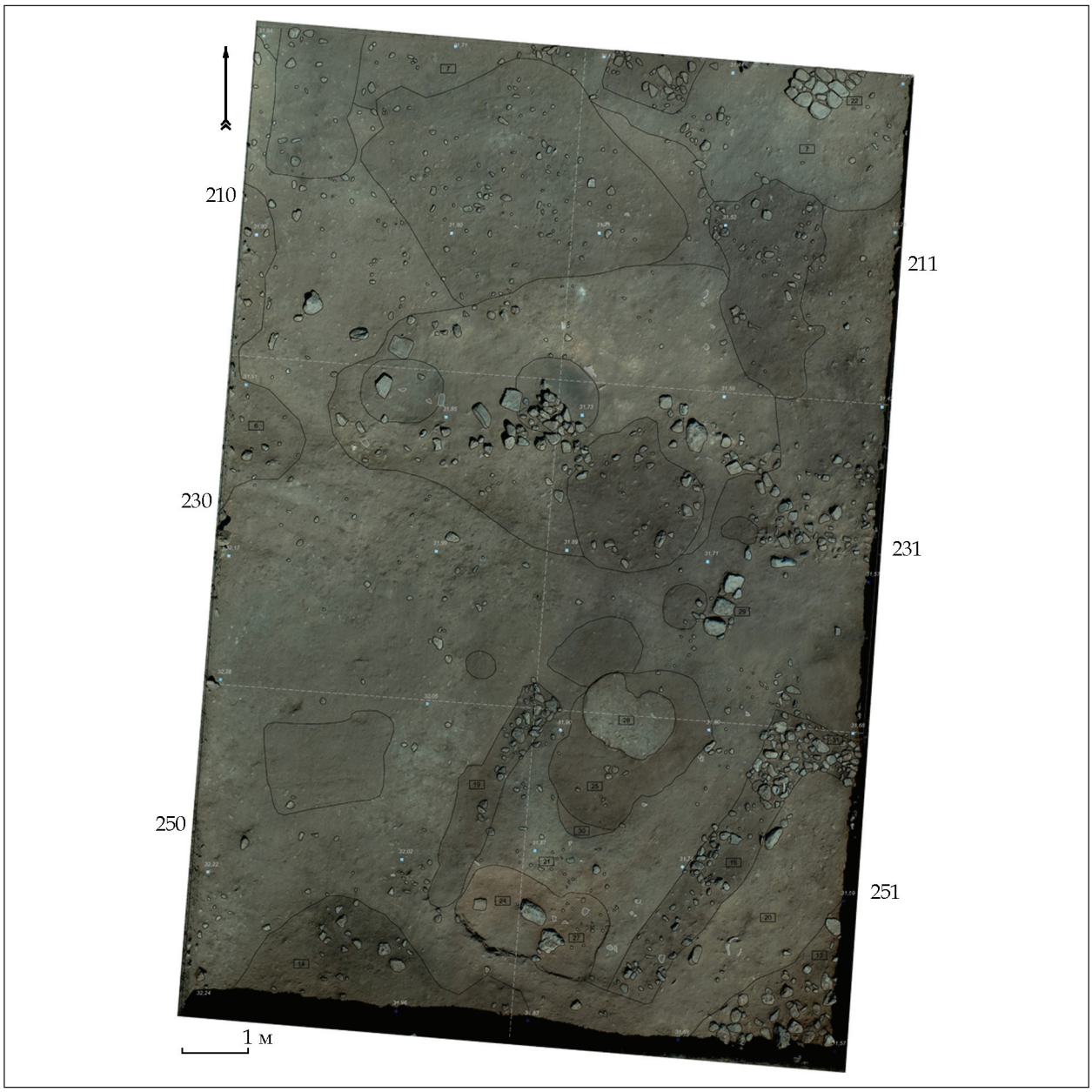

Рис. 1. Розкоп «Р-23», ортофотоплан. Зйомка з дрона Я. Сьвіди, креслення М. Антос (Національний музей в Варшаві)

ного шару та об'єктів пізньоримського часу, а також остаточне видалення верхніх перемішаних нашарувань. На нових квадратах послідовно видалено шар дерну, гумусу та верхівку кам'яного розвалу. Після повної зачистки майже по всій площі зафіксовано нижній шар кам'яного розвалу, який залягав в південній частині розкопу, в центрі, на північному та східному його схилах. Після його фіксації було знято також другий горизонт кам'яного розвалу 1, висотою 0,25—0,45 м. У результаті під кам'яним розвалом 1 по всій площі розкопу розкрито останець щільного глиняного трамбування, розмірами 1,2—4,2 м (схід—захід) × 9,4 м (північ—південь).

Під кам'яним розвалом 1, в південно-східній частині ділянки, відкрито найпізніші будівельні об'єкти. Серед них найцікавіше — прямокутне приміщення, розмірами 5,3 × 4,2 м з залишками вогнища в його південній частині. Це приміщення західною стіною прорізало глиняне трамбування, відкрите в південно-західній частині розкопу. Стіни приміщення збереглися у вигляді повздовжніх траншей, що залишилися від вибирання каменю. Функціональне призначення приміщення (житлове чи господарське) буде встановлено після його повного розкриття. Відкрито також кам'яну вимостку (кладку?) у північно-східній частині розкопу, шириною 0,8 м, довжиною 0,97 м, що продовжується за межами північного борту розкопу, останець однорядної вапнякової кладки в східній частині розкопу (рис. 1).

Загальне датування розкритих нашарувань — кінець I — IV ст. (при тому, що верхня хронологічна межа знайденої кераміки сягає першої чверті V ст. н. е.). Більшість знахідок походить з кам'яного розвалу 1. Загальна висота кам'яного розвалу становила 0,7 м, фактичний об'єм цього розвалу перевищує межі ділянки розкопу. Масивний шар кам'яного розвалу 1 складався з дрібного, середнього та крупного вапнякового буту, уламків оброблених та цілих вапнякових плит, випаленої цегли місцевого виробництва, в тому числі вкритої червоною фарбою по фасадах; черепиці того ж походження; уламків архітектурних деталей з мармуру та вапняку, фрагментів облицювальних мармурових плиток, керамічних плиток мощення підлог та облицювання стін в інтер'єрах приміщень, виготовлених зі стінок тарного посуду; фрагментів штукатурки, вапнякового будівельного розчину. Усі ці численні знахідки є безперечними ознаками активної будівельної діяльності на цій частині території Ольвії у римський час. Певна кількість каменю носила сліди інтенсивного горіння, це вказує на те, що камінь частково обгорів ще у давнину і брався для будівництва із зруйнованих споруд

Частина знахідок (20 % індивідуальних знахідок) походить з шару дерну і гумусу двох нових квадратів. Їх речова, хронологічна, типологічна складова тотожні складу знахідок з нижнього шару цих квадратів — останця кам'яного розвалу 1.

Індивідуальні знахідки. Загальна кількість інвентарних номерів колекційного опису склала 510 одиниць. Із них: 10 % індивідуальних знахідок виявлено при початковій зачистці розкопу, знятті верхнього шару поверхні кам'яного розвалу 2017 р.; 20 % — при знятті дерну і гумусу двох доданих нових квадратів 250, 251; 50 % — в заповненні кам'яного розвалу 1; 10 % — при знятті останцю відвала 1; 10 % — при початковому етапі розкриття об'єктів під шаром кам'яного розвалу 1 — приміщення, вогнища, ями, вимостки.

Серед зафіксованого кількісно на кожному квадраті розкопу великого загалу будівельного обробленого каменю, фрагментів вапнякових плит, чисельними стали масові та індивідуальні знахідки з шару дерну, гумусу в нових квадратах та шару кам'яного розвалу 1. Вони представлені фрагментами кераміки (80 %), кістками тварин (10 %), виробами з металу (5 %), скла (4 %), каменю (0,9 %), кістки (0,1 %).

Кераміка представлена будівельними матеріалами (цегла, черепиця) (20 %), тарним (60 %), столовим (20 %) посудом. Основні типи амфорної тари: типи 75а, 80, 100 (за І. Б. Зеєст), типи D, F (за Д. Б. Шеловим); датування за переважною більшістю: II—III ст., проте також присутній матеріал першої половини IV ст. н. е. Частково присутні фрагменти амфор VI—III ст. до н. е. (Хіос опуклогорлий, Клазомени, Менде, Фасос, тип протофасос, Лесбос), у більшій кількості — понтійських двоствольних амфор I ст. до н. е. — I ст. н. е. Виявлено поодинокі знахідки фрагментів амфор типу Е (за Д. Б. Шеловим) та фрагменти сіролискованого посуду, що датуються другою половиною IV — першою половиною V ст. При зачистці основи кам'яного розвалу 1 було також виявлено шість розвалів сіроглиняних з шерехатою поверхнею зерновиків пізньоримського часу, ще одну розчавлену половину зерновика було знайдено вкопаною вінцем донизу біля східної стіни приміщення 1.



Рис. 2. Бронзова рельєфна ніжка посудини кінця I — II ст. н. е. Фото Я. Сьвіди (Національний музей в Варшаві)

Керамічний посуд представлений фрагментами переважно червонолакового, сіролискованого, червоноглиняного столового посуду, а також кухонним і ліпним посудом, фрагментами сіроглиняної шорсткуватої тарної кераміки II—IV ст. н. е. Знайдено цілі червоноглиняні та ліпні світильники, що відносяться до пізнього римського часу. Серед керамічних знахідок фіксуються також фрагменти посуду елліністичного часу; керамічний столовий посуд VI—III ст. до н. е. є поодиноким.

Серед виробів з каменю — фрагмент вапнякової антової капітелі елліністичного часу ольвійського походження, фрагменти оздоблювальних мармурових плиток, зернотерок з вулканічного туфу, цілі та фрагментовані точила, бруски. Серед знахідок виробів зі скла найбільш чисельними, як і у минулому році, є фрагменти посудин з видутого скла, а також намистини; для звітного року слід окремо відмітити знахідки фрагментів римського віконного скла та фрагментована гральна фішка синього скла.

У 2017 р. було знайдено 32 монети, серед них: 15 — у дерні і гумусі, 13 монет — в заповненні кам'яного розвалу 1, у тому числі один римський срібний денарій, ще чотири монети походили з відвалу 1. Місто чекану

монет: Рим, Ольвія; датування монет: друга половина I — III ст. н. е. Як і у попередньому році, знахідки римських срібних та бронзових монет датуються II — першою половиною III ст. н. е.; окрім цілих, продовжують фіксуватися різані частини монет, які слугували одним з засобів оплати товару римськими військовими підрозділами у місцях їх дислокацій.

Інші вироби з металу представлено залізними, бронзовими, свинцевими предметами побуту, ремонту, будівництва. Найчисельнішими знахідками є цвяхи, пряслиця, голки, скріплення, пластини, стержні, фрагменти лез ножів, деталі бронзових фібул. Слід окремо виділити знахідку деталі бронзового римського провінційного посуду — рельєфної ніжки посудини кінця I — II ст. н. е. (рис. 2), знахідки деталей римської амуніції — фрагментована римська ажурна поясна бронзова пряжка та бронзовий затискач ремінної портупеї II ст. н. е.

Серед однієї з наймасовіших складових керамічного столового посуду з розкопу — фрагментів червонолакового посуду, виявлено рідкісні зразки фрагментів імпортних рельєфних червонолакових кубків Terra Sigillata, центром виготовлення яких є Південна Галлія, 130—180 рр. н. е., знахідки їх фіксуються також у римських військових таборах.

Результати археологічних розкопок 2017 р. на ділянці «Р-23» підтвердили та розширили дані щодо активної будівельної діяльності у II—III ст. н. е. в південній частині Верхнього міста Ольвії. Основним виконаним першочерговим завданням була необхідність зняття залишків потужного верхнього шару кам'яного розвалу. У заповненні шарів гумусу та кам'яного розвалу, серед будівельних решток, господарських предметів вжитку, як і у попередньому році, продовжували фіксуватися знахідки предметів римського військового побуту, що дозволяє попередньо казати про перебування римських військовослужбовців на даній території в II — першій половині III ст. н. е.

Завдяки проведеній роботі, дослідження наступного року нададуть змогу повністю відкрити сучасну денну поверхню римського часу, обстежити виявлені перші архітектурні об'єкти безпосередньо з культурного шару римського часу, виявити нові об'єкти, окреслити структуру будівництва римської доби на цій ділянці, визначити хронологічну та культурну приналежність архітектурних споруд.

А. Буйських, Й. Форнасьє, О. Кузьміщев

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ

Дослідження ольвійського передмістя, яке здійснюється в рамках спільного українсько-германського проекту, партнер з германської сторони — Університет ім. Гете, Франкфурт-на-Майні, за фінансової підтримки Германського Дослідницького товариства (DFG) в звітному сезоні були продовжені.

Польові дослідження велися силами міжнародного наукового колективу із залученням студентів-практикантів з Академії мистецтв (Харків), а також волонтерів з Києва, Харкова, Миколаєва. За розробленим в 2015 р. планом розкопки продовжувалися на ділянках «Некрополь 4» і «Некрополь 7». Крім цього, план комплексних досліджень передбачав продовження розпочатої в 2014 р. попередньої геомагнітної розвідки в південній частині передмістя і міського некрополя з метою встановлення загальної площі передмістя (А. Патцельт, Х. Вальдхор), а також початок палеоботанічних досліджень із заповнень окремих житлових і господарчих об'єктів (А. Штоббе, Л. Зойферт). Продовжувалися також розпочаті раніше археозоологічні дослідження (Є. Ю. Яніш) і археометричне вивчення столової кераміки місцевого виробництва з Ольвії і Борисфену (Н. Кратч).

На ділянці «Некрополь 4», площею 125 м^2, закінчено вивчення будівельних залишків передмістя класичного часу. Тут було повністю розкрито заглиблену частину однокамерної сирцево-кам'яної споруди (об'єкт 30). Розплив сирцевих стінок від наземної частини цієї споруди зафіксовано роботами 2015 р. У результаті встановлено, що споруда відносилася до категорії наземних одноповерхових з частково заглибленим земляним котлованом, вирізаним з рівня стародавнього гумусу, що переходив у материк. Наземні стінки, скоріш за все, були споруджені з сирцю, залитим монолітом в опалубку, оскільки жодних залишків штучно сформованої цег-

ли не вдалося зафіксувати. Відкриті раніше розвали з дрібного каменю саме над цим котлованом цілком, як тепер зрозуміло, могли залишитися від зруйнованого кам'яного цоколя наземної частини стін. Заглиблена частина приміщення орієнтована у напрямку захід—схід, мала прямокутну в плані форму, розмірами по дну: 2,0 × 1,7 м, глибиною 0,75 м. Знайдений в ній керамічний матеріал досить численний і компактно датований другою — третьою чвертю V ст. до н. е. Серед знахідок особливо слід відзначити верхню частину іонійської розписної столової амфори середини V ст. до н. е. (рис. 1: 1) і обточену стінку сіролощеної посудини (вотив) з малюнковим графіто — зображенням корабля (рис. 1: 2). У заповненні приміщення виявлено також велику кількість риб'ячих кісток непромислових порід. Питання про функціональне використання споруди, житлове або господарське, здається поки дискусійним і не має однозначної відповіді.

Східною частиною заглиблений котлован частково перерізав напівземлянку пізньоархаїчного часу (рубіж VI—V ст. до н. е.), основний об'єм якої знаходиться за бортом розкопу (об'єкт 33). У розкритому сегменті напівземлянки серед інших знахідок виявлено теракоту — жіночу голову, покриту плащем-гіматієм (рис. 1: 3). Скоріш за все, вона відноситься до поширеного в пізньоархаїчний час типу статуарних зображень богині, яка сидить в кріслі. Знайдено також два фрагменти іонійських світильників.

Для дослідження першої південно-західної античної дороги та встановлення її походження, природного (балка) або штучного (дорога), на її північному схилі до розкопу «Некрополь 4» було закладено прирізку, розмірами 5 × 5 м. Зняття культурного шару до материка засвідчило відсутність тут житлових або будь-яких інших будівельних структур. Це дало змогу попередньо припустити, що дорога, яка вела до Західних воріт Ольвії, мала все ж таки природне походження і спершу являлася тальвегом стародавньої балки, яка впадала перпендикулярно до Заячої балки. Сучасна значна глибина «дороги» сформувалась внаслідок нарощення культурного шару по обох сторонах балки саме завдяки тривалому існуванню тут житлових і господарчих структур передмістя. До функціонування некрополя, скоріш за все, ця дорога відношення не мала.

На ділянці «Некрополь 7»продовжувалися розпочаті минулого року дослідження, метою яких було повне розкриття виявленої на геомагнітній зйомці 2014 р. аномалії, попередньо інтерпретованої як рів, що відділяв територію передмістя від міського некрополя.

У ході розкопок на цій ділянці в 2016—2017 рр. дані геомагнітної зйомки та їх попередня інтерпретація повністю підтвердилися — на цій ділянці передмістя досліджено оборонну споруду. Тут на площі 75 м² було



Рис. 1. Речові знахідки з ділянки «Некрополь 4»: 1 — розписна іонійська столова амфора; 2 — графіті з зображенням корабля на стінці сіролощеної посудини; 3 — теракотова голівка богині, яка сидить



Рис. 2. Рів, що відділяв передмістя Ольвії від некрополя, на ділянці «Некрополь 7». Вигляд з північного заходу

виявлено і у звітному сезоні розкопано до дна сегмент рову, глибина якого від рівня засипки до материкового дна склала 2,4 м, ширина по поверхні 5 м (рис. 2). У звітному сезоні вдалося повністю розчистити північно-західну стінку рову — у перетині вона мала східчастий профіль. Заповнення рову, відповідно до методики розкопок, знімалося пошарово, завдяки чому вдалося простежити його поступове заповнення культурним шаром та керамічним сміттям, яке і дало можливість встановити точний час його спорудження і припинення існування. Нижні шари заповнення за профільними частинами амфор і фрагментів чорнолакової і червонофігурної античної кераміки датуються другою чвертю — серединою V ст. до н. е. Ця дата є *terminus post quem* для спорудження рову. У придонній частині рову, в непошкодженому культурному шарі, було виявлено людський кістяк без обох стоп довжиною близько 1,8 м, який лежав випростано вздовж стінки рову, без супутнього поховального інвентарю. Ця обставина залишає відкритим питання, чи можна інтерпретувати цю знахідку у якості поховання, або йдеться про знахідку останків людини, яка загинула при вимушених обставинах і, замість поховання, була скинута у рів. Відсутність обох стоп може вказувати на насильницький характер смерті.

Скоріше за все, рів остаточно припиняє своє функціонування в той же час, що і передмістя. Проте, його поступове засипання битою керамікою почалося раніше, в першій третині IV ст. до н. е. Саме цим часом датуються найнижчі розвали скинутого на тогочасне дно керамічного посуду і великих фрагментів амфорної тари. Проте найбільший керамічний викид відноситься до 330—300 рр. до н. е. У якості робочої гіпотези можна припустити, що це трапилося в результаті нівелювання території передмістя і повного знищення його житлових структур. Також, не можна виключати, що масова утилізація керамічного сміття проводилася і в зв'язку з розчищенням і реконструкцією території Ольвії після зняття облоги Зопіріона.

Незважаючи на повний занепад рову як монументальної фортифікаційної споруди, скоріш за все, він ще читався по поверхні в перші ст. н. е. Тоді ж він також продовжував поступово засипатися. Саме у верхніх рівнях його заповнення були виявлені фрагменти провінційної римської кераміки terra sigillata I—II ст. н. е. Можливо, вже після цього часу закінчився поступовий процес його природного запливу.

Станом на сьогодні рів, відкритий в передмісті, — це найбільш рання фортифікаційна споруда серед усіх відомих споруд оборонного призначення в Ольвії. Її, виходячи із конструкції та глибини залягання, слід інтерпретувати саме як фортифікацію, а не звичайну огорожу. Більше того, це найраніша фортифікаційна споруда і на території усього Ольвійського поліса, де дотепер не було відкрито нічого подібного. Цей рів, скоріш за все, не просто огороджував, а захищав територію передмістя, що примикала до міста з заходу та була відокремлена від нього Заячою балкою. Відкриття цього рову ставить цілу низку нових питань щодо просторового розвитку Ольвії і її передмістя в пізньоархаїчний — ранньокласичний час. Актуальними і такими, що потребують додаткових досліджень, є питання про причини появи передмістя, дослідження його внутрішньої структури та інфраструктури, а також всієї системи фортифікації, до якої належав відкритий рів — її загальні розміри, особливості конструкції, окремі складові, такі як під'їзди, а також наявність наземних частин фортифікацій, зокрема валів, башт тощо.

А. Буйських, І. Шейко, С. Діденко, Р. Козленко

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОЛЬВІЇ (ділянка Р-25)

У південно-східній частині римської цитаделі Ольвії продовжувалися дослідження різночасових об'єктів з метою вивчення детальної історичної топографії цієї частини городища впродовж усіх періодів його існування. Загальна площа робіт склала близько 250 м^2. Роботи проводилися на ділянці верхньої тераси, яка з заходу прилягала до головної повздовжньої вулиці. Загальна глибина становила 0,5—1,0, в ямах — до 2,5 м від сучасної денної поверхні. Було продовжено дослідження споруд, що відносилися до двох головних культурно-хронологічних періодів Ольвії — догетського та післягетського. Догетський період представлений переважно спорудами ранньоелліністичного часу, які стосуються Південного теменосу. Післягетський період представлений спорудами, пов'язаними із будівельною діяльністю римського гарнізону II — середини III ст. і пізньоантичного (післяготського) часу, що датується другою половиною III — третьою чвертю IV ст. Досліджені об'єкти викладено нижче, починаючи від найпізніших.

У попередні роки на частині ділянки Р-25, яка зараз вивчається, виявлено серію (близько півсотні) ям та заглиблень, які стосувалися останнього етапу існування Ольвії. У звітному році було закінчено їх дослідження — відкрито чотири ями, з них — три неглибокі, а одна, грушоподібної форми, глибиною 2,15 м, становить значний інтерес завдяки матеріалам свого заповнення. У ямі було виявлено археологічно цілу амфору типу Делакеу (тип 100 за І. Б. Зеєст), чотири горла таких само амфор і археологічно цілу амфору типу мірмекійської (пізній варіант типу 72 за І. Б. Зеєст), фрагмент амфори типу Е (за Д. Б. Шеловим). Крім цього, вдалося зібрати профільні частини великих сіроглиняних господарчих посудин з ліпленим декором, так званих зерновиків. Цей тарний посуд разом із ліпленим світильником закритого типу, червоноглиняним пляшкоподібним горщиком херсонеського виробництва та кухонними сіроглиняними горщиками є визначальним для керамічного комплексу пізньоантичного часу. Вивчення цього комплексу дало змогу датувати матеріали із засипки ями серединою IV — першою чвертю V ст., що суттєво коригує сучасне уявлення про хронологію найпізнішого періоду в історії Ольвії. Крім цього, в ямі було виявлено кам'яне кругле жорно та фрагмент напису латиною на вапняковій плиті, що є вкрай рідкісною знахідкою для городища.

Унікальним явищем для Ольвії та загалом всього Північно-Західного Причорномор'я стало відкриття повністю заглибленої споруди, розмірами 2,5 × 2,3 м глибиною 1,6—1,7 м (рис. 1). Скоріш за все, первісна глибина була дещо більшою, оскільки вона прорізала щільний жовто-глинистий насип теменосу ранньоелліністичного часу. Останній виявився частково пошкодженим у римський і, як тепер зрозуміло, ще й у пізньоантичний час. Імовірно, цю споруду слід попередньо інтерпретувати як землянку, покрівля якої мала спиратися на борти земляного котловану або на невисокі наземні стінки, що не збереглися. Залишки зруйнованого покриття у вигляді перегорілих шматків сирцю з відбитками гілок та згорілих дощок вдалося зафіксувати у центрі приміщення, практично по всьому об'єму споруди. Вони, а також значна кількість дрібного перегорілого буту і суцільний попіл у заповненні, свідчать, що споруду було зруйновано внаслідок пожежі.

В інтер'єрі приміщення відкрито дві кам'яні кладки — під східним бортом котловану та під південним, причому остання кладка сягала половини довжини стіни. Вони складені двома рядами по одношаровій системі з великих грубо оброблених вапнякових плит. Оскільки ці кладки відкриті вже частково вибраними, залишається не зрозумілим, чи сягали вони усієї висоти земляного котловану. Фасади кладок із середини приміщення були облицьовані вапняковим розчином білого кольору. Підлога по всьому приміщенню вимощена щільно підігнаним



Рис. 1. Заглиблена споруда пізньоантичного часу



Рис. 2. Теракоти елліністичного часу з культурного шару теменосу

дрібним бутом. Матеріали заповнення, що датуються другою половиною IV — початком V ст., дають підстави зарахувати це приміщення до одного із найпізніших з відомих в Ольвії. Цей об'єкт, найімовірніше, свідчить про проживання в Ольвії нового населення, яке зазвичай пов'язують із черняхівською культурою. Проте, характер будівельної техніки, передовсім, використання типового римського будівельного розчину, не є характерним для будівельної практики носіїв черняхівської культури цього регіону, принаймні, дотепер не зустрічався на відомих поселеннях. Характер використання споруди (житловий, господарчий, виробничий, культовий) наразі встановити неможливо, оскільки жодних залишків, які вказують на будь-яке його використання, не виявлено. Порівняльна база відсутня, такі споруди досі невідомі не лише в Ольвії, а й в усьому Північно-Західному Причорномор'ї. Поки слід обережно говорити про ймовірну міграцію на територію Ольвії у IV ст. населення, що продовжувало традиції провінційно-римського культурного кола.

У звітному сезоні закінчено дослідження кладки капітальної споруди, що мала відношення до будівельної діяльності римського військового гарнізону на території цитаделі в II—III ст. Кладка слугувала огорожею будівельного комплексу, який складався із серії наземних приміщень із підвалами і внутрішнього двору, вимощеного великими плитами, у північно-західному куті якого було вигороджено виноробню. Кладка оточувала внутрішній двір із заходу та слугувала огорожею, що відділяла весь комплекс споруд від повздовжньої вулиці. Її загальна довжина сягає 20,25 м. Кладку було споруджено за двофасадною та дворядною регулярною системою; її фундаментний ряд складався із великих неохайно обтесаних вапнякових плит, викладених постелями. Цікаво, що кладка практично по всій довжині виявилася вибраною ще у пізньоантичний час, оскільки зазначена вище яма була викопана у виборці цієї кладки. Разом із кладкою-огорожею значною мірою виявилося пошкодженим і мощення внутрішнього двору. Саме після його видалення у пізньоантичний час там було викопано низку ям та заглиблень, а також описане вище заглиблене приміщення.

Часткове знищення вимостки надало нам змогу розпочати дослідження насипу, на якому її було влаштовано. Розташовані нижче будівельні об'єкти, як ми вважаємо, мають відношення до Південного теменосу. Комплекс будівель, пов'язаних із відправленням культу Афродіти та супутніх божеств, було відкрито південніше впродовж останнього десятиліття. Усі споруди відносилися до двох будівельних періодів: кінця VI — середини V і останньої третини V — третьої чверті IV ст. до н. е. Роботи попередніх років на цій ділянці дали можливість висловити припущення про існування теменосу і в ранньоелліністичний час. Ця обставина і змусила нас продовжити дослідження на ділянці верхньої тераси на північ від вже відкритих споруд теменосу.

Дослідження велося на території між ботросами теменосу IV ст. до н. е. і фрагментами вимостки двору II—III ст. н. е., що збереглася in situ. Ретельне розчищення глинистої поверхні, яке ведеться вже другий рік поспіль, дало змогу зрозуміти, що культурний шар теменосу ранньоелліністичного часу було знівельовано саме для влаштування вимостки під час масової забудови цієї території у римський час. Скоріш за все, було влаштовано штучно трамбований насип, який складався з перемішаного ґрунту, що містив кераміку ранньоелліністичного часу та кераміку і фрагменти скляних посудин перших століть нашої ери. На цей насип і було покладено щільну вимостку з великих вапнякових плит. У верхній частині насипу знайдено уламки теракот місцевого виробництва із зображеннями переважно жіночих божеств (рис. 2), які за численними аналогіями, датуються ранньоелліністичним часом. Така кількість фрагментованого культового матеріалу, з урахуванням того матеріалу, який було відкрито тут в безпосередній близькості протягом попередніх років, свідчить про його безумовну належність до культових об'єктів. Крім того, відкрито кладку ранньоелліністичного часу, завдовжки 14 м, яка теж мала відношення до теменосу IV—III ст. до н. е. Кладку частково вибрано в східній частині, тому невідомо її повну довжину. Її чітка орієнтація на плані теменосу по лінії схід — захід повторює орієнтування усіх вже відкритих споруд теменосу і, найголовніше, храму Афродіти IV ст. до н. е.

Датування кладки встановлено на підставі того, що в її вибраній частині на рівні фундаменту виявлено базу стовпа другої половини IV ст. до н. е., підтесану для використання у якості будівельного матеріалу. Це означає, що кладку було споруджено не раніше кінця цього століття. До того часу, поки не буде розкрито насип на північ від кладки, неможливо зрозуміти, чи вона була складовою частиною будь-якої монументальної споруди, чи слугувала огорожею Південного темеосу ранньоелліністичного часу з півдня. Зараз у якості робочої гіпотези можна використовувати останнє припущення. Крім того, практично в усіх культурних нашаруваннях та заповненнях об'єктів було знайдено керамічний матеріал VI—V ст. до н. е. Це означає, що на рівні материка мають знаходитися ще залишки від споруд цього часу.

Дослідження ділянки південно-східної частини римської цитаделі Ольвії планується продовжити, оскільки саме через детальне вивчення стратиграфічних нашарувань, які проводяться тут багато років поспіль, вдається зрозуміти, яким чином відбувався перехід від одного будівельного періоду до іншого впродовж більше ніж тисячолітнього періоду існування міста та часу його руйнування.

К. Горбенко

РОЗКОПКИ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ ДИКИЙ САД

Миколаївською археологічною експедицією ДП «НДЦ Лукомор'є «ОАСУ» продовжено дослідження укріпленого поселення Дикий Сад у м. Миколаїв. Розкопки проводилися на території «ближнього передмістя» поселення (розкопи 25, 26), напроти рову «цитаделі». Загальна площа археологічних досліджень склала 120 м^2 (рис. 1).

У розкопі 25 завершено розкопки північно-західної частини приміщення 21, де досліджено 10 ям: № 13—22 (стовпові, господарські та ритуально-культові) (рис. 1: А, В).

Яма 13 в плані округлої форми розташовувалась біля ями 3, практично приєднуючись до неї з південної сторони (діаметр 0,50 м, глибина 0,20 м, діаметр донної частини — 0,30 м). Заповнення ями однорідне — гумусовий суглинок темного кольору з керамічними фрагментами і дрібний вапняковий бут. Стінки ями глинисті, плавно переходять в глинисте дно. Можливо, яма стовпова.

Яма 14 в плані округлої формі, розташовувалась в західній частині приміщення, між ямами 9 і №10, навпроти кам'яної викладки південної стіни приміщення, що слугувала господарською прибудовою в західній частині південної стіни (діаметр 0,60 м, глибина 0,55 м, діаметр донної частини — 0,70 м). Верхнє заповнення — гумусовий суглинок коричневого кольору з невиразними фрагментами керамічних стінок і дрібних кісток риби. На глибині 0,20 м в північно-східній частині ями зафіксований камінь-ракушняк антропоморфної форми (рис. 2: 13) і деревне вугілля. Під камінням в північній частині ями на глибині 0,25 м зафіксована вапнякова плитка з обробленими краями (рис. 2: 14). Аналогічні плитки фіксувались в ямах 7 і 12. На глибині 0,35 м проявився горілий ґрунт. На цьому рівні зафіксовані фрагменти керамічного посуду (горщик келихоподібної форми з валиком (рис. 2: 16) і миска з орнаментом — округлі вдавлення по вінчику, насічки і вдавлення на внутрішній частині вінчика), рибні кістки, вапняковий бут і фрагменти панцира черепахи. На глибині 0,40 м у північній частині зафіксований кам'яний предмет з чорного базальту циліндричної форми — розтиральник (рис. 2: 15) і кістки дрібної рогатої худоби. На глибині 0,45—0,50 м, у південній частині ями, фрагменти керамічного горщика з валиком (рис. 2: 17), великий шматок глини зеленого кольору (глей) і обгорілі зерна. Ближче до донної частини яма розширюється. Стінки ями глинисті та плавно переходять у рівне і прожарене дно. Можливо, яма ритуальна. У горілому ґрунті знаходились антропоморфна стела, пласка плитка, розтиральник, кістки тварин, риби, панцир черепахи і зерна.

Яма 15 округлої форми, розташовувалась всередині кам'яної кладки західної частини південного муру приміщення (діаметр 0,25 м, глибина 0,05 м; діаметр донної частини — 0,1 м). Заповнення ями — гумусний суглинок сірого кольору. Стінки ями гли-

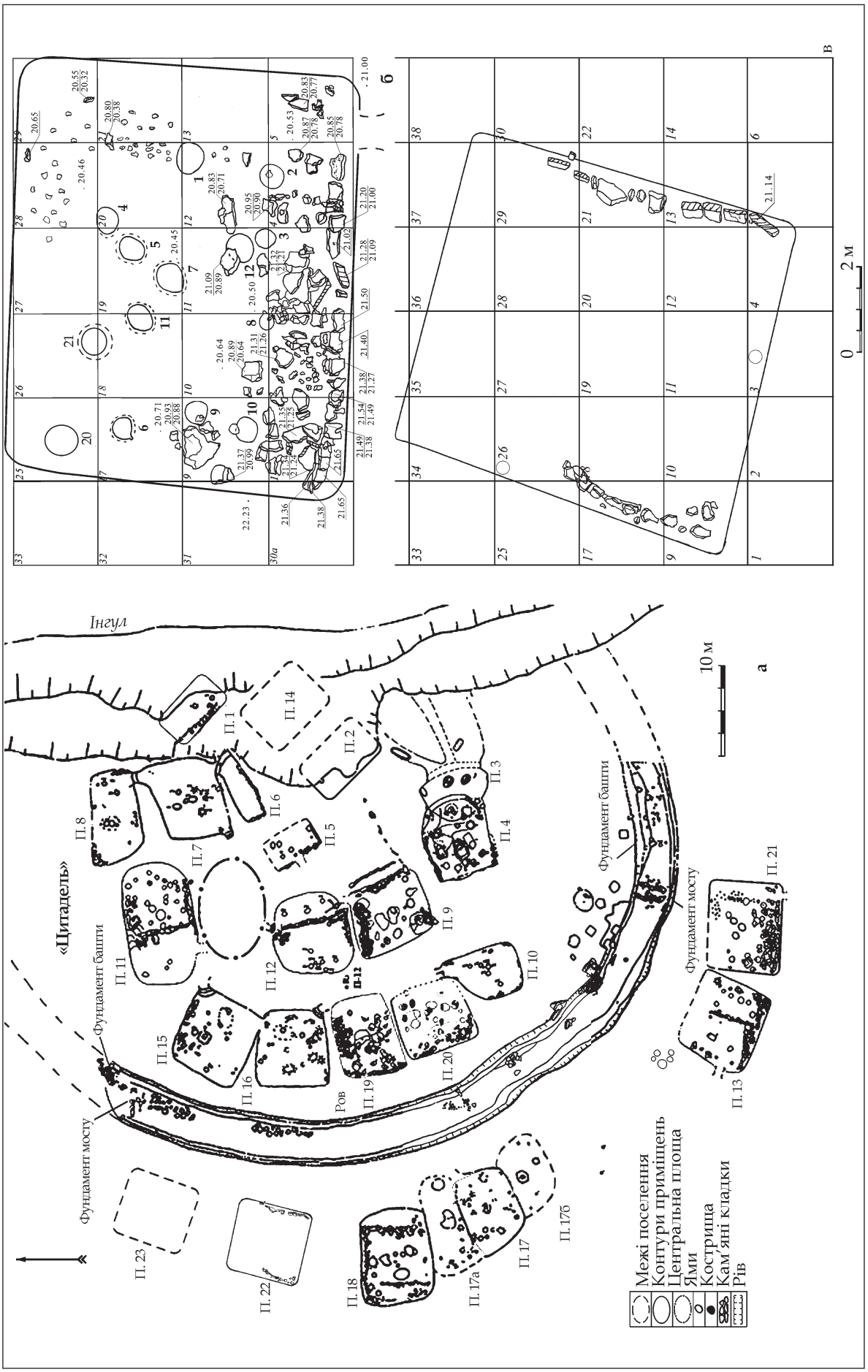

Рис. 1. План ділянки «А» укріпленого поселення Дикий Сад: А — план «цитаделі» та «ближнього передмістя»; Б — розкоп 26, приміщення 22; В — розкоп 25, приміщення 21

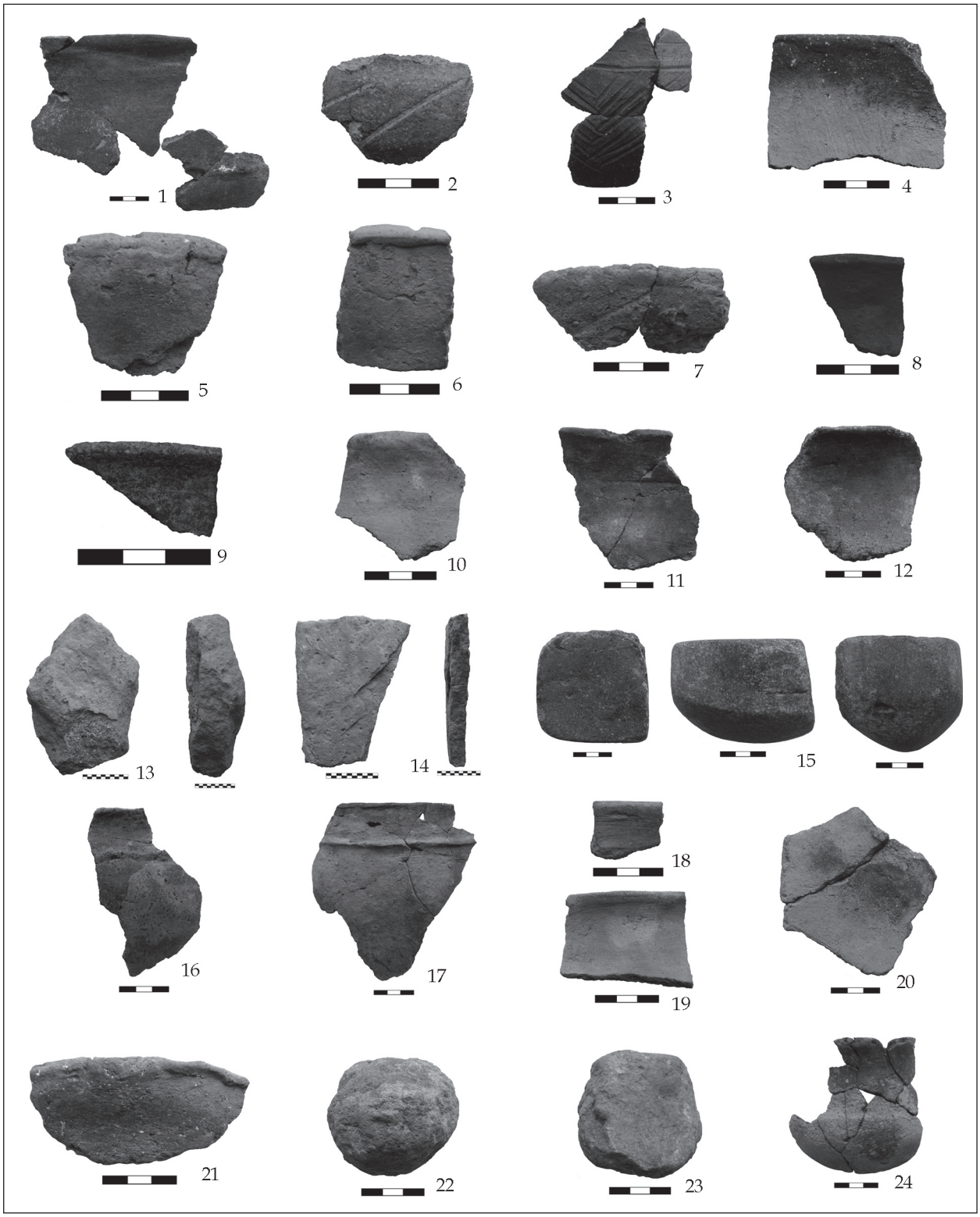

Рис. 2. Артефакти з приміщення 21: 1—12, 16—21, 23 — фрагменти керамічного посуду; 13—15, 22 — кам'яні предмети (1—8 — заповнення приміщення — кам'яний завал південної стіни (кв. 1—4, 9); 9—11 — заповнення приміщення — рівень підлоги (кв. 25, 27); 12—23 — заповнення ям приміщення (12 — яма 13; 13—17 — яма 14; 18—23 — яма 21)

нисті, плавно переходять у глинисте дно. Можливо, яма стовпова.

Яма 16 округлої форми, розташовувалась в середині кам'яної кладки західної частини південної стіни приміщення (діаметр 0,35 м, глибина 0,08 м). Заповнення ями — гумусний суглинок сірого кольору з вкрапленням глею. У заповненні — дві маловиразні стінки кераміки (горщик темного кольору) і кістка тварини (дрібна рогата худоба). Стінки

глинисті, плавно переходять у глинисте дно. Яма, можливо, стовпова.

Яма 17 округлої форми, розташовувалася у південно-західному куті приміщення, біля кам'яної кладки (діаметр 0,15 м, глибина 0,15 м; діаметр донної частини — 0,03 м). Заповнення ями — гумусний суглинок світло-коричневого кольору. Стінки глиняні, плавно переходять у глинисте дно. Можливо, яма стовпова.

Яма 18 округлої форми, розташовувалася біля західної стіни приміщення (діаметр 0,13 м, глибина 0,15 м; діаметр донної частини — 0,03 м). Заповнення ями — гумусний суглинок сірого кольору. Її стінки глинисті, плавно переходять у глинисте дно. Можливо, яма стовпова.

Яма 19 округлої форми, розташовувалася практично у центрі приміщення (діаметр 0,20 м, глибина 0,12 м; діаметр донної частини — 0,08 м). Заповнення ями — гумусний суглинок коричневого кольору і дрібний вапняковий бут. Стінки глинисті, плавно переходять в глинисте дно. Можливо, яма стовпова (центральна стовпова опора для кріплення покрівлі приміщення).

Яма 20 округлої форми, розташовувалась у північно-західному куті приміщення (діаметр 0,80 м, глибина 0,25 м; діаметр донної частини — 0,50 м). Заповнення ями — гумусний суглинок коричневого кольору. У заповненні — фрагменти кераміки (стінка лощеного горщика коричневого кольору, вінчик миски, стінки від двох горщиків), кістки тварин (великої і дрібної рогатої худоби) і камінь (перепалений піщаник). Стінки глинисті, плавно переходять у глинисте дно конусоподібної форми. Можливо, яма стовпова (великий дерев'яний стовп для кріплення покрівлі і північно-західного кута приміщення).

Яма 21 округлої форми, розташовувалась у північно-західній частині приміщення (діаметр 0,55 м, глибина 0,65 м; діаметр донної частини — 0,90 м). Верхнє заповнення — гумусний суглинок коричневого кольору з рибними хребтами (сом). На глибині 0,15—0,20 м у східній частині ями зафіксовані трубчасті кістки тварин, ребра і надп'яткова кістка (astragalus) (велика і дрібна рогата худоба, свиня, ріг оленя) і дрібний вапняковий бут. На глибині 0,25 м ґрунт переходить у золисте заповнення. На рівні 0,25—0,30 м зафіксована щелепа тварини (можливо, собака) і фрагменти керамічного посуду (рис. 2: 18, 19). На глибині 0,35 м зафіксований вапняковий камінь і фаланга пальця людини (?). Із цього рівня (0,35 м) яма по всій площині забита дрібним і середнім вапняковим камінням (15 шт.). Кам'яний завал простежується до рівня 0,60 м глибини ями. Серед каменів на глибині 0,45—0,50 м у східній частині ями зафіксована кістка коня і панцир черепахи. У південній частині ями — фрагменти керамічного посуду і курант (рис. 2: 20—24). Стінки глинисті, плавно переходять у глинисте просушене дно. Можливо, яма господарського призначення з елементами ритуальних піднесень (золистий ґрунт, щелепа тварини і фрагменти панцира черепахи).

Яма 22 округлої форми розташована у східній частині приміщення, на північ від ями 1 (діаметр 0,45 м, глибина 0,15 м, діаметр донної частини 0,1 м). Навколо ями фіксувалось скупчення дрібного вапнякового каміння (залишки східної стіни приміщення). Верхнє заповнення — гумус темного кольору з невиразними фрагментами стінок горщика, дрібних кісток тварин і дрібного вапнякового буту. Стінки ями рівні, глинисті, плавно переходять у глинисте дно конічної форми. Можливо, яма стовпова (великий дерев'яний стовп для підтримки крівлі і східної стіни приміщення).

Усі артефакти, що зафіксовано у заповнені та ямах приміщення, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду (рис. 2).

Отже, приміщення 21 розташовувалося вздовж оборонного рову «цитаделі» укріпленого поселення (вісь Сх—Зх) та орієнтувалося практично за сторонами світу (9,0 × 7,0 м з заглибленням у материк на 0,4—0,5 м). Вхід до приміщення у формі коридору з невеликим нахилом та шириною 0,7—0,75 м розташовувався у південно-східному куті.

Враховуючи характер та структуру заповнення приміщення та особливості глинистих завалів, можливо припустити, що три стіни приміщення (західна, східна та північна) були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку. Південна стіна мала фундаментальну кам'яну конструкцію, що складалася з великих рваних по слою вапнякових каменів зі слабкими слідами обробки. Вірогідно, при будівництві фундаменту південної стіни використовували комбінований принцип кладки: в східній частині — цокольна конструкція; в західній — облицьована (рис. 1: В).

Особливості архітектурної побудови та отримані артефакти дозволяють охарактеризувати даний об'єкт як косторізну майстерню зі складною та різною за функціональністю системою ям (велика кількість рогів оленя та сайги зі слідами обробки).

У розкопі 26 розпочато дослідження приміщення 22, що розташовувалося вздовж оборонного рову «цитаделі» укріпленого поселення (вісь Пд—Пн), на відстані 5,0 м на північ від приміщення 18 (рис. 1: А, Б). Центральну частину приміщення частко-

во знищено траншеєю XX ст., що насичена будівельним сміттям. У західній частині розкопу 26, біля приміщення 22 зафіксовано скупчення кісток тварин (кінь та корова) і фрагменти кераміки XVI—XVII ст. (ймовірно, сліди тризни).

Південна та північна стіни приміщення були глинобитними, з домішками середнього та мілкого вапняку. Східна та західна стіни мали кам'яні фундаменти, що складалися з великих, рваних по слою, вапнякових каменів зі слабкими слідами обробки, що облицьовували основний котлован приміщення.

Розкопки приміщення 22, враховуючи календарні строки, продовжаться у наступному році.

А. Івченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА НЕКРОПОЛІ ОЛЬВІЇ

Роботи проводилися на південній частині розкопу «Орієнт» біля північного кордону Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія». Було досліджено вісім поховань, частина ровика, три ями невизначеного призначення, одна тризна та невеличка кам'яна вимостка. Усі об'єкти були або зруйновані, або частково пошкоджені.

Найбільш ранніми об'єктами є три поховання пізнього архаїчного часу (№ 3—5, рис. 1). Два з них, зроблені у простих ґрунтових ямах (№ 3, 4), були розташовані ланцюжком зі сходу на захід на глибині 1,2 м від сучасної поверхні, відстань між ними складала 0,45 м. Яма поховання 3 (східне) овальної форми, орієнтована з незначним відхиленням західної частини на північ, розмірами 1,20 × 0,80 м та глибиною 0,40 м від рівня фіксації. Стінки нерівні, покаті донизу, дно нерівне, бугристе. У центральній частині на 2—3 см вище рівня дна на шарі заповнення вінцем вгору стояв розчавлений ґрунтом на великі фрагменти сіролощений глечик. За 5 см на північ від нього вінцем на південь горизонтально на тому ж рівні лежав алабастр поліхромного фінікійського скла (рис. 2: 1).

Поховання 4 мало яму прямокутної форми, орієнтовану зі сходу на захід, розмірами 1,2 × 0,5 м та глибиною 0,3 м від рівня фіксації. Стінки практично прямовисні, дно горизонтальне, бугристе. У східній частині ями, ближче до її південного краю, на дні, на боку з нахилом під кутом 45° вінцем на південь — південний схід лежав червоноглиняний глечик місцевого виробництва з червоним покриттям. Із північного боку впритул до нього з невеличким нахилом на захід стояла іонійська чаша. За 0,2 м на захід від глечика, вертикально з невеликим нахилом на схід, вінцем вгору стояв арибал поліхромного фінікійського скла (рис. 2: 2). Увесь посуд стояв на 2—3 см вище рівня дна, на тонкому шарі заповнення. Між посудинами було знайдено дрібні залишки принаймні ще од-

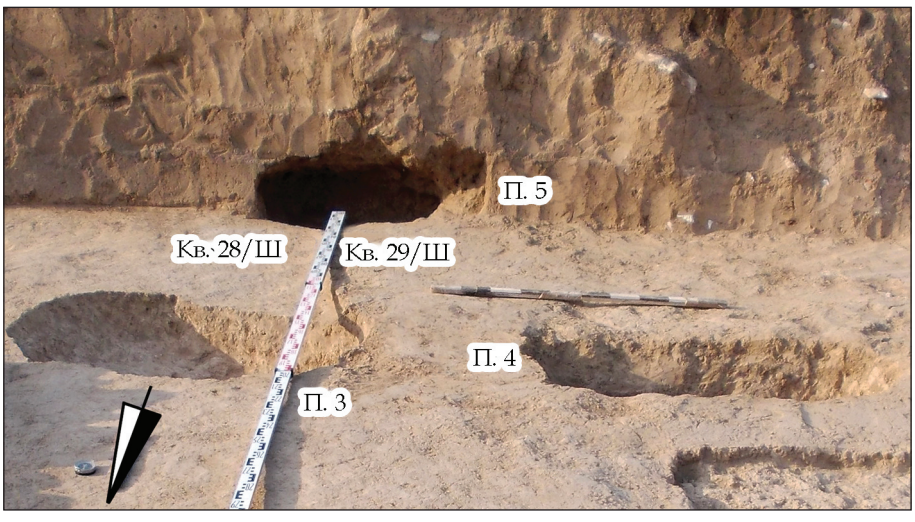

Рис. 1. Поховання пізньоархаїчної доби на розкопі «Орієнт»



Рис. 2. Посуд з поховань пізньоархаїчної доби: 1 — скляний алабастр, поховання 3; 2 — скляний арибал, поховання 4; 3 — амфориск мілетський, поховання 5; 4 — кілік чорнофігурний, поховання 5

нієї аналогічної арибалу скляної посудини, невеличку глиняну намистину та мізерну кількість рум'ян багряного кольору.

За 1,0—1,1 м на південь від поховання 3 був знайдений ще один близький за характером об'єкт — поховання 5. Воно зафіксоване з рівня 1,25 м від сучасної денної поверхні. Питання про тип могили (проста чи підбійна) доки не вирішене. У будь-якому разі поховальна камера, що була досліджена у цьому році, орієнтована зі сходу на захід. Вона мала в плані овальну форму розмірами 0,8 × 0,6 м, глибиною 0,1 м від рівня фіксації. Стінки відчутно покаті донизу, дно суттєво підвищується зі сходу на захід. Упритул до північної стінки ями горизонтально вінцем на схід лежав мілетський амфориск (рис. 2: 3). Його бокова частина виступала над краєм ями приблизно на половину діаметру тулубу посудини. У південно-східному кутку, впритул до південної стінки, на боку, на тонкому (до 1 см) шарі заповнення, вінцем на північний захід лежав сироглиняний глечик. Приблизно в центрі ями, ближче до її західної частини, вертикально з дуже невеличким нахилом на схід, на дні стояв чорнофігурний кілік (рис. 2: 4). У верхній третині його тулуба зроблений сюжетний фриз: з одного боку кентавр в профіль вправо, зігнута в лікті права рука піднята вгору, ліва з рушником простягнута вперед; з другого боку два кулачних бійці в профіль вправо один за одним; по боках кожної частини біля ручок нижче місця їх кріплення — по одній істоті с довгим хвостом анфас.

За посудом ці об'єкти датуються третьою чвертю — кінцем VI — початком V ст. до н. е. Їх розміри дозволяють припустити, що споруджені вони були для дітей. Але у жодному не зафіксовано будь-яких залишків людських кісток. Це може мати пояснення як у хімічному складі ґрунту (великий відсоток лугу, що призвів до природного зникнення дитячих кісток), так і до певного ритуалу. З огляду на досить показовий склад інвентарю, ці об'єкти було інтерпретовано як поховальні.

До V ст. до н. е. належить невеличке скупчення кераміки, що можна інтерпретувати, як залишки тризни. Рівень його фіксації суттєво (на 0,9 м) вищий за рівень фіксації поховань. Площа скупчення 0,40 × 0,40 м, товщина — 0,20 м. На цьому просторі було зібрано достатньо великі фрагменти посуду різних категорій: тарного (залишки принаймні трьох амфор), кухонного, столового та парадного.

Яма 4 є часткою вузького достатньо глибокого округлого ровика. Його частина вперше була досліджена у 2013 р. (яма 8), а продовження входить у східний та південний борти розкопу. Проміжок між часткою ровика 2013 р. та звітного сезону був пошкоджений камерою ґрунтового склепу 1 римської доби, дослідженого у 2017 р. Західна частина ровика (яма 4 2017 р.) на відміну від північної (яма 8 2013 р.) має певні конструктивні особливості: східчасте оформлення стінок. Але загальні параметри обох частин відповідні: ширина верхнього контуру близько 0,75 м, нижнього — 0,25 м, абсолютна відмітка висоти дна по балтійській системі 38,03 м (2013 р.) та 38,02 м (2017 р.). У заповненні ями 4 знайдено достатньо велику (у порівнянні з інши-

ми об'єктами та шарами розкопу) кількість матеріалу, зокрема залишки хіоських амфор та багато фрагментів східно-грецького, червонофігурного та чорнолакового посуду. Це дало змогу поточнити датування ровика кінцем V — початком IV ст. до н. е.

Два поховання (№ 1 і 6) належали до римської доби.

Поховання 1 — це невеличкий ґрунтовий склеп з дещо нетиповою для ольвійського некрополя конструкцією. Об'єкт було пошкоджено щонайменше двома грабіжницькими ходами, один з яких сучасний. Склеп був орієнтований з південного заходу на північний схід. Його загальна довжина складала 3,20 м. Трапецієподібний у плані дромос (довжина 1,90 м; ширина біля входу 0,65 м, біля камери 0,95м) мав східчасто-пандусну конструкцію: три невисокі сходинки біля входу, довгий (біля 1 м) пандус та ще одна маленька сходинка перед камерою. Глибина дромосу біля входу до камери складала 0,5 м від рівня фіксації. Від кам'яного закладу зберігся лише нижній ряд, що складався з трьох великих необроблених каменів, покладених уздовж довгої вісі склепу. Верхня частина закладу була зруйнована грабіжниками ще у давнину, а каміння покладено великою купою ліворуч дромосу біля входу до камери. Вірогідно, низ цього кам'яного скупчення (на 0,3 м вище рівня фіксації об'єкта) відмічає рівень давньої денної поверхні, з якого відбувалася розбудова склепу. Камера розмірами 2,10 × 1,20 м мала овальну форму. Стінки у нижній частині (де її було зафіксовано) рівні, прямовисні. Дно рівне, горизонтальне. Довгою віссю камера орієнтована не строго поперек довгої вісі дромоса, а з певним відхиленням, точно з півдня на північ. Дно камери знаходилося на 0,25 м нижче рівня останньої сходинки дромоса.

На дні камери було зафіксовано залишки двох небіжчиків, яких було покладено один біля другого паралельно уздовж камери. Стан збереженості кісток дуже поганий. Кістяк 1 (найближчий до входу) орієнтований головою на південь. Його було суттєво пошкоджено сучасним грабіжницьким ходом (відсутні череп, правий бік грудної частини та права рука). Судячи по залишках, небіжчика було покладено на спину з витягнутими руками. Ноги зігнуті у колінах та «розвалені» назовні. Частково фіксуються кістки лівої кисті та стоп. Від кістяка 2 залишилися лише окремі кістки (фрагменти довгих кісток, кисть у анатомічному порядку), що лежали біля середини тильної стінки камери. Між кістками було знайдено бронзову монету у поганому стані.

Біля стінки у південно-західному куту камери, фактично там, де вона перетинає яму 4, було знайдено п'ять глиняних посудин: три червонолакових (глечик, чаша та кубок) і два червоноглиняних з покриттям (миска та невеличкий флакон). У самому куті на дні камери стояла велика миска, у яку було покладено вертикально чашу та кубок, один біля одного. У чаші горизонтально лежав флакон. Дещо осторонь від них, на відстані 0,1 м на південний схід, впритул до південної стінки камери вертикально вінцем догори стояв одноручний глечик. Також у мисці лежало невеличке асиметричне глиняне пряслице котушкоподібної форми. За керамічним матеріалом (зокрема, чашею та кубком) склеп можна зарахувати до кінця I — початку II ст. н. е.

До римського часу також відноситься зруйноване просте ґрунтове поховання у великій ямі прямокутної форми (№ 7). Вона орієнтована з північного заходу на південний схід, її розміри 2,85 × 2,0 м, глибина 0,5 м від рівня фіксації. Стінки рівні, дещо скошені донизу. Поховання було повністю пограбоване. У заповненні зустрічається велика кількість дрібного матеріалу, у тому числі залишки червонолакової кераміки (зокрема, від рельєфного посуду I ст. н. е.), бронзова фібула, багато намиста (у тому числі сердолікового та з єгипетського фаянсу) і велика кількість дрібних уламків кісток людини. За матеріалом це поховання можна датувати першою половиною I ст. н. е.

Інші об'єкти (прості ґрунтові поховання 6 і 8, підбійне поховання 2, ями 1, 2 і 6, кам'яна вимостка) не давали підстав для їх датування (як правило, у наслідок великого ступеню руйнації).

Розкопки поточного року принесли також чисельні окремі фрагменти імпортованих посудин третьої чверті — кінця VI ст. до н. е., які було свідомо залучено до поховального та поминального ритуалів, але залишено за межами конкретних поховальних об'єктів. Вони вказують на використання цієї території для потреб некрополя у час більш ранній, ніж вважалося дотепер, що суттєво коригує сучасні уявлення про топографію ольвійського некрополя та використання позаміської території в VI ст. до н. е.

В. Крутілов, О. Смирнов

РОЗКОПКИ САКРАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ НА БЕРЕЗАНІ

Розкоп «Т» («Теменос») розташований в центральній частині античного поселення на острові Березань в квадратах В/III, В/IV (за топографічним планом Д. Б. Бєлєнького 1990 р.). Розкоп був закладений В. В. Назаровим в 1996 р. на місці шурфу С. М. Мазараті 1984 р. Нині розкрито близько 1600 м^2 площі, на якій виявлено залишки храмового



Рис. 1. Залишки будівлі сакрального призначення (храм?) кінця VI — першої чверті V ст. до н. е. (робочий момент). Вигляд з півдня



Рис. 2. Ручка бронзового дзеркала ольвійського типу (початок V ст. до н. е.)

комплексу кінця VI — початку V ст. до н. е. з храмом Афродіти, житлові райони поза теменосом цього ж періоду, а також заглиблені в землю житла (землянки і напівземлянки) та господарські ями кінця другої — третьої чверті VI ст. до н. е.

Основним завданням вивчення ділянки «Т» були планомірні розкопки території на захід від теменосу. У 1998—1999 рр. В. В. Назаровим тут була закладена прирізка (так звана «Західна смуга квадратів»), яка включала шурф С. М. Мазараті 1984 р. Подальші роботи були проведені у 2010—2011 і 2015 рр. Наслідком цих досліджень стали виявлені залишки двох будівельних періодів на території розкопу. Перший представлений землянками та напівземлянками середини VI ст. до н. е., другий (кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.) — двома (як вважалося) житловими кварталами, синхронними існуванню теменосу Борисфена, які включають в себе наземні сирцево-кам'яні будівлі, а також вулицю, яка поділяє ці квартали.

Археологічні роботи були спрямовані на подальше дослідження одного з кварталів на схід від вулиці 69. Для цього у кв. В/IV 181, 182, 183 була зроблена прирізка, загальною площею 70 м^2.

Дослідження дали доволі неочікувані результати: замість залишків житлових споруд було розкрито фундаментний та цокольний ряд будівлі сакрального призначення (рис. 1). Рештки будівлі являють собою аналогічну храму Афродіти (відкритого В. В. Назаровим) споруду і, вірогідно, також являє собою храм в антах. Його орієнтовано за лінією північний схід—південний захід. Храм в плані має прямокутну форму, розмірами: 13,20 × 8,80 м. Конструктивно споруда складається з двох приміщень — пронаоса і наоса; кладка, яка відокремлює їх, збереглася частково. Загальна площа наоса — 39 м^2, пронаоса — 14,5 м^2.

Кому був присвячений цей храм, поки що невідомо, але на даний момент ми можемо констатувати той факт, що у центральній частині Березанського античного поселення у кінці VI — першій чверті V ст. до н. е. існувало декілька храмів (а можливо, і теменосів), які були присвячені різним богам.

В. Крутілов, Д. Чистов

РОБОТИ БЕРЕЗАНСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У 2016 р. (ділянка «О-Західний»)

У сезоні 2016 р. були продовжені систематичні дослідження Березанського архаїчного поселення у північно-східній частині острова на розкопі «О-Західний» (рис. 1).

Площа нової північної прирізки склала 120 м^2. Крім того, було проведено дослідження до рівня материкового ґрунту ранніх об'єктів та нашарувань на ділянці 2015 р. (155 м^2).

Головним завданням цьогорічних досліджень стало вивчення житлового будівництва на північ від громадської будівлі МК-1

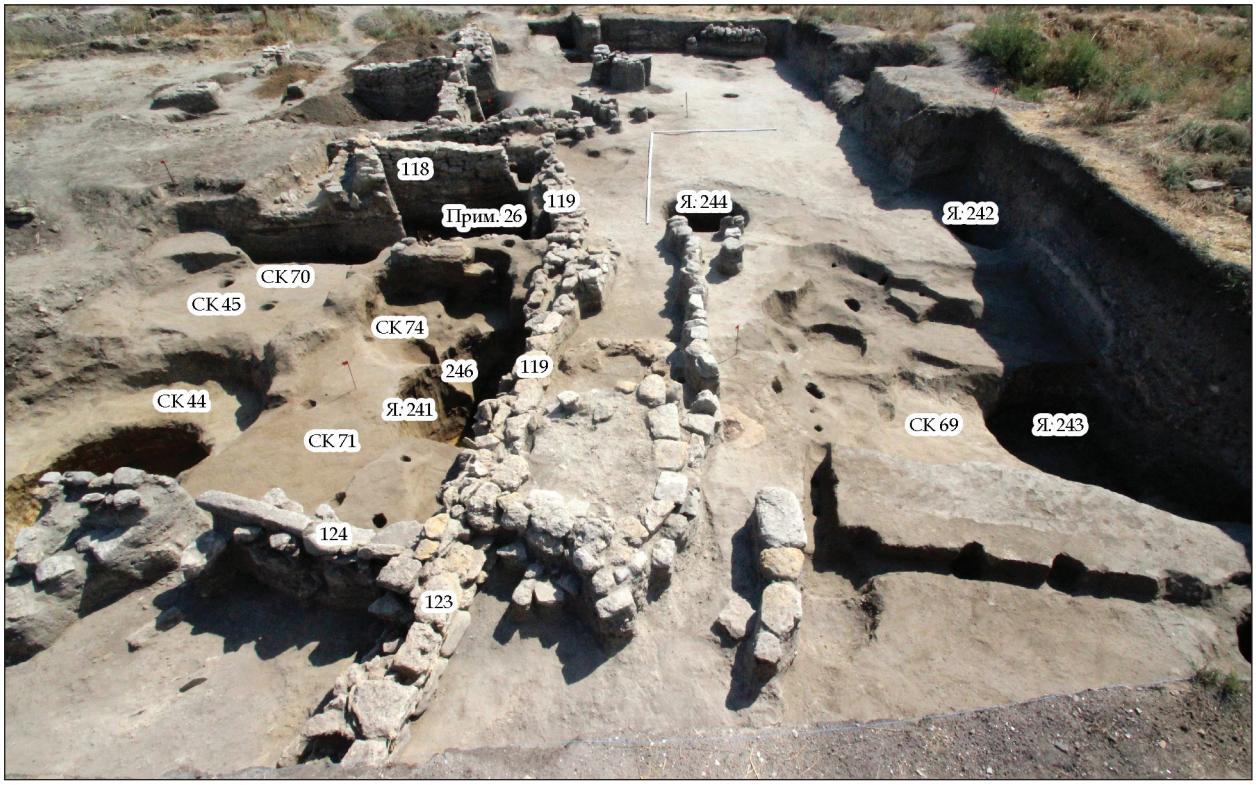

Рис. 1. Розкоп «О-західний», ділянка 2016 р. Вигляд з півдня



Рис. 2. Шток якоря

(кінець VI — перша чверть V ст. до н. е.), а також поглиблення уявлень щодо планування архаїчного міста. Під час розкопок 2015 р. вдалося встановити, що вулична мережа в цій частині Березанського поселення має унікальну особливість: один з кварталів в плані має трикутну форму, а два меридіональної орієнтації міські вулиці, які обмежують його з півночі та сходяться під гострим кутом.

Було досліджене приміщення 26 у північно-західній частині житлової будівлі МК-3, а також доведено, що цей будинок, який прилягав зі сходу до місця перетину двох меридіональних вулиць, не займає останнє з півночі положення у своєму кварталі. Відкриті будівельні рештки, ймовірно, належали наступній сусідній будівлі, яка була розташована північніше. У кладці 124 у другорядному використанні було знайдено фрагмент штоку великого корабельного якоря з мармуроподібного вапняку (рис. 2).

На жаль, цегляні будівельні рештки та культурні шари на цій ділянці дуже сильно пошкоджені грабіжницькими розкопами. Стіни пізньоархаїчного періоду (кінець VI — перша третина V ст. до н. е.) були ними практично знищені й збереглися лише у не-



Рис. 3. Фрагмент аттичного чорнофігурного кратера кола Лідоса

великих фрагментах. Збереженість кладок другої половини VI ст. до н. е. виявилася значно кращою, однак північна межа будівлі МК-3 і для цього часу може бути визначена доволі умовно. Під час дослідження приміщення 26 був виявлений потужний шар пожежі, пов'язаний з руйнуванням будинку в останній чверті VI ст. до н. е. Південніше, на території внутрішнього двору МК-3 виявлена господарча яма 238, яка, вірогідно, пов'язана з раннім періодом існування домогосподарства. У заповненні цієї ями було знайдено важливу знахідку — великий іонійський килик типу В2. Граффіто на внутрішній стороні його вінця містить ім'я власника — Піфея сина Перікла.

Зовсім інша картина виявлена під час розкопок 2015—2016 рр. на захід від МК-3. Тут розкрито великий незабудований простір, який не містив ніяких слідів споруд другої половини VI — першої третини V ст. до н. е. (на даний час досліджено біля 150 м^2 його території, див. рис. 1). Складається враження, що меридіональні вулиці у цьому місці виходять на кут площі або «резервної» зони, яка невідомо чому ніколи не забудовувалася сирцево-кам'яними будівлями. Під час досліджень 2016 р. вздовж кладок 119 і 123, які були західною межею багатокамерного комплексу 3 та сусіднього з півночі домогосподарства, виявлена смуга щільного ґрунту з дрібними підсипками вапнякової крихти та уламків посудин, шириною 3—3,5 м. Ця смуга співпадала з напрямком західної меридіональної вулиці. Тут, в шарі кінця VI — першої третини V ст. до н. е. виявлені залишки вуличних водогонів та мощення, яке, вірогідно, було пов'язане з входом до житлового будинку.

Горизонт другої половини VI ст. до н. е. на незабудованому просторі представлено знівельованим шаром руйнування, який був сформований, вірогідно, під час пожежі в МК-3. Ці нашарування були насичені фрагментами кераміки (слід відзначити знахідку фрагменту аттичного чорно фігурного кра-

тера кола Лідоса 540-х років до н. е., із зображенням батальної сцени (рис. 3). Частину цього ж кратеру було знайдено у 2015 р. в тому ж шарі, на відстані близько 5 м від знахідки 2017 р.).

Дослідження найраніших комплексів принесли не менш цікаві результати. Слід відзначити очевидну нерівномірність просторового розподілу об'єктів першої половини VI ст. до н. е. У західній частині розкопів 2015—2016 рр. на території, вільній від наземних будівель другої половини VI — першої третини V ст. до н. е., кількість об'єктів попереднього періоду була також невеликою. Тут було виявлено чотири господарчі ями й одна велика напівземлянка (БК-69). Крім того, знайдені рештки прямокутної плетеностовбової конструкції. Зовсім інша ситуація простежена на схід у межах житлового кварталу: тут концентрація комплексів першої половини — середини VI ст. до н. е. виявилася значно вище. Під час дослідження території МК-3 виявлені вісім напівземлянок та десять господарчих ям цього періоду. Найбільший інтерес представляє прямокутна напівземлянка 73: вона досліджена лише частково, оскільки була перекрита приміщеннями 7 і 26 будівлі МК-3. Площа споруди біля 18 м^2, вона заглиблена на 0,95 м відносно рівня давньої денної поверхні, має сліди плетеностовбової конструкції. Ямки від стовпів діаметром біля 0,25—0,30 м та глибиною до 0,25 м були розташовані за периметром її стінок з інтервалом у 0,65—0,75 м. Знайдений у заповненні напівземлянки 73 керамічний комплекс дозволяє датувати її серединою VI ст. до н. е.

В. Крутілов, Д. Чистов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ОСТРОВІ БЕРЕЗАНЬ (ділянка «О-Західний»)

Березанський загін Ольвійської міжнародної експедиції ІА НАН України продовжив дослідження північно-східної частини архаїчного поселення на о. Березань (ділянка «О-Західний»).

Площа нової прирізки, яка була зроблена у північній частині розкопу, склала біля 230 м^2. Головним завданням досліджень було вивчення житлової забудови на північ від громадської будівлі МК-1 кінця VI — першої чверті V ст. до н. е., а також уточнення наших уявлень про планування архаїчного міста. У результаті була розкрита частина житлового кварталу другої половини VI — першої третини V ст. до н. е., а також фрагмент вулиці давнього Борисфена, якою цей квартал був обмежений з заходу (рис. 1). Простежена довжина цієї вулиці меридіональної орієнтації сягає більше 80 м, але у цей сезон не вдалося виявити її перетин з широтно орієнтованою вулицею з півночі.

Особливістю цієї частини розкопу є доволі фрагментарна збереженість будівельних залишків другої половини VI — першої третин V ст. до н. е., яка заважає визначенню меж домогосподарств та вивчення їх внутрішнього планування. Вдалося встановити, що кам'яно-сирцеві споруди на цій ділянці будувалися із врахуванням рельєфу. Давня денна поверхня мала значний ухил у напрямку сучасного берегу острова — перепад висот на ділянці в 15 м (північ—південь) складає до 1,25 м. Із цієї причини на північ від досліджених раніше приміщень 4, 6, 8 житлового будинку МК-3 ґрунт було підрізано невеликою терасою висотою до 0,5 м. Досліджене. напівпідвальне приміщення 28 було збудовано у третій чверті VI ст. до н. е. впритул до цієї невеликої тераси з півночі, що привело до перепаду висот рівня підлоги цього приміщення та долівки сусіднього приміщення 6 будинку МК-3 до 0,8 м. Досліджені також фрагмент приміщення 27 та невелике напівпідвальне приміщення 29, які також датуються третьою чвертю VI ст. до н. е. Ці споруди були знищені пожежею. У шарі пожежі було знайдено сегментоподібну литу бронзову монету-гирю із зображенням голови тунця з однієї сторони, та рельєфним зображенням монети-стрілки — з іншої (рис. 2: 1). Важливу знахідку було зроблено у заповненні господарчої ями 266, яка датується також третьою чвертю VI ст. до н. е., — свинцевий лист із написом у сім рядків (рис. 2: 2).

У центральній частині прирізки було розкрито дві напівземлянки округлої форми (СК 75 та 76), які датуються останньою чвертю — кінцем VI ст. до н. е. Такі комплекси входять до окремої стратиграфічної фази II-B1 та з'являються безпосередньо після руйнування приміщень в пожежах другої

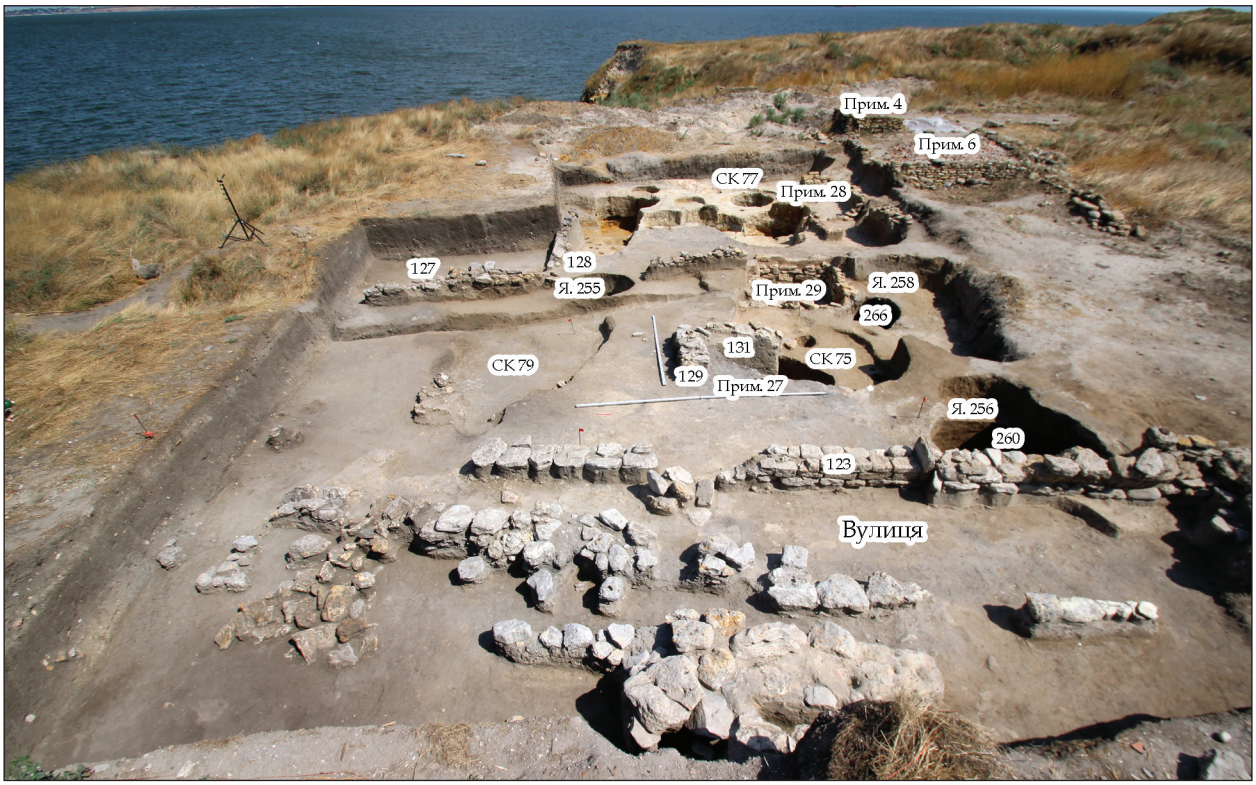

Рис. 1. Розкоп «О-Західний», 2017 р. Загальний вигляд із заходу

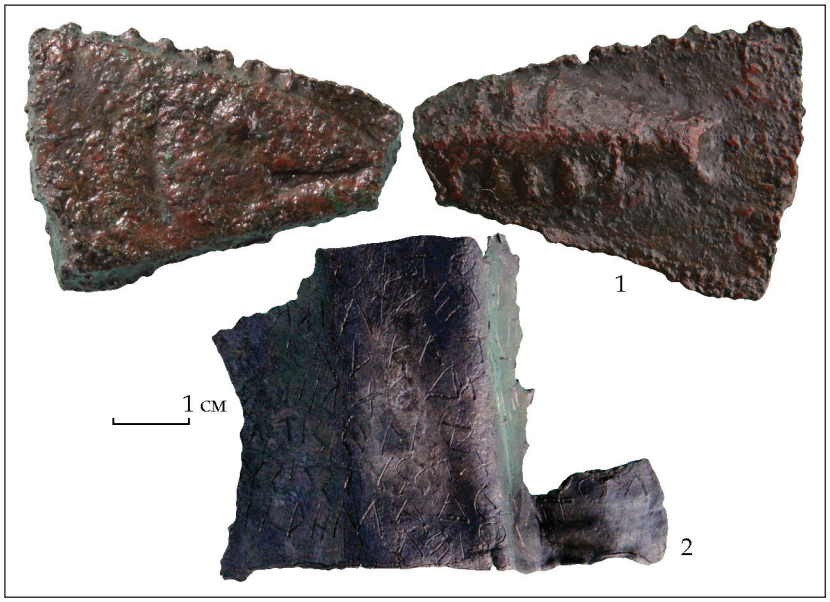

Рис. 2. Матеріали досліджень: 1 — сегментоподібна лита монета-гиря; 2 — свинцевий лист

половини VI ст. до н. е., вони ж передують відродженню міського планування наприкінці VI — початку V ст. до н. е.

Під час розкопок, на ділянці «О-Західний» було виявлено також три господарчих ями римського періоду існування Борисфену (№ 255, 261, 270). У їхньому заповненні знайдені фрагменти кераміки кінця II — першої половини III ст., серед яких слід відзначити дві розбиті південнопонтійські (гераклейські) амфори типу «D».

У західній частині прирізки на площі 65 м^2 культурні шари були досліджені до материка. Для цієї території притаманна висока концентрація комплексів першої половини VI ст. до н. е.: відкриті дві напівземлянки — кругла (СК 77) та прямокутна (СК 78) в плані, а також вісім господарчих ям того самого часу.

І. Піструіл, А. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ АНЕТІВКА ІІ

У звітний сезон було продовжено дослідження пізньопалеолітичного поселення Анетівка ІІ, яке розташоване на високому правому березі р. Бакшала — правої притоки Південного Бугу, біля однойменного села Доманівського р-ну Миколаївської обл. (рис. 1). Поселення Анетівка ІІ — стоянка мисливців на бізона, які мешкали в прильодовикових степах 18 — 19 тисяч років тому (в період максимуму останнього зледеніння).

Пам'ятка Анетівка ІІ досліджується з 1978 р. по сьогоднішній день експедицією під керівництвом В. Н. Станко (1978 — 2007 рр.) та І. В. Піструіла (з 2008 р.). Із 1992 р. досліджується північно-східна частина поселення, на якій розташовані виробничі комплекси, де розщеплювались та оброблялись камінь, кістка, ріг та виготовлялись знаряддя праці і мисливське озброєння.

Вивчення стоянки здійснювалось на ділянці ИП/23—30, яка з півночі обмежена давньою балкою, що впадає в річку Бакшалу. Ділянка ИП/23—30 знаходиться на північно-східній околиці поселення Анетівка ІІ та прилягає безпосередньо до виробничих мікрокомплексів, що були досліджені на ділянці ЕП/13—22 в 1992—2006 р. Досліджувана ділянка ЕП/23—31 є давньою вимоїною — неглибокою балочкою, що утворилася до існування тут стоянки. Специфіка формування, існування, руйнування і захоронення культурного шару Анетівки ІІ на схилі мису дозволила в багатьох місцях зберегти непорушений культурний шар. Під час розчищення культурного шару були виявлені окремі скупчення археологічних знахідок, в їх числі — кілька добре збережених скупчень археологічного матеріалу (виробничих місць давніх мешканців поселення).

Ділянка ИП/23—31 є частиною виробничих комплексів по розщепленню та обробці каменю, рогу та кісток. На ділянці наявні робочі місця первісних майстрів, які складаються зі знахідок, що характеризують повний цикл обробки кременю від первинного розщеплення до виготовлення готових виробів, та відходів виробництва; ковадл, відбійників та ретушерів, великих каменів-підставок, предметів мобільного мистецтва та прикрас; остеологічних залишків. Культурний шар в процесі розкопок розбирався поквадратно, за умовними мікрогоризонтами зняття потужністю 5—7 см. Ґрунт усіх квадратів був просіяний через сито з діаметром вічка 0,4 см. Методика дослідження ділянки також включає обов'язкову промивку ґрунту кожного квадрату водою через сито з дрібними вічками, що дозволяє виключити втрати дрібноформатного матеріалу.

Під час робіт на ділянці з давньою промоїною були досліджені 21—25-й мікрогоризонти зняття культурного шару на квадратах НП/29—31. Кремінні і фауністичні знахідки залягали на цих квадратах нерівномірно. Було завершене розчищення декількох скупчень археологічного матеріалу, які інтерпретуються як залишки давніх робочих місць з розщеплення кременю, кістки і виготовлення різних знарядь праці та предметів неутилітарного призначення (прикраси, предмети мобільного мистецтва). Із предметів неутилітарного походження у 2017 р. були виявлені намистинки (на різній стадії виготовлення, або використання) та зооморфні фігурки, виготовлені з різних каменів. Також виявлені знаряддя з оброблених кісток тварин: вирізані пластини з ребер та трубчастих кісток, кістяні вістря та проколки.

Аналіз мінерального складу каменів показує, що на ділянці, як і на досліджених раніше ділянках Анетівки ІІ, використовувались в дуже великій кількості (неекономно) жовновий та гальковий кремінь різної якості, піщаники, черепашники, граніти, дрібнозернистий та крупнозернистий кварц (жильний і кристалічний) та інші породи каменів. В основному, ці гірські породи та мінерали мали місцеве походження (гранітне Побужжя) та були легкодоступними для первісних людей, що дозволяло використовувати сировину на виробничій ділянці пам'ятки Анетівка ІІ в будь-якій потрібній людям кількості.

Літологічна ситуація в різних частинах ділянки ИП/23—31 — неоднакова. Потужність жовтуватих суглинків, в яких залягає культурний шар пам'ятки Анетівка ІІ, в різних частинах ділянки різна — це пов'язано зі схиловими змивами в давнину і різною потужністю та швидкістю накопичення літологічних пачок. У деяких місцях ділянки жовто-коричневі суглинки, в яких залягають скупчення археологічного матеріалу, розташовувались відразу зверху шару стародавнього третинного піску білого кольору. Окремі плями зеленуватих глин, які на пам'ятці показують межу між жовто-корич-

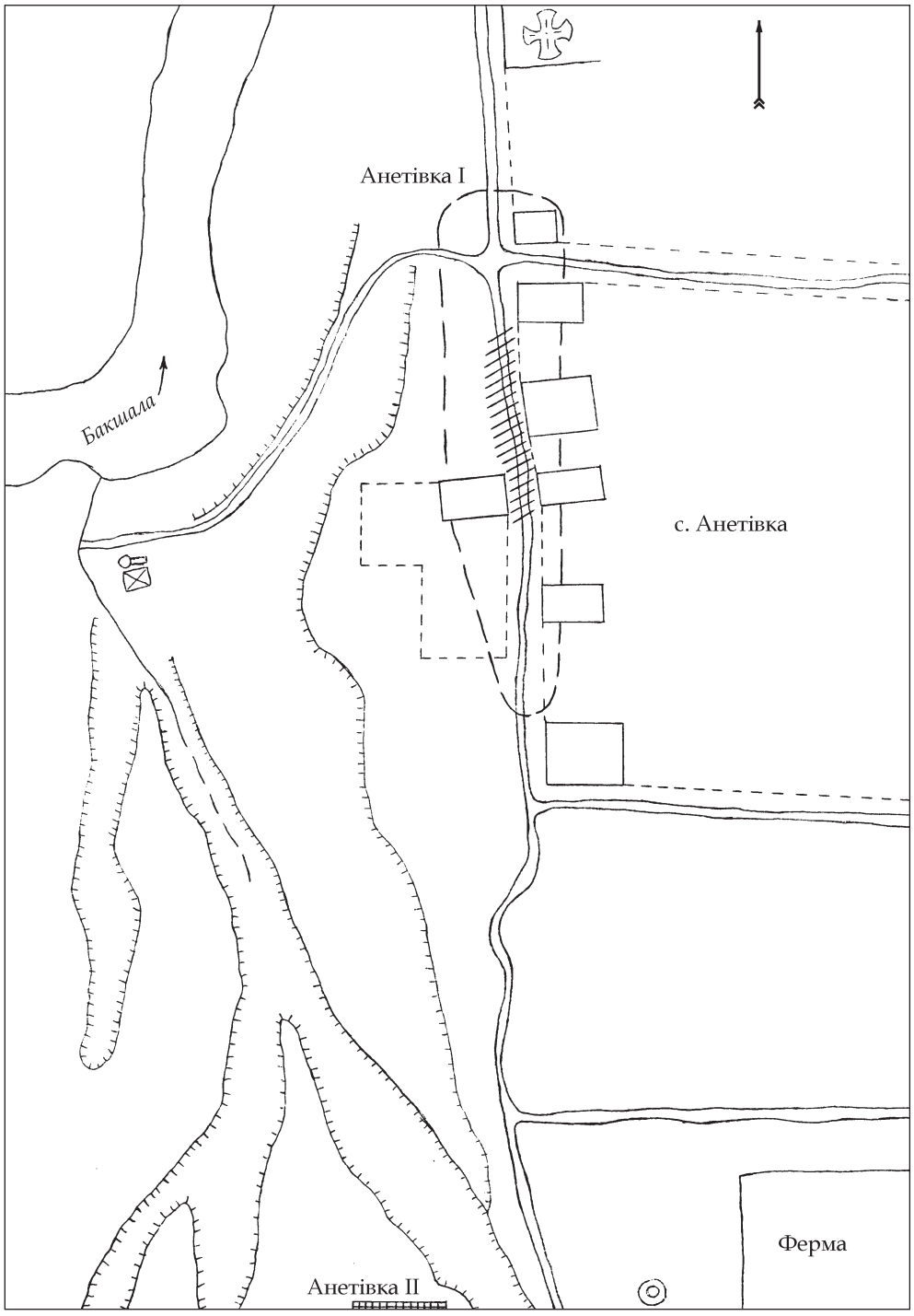

Рис. 1. Схема розташування стоянок Анетівка I та Анетівка II біля с. Анетівка

невими суглинками з культурним шаром та підстилаючими нижніми літологічними горизонтами, на досліджуваній ділянці теж деінде зафіксовані. На багатьох досліджених квадратах залишились суглинки та глини, які підстилали культурний шар. Ці глини вміщують в собі дуже щільні глинисті стяжіння-включення білого кольору. Літологічні розрізи в інших місцях стоянки в попередні роки показали залягання піску на 1,5—2 м глибше, ніж суглинки з культурним шаром (між ними розташовувались ще кілька пачок інших відкладень, включаючи глини). Стратиграфічний розріз поряд з ділянкою (рис. 2), в сучасній балці показує невелику потужність залягання жовто-коричневих суглинків, над ними залягає чорнозем великої потужності; під ними спостерігається залягання шару стародавнього третинного піску білого (в деяких місцях жовтогарячого) кольору, пісок — «чистий», без будь-яких домішок в вигляді мушель тощо.

На північній частині ділянки ЕП/23—30 та в глибокій давній балці поряд з ділянкою

виявлені природні родовища вохри (земляна форма вохри, яка складається з глини, пофарбованої окислами заліза) яскравого вишневого та жовто-бурого кольору. Подібні вохри давні люди могли використовувати без будь-якої додаткової обробки (вони не потребували обпалу та легко розтиралися навіть руками, даючи густий вишневий, жовто-іржавий та жовтогарячий колір)

Разом з дослідженням ділянки ИП/23—31 розкопувались ділянки в сучасній глибокій балці давнього походження (під час існування стоянки Анетівка II балка вже була) — НП/32—36 та ЛМ/33—36. На цих ділянках характерне залягання археологічного матеріалу, в основному в чорноземі. Розташування археологічного матеріалу в балці носить двоякий характер: частина його змістилася з верхніх ділянок поселення Анетівка II в давнину (під час існування поселення та відразу після його залишення людьми), а частина археологічного матеріалу — це склад «відвалів» з розкопок поселення 1980-х років.

На сьогоднішній день опрацювання знахідок ще не закінчене. У звітному році шляхом розчистки культурного шару знайдено понад 10100 крем'яних предметів. За техніко-типологічним складом колекція загалом не відрізняється від колекції з розкопок інших ділянок Анетівки II і відноситься до епіграветського технокомплексу. Крем'яні знахідки показують повний цикл обробки кременю — від первинного розщеплення до виготовлення, поновлення та переоформлення різних знарядь.

Серед крем'яних знахідок: оббиті та розколоті жовна та гальки, осколки та уламки різних розмірів, пренуклеуси, різні нуклеуси і сколи їх оформлення, оновлення та переоформлення, відщепи, пластини, мікропластини, лусочки, різцеві сколи. Серед знарядь з вторинною обробкою — мікропластини з притупленим краєм, притупленим краєм та кінцем; відщепи, пластини, мікропластини та осколки з різними типами ретуші; скребки, різці, скобелі, вістря та мікровістря, ножеподібні та долотоподібні вироби, тронкова-

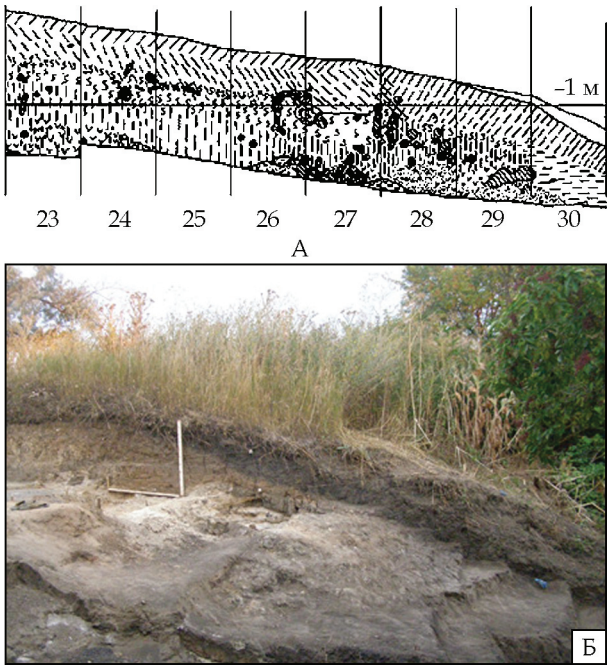

Рис. 2. Стратиграфічний розріз стоянки Анетівка II на ділянці ИП/23—35, 2017 р.

ні та підтесані пластини та мікропластини з притупленим краєм, пилки, комбіновані знаряддя, пластини та мікропластини зі скошеним ретушшю кінцем, а також вироби з макрослідами зношування (видимі неозброєним оком) від використання їх в роботі.

У досліджених мікрогоризонтах також було знайдено понад 5000 фрагментів кісток тварин. Визначення частини фауністичної колекції зроблені науковим співробітником ОАМ О. П. Секерською. На даний момент фауністична колекція до кінця не оброблена, але вже можна відзначити, що, в основному, фауністичні рештки представлені дрібними уламками, що ближче не ідентифікуються. Серед кісток, що піддаються визначенню — дрібні уламки зубної емалі і фрагменти кісток первісного бізона.

Розкопки виробничої ділянки ЕП/23—31 закінчені. У польовому сезоні 2018 р. планується продовжити археологічні дослідження ділянки в давній балці поряд з ділянкою ЕП/23—31.

О. Смирнов, Д. Бондаренко, О. Запорожець

РОЗВІДКИ В БОНДАРІВСЬКОМУ УРОЧИЩІ

На теренах Бондарівського урочища, що знаходиться на південний схід від с. Крива Балка Миколаївського р-ну і області, силами ДП НДЦ «Лукомор'є» ІА НАНУ було проведено археологічну розвідку. У ході робіт обстежено два пункти, один з яких відноситься до доби пізньої бронзи, другий — до античного часу (рисунок).

Поселення Крива Балка I. Розташоване на південному схилі Кривої Балки за 2 км на південний схід від відповідної околиці с. Крива Балка. Виявлено Державною інспекцією по охороні пам'яток культури в Миколаївській обл. у 2001 р. Співробітники інспекції здійснили збір підйомного матеріалу з площі пам'ятки, однак ознак інтенсивного культурного шару не виявили. Поселення віднесли до сабатинівської культури, а площу його визначили у 30000 м^2.

Проте, у 2017 р. на поселені повторно проведено збір підйомного матеріалу. Зона його поширення — 3000 м^2. На означеній площі закладено зондувальні шурфи розмірами 2 × 2 м. У двох з них вдалося зафіксувати наявність сіро-золистого культурного шару потужністю до 0,60 м.

Зібраний матеріал представлений уламками ліпної кераміки та чисельними кістками тварин. Серед кераміки виділяються профільні частини горщиків, казанів та мисок. Варто відмітити знахідку кістки зі слідами розпилювання.

Бондарівські джерела. У ході обстеження також виявлено раніше невідомий археологічний об'єкт античної доби. Він розташований біля виходу Бондарівських джерел на дні Кривої балки, біля її південного схилу, за 2,3 км на південний схід від відповідної околиці с. Крива Балка. Ця місцевість заболочена внаслідок періодичного підняття рівня води в джерелах. Серед навколишнього ландшафту об'єкт виділяється невеликим підвищенням округлої в плані форми і займає площу близько 100 м^2.

На підвищенні був закладений розвідувальний шурф 2 × 2 м, який в ході робіт збільшився до розміру 4 × 4 м.

Досліджений об'єкт являє собою залишки мощення з середнього та крупного вапнякового буту, прямокутних та полігональних плит вапняку. Мощення зроблено безпосередньо на водоносному шарі, вірогідно, для зручності пересування біля джерела.

Серед каміння зафіксовано велику кількість уламків кераміки античної доби. Від тривалого перебування у вологому ґрунті всі вони мають дуже погану ступінь збереженості, замулені та при опрацюванні розшаровуються. Амфорна тара презентована уламками продукції таких центрів-експортерів як Хіос, Лесбос, «Протофасос», Фасос і Коринф. Зустрічаються й поодинокі уламки інших категорій посуду: лутеріїв та простої



Розташування археологічних пам'яток Крива Балка I та Бондарівські джерела

столової кераміки. Слід відмітити, знахідки бронзових цвяхів та фрагменту проколки. Цікаво, що весь керамічний масив, представлений уламками транспортних амфор. Майже не зафіксовано кухонний та столовий посуд, що може свідчити про відсутність стаціонарної життєдіяльності на виявленій пам'ятці. Вірогідно, це місце періодично відвідувалося еллінським населенням північно-західної частини хори Ольвії з релігійних або практичних міркувань.

На підставі керамічного матеріалу функціонування об'єкту можна зарахувати до другої половини VI — першої третини V ст. до н. е. Хоча, слід зазначити, й наявність серед знахідок двох ручок світлоглиняної амфори римського часу.

Шурф було прокопано на глибину до 0,45 м. Нижче почала проступати вода, рівень якої став підвищуватися, що зумовило закінчення робіт в даному польовому сезоні. Розкоп законсервовано.

В. Фоменко, М. Товкайло, М. Дяченко

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВИХ ПАМ'ЯТОК ҐАРД ТА ЛІДИНА БАЛКА НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Миколаївська експедиція ІА НАНУ у ложі Олександрівського водосховища Ташлицької ГАЕС продовжила дослідження багатошарових пам'яток Ґард і Лідина Балка, розташованих на правом березі Південного Бугу між селами Богданівка і Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаївської обл.

Поселення і могильник Ґард. Головним завданням експедиції були подальші пошуки і дослідження могильника маріупольського типу, поховання якого залягають під ранньонеолітичним культурним шаром на глибині до 2 м від поверхні. Це поки що єдиний на Правобережжі могильник такого типу, тому зрозумілим є інтерес до цієї пам'ятки. Він був відкритий у 2011 р. і досліджувався протягом 2013, 2015 і 2016 рр. У 2017 р. було розширено багаторічний розкоп у північному напрямку й досліджено площу 32 м^2. Товщина культурних нашарувань сягає тут 2,0 м.

У результаті проведених робіт отримано масові археологічні матеріали доби раннього та пізнього періодів буго-дністровської культури, раннього та пізнього періодів культури Трипілля, середньостогівської, усатівської, ранньоямної, катакомбної та бабинської культур, римського часу та XIX — початку XX ст., важливі для розуміння етнокультурних процесів, що протікали у Північно-Західному Причорномор'ї як у первісну добу, так і в пізніші періоди нашої історії. Як і в попередні роки, здобуто нові матеріали, що стосуються й розташованого на поселенні усатівського могильника.

Могильник маріупольського типу. Нові дослідження показали, що кам'яна стіна, вздовж якої залягали поховання могильника, й далі продовжується в північно-східному напрямку, але всупереч нашим сподіванням, жодного нового поховання на дослідженій площі не було виявлено. Виявлено лише північну частину поховання 39, дослідженого у 2016 р. Схоже на те, що далі на північ могильник не продовжується. Тут до краю тераси лишається декілька метрів. Утім, поховання цього могильника можуть залягати в інших частинах тераси, отже, пошуки потрібно продовжити.

Могильник усатівського типу. Виявлено два усатівських поховання, але обидва входили у північний і західний борти розкопу, тому, за браком часу, їхнє дослідження відкладено до наступного сезону. Важливим відкриттям поточного сезону було дослідження двох залишків тризни. Вони знайдені за кілька метрів на північ від виявлених у минулому році менгірів на майданчику вільному від поховань. Цей майданчик мав приблизні розміри 10 × 6 м, увсебіч він оточений похованнями.

У першому випадку, в одному місці купно залягали: горщик, перевернута догори дном миска, половина щелепи якоїсь великої тварини, уламки ребер та копито (видовий склад кісток поки що не визначений) (рисунок: 1).

За кілька метрів від першої тризни виявлено перевернуту догори дном амфору, яку також можна розглядати, як залишки тризни, бо поруч з нею ніяких ознак поховання не зафіксовано, а найближче поховання знаходиться за 2 м від неї.

Миска конічна з ледь відігнутими вінцями, виготовлена з тонкоструктурної глини з до-



Матеріали досліджень: 1 — Гард, могильник усатівського типу, залишки тризни; 2 — Лідина Балка, житло 1, ямка для стовпа

мішкою піску; в глину вмазані окремі шматки раніше розбитого посуду розмірами від 0,5 до 2,5 см, що відрізняються за кольором глиняної маси й обробкою поверхні. Зовнішня і внутрішня поверхні миски покриті світло-червоною фарбою, по якій з внутрішнього боку темно-коричневою фарбою нанесений орнамент. Основними мотивами орнаменту є трикутні зубчики та концентричні лінії по краю вінець, хвилясті лінії та заштриховані поля. У ході експлуатації миска ремонтувалася, свідченням чого є просвердлені з зовнішнього боку два конусоподібні отвори. Ще до випалу вона була деформована.

Горщик середнього розміру, виготовлений з домішками піску та жорстви, черепок крихкий. Він має ледве відігнуті вінця з заокругленим краєм, округлий тулуб та невелике пласке дно. Поверхня зовні і з середини загладжена, плямиста, темно- і світло-сірого кольору, не орнаментована.

Погано випалена амфора виготовлена з тонкоструктурної глини з домішками піску; трапляються крупинки мергелю та черепашки. Черепок рожевого кольору зовні покритий ангобом з рідкої глини того ж складу, який місцями відлущений. Це присадкувата посудина середніх розмірів з ледве виділеною шийкою та двома проколотими виступами-вушками на плічках, неорнаментована. Дуже близькі за формою, випалом і способами обробки поверхні амфори були виявлені в Усатовому та Маяках.

Поселення Лідина Балка. Через обмежене фінансування і обмаль часу розкопки здійснені на невеликій площі. Роботи, загальним обсягом 50 м^2 були зосереджені на різних ділянках пам'ятки. У прибережних, сильно зволожених квадратах, завершено розробку нижніх горизонтів культурного шару безпосередньо до підстилаючої валунно-галькової і скельної корінної основи. Тут здобуто невелику добірку неолітичних крем'яних виробів і уламки посуду культур доби енеоліту й ранньої бронзи.

На ділянці XVIII продовжено розчистку житла 1 другого горизонту. У центральній частині приміщення, на північний схід і південний захід від господарської ями, при розбиранні кам'яних завалів на рівні підлоги виявлено два місця встановлення стовпів, що підтримували стелю. Досліджено одне з них. Воно являло собою обкладену камінцями круглу звужену донизу заглибину з овальною вм'ятиною від торця стовпа на дні (рисунок: 2). Археологічні знахідки з житла представлені фрагментами кераміки та кількома невеликими розвалами стінок посудин сабатинівського типу з наліпами або з гладкими пружками на поверхні. Характерні будівельні прийоми й конструкція житла з застосуванням великої кількості каміння і опорних стовпів мають чимало відповідностей на територіально найближчих сабатинівських поселеннях доби пізньої бронзи (особливо Виноградний Сад, Бузьке, Ташлик 1 і 4).

Відзначимо також фрагменти нових регулярних кладок, виявлені під завалами каміння поруч з описаним об'єктом з півдня. Отже, поза межами існуючого розкопу слід очікувати наявність ще не менше двох приміщень, які могли утворювати разом з попереднім цілісний будівельний комплекс. Дослідження останнього буде одним з завдань наступного польового сезону.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Кіосак

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК НЕОЛІТУ — ЕНЕОЛІТУ В САВРАНСЬКОМУ ТА БАЛТСЬКОМУ РАЙОНАХ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Основними результатами розвідок в Савранському та Балтському районах Одеської обл. 2017 р. є виявлення перспективних об'єктів для стаціонарного дослідження — трипільської культури (етапу В1) та культури лінійно-стрічкової кераміки.

До першої відноситься, перш за все, поселення Шамраї. Пам'ятка принесла багатий керамічний комплекс, в якому на фоні «звичного» набору форм та орнаментів Трипілля В1 привертають увагу численні «степові» компоненти — посуд з домішкою мушлі та орнаментом, характерним для скелянської культури. Зачисткою виявлено перспективний для подальших стаціонарних досліджень об'єкт — ймовірно, рештки трипільської «площадки».

Пізній неоліт у зборах 2017 р. представлено у двох пунктах. Пам'ятка Синє Озеро принесла досить невиразний підйомний матеріал, окремі компоненти якого можуть відноситися до культури лінійно-стрічкової кераміки. Шурфуванням культурний шар тут не виявлено.

Натомість, численні матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) походять з іншого пункту — Осички — Гнила Скеля. Вони, безумовно, відносяться до «нотної» фази цієї культури. Шурфуванням тут виявлено рештки заглибленого об'єкту КЛСК, сильно пошкодженого схиловою ерозією. Спостереження за стилістикою орнаментації, можливо, свідчить, що на пам'ятках пізнього неоліту проти смт Завалля (а їх вже відомо три, разом з раніше дослідженим поселенням Кам'яне — Завалля) представлено кілька різночасових мешкань цього етапу розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки.

Виявлення куща пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Південному Бузі у безпосередній близькості від низки пунктів буго-дністровської культури відкриває широкі перспективи для вивчення їх співвідношення в цьому регіоні. Нарешті, Осички — Гнила Скеля самою своєю наявністю підкреслює регулярність освоєння людьми культури лінійно-стрічкової кераміки долини Південного Бугу. Якщо ще відносно нещодавно їх присутність у Буго-Дністровському межиріччі сприймалася як «форпост» в інокультурному середовищі, зараз можемо говорити, що цей терен скоріше входив до ареалу КЛСК. Принаймні, невелика ділянка долини Південного Бугу навпроти смт Завалля містить три пункти КЛСК. Окремі знахідки речей КЛСК зафіксовано як вище, так і нижче за течією на пам'ятках віднесених до інших культур.

Відомо, що кущі поселень, Siedlungskammer, це характерна форма розселення КЛСК, зафіксована практично в усьому її ареалі. Безумовно, ця теза підтверджується матеріалами Західної України та Пруто-Дністровського межиріччя. Схоже, що саме такий характер мало і мешкання носіїв КЛСК в долині Південного Бугу.

О. Савельєв, Л. Ковальський

РОЗВІДКА НА ПРАВОМУ БЕРЕЗІ ОЗЕРА САСИК (КУНДУК)

Із метою визначення сучасного стану археологічних пам'яток та фіксації їх географічних координат за допомогою GPS-приструю проведено розвідку правого берега озера Сасик (Татарбунарський та частково Кілійський р-ни Одеської обл.). Маршрут

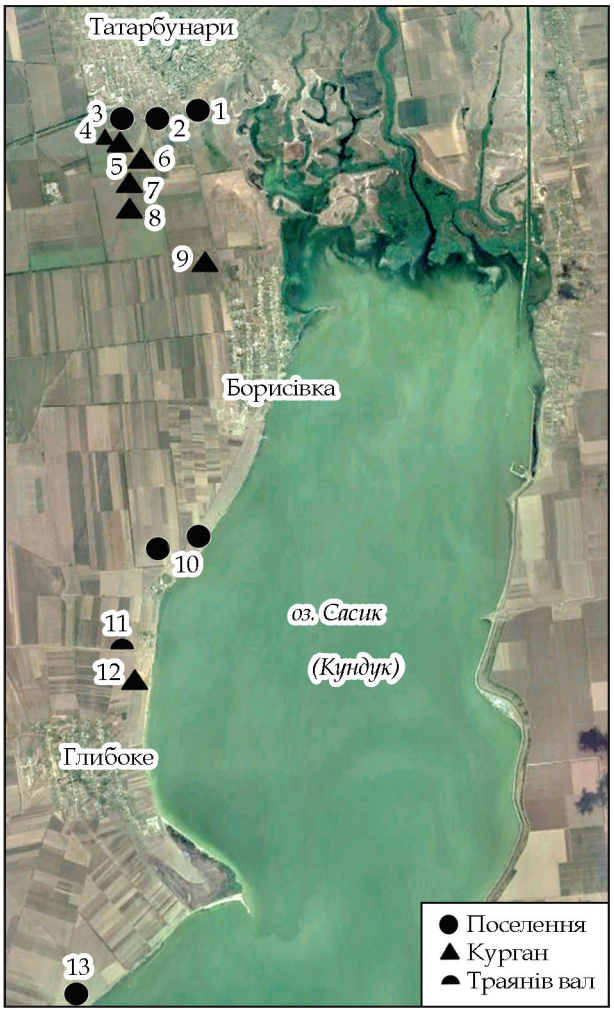

Карта розташування обстежених пам'яток

протяжністю близько 47 км почався від м. Татарбунари на півночі і закінчився в с. Приморське Кілійського р-ну.

Пам'ятки зосереджені в північній половині обстеженої площі. Нижче представлений список пам'яток, що обстежувалися у міру їх виявлення (рисунок) [1].

1. **Поселення Татарбунари III**. Знаходиться недалеко від автостанції, на південь від колишнього винного заводу, на плато з ухилом на схід. Було виявлено декілька фрагментів стінок ліпної кераміки. Розорюється. Ймовірно, це поселення було обстежене загоном ОДУ ім. І. І. Мечникова в 1974 р., але помилково названо вже існуючою назвою Татарбунари II.

2. **Поселення Татарбунари IV**. Розташовано на городах так званого селища «Південний», на захід від поселення Татарбунари III. Розорюється. Були виявлені фрагменти кераміки — ручок римських світлоглиняних амфор, сіроглиняного і ліпного посуду. Кераміка по зовнішньому вигляду схожа з керамікою поселення Сергіївка на північ від с. Дивізія (Татарбунарський р-н). Характер її поширення говорить про культурну і тимчасову близькість цієї групи пам'яток. Поселення розорюється.

3. **Пункт «Татарбунари — насосна станція»**. На захід від поселення Татарбунари IV і на південь від траси Одеса—Рені на території насосної станції, що будується, при обстеженні були зібрані нечисленні фрагменти світлоглиняних амфор римського часу.

4—5. **Курганна група**, що складається з двох курганів. Розташована на південь від пункту «Насосна станція». Пола курганів перекриває один одного. Розорюються. Курган 4 діаметром близько 60 м і заввишки близько 1 м. Другий діаметром близько 80 м, заввишки біля 4 м [2].

6—8. **Курганна група** з трьох курганів. Розташована на південь і південний схід від курганів 4 і 5. Курган 6 — діаметр близько 20—25 м, висота близько 0,3—0,4 м. Курган 7 розташований на південь — південний захід від кургану 6. На північ від нього на оранці — скупчення дрібних і середніх плоских каменів, ймовірно, пов'язаних з насипом. Розміри кургану: діаметр приблизно 60—70 м, висота від 2 до 2,5 м. Курган 8 розташований за 100 м південніше від кургану 7. Із півдня від нього зафіксовано скупчення дрібних і середніх каменів, пов'язаних, судячи з усього, з насипом. Розміри: діаметр приблизно 30—35 м, висота до 0,5 м. Кургани сильно розорюються.

9. **Курган «Великий Борисівський»**. Знаходиться на південь — південний схід від попередніх курганів і на захід — північний захід від с. Борисівка, на плато. Діаметр близько 110 м, висота близько 9 м. Верхівка пласка, пола сильно розорана. На вершині кургану знаходиться круглий яма.

У публікації великий курган 9 і кургани 6—8 є частиною великої курганної групи, яку досліджували у 1960-і рр. Хоча, явні розриви в цьому ланцюжку цілком можуть маркірувати не одну, а декілька таких груп.

На північ від північної околиці с. Борисівка була оглянута територія, на якій по архівній документації значиться ряд пам'яток. Площа була сильно задернована, тому встановити їх місцезнаходження не вдалося. Окрім цього, тут розташовується кар'єр по добуванню жорстви і, цілком імовірно, деякі з пунктів вже не існують.

1. Номери відповідають номерам на карті.

2. Кургани не мали державного охоронного номера. Для постановки їх на облік в управлінні охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації були складені відповідні паспорти.

10. **Поселення Борисівка — Санаторій**. Розташовано на південь від с. Борисівка і на північ — північний захід від монастиря. Згідно наукової документації поселення розташоване по берегах великої балки, що тягнеться із заходу на схід, і впадає в озеро Сасик. На момент обстеження балка була сильно задернована. Проте, навпроти неї, на захід через проїжджу дорогу, на полі, що розорюється та має сильний ухил зі сходу на захід, була зібрана кераміка елліністичного часу, в тому числі ручки амфор. Можна говорити, що територія поселення поширювалася і в цьому напрямі. Проте, враховуючи, що матеріал зі зборів у балці був датований часом пізньої бронзи, можливо, тут розташовано два різночасні поселення. Площу визначити важко.

11. **Траянів вал**. Розташований на південь від попереднього поселення. Тут знаходиться його східний край. Між ним і берегом озера розташований великий кар'єр цегельного заводу. Ймовірно, спочатку вал доходив до самого берега. Ширина валу близько 20 м, висота приблизно 0,30 м. Рів не простежено.

12. **Курган**. На південний схід від Траянова валу розташований ще один курган. Його східна пола підходить майже впритул до краю обриву кар'єра. Не розорюється. Діаметр близько 35 м, висота до 3 м.

13. **Поселення Глибоке**. Знаходиться в кількох кілометрах на південний схід від с. Глибоке. Розташоване на полі, що розорюється, на лівому і правому берегах пересохлого струмка, що впадає із заходу на схід в озеро Сасик. Площу визначити важко. При огляді території було зібрано велику кількість невиразної кераміки, серед якої можна виділити ручки сироглиняних глечиків, носик поливного кумана XVII—XVIII ст. У літературі це поселення визначено як слов'янське IX—XI ст. Нечисленні фрагменти дозволяють говорити про цей час поки імовірно. Серед кераміки були присутні і фрагменти посуду більш пізнього періоду. Очевидно, тут розташовувалося також стійбище в новий час.

Також була оглянута територія на захід і південь від с. Глибоке. Не був знайдений не розкопаний курган, який згадується в публікаціях.

Далі на південь до кінця маршруту археологічні пам'ятки не зустрічалися.

У результаті розвідки були обстежені 13 пунктів, визначено сучасний стан, вперше зафіксовані їх GPS-координати.

І. Сапожников, С. Іванова, Г. Богуславський, Д. Масюта,
О. Савельєв, К. Савельєва, Л. Ковальський

ДОСЛІДЖЕННЯ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Протягом року, група співробітників відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАНУ провела низку розвідок на теренах Одеської обл., необхідність яких обумовлювалась експертизою проектів землевідведення та будівництва. Під час цих робіт, крім локалізації пам'яток та аналізу археологічних знахідок, визначались координати та охоронні зони поселень, курганів, оборонних валів та інших вже відомих або нововиявлених об'єктів, розташованих як безпосередньо на територіях досліджуваних ділянок, так і поза їх межами. Зазначимо, що в разі необхідності, частина з них супроводжувалась шурфуванням, особливо, якщо ділянки відводились під будівництво та в зонах охорони пам'яток національного значення (Нижнього Траянова вала, Ізмаїльської фортеці, тощо). Усі ці розвідки здійснювались на госпдоговорній основі, але, за програмою, яку ініціював голова адміністрації Одеської обл., для ветеранів та бійців АТО робилися значні знижки або безкоштовне обстеження.

У цілому, наші дослідження дають можливість певною мірою оцінити обсяг існуючих ресурсів та сучасний стан збереженості об'єктів нерухомої культурної спадщини України, які акумулюють в собі відомості про давню історію та духовну культуру і, беззаперечно, є не лише цінностями, але й символами нашої країни. Такі роботи мають і практичне значення, оскільки отримані результати можуть бути використані державним органом охорони об'єктів культурної спадщини для складання документації (паспортів) та взяття на облік нових археологічних пам'яток.

Обстеження охопили територію 17 районів області, а також м. Одеса. Загалом було виконано понад 60 виїздів, під час яких обстежено майже 150 окремих земельних ділянок. Попередній статистичний аналіз показує, що переважна більшість з них оглядалась у зв'язку з необхідністю експертизи проектів відводу землі у приватну власність та тимчасове користування громадянам (фізичним особам), причому їхні площі складали в середньому 1,5—2,0 га. Великі земельні ділянки (середня площа 20—50 га) відводились значно рідше і виключно юридичним особам.

Що стосується проектів будівництва, то їх кількість складала не більше 5 % від загальної кількості і торкалась Ізмаїлу та Оде-

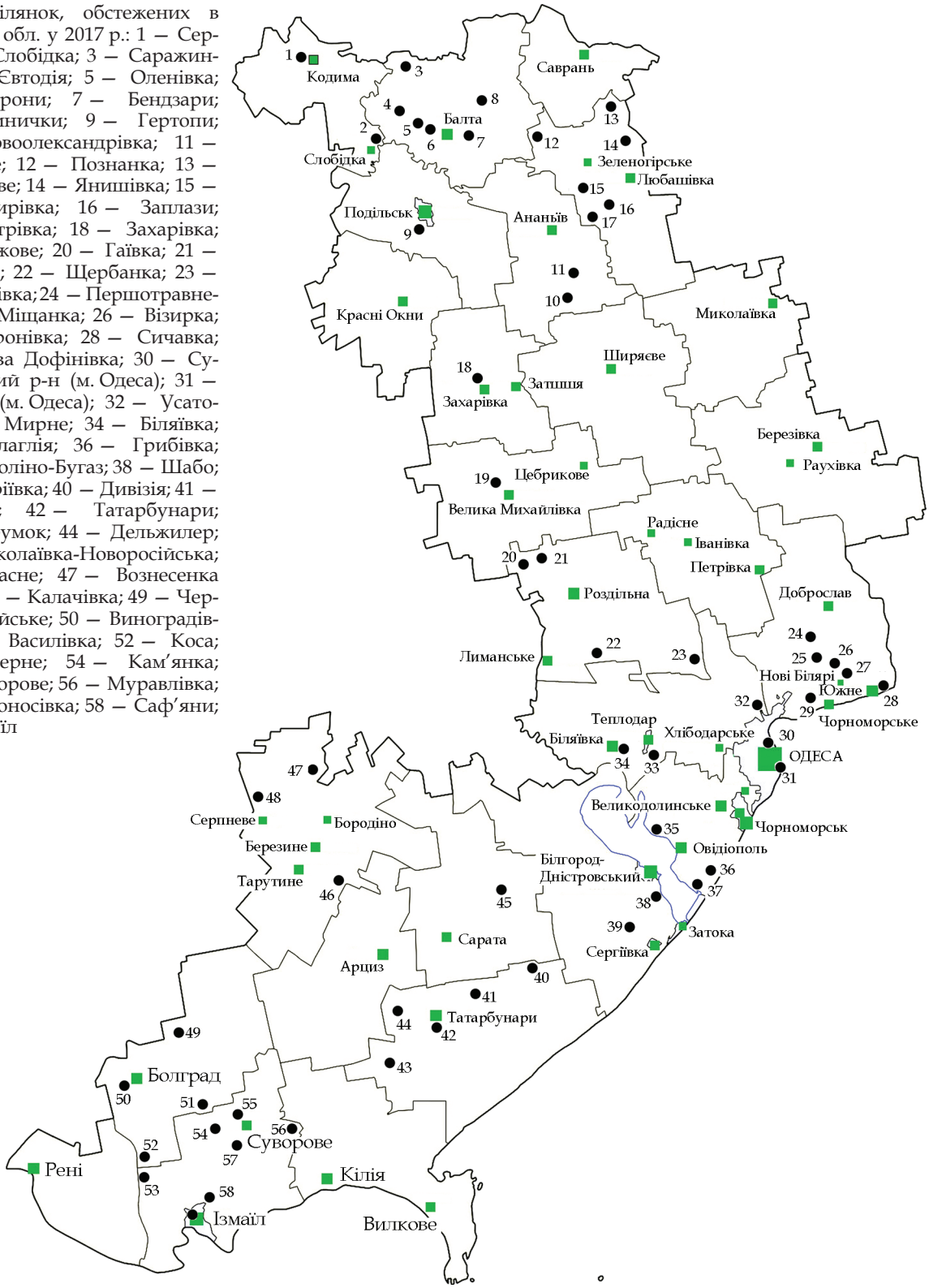

Карта ділянок, обстежених в Одеській обл. у 2017 р.: 1 — Серби; 2 — Слобідка; 3 — Саражинка; 4 — Євтодія; 5 — Оленівка; 6 — Мирони; 7 — Бендзари; 8 — Кринички; 9 — Гертопи; 10 — Новоолександрівка; 11 — Шимкове; 12 — Познанка; 13 — Кричунове; 14 — Янишівка; 15 — Володимирівка; 16 — Заплази; 17 — Петрівка; 18 — Захарівка; 19 — Гіржове; 20 — Гаївка; 21 — Марківка; 22 — Щербанка; 23 — Єлизаветівка; 24 — Першотравневе; 25 — Міщанка; 26 — Візирка; 27 — Воронівка; 28 — Сичавка; 29 — Нова Дофінівка; 30 — Суворовський р-н (м. Одеса); 31 — Аркадія (м. Одеса); 32 — Усатове; 33 — Мирне; 34 — Біляївка; 35 — Калаглія; 36 — Грибівка; 37 — Кароліно-Бугаз; 38 — Шабо; 39 — Софіївка; 40 — Дивізія; 41 — Білолісся; 42 — Татарбунари; 43 — Струмок; 44 — Дельжилер; 45 — Миколаївка-Новоросійська; 46 — Красне; 47 — Вознесенка Друга; 48 — Калачівка; 49 — Червоноармійське; 50 — Виноградівка; 51 — Василівка; 52 — Коса; 53 — Озерне; 54 — Кам'янка; 55 — Суворове; 56 — Муравлівка; 57 — Утконосівка; 58 — Саф'яни; 59 — Ізмаїл

си (житлові та адміністративні будинки), району морського торговельного порту Південний (розширення транспортної інфраструктури) та двох сонячних електростанцій (Ізмаїльський р-н).

Зазначимо, що з 26 районів області, наші дослідження не торкнулися дев'яти. Більшість з них є периферійними, але решту назвати такими важко (рисунок). Відсутність проектів землевідведення по них на сьогодні не можна пояснити лише віддаленістю від м. Одеси та основних транспортних магістралей, а якимось іншими, можливо, навіть суб'єктивними причинами, які нам поки що невідомі.

На останок зазначимо, що протягом більшої частини року, група вела археологічний нагляд за роботами на об'єкті «Реставрація будівель Воронцовського палацу за адресою: м. Одеса, пров. Воронцовський, 2» (науковий консультант к. арх. н. А. О. Ізотов). У процесі цих робіт були порушені лише верхні шари насипного ґрунту або будівельного сміття, насичені здебільшого залишками життєдіяльності та артефактами XIX—XX ст. Серед них були виявлені кілька предметів османських часів (керамічна люлька для паління, уламки глазурованої кераміки), а також декілька фрагментів червоноглиняних амфор, частина яких визначена як хіоські пухкогорлі кінця VI — початку V ст. до н. е. Останній факт свідчить на користь не тільки необхідності, але й наукової перспективності подальших досліджень названої частини Приморського бульвару Одеси.

І. Тесленко, Г. Богуславський, А. Красножон, С. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Білгород-Дністровська експедиція Інституту археології НАНУ спільно з кафедрою Історії України Одеського Національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського проводила археологічні дослідження на пам'ятці археології національного значення «Городище антична Тіра — середньовічний Білгород» (150007-Н) на території Білгород-Дністровської фортеці.

Роботи велись на двох ділянках: в районі Султанської мечеті у Цивільному дворі та з зовнішнього боку північної стіни цитаделі фортеці. Мета досліджень була пов'язана з отриманням на обох ділянках детальної стратиграфії, з'ясуванням плану мусульманської культової споруди, уточненням конструктивних особливостей і хронологічної позиції архітектурних об'єктів для подальшої їх реставрації та експонування. Загальна площа розкопів склала 197 м^2, максимальна глибина на окремих ділянках — 2,90 м.

Султанська мечеть — головна мечеть Аккерману, збудована після захоплення фортеці турками на початку серпня 1484 р., мала площу близько 400 м^2, була найбільшою у Аккермані та однією з найбільших у османських володіннях Північного Причорномор'я. Розібрана місцевими мешканцями на будівельні матеріали приблизно у середині 1830-х рр., після виключення фортеці з переліку військових об'єктів (рис. 1: 1).

Перші археологічні дослідження об'єкту проводив із 1977 по 1982 рр. Білгород-Дністровський загін Дністро-Дунайської археологічної експедиції ІА НАН України під керівництвом Г. Г. Мезенцевої, за участю старшого архітектора І. А. Іваненко. Тоді були повністю відкриті фундаменти південної, частково західної та східної стін мечеті XV ст. та залишки одноапсидної церкви зального типу, що передувала їй, з прилеглим могильником. Не дослідженою залишилася північно-східна частина мечеті. Отже, питання виявлення реального планування мусульманської культової споруди та його розмірів, залишалось відкритим.

До початку робіт найбільш примітною складовою архітектурного ансамблю залишалися руїни округлого мінарету на квадратній у плані основі. Залишки стін самої мечеті та християнського храму ледь простежуються на поверхні, а в північно-східній частині взагалі були поховані під ґрунтом, по якому прокладено полотно ґрунтової дороги та туристична стежка.

Розкопки поточного року велися по всій площі недослідженої частини будівлі (187 м^2) (рис. 1: 2—4). Наразі тут вдалося повністю відкрити контури стін та розчистити підлогу в інтер'єрі, попередньо визначити можливе місце розташування входу, а також дослідити конструктивні особливості фундаментів



Рис. 1. Білгород-Дністровська фортеця, дослідження 2017 р.: 1 — султанська мечеть на аксонометричному кресленні 1770 р.; 2 — вигляд на розкоп та мінарет з північного сходу; 3 — західний бік західної стіни мечеті, залишки споруди XV ст., що передувала спорудженню мечеті; 4 — султанська мечеть, розкопані ділянки та кладки будівлі після консервації; 5 — розкоп з зовнішнього боку північного муру цитаделі, загальний вигляд по завершенню досліджень після часткової консервації ґрунтом; 6 — бронзовий перстень та монети різного часу з розкопок мечеті

мечеті. Під її західною стіною досліджено рештки капітальної споруди XV ст. (рис. 1: 4). Було з'ясовано, що стіни мечеті тут разом з фундаментами збереглися на висоту в середньому не більш ніж 0,25—0,60 м. На окремих ділянках кладки — втрачені майже повніс-

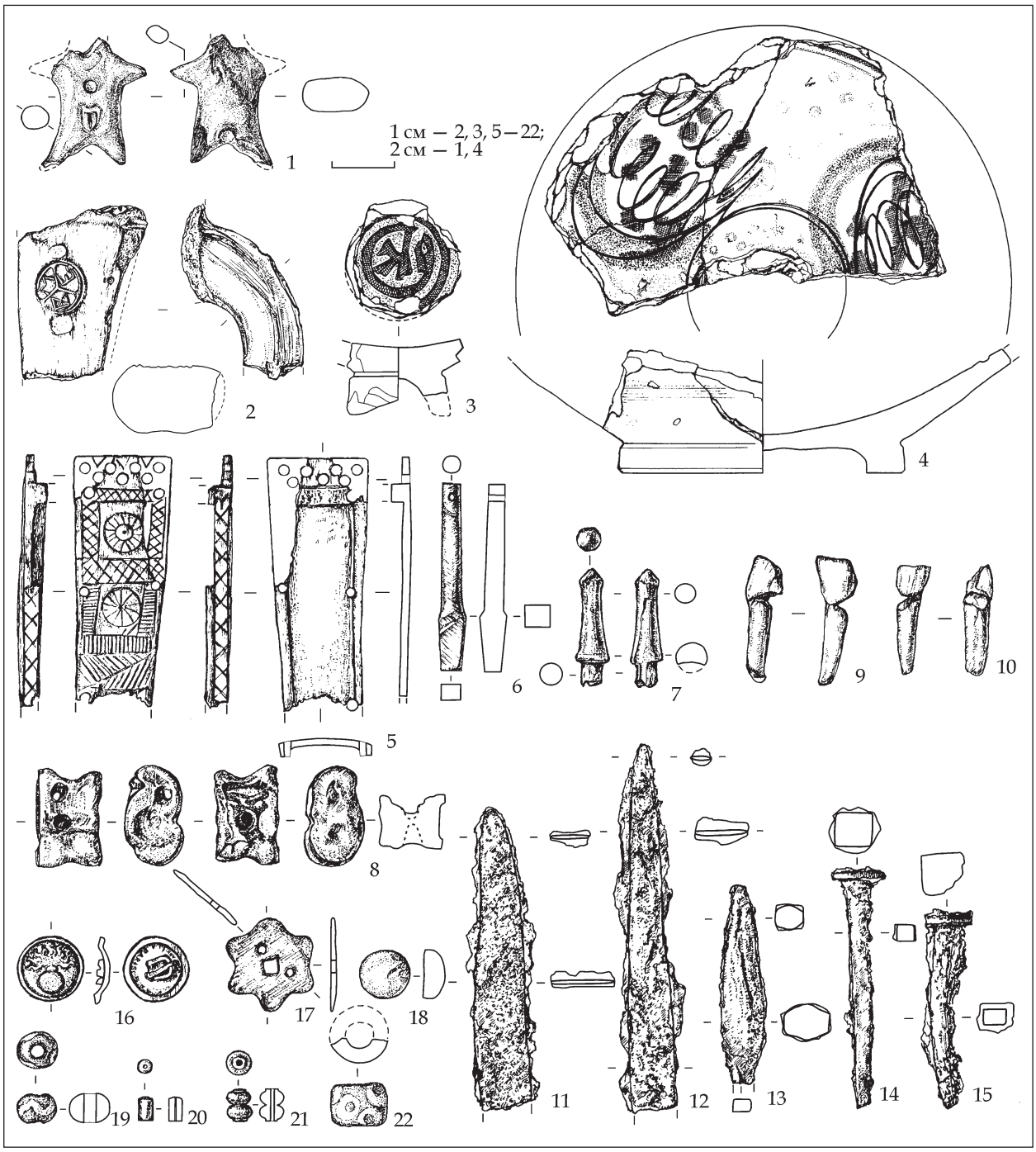

Рис. 2. Знахідки 2017 р. з розкопок Білгород-Дністровської фортеці. (мал. В. Теліженко): 1—4 — уламки керамічних виробів античного (1, 2) та середньовічного (3, 4) часу; 5—10 — вироби з кістки; 11—17 — вироби з заліза та бронзи; 18—22 — вироби зі скла

тю. Крім того, стіни мечеті та археологічний культурний шар значною мірою пошкоджені під час прокладання траншеї під електричний кабель минулого року. У той самий час апсида християнського храму вціліла на висоту до 1,2 м. Нижче середньовічних нашарувань виявлено залишки античної Тіри, що залягали на глибині 0,3—1,6 м.

Серед знахідок увагу привертають середньовічні та античні монети (29 одиниць) (рис. 1: 6), наконечник стріли, фрагменти фресок, вироби з кістки, заліза, бронзи та скла, різноманітна кераміка, значну частку якої складає середньовічний полив'яний посуд (XIV, XV, рубежу XV—XVI ст. та XVII—XVIII ст.) (рис. 2). Переважно, це витвори місцевих майстрів, а також імпорт з території Іспанії та Анатолії. Знахідки монет в культурних нашаруваннях, пов'язаних з функціонуванням мечеті, та полив'яних керамічних виробів в траншеї під фундамент споруди підтверджують дату її зведення в

межах кінця XV — початку XVI ст., яка раніше припускалась лише умовно.

Ділянка, що досліджувалася з зовнішнього боку північного муру цитаделі, розташована на уривчастому схилі висотою до 12,0—12,5 м над рівнем лиману (рис. 1: 5). Основу відкладень тут складають меотичні глини потужністю не менш, ніж 2,5 м, які підстилають пласти понтійського вапняку потужністю до 3,0 м. Ще вище залягає шар брекчеподібної жорстви потужністю до 1,5 м. Над ним розташовуються культурні нашарування хронологічного діапазону від V ст. до н. е. до XX ст. потужністю до 5,0 м. Під урвищем, між кліфом та урізом води, знаходиться осип перевідкладених культурних шарів та відвалів з розкопу.

Нижче фундаментів північної куртини цитаделі зафіксовано стратифіковані культурні шари античного і середньовічного часу та залишки стародавніх архітектурних споруд (рис. 1: 5). Серед останніх — кутова частина капітальної кам'яної будівлі з потужним муруванням (ширина — до 1,1 м) на якісному вапняному розчині. Вона частково зруйнована траншеєю під фундаменти цитаделі початку XV ст. Цілком ймовірно, що це можуть бути залишки споруди фортифікаційного призначення, що передувала існуючому сьогодні фортечному ансамблю. Потужність культурних нашарувань на окремих ділянках, особливо тих, що прилягають до кріпосних стін та башт цитаделі, може сягати до 3—4 м. Таким чином, очевидно, що ділянка археологічної пам'ятки з зовнішнього боку північної стіни цитаделі має високу наукову цінність для отримання інформації з історії як середньовічної фортеці, так і античної Тіри. Площа поширення тут археологічного культурного шару, доступного для наукових досліджень — близько 120 м^2.

Із культурних нашарувань з зовнішнього боку північного муру цитаделі переважну більшість складають керамічні матеріали від античного до пізньосередньовічного часу. Знайдено також два середньовічні залізні наконечники стріл та значну кількість гальки середнього розміру. Остання могла використовуватися захисниками фортеці для відбиття ворожих атак.

На сьогодні досліджені розкопками ділянки законсервовані ґрунтом, залишки стін Султанської мечеті закладено каменем (рис. 1: 4). Зважаючи на значну історичну та культурну цінність дослідженої розкопками мечеті та враховуючи її значні ушкодження в процесі давньої (XIX — початок XX ст.) та сучасної антропогенної активності, було рекомендовано якнайшвидше приступити до розробки проекту консервації та реставрації цієї культової споруди.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Башкатов, Т. Бітковська, Д. Пефтіць

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ — РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ЧАСУ ЄРИСТІВКА II

Поселення Єристівка II розташоване вздовж схилу правого берега р. Лизька, по обидва боки від польової дороги до колишніх тваринницьких ферм, за 0,50—0,55 км на захід від села і найбільшого кургану в окрузі — Єристівської Могили.

Його виявив О. Б. Супруненко у 2008 р. під час виконання наукової експертизи земельної ділянки проектованого розширення розміщення Східних відвалів ВАТ «Полтавської ГЗК» і ТОВ «Єристівський ГЗК», поблизу с. Єристівка.

Розкопки поселення Єристівка II проводились спільними зусиллями ІА НАНУ та ДП НЦ ОАСУ на замовлення ТОВ «Єристівський ГЗК» під землевідведення для майбутніх відвалів кар'єру. Загальна досліджена площа 975 м^2, виявлено житло та 12 господарських ям.

Будівля 1 (рис. 1), виходячи з наявності слідів опалювальної споруди, була житлом.

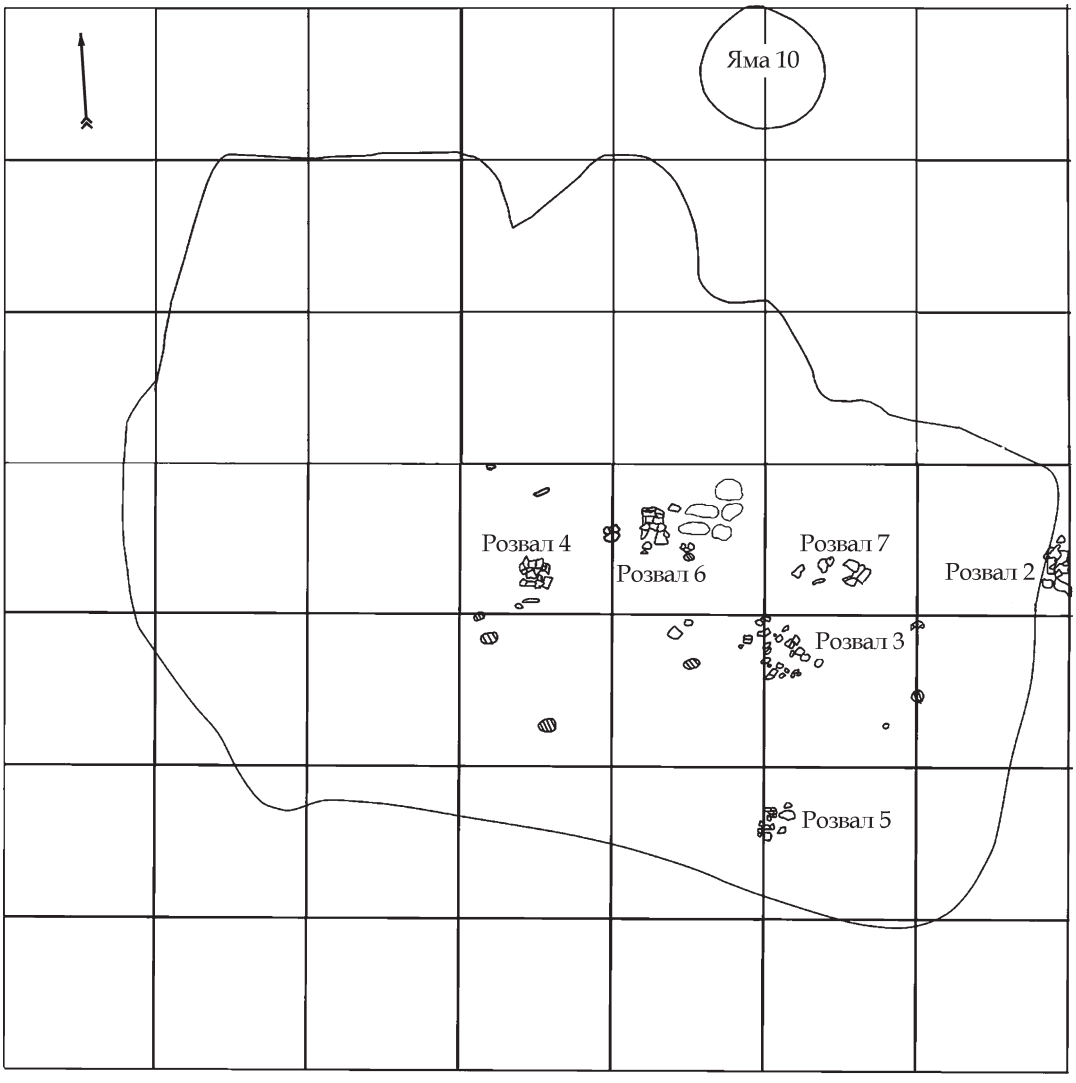

Рис. 1. Креслення будівлі 1

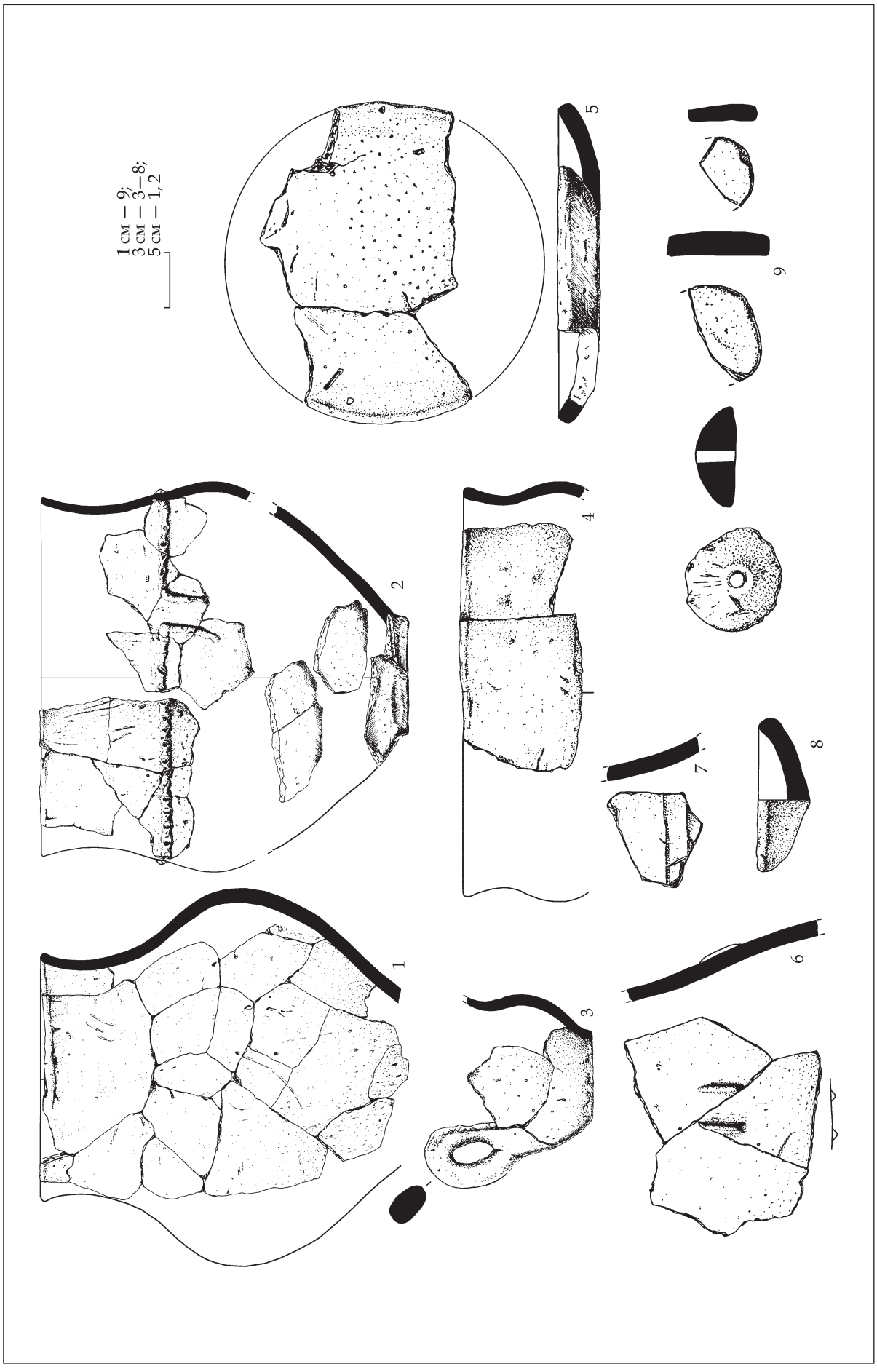

Рис. 2. Знахідки з поселення Єристівка II

Вона мала форму наближену до прямокутника із закругленими кутами, орієнтована стінами по сторонах світу. Майже в її центрі були сліди відкритого вогнища. Розміри приблизно 11,6 × 10 м, глибина в материку 0,6—0,9 м. Долівка досить рівна, без видимих перепадів. Різниця глибин досягається за рахунок коливання рівня материку. Конструктивні особливості простежити не вдалось. Стовпові ями відсутні, а для зрубу споруда, на наш погляд, дуже велика. У південній частині житла на рівні долівки було виявлено п'ять розвалів кераміки. Ще один знаходився над західною стіною. Ями мали діаметри від 1,2—1,8 м, глибини 0,15—0,8 м.

Кераміка представлена переважно фрагментами кухонних горщиків, в тісті яких наявні крупні домішки жорстви, поверхня грубувата, погано загладжена. Із розвалів у споруді 1 походять фрагменти трьох великих горщиків. Це посудини тюльпаноподібного профілю, з більш чи менш роздутим тулубом (рис. 2: 1, 2). Дві з них неорнаментовані, лише одна має на плічках розчленований пальцевими вдавленнями валик, кінці якого спускаються вертикально (рис. 2: 2). Столовий посуд представлений вінцями посудин середнього розміру — кухликів та келихів. Так з розвалу 7 споруди 1 походить неорнаментований кухлик з невисокою ручкою (рис. 2: 3). Також у споруді 1 виявлено фрагменти миски та плошкоподібної миски-жаровні (рис. 2: 4, 5). Тарний посуд представлений уламками корчаг з гарно обробленою поверхнею, яка в деяких випадках підлощена. Серед них є зразки, прикрашені наліпними виступами або пасмом геометричного орнаменту, виконаного зубчастим та гладким штампом (рис. 2: 6, 7). Серед рідкісних зразків посуду — мініатюрна посудинка конічного профілю (рис. 2: 8).

Індивідуальні знахідки походять переважно із заповнення споруди 1. Насамперед, це вироби з кістки — прясельце та таранні кістки бика свійського з отворами (рис. 2: 9). Також є два фрагменти керамічних кружків та три кам'яних розтиральника.

Основні характеристики керамічного комплексу — посудини тюльпановидного профілю, одинарний валик на плічках, корчаги із штампованим та пластичним орнаментом є типовими ознаками комплексів білогрудівсько-чорноліського часу. Найближчі аналогії до керамічного комплексу Єристівки II становлять знахідки з поселення біля с. Великої Андрусівки та землянок Суботівського городища, на основі чого його можна датувати XI—X ст. до н. е.

Д. Гречко, О. Крютченко, С. Ржевуська

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Більська експедиція ІА НАНУ завершила дослідження захисних споруд в ур. Царина Могила, які дозволили уточнити час створення системи укріплень Більського городища. Крім того, було проведено розкопки розораного кургану в ур. Осняги, який виявився дослідженим ще у 1906 р. В. О. Городцовим, що дозволило локалізувати цілу низку розкопаних у той час курганів та встановити деталі методики польових досліджень у період становлення археологічної науки.

В ур. Царина Могила було закладено Г-подібну прирізку до розкопу 2016 р. розмірами 5 × 7 м зі сторонами 7, 3, 4, 23 і 5 м (рис. 2). У верхній частині розкопу по всій площі простежувався задернований шар, потужністю 0,12—0,2 м. У ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізна голка. Під дерном зафіксований шар бурої глини з фракціями крейдяних та вапнякових конкрецій білого кольору. Саме з цього ґрунту складається тіло давнього валу.

Під насипом валу було зафіксовано другу частину споруди, заглибленої на 1,1 м (3,73 м від центрального реперу) в материк, підквадратної в плані форми з дещо закругленими кутами, розмірами 3,14 × 2,7 м; яка була частково досліджена у 2016 р. Із північного боку зафіксовано сходинку у вигляді заокругленої виїмки розмірами 0,27 × 1,5 м, що розташована на 0,17—0,2 м над рівнем дна.

Стратиграфія заповнення котловану наступна: в нижній частині простежувався придонний шар щільного, втоптаного чорнозему потужністю 0,02—0,05 м. Вище зафіксовано шар пожежі, який складався з почергово розміщених прошарків вугілля, золи та обпаленого ґрунту. Товщина цього шару подекуди доходила до 0,5 м у східній частині об'єкта. Вище фіксувався шар (0,25 м),

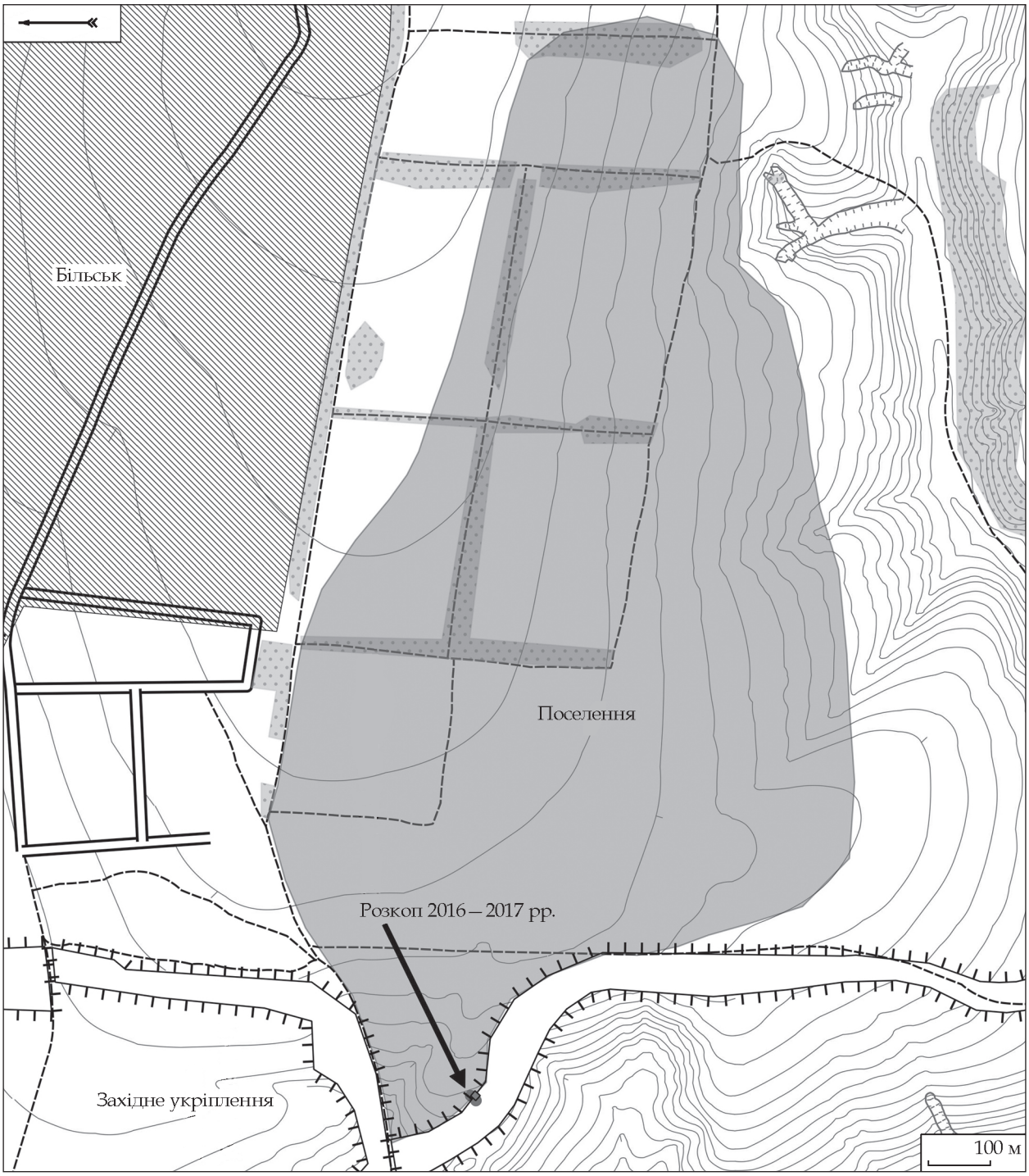

Рис. 1. План поселення Царина — Сад з місцем досліджень 2016—2017 рр.

що ми пов'язуємо з засипкою котловану, яка відбувалась після пожежі. Він представлений ґрунтом зі значним вмістом попелу та знахідок (переважно сміття). Зверху котлован був перекритий шарами глини з тіла валу, загальною потужністю до 0,7 м. Імовірно, під час зведення валу ними був остаточно знівельований котлован споруди.

Під валом, над рівнем давнього горизонту, простежувався золистий прошарок, потужністю до 0,06 м, який утворився до створення споруди. Він був перекритий шаром жовтої материкової глини, яку ми ототожнюємо з викидом із приміщення. Потужність викиду, який ближче до котловану, утворює лінзу, складає 0,3 м, а ширина — до 3 м. В інших перетинах викид — це невеличкий прошарок потужністю до 0,03 м.

Зверху, на викиді, фіксується вугільний прошарок потужністю до 0,02 м, перекритий темно-сірим ґрунтом з фракціями попелу та вугілля. Цей шар зольника чітко кореспондується зі сміттєвим заповнення споруди після пожежі. Можна говорити про те, що ми

зафіксували перший етап утворення зольника, який було перервано спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, котлован житла після пожежі деякий час використовувався у якості смітника, перед спорудженням валу.

Під час будівництва валу його основою стала глина, вибрана з рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший шар складався з бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями. Над ним у перетині Б—АВ/03 та 03—4/В простежено тонкий, до 0,03 м, прошарок золи. Не можна виключати, що цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Судячи з незначної товщини прошарку, незважаючи на те, що поруч активно функціонувало поселення в ур. Царина Могила, це може свідчити про нетривалу перерву у півроку — рік. Над цим прошарком фіксувався шар коричневої глини, потужністю до 0,4 м, схожої на затічний ґрунт. Цей шар, можливо, було вибрано під час відновлення робіт з котловану майбутнього рову, частково заповненого ґрунтом змитим зі схилів під час опадів (зими?).

Вище фіксувався шар бурої глини з білими крейдяними та вапняковими конкреціями, потужністю від 0,6 до 0,9 м, який фактично не відрізнявся від розташованого нижче, під коричневою глиною, ґрунту. Це додатково підтверджує наше припущення про сезонну перерву між етапами спорудження валу.

За межам валу стратиграфія, очікувано, була іншою. Над похованим ґрунтом простежувався шар чорнозему з великою концентрацією знахідок. За нашою інтерпретацією це культурний шар поселення, що накопичився під час існування валу та частково перекрив насип валу. Над ним, ближче до поли насипу, знаходився шар чорнозему з великою концентрацією селітри потужністю біля 0,45 м. Імовірно, цей шар утворився при змиві — сповзанні гумусованого ґрунту з поверхні валу. Зверху його перекривав шар чорнозему потужністю до 0,7 м.

У сміттєвому шарі заповнення котловану було виявлено значну кількість

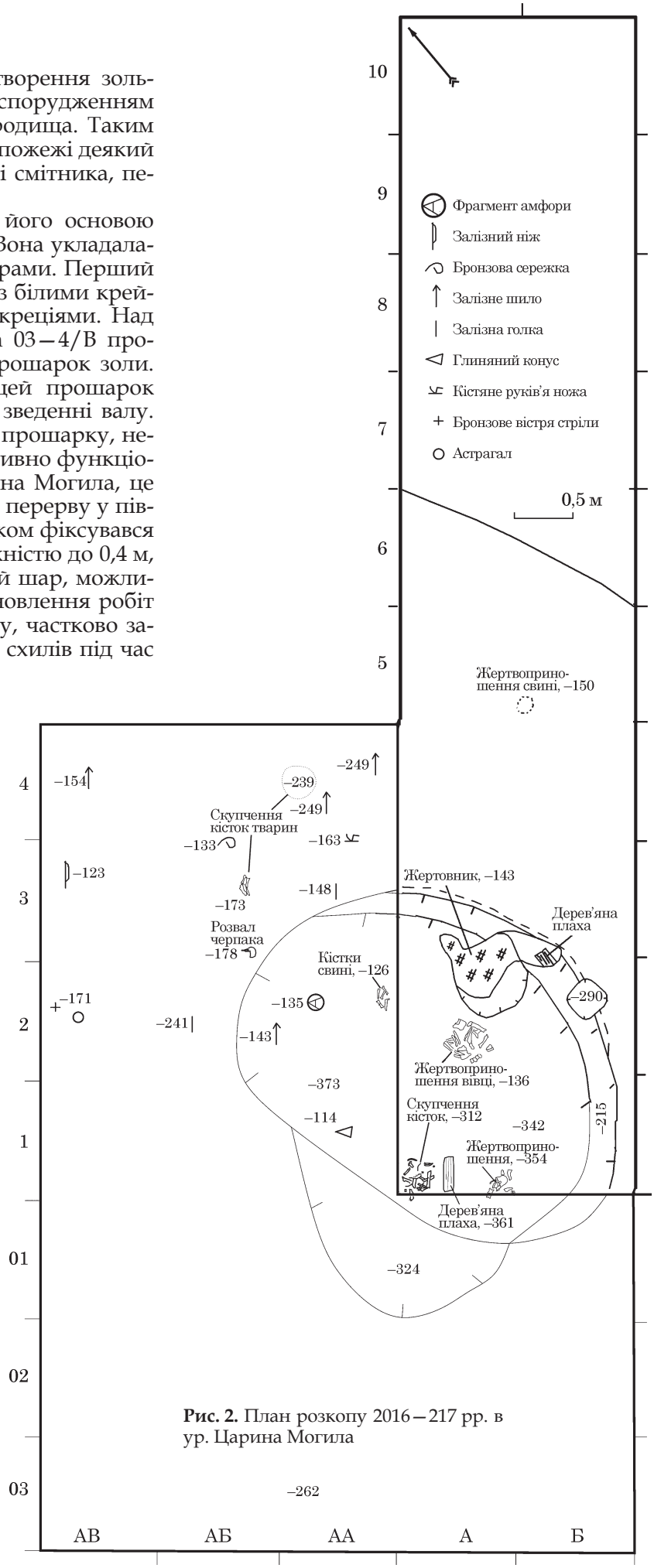

Рис. 2. План розкопу 2016—217 рр. в ур. Царина Могила

фрагментів ліпного посуду. Індивідуальні знахідки представлені численними голками із заліза та бронзи, шилами, залізними та бронзовими шпильками, залізним черешковим ножем тощо. Серед дрібної глиняної пластики можна відзначити уламок головки антропоморфної статуетки із насічками по краю, що імітують зачіску або головний убір, фрагменти зооморфних статуеток, глиняний напівсферичний виріб («фішка») та уламки мініатюрних ліпних посудин. Слід відмітити знахідки в цьому шарі двох нижніх людських щелеп. Про датування матеріалів з приміщення та його засипки можна буде говорити після аналізу отриманого керамічного матеріалу.

Важливішими для датування часу створення валу є знахідки в шарі, який безпосередньо залягав на глиняному тілі валу. Із цим шаром пов'язаний культовий комплекс, який складався з глиняного жертовника та кількох жертвоприношень: два (вівця і порося) було зафіксовано у 2016 р., а три (поросята віком до 2 місяців) — у 2017 р. (рис. 2). Завдяки визначенням В. Л. Бондаренка вдалося виявити ще чотири жертвоприношення, одна частина яких, судячи з віку жертовних тварин, була здійснена у травні, а інша — наприкінці червня, що відповідає найбільш вірогідному часу проведення будівельних робіт. Більшість жертвоприношень розташовані безпосередньо на глиняному тілі валу. Судячи із стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні. У тому самому шарі поруч з жертвоприношеннями було знайдено неповний розвал чорнолискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та бронзове трилопатеве вістря стріли баштоподібної форми з виступаючою втулкою та шипом. Дані матеріали можуть датуватись другою чвертю — серединою VI ст. до н. е. та, разом з попереднім аналізом матеріалів із заповнення приміщення, дещо подавнюють дату створення валів Великого Більського городища, припущену після минулорічних досліджень.

Кургани Більського некрополя щорічно руйнуються оранкою, у зв'язку з чим, більшість з них вже майже непомітна. Це спонукає до розкопок насипів, яким загрожує знищення. Цього року наша увага була прикута до групи курганів в ур. Осняги.

Обраний для дослідження курган 1/2017, розташований на північному схилі невеличкої безіменної сухої балки, яка впадає в долину лівого берега р. Суха Грунь. Насип, спорудженій з чорнозему, був сильно розораний та мав діаметр 12 м і висоту 0,4 м.

У східній частині центральної траншеї, в чорноземному шарі, на глибині 0,82 м від репера (0,6 м від денної поверхні) було зафіксовано скупчення кісток людини, розташованих не в анатомічному порядку. У західній траншеї, у центральній бровці, також були зафіксовані рештки людських кінцівок, переміщених давніми грабіжниками.

У центральній частині було простежено підквадратний в плані котлован — розкоп В. О. Городцова 1906 р., орієнтований по сторонах світу. Він мав розмір 5,36 × 5,56 м, в верхній частині, та сходинками звужувався до дна. На глибині 1,0—1,16 м від центрального репера розкоп мав параметри — 4,02 × 4,68 м.

У центральній частині котловану була зафіксована могильна яма прямокутної в плані форми, з закругленими кутами, розмірами 2,27 × 2,63 м, орієнтована по лінії Пн — Пн Сх—Пд — Пд Зх. Яма мала глибину 1,6 м від дна котловану розкопу 1906 р. У південній частині поховання простежено дромос у вигляді сходинки, що у місці з'єднання з поховальною камерою мала ширину — 1,08 м та довжину 0,83 м. У північному куті поховання простежено заглиблення Г-подібної форми, що проходило під північною та західною стінками.

Поховальна камера та котлован мають ідентичне заповнення. Прошарки чорнозему, глини та глинозему утворюють лінзи, характерні для засипки. У середині заповнення знайдено фрагменти від гончарного полив'яного горщика початку XX ст., ліпного горщика, прикрашеного пальцевими вдавленнями та проколами нижче краю вінець, та фрагменти чорнолискованої корчаги ранньоскіфського часу.

Заповнення дромосу було іншим та складалося з щільного чорнозему, що зумовлено тим, що його не помітили у 1906 р. У перемішаному грабіжниками заповненні дромосу було знайдено фрагменти ліпного горщика та корчаги, які дозволяють співвіднести даний об'єкт з курганом 3 досліджень В. О. Городцова. Із опису розкопок 1906 р. відомо, що курган 3 досліджувався колодязем розмірами 8 × 8 аршинів (близько 5,7 × 5,7 м). Була виявлена прямокутна яма з закругленими кутами, орієнтована по лінії Пн — Пн Сх— Пд — Пд Зх. Інвентар був представлений двома ґудзиками, кістками вівці, цілим черпаком, фрагментами ліпного горщика і чорнолискованої корчаги. Кісток похованого не було виявлено, що В. О. Городцов пов'язував з діями грабіжників. Кістки похованих були виявлені у шарі грабіжницького викиду у північній полі кургану.

Результати розкопок повною мірою підтверджують опис поховальної споруди, за винятком одного важливого моменту. Із південного боку до могильної ями примикав дромос-сходинка, який не був досліджений у 1906 р.

О. Коваленко, Р. Луговий

РОЗКОПКИ НА ТЕРЕНАХ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА БАЛАКЛІЯ

Спільна експедиція Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Г. Кричевського продовжила дослідження на території городища в с. Балаклія Великобагачанського р-ну Полтавської обл.

Балаклія (Баклея) — сотенне містечко Полтавського полку у 1648—1661 рр. Розташоване на південно-східній околиці села, на відрозі правого берега р. Псел. Було продовжено роботи на розкопі 1/2016, який розташований в центральній частині городища, між асфальтованою дорогою та старою ґрунтовою дорогою. Розкоп продовжено із східного боку, розміри прирізки 4 × 6 м. Також, пізніше, із метою повного дослідження виявлених об'єктів — ями 2 та об'єкту 1, було закладено дві прирізки. Загальна площа дослідженої ділянки склала 32 м^2.

Стратиграфія культурного шару:

- 0—0,28 м — порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII—XX ст.;
- 0,28—0,96 м — чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок (культурний шар);
- 0,96—1,4 м — чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик, відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3—5 см;
- 1,4—1,65 м — передматерик;
- 1,65 — материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовано та досліджено кілька об'єктів.

Об'єкт 1 – господарська наземна споруда із стінами з дерев'яних стовпів, XVIII ст. Діаметр стовпів близько 12 см, відстань між стовпами в межах 18—25 см. Заповнення об'єкту чорноземне, пухке, з включеннями органіки та суглинку, насичене знахідками. У ньому виявлено кістяний виріб округлої форми діаметром до 9 см, можливо, по центру із двома округлими отворами діаметром 2 см. Виріб багато прикрашений: по центру багатопроменева зірка між трикутниками — циркульний орнамент — навколо дві врізані лінії. По краях — три отвори для пришивання чи кріплення. Серед металевих предметів увагу привертають: бронзовий виріб аморфної форми, мушкетна куля діаметром 1 см, металева каблучка, фрагмент монети діаметром 2,5 × 2 см (вірогідно, полушка). На дні об'єкту зібраний виразний керамічний комплекс, представлений горщиками двох типів. Перший тип, це фрагменти димлених горщиків із вінцями діаметром 24 см, із защипами, накатуванням коліщатком із прямокутними відтисками по краю вінець. Другий тип, горщики, верхня частина яких прикрашених мальовкою — горизонтальними лініями по плічках та ляпками на вінцях. Покришки для горщиків неорнаментовані. Столовий посуд представлений димленою мискою діаметром 28 см, із широкими крисами, лискованими тонкими смугами. Східний кут об'єкту 1, перебив яму більш раннього часу (№ 4), яка простежувалася у профілі з передматерика. Серед знахідок: фрагмент коробчастої кахлі XVII ст., прикрашеної рельєфним декором у вигляді розетки «сонця» із гострими зубцями; неорнаментовані теракотові горщики та покришки діаметром 22 см.

Яма 3 зафіксована з глибини 1,7 м R, вона простежена у профілі стінки, між дерев'яними стовпами об'єкту 1. Вірогідно, стовпи були вбиті в яму ранішого часу. Знахідки, які походять з неї, різнопланові. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Димлені, прикрашені вдавленнями по краю вінець, які утворюють своєрідну хвилю. По вінцях — хвилі, по плічках — ряди штампів. Теракотові за декором поділяються на неорнаментовані, прикрашені описком, з ритованим орнаментом та з комбінованим орнаментом (ритованим та мальованим). До першого типу належить мініатюрний горщик-«монетка» із округлим тулубом і відхиленими вінцями. Друга група горщиків прикрашена описком — смугами та хвилями. Третій тип представлений вінцем горщика із вдавленнями по краю, прикрашеним горизонтальними ритованими лініями. Четвертий — горщиком, прикрашеним накатуванням коліщатком, із косими прямокутними відтисками по краю вінець, а під краєм — ритована лінія. По вінцях описком нанесена хвиля, а по плічках — горизонтальна лінія. Фрагмент димленого глеку із лискованими лініями, розміщеними у вертикальній площині. Фрагмент миски із білим ангобованим тлом, прикрашеної окремими ляпками зеленого кольору, вкритою поливою. Окрім посуду, із ями походять фрагменти скляних віконниць, кахель, тощо.

Вогнище 1 округлої форми є залишками великого вогнища чи розвалу невеликої відкри-

тої опалювальної споруди. По краях — випалений чорнозем, в середині — попіл. Глибина виявлення 2,05 м R, діаметр 0,85 × 0,75 м, товщина 0,35 м. У попелі трапилися фрагменти кераміки, залізна підкова на чобіт.

Яма 1 виявлена на глибині 0,62 м, де простежена за потужним попелясто-вуглистим прошарком, який перекривав скупчення ямок різної форми та глибини. Вірогідно, це сміттєва яма, яка довго функціонувала від кінця XVII ст., мінімум до середини XVIII ст. Розміри ями 1,68 × 1,2 м. У східній її частині — яма округлої форми, діаметром 0,6 м, по центру якої стовпова ямка діаметром до 0,3 м. Об'єкт дуже насичений знахідками: фрагменти кістяного виробу, схожого до описаного вище, фрагменти скляних чарок, віконниць, мушкетні кулі, металевий натільний хрестик, тощо. Керамічний комплекс представлений майже всім асортиментом кухонного та столового посуду: горщики, покришки, глеки, миски, кухлі. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Серед останньої групи виділяються посудини (горщики та глеки) із рожевим черепком.

Яма 2 розміщена у північно-східному куті розкопу. Вона округлої форми із численними попільними лінзами у заповненні. Насичена знахідками: фрагментами кухонної кераміки, фрагментами кісток тварин, кістяними виробами, зокрема кістяна пряжка із циркульним орнаментом.

Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Експедиція Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАНУ, за участі фахівців ІА НАНУ та Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному продовжила дослідження на території пам'ятки національного значення — Глинський археологічний комплекс, що розташована в с. Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл.

Розкопки зосереджувалися на майданчику Великого городища (ур. Городище), округлої у плані форми, площа якого складає 0,42 га (60 × 70 м). Майданчик городища по краю останця оточений рештками оплилих валів висотою до 0,8 м і шириною в основі 6,0—8,5 м. Із заходу городище захищене потужним валом висотою 5—7 м при ширині в основі 8—9 м. У північно-східній частині знаходиться оплила яма від колодязя діаметром 8—12 м, глибиною до 2 м. Загальна площа дослідженої ділянки становила 12 м^2 центральної частини поселення. Дослідженнями виявлено частину заглибленого житла з кубоподібною глиняною піччю. У котловані зафіксовано і конструктивні особливості споруди, зокрема виявлено стовпові

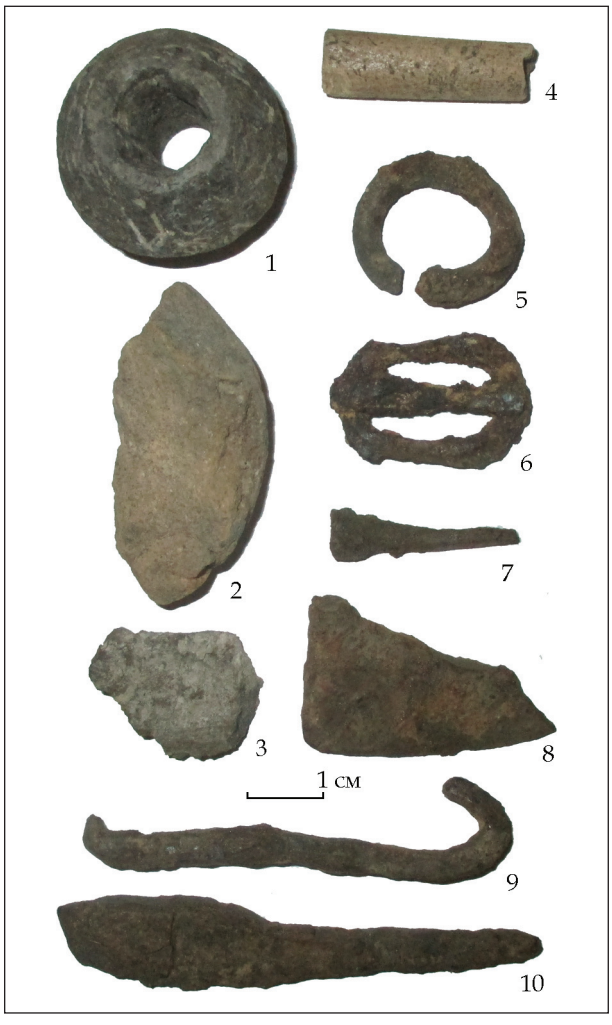

Рис. 1. Глинський археологічний комплекс, Велике городище, житло роменської культури, знахідки: 1 — пряслице; 2 — фрагмент вотивного «хлібця»; 3 — фрагмент мініатюрної посудини; 4 — кістяна трубочка; 5 — кільце; 6 — пряжка; 7 — черешок від стріли; 8 — уламок леза сокири; 9 — уламок вудил; 10 — ніж (1—3 — глина; 4 — кістка; 5—10 — залізо)



Рис. 2. Глинський археологічний комплекс, Велике городище, знахідки з культурного шару: 1—3, 5, 6 — деталі поясної гарнітури; 4 — фрагмент браслету; 7 — уламок неідентифікованого виробу; 8 — уламок персня; 9 — 13 — гудзики; 14, 15 — бубонці; 16 — намистина; 17 — фрагмент тарелі / блюда; 18 — вістря дротика; 19 — злиток; 20, 22, 25—27, 29—33 — вироби з мідного сплаву; 21 — накладка; 23 — кремінь; 24 — висла печатка; 28 — кістяне вістря стріли (1—15, 17—20, 22, 25—27, 29—33 — мідний сплав; 16 — скло; 21, 24 — свинець; 23 — камінь; 28 — кістка)

ямки та решткі дерев'яного перекриття підлоги. На дні житла виявлено частину битої жаровні та розвали ліплених горщиків. Звідси походять фрагменти вудил (рис. 1: 9), залізна пряжка (рис. 1: 6), уламок леза сокири (рис. 1: 8), черешок від стріли (рис. 1: 7), кістяний виріб (гольниця?) (рис. 1: 4), глиняне пряслице (рис. 1: 1), уламок «хлібця» (рис. 1: 2) та фрагмент мініатюрної посудини (рис. 1: 3), виявлений в завалі печі. Особливістю керамічного комплексу є відсутність давньоруської кераміки та наявність форм так званого «волинцевоподібного» посуду. Попередньо комплекс датується першою половиною IX ст.

Більшість знахідок, що виявлені в культурному шарі представлені керамікою: ліпленою та виготовленою на гончарному крузі, що належать роменській культурі та давньоруському часу.

Серед масового матеріалу виявлено виразні індивідуальні знахідки. У першу чергу це речі пов'язані з ремінною гарнітурою — пряжки (рис. 2: 1, 3) та накладки (рис. 2: 2, 5, 6). До деталей оздоби одягу належать литі гудзики (рис. 2: 9—12) та привіски (рис. 2: 13—15). Особисті прикраси представлені уламком шумлячого браслету (рис. 2: 4) гранчастого персня (рис. 2: 8) та скляною намистиною (рис. 2: 16). До речей пов'язаних з військовою справою належить уламок втульчатого вістря дротика / сулиці, що виготовлений з мідного сплаву (рис. 2: 18). У культурному шарі виявлено і багато фрагментованих виробів із мідного сплаву (рис. 2: 20, 22, 25—27, 29—33), серед яких привертає увагу фрагмент тарелі (рис. 2: 17) та мідний злиток (рис. 2: 19). Звідси походять два предмети із свинцю — накладка (рис. 2: 21) та висла печатка (рис. 2: 24). Виробів з кіс-



Рис. 3. Глинський археологічний комплекс, Велике городище, знахідки з культурного шару, різноманітні вироби з чорного металу

тки небагато, з них виділяється вістря стріли (рис. 2: 28).

Речі побутового призначення представленні кременем (рис. 2: 23), а також уламками ножів, скоб, дужки від замка (рис. 3). У розкопі виявлено значну кількість різноманітних уламків неідентифікованих виробів з мідного сплаву та заліза.

Як і в попередні роки, розкопки супроводжувалися цілеспрямованим застосуванням GIS-технологій, метою яких є укладання уточненого плану археологічного комплексу та створення дистрибутивних картосхем для визначення меж поширення різних категорій матеріальної культури на комплексі. Виявлені розкопками матеріали вказують на необхідність подальшого вивчення Глинського археологічного комплексу та його околиць. Успішне поєднання різних методів роботи із археологічним матеріалом створює важливі передумови для поглибленого вивчення пам'ятки та матеріальної культури її мешканців на різних етапах існування цієї поселенської структури.

Ю. Пуголовок

РОЗКОПКИ ОПІШНЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Інституту керамології — відділення ІН НАНУ спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному відновила дослідження ранньосередньовічного слов'янського городища. Пам'ятка розташована у північно-східній частині містечка Опішня, на правому березі р. Ворскла. Поселення розташоване на пласкому, незначно пониженому у східний бік майданчику пагорбу заввишки понад 80 м над рівнем заплави — останці корінного берега, відрізаному від плато долиною струмка Тарапуньки і балками. Із півночі і заходу вздовж схилів наявні сліди видобування глини місцевим населенням. У північно-західній частині розташоване кладовище, з південно-східного боку і в центрі — рештки задернованих розкопів. Територія городища визначена за поширенням культурних решток на поверхні, заглибинами від жител та результатами розкопок на майданчику. Його розміри наступні: протяжність по довшій вісі схід—захід — 150—160 м, коротшій північ—південь — 40—50 м. Загальна площа — 0,8 га. Зі східного боку розташовані рештки укріплень, що складалися з дерево-земляного валу заввишки 2,5—3,0 м, невисокого ескарпу близько 1,0 м та заплилого рову. Протяжність укріплень — 32 м.

Дослідження городища проходили в декілька етапів. У 1940 р. роботи на ньому розпочав під керівництвом І. І. Ляпушкіна, які відновилися у 1957 р. У 1970-х рр. роботи на городищі проводила Лівобережна слов'яноруська експедиція ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова. Цими експедиціями вивчено більшу частину площі городища (60—65%), здійснені два перетини його валу і рову. Недослідженою залишилася площа під кладовищем, ділянки вздовж його схилів та між розкопами, а також прилегла територія.

Розкоп 2017 р. площею близько 40 м^2 був влаштований у північній, північно-східній частині майданчика укріплення, поруч із

розкопом 1974 р. О. В. Сухобокова. Культурний шар розкопу являв собою гумусований ґрунт темного кольору, під яким залягав суглинистий материк. Потужність культурного шару, слабко насиченого знахідками, коливалась в межах 0,25—0,40 м. У результаті розкопок в Опішні виявлено досить репрезентативну добірку знахідок, більшість серед яких складають вироби з глини. У матеріалах з розкопу виділяється місцева ліплена кераміка та виготовлена на гончарному крузі, імпортний тарний посуд та фрагменти мініатюрних посудин. Окрім кераміки, виявлені кістяні проколки та залізні вироби: фрагменти ножів (рисунок: 2, 4, 5) та деталі спорядження воїна (?) чи коня — це масивний язичок від пряжки (рисунок: 3) та сагайдачний гак (?) (рисунок: 1). У невеликій кількості з розкопу походять вироби з кольорових металів (рисунок: 6—8). У межах розкопу виявлено стовпові ямки, що пов'язуються з конструкцією огорожі садиби.

Окрім робіт на майданчику городища, проводилось шурфування у східній частині останцю. Було закладено три шурфи, в яких культурні нашарування виявилися відсутніми. Роботи на городищі супроводжувалися міждисциплінарними дослідженнями, а саме здійснювалося вивчення давніх ґрунтів, проводився цілеспрямований пошук біологічних зразків методами флотації та промивки ґрунту, застосовувалися GIS-технології



Опішня, городище, знахідки: 1 — сагайдачний гак (?); 2, 4, 5 — уламки ножів; 3 — язичок від пряжки; 6 — зігнута пластина; 7, 8 — прикраси (?) (1—5 — залізо; 6—8 — мідний сплав)

з метою укладання уточненого плану поселення та створення дистрибутивних картосхем для визначення меж поширення різних категорій матеріальної культури на ньому. Учасники розкопок були задіяні у роботі Першого міжнародного літнього практикуму з археологічної керамології.

Р. Рейда, А. Гейко, С. Сапєгін

ДОСЛІДЖЕННЯ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У звітний сезон були продовжені дослідження могильника черняхівської культури неподалік від урочища Дернова Долина поблизу смт Шишаки Полтавської обл.

У дослідженнях активну участь взяли учні та випускники Полтавської обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А. С. Макаренка (с. Ковалівка, Полтавський р-н) та гуртківці Обласної станції туризму та краєзнавства учнівської молоді (м. Полтава).

Усього досліджено 80 м^2 пам'ятки. На означеній площі виявлено п'ять поховань черняхівської культури, здійснених за обрядом тілопокладення, одне з яких виявилося пізнім перепохованням, імовірно, часу функціонування глиняного кар'єру.

Основна частина робіт велася на траншеї А8, розташованій у південно-східній частині розкопу. Більша частина дослідженої площі некрополя була пошкоджена внаслідок підготовки ділянки для експлуатації глиняного кар'єру. Результатом цього стала руйнація, перевідкладення, а подекуди і цілковита відсутність культурних нашарувань. Лише зрідка зустрічаються фрагменти посуду черняхівської культури, що був виготовлений на гончарному крузі. Також не виключаємо того, що була знищена і більшість поховань за обрядом кремації, які здійснювалися, очевидно, на значно меншій глибині, ніж поховання-інгумації.

Дослідження траншеї А8 виявило, що більша частина досліджених поховань-інгу-

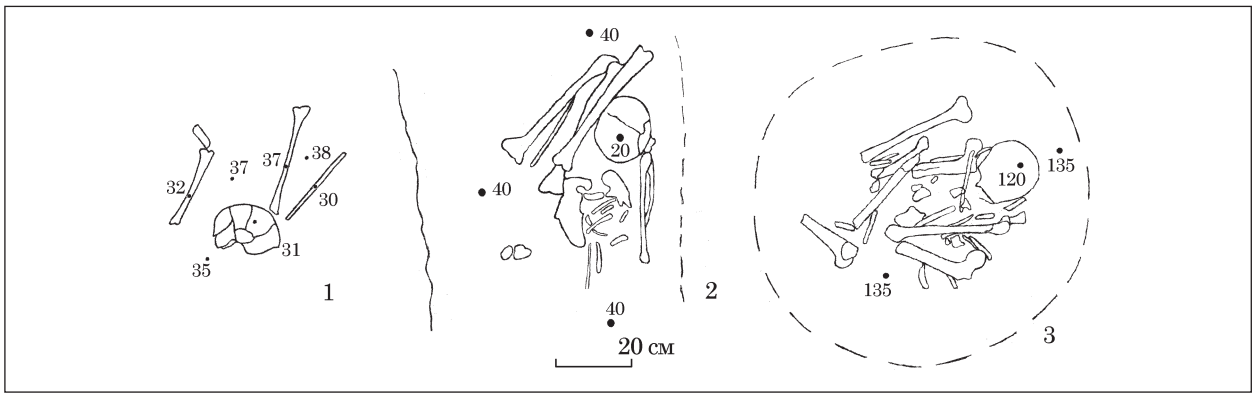

Плани перепоховань людських решток на Шишацькому могильнику

мацій у цьому районі могильника була виконана на порівняно невеликій глибині від рівня денної поверхні, тому зазнала руйнувань унаслідок проходження над ними землерийної техніки. Водночас, роботи на траншеї А8 дозволили розширити знання про параметри пам'ятки: довга вісь могильника з урахуванням цьогорічних виявлених поховань склала 148 м.

Усі виявлені поховання зазнали фізичних та хімічних руйнувань унаслідок як недавньої господарської діяльності з експлуатації кар'єру (4 поховання), так і в результаті пограбування (1 поховання). Відсутність виявлених поховань кремованих решток людей можуть також свідчити і на користь незначної загальної кількості таких могил на некрополі.

Також зафіксоване явище перепоховання людських решток у вигляді компактного скупчення кісток, виявлене в похованні 156 (рисунок: 1). Схожі перепоховані антропологічні рештки були нами виявлені в попередні сезони, зокрема — в похованнях 38 та 48 (рисунок: 2, 3). У всіх трьох випадках контури поховальних споруд не фіксувалися. Глибина залягання та стан ґрунту (рушений) дозволяють припускати, що перепоховання людських решток відбувалося в процесі експлуатації глиняного кар'єру.

Наші спостереження дозволяють залучати матеріали з некрополя у подальших дослідженнях поховальних обрядів населення черняхівської археологічної культури, а саме на пізньому етапі її існування. Роботи підтвердили необхідність продовження подальших розкопок Шишацького могильника — однієї з найбільших пам'яток цього типу в черняхівській культурі на теренах Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

О. Супруненко, І. Кулатова

СТЕЛА З ОКОЛИЦЬ БУТЕНОК

За розвідкових обстежень під час шляхобудівельних робіт, поряд із ремонтованим шосе Р-22 «Олександрія—Полтава», праворуч від автошляхового мосту через річку Кобелячок — праву притоку р. Ворскла (лівобічний басейн Дніпра), на північ від с. Бутенки Кобеляцького р-ну Полтавської обл., виявлено стелоподібну брилу. Брила лежала в ґрунті над схилом берега край межі орних угідь. Дещо на північний захід, на підвищенні другої тераси правого берега річки, знаходилися рештки насипу розгорнутого і дуже розораного невеликого кургану.

Кам'яна плитчаста брила підовальних, швидше, «стопоподібних» обрисів належить до групи стел архаїчної форми. За визначенням доцента Дніпровської національної гірничої академії І. С. Нікітенка, сірий граніт для виготовлення зразка монументальної скульптури був узятий із поверхневих виходів узбережжя Дніпра, майже за 50 км на південний захід від місця знахідки.

Загальні обриси та розміри плити цілком узгоджуються зі знахідками стел, використаних чи перевикористаних у заслонах вхідних шахт-колодязів катакомбних поховань пер-

шої третини II тис. до н. е., зокрема, відомих у курганах біля с. Василівка Кобеляцького р-ну, в окрузі м. Горішні Плавні.

Стела виготовлена з пласкої плити граніту, близької до овальної форми. Вужчий закруглений край надає їй певних антропоморфних ознак, проте не має завершеної вираженості. Дещо товща і важча основа з давнім однобічним сколом від лицевого боку, зі слідами вивітрювання, позначає ймовірне місце встановлення в ґрунт. Стела може бути співвіднесена з типом I групи Б кам'яних архаїчних стел, за Є. Ю. Новицьким (1990).

Висота стародавньої скульптури — 63,5 см, її максимальна ширина — 39,2 см, товщина — 9,0—11,5 см. Бічні краї природно закруглені внаслідок дії ерозійних процесів. Для виготовлення скульптури використовувалася вивітрена плитчаста брила вагою близько 60 кг, що утворилася внаслідок ерозійних процесів у поверхневих виходах гранітів.

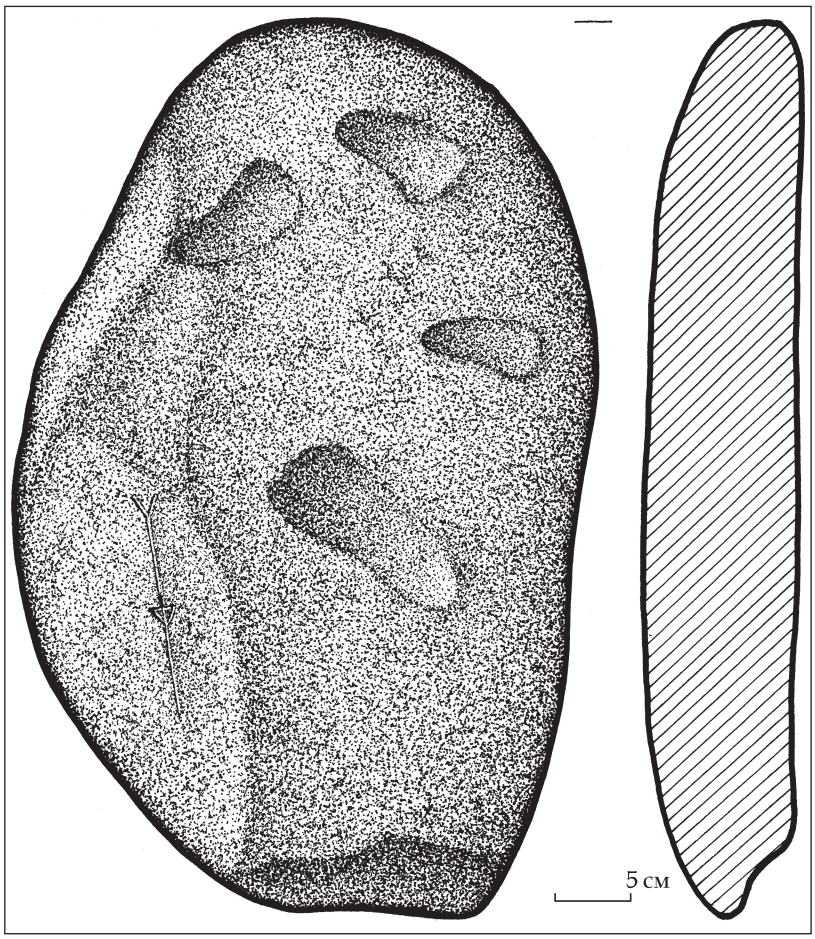

Стела з с. Бутенки, сірий граніт, прорисовка

На поверхні у верхній частині лицевого боку стели проступають чотири неглибокі заглибини округло-видовжених обрисів, розширені в один бік, що нагадують зображення стоп. Три з них зверху розташовані напівколом, більша — нижче, в протилежному напрямку. Нанесені на камені зображення незначні за глибиною (0,5—0,7 см), затерті і влаштовані на місці сколів внаслідок акуратних ударів кам'яним знаряддям (рисунок). Розміри «стопоподібних» заглибин — від 4,2 × 7,5 до 6,3 × 15,4 см.

Іконографічний ряд лицевого боку скульптури доповнений ще одним прокресленим зображенням. Воно знаходиться у нижній правій частині скосу вивітреної лицевої площини. Це пряма, майже вертикальна прокреслена лінія завдовжки більше 16 см, завширшки 2—4 мм і глибиною 2—3 мм, що зверху увінчана невисоким роздвоєнням в боки, на кшталт «палиці брахмана». Посередині це зображення перетиналося ледь помітним невеликим прокресленим рівнобічним трикутником висотою і шириною близько 30 мм.

Зворотній бік плити плаский, зі слідами вивітрювання. Останнє може вказувати на те, що стела певний час знаходилася на поверхні кургану. Останній прокреслений елемент іконографії типу «палиці» священнослужителя, на наш погляд, з'явився дещо пізніше, і пов'язаний із поховальною практикою катакомбних племен бронзового віку, які й використали давню скульптуру для влаштування закладу чи перекриття «колодязя» входу катакомбного захоронення. Вміщення перевикористаних давніх стел чи їх уламків до входів катакомбних поховань неодноразово спостерігалося в курганах околиць м. Горішні Плавні.

Як на нашу думку, стела наприкінці XIX ст. була виорана і переміщена з найближчого до річки і сучасного шосе кургану, розташованого неподалік автодорожнього мосту. Використовувалася як межовий знак, а з колгоспним усуспільненням угідь була полишена на польовій дорозі й потрапила до одного з виїмків. Саме звідти її й вигорнули будівельники, підсипаючи схили насипу ремонтованого шосе ґрунтом.

Пам'ятка первісного монументального мистецтва експонується у скансені Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

О. Супруненко, І. Мельникова, О. Ткаченко, В Яремченко

НАГЛЯДОВІ РОБОТИ НА ПЕРЕДГОРОДДІ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Полтавська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського продовжила роботи поза смугою укріплень Полтавської фортеці XVII — початку XIX ст., здійснюючи нагляд за спорудженням котловану житлового багатоквартирного будинку по вул. Стрітенській, 18, в межах історичного ареалу м. Полтави. Територія проведення робіт була розташована на плато правого берега р. Ворскла, поблизу укріплень колишньої фортеці, в межах плакорної рівнини (вододілу струмків Лтава і Рогізна) — на Старополтавській горі, за 50 м на північний схід від місця досліджень 2015—2016 рр. ґрунтового некрополя ранньоскіфського часу і культурних нашарувань XVIII—XIX ст.

Цю ділянку займала компактна забудова Полтавського передмістя, розташована за 0,29 км на південний схід від крутосхилу Бойкового яру — правого берега струмка Рогізна. Із південного сходу знаходився Панянський узвіз — один з під'їздів до фортеці з боку Старого Подолу, прокладений по дну крутого яру, що відділяв укріплення на ділянці між Спаськими воротами та Чернечим бастіоном від частини верхнього передмістя. Територія (абсолютні висоти 156,0—156,5 м) має незначне пониження в бік сучасної вул. Пилипа Орлика, зумовлене ерозійними процесами і господарською діяльністю людини.

Ділянка нагляду знаходилася на узбіччі шляху, що вів до головного в'їзду Полтавської фортеці — Київської брами. Ця близькість впливала на щільність забудови території, що відображена у писемних і картографічних пам'ятках XVIII — початку XIX ст., зокрема, в матеріалах Румянцівського опису Полтави 1765—1769 рр. За його даними, на всій Стрітенській вулиці знаходилося 48 дворів, шість бездвірних хат і одне дворове місце. У центральній частині відрізку вулиці містився двір козака Івана Висоцького. Ймовірно, саме він і займав межі означеної ділянки. Крім господарів садиби, на подвір'ї проживали наймані працівники з сім'ями (11 осіб). Найбільшою за чисельністю віковою групою були діти у віці до 16 років, що підтверджують виявлені знахідки дитячих іграшок (свистунців, крем'яхів тощо).

Вибирання котловану загальною площею 0,25 га дозволило встановити наявність збе-

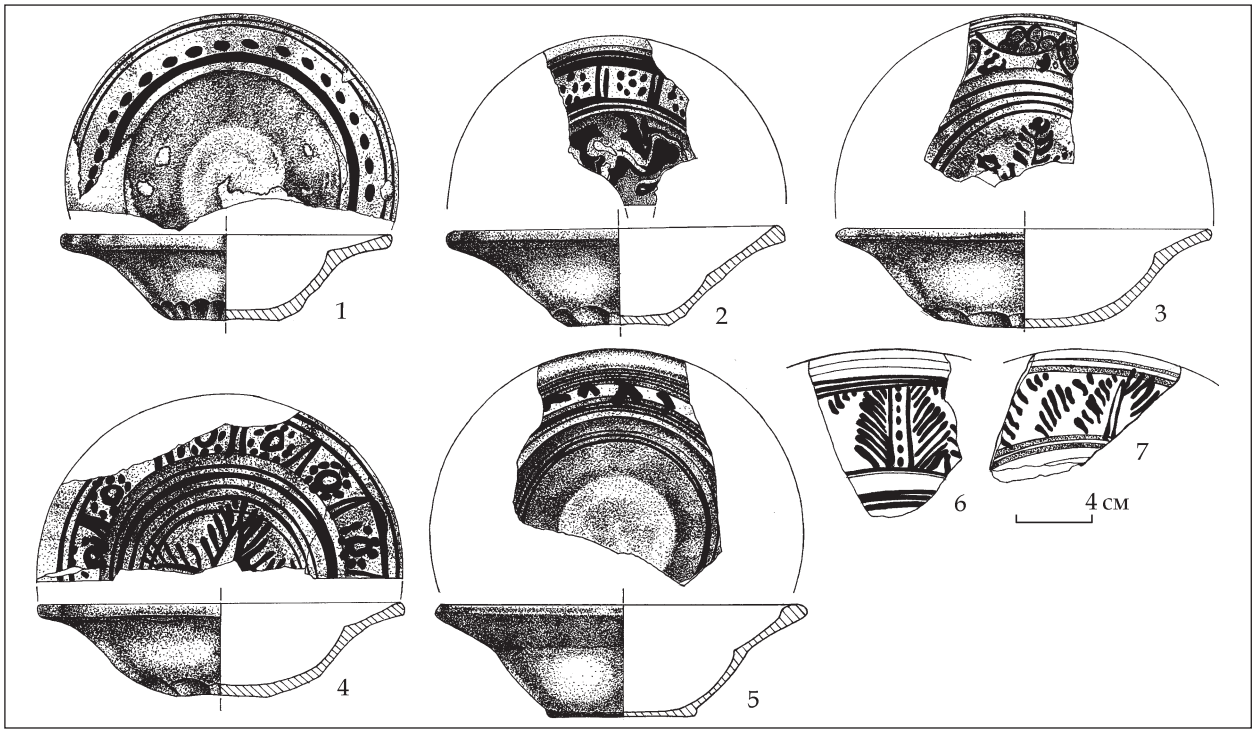

Рис. 1. Фрагменти полив'яних мисок, м. Полтава, вул. Стрітенська, 18



Рис. 2. Зразки полив'яного і розписного посуду, м. Полтава, вул. Стрітенська, 18

режених решток спорадичної забудови передгороддя початку XVIII ст., кількох пізніших будівель повітового і губернського міста. Однак суто археологічних матеріалів раніших епох тут виявлено не було. Між будинками за № 16 і 20 по вул. Стрітенській відкрито заглиблені частини двох об'єктів, що існували у першій половині XVIII ст. — «теплого» підкліту житлової будівлі розмірами 2,8 × 2,5 м в широтній орієнтації, заглибленого в материк до відмітки 2,6 м від сучасної денної поверхні, а також обсягу полишеного і закиданого сміттям у другій чверті XVIII ст. погреба завглибшки 2,9 м майже в меридіональній орієнтації (2,15 × 3,05 м), що прилягав до квадратного котловану господарської будівлі початку XIX ст. (3,55 × 3,60 м, глибина 1,7 м). Дещо західніше від них знаходилася збережена на час досліджень третина господарської ями з реконструйованим діаметром 1,8 м і матеріалами другої чверті XVIII ст., простежена до глибини 3,6 м. Усі ці об'єкти містили кухонне сміття другої чверті XVIII ст. У заповненні ями 1 (погреба) та ями 2 (підкліту) виявлені виразні зразки битого гончарного кухонного і столового посуду, у тому числі полтавського виробництва, виробів зі скла та фаянсу, кахлів, датовані мідними російськими «дєньгами» (1731 і 1738 рр.) часу правління Анни Іоаннівни (1730—1740 рр.).

Серед знахідок переважали уламки традиційного глиняного посуду, архітектурно-декоративної кераміки, вироби із заліза, цілі та фрагментовані дитячі іграшки, були наявні й кілька фрагментів скляних виробів. Найбільш численна група глиняного посуду представлена невеликими і середніх розмірів світлоглиняними горщиками, що мали одне вухо, типову форму тулуба, були прикрашені характерними для полтавської округи орнаментами (горизонтальні смуги, хвильки, зигзаги, риски тощо). Цей посуд використовувався для приготування їжі, про що свідчить кіптява на його поверхні. До кухонного начиння належали також макітри, сковорідки і майже незмінні «супутники» горщиків — покришки. Одним із краще представлених

видів посуду є миски. Типові полтавські миски представлені так званими «простими» та мисками-«кандійками», соусниками, оздобленими розписом ангобами, побілкою, «фляндрівкою», стилізованими рослинними («сосонки») і геометричними орнаментами з використанням різнокольорових полив. Миски з обох об'єктів мають пласкі денця з характерними зрізами по краю.

Особливу увагу привертають дві багато орнаментовані полив'яні миски з ями 2, що, ймовірно, належали до привізного посуду чернігівського або київського виробництва. Це великого розміру (діаметри 35—36 см) глибокий, з неширокими, розхиленими назовні берегами святковий посуд, вкритий поливою яскравого зеленого кольору і прикрашений стилізованим рослинно-геометричним візерунком з мотивами «сосонок», горизонтальних смуг, квітки, композицій з крапок коричневого, білого і чорного кольорів. Посуд для пиття представлений кухлями і чарками. Усі вони мають циліндричну форму з незначним розширенням догори, оздоблені розписом білими і коричневими ангобами. У цій групі знахідок незвичністю своєї орнаментації вирізняється глиняний кухоль, що ззовні вкритий побілкою й оздоблений на стінках рослинними зображеннями у вигляді так званих «сосонок» і двох стилізованих дендричних форм, що нагадують кактуси (опунції).

Із ями 2 походять численні фрагменти кахель (залишки демонтованої печі). Металеві вироби представлені підківками для чоловічого і жіночого взуття, цвяхами, залізним кресалом, кільцем, фрагментами шпуги (від скрині?) та ножиць. Вироби зі скла репрезентовані денцем штофа, фрагментами кухля, чарок, чашок і уламків креманки.

О. Супруненко, О. Осаульчук, В. Шерстюк

ОБСТЕЖЕННЯ ТРАСИ АВТООБХОДУ НАВКОЛО смт ЧУТОВЕ

Полтавською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» та НДЦ «РАС» ІА НАН України проведені обстеження по одному з варіантів траси проектованого автообходу навколо смт Чутове, на ділянці реконструкції шосе М-03 «Київ — Харків — Довжанський» по території Чутівської селищної ради Чутівського р-ну Полтавської обл.

Майбутня ділянка варіанту автообходу протяжністю близько 20 км, зі смугою землевідводу в 100 м, пролягала по південній, південно-східній, східній частинах території селищної ради, починаючи від краю підвищень в основі другої тераси лівого берега р. Коломак — лівої притоки р. Ворскла, неподалік південно-західної околиці смт Чутове, огинаючи районний центр зі сходу і північного сходу по підвищеннях другої — третьої терас і плато лівого високого берега р. Коломак до північно-східної околиці селища. Зі східного боку трасу майже на середині протяжності перетинає не надто широка долина лівобічного допливу Коломака — р. Чутівка, зайнята водосховищем.

На обстеженому відрізку майбутнього автообходу траса не зачіпала зручних для розміщення поселень мисів чи розлогих терас. Майже вся ця ділянка розорюється і використовується під сільськогосподарські угіддя. Підвищення країв плато пов'язані з існуванням невеликих чи середніх за розмірами розораних курганів, відмежованих у скупчення-групи верхніми частинами пологих степових вибалків та пересохлих русел веснянo-осінніх струмків-водозборів Коломака.

Подібна топографія зумовила наявність на цій степовій території лише скупчень поховальних старожитностей, кілька з яких були пошкоджені у XVII ст. видобуванням селітри. Решток поселень чи стоянок на ділянці траси проектованого автообходу не виявлено, а їх існування тут взагалі є проблематичним. Отже, основним типом археологічних об'єктів цієї території залишаються кургани — надмогильні споруди з ґрунту з досипками послідуючих епох, що займають помітні підвищення плато, округлі миси лівого високого берега над місцем з'єднання долин Чутівки й Коломака.

Найбільшою з обстежених є група курганів І — курганний могильник поблизу смт Чутове у складі 39 насипів курганів та їх решток, заввишки 0,3—2,2 м і діаметрами 15—50 м. Він займає край та підвищення другої тераси лівого берега р. Коломак за 0,01—1,68 км на південний захід від окраїни селища, переважно справа від шосе М-03, за 0,65—2,15 км на північний схід від повороту

автодороги на сс. Стінка — Водяне — Чапаївка (О-1724340) в бік с. Водяне. Лише два насипи, № 36 і 37, розміщені у межах південно-західної частини Чутового. Більшість курганів розорана, останці кількох знаходяться на краях лісосмуг вздовж траси існуючого шосе, частково задерновані чи поросли деревами. Могильник утворює дві мікрогрупи — з південного заходу та з північного сходу. Остання з мікрогруп розташована на значно більшому підвищенні та ближче до селища. Складається з переважної більшості зовсім невеликих насипів, що вирізняються на тлі ріллі лише плямами розтягнутих викидів. Тільки 7 з них мають середні і великі розміри, добре помітні з автошляху. Вони у перетині зберегли сплощено-сегментоподібні обриси, а в плані — виразну округлу чи овально-видовжену форму. На поверхні частина менших курганів виділяється розораними плямами викидів, що часом помітні за великими округлими скупченнями розтягнутого материкового суглинку.

Першу мікрогрупу утворює скупчення курганів 1—23, безпосередньо понад трасою існуючого шосе. Відзначимо, що всі кургани цієї мікрогрупи, крім насипу 19, розташовані з його правого боку. Загальна протяжність мікрогрупи у вказаному напрямку 1,23 км. На розораних викидах цих курганів наявні виорані кістки тварин, фрагменти ліпної кераміки, а на насипах 1, 5 і 14 знайдені уламки черепів і ребер людей.

Друга мікрогрупа знаходиться за 0,24 км на північний схід від першої та відділена від неї пологим вибалком. Її утворюють насипи 24—39, що складають ланцюжок протяжністю 1,17 км з північного сходу на південний захід. Це цілком подібні кургани, частина з яких має великі плями розораних материкових викидів і розташована вздовж чи понад схилом підвищення тераси. З-поміж них вирізняється великий насип 32, який має серпоподібні обриси. Вірогідно, це — рештки двох з'єднаних внаслідок руйнування курганів (можливо, «довгого»), що з північно-західного боку зруйнований внаслідок прокладання тут магістрального трубопроводу. Кургани 36 і 37 знаходяться безпосередньо в адміністративних межах селища Чутового і зайняті городами його мешканців. Загальна площа ділянок під насипами курганів становить понад 2,75 га.

Помітною є й група курганів IV поблизу Чутового, що складається з 17 насипів. Вона розміщена на краю схилу плато корінної тераси правого берега р. Чутівка, за 0,66—1,91 км на схід від східної окраїни селища. Розташована двома мікроскупченнями, витягнутим зі сходу на захід ланцюжком. Складається з розораних курганів висотою від 0,15 до 0,80 м та діаметром 12—48 м. Загальна площа ділянок під насипами становить більше 0,7 га.

Група курганів VIII у складі чотирьох розораних округлих в плані насипів висотою від 0,35 до 1,00 м і діаметром 16—42 м розміщена ближче до вершини злегка похилого мису — завершення плато корінного берега вододілу правого берега р. Чутівка і лівого р. Коломак, за 1,23—1,43 км на схід від сучасної східної околиці районного центру. Кургани розташовані скупченням протяжністю майже 0,5 км в широтному напрямку, займають площу 0,253 га.

До зони спорудження автообходу потрапляє щойно виявлений курган 3, розташований на другій надзаплавній терасі лівого берега Коломака, з південного боку від старої асфальтованої дороги — відгалуження від автотраси М-03, за 0,315 км на північний схід від північної околиці Чутового. Останець кургану розташований у надсхиллі, злегка здіймається над околом, пошкоджений внаслідок тривалого розорювання. Висота 0,7 м, збережені розміри — 39 × 24 м, з північного боку підрізаний будівництвом дороги (813 м^2).

У ході проведених обстежень відкриті три комплексних археологічних об'єкти — групи курганів VII—IX, обстежені два раніше невідомі насипи курганів, розташовані окремо, а також майдан. Всього охоплено з дослідницькими уточненнями шість комплексів — груп курганів, у складі яких нараховується 84 насипи, три окремо розташовані кургани і майдан, або всього — 87 курганів і майдан — пам'ятка археології доби раннього залізного віку і промислового виробництва козацької епохи.

До зони будівництва автообходу, в разі вибору цього варіанту прокладання шосе, потрапляють наступні об'єкти у такому складі.

1. Групи курганів I — кургани 1—4, 6—11, 13, 16, 18 і залишки курганів 19 та 23. Загальна площа насипів, що потребують розкопок — близько 0,513 га. У межах групи необхідно врахувати смугу нагляду поряд із курганами площею близько 6,9 га.

2. Групи курганів II у складі 13 насипів — насипи 6 і 5, а також ділянки в охоронних зонах курганів 4—6 на площі близько 2,05 га.

3. Групи курганів IV — кургани 7 і 11, а також охоронні зони сусідніх споруд загальною площею 1,116 га.

4. Групи курганів VIII у складі 4 насипів — лише насип 1, а також частина його охоронної зони на площі близько 1,2 га.

5. Групи курганів IX — лише охоронна зона на площі близько 0,2 га з проведенням нагляду.

6. Курган 3 з наглядовими роботами на площі близько 0,92 га та науково-рятівним дослідженням решток 9 і 10, ймовірно, збережених поховань.

О. Супруненко, В. Шерстюк

КУРГАН З ЕНЕОЛІТИЧНИМ ПОХОВАННЯМ ПОБЛИЗУ с. МИЛЬЦІ

На замовлення Представництва турецької шляхобудівельної компанії «Onur» в Україні Полтавською експедицією НДЦ «РАС» були здійснені науково-рятівні розкопки трьох розораних насипів курганів поблизу с. Мильці Полтавського р-ну і обл.

Територія проведення досліджень розташована за 2,4 км на північний захід від м. Полтава, знаходячись між селищем Яр Київського р-ну міста та с. Мильці.

Група курганів поблизу с. Мильці розташована справа, за 0,75 км від шосе М-03 «Київ — Харків — Довжанський», за 0,3 — 0,4 км на північний схід від околиці вказаного села. Займає північне надсхилля вододільного підвищення плато правого високого берега р. Говтв'янчик (рр. Ворскла — Дніпро) та безіменного струмка, з абсолютною висотою 154,2 м. Досліджені насипи 1 і 2 були рештками зруйнованих будівництвом XIX ст. невеличких курганів доби бронзового віку, де поховальні об'єкти практично не збереглися.

Розораний курган 5 на південно-східному краю групи також розорювався. Нівельована висота становила 0,5 м, сучасні його розміри — 23,0 × 23,5 м. Насип мав круглу в плані форму (рис. 1), розплилі поли, відрізнявся щільним складом ґрунту, був незначно підвищений у вигляді низького сплощеного сегменту. Отримані дані щодо його спорудження у два етапи.

Установлені розміри первинного насипу I — діаметр дещо більше 9 м. Він споруджений з сіро-чорного щільного чорнозему, оточений вузьким неглибоким рівчаком із зовнішнім діаметром 10,4 м. Зведений над основним захороненням доби пізнього енеоліту. Поховання виявилося зміщеним на північ від умовного центру (УЦ), супроводжувалося слідами невеликого вогнища на стародавній похованій поверхні. Цей поховальний комплекс оточував кільцевий рівчак. До складу комплексу поза межами рівчака з південного заходу входив ще один об'єкт — стовпова ямка з уламками ліпного енеолітичного горщика.

Комплекс супроводжувався парними культовими ямами у північній полі кургану. Обидві споруджені з рівня стародавнього похованого ґрунту. Перша з них — невелика овальна, друга — підпрямокутна материкова, з обвугленими рештками плах перекриття і вуглинами. Насип I зводився з сіро-чорного поверхневого чорнозему, вірогідно, дрібних дернин, містив окремі вуглини від згорілої трави, попелясті включення, що переважали на рівні похованої поверхні.

Зведення чергового насипу II діаметром близько 14 м пов'язується із влаштуванням у південно-східній полі, поза межами рівчака енеолітичного поховання, камери захоронення раннього етапу бронзового віку — об'єкта 5. Ця, майже широтно зорієнтована, підпрямокутна заглибина з рештками обвалу і входу з північного боку, була впущена в материк як камера невеликої катакомби на глибину 1,4 м. Вона не містила залишків похованого, хоча була забита давніми просілими дернинами й попелястим ґрунтом з вуглинками. Із добою пізнього бронзового віку може пов'язуватись невелика підпрямокутна в плані яма у південно-західній полі кургану, що перетинала енеолітичний рів. На її дні містилися рештки вогнища, а у вмісті — окремі вуглини. Очевидних фактів щодо культурної атрибуції цього об'єкта не отримано.

З огляду на виявлення востаннє енеолітичного поховального комплексу в околицях Полтави лише в 1994 р., охарактеризуємо його складові.

Об'єкт 1 — рештки *культової ями-бофра* у північній полі кургану, овальної в плані форми, з двома вузькими сходинкоподібними уступами зі східного боку та розмірами 0,7 × 0,9 м, максимальною глибиною 1,3 м від УЦ, що видовжена в широтному напрямку (0,49 м^2). Заповнена чорно-сірим чорноземом, в основі — із вкрапленнями суглинку.

Парний їй об'єкт 2 — друга *культова яма* у північній полі насипу — мала підпрямокутну, зі скругленими кутами форму, широтну орієнтацію, розміри 1,0 × 1,5 м (1,4 м^2) та максимальну глибину 1,45 м. Стінки незначно звужувалися до дна на рівні 1,3 м від УЦ, де містилася підпрямокутна в плані заглибина з дещо похилими стінками, зі схожим на сходинку уступом з південно-західного боку. В ямі з південного боку лежали обвуглені рештки трьох плах завширшки 6—8 см від меридіонально зорієнтованого перекриття, що вкривалося свого часу корою і стеблами трави. Жодної з речових знахідок тут не виявлено. Об'єкт доволі схожий на енеолітичну культову споруду під насипом Олексан-

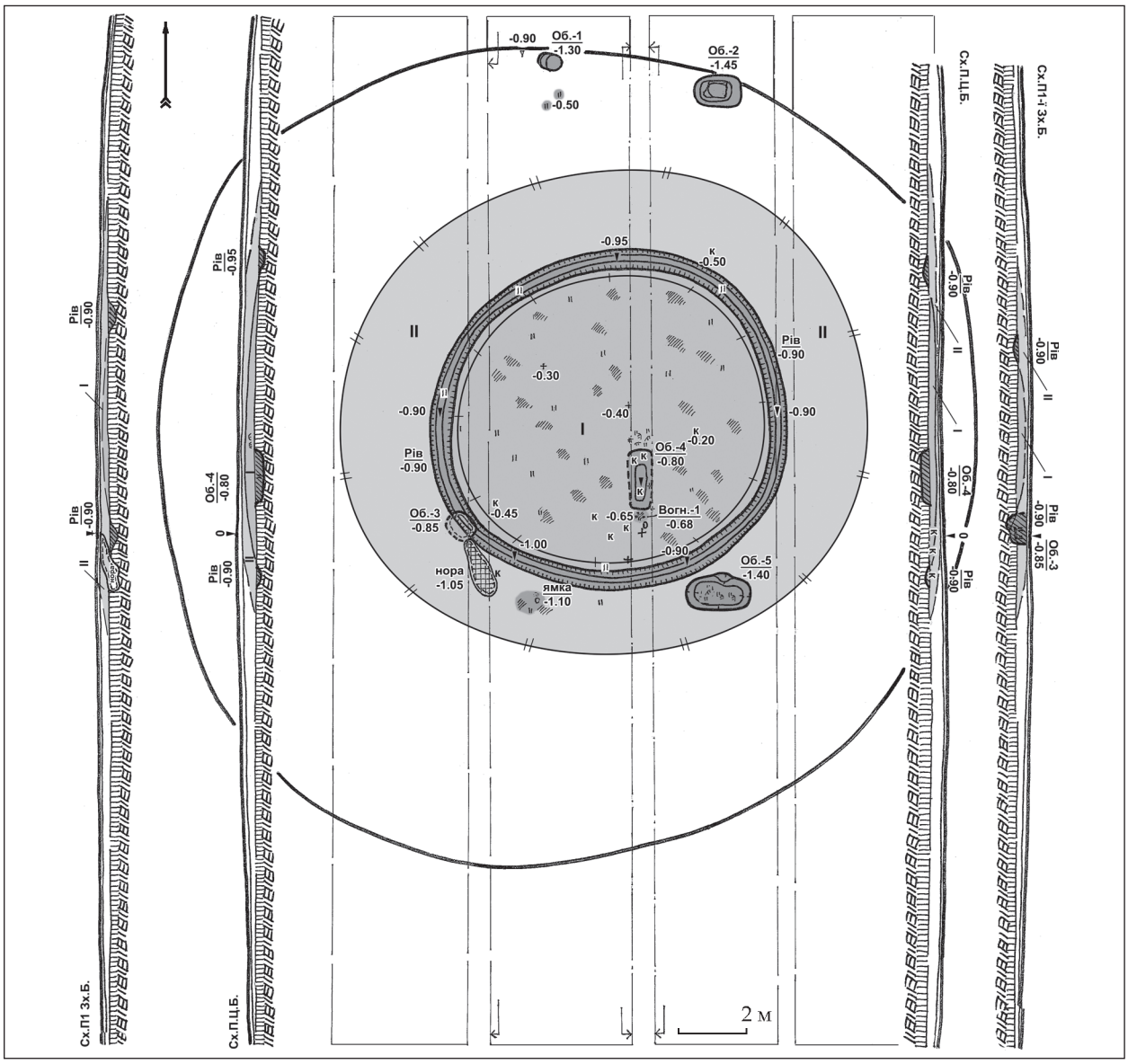

Рис. 1. Мильці, с. Група курганів, насип 5, план і профілі бровок. Умовні позначення: I — насип I енеолітичного кургану; II — насип II, досипаний в ранньому бронзовому віці; к — уламки ліпного посуду; + — вироби з кременю і дрібні лусочки

дрівського кургану у Чорнухинському р-ні Полтавської обл., що вивчалася 1989 р.

Об'єкт 4 (основний, поховальний) містився в центральній частині насипу, супроводжувався з південного боку слідами невеликого вогнища на стародавній похованій поверхні і був оточений кільцевим рівчаком. Планіграфічно положення захоронення в кільці рівчака було зміщене на південь.

Поховання влаштоване з рівня стародавнього ґрунту, мало меридіональну орієнтацію, невеликі за розмірами заплічки — 0,8 × 1,6 м — у вигляді вибірки в дерені (1,28 м^2). Посеред заплічок за довшою віссю ями розміщувалося неглибоке ложе для похованого (0,8 м), влаштоване з рівня 0,6—0,7 м від УЦ (0,4 × 1,1 м). Ця яма, вочевидь, призначалася для маленької дитини (рис. 2: 3), кісткові рештки якої не збереглися. Із північного боку від ями, на рівні стародавньої поверхні у профілях центральної бровки, відзначене скупчення дернин (0,6 × 0,7 м). Воно мало відносну висоту не більше 0,3 м і, вірогідно, було рештками відвалу — складеною біля ями захоронення більш-менш акуратно купкою дернин, вийнятих під час спорудження заглибини. Компактне їх залягання схоже на влаштування у давнину округлого підвищення з пласкою верхівкою типу вівтаря (рис. 1).

На заплічках і в чорноземному заповненні виявлені окремі дрібні вуглини, легкі попелясті та білі волосисті включення. Тут же та поряд у навколишньому масиві первісного насипу виявлено шість уламків ліпного посуду, три вироби з сіро-коричневого напів-

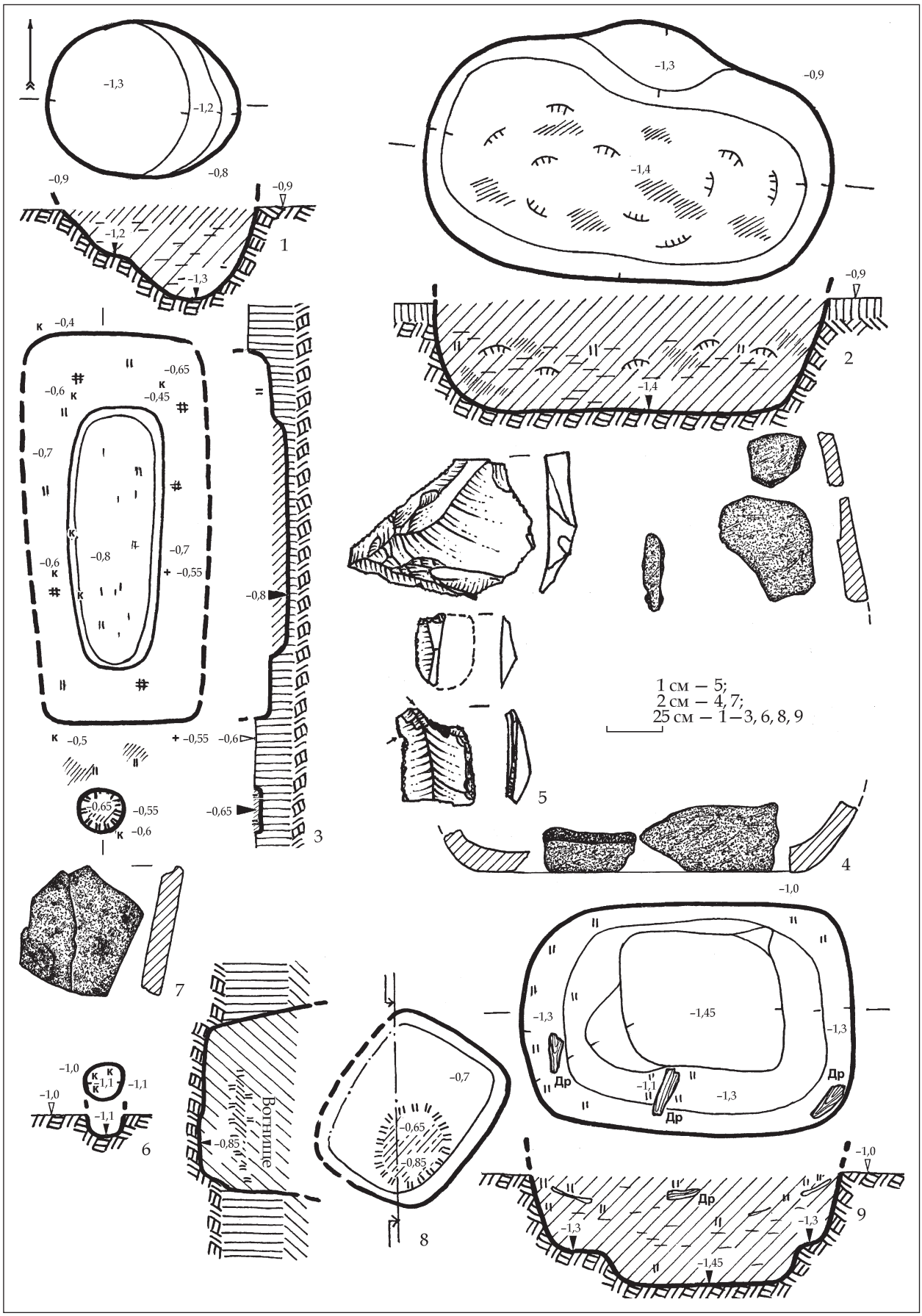

Рис. 2. Мильці, с. Насип 5, досліджені комплекси (плани і перетини) та знахідки (кераміка, кремінь). Об'єкт 1 — яма-бофр (1); об'єкт 2 — культова яма (2); об'єкт 4 — поховання і вогнище 1 (3), фрагменти ліпного горщика з нього (4) та вироби з кременю (5); стовпова ямка (6) й уламки стінки ліпної енеолітичної посудини з неї (7); об'єкт 3 — яма (8); об'єкт 5 — основа катакомби (9). Умовні позначення: к — уламки ліпного посуду; + — вироби з кременю; " — вуглини; # — перепалений ґрунт; | — білі «волоски» рослинного тліну

прозорого кременю (відщеп, уламки кінцевої скребачки та комбінованого знаряддя на платівці, що поєднувало ніж та різець), рештки випаленого у вогні ґрунту, перепалених камінців і більш численні вуглини від згорілих стебел трави, а також уламки ліпного горщика з товстим скругленим по краях широким денцем, дещо опуклобоким тулубом і загладженою горизонтальними розчосами внутрішньою поверхнею. У нещільному тісті помітні домішки вигорілої рослинності, зрідка черепашки, вапнякової і кварцитової жорстви. Діаметр денця горщика становив 11—12 см.

Поховання розглядається як основне захоронення доби енеоліту і може належати до пізнього етапу розвитку постмаріупольської (квітянської) енеолітичної культури найраніших кочівників Лісостепу IV — першої чверті III тис. до н. е., відповідаючи основним культурно-визначальним критеріям так званих «випростаних» комплексів.

Рештки невеликого *вогнища* поряд із похованням (об'єкта 4) знаходились в ямці діаметром 0,16 м на стародавній поверхні на південь від заплічок ями. Попелясте заповнення складалося з перепаленого ґрунту і вуглин, дрібних шматочків перегорілого оолітового вапняку і решток стеблин трави. Поряд виявлений фрагмент денця тієї ж ліпної посудини.

Залишки кільцевого рівчака, влаштованого з рівня стародавньої похованої поверхні навколо первинного кургану I, мали круглу в плані форму, діаметр внутрішнього контуру — 8,8—9,3 м, зовнішнього — 10,0—10,4 м. Ширина рівчака варіювала у межах 0,5—0,6 м, глибина — 0,40—0,50 м (0,9—1,0 м від рівня УЦ). Форма перетину інколи наближалася до трапеціеподібної, частіше була сплощеною сегментоподібною. Заповнення відрізнялося чорноземними намивами, було дуже щільним, іноді з окремими дрібними вуглинами. Слідів проходів не простежено. Речових та остеологічних знахідок, окрім зотлілих зубів кози або вівці свійських, у заповненні не виявлено.

Поховання супроводжувалося рештками заглибини від стовпа, встановленого, можливо, поряд із не збереженим поминальним об'єктом за 3,8 м на південний захід від поховання поза межами рівчака. Ямка круглої в плані форми влаштована з рівня похованого ґрунту. На наявність навколо слідів тризновї відправи вказували розпорошені скупчення попелу й поодинокі вуглини (0,6 × 1,5 м). Заповнення з крупними вуглинами ближче до дна містило три фрагменти із вторинним випалом від неорнаментованої енеолітичної товстостінної посудини. Вірогідно, уламки посуду використовувалися з метою ущільнення положення стовпа у заглибині і належали неорнаментованим стінкам ліпної посудини типу корчаги зі вторинним випалом, легким валикоподібним коливанням загладженої зовнішньої поверхні, мали сліди вигорілої органіки в доволі щільному тісті з домішками вапняку і «білих волосків». Ямку варто розглядати як зовнішню складову енеолітичного поховального комплексу — частину поминального об'єкта поза межами первісного підкурганного простору.

Наслідком науково-рятівних досліджень курганів біля с. Мильці стало вивчення половини з на сьогодні ще помітних розораних насипів за № 1, 2 і 5. Усі вони є залишками невеликого некрополю, що тяжів до вододілу на правобережному Ворсклинському плато і спорадично використовувався за епох енеоліту — бронзового віку, а в Новітній час потрапив до зони господарського будівництва і, насамкінець, спорудження сучасного шосе.

О. Супруненко, В. Шерстюк

РОБОТИ НА СЕЛИЩІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НАСТАСІВКА II

Полтавська експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» провела дослідження у смузі будівництва автообходу навколо с. Покровська Багачка (км 220+782 — км 228+000) під час реконструкції автомобільної дороги державного значення М-03 Київ—Харків—Довжанський на ділянці Лубни—Полтава (км 210+000 — км 300+550, км 323+000 — км 329+050) у Полтавській обл.

Об'єктом розкопок і наглядових робіт були рештки селища середини XVIII — початку XX ст. Настасівка II, що, за результатами попередніх обстежень 2009 р., вважалися залишками окремих селища Настасівка 2

і групи курганів Настасівка 3 на території Покровськобагачанської територіальної громади Хорольського р-ну Полтавської обл. Ці роботи виявилися першими археологічними розкопками на території вказаного району.

Згідно з матеріалами розвідок 2009 р., основне ядро поселення розташовувалося між км 7+500 і км 7+600 траси автообходу. Тут закладені дві дослідницькі траншеї з контрольними бровками для стратиграфічних спостережень. Виразних культурних напластувань на цій ділянці не простежено. Виявлені речові матеріали містилися в перевідкладеному стані і походили, у більшості випадків, з орного шару. Тому основна увага була зосереджена на археологічному нагляді за зняттям верхнього орного (родючого) шару з використанням бульдозера, із влаштуванням зачисток і фіксацією об'єктів у межах смуги будівництва шосе.

Під час наглядових досліджень виявлено та досліджено понад два десятки заглиблених у ґрунт об'єктів господарського призначення: погреби, сміттєві ями, глибокі ділянки фундаментів, винесені назовні комплекси з обігрівальними чи технологічними пристроями-печами тощо. Основи наземних споруд практично не збереглися. Їхня наявність простежувалась лише за кількома скуп-

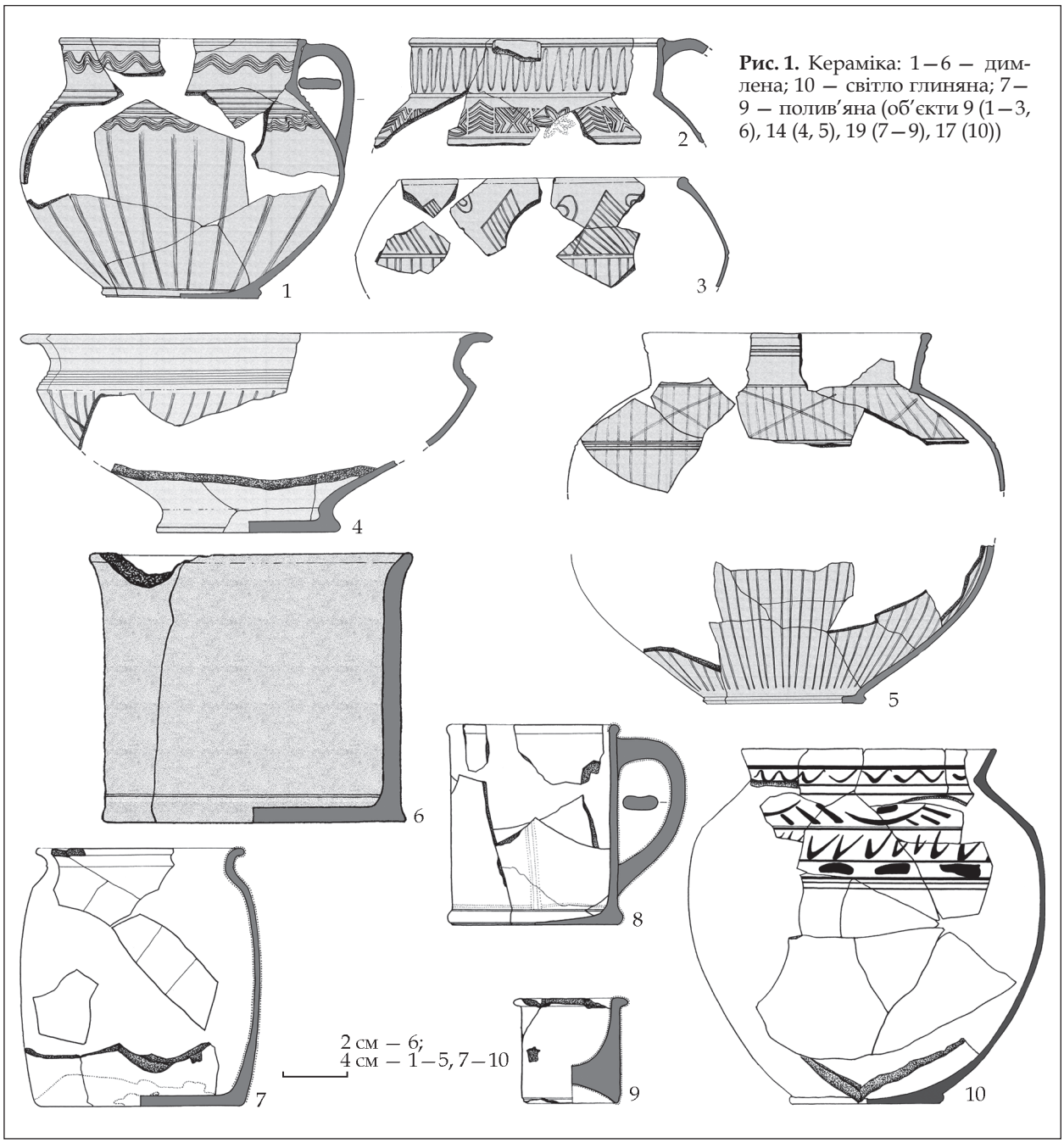

Рис. 1. Кераміка: 1—6 — димлена; 10 — світло глиняна; 7—9 — полив'яна (об'єкти 9 (1—3, 6), 14 (4, 5), 19 (7—9), 17 (10))

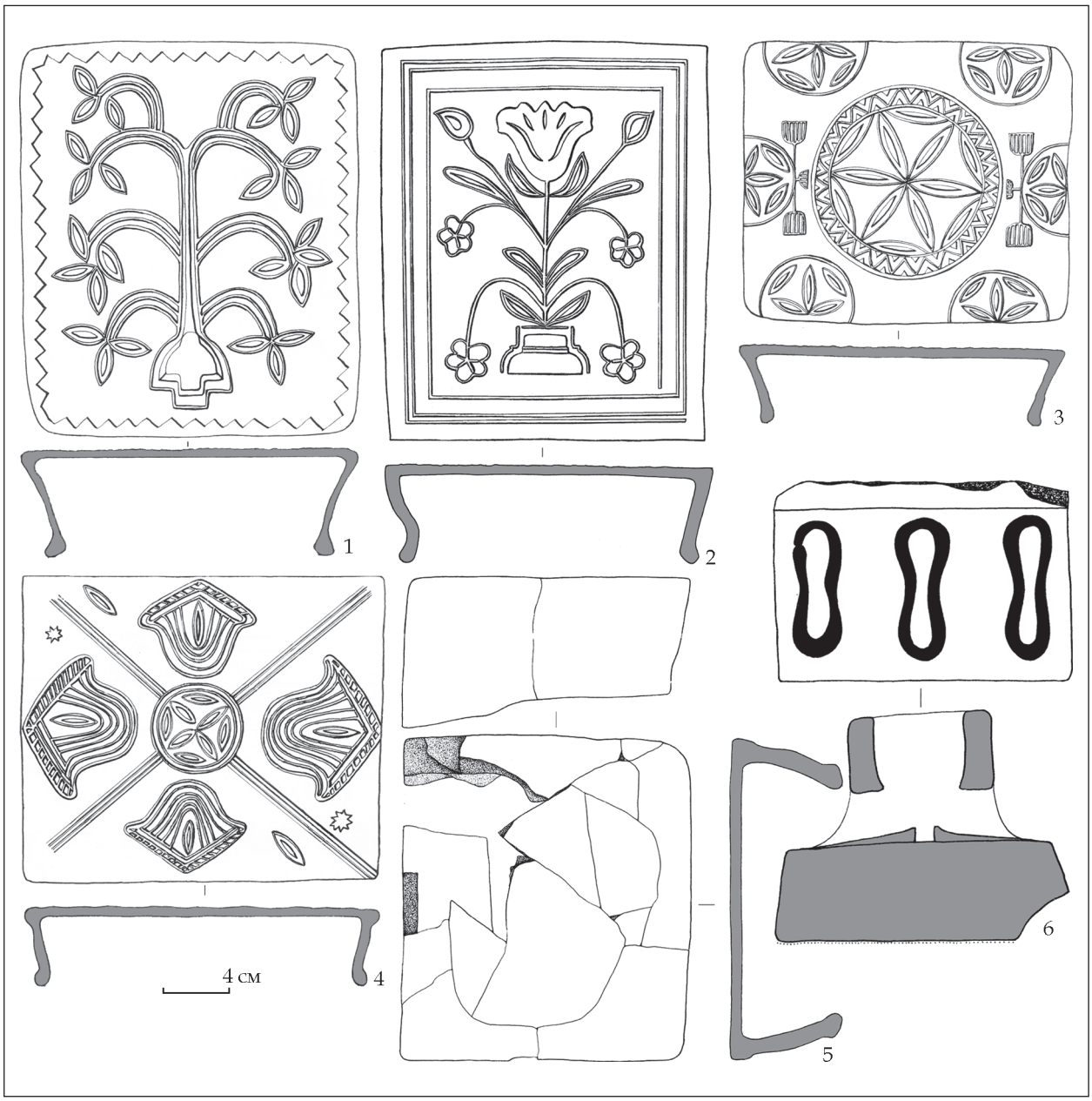

Рис. 2. Кахлі, кераміка; об'єкти: 1, 2, 5 — № 8; 3, 4 — № 17; 6 — № 20

ченнями масивів забутовки фундаментів з цегли і побутового сміття.

Археологічні об'єкти виявилися розміщеними кількома групами, що тяжіли, очевидно, до кількох садиб. Давніші комплекси, середини XVIII — початку XIX ст., розташовувалися у східній частині ділянки (об'єкти 1—3, 8, 9, 17, 19 та ін.) і позначали перший етап заселення цієї території. Друга група була зосереджена у центральній частині (об'єкти 7, 12, 14, 15 та ін.) й окреслювала територію розміщення садиб села XIX ст., а також місцезнаходження будівель панського маєтку, відомого за картографічними матеріалами середини XIX ст.

Історичні розшуки дають підстави відносити початок заселення цієї степової частини Псільсько-Сульського межиріччя за козацької епохи не раніше середини XVIII ст., що повністю узгоджується з археологічними даними. На рубежі XVIII—XIX ст. село Рудка-Багачка, рештки якого й були об'єктом дослідження, переходить з розряду казенного у власницьке. У першій половині — середині XIX ст. тут з'являється панський маєток хорольських поміщиків Папкевич-Левицьких.

Загалом, під час робіт на ділянці км 7+300 — км 7+750 було розкопано 26 об'єктів загальною площею 248 м^2 і здійснено наглядові заходи на площі майже 2 га. Розміри досліджених об'єктів коливалися від 1,0 × 0,6 м до 8,2 × 2,9 м, при максимальній глибині понад 3,0 м від рівня сучасної денної поверхні.

Серед виявлених у заповненні цих комплексів матеріальних решток переважають уламки побутової гончарної кераміки, пічних кахлів, фаянсового посуду, виробів із скла. Численними є металеві знахідки, що представлені, переважно, у пізніх комплексах. Із раніших, середини XVIII — початку XIX ст., походять цікаві керамічні вироби та форми посуду, значна частина з яких відреставрована та може прикрасити музейні експозиції. З-поміж матеріалів із заповнення заглиблених частин господарських будівель поміщицького маєтку походять уламки фаянсового посуду турецького виробництва, зокрема, майстрів Кутах'ї, полив'яні посудини роботи бахчисарайських гончарів, добірка зразків скляної тари початку XIX ст., ставрографічні знахідки тощо.

Особливістю колекції є очевидне й абсолютне переважання димленого (мореного) посуду над світлоглиняним, причому особливо це виразно простежується в більш ранніх об'єктах. Примітне й багатство рельєфного, штампованого та навіть лискованого орнаментування таких посудин (рис. 1).

Впадає у вічі індивідуальність сюжетів місцевих кахлів, де відомі мотиви подаються із своєрідним виконанням, зовсім нехарактерним для інших територій Полтавщини та Дніпровського Лівобережжя (рис. 2). Це дає змогу простежити особливості матеріальної культури і побуту населення Хорольщини рубежу XVIII—XIX ст., зібрати відомості щодо характеристики місцевих гончарських осередків і торгівельних контактів населення села на торованому шляху між Лубнами та Полтавою.

О. Супруненко, В. Шерстюк

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ПОКРОВСЬКА БАГАЧКА

Полтавська експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» провела роботи у смузі будівництва автообходу навколо с. Покровська Багачка (км 220 — км 228). Об'єктом розкопок була група курганів II поблизу с. Покровська Багачка Хорольського р-ну Полтавській обл.

У групі, яку обстежувала Л. М. Лугова 1988 р. і Ю. Ю. Башкатов 2009 р., нараховується 15 насипів різного стану збереження. Більша частина з них виявлена за огляду території 2017 р. до початку досліджень. Три кургани з них повністю або частково потрапили до меж смуги спорудження шосе.

Курган 3. Сучасна висота — 0,58 м, розміри насипу — 39,5 × 35,5 м. Діаметр первинного насипу становив 18,5 м. Курган зведений над єдиним захороненням скіфської доби (V ст. до н. е.). Поховання значно пошкоджене грабіжницькими перекопами. Також під рештками насипу наявні кілька грабіжницьких колодязів і лазів глибиною 4,8 м, що проминули комплекс захоронення.

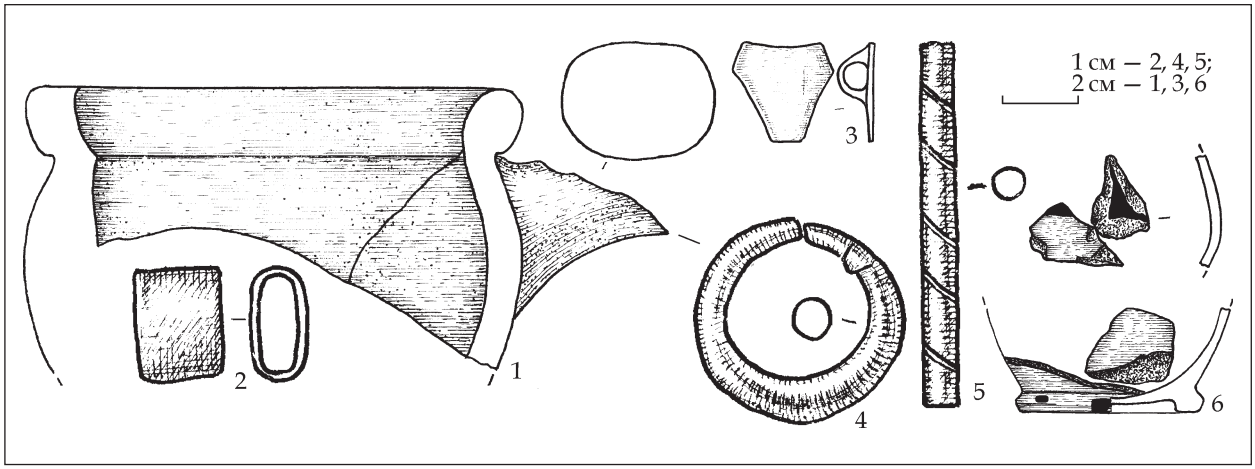

Рис. 1. Курган 3: 1—3 — знахідки з насипу; 4—6 — з поховання 1 (1, 6 — кераміка, 2 — залізо, 3—5 — бронза)

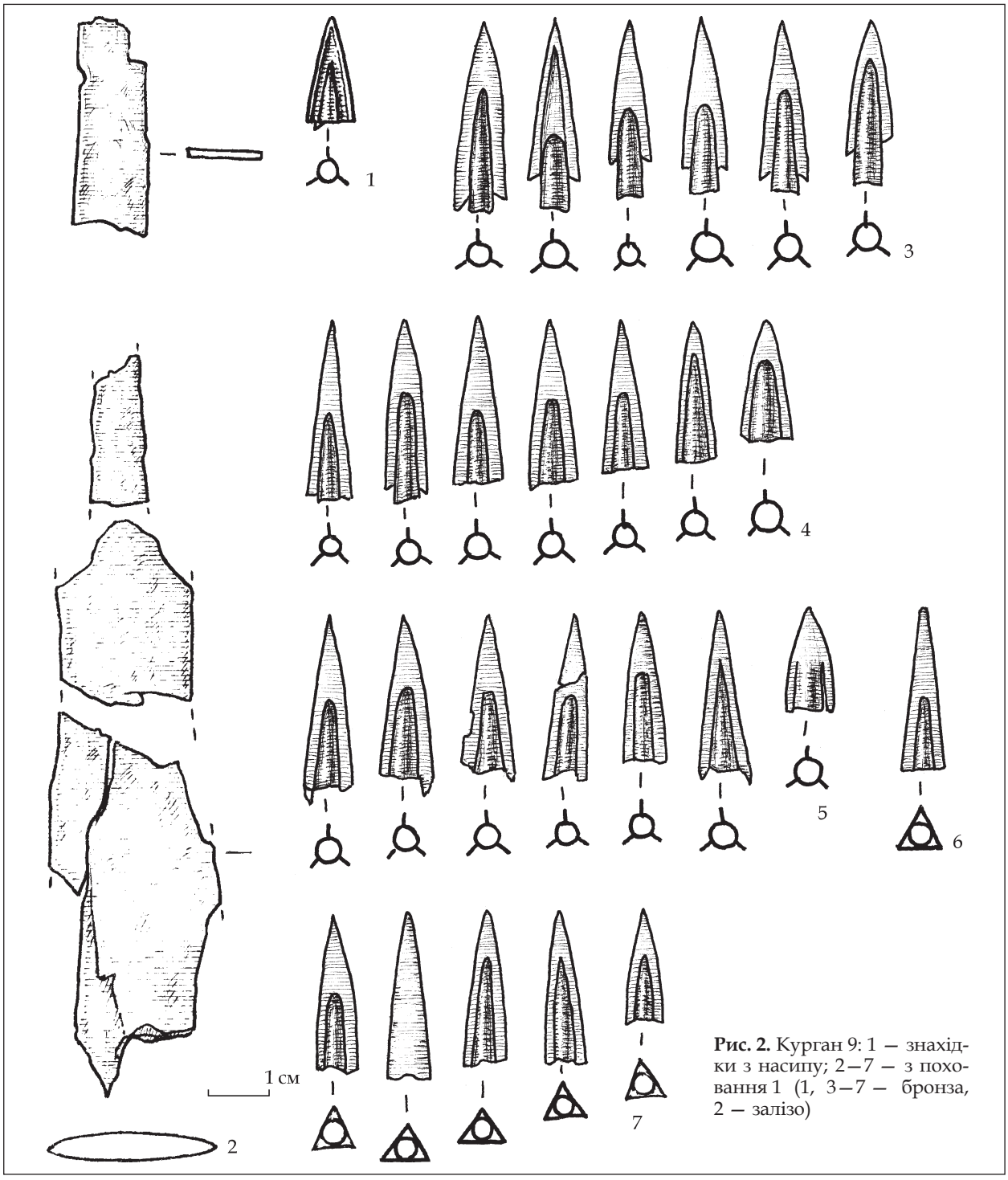

Рис. 2. Курган 9: 1 — знахідки з насипу; 2—7 — з поховання 1 (1, 3—7 — бронза, 2 — залізо)

Поховальна яма глибиною 2,4 м і розмірами 4,5 × 2,20 м, зорієнтована у напрямку північний захід — південний схід, була зруйнована скарбошукачами. In situ збереглася лише невелика ділянка дна з рештками дубового поперечного накатника, укладеного на окремі поздовжні лаги. Нечисленна колекція знахідок представлена фрагментом червоноглиняного лекіфа, бронзовим кільцем (знайдене разом із фалангою пальця людини), уламком бронзової шпильки, частинами кам'яної тарелі й уламками слюди (рис. 1: 4—6). За антропологічними визначеннями А. В. Артем'єва, серед розрізнених кісток з ями і грабіжницьких перекопів діагностовано рештки чотирьох осіб: чоловіка (?), двох жінок зрілого віку і дитини у віці 1—2 років.

У південній і західній полах насипу простежено ділянку із слідами тризни. Тут виявлено розвал пухлогорлої хіоської червоноглиняної амфори, залізну втулку, бронзову ромбоподібну бляшку (рис. 1: 1—3), скупчення кісток тварин.

Курган 8. Збережена висота — 0,10 м (контур кургану простежувався за яскравими слідами розораного суглинкового викиду), діаметр — 21,7 м. Первісні розміри встановити не вдалося через розорювання.

Насип зведений над єдиним дитячим захороненням (об'єкт 1), яке повністю знищене скарбошукачами. Збереглися рештки прямокутної ями глибиною 1,6 м і розмірами 5,70 × 5,0 м зі рваними контурами. Реконструйовані первісні розміри поховальної споруди, зорієнтованої майже за меридіональною віссю, мали б становили 4,6 × 3,1 м.

Культурно-хронологічна атрибуція ускладнена значною фрагментарністю знахідок, що представлені уламками залізного виробу. За аналогією з сусідніми захороненнями, це поховання можна зарахувати до скіфського часу (V ст. до н. е.).

Курган 9. Висота насипу — 0,05 м (контур кургану простежувався за яскравими слідами розораного суглинкового викиду), діаметр — 21,3 м. Через суцільне розпланування його первісних розмірів не визначено.

Насип зведений над єдиним основним чоловічим захороненням скіфського часу (об'єкт 10 — поховання 1) і також може бути датований другою половиною V ст. до н. е. Могила пошкоджена грабіжницькими перекопами, найбільший із яких, вірогідно, козацької доби, дещо видозмінив первісні контури поховальної споруди. Її розміри — 5,00 × 3,00 м при глибині 1,5 м, довгою віссю спрямована у напрямку північ—південь. Очевидно, що після просіювання заповнення, грабіжники відсунули наявні рештки до країв могили.

Артефакти з поховання представлені залишками жертовної їжі (уламки кісток коня, вівці, бика), набором вістер стріл (26 од., більшість — з браком лиття і збереженими дерев'яними древками) та фрагментами частини залізного кинджала (рис. 2: 2—7).

У північній і північно-західній полах кургану виявлені скупчення решток тризни, представлені групами кісток коня, переважно — фрагментами черепів (об'єкти 1—3, 7—9), а також єдиним бронзовим наконечником стріли (рис. 2: 1).

Таким чином, на ділянці будівництва автообходу навколо с. Покровська Багачка досліджено три насипи курганів із складу першого з вивчених у межиріччі Псла та Сули могильників скіфського часу і здійснено нагляд за земляними роботами навколо нього на площі близько 2 га.

О. Шапорда

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»

У межах Котелевського та Зіньківського рнів Полтавської обл. співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ» обстежили ряд археологічних об'єктів найближчої округи Більського городища (рисунок).

Поселення Центр I. Розміщується на пологому схилі правого берега Більського струмка, в безпосередній близькості до місцевої церкви, за 100 м на захід від будівлі Більської сільської ради. Розміри поселення — 70 × 30 м, площа — 0,2 га, висота над рівнем моря — 165 м. Поселення шурфувалося. Датоване епохою раннього залізного віку. Однак, на поверхні пам'ятки трапляються фрагменти ліпного посуду пізньої бронзи та уламки кружальної кераміки черняхівської культури.

Поселення Центр II. Розміщується на пологому схилі лівого берега Більського струмка, на присадибних ділянках місцевих мешканців, за 350 м на південний захід від будівлі Більської сільської ради. Розміри поселення — 135 × 70 м, площа — 0,7 га, висота над рівнем моря — 155 м. Датоване періодом пізньої бронзи та скіфським часом.

Поселення Майдан. Розміщується в межах вододільного плато рр. Ворскла та Суха Грунь в центрі с. Більськ, біля витоків Більського струмка, за 400 м на схід від місцевої школи. Розміри поселення — 110 × 80 м, площа — 0,65 га, висота над рівнем моря — 171 м. Датоване пізнім періодом бондарихинської культури та скіфським часом. На поверхні також зустрічається чимало фрагментів кружальної кераміки доби Нового часу.

Поселення Шпилівка. Розміщується на пологому схилі правого берега Більського струмка за 360 м на захід від будівлі Більської сільської ради. Розміри поселення — 65 × 50 м,

площа — 0,2 га, висота над рівнем моря — 155 м. Датоване періодом пізньої бронзи та скіфським часом.

Поселення Кут. Розташоване за 2,6 км на північний захід від центру села Більськ та за 1,2 км на південний схід від Більської УКПГ, у межах Великого укріплення Більського городища, на мису першої надзаплавної тераси правого берега струмка Тарапунька (Більський струмок) — правої притоки р. Суха Грунь. Розміри пам'ятки — 320 × 270 м, площа — 4,27 га, висота над рівнем моря — 128 м. У шурфах виявлено культурні нашарування XVIII—XVI ст. до н. е., VII—VI ст. до н. е., III—V ст. н. е.

Поселення Перемірки II. Розташоване на схилі лівого крутого берега Більського струмка (р. Тарапунька), біля його гирла, за 0,8 км на північний захід від Західного укріплення Більського городища. Розміри пам'ятки — 200 × 120 м, площа — 1,7 га, висота над рівнем моря — 128 м. Матеріали з шурфа дозволяють датувати поселення III—V ст. н. е.

Поселення в урочищі Холодівський Яр, пункт I. Розміщується на пониженні плато правого берега р. Суха Грунь, впритул до внутрішньої ділянки оборонної системи Великого укріплення Більського городища на лівому схилі Холодівського яру. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 400 × 230 м, площа — 6,8 га, висота над рівнем моря — 152 м. Датоване скіфським часом.

Поселення Опішнянський Яр. Розміщене за 2,2 км на південь від Західного укріплення Більського городища. Розташовується на підвищенні плато правого берега р. Суха Грунь. Із південного заходу обмежене обривистою береговою лінією Сухої Груні, по краю якої розміщені оборонні споруди Великого укріплення Більського городища. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 300 × 300 м, площа 6,1 га, висота над рівнем моря — 160 м. Відноситься до скіфського часу та датується VII—VI ст. до н. е.

Північне поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища. Пам'ятка розташовується вздовж внутрішньої частини валу Великого укріплення на пануючому підвищенні східного краю водороздільного плато рр. Ворскла та Суха Грунь, за 0,5 км на північ від північного в'їзду до Східного укріплення, за 0,7 км на схід (північний схід) від східної окраїни с. Більськ. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 130 × 50 м, площа 0,5 га, висота над рівнем моря — 185 м. Належить до скіфського часу і датоване VI—V ст. до н. е.

Поселення Мамрої I. Розташоване вздовж краю північного схилу яру Круглик — балки-водозбору р. Суха Грунь, неподалік його розгалуженого верхів'я, в урочищі Мамрої; за 0,9 км на схід від майдану «Великий Скоробір» та за 3,0 км на південний захід від південної ділянки оборонних споруд Великого Більського городища. Розміри пам'ятки — 830 × 200 м, площа — 13 га, висота над рівнем моря — 166 м. Пам'ятка датована скіфським часом в межах кінця VI—V ст. до н. е. Також виявлено культурні нашарування епохи бронзи та пізньоантичного періоду.

Поселення Мамрої III. Поселення знаходиться між сс. Лазьки, Батьки і Більськ. Розташовується в урочищі Мамрої на правому березі обводненої балки — відгалуження головної, яка впадає зліва у долину р. Суха Грунь. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 400 × 300 м, площа — 6,1 га, висота над рівнем моря — 163 м. Поселення багатошарове, матеріали з його території належать до раннього залізного віку, пізньоантичного періоду та ранньослов'янської доби.

Поселення Лазьківські Ставки II. Розміщене за 3,0 км на південь від Західного укріплення Більського городища поблизу внутрішньої ділянки оборонних споруд Більського городища. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 400 × 100 м, площа — 4,0 га, висота над рівнем моря — 148 м. Поселення відноситься до скіфського часу та датоване в межах VI—V ст. до н. е.

Могильник Лазьки. Розташований на підвищенні плато правого берега р. Суха Грунь, неподалік від південної ділянки оборонних споруд Великого укріплення, за 0,6 км на південь від південно-західного в'їзду до Більського городища та за 1,3 км на схід від центру с. Лазьки. Налічує 5 насипів. Розміри пам'ятки — 170 × 100 м, площа — 1,0 га, висота над рівнем моря — 169 м. Могильник датований скіфським часом.

Поселення Лазьки I. Розташоване на плато правого берега р. Суха Грунь біля південної ділянки оборонних споруд Великого укріплення, за 0,6 км на південний схід від південно-західного в'їзду до Більського городища, за 1,3 км на схід від центру с. Лазьки та за 2,3 км на північний захід від західної околиці с. Глинське. Розміри пам'ятки — 240 × 200 м, площа — 4,0 га, висота над рівнем моря — 167 м. Поселення датоване VI ст. до н. е.

Поселення Сухе Озеро I. Знаходиться в південній частині Більського городища, за 4,0 км на південь від с. Більськ, на краю західного схилу балки — південного відгалуження Опішнянського яру (так зване «Сухе озеро»). Розміри пам'ятки — 800 × 150 м, площа — 14 га, висота над рівнем моря — 165 м. За результатами шурфування датоване в межах IV ст. до н. е. На території пам'ятки також трапляються фрагменти ліпної кераміки скіфського часу.

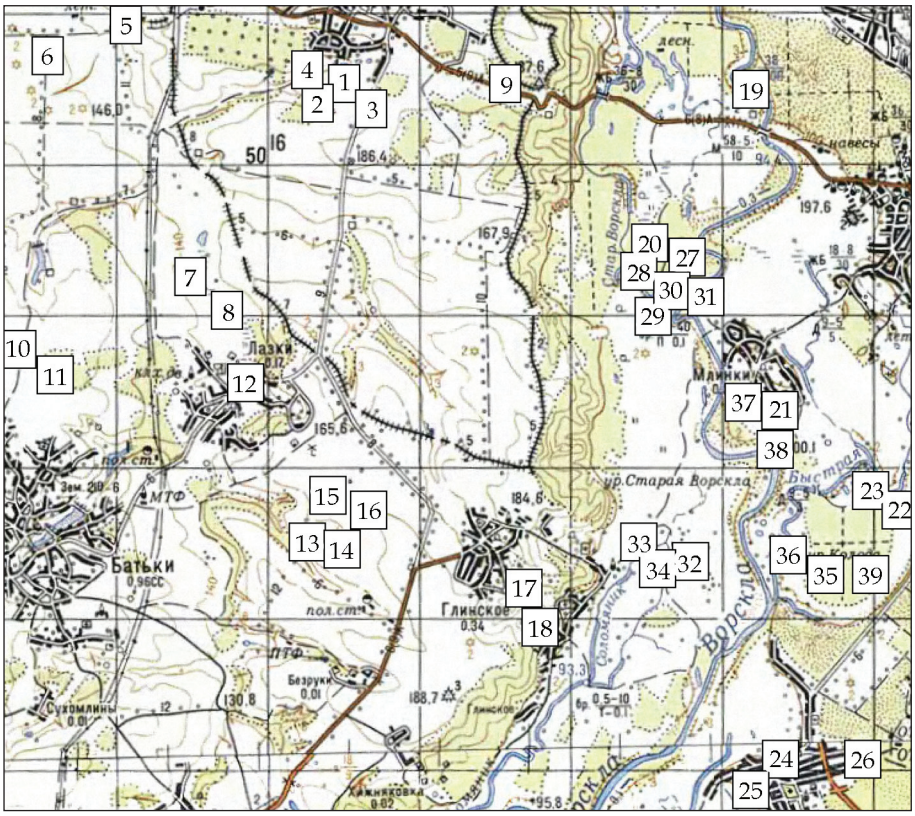

Поселення та могильник південної частини Більської агломерації: 1 — Центр I; 2 — Центр II; 3 — Майдан; 4 — Шпилівка; 5 — Кут; 6 — Перемірки II; 7 — урочище Холодівський Яр, пункт I; 8 — Опішнянський Яр; 9 — Північне поселення-передгороддя Східного укріплення Більського городища; 10 — Мамрої I; 11 — Мамрої III; 12 — Лазьківські Ставки II; 13 — Могильник Лазьки; 14 — Лазьки I; 15 — Сухе Озеро; 16 — Сухе Озеро II; 17 — Кутул; 18 — Кутул II; 19 — Котельва II; 20 — Котельва V; 21 — Котельва VI; 22 — Котельва IX; 23 — Котельва X; 24 — Деревки I; 25 — Деревки II; 26 — Деревки VI; 27 — Матюшине I; 28 — Матюшине II; 29 — Матюшине III; 30 — Матюшине IV; 31 — Матюшине V; 32 — Млинки I; 33 — Млинки II; 34 — Млинки III; 35 — Млинки IV; 36 — Млинки V; 37 — Млинки VI; 38 — Млинки VII; 39 — Млинки VI

Поселення Сухе Озеро II. Розташоване за 0,2 км на схід від попереднього, на краю східного схилу балки. Розміри пам'ятки — 700 × 120 м, площа — 6,5 га, висота над рівнем моря — 163 м. У шурфі трапилися матеріали IV ст. до н. е.

Поселення Кутул. Розміщене на краю плато правого корінного берега р. Ворскла, за 0,6 км на схід — північний схід від південного в'їзду до Великого укріплення, в безпосередній близькості до східної ділянки оборонних споруд, за 0,3 км на північ від їх крайньої південної точки. Поселення шурфувалося. Розміри пам'ятки — 240 × 165 м, площа — 2,7 га, висота над рівнем моря — 177 м. Під час шурфування виявлені артефакти VI—V ст. до н. е.

Поселення Кутул II. Розміщується вздовж північно-східного схилу мисоподібного виступу плато правого корінного берега р. Ворскла, за 0,1 км на південний схід від крайньої південної точки Великого укріплення Більського городища, за 0,4 км на північний схід від північної околиці с. Глинське. Розміри пам'ятки — 480 × 130 м, площа — 4,5 га, висота над рівнем моря — 185 м. Зібрані матеріали на поверхні території поселення датуються VI—V ст. до н. е.

Поселення Котельва II. Знаходиться за 0,8 км на захід від північно-західної околиці смт Котельва, на підвищенні першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. Поряд розташовані фермерські споруди місцевого ТОВ «Агрофірма «Маяк». Пам'ятка майже повністю зруйнована кар'єром. Розміри пам'ятки — 200 × 100 м, площа 0,7 га, висота над рівнем моря — 109 м. Поселення датоване пізнім етапом бронзового часу та раннім залізним віком.

Поселення Котельва V. Знаходиться за 3,0 км на захід від смт Котельва та за 0,14 км на північ від автодороги Котельва—Більськ на підвищенній, оточеній старицями ділянці правого берега р. Ворскла. Розміри пам'ятки — 25 × 30 м, площа — 0,1 га, висота над рівнем моря — 100 м. На території поселення присутні культурні нашарування періоду раннього неоліту та епохи бронзи.

Поселення Котельва VI. Розташовується на лівому березі Ворскли за 0,4 км на захід від південно-західної частини смт Котельва та за 0,8 км на північ від автодороги Котель-

ва — Млинки. Займає територію майже повністю зруйнованої піщаної дюни. Розміри пам'ятки — 80 × 60 м, площа — 0,2 га, висота над рівнем моря — 93 м. Поселення датоване бронзовим віком.

Поселення Котельва IX. Знаходиться на південно-західній околиці Котельви на останці борової тераси лівого берега Ворскли. Поселення майже повністю зайняте сучасним кладовищем, схили руйнуються кар'єром, частково заліснене. Розміри пам'ятки — 160 × 80 м, площа — 1,6 га, висота над рівнем моря — 99 м. На поселенні зафіксовано культурні нашарування бондарихинської культури, скіфського часу та ранньослов'янського періоду.

Поселення Котельва X. Розташовується на південно-західній околиці Котельви на мису борової тераси лівого берега Ворскли. Поселення повністю вкрите лісом. Розміри пам'ятки — 170 × 130 м, площа — 0,85 га, висота над рівнем моря — 104 м. Зафіксовані культурні нашарування періоду енеоліту, ранньої бронзи та скіфського часу.

Поселення Деревки I. Розташовується на високому мисі борової тераси лівого берега р. Ворскла, за 0,1 км на північ від відповідної частини с. Деревки. Поселення майже повністю зруйноване кар'єром. Розміри пам'ятки — 120 × 85 м, площа — 0,45 га, висота над рівнем моря — 105 м. Поселення багатошарове. На його території фіксуються культурні відкладення доби енеоліту, бронзового віку, скіфського й ранньослов'янського періодів.

Поселення Деревки II. Знаходиться за 0,12 км на схід від північної околиці с. Деревки. Західна частина поселення вкрита сосновим лісом. Розміри пам'ятки — 70 × 50 м, площа — 0,25 га, висота над рівнем моря — 99 м. Датоване раннім етапом бронзового віку.

Поселення Деревки VI. Знаходиться на мису борової тераси за 0,15 км на захід від автодороги Котельва — Деревки та за 1,3 км на схід від шлюза-регулятора на р. Ворскла. Розміри пам'ятки — 185 × 50 м, площа — 0,75 га, висота над рівнем моря — 105 м. Датоване добою бронзи та раннім залізним віком.

Поселення Матюшине I. Розміщується на піщаній дюні в межиріччі Ворскли та її західної стариці за 1,2 км на захід від мосту через р. Ворскла та за 0,25 км на південь від автодороги Котельва — Більськ. Розміри пам'ятки — 190 × 50 м, площа — 0,8 га, висота над рівнем моря — 96 м. Знахідки з території поселення відносяться до кукрецької культури.

Поселення Матюшине II. Розміщується на піщаній дюні в межиріччі Ворскли та її західної стариці за 1,35 км на захід від мосту через Ворсклу та за 0,2 км на південь від автодороги Котельва — Більськ. Розміри пам'ятки — 90 × 60 м, площа 0,35 га, висота над рівнем моря — 96 м. Поселення відноситься до кукрецької культури.

Поселення Матюшине III. Розміщується на незначному підвищенні, оточеному рівчаками, в межиріччі р. Ворскла та її західної стариці за 1,5 км на захід — південний захід від мосту через згадану річку та за 0,7 км на південь від автодороги Котельва — Більськ. Розміри пам'ятки — 300 × 170 м, площа — 2,8 га, висота над рівнем моря — 99 м. На поверхні поселення зібрані археологічні матеріали, які належать представникам донецької катакомбної культури.

Поселення Матюшине IV. Розміщується на невисокій піщаній дюні в межиріччі Ворскли та її західної стариці за 1,2 км на захід від мосту через р. Ворскла, за 0,4 км на південь від автодороги Котельва — Більськ. Розміри пам'ятки — 80 × 45 м, площа — 0,25 га, висота над рівнем моря — 96 м. На поселенні виявлено культурні нашарування скіфського часу.

Поселення Матюшине V. Розміщується на піщаній дюні в межиріччі р. Ворскла і її західної стариці, за 1,1 км на захід від мосту через Ворсклу та за 0,4 км на південь від автодороги Котельва — Більськ. Розміри пам'ятки — 160 × 25 м, площа — 0,35 га, висота над рівнем моря — 94 м. На території поселення трапляються археологічні матеріали, характерні представникам донецької катакомбної культури.

Поселення Млинки I. Знаходиться на невисокій дюні в заплаві правого берега р. Ворскла, за 2,5 км на північ — північний захід від шлюза-регулятора на р. Ворскла. Розміри пам'ятки — 95 × 60 м, площа — 0,35 га, висота над рівнем моря — 93 м. Містить археологічні матеріали, характерні для культури ямково-гребінцевої кераміки.

Поселення Млинки II та Млинки III. Поселення розміщуються в заплаві правого берега р. Ворскла, на оточеній старицями високій дюні, за 2,6 км на північ — північний захід від шлюза-регулятора на р. Ворскла. Розміри пам'яток — 60 × 50 та 65 × 45 м, площі — 0,3 та 0,2 га відповідно, висота над рівнем моря — 93 м. Поселення датуються добою бронзи.

Поселення Млинки IV. Розміщується на залісненій піщаній дюні за 0,45 км на південний схід від південної околиці с. Млинки. Розміри пам'ятки — 60 × 30 м, площа 0,15 га, висота над рівнем моря — 98 м. Датоване бронзовим віком.

Поселення Млинки V. Розміщується на залісненому дюнному масиві за 0,3 км на південний захід від південної околиці с. Млинки. Розміри пам'ятки — 90 × 45 м, площа 0,25 га, висота над рівнем моря — 96 м. На пам'ятці фіксуються культурні нашару-

вання доби бронзи, скіфського часу та ранньослов'янського періоду.

Поселення Млинки VI. Знаходиться на округлій дюні в заплаві лівого берега Ворскли, за 0,5 км на північний схід від північної окраїни с. Млинки та за 1,0 км на північний захід від автодороги Котельва—Млинки. Розміри пам'ятки — 80 × 70 м, площа 0,35 га, висота над рівнем моря — 95 м. Із території поселення походять культурні нашарування доби бронзи та скіфського часу.

Поселення Млинки VII. Нововиявлена пам'ятка. Розміщується на незначному підвищенні в заплаві лівого берега р. Ворскла за 0,8 км на південний схід від північної окраїни с. Млинки та за 0,5 км на північний захід від автодороги Котельва—Млинки. Розміри пам'ятки — 140 × 100 м, площа — 0,9 га, висота над рівнем моря — 95 м. На території поселення виявлено археологічні предмети доби бронзи та скіфського часу.

Поселення Млинки VII. Нововиявлена пам'ятка. Розміщується на видовженій по лінії північ — південь дюні в заплаві лівого берега р. Ворскла за 0,9 км на південний схід від південної околиці с. Млинки. Розміри пам'ятки — 150 × 40 м, площа — 0,5 га, висота над рівнем моря — 93 м. На пам'ятці виявлено археологічні предмети доби бронзи.

Результатом робіт стало уточнення даних про межі, розміри, потужність культурного шару пам'яток території та округи Більського городища. Завдяки цьому фактично на всі з них вже виготовлено облікові картки. Також разом з науковцями Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського проведено роботу по уточненню даних щодо поселень в заплаві р. Ворскла, які розміщуються неподалік смт Котельва та сіл Млинки й Деревки. Зібрана інформаціє готується до публікації у Зводі пам'яток історії та культури Котелевського р-ну Полтавської обл.

І. Шрамко

РОБОТИ НА ЗАХІДНОМУ УКРІПЛЕННІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Скіфська експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна продовжила дослідні роботи на Західному укріпленні Більського городища.

Основні зусилля були спрямовані на вивчення міжзольного простору, ділянки між зольниками 5 та 13 розташованими в центральній частині укріплення. Розкоп площею 150 м^2 орієнтовано по лінії схід—захід. Його західна частина примикала до розкопу 2007 р., а східна — частково заходила у межі зольника 5.

Простежено наступну стратиграфію: до глибини 0,25—0,30 м рілля. Нижче, від 0,25—0,30 м — 0,60 м чорнозем культурного шару, який був найбільш насичений речовими залишками. Предмети матеріальної культури, виявлені у заповненні комплексів та культурних нашаруваннях відносяться до кінця 6 — початку 5 ст. до н. е. У західній частині розкопу виявлена господарська яма грушоподібної форми, а у східній — розвал глиняної обмазки від наземного житла. Розкрити споруди повністю планується у наступному році, коли будуть закладені додаткові траншеї.

У розкопі знайдені уламки місцевого керамічного посуду, типового для цього періоду. Вироби з металу представлені залізними ножами, бронзовими та залізними вістрями стріл та бронзовою бляшкою із зображенням хижака.

Античний імпорт репрезентований переважно фрагментами стінок античних амфор різних центрів: Хіос, Клазомени, Лесбос та ін. Особливо треба відмітити уламок стінки т.зв. фінікійського арібала. Виробів з кістки небагато — уламок руків'я ножа, прикрашений циркульним орнаментом та уламок псалію. Цікава заготовка підвіски, виробленої із зуба тварини.

У цілому, розкрита ділянка міжзольного простору ще раз довела, що основним фоновим матеріалом культурного шару між зольними насипами у північній частині Західного укріплення є предмети другої половини 6 — першої половини 5 ст. до н. е. Насиченість культурного шару матеріальними залишками значно менше ніж у зольниках, простежена незначна концентрація господарських об'єктів, проте також зустрічаються кісткові рештки жертовних тварин. У подальшому, дослідження цієї ділянки планується продовжити.

І. Шрамко, С. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Співробітники Історико-культурного заповідника «Більськ» спільно із членами студентського археологічного гуртка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна обстежили поселення скіфського часу «Лазьківські Ставки 1», розташоване в південно-західній окрузі Більського городища, за межами валу Великого укріплення. Поселення безпосередньо примикає до рову укріплення з напільного боку. За топографічними умовами пам'ятка розташована на невеличкому мису, на краю плато правого берега р. Суха Грунь. Із заходу у порівняно недавньому минулому поблизу поселення знаходився нині вже пересохлий ставок на річці Суха Грунь, з півночі поселення обмежене краєм мису, зі сходу — ровом захисних споруд Великого укріплення, з півдня — рілля. На щорічно розорюваній поверхні зафіксовано два зольника. Із метою встановлення потужності і характеру культурних відкладень на одному із зольних плям було закладено невеличкий розкоп № 1 загальною площею 30 м^2.

У розкопі простежено наступну стратиграфію: 0—0,25 м шар ріллі. Від 0,25 до 0,50 м — шар сірої золи. Нижче фіксувався рівень давньої денної поверхні. Похований ґрунт — чорнозем, який поступово переходив у світло-жовтий материковий суглинок. У розкопі знайдено господарську яму.

Масовий матеріал представлений уламками ліпленого посуду місцевого виробництва, двома бронзовими вістрями стріл. Особливо можна відмітити рідкісну для місцевих поселень знахідку — уламок кам'яної сокири.

Знайдені при розкопках артефакти репрезентують матеріальну культуру VII ст. до. н. е.

Із метою дослідження найближчої до Східного укріплення території, було закладено невеличкий розкоп, площею 50 м^2 на поселенні «Барвінкова Гора, або т. зв. «Гелонська Галявина»). Із півдня поселення примикає до Східного укріплення. У слабо насиченому культурному шарі потужністю 0,2—0,5 м, знайдені дрібні за розмірами фрагменти ліпної місцевої кераміки, уламок ніжки античної амфори, кістки тварин. Отримані матеріали попередньо можна зарахувати до V—IV ст. до н. е.

Крім того, згідно плану польових досліджень було обстежено заплаву р. Ворскла навпроти Східного укріплення. У результаті розвідувальних робіт виявлено нове поселення скіфського часу «Пристань». Воно розташоване на невеликому підвищенні біля підніжжя схилу високого правого берега р. Ворскла. Поверхня поселення має невеликий нахил на північ до річки. Поверхня пам'ятки щорічно розорюється. На ній зібрано невеличкі фрагменти кераміки скіфського часу. Із метою перевірки потужності культурного шару у різних частинах поселення закладено три шурфи. У всіх простежено практично однакову стратиграфію: 0—0,25 м рілля, нижче починається суглинок, який поступово змінюється жовтою материковою глиною. У ріллі знайдені невеличкі уламки кераміки скіфського часу. Додаткова інформація може бути отримана лише за результатами геофізики.

І. Шрамко, С. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА СКОРОБІР

Скіфська археологічна експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна спільно із співробітниками історико-культурного заповідника «Більськ» продовжила планове дослідження некрополів Більського городища. У цьому польовому сезоні було обрано ділянку на полі 7 в урочищі Скоробір. Візуальним оглядом місцевості на ділянці було вибрано два насипи, яким загрожувало повне знищення у наслідок щорічної оранки. Роботи велись за допомогою землерийної техніки. Для ве-

дення стратиграфічних спостережень було закладено по три контрольні траншеї в кожному кургані. Щорічна оранка практично спланувала насип. На момент початку робіт кургани мали висоту біля 0,20 м та були ледве помітні на сучасній поверхні.

Курган 1 був висотою 0,20 м та діаметром 18 м. У центральній частині насипу виявлено поховання скіфського часу. Зовнішня яма мала прямокутну форму, розміри 4,45 × 4,25 м, внутрішня — склеп з дерев'яних дошок мав розміри 3,8 × 3,8 м. Конструкція мала перекриття з дубових плах. Дно поховальної камери нерівне, на різних ділянках сягало глибини 2,37—2,52 м, від реперної відмітки — 2,02—2,17 м від рівня похованого чорнозему. Навколо могильної ями — материковий викид. Поховальна конструкція являла собою дерев'яний склеп. Залишки дерев'яних плах простежені вздовж стін поховальної камери. Основне поховання пограбовано у давнину, проте значна частина залишилась «in situ». Так, у південно-західному куті, на дні, стояла антична амфора. Уздовж західної стіни поховальної камери знайдені залишки сагайдака. Органічна частина виробу практично не збереглася, проте залишились залізний конус із золотою плакіровкою, бронзова пряжка, золоті штамповані бляшки із зображенням пантери та інше. На дні поховальної камери лежали кістки козлика. У північно-східному куті та біля східної стінки поховання збереглося декілька предметів, які можна умовно визначити як сакральні. До цієї групи знахідок безумовно відносяться бронзове античне дзеркало-патера, астрагали, унікальне рогове блюдо, прикрашене зображеннями диких тварин, рогова пластина із численними зображеннями птахів і тварин. Увагу привернули знахідки двох шкіряних поясів, прикрашених бронзовими бляшками двох видів. Оскільки у похованні виявлені різноманітні предмети з органічних матеріалів, значну увагу було приділено консервації низки речей з кістки, рогу та шкіри. У результаті цілеспрямованих дій за допомогою консультантів-реставраторів усі органічні вироби вдалося вилучити з комплексу практично неушкодженими. Серед них, безумовно, унікальними є рогове блюдо — поки що єдиний цілий екземпляр, відомий на території Скіфії, та уперше зустрінутий на території України, а також шкіряні пояси.

Курган 2 розташований за 50 м на південний захід від кургану 1. Висота насипу 0,25 м, діаметр 16 м. У північно-східній частині кургану знайдено єдине, пограбоване у давнину поховання. Із північного сходу до камери примикала невеличка сходинка-дромос. Поховання було перекрито дерев'яним накатником, від якого у деяких місцях залишився тлін. На перекритті було покладено тушу молодого (?) коня. Поховання пограбовано у давнину. Біля південного кута могильної ями залишилася гончарна сироглиняна посудина, по шийці прикрашена хвилястими лініями. Біля північно-західної стінки — бронзові бляшки у вигляді голови хижого птаха, два бронзових вістря стріл, бронзова ворворка та залізне руків'я від металевої посудини.

Виявлені поховання належать до проміжку часу від кінця VI до початку V ст. до н. е. У подальшому, можна встановити більш вузькі хронологічні межі. Для кургану 1, безумовно, датуючим є античний керамічний посуд. У кургані 2 імовірно був похований кінний воїн, хоча його решток не було виявлено. Курган №1 був споруджений для представників верхівки суспільства. У могилі знайдені черепи двох людей, проте антропологічне вивчення кісток ще не проводилось, тому не можна навести будь-які попередні висновки. Небіжчики були покладені головою на захід. Із чоловічим поховання пов'язана знахідка сагайдака. З іншим, можливо, речі, знайдені у протилежній стінці камери: дзеркало, набір культових речей. За розташуванням речей та кісткових решток у могилі простежуються певні ритуальні дії, пов'язані з похованням. Крім того, курган 1 ще раз демонструє зв'язок із східними областями скіфського світу, деякі предмети, знайдені у кургані 1 не типові для європейської території і свідчать про просування потужної хвилі кочовиків зі сходу у Північне Причорномор'я, зокрема у Дніпровський лівобережний Лісостеп.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

А. Бардецький, Д. Вертелецький

РОЗКОПКИ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЕТАПУ СІІ МИРОГОЩА 15 НА РІВНЕНЩИНІ

Протягом жовтня—листопада експедиція Міжрегіональної наукової організації «Дубенський археологічний осередок» спільно з ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ та і Інститутом археології Жешувського університету здійснила перші розкопки поселення трипільської культури Мирогоща 15, яке знаходиться на околиці с. Мирогоща Дубенського р-ну Рівненської обл. В експедиції окрім авторів брали участь Ю. Пшеничний, В. Ткач (Дубно) та Е. Сієрадська (Жешув, Польща). Геомагнітні дослідження були здійснені М. Пшибилою (Краків).

Головною метою досліджень було з'ясування стратиграфії оборонного кільцевого рову, попередньо зафіксованого поверхневою розвідкою у 2013 р., та підтвердження його належності до трипільської культури. Для цього було закладено розкоп на північному схилі пам'ятки, який мав поперечно перерізати рів. Ще одну траншею пройдено в центральній найвищій частині поселення з метою перевірки стану збереженості культурного шару.

Майже вся територія пам'ятки обробляється і лише вузька смуга вздовж схилу частково поросла чагарником. Тому саме на ній було розміщено три постійні репери, в тому числі нульовий, від яких розбито сітку квадратів 10 × 10 м (арів), а вже в неї вписано розкоп і траншею. Найвища центральна ділянка має відмітку +0,8 м від нульового репера.

Розкоп 1 було розпочато з проходження траншеї шириною 2 м, орієнтованої по лінії Пн—Пд, для пошуку плями рову, однак розміри котловану останнього виявились більші від очікуваних і тому всі ресурси були зосереджені на дослідженні в межах цієї траншеї, довжина якої становила 24 м (рис. 1: 1). У південній частині розкопу рівень денної поверхні знаходився на відмітці +0,7 +0,56 м від нульового репера, а в північній (поряд з місцем розкопок рову) 1,97, 2,06 м, тобто перепад висот по повздовжній осі розкопу становив 2,62—2,67 м. Орний шар, який складався з сірого гумусованого суглинку мав потужність 0,2—0,27 м і перекривав стерильний лесовий материк, тобто культурний шар в межах всього розкопу був повністю знищений ерозією. Зачистку здійснено після проходження орного шару по поверхні материка без горизонтального нівелювання. Окрім сегменту рову, жодних інших давніх заглиблених об'єктів виявлено не було. Уся зачищена поверхня була вкрита борознами, залишеними оранкою.

Об'єкт 1 — сегмент рову шириною 5,2—5,6 м з азимутом 68°, тобто розрізаний розкопом не впоперек, а навскіс із відхиленням 22°. На плані зачистки рівня виявлення читалось два заповнення — центральне — з чорного гумусованого суглинку шириною 1,8 м, а вздовж бортів — з коричневого суглинку, перехід між якими був нечіткий, градієнтний (рис. 1: 2). Об'єкт досліджено горизонтальними механічними шарами по 0,1 і 0,2 м і зачистками після проходження кожного з них (рис. 2: 1—3), в результаті чого отримано два повних профілі (рис. 2: 5, 6) і тривимірну реконструкцію заповнення. Внутрішній (по відношенню до поселення) борт рову взято за нульовий рівень виявлення, зовнішній фіксувався на 0,75 м нижче. У перерізі рів має параболічну форму, з максимальною глибиною 2,24 м від рівня виявлення. Профіль внутрішньої стінки рову дещо увігнутий, а зовнішньої — навпаки випуклий. На дні знаходився жолоб шириною 1 м і глибиною 0,25 см, заповнений шаруватими відкладами супіску і суглинку, змитими в нього водою. Цей жолоб і вся нижня частина рову, починаючи з рівня, від якого він розрізав шар піску (шаруваті відклади делювіального піску ранньопричорноморського часу), були перекриті гомогенним стерильним пластом сіро-коричневого і темно-сірого суглинків, який слід розглядати як спеціальну забутовку для укріплення піщаних стінок рову. Далі заповнення складалось з акумуляційних шарів: спочатку суглинку коричнево-сірого кольору, а останній по часу шар містив вже чорний гумусований суглинок, який за знахідками кераміки тшинецько-комарівської культури датований не раніше епохи

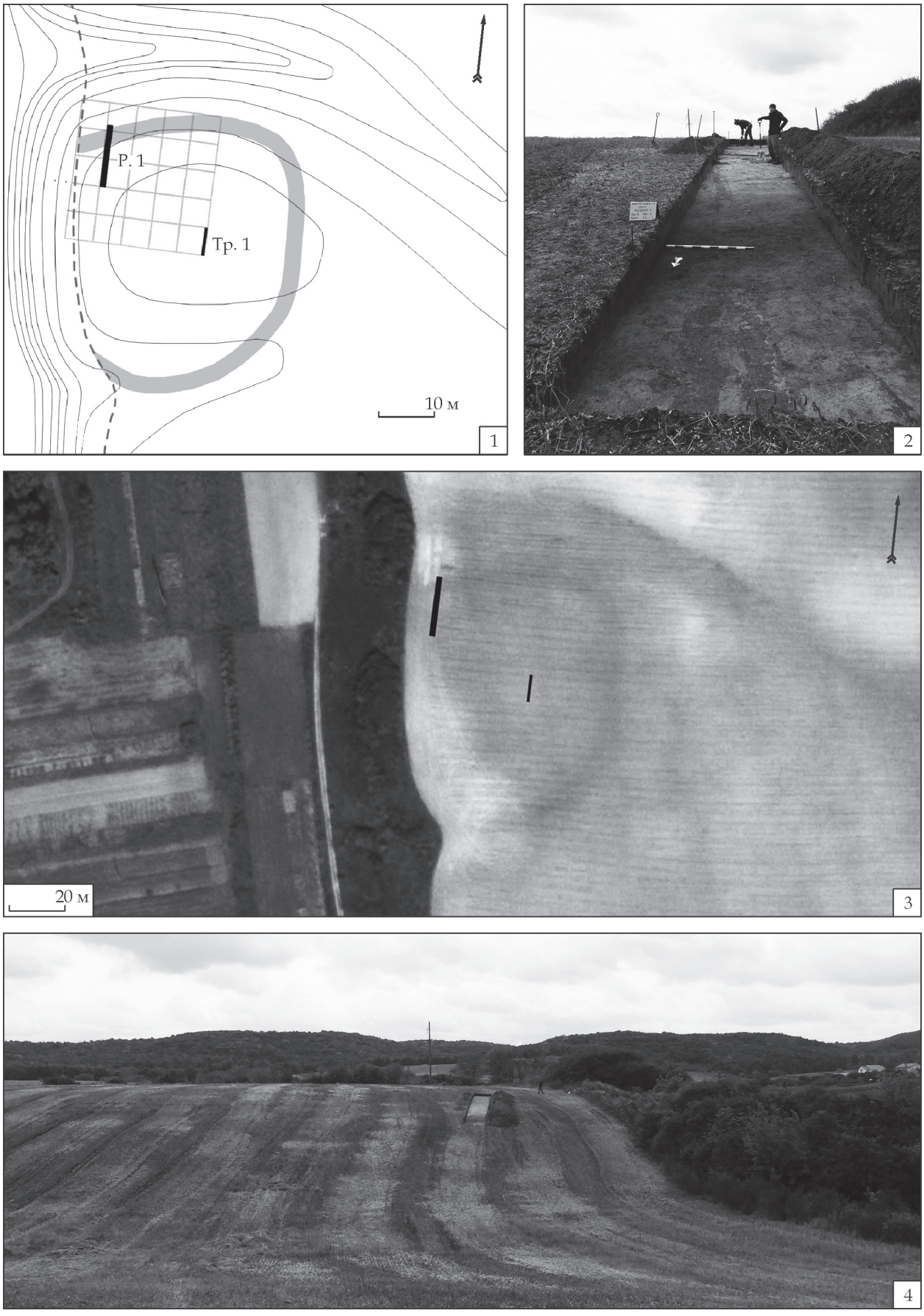

Рис. 1. Мирогоща 15: 1 — схематичний план пам'ятки з позначеннями контуру рову, розкопу 1 і траншеї 1; 2 — розкоп 1, зачистка на рівні виявлення рову; 3 — супутниковий знімок Google (дата зйомки — 29.08.2011 р.) з позначеннями розкопу 1 і траншеї 1; 4 — фото поселення під час розкопок, вигляд з півночі

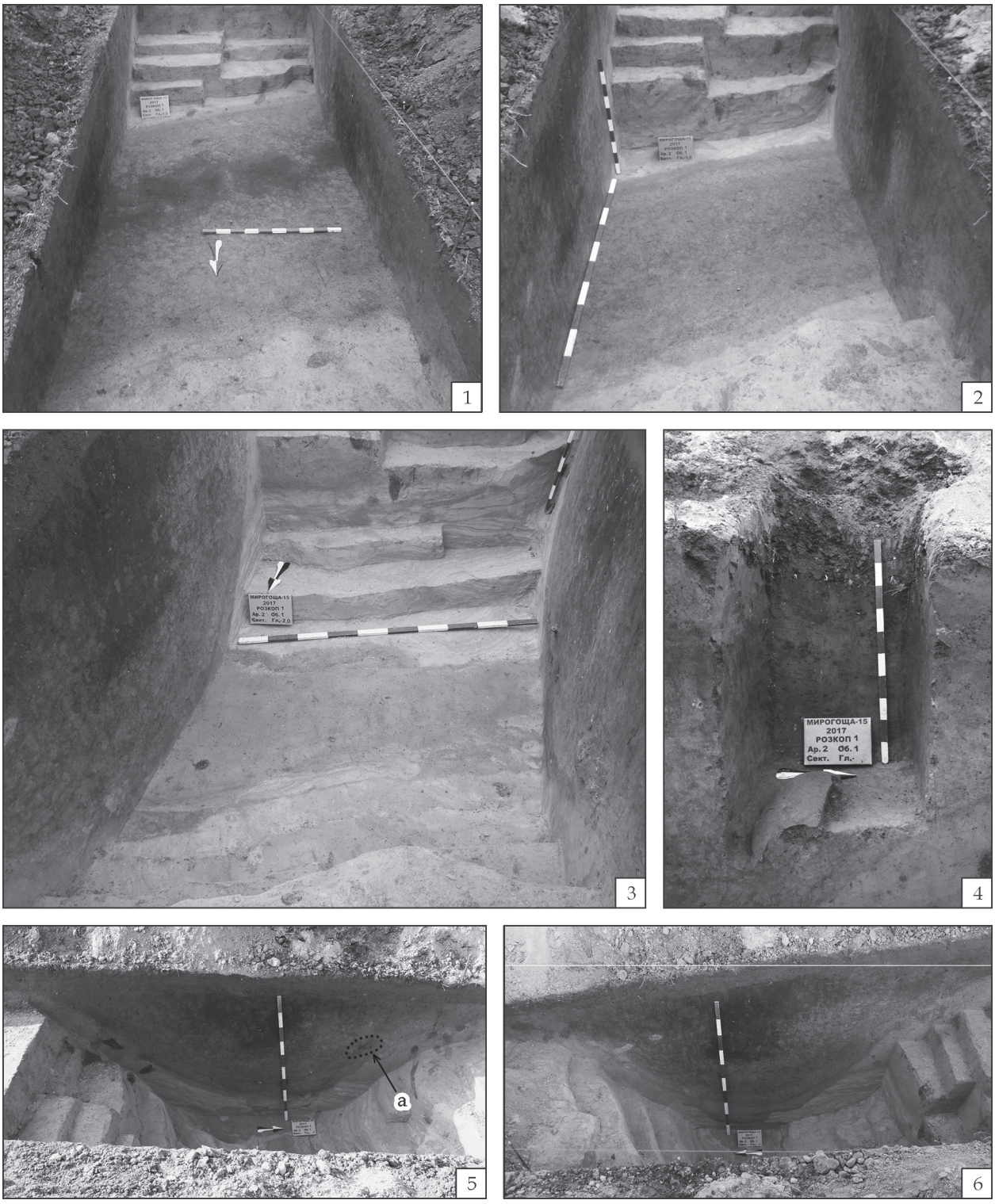

Рис. 2. Мирогоща 15, об'єкт 1 (рів): 1 — зачистка на глибині 1 м від рівня виявлення, вигляд з півночі; 2 — зачистка на глибині 1,6 м, вигляд з півночі; 3 — зачистка на глибині 2 м, вигляд з півночі; 4 — поховання 1, вигляд зі сходу; 5 — профіль рову в західній стінці розкопу; а — пунктиром позначене кремаційне поховання; 6 — профіль рову в східній стінці розкопу

бронзи. У нижній частині цього шару спостережена значна концентрація включень дрібних вугликів, серед яких знайдено кілька крупніших фрагментів. Вони можуть бути слідами згорілого чагарнику або лісу, який вкривав це місце пізніше за час функціонування укріпленого поселення. У коричневому шарі знаходились виключно матеріали трипільської культури етапу СІІ, в ньому ж виявлено кремаційне поховання. Із нижньої частини коричневого шару на глибині 1,75 м знайдено єдиний великий фрагмент кістки,

який взято для радіокарбонного аналізу. У всіх рівнях чорного і коричневого заповнення траплялись дрібні фрагменти перепаленої глини цеглястого кольору (обмазки). Кілька її фрагментів знайдено також під шаром стерильного суглинку на дні рову.

Поховання 1. На глибині 1—1,2 м в східній стінці розкопу знаходилось скупчення кальцинованих кісток, окремі з яких траплялись в сусідніх квадратах між відмітками 0,8, 1,4 (рис. 2: 5, а). Для розкриття поховання було зроблено дорізку розмірами 0,65 × 0,70 м (рис. 2: 6). Воно складалось з двох великих фрагментів мисок, розміщених один над одним, простір між якими заповнював ґрунт з включеннями дрібних фрагментів кісток. Значна їх кількість знаходилась і довкола посудин в радіусі 10—15 см, але під нижньою вони вже не траплялись. Щільність заповнення і крихкість кісток не сприяли розчистці поховання, тому увесь ґрунт з їх включеннями в межах дорізки було вийнято для флотації в лабораторних умовах.

Одна з мисок — півсферична, з темно-сірою перепаленою поверхнею помірної збереженості, діаметром вінець 43—45 см, товщиною стінок від 1 до 1,2 см, зі значною домішкою шамоту середньої грануляції у формувальній масі. Фрагмент іншої миски має світло-помаранчеву поверхню доброї збереженості, діаметр вінець становить 40—43 см, товщину стінок 0,7—1,2 см, з аналогічною технологією формувальної маси. За формою вона близька до півсферичних з потовщеним і виступаючим назовні валикоподібним краєм вінець, до якого прикріплене невелике, округле в перетині вушко. Під краєм нанесено незамкнутий ряд горизонтальних насічок скісної форми, який ближче до вушка закінчується. Обидві миски з поховання належать до трипільської культури і характерні для локального типу пам'яток Костянець — Кургани.

Траншея 1 мала розміри 10 × 1 м і орієнтована по лінії Пн—Пд. До глибини 0,25 м залягав орний шар, а нижче — перехідний до материка, сіро-коричневий суглинок, який було пройдено до 0,4 м і виявлено в ньому поодинокі уламки кременю і фрагменти кераміки. Заглиблених об'єктів в траншеї не зафіксовано.

Ці дослідження підтвердили наявність на пам'ятці оборонного кільцевого рову. Після розкопок тут було проведено геомагнітні дослідження, дані яких ще аналізуються. Унікальним випадком є кремаційне поховання виявлене в рові. Це — перше поховання трипільської культури етапу СІІ на території Волинської височини.

О. Войтюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ОСТРОГА

Ділянка, на якій проведено археологічні роботи, знаходиться в центральній історичній частині м. Острог, на розі проспекту Незалежності (№ 3) та вул. Татарської.

У 1988 р. на ділянці розпочалося будівництво будинку культури. Тоді на початковому етапі в межах котловану співробітники Острозького історико-культурного заповідника О. А. Бондарчук, О. Л. Позіховський і О. М. Романчук виявили та частково дослідили об'єкти слов'яно-руського часу VIII—XI ст. і литовсько-польської доби XV—XVIII ст. Таким чином, було відкрито шари найдавнішого слов'янського поселення в центральній частині Острога.

У 2007 р. на ділянці були розпочаті роботи з демонтажу будівлі будинку культури та проводилась підготовка майданчика для будівництва нового корпусу Національного університету «Острозька Академія». У зв'язку з необхідністю визначити стан збереженості археологічних культурних шарів, на ділянці проведено археологічну експертизу.

За рік Б. А. Прищепа на ділянці провів розкопки. У результаті зафіксовано культурні нашарування та об'єкти слов'яно-руського часу (з VIII до XII ст.) і доби князів Острозьких (XV—XVII ст.)

Наступний етап досліджень припадає на 2015—2016 рр. під керівництвом Д. Л. Тесленка, було підтверджено попереднє датування археологічних нашарувань та зафіксовано ряд об'єктів, котрі це підтверджують.

У звітний сезон тут була розкопана ділянка площею 196 м^2, на якій зафіксовано вісім різночасових об'єктів (рис. 1).

Об'єкт 1 датований XIX — початком XX ст., він займає основну частину розкопу (розпочинається біля цегляних стін і обмежується кам'яним фундаментом із північно-західної

сторони). На глибині 5,15 м від нульового репера пішов завал із цегли. XIX ст. та гільзи від вогнепальної зброї зразків XX ст., прийнято рішення припинити вибірку об'єкта, так як це підвал і наукової інформації несе досить мало.

Об'єкт 2 датований X ст., це округла у плані яма (котра була під долівкою наземного житла дослідженого у минулому році). Глибина об'єкта 0,5 м, глибина виявлення — 3,4 м від нульового репера. Стінки по всьому периметру мають незначний до 10 см запуск, але в придонній частині звужуються до діаметру верхньої частини, дно плоске, рівне із незначним пониженням у північно-східному напрямку. Заповнена яма чорним щільним ґрунтом із керамікою X ст. із незначною кількістю перепаленого пісковику.

Об'єкт 3 датований IX—X ст., глибина виявлення об'єкта 3,0 м від нульового репера (згідно звіту 2008 р. нумерований числом 59), в ході вибірки зафіксовано, що основну частину будівлі разом із опалювальним пристроєм знищено, збереглась північно-західна стінка і фрагмент східної, під північно-західною стінкою та по вірогідних кутах виявлено стовпові ямки (2) з глиною до 0,4 м із плавно звуженими до дна стінками діаметром 0,3—0,35 м, на мою думку, це залишки каркасно-стовпової конструкції житла, у заповненні об'єкта зафіксовано фрагменти ранньогончарного посуду IX—X ст. Котлован опущений на 0,4 у передматериковий шар, у центральній частині долівка понижується до 0,45 м, над пониженням дна незначне скупчення перепаленого пісковику.

Об'єкт 4, у крайній східній точці дорізки на глибині 2,65 м від нульового репера зафіксовано піч розмірами 50 × 70 см вирізану у передматериковому шарі. Черінь виходить за межі тіла печі на 0,3 м, у центральній частині понижується до 0,45 м від глибини виявлення. Тильну сторону печі перерізав фундамент кам'яниці завдяки чому повністю збереглось склепіння. Заповнення печі — однорідний чорний ґрунт із попелом, під ним спостерігається п'яти сантиметровий шар поташу, із кераміки знайдено кілька стінок і вінце X ст., проте датувати піч, на мою думку, варто XIV—XVI ст., оскільки тильну сторону перемикає кам'яниця XVII ст.

Об'єкт 5 розміром 2 × 3 м, датований XIX ст., складного профілювання, фіксував-

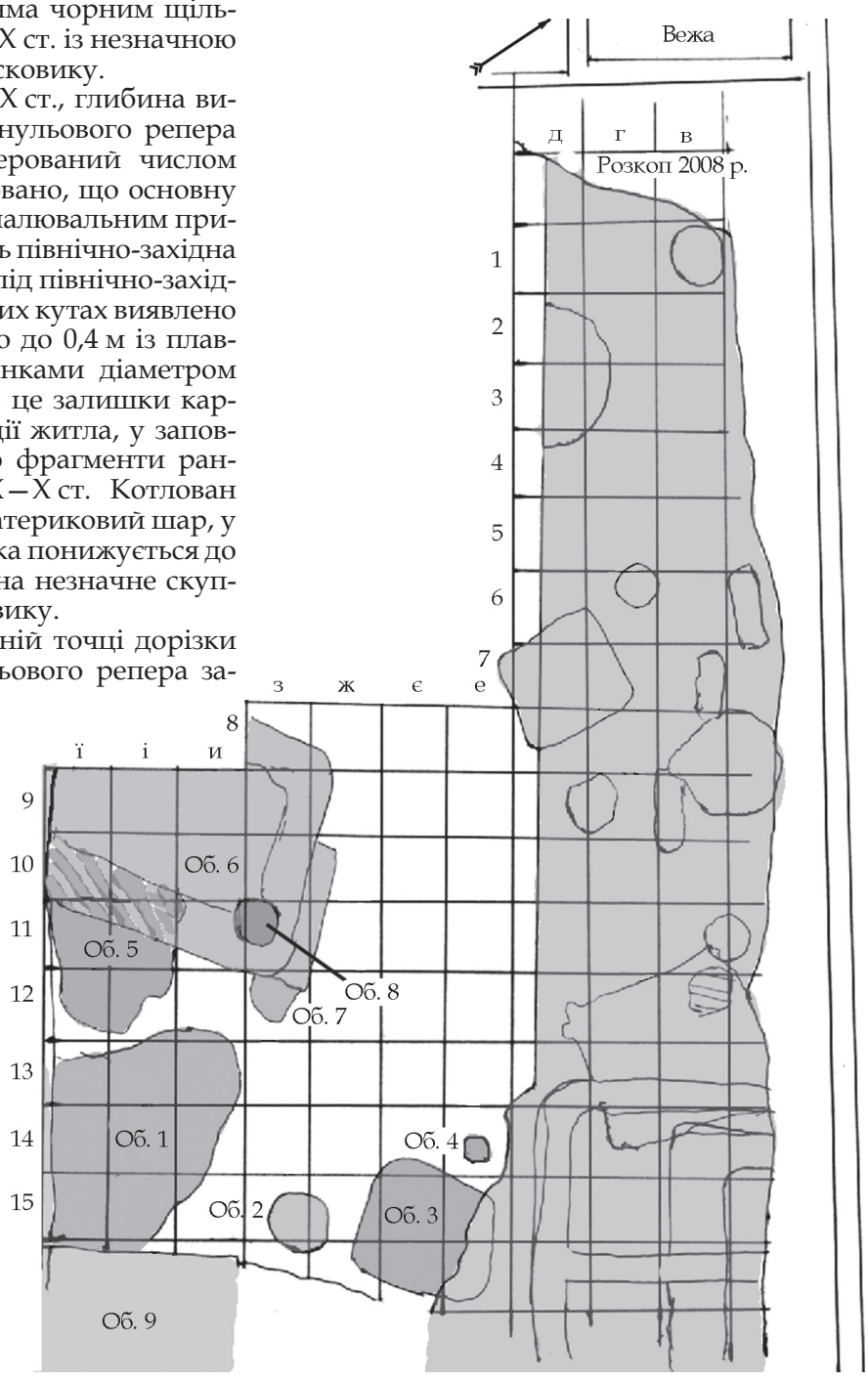

Рис. 1. План розкопаної ділянки з різночасовими об'єктами

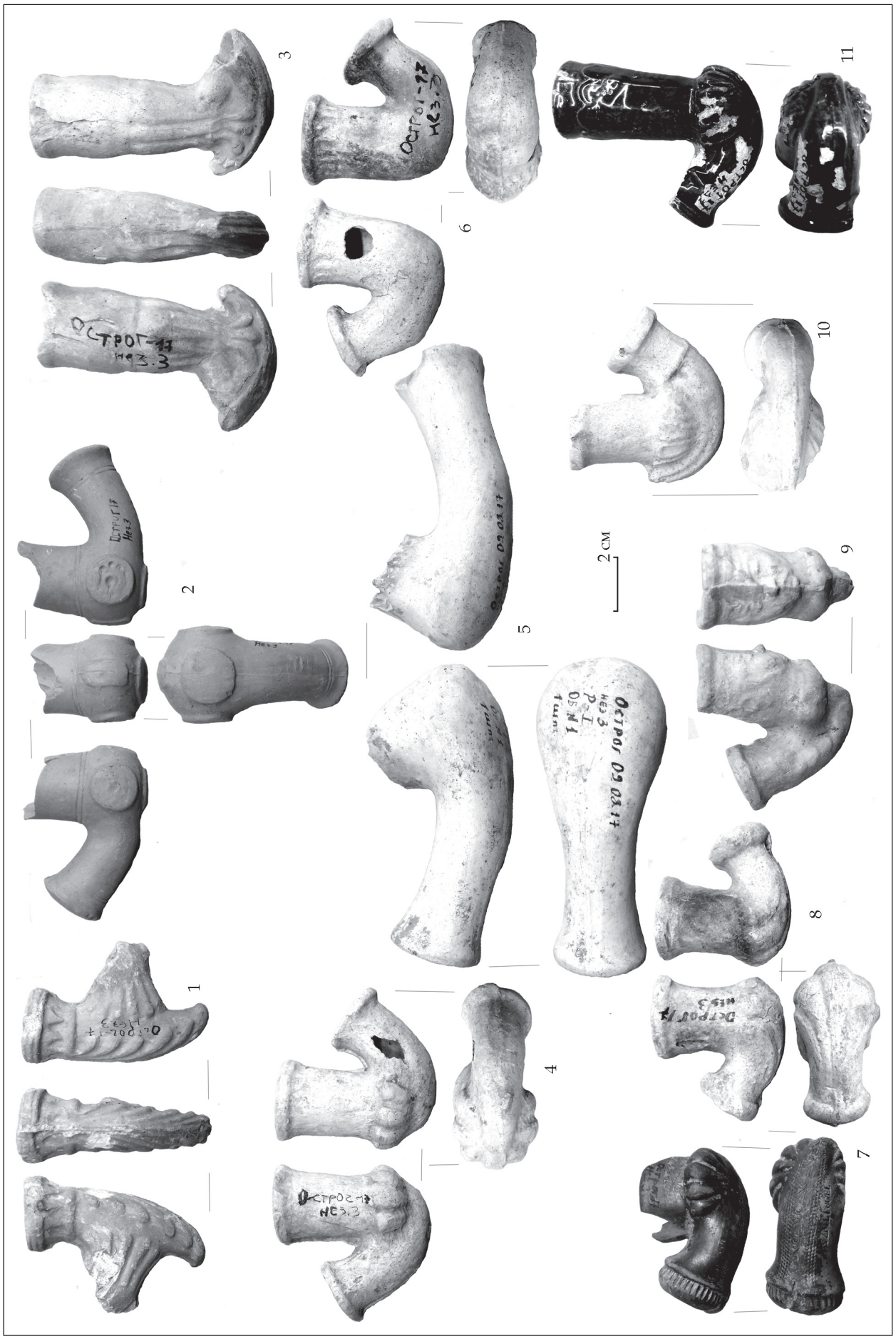

Рис. 2. Люльки пізньосередньовічного Острога

ся за фундаментами викладеними із цегли різних періодів — у переважній більшості широкоформатна із клеймом «М», проте трапляється і пальчатка. За винятком північно-західної, котра викладена із каменю пісковику на піщано-вапняковому розчині, внутрішня сторона обложена широкоформатною цеглою, яка стоїть на торці, по ній помітна піщана штукатурка із товстим шаром побілки. При виборці до долівки зафіксовано 7 лаг, витягнутих із північного заходу на південний схід, дерево майже не збереглося (особливість, що у центральній частині проміжок між ними 1,0 м, а по краях збивається до 0,4 м). Тут виявлено фрагмент кладки (широкоформатна цегла на глиняному розчині), котра лежить у шарі із перевідкладеного суглинку, у якому фіксується значна кількість люльок та кераміки XVIII ст., стратиграфічно помітно, що цей шар почав сповзати у підвал (об'єкт 1) (рис. 2).

Об'єкт 6 зовнішнім розміром 7,5 × 10 м, датований XVII ст., заповнення складає будівельне сміття. Судячи із вибірки, збереглась лише північно-східна стіна, північно-західна — зруйнована. Завал із каменю від неї фіксується у заповненні об'єкту, але оскільки каміння засипане в перемішку із матеріалами, можна стверджувати, що й тоді ж одночасно зруйнована стіна, південно-східну стіну демонтовано орієнтовно у XIX ст., оскільки у цьому місці закладений фундамент об'єкта 5 (XX ст.), де використано пісковикові блоки із кам'яниці, проте вони лежать на глиняному розчині. Південно-західна стінка не простежується, проте, з огляду на інтенсивність будівельного сміття, можна стверджувати, що її зруйнували, коли будувався підвал XIX ст., стінку якого ми бачили паралельно південно-західній стінці розкопу. Долівка у об'єкті фіксується на глибині — 5,0 м. При виборці заповнення у центральній частині зафіксовано вимостку із цегли-пальчатки, котра лежить на сірому ґрунті на глибині. Після подальшої розчистки підлоги зафіксовано, що кам'яницю було споруджено на схилі пагорба, крім того, для її спорудження довелось засипати яр. Після припинення функціонування споруди за первинним призначенням (XVII—XVIII ст.) колишній яр дав присадку, що призвело до завалу стінки у середину споруди.

О. Войтюк

РОЗКОПКИ В РІВНЕНСЬКОМУ ЗАМКУ

Рівненський замок XV—XVII ст. локалізовано за картографічними джерелами, його орієнтовна площа 1,5 га. На його теренах у польові сезоні 2016—2017 рр. проведено розкопки на площі 280 м^2. Встановлено, що у південній частині цієї ділянки (розкоп 1) культурні нашарування були зняті до материка, вірогідно, у 1950-х рр. У розкопах 2 і 3 простежено потужні відклади культурних нашарувань, які сформувались на площі оборонного рову дитинця Рівненського замку.

У процесі дослідження зафіксовано залишки споруди (об'єкт 3), котру у XX ст. частково зруйнувала виробнича споруда (об'єкт 4), яка у комплексі із об'єктом 4а зруйнували культурні нашарування на цій ділянці до глибини 1,0 м.

Проте, вимостка об'єкта 3 консервує частину оборонного рову, відомого за документальними джерелами XVII ст., таким чином, зберігши північну частину рову. Обєкт 2 у комплексі із об'єктами 9 і 10 можуть бути частиною рову і одного із двох мостів, котрі з'єднували дві частини острова у період князів Острозьких. Такі дані, у черговий раз, дозволяють реконструювати оборонну структуру пізньосередньовічного замку на досліджуваній території.

Обєкт 3 у комплексі із об'єктом 6 можуть характеризувати господарську та житлову структуру замкового острова періоду князів Любомирських.

Під час досліджень вдалося зафіксувати ряд об'єктів та непорушений культурний шар, котрий датований хронологічно раніше існування на острові оборонних споруд XV—XVII ст. (рис. 1)

Це насамперед, залишки підземної частини споруди мідного віку (об'єкт 7), у заповнені якої зафіксовано знаряддя із кременю і кераміку віднесену до культур лінійно-стрічкової кераміки та трипільської.

Також важливою є фіксація залишків давньоруського об'єкта 5 із керамічним комплексом типовим для лука-райковецької культури IX—X ст.

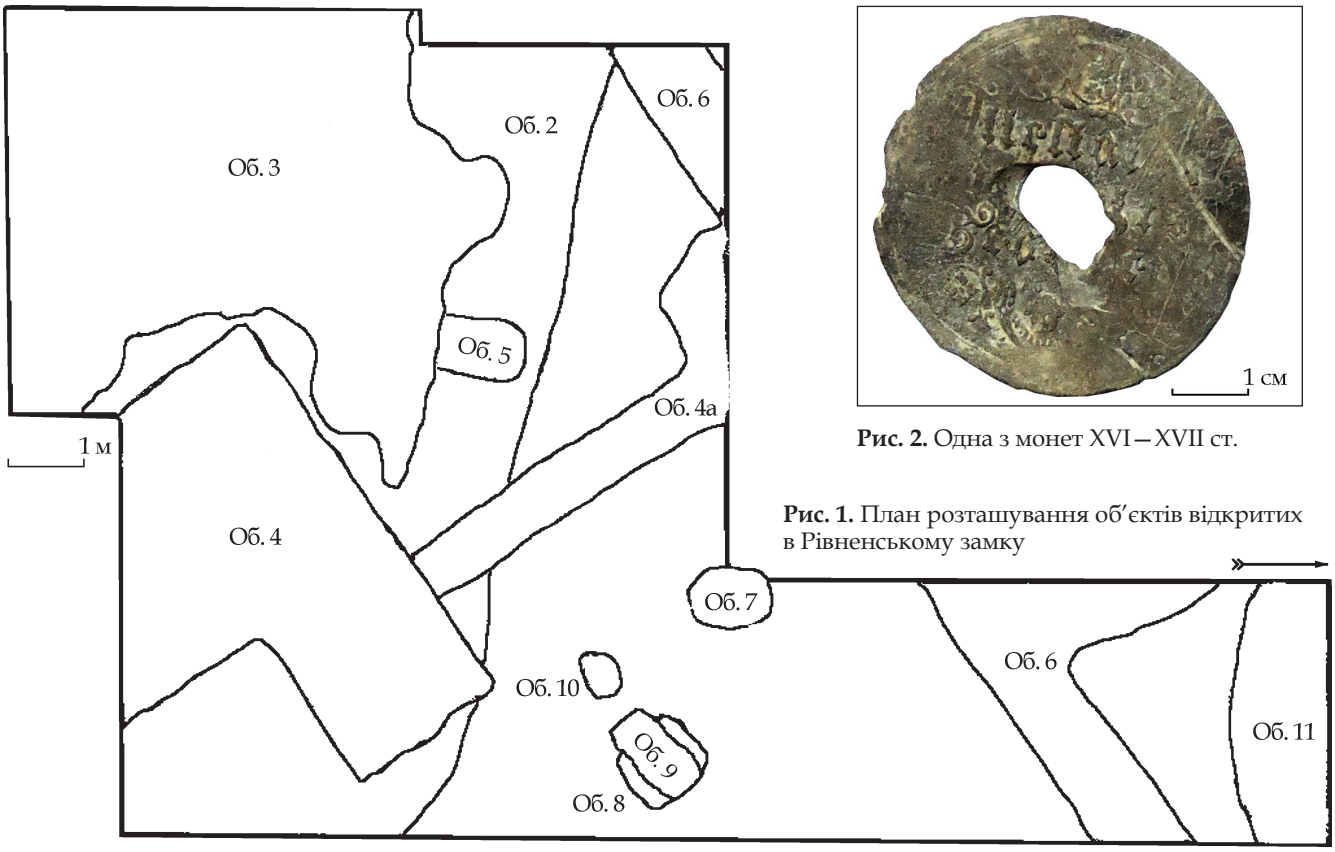

Рис. 1. План розташування об'єктів відкритих в Рівненському замку

Рис. 2. Одна з монет XVI—XVII ст.

Крім того, у культурному шарі зафіксовано значну кількість кераміки датованої XII—XIII ст.

Серед знахідок зібрано досить виразну колекцію глиняного посуду XV—XVII ст., вироби із металів, монети XVI—XVII ст. Відмітимо також артефакти первісної доби — уламки ліпних посудин і вироби із кременю мідного віку IV тис. до н. е.

Проведені археологічні роботи дозволили дослідити нашарування оборонного рову та частини пригородку Рівненського замку, зібрано різноманітні вироби із глини, металів, скла, які свідчать, що рів було прокопано в XV ст., він використовувався як оборонний об'єкт до XVII ст. включно. У першій половині XVIII ст., очевидно, в зв'язку з початком будівництва палацу князів Любомирських, рів було цілеспрямовано засипано, для цього використано не лише ґрунт, але і решітки із жердин і дерев'яні деталі старих споруд.

Ю. Пшеничний

ДО ІСТОРІЇ ОСТРОВА КЕМПА У ДУБНІ

Археологічні дослідження у м. Дубно на території острова Кемпа, де був розташований Спасо-Преображенський монастир, розпочалися з розвідки в 1997 р. В. Д. Гупало і відтоді продовжені В. В. Ткачем та автором. Шурфування і розкопки на пам'ятці відбулися в 2012—2014 рр., наслідком чого стало відкриття фундаментів монастирських келій. У 2016 р. на південному схилі острова за 8 м від південної стіни церкви було закладено розкоп (Р. 2), площею 30 м^2, в ході якого було досліджено 18 поховань монастирського кладовища XVII—XVIII ст. У 2017 р. невеликий розкоп площею 18 м^2 доєднали до східної сторони розкопу 2014 р. (Р. 1) для того, щоб повністю відкрити південну стіну фундаментів келій. Розкоп розділено на сектор 1 (західний) і сектор 2 (східний) з метою

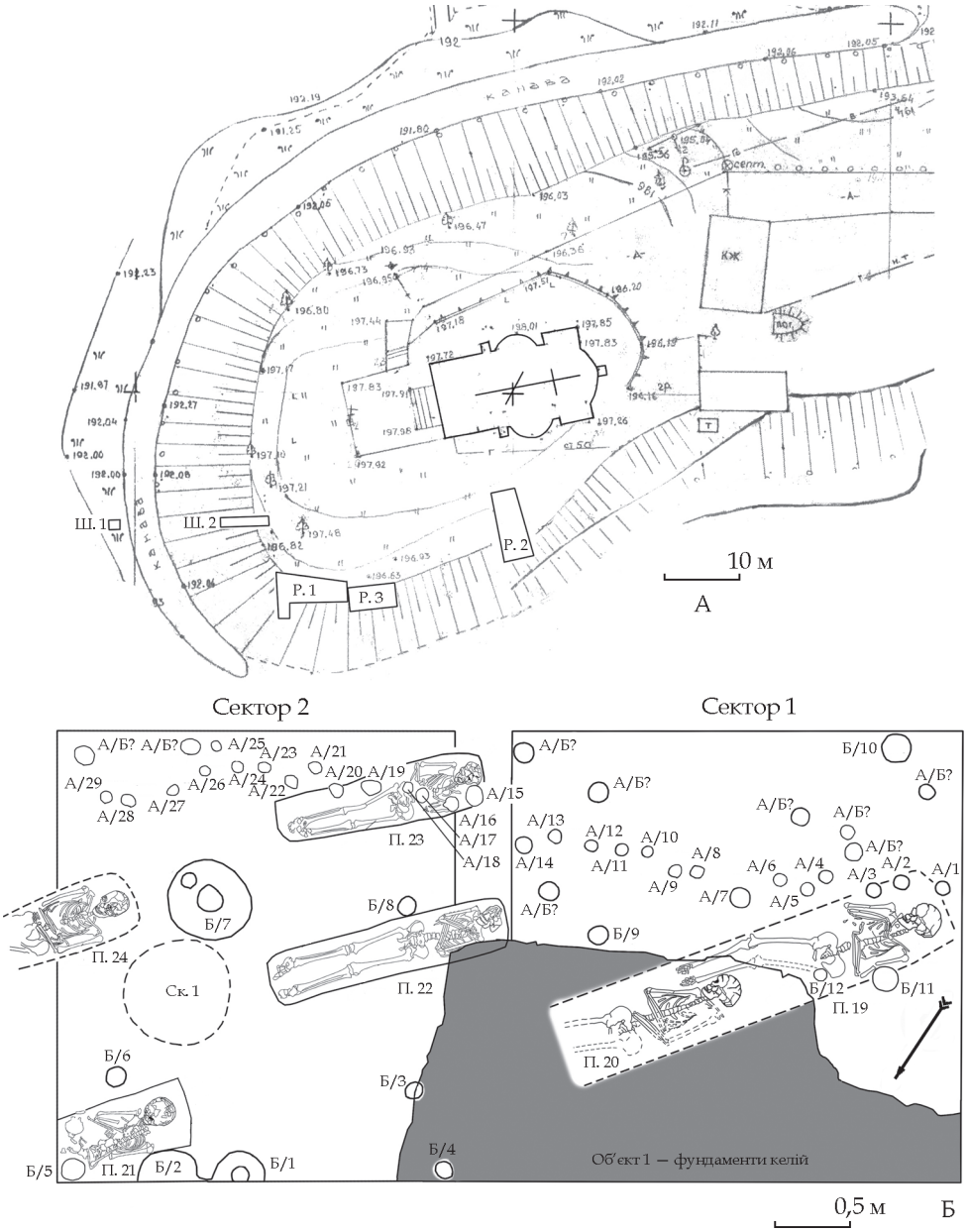

Рис. 1. Дубно: А — план острова Кемпа з позначенням досліджених ділянок (Р. 3 — розкоп 2017 р.); Б — загальний план розкопу 2017 р.

послідовного відкриття та залишення між ними бровки (рис. 1).

Поверхня кам'яного вимосту фундаменту келій була відкрита на глибині 2,7—2,93 м від рівня репера (основа південно-західного кута церкви). Вимост має довжину у межах розкопу — 3,75 м. У південно-східному куті на довжину 2,4 м він утворює бічний виступ від лінії келій на 0,6—0,65 м. Подібний виступ було також виявлено у південно-західному куті фундаменту. Розташування обох виступів по краях прирічкової південної сторони фундаментів дозволяє визначати їх як основи контрфорсів, якими зокрема оснащена і збережена монастирська церква. Загальна довжина південної стіни фундаменту келій становить — 12,2 м.

Східна частина вимосту фундаменту була пошкодженою укріпленням часів Першої світової війни. Зруйнованою виявилася також прибудова у вигляді стінки, що, ймовірно, примикала до південно-східного кута фундаменту і під кутом відходила у бік подвір'я. Поблизу південної стіни було відкрито нашарування, які формувались до та після будівництва мурованих келій, а також після їх демонтажу у першій половині XIX ст. Під насипним шаром від рівня 2,6—2,95 м уздовж південної сторони розкопу залягав смітник у вигляді темно-сірого ґрунту, насиченого вугликами, риб'ячими кістками і лускою, кістками птахів, зрідка ссавців. Смітник позначено як об'єкт 3. Його потужність становила від 0,15 до 0,55 м. Матеріал з нього представлений значною кількістю посуду, металевими виробами, монетами польських королів Яна Казимира та Августа III. Типологічні особ-

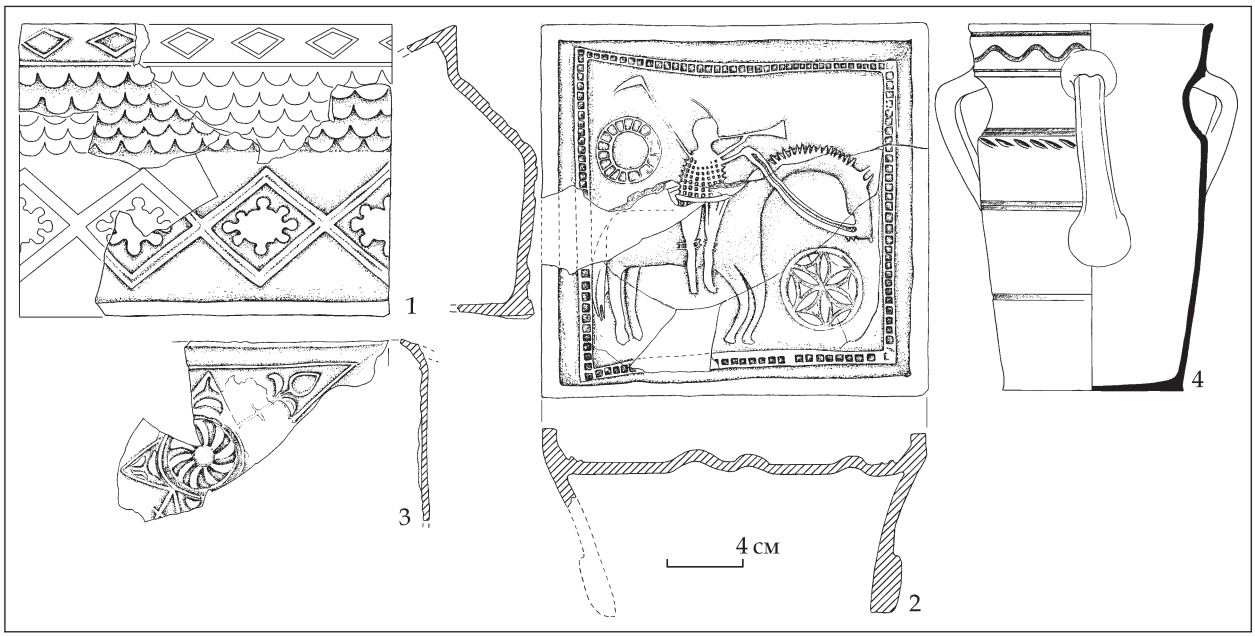

Рис. 2. Дубно, Кемпа, вибірка знахідок XVI—XVII ст.

ливості посуду і монети дозволяють відносити смітник до першої половини — середини XVIII ст. Нижче смітника у західній частині розкопу йшла суглинкова підсипка, потужністю до 0,65 м, яка прилягала до кам'яного вимосту. Під нею залягав пухкий каштановий ґрунт, органічного походження, товщиною до 0,3 м. Нижче йшла підсипка, на якій були виставлені келії. Вона являє собою сірий ґрунт з домішкою вугликів, потужністю до 0,7 м, у нижньому рівні якого містилися значні включення битої цегли, рідше каміння. Тривале омивання цього ґрунту спричинило відкладення добре вираженого прошарку окатаної цегли. Підсипка містила уламки посуду, кахель, металеві вироби XVI — початку XVII ст. На переході до рівня битої цегли знайдено кватрино Вінченцо I Гонзаги герцогства Мантуя, карбованої у 1587—1612 рр. Підсипка залягала на двох прошарках піску, а також між ними. У секторі 2 вони були розділені тонкою смугою гумусованого ґрунту і мали потужністю до 0,25 м, тоді як секторі 1 — до 0,05 м. Підсипний ґрунт на рівні між двох прошарків піску, а також нижній прошарок містили більше десятка розвалів мископодібних та коробчастих кахель (рис. 2: 1—3), фрагменти і розвали посуду XV — початку XVII ст. (рис. 2: 4), уламок глиняного грузила до сітки, монети Сигізмунда II Августа. Крім того, на цій самій глибині (3,8 м) було виявлено фрагменти перегорілих колод діаметром до 0,15 м. Ці спостереження дозволяють сказати, що будівництво келій розгорнулось на ділянці, що сильно підтоплювалась у попередній час. Основа підсипки формувалася із відходів від мурованого будівництва, яке пройшло на острові раніше (побудова церкви), демонтованих і спалених решток дерев'яних споруд, а також чорнозему із суглинком.

Під нижнім прошарком піску від глибини — 4,1 м залягав рідний гумусований ґрунт острова. На цьому рівні уздовж південної стіни розкопу ланцюжком простежувалися плями ямок від паль, заповнених бурим ґрунтом (група ям А). Повну картину вдалося відкрити по зачистці на глибині — 4,2 м. Лінія ямок проходила від фундаменту на відстані 0,5—0,8 м. Всього у межах розкопу до цієї структури віднесено 29 ямок, діаметром 0,07—0,15 м і глибиною від рівня виявлення — 0,2—0,8 м. Відстань між ними становила 0,05—0,25 м. У бровці між секторами простежено, що одна з ямок перерізала прошарки піску, підсипку з прошарками чистого суглинку та прошарок окатаної цегли. Найпізніший матеріал з цих шарів датовано початком XVII ст. Самі шари остаточно сформувалися перед початком будівництва, що дає можливість пов'язати палі із раннім періодом існування мурованих келій. Це підтверджується тим, що їхні сліди не відмічені у каштановому шарі та підсипці суглинку, що прилягали до фундаментів вище. Палі слугували каркасом для конструкції типу тину, який оточував південну стіну фундаментів. Ця огорожа, вірогідно, мала послабити течію річки і завадити підмиву будівлі. Через якийсь час, зважаючи, ймовірно, на слабку ефективність такої конструкції в умовах сильних паводків і течії, фундаменти стали захищати ґрунтовими терасуючими підсипками.

Окрім структури ямок від паль, на тій самій глибині зафіксовано групу стовпових ям, які за стратиграфічними спостереженнями були опущені у гумусований ґрунт і у залягаючий

нижче нього супісок, але перекриті поверху нижнім прошарком піску і підсипкою, що свідчить про припинення їх використання перед будівництвом мурованих келій. Деякі з цих ям могли належати до групи А. За виключенням сумнівних, в окрему групу Б виділено 12 таких ям. У восьми з них була наявна прокопана частина, діаметром від 0,28 до 0,6 м, а глибиною від рівня виявлення — 0,2—1,25 м. Приблизно по середині кожної з цих ям (за винятком ями 2) простежено сліди самих стовпів, які були вбиті значно глибше прокопаної частини і мали діаметр 0,12—0,17 м. У ямі 7 таких стовпів виявилося два. У багатьох ямах вище рівня дна, а також нижче нього структура цих стовпів була збережена. За визначенням завідуючого реставраційною майстернею ДІКЗ м. Дубна Р. П. Чернишевського порода дерева, з якого було виготовлено стовпи, належить до дуба. Стовпи слугували опорами винесеної над водою споруди, яка існувала тут в XVI — на початку XVII ст.

У результаті робіт виявлено значну кількість матеріалів, які належать до XII—XIII ст. Окрім фрагментів посуду з типовим для цього часу валикоподібним профілем вінця, знайдено уламки залізних ножів, ключ, білоглиняне пряслице, фрагмент полив'яної кераміки, невеликий уламок виробу з олов'янисто-свинцевого сплаву, декорованого у техніці зерні.

На глибині 4,15—4,68 м досліджено шість поховань, здійснених способом тілопокладення. Поховання опущені у гумусований ґрунт острова на глибину до 0,3 м. У декількох випадках прослідковано контури могильних ям, відзначено слабкі залишки дерев'яних домовин. Положення — головою на південний захід. Руки складені на животі чи на грудях, зігнуті у ліктеві до ключиці або до плеча. Інвентарю не виявлено, ґрунт із заповнення могильних ям містив переважно кераміку XII—XIII ст., рідше трипільської культури. Два поховання (№ 19, 20) належало дорослим особам, решта (№ 21—24) — дітям і підліткам віком від 6 до 14 років. Становить інтерес положення поховань 19 і 20. У поховання 19 кістки ніг були в колінах дещо зігнуті, а череп поховання 20 знаходився на відстані 1 см від великої гомілкової кістки поховання 19. Стан збереженості кістяків задовільний, але частини деяких з них у різній ступені були знищені пізнішими стовповими ямами, а всі черепи — сильно розтріскані під тиском ґрунту. Рівень залягання поховань співвідноситься із рівнем виявленого поруч у 2014 р. поховання 2, у зв'язку з яким було знайдено два срібних скроневих кільця «київського типу». Зважаючи на це, а також на те, що у заповненні могильних ям відсутня кераміка литовсько-польської доби, появу цих поховань віднесено до XII—XIII ст.

Поміж похованнями 21, 22, 24 на глибині — 4,5—4,6 м у гумусі зафіксовано пляму (Ск. 1) діаметром до 0,8 м, насичену дрібними вугликами, перепаленими кістками тварин і фрагментами кераміки, серед якої вирізняється денце горщика із клеймом у вигляді прямокутника. Появу цього скупчення, вірогідно, слід пов'язувати із певними (тризна, поминки) ритуальними діями стосовно похованих у цьому місці людей.

Гумусований шар навколо поховань включав матеріали XII—XIII ст., що свідчить про формування культурного шару та обжитість острова людьми раніше, ніж тут з'явилося невелике кладовище. У свою чергу це може вказувати на те, що воно належало мешканцям острова, адже за спостереженнями, поховання не поширюються на всю його площу. Невеликі кладовища, які нараховували від одного до кількох десятків осіб, відомі за результатами досліджень, наприклад, Басівкутського городища XI — першої половини XII ст., де на укріпленій площі 0,4 га, окрім слідів наземних будівель, розкопано невеликий могильник на площі 12 × 6 м, що складався із дев'яти ґрунтових поховань. У Пересопниці в урочищі Пастівник давньоруський могильник XII—першої половини XIII ст., на якому відкрито 18 поховань розташовувався на ділянці, де раніше існувало поселення, неподалік невеликої церкви. За матеріалами могильника XII ст., влаштованого поблизу відділеної частини поселення Ліскове (Чернігівщина) на площі близько 0,03 га досліджено 22 поховання. Поховання були розташовані трьома групами, кожна із яких, вірогідно, пов'язана у минулому з житловими комплексами окремих сімей. Інколи, висловлюються припущення, що поблизу подібних кладовищ існували невеликі церкви чи каплиці.

У Дубні на Кемпі постійне слов'янське поселення виникло у XII ст. Це було обумовлено зручністю острова для розбудови тут приміської садиби та, очевидно, оборонними перевагами. Потужні підсипки XVI—XIX ст. та збережений до цього часу мурований храм не дозволяють провести дослідження центральної частини, де могли б зберегтися залишки споруд близьких за часом до могильника. Натомість міркувати про характер поселення і соціальну приналежність його мешканців можна поки що, лише на основі знахідок із культурних шарів, а також із поховання 2 (2014 р.). Добірка імпортів свідчить про те, що група проживаючих тут осіб не була бідною. Припущення про те, що заселити таке своєрідне, зокрема незручне для зайняття сільським господарством, урочище поблизу міста, могли рядові мешканці — маловірогідне.

В. Самолюк, О. Войтюк, А. Марчук

ДОСЛІДЖЕННЯ КРИПТ КОСТЕЛУ БЛАГОВІЩЕННЯ ПРЕСВЯТОЇ ДІВИ МАРІЇ У смт КЛЕВАНЬ

Дослідження проводились у найбільшій, центральній крипті костелу Благовіщення Пресвятої Діви Марії римсько-католицької церкви Луцької дієцезії у смт Клевань Рівненського р-ну. Розміри крипти 6,0 × 9,15 м, висота від склепіння до підлоги — 4,61 м; вона кутами орієнтована за сторонами світу. До входу у крипту ведуть сходи облицьовані деревом. У протилежній від входу частині зафіксовано «престол», пошкоджений і оштукатурений. Під бічними стінами розміщені приступки шириною 0,45 м. Стінки і приступки штукатурені цементним розчином, нанесеним сюди під час останнього ремонту (згідно паспорта пам'ятки: «За час свого існування будівля костелу реставрувалась в 1747, 1830, 1901 рр. Консерваційні роботи проводились в сімдесятих роках двадцятого століття»).

На момент обстеження зафіксовано, що у підлозі крипти прокопано дві грабіжницькі ями неправильної форми, розмірами 0,6 × 0,7 і 0,7 × 1,0 м. Викиди супіску розкидані по території крипти, крім того, серед будівельного сміття виявлені тваринні кістки і значну кількість людських.

Після виносу будівельного сміття і ґрунту відкрито залишки підлоги, яка збереглась тільки у привівтарній частині. Підлога вистелена широкоформатною цеглою-пальчаткою розмірами 6,5 (7,0) × 21,5 (22,0) × 29,0 (30,5) см, котра покладена на розчин (пісок із крупними фракціями опоки), такий тип розчину схожий до «цем'янкового» (побутував у період Київської Русі). Після розчистки підлоги виявлено ряд западин, котрі атрибутовано як могильні ями. Також зафіксовано, що грабіжницькими ямами зруйновані частини кістяків. Така ситуація зумовила потребу виборки поховань з метою подальшого перепоховання.

У результаті досліджень зафіксовано 18 не порушених поховань (рисунок). Вони фіксуються на глибині 0,8—1,2 м від рівня відлоги.

Із них — два дитячі (віком від 2 до 8 місяців); три жіночі (віком від 20 до 70 років) та 13 чоловічих (віком від 40 до 60 років); три (в тому числі одне дитяче) орієнтовані захід—схід (№ 11, 12, 16), решта схід—захід. Орієнтація захід—схід свідчить про духовний сан небіжчика, про що можуть свідчити і залишки одягу священників (орнати).

На частині кістяків збереглись залишки одягу (за винятком № 6, 11, 18). Варті уваги два поховання (№ 3 і 5) на кістяках, яких збереглись поперечні нашивки, плетені із металічної (срібної?) нитки, що може свідчити про належність осіб до князівського роду. На трьох кістяках (№ 1—3) збереглись пояси, що у черговий раз свідчить про заможність власників. Три кістяки (№ 4, 5, 9) у районі пояса мають дерев'яні розарії (намисто із хрестиками та медальйонами), що свідчить про високу релігійність власників.

Залишки трун фіксуються у всіх похованнях за винятком одного дитячого (№ 11), практично всі були оздоблені бронзовими і залізними цвяхами.

Отже, можна зробити наступні висновки. Початково труни з похованнями розміщувались у крипті на підлозі, котра була викладена із цегли-пальчатки. Інтенсивне використання подібної цегли припадає на XV—XVI ст., що збігається із датою про першу згадку костелу. У 1589 р. князь Юрій Іванович Чорторийський перейшов у римсько-католицьку віру. У 1610 р. він будує у Клевані костел і плебаню (фару), освячений лише у 1637 р. У 1747 р., внаслідок пожежі, костел був пошкоджений. Коштом княжни Ізабелли храм відновлений (згідно паспорта пам'ятки архітектури). Цілком логічною буде теза, що якраз після цього ремонту труни захоронено у підлозі крипти. Цим пояснюється наявність цегли у кількох могильних ямах.

Наступний ремонтний етап припадає на 1830 р. (згідно паспорта пам'ятки архітектури), під час якого змуровано бічні приступки. На користь цього свідчать наступні факти: поховання 4, 10, 17 потрапляють під приступку; приступка мурована на цементовому розчині із цегли-пальчатки (такого ж формату, що й у підлозі), крім того, серед цегли трапляються фрагменти черепиці («бобровий хвіст»), котра побутувала у XIX ст.

У XX ст. костел перебуває у запустінні, тоді до крипти потрапляє значна маса сміття. У період незалежної України крипту періодично навідують «чорні археологи», котрі руйнують ряд поховань.

Загалом виявлено, що в усипальниці знаходились рештки, як мінімум 28 осіб, вісім з яких — діти до 3 років, одна дитина — 6—8 років, п'ять — жінки від 20 до 80 років (середній вік смерті — 48,5 р.), 13 — чоловіки віком від

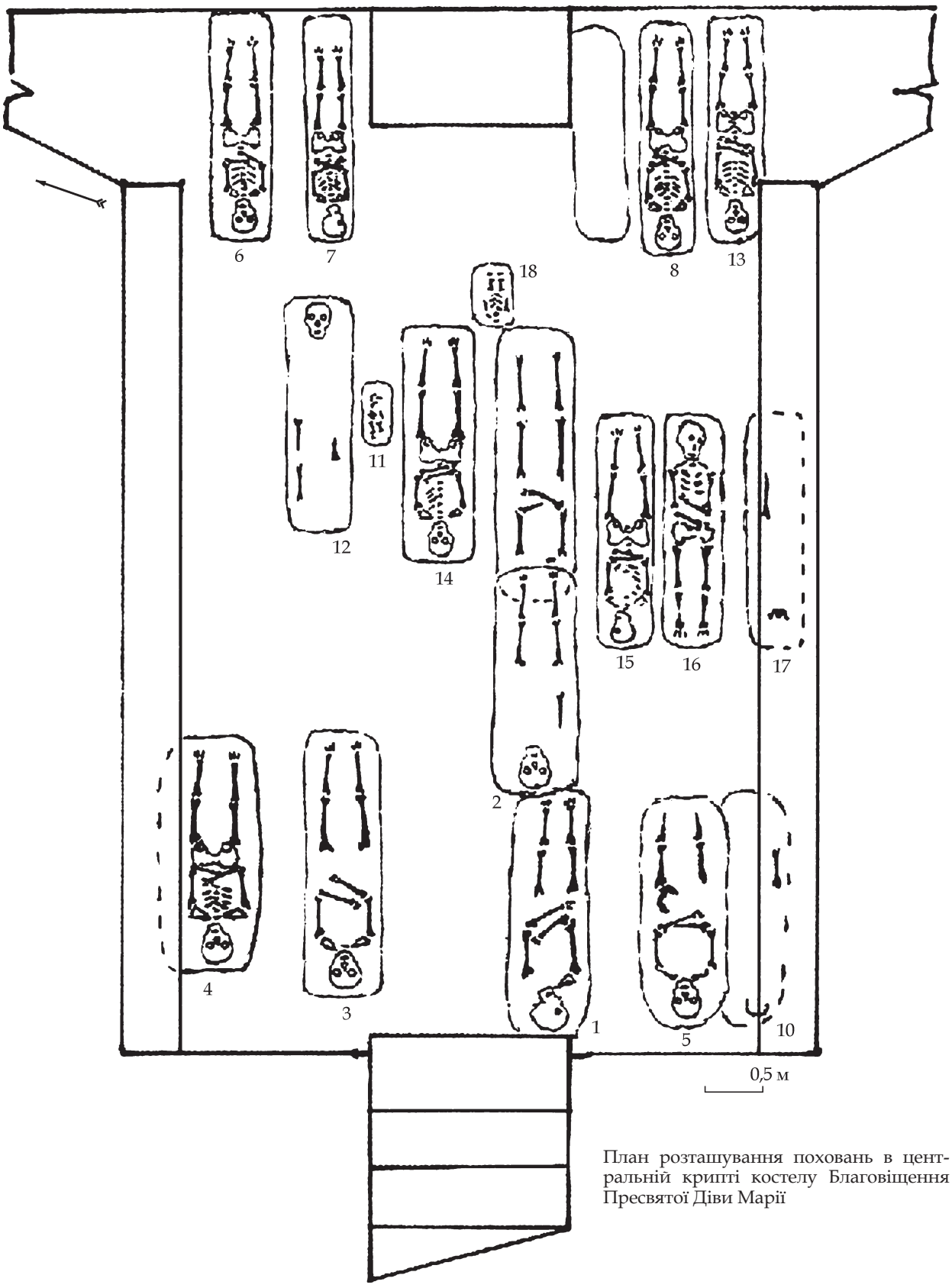

План розташування поховань в центральній крипті костелу Благовіщення Пресвятої Діви Марії

20 до 60 років (середній вік смерті — 40 років). В одному випадку стать та вік визначити не вдалося внаслідок повного руйнування кісток.

Висока частота визначення так званих генетичних аномалій в дослідженій групі людей, а також ідентичні морфологічні риси дозволяють говорити про тісні родинні зв'язки між індивідами, похованими в дослідженій усипальниці, що дозволить провести не лише генетичну, але й морфологічну ідентифікацію поховань.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Л. Білинська, О. Білинський, А. Деміна

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Співробітниками ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України за участі Сумського обласного краєзнавчого музею проводилися розвідки на земельних ділянках при їх відведенні юридичним та фізичним особам на території Сумської обл. Також проводились обстеження з метою встановлення меж вже відомих археологічних об'єктів і пам'яток та робота по виявленню нових об'єктів археології на території області. У цьогорічних розвідках було виявлено та обстежено два нових археологічних об'єкти, представлені поселенням та городищем.

Під час обстеження земельної ділянки площею 2,00 га, що відводиться для ведення особистого селянського господарства на території Запсільської сільської ради Краснопільського р-ну Сумської обл. було виявлено **поселення Запсілля 4** доби бронзи — ранньозалізного віку. За архівними даними в радіусі не менше 2 км від ділянки відомі: пам'ятка археології місцевого значення багатошарове поселення Запсілля та виявлені у 2014 р. група зольників біля с. Запсілля і поселення 6 біля с. Велика Рибиця.

Ділянка розміщена за межами с. Запсілля на захід — північний захід від його західної околиці, на полі, яке багато років використовують для вирощування сільськогосподарських культур. Поле займає північну частину і край останця у заплаві правого берега р. Псел, повторюючи його обриси. Висота останця над заплавою 2—5 м. Обстежувана ділянка розташована ліворуч ґрунтової дороги, що перетинає поле з південного сходу на північний захід, має невеликий ухил у північно-східному напрямі. На території ділянки та суміжній їй з північного заходу території було закладено 6 шурфів, розташованих у два ряди паралельно ґрунтовій дорозі, що неподалік спускається з останця у заплаву.

У всіх шурфах простежені шари представлені темно-сірим ґрунтом потужністю від 0,25 до 0,45 м та прошарком суглинку з вкрапленням сірого ґрунту (0,1 м), материк — глина або світлий пісок на глибині 0,4—0,6 м від сучасної поверхні. Культурний шар (0,25—0,45 м) чітко не виражений, у верхній частині на глибину до 0,3 м пошкоджений оранкою.

Під час шурфування на території вказаної ділянки та суміжній їй з північного заходу території у чотирьох шурфах (3—6) у шарі потужністю 0,25—0,45 м, пошкодженому оранкою, було виявлено фрагменти ліпного посуду доби бронзи — раннього залізного віку та гончарного посуду XVIII—XX ст. Насиченість культурними рештками у шурфах слабка, нерівномірна. У межах самої ділянки розташовані шурфи 1, 2, 6. Більша насиченість культурного шару знахідками у шурфах 3 і 5, розташованих ближче до краю останця, порівняно з шурфами 4 і 6, де виявлені поодинокі фрагменти ліпного посуду, може вказувати на наявність на північний захід від ділянки об'єкту археології, до периферійної та охоронної зон якого потрапляє північно-західна частина обстежуваної ділянки. На користь цього свідчить присутність підйомного матеріалу, який було зібрано на поверхні на північний захід від ділянки, на краю останця. Підйомний матеріал представлений дрібними невиразними фрагментами ліпного посуду та гончарного посуду XVIII—XX ст.

Городище поблизу с. Малий Висторопь Лебединського р-ну Сумської обл. описане як «Городецький Яр» в урочищі Високе у матеріалах XII археологічного з'їзду. Надалі, наскільки зараз відомо, пам'ятка не обстежувалася дослідниками. Цьогоріч вдалося розшукати і обстежити городище та за допомогою GPS-модулю виміряти площу укріплення. Городище займає мис плато лівого берегу р. Легань, який утворився між двох відгалужень Городищенського яру. Висота майданчику над дном яру сягає близько 40 м. Городище має майже квадратну форму із рівною поверхнею вкритою лісом. Загальна площа пам'ятки 2,04 га. Із напільного, північно-західного боку городище захищене ровом шириною до 7 м та глибиною до 3 м і валом до 4,5 м висотою (з дна рову). Майже біля

західного кута майданчика, праворуч від середини перешийка, що з'єднує мис з плато, влаштовано в'їзд на городище 3 м завширшки (між вершинами валу — 6,5 м). Ліворуч від в'їзду висота валу — 1,5 м, а праворуч — 2,3 м. Поверхня пам'ятки вкрита лісом та пошкоджена грабіжниками. Площа городища та виявлені у відвалі однієї з ямок невиразні стінки ліпного посуду дають підстави датувати укріплення скіфським часом.

Д. Гречко, Ю. Берест, О. Коротя, О. Крютченко,
Є. Осадчий, Ю. Пуголовок, О. Шапорда

РОЗВІДКИ НА СУМЩИНІ

Більською експедицією ІА НАНУ спільно із співробітниками ІКЗ «Більськ» та Охтирського міського краєзнавчого музею було досліджено групу поселень у північній частині Більського археологічного комплексу (Охтирський р-н) та городище Зарічне 2 (Тростянецький р-н).

Поселення Куземинські Ставки 1. Виявлено у 2009 р. експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Знаходиться в межах захисних споруд Великого укріплення Більського городища (рис. 1). Пам'ятка розміщується на пониженні мисоподібного виступу, утвореного балкою-водозбором правого берега р. Суха Грунь. Із півночі поселення обмежується оборонною лінією Великого укріплення Більського городища. Із заходу — невеличким залісненим виярком. Із решти сторін — крутими схилами правого берега балки-водозбору та утворених у ній штучних водоймищ. Максимальна висота над долиною балки-водозбору — 6 м. Площа пам'ятки становить близько 2,3 га. Територія поселення щорічно руйнується в ході сільськогосподарських робіт.

Шурф 1 було закладено на південь від північної ділянки оборонних споруд Великого укріплення. Розміри шурфу, який було орієнтовано по сторонах світу, становлять 1 × 1 м. У орному шарі було виявлено фрагмент стінки ліпного горщика, фрагмент амфори та два фрагменти печини. У непорушеному чорноземному культурному шарі було знайдено фрагмент вінця ліпного горщика з проколом, два фрагменти бортиків чорнолискованих ліпних мисок, тринадцять уламків стінок ліпних посудин, фрагмент кварцитової зернотерки, кілька кісток тварин та фрагмент червоноглиняної амфори. Потужність культурного шару на ділянці пам'ятки, де закладено шурф, становить 0,6—0,7 м. Матеріали датуються в межах другої половини VI—V ст. до н. е.

Підйомний матеріал представлений двома фрагментами вінець ліпних горщиків, які прикрашені проколами та наліпним валиком з пальцевими вдавленнями нижче краю вінець, фрагмент ручки червоноглиняної амфори, пращевим каменем з пісковику, фрагментом залізного виробу (шило?) з прямокутного у перетині залізного прута, залізним дволопатевим втульчатим наконечником стріли.

Особливої уваги заслуговує фрагмент стінки горщика (?), виготовленого на гончарному крузі. На зовнішній частині поверхні уламок прикрашений ритованим орнаментом, що складається з багаторядної хвилі. Формувальна маса фрагменту досить якісна, не містить значних домішок, при візуальному огляді помітні лише домішки піску. Із огляду на специфічне декорування та якість формувальної маси, які напряму пов'язані із використанням гончарного круга, датування цієї знахідки вкладається в межі VIII—X ст. Знахідка фрагменту подібної кераміки для цієї території є важливою ознакою для пошуку поселень цього часу, які лишаються ще не достатньо вивченими у цьому мікрорегіоні, а тому подальші роботи на цій пам'ятці мають перспективу.

Поселення Куземинські Ставки 2. Виявлено експедицією ІКЗ «Більськ» у 2015 р. Розміщується на лівому березі мисоподібного краю плато балки-водозбору правого берега р. Суха Грунь, в долині якої утворено штучні водоймища (рис. 1). Висота над рівнем долини балки-водозбору — 10 м. Площа поселення становить близько 4,0 га. Пам'ятка щорічно руйнується в ході сільськогосподарських робіт.

Шурф 1 розташований за 82 м на південний схід від краю гатки, якою сформовано перший із ставків. Розміри шурфу, який було орієнтовано по лінії північ—південь, становлять 2 × 1 м. У культурному шарі було виявлено фрагмент вінця ліпної корчаги

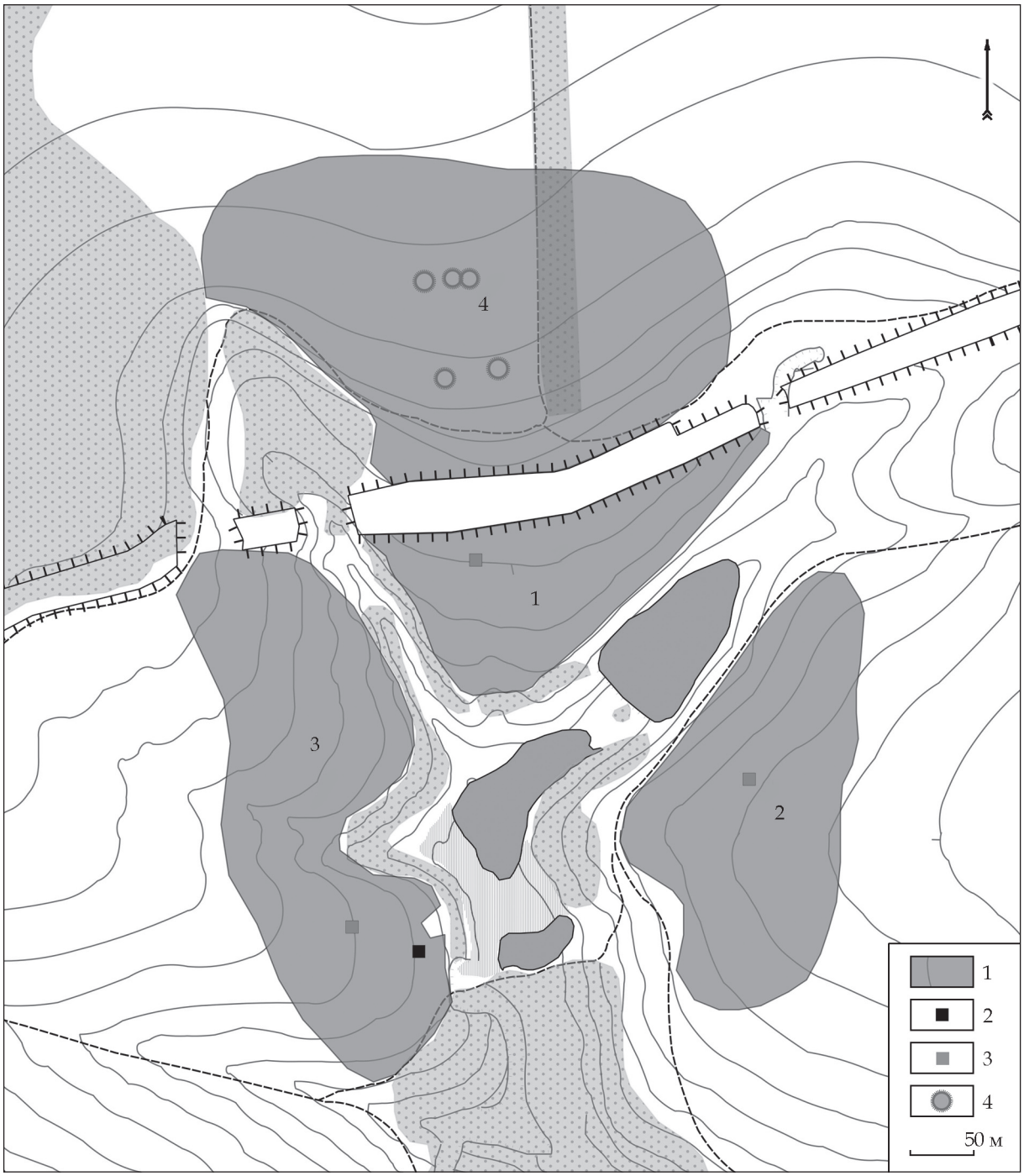

Рис. 1. Куземинські Ставки, Охтирський р-н, пункти 1—4

скіфського часу, фрагмент ручки античної амфори, а також фрагменти гончарного посуду, деталь залізної скребачки для коней, фрагмент залізного виробу (частина засува для дверей?) і залізна підкова для каблука з двома шипами для кріплення Нового часу Потужність культурного шару становить близько 0,9 м.

Підйомний матеріал репрезентований фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Масово траплявся матеріал Нового часу (гончарна кераміка, вироби із заліза, серед яких виділяється фрагмент ножа). Також було виявлено дві монети, карбування яких датований 1854 та 1866 рр. Згідно карти XIX ст. на даній території розташовувався «х. Новоселовъ».

Поселення Куземинські Ставки 3. Виявлено експедицією заповідника «Більськ» у 2015 р. Розміщується на пологому схилі плато в бік балки-водозбору правого берега р. Суха Грунь (рис. 1). Із півночі пам'ятка впритул підступає до оборонної лінії Великого укріплення Більського городища. Із північного сходу та півдня — залісненими виярками. Зі сходу — схилом балки, в долині якої утворе-



Рис. 2. Городище Зарічне 2, Тростянецький р-н

но штучне водоймище. Із заходу природні рубежі відсутні. Висота ділянки над рівнем долини балки-водозбору коливається від 1 до 14 м. Площа поселення становить близько 5,1 га. Пам'ятка щорічно руйнується під час сільськогосподарських робіт.

Шурф 1 було закладено на захід від берега другого ставка. Розміри шурфу, який було орієнтовано по сторонах світу, становлять 1 × 1 м. Знахідки представлені фрагментами стінок ліпного посуду, уламком стінки червоноглиняної амфори, шматками глиняної печини та кістками тварин. Потужність культурного шару становить близько 0,7 м.

Підйомний матеріал репрезентований фрагментами ліпної кераміки (фрагменти стінок, вінця та два уламки денець). Виявлені у шурфі та зібрані на поверхні поселення матеріали датуються в межах другої половини VI — IV ст. до н. е.

Поселення Куземинські Ставки 4. Виявлено вперше. Розташоване впритул до зов-

нішнього боку захисних споруд Великого укріплення Більського городища, безпосередньо за ровом (рис. 1). Із південно-західної сторони обмежене залісненим виярком. Із решти сторін природні рубежі відсутні. Площа поселення становить близько 7,8 га. Пам'ятка щорічно руйнується під час сільськогосподарських робіт.

На поверхні поселення зафіксовано 5 зольників, які розміщуються у два ряди. При обстеженні даної ділянки була виявлена значна кількість підйомного матеріалу. Серед знахідок виділяються фрагменти вінець ліпних горщиків, які прикрашені пальцьовими вдавленнями та проколами нижче краю вінець; фрагменти бортиків чорнолискованих ліпних мисок та черпаків без орнаменту; глиняне конусоподібне пряслице зі зрізаною верхівкою. Виявлений матеріал дозволяє говорити про існування на даній території поселення, яке попередньо можна зарахувати до VI—V ст. до н. е.

У Тростянецькому р-ні оглянуто городища поблизу с. Зарічне. Основна увага була зосереджена на другому укріпленні.

Городище Зарічне 2 розташоване за 1,2 км на захід від західної околиці села Зарічне Тростянецького р-ну. Займає мис правого корінного берега р. Ворскла, утворений долиною річки та довгим яром. Висота над рівнем заплави близько 40 м. Вперше дані про городище були опубліковані архієпископом Філаретом (Гумілевським). Він ототожнював пам'ятку з Лосицьким острогом, відомим за документами середини XVII ст. Городище згадує М. Фукс під назвою Боголюбівське, умовно відносячи його до кола старожитностей доби раннього заліза. У 1938 р. П. М. Третьяков провів роботи на пам'ятці. У 1999 та 2000 рр. Ю. М. Берест та Є. М. Осадчий здійснили зачистку стінок валів городища. Із 1999 р. Є. М. Осадчий та О. В. Коротя зняли кілька топографічних планів городища у тому числі із застосуванням електронного тахеометра.

Городище має форму наближену до неправильного трикутника (рис. 2). Мис перегороджений трьома рядами укріплень, що складаються з рову та валу, схили мису частково ескарповані. Загальні розміри городища — 320 × 145 м, орієнтовна площа — 3 га. Перша лінія укріплень складається з рову шириною 6 м та глибиною 1 м і валу шириною 5 м та висотою близько 1 м. Розміри першої частини 85 × 30 м. Друга лінія укріплень складається з рову шириною 8 м та глибиною 1,4 м і валу шириною 6 м та висотою 1,3 м. У південній частині рів переходить у ескарп, прокладений на 3 м нижче рівня майданчика городища. Північний схил мису ескарпований. Розміри другої частини — 80 × 90 м. Третя частина укріплена ровом шириною 15 м та глибиною 2—2,5 м і валом шириною 20 м та висотою 3 м. По периметру проходить вал висотою 0,7—1 м и шириною 3—4 м. Біля західного схилу знаходиться яма діаметром 13 м і глибиною 3 м.

На території головного двору, за третьою лінією укріплень, було закладено шурф розмірами 1 × 1 м, орієнтований по сторонах світу (рис. 2). У культурному шарі, потужністю 0,3 м, було виявлено три стінки ліпних горщиків роменської культури та один фрагмент стінки ліпної посудини скіфського часу. Третя лінія укріплень, як показали попередні дослідження, відноситься до раннього середньовіччя, а дві перші, судячи з планування сусідніх городищ (Зарічне 3, Сосонка 2 ы 3), можуть відноситись до скіфського часу, хоча слідів культурного шару у оголеннях між першою та другою лінією укріплень не виявлено. Можна попередньо зарахувати городище до так званих «сховищ», або тих, що використовували дуже короткий відтинок часу.

Розвідки дозволили відкрити нові об'єкти та уточнити дані про вже відомі археологічні пам'ятки. Дослідження старожитностей раннього залізного віку на території Сумщини планується продовжити.

Д. Каравайко, О. Плаксіна

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ НА СЕЙМІ

Починаючи з 2012 р., сумісними зусиллями Інституту археології (Д. В. Каравайко) та Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль (С. В. Тупік, О. В. Плаксіна) проводяться дослідження на пам'ятках раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. За цей час обстежено близька 20 укріплених поселень, знято їх детальні топог-

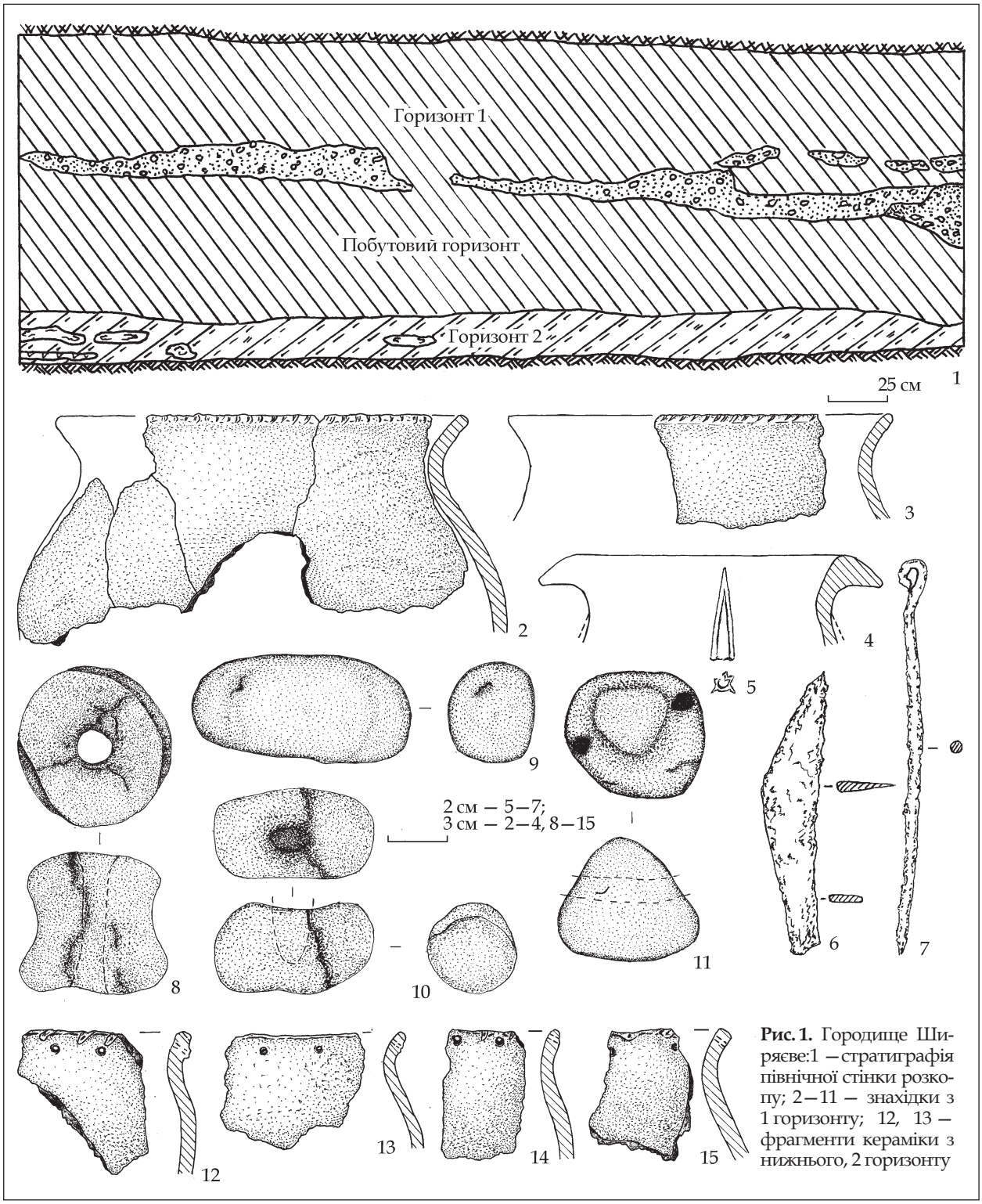

Рис. 1. Городище Ширяєве:1 — стратиграфія північної стінки розкопу; 2—11 — знахідки з 1 горизонту; 12, 13 — фрагменти кераміки з нижнього, 2 горизонту

рафічні плани. У звітний сезон розпочато розкопки городища Ширяєве. Добрий стан збереженості пам'ятки, її широкий хронологічний діапазон (VI—IV ст. до н. е.), є тими факторами, що обумовили актуальність та спонукали до проведення досліджень.

Пам'ятка розташована 1,1 км на південний схід від околиці села Ширяєве та на схід від с. Старі Гончари. Одним з перших городище обстежив І. І. Ляпушкін. Він же встановив, що з напільного боку знаходиться велике селище.

У 1948—1949 рр. невеликі розкопки на городищі провів Д. Т. Березовець, а в 1950 р. — В. А. Іллінська. За приблизними підрахунками загальна досліджена площа склала 296 м^2.

Городище займає мис, а точніше останець, правого берега р. Сейм, русло якого віддалено на 6 км. Укріплена частина невелика — всьо-

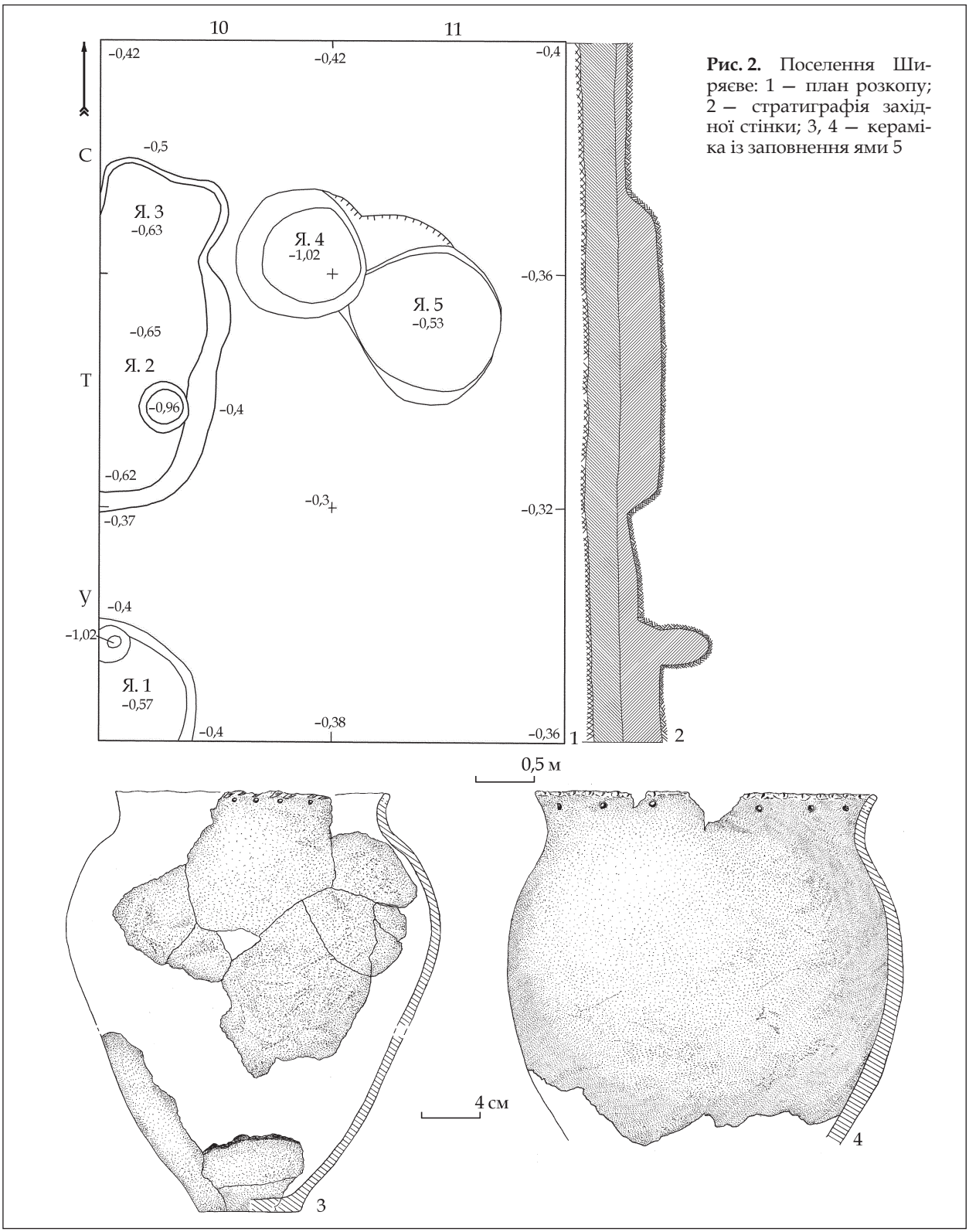

Рис. 2. Поселення Ширяєве: 1 — план розкопу; 2 — стратиграфія західної стінки; 3, 4 — керамі-ка із заповнення ями 5

го 0,4 га. Від поля вона відділена широкою та глибокою улоговиною. Північно-західний схил підрізано, а на його верхівці влаштовано вал, який на сьогодні має висоту 2 м. У бік заплави відходять дві відносно пологі стрілки. Східна додатково укріплена валом та ровом. На верхівці майданчику, навпроти цієї стрілки, в давнину існував вал, залишки якого дослідила В. А. Іллінська в 1950 р. На південній стрілці та південно-східному схилі простежуються залишки ескарпу.

Невеликий розкоп площею 40 м^2 закладено майже в центрі майданчику. Потужність культурного шару складала 1—1,4 м на різних ділянках. За своєю консистенцією шар нагадує заповнення зольників. Стратиграфічно виді-

ляються два житлові горизонти, розділені між собою потужним прошарком з побутовим сміттям (рис. 1: 1). Перший горизонт фіксувався до глибини 0,6—0,7 м. На цьому рівні, в південній та північних частинах розкопу, виявлено залишки двох стін наземної споруди (споруд) у вигляді скупчення та завалів перепаленої глини і обмазки з відбитками прутів. У районі завалів стін фіксувалися прошарки білої глини, яка є конструктивною частиною житла. Велика кількість каміння різного розміру свідчить про його використання при будівництві. Стіни будівлі було орієнтовано точно по лінії схід—захід. У випадку, якщо обидві стіни належать одній споруді, її ширина досягала 6 м.

Кераміка верхнього горизонту представлена середньопрофільованими горщиками, прикрашеними різноманітними вдавленнями по краю вінця, рідше проколами (рис. 1: 2—3). У тісті домішки піску та дрібної жорстви. Інколи використовували шамот. Серед іншого посуду уламки кубків та корчаг із залощеною поверхнею, миски, фрагменти мініатюрних посудин. Чисельними є знахідки глиняних грузил та хлібців різноманітних форм (рис. 1: 8—11). Глиняні грузила є більш характерною знахідкою на пам'ятках лісової юхнівської культури, а от для лісостепових поселень скіфського часу вони не властиві. На останніх широко відомі так звані конуси з горизонтальним отвором. За весь час досліджень Ширяєвського городища знайдено лише один такий виріб (рис. 1: 11).

У нижній частині першого горизонту знайдено кілька глиняних пряслиць, залізні ніж та шпильку з петлеподібною голівкою, бронзове вістря стріли V ст. до н. е. (рис. 1: 5—7). Дату горизонту визначено за фрагментом амфори з грибоподібним вінцем (рис.1: 4), що побутувала не раніше другої—третьої чверті IV ст. до н. е.

Із глибини 0,65—0,7 м до 1 м залягав шар без залишків об'єктів, насичений кістками тварин та фрагментами кераміки. Кераміка представлена слабопрофільованими горщиками, прикрашеними проколами та пальцево-нігтьовими вдавленнями (рис. 1: 12—13). У верхній частині цього горизонту, відмітимо знахідку вінця горщика, що за профілем та орнаментом належить юхнівській культурі. Серед інших речей — глиняні грузила, «хлібці», пряслиця. Нижня частина культурного шару також насичена камінням, найближчі виходи якого відомі за 10 км від поселення.

Другий житловий горизонт потужністю 0,2—0,3 м залягав безпосередньо над материком. Він являв собою плямистий золистий супісок з прошарками глини та деревинного тліну. У південній частині розкопу фіксувався завал стіни (?) у вигляді скупчення каміння, перепаленої глини, залишків обмазки стін, прошарків білої глини. Розчищено господарську яму, що увійшла в розкоп на половину. Глибина її 1 м, діаметр 0,8 м. Крім того, на рівні материка, вибрано ще ряд ям від стовпів різних за розмірами й глибиною. Знахідок, в порівнянні з верхнім шаром, значно менше. Профільні частини горщиків не чисельні та маловиразні (рис. 1: 14—15). Суттєвою відмінністю горщиків з цього горизонту є абсолютне переважання в декорі проколів. Серед іншого — глиняні грузила та хлібці, пряслиця. Датуючих речей не знайдено. Із певною обережністю цей шар можна співставити з горизонтом, в якому в 1950 р. було знайдено вістря стріли, і зарахувати його до VI ст. до н. е.

Аналіз остеологічного матеріалу, проведений В. Л. Бондаренко, показав, що розводили в основному корів. На другому місці свиня. Серед залишок диких тварин домінують кістки бобра. Об'єктами полювання були переважно олень, кабан та ведмідь. На користь значної ролі рибальства свідчать глиняні грузила для сіток та знахідки луски.

За улоговиною, на полі, знаходиться відкрите поселення, що являє разом з городищем єдиний комплекс. Разом з тим, на сьогоднішній день, воно залишалося не лише не обстеженим, а й не взятим на облік. Його площа, за попередніми даними, складає 9,6 га. Тут закладено розкоп 4 × 6 м (рис. 2: 1). Культурний шар майже до рівня материка переміщений багаторічною оранкою (рис. 2: 2). Його потужність 0,35—0,4 м. Дослідженнями виявлено кілька об'єктів. Дві господарські ями увійшли в розкоп повністю. Їх глибина 1,02 та 0,53 м, діаметр 1,1 та 1,3 м. В одній з них розчищено кістяк собаки. У заповненні іншої трапилися чисельні уламки від кількох горщиків, мінімум чотирьох. Типологічно вони неоднорідні. Одна з посудин мала високо підняті, чітко окреслені плічка, що зближає її з горщиками лісової юхнівської культури (рис. 2: 3). Інші — середньопрофільовані, й мають прямі аналогії на лісостепових пам'ятках скіфського часу (рис. 2: 4). Усі горщики мають однотипний орнамент у вигляді проколів та пальцево-нігтьових вдавлень по краю вінця.

Жодних знахідок, які б допомогли у вирішенні питання хронології не виявлено. Відсутні різноманітні глиняні вироби, на кшталт грузил, хлібців, пряслиць, кістяні знаряддя тощо. Виходячи з форм горщиків та орнаментації, кераміка з поселення займає проміжну хронологічну ланку між двома житловими горизонтами городища. Попередньо можна казати про V ст. до н. е.

Таким чином, вперше з 1950 р. проведено археологічні розкопки на городищі скіфського часу Путивльського Посейм'я. Отримано виразний матеріал, зокрема такий, що дозволяє говорити про існування пам'ятки протягом майже всього скіфського часу.

Р. Терпиловський, Ю. Нікітін, Г. Жаров, О. Шульга

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ В 2016 р.

Протягом польового сезону 2016 р. Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся» продовжувала охоронні дослідження на території Чернігівської, Сумської та Полтавської областей.

У зв'язку із необхідністю відведення земель під об'єкти нафтогазовидобування проведена археологічна експертиза низки земельних ділянок у **Полтавської обл.** На території Полтавського р-ну (Куликівська сільська рада) під час нагляду за будівництвом свердловини 78 Східно-Полтавського газоконденсатного родовища на поселенні Куликове 3 проведено роботи на площі близько 8100 м^2. Досліджено культурний шар доби бронзи — раннього залізного віку потужністю до 0,7 м та 23 ями раннього залізного віку (I тис. до н. е.).

На території Котелевського р-ну під час нагляду за будівництвом свердловини 122 Котелевського родовища на поселенні Котелевка 5 проведено роботи на площі 7900 м^2. Досліджено культурний шар потужністю до 0,8 м та 30 ям доби бронзи — раннього залізного віку. Крім того, під час нагляду за будівництвом свердловини 83 Матвіївського родовища на поселенні Милорадове 1 проведено роботи на площі близько 7000 м^2. Досліджено культурний шар доби бронзи та чотири будівлі, що містили виразні знахідки XVIII ст., зокрема, різноманітний посуд, іграшки, люльки, кахлі, залізні вироби (ножі, серп, частина лопати, пряжки, кресала та ін.).

У результаті археологічної експертизи земельних ділянок у **Чернігівській обл.** виявлена низка нових археологічних пам'яток. Під час нагляду над будівництвом в межах поселення «Тютюнова фабрика» у м. Прилуки проведено роботи на площі 30 м^2. Досліджено культурний шар потужністю до 1,0 м із знахідками доби бронзи — раннього залізного віку та XVII—XVIII ст.

У зв'язку з плануванням піщаного кар'єру продовжено шурфування поселення Замглай — Кар'єр (Ріпкинський р-н) для уточнення його меж. Пам'ятка займає площу не менше 5 га, потужність культурного шару, що містить ліпну кераміку сосницької та лебедівської культур доби бронзи, раннього залізного віку (милоградська культура), сягає 0,6 м.

У м. Чернігів продовжені охоронні дослідження в зоні багатошарового поселення «Інститут мікробіології» у південно-східній частині міста. Культурний шар значно пошкоджений будівлями XVIII—XIX ст. Тим не менш, в ході робіт на площі 236 м^2 виявлено 18 господарських ям доби бронзи (II тис. до н. е.) та пізньозарубинецького часу I—II ст. н. е. До останнього горизонту, крім характерної ліпної кераміки, належить також залізний серп.

У межах другої й третьої охоронних зон стародавнього Чернігова проведено нагляд за земляними роботами. У ході цих робіт досліджена низка ділянок культурного шару XII—XIII та XVIII—XIX ст., а також виявлено залишки споруди XII ст.

У рамках «Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській обл. на 2013—2020 роки» продовжено обстеження системи Замглайських боліт на території Городнянського р-ну. Зокрема, продовжені роботи з уточнення меж поселень Петрушин Мис, Кар'єр (с. Івашківка), Варковщина (с. Лашуки). У культурних шарах цих пам'яток, а також поселення Дюна (с. Конотоп) виявлена кераміка доби бронзи та раннього залізного віку, Київської Русі (X—XI ст.) та XVII ст. Крім того, в ході охоронно-рятівних робіт на поселенні Кар'єр на площі близько 40 м^2 досліджено чотири господарські ями київської культури (III—V ст. н. е.).

Продовжена археологічна експертиза земельних ділянок на території Конотопського р-ну (Шевченківська сільська рада) **Сумської обл.** з метою визначення меж археологічних пам'яток. Додатково обстежено дев'ять багатошарових об'єктів археології.

Продовжені охоронні розкопки на поселенні Токарі 5 в зоні розробки кар'єра з видобування піску. На площі близько 420 м^2 досліджено культурний шар доби бронзи — раннього залізного віку та сім господарських ям, що містили ліпну кераміку скіфського типу.

На території Роменського р-ну досліджено периферійну частину поселення Стайкин Верх 3 в зоні розробки глиняного кар'єру, що належить ЗАТ «Слобожанська Будівельна Кераміка». На площі 4500 м^2 виявлена

кераміка та сліди огорожі хутора XVIII ст., а також три господарські ями та два поховання доби бронзи. Крім того, в межах траси трубопроводу, що планується на території Анастасіївської сільської ради, обстежено поселення Анастасівка 1, виявлено багатошарове поселення Попівщина 1 з матеріалами доби бронзи та XVIII ст.

Р. Терпиловський, Ю. Нікітін, Г. Жаров, О. Шульга

РОБОТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ КОМПЛЕКСНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Протягом польового сезону Лівобережна комплексна археологічна експедиція ДП НДЦ ОАСУ Інституту археології НАНУ та ДП «Старожитності Полісся» продовжувала охоронні дослідження на території Полтавської, Сумської та Чернігівської областей.

У зв'язку із необхідністю відведення земель під об'єкти нафтогазовидобування проведена археологічна експертиза низки земельних ділянок у **Полтавській обл.** На території Полтавського р-ну в зоні облаштування свердловин 100, 101, 110 Рунівщинської групи родовищ виявлено нові об'єкти археології: курганний могильник, поселення Свинківка 1 (с. Шили), Нестеренки 1 (с. Нестеренки), Рунівщина 1 (с. Рунівщина), що належать до доби бронзи — раннього залізного віку (III—I тис. до н. е.), черняхівської культури (III—V ст.) та XVIII ст.

На території Чутівського р-ну під час нагляду в зоні будівництва газопроводу проведені роботи на таких поселеннях: Балка Дурна 1, 2 (досліджено культурний шар на площі відповідно 250 і 180 м^2) поблизу с. Коханівка, Балка Кандибівка 1 і 2 (досліджено культурний шар на площі відповідно 340 і 260 м^2) поблизу с. Підгірне. Переважно ці поселення належать до доби бронзи — раннього залізного віку, а також до черняхівської культури та XVIII ст.

У результаті археологічної експертизи земельних ділянок у **Чернігівській обл.** виявлена низка нових пам'яток. У межах поселення Лизогубова Садиба у смт Седнів на площі 46 м^2 досліджено культурний шар потужністю до 0,6 м і п'ять господарських ям середини I тис. н. е. та раннього нового часу. Виявлено ліпну кераміку доби бронзи, ранньослав'янського часу, а також гончарну кераміку періоду Київської Русі (XI—XIII ст.) та XVII—XVIII ст.

На болоті Північний Замглай поблизу смт Ріпки продовжені роботи по уточненню меж поселення Кар'єр. У результаті зафіксована нова ділянка площею близько 15,3 га. Виявлені матеріали доби бронзи — раннього залізного віку (III—I тис. до н. е.).

У зоні реконструкції міжнародної автомобільної дороги Київ—Чернігів—Нові Яриловичі на території Чернігівського р-ну проведена археологічна розвідка. У результаті виявлено дев'ять поселень, що містять знахідки доби неоліту — бронзи, Київської Русі та XVIII ст., поблизу сіл Анисів та Количівка.

У м. Чернігів продовжені охоронні дослідження в зоні багатошарового поселення «Інститут мікробіології» у південно-східній частині міста. На площі 790 м^2 досліджено культурний шар потужністю до 0,4 м. Більша частина культурного шару перевідкладена. Виявлені поодинокі фрагменти ліпної кераміки доби бронзи, пізньозарубинецького типу та гончарного посуду кінця XVIII — початку XIX ст.

У межах другої й третьої охоронних зон стародавнього Чернігова проведено нагляд за земляними роботами. У ході цих робіт досліджена низка ділянок культурного шару XI—XIII та XVIII—XIX ст., а також виявлено три поховання доби Київської Русі.

У рамках «Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській обл. на 2013—2020 роки» проведені охоронно-рятівні археологічні дослідження. На території Городнянського р-ну, зокрема, продовжені роботи на поселеннях Кар'єр (с. Івашківка, загальна площа досліджень 69 м^2) та Дюна (с. Конотоп, 45 м^2), а також на новому поселенні Рипіще (с. Конотоп, 45 м^2). Із культурних шарів цих пам'яток потужністю 0,6—0,7 м походить кераміка доби бронзи — раннього залізного віку, ранньослав'янського часу, Київської Русі (X—XI ст.) та XVII—XVIII ст. На поселенні Красна Гора (с. Нові Млини Борзнянського

р-ну) досліджено культурний шар потужністю 0,8 м на. площі близько 30 м². Виявлено фрагменти ліпних посудин доби неоліту, обробленій кремінь.

Проведена археологічна розвідка на території Сумського р-ну **Сумської обл.** в зоні проектування автомобільної дороги «Обхід м. Суми». Виявлено 10 об'єктів археології, що містять матеріали доби неоліту — раннього нового часу: поселення Водосховище 1, 2, Острів, Дамба, Степанівка-з/д, Загірське 1, три групи курганів та одиночний курган.

Продовжені охоронні розкопки (близько 5000 м²) в периферійній частині поселення Токарі 5 в зоні майбутнього кар'єру з видобування піску. На ділянці площею 480 м² виявлено фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи — раннього залізного віку та досліджено 16 господарських об'єктів того ж часу.

На території Роменського р-ну досліджена периферійна частина поселення Стайкин Верх 3 в зоні розробки глиняного кар'єру, що належить ЗАТ «Слобожанська Будівельна Кераміка». На розкопі площею 3000 м² виявлена господарська яма доби бронзи — раннього залізного віку та сліди огорожі хутора XVIII ст. Крім того, в зоні будівництва трубопроводу на території Анастасіївської сільської ради проведені охоронні археологічні дослідження на поселеннях Анастасівка 1 та Попівщина 1. У периферійній частині цих поселень досліджено культурний шар на площі відповідно 220 і 210 м². Виявлено ліпну кераміку доби бронзи (III—II тис. до н. е.) та гончарний посуд черняхівської культури (III—V ст.) і XVIII ст.

Г. Шупик (Федосова)

РОЗВІДКИ У ШОСТКИНСЬКОМУ РАЙОНІ СУМЩИНИ

На території Шосткинського р-ну Сумської обл. було продовжено пошукові археологічні дослідження Шосткинського краєзнавчого музею, які розпочалися з підтримки Відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАНУ.

Цей регіон вивчено дуже слабо, більш-менш повномасштабні дослідження на початку XX ст. проводив лише І. С. Абрамов. Він здійснив розкопки декількох курганних груп, але значна частина відкритих ним пам'яток не мають точних прив'язок на місцевості, як і частина пам'яток відкритих іншими дослідниками у 1930—70-х рр., що ускладнює їх локалізацію.

Тому, завданням розвідок було не тільки відкриття нових пам'яток археології, а ще і пошук та уточнення розташування, уточнення сучасного стану раніше відкритих пам'яток археології та прив'язка їх до системи координат. Також невід'ємною частиною розвідок є робота над створенням археологічної карти Шосткинського р-ну.

Територія Шосткинського р-ну знаходиться у межах Східного Полісся, і значна його частина вкрита лісами та задернована. Такі умови дуже ускладнюють пошук археологічних пам'яток, в багатьох випадках на місцевостях просто не можливо при візуальному огляді виявити пам'ятки старовини, а на виявлених — повноцінно визначити їх розміри та культурно-хронологічну належність, бо кількість знахідок на таких пам'ятках обмежена, це звичайно відображується на ході розвідок. Але результати, як минулого року, так і цього, демонструють необхідність подальшого вивчення району.

Цього року маршрути розвідок пройшли по значній території правого берега річки Шостки, по берегам річки Івотки та її лівих приток — безіменній та Люті, вибірково по лівому берегу річки Десни та правому — річки Осоти.

Таким чином вдалося віднайти 1 пам'ятку відкриту раніше — Вороніж 4 (поселення 2—3 чвертей I тис. н. е.), уточнити інформацію ще на 4 пам'ятках відкритих раніше — Пирогівка 5 (стоянка неоліту), Богданівка 3, 4 (поселення доби бронзи та раннього залізного віку), Ображіївка 4 (поселення пізньої бронзи, 2—3 чвертей I тис. н. е.) та відкрити 4 нових пам'ятки — Богданка 2 (поселення 2—3 чвертей I тис. н. е.), Богданівка 8 (поселення доби бронзи), Ображіївка 5 (поселення 2—3 чвертей I тис. н. е.), Погребки 3 (поселення другої половини XIII—XIV ст.), і 1 місцезнаходження біля с. Крупець (муст'єрська епоха (?), I тис. н. е.). Нумерація пам'яток дана з урахуванням часу їх відкриття (раніше — пізніше).

Слід зауважити, що загальноприйнятої нумерації для пам'яток Шосткинського р-ну на даний момент не існує але автором ведеться робота над виправленням такої ситуації.

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

В. Аксьонов, К. Пеляшенко, М. Хоружа

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕТАЙЛІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Експедиція Харківського історичного музею продовжувала дослідження ґрунтового могильника салтово-маяцької культури біля с. Металівка Вовчанського р-ну Харківської обл., відомого в науковій літературі як Нетайлівський. За час проведення робіт була розкопана площа 32 м^2 та досліджено 4 ямних поховання (№ 530—533). Роботи велися у південній частині могильника, на незначній відстані від його кордону. Для досліджених поховань характерна майже повна відсутність людських решток. Лише в похованні 531 людські рештки були представлені окремими трубчатими кістками ніг. Усі досліджені поховання орієнтовані своїми довгими сторонами вздовж лінії схід—захід з сезонним відхиленням. За розташуванням у ямах поховального інвентарю та людських решток можна припустити, що небіжчики були покладені головою на схід. У двох (№ 530, 533) з чотирьох досліджених поховань фіксується здійснене у давнину навмисне проникнення за допомогою вкопу, що фіксувалося в стратиграфії заповнення могильних ям.

Поховання 530 було виявлено за плямою могильної ями ще у 2008 р. при роботах експедиції Харківського історичного музею разом з експедицією Східноукраїнського філіалу Міжнародного Соломонового університету, але тоді за браком часу воно не було досліджене. Поховання було здійснено в прямокутній в плані могильний ямі

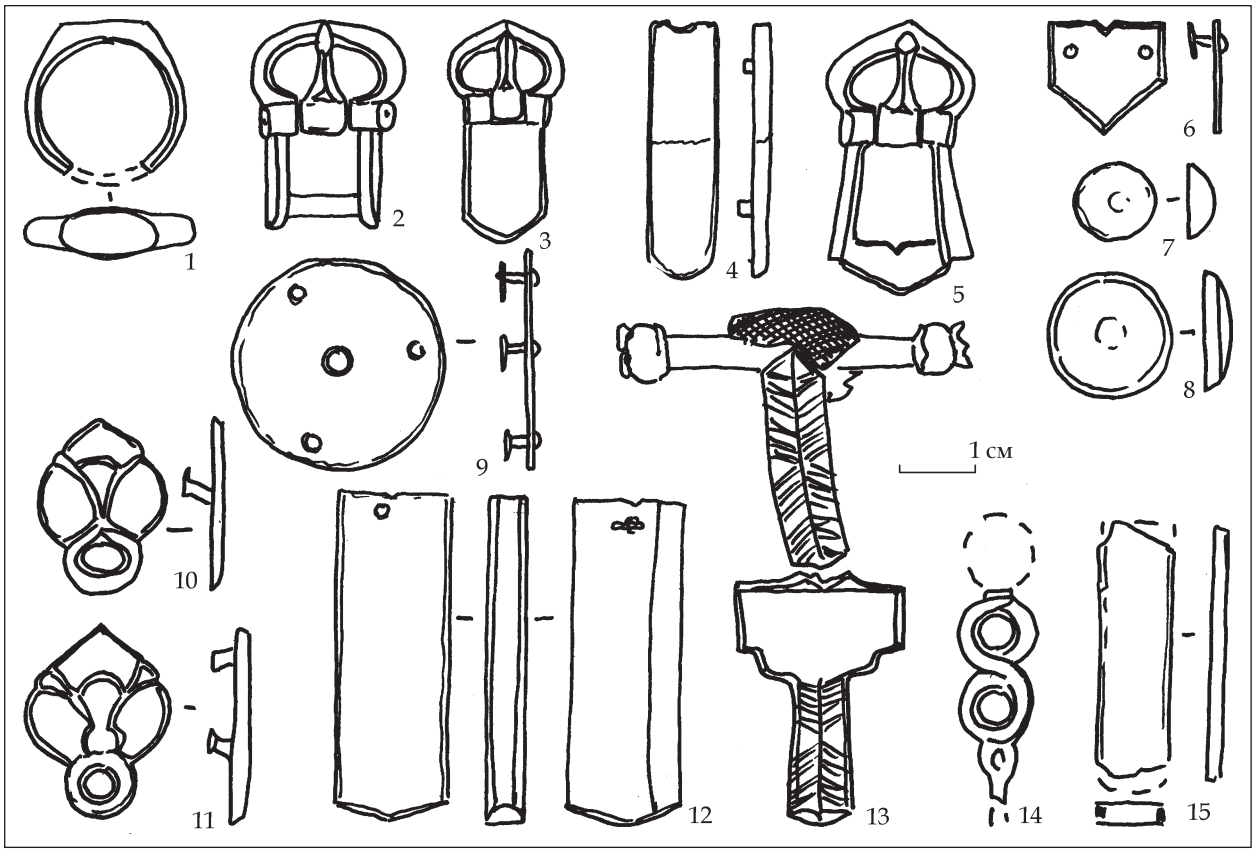

Інвентар з поховань Нетайлівського могильника, поховання: 1 — № 530; 2 — № 531; 3—12 — № 532; 13—15 — № 533

глибиною 2,4 м від рівня сучасної поверхні. Людські рештки в могильній ямі не були зафіксовані. На дні ями знайдені: пряслице зі стінки середньовічної амфори, срібний перстень з гладким щитком (рисунок: 1) та три фрагменти срібної сережки зі складною привіскою.

Поховання 531 не містило слідів навмисного проникнення. На дні, прямокутної у плані, могильної ями були виявлені трубчаті кістки ніг людини, які були перехрещені нижче колінних суглобів. У районі поясу небіжчика було виявлено бронзову поясну пряжку (рисунок: 2) та залізний черешковий ніж з залишками дерев'яних піхов на лезі. У східному кінці могильної ями, на її дні, стояв великий салтівський глечик з пошкодженим ще у давнину вінцем та носиком-зливом.

Інтерес викликає поховання 532, котре належало воїну-вершнику. Могильна яма даного поховання складалася з вузької могили — під тіло людини — глибиною 2,8 м від рівня сучасної поверхні та пласкої площадки, овальної у плані форми, що розташовувалася з західного краю ями на глибині 2,5 м від рівня сучасної поверхні. На цій площадці знаходився кістяк коня, на кістках хребта якого лежали двоє стремен та збруйне кільце. Біля копита передньої правої ноги коня була знайдена залізна збруйна пряжка. У лівій боковій стінці могильної ями, навпроти голови коня, була виявлена ніша-підбій, в якій лежали вудила з цвяхоподібними псаліями, дві срібні пряжки з щитком рамчатого типу п'ятикутної форми (рисунок: 5), чотири срібних наконечники від ременів вузди (рисунок: 12), три дрібні срібні бляшки напівсферичної форми (рисунок: 7), вісім бляшок округлої форми (рисунок: 8), тридцять шість срібних бляшок у вигляді щитка п'ятикутної форми (рисунок: 6), шість литих срібних бляшок з нерухомою округлою петелькою у нижній частi щитка (рисунок: 10, 11), тридцять три срібних фалари круглої форми з наскрізним отвором по середині (рисунок: 9). На дні ями, відведеній під тіло людини, на середині її довжини, були знайдені срібна лита поясна пряжка з гладким щитком п'ятикутної форми (рисунок: 3) та срібний литий наконечник поясу (рисунок: 4). Біля дна могильної ями, над похованням людини, в її заповненні, був виявлений залізний ніж із залишками дерев'яних піхов на лезі та фрагмент стінки салтівського кухонного горщика зі слідами сажі на зовнішній поверхні.

Поховання 533 було здійснено у прямокутній у плані могильний ямі глибиною 2,4 м від сучасної поверхні. На дні ями людські рештки зафіксовані не були. Інвентар поховання представлений навмисне зламаною на дві частини у давнину срібною фібулою Т-подібної форми (рисунок: 13), бронзовим з позолотою наконечником поясу коробчастого типу (рисунок: 15), залізним черешковим ножем, поряд з яким лежали дві бусини з кольорового скла, срібна коповушка з фігурною ручкою (рисунок: 14) та бронзова коповушка коромислоподібного типу з округлою петелькою по середині.

Знайдений в похованнях інвентар дозволяє датувати досліджені комплекси другої половиною VIII — початком IX ст.

В. Аксьонов, В. Скирда

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО КАТАКОМБНОГО МОГИЛЬНИКА

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова разом з експедицією ХНУ ім. В. Н. Каразіна проводила роботи на четвертій ділянці великого катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів Вовчанського р-ну Харківської обл. — ВСМ-IV. За час робіт була досліджена загальна площа 232 м^2, в межах якої розкопано 6 ранньосередньовічних катакомб (№ 137—142) та одне ґрунтове поховання (№ 144). На досліджених ділянках могильника були також зафіксовані плями дромосів ще трьох катакомб, які не були досліджені за браком часу. У дромосах усіх виявлених катакомбних споруд були зафіксовані сліди повторного проникнення до поховальних камер, у вигляді ходу повторного проникнення, котрий перерізав дромос у тій його частині, що знаходилась безпосередньо перед поховальною камерою. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося завдяки тонкому прошарку ґрунту темно-коричневого кольору. У трьох

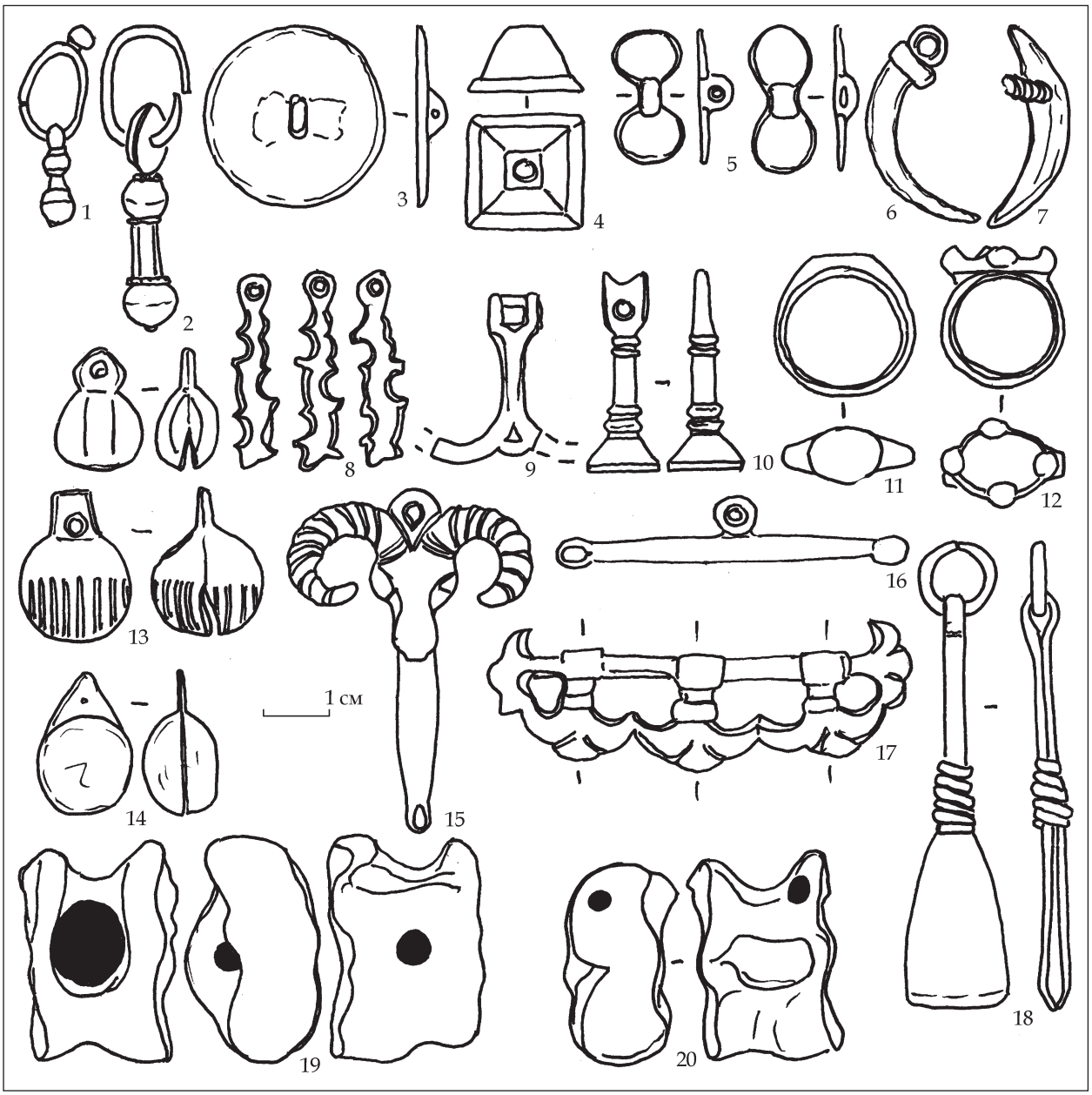

Інвентар з катакомб ВСМ-IV, катакомби: 1, 6—8, 17 — № 137; 2, 9, 12, 15, 16, 18 — № 142; 3, 4, 10 — № 139; 5, 11, 13, 14, 19 — № 138; 20 — № 140

випадках (катакомби 137, 140, 142) на цьому прошарку ґрунту лежали плити пісковику, які повинні були закривати вхід до поховальної камери, але на момент дослідження вони були відсунуті від входу до камери. Кам'яний заклад у катакомбі 142 складався з трьох плит пісковику та був додатково доповнений дерев'яними плахами, залишки яких були виявлені на правій боковій стінці дромосу, поряд із входом до поховальної камери. П'ять з шести досліджених катакомб (окрім катакомби 141) належали до так званих Т-подібних.

Поховальна камера катакомби 137 містила залишки чотирьох небіжчиків (чоловіка, жінки та двох дітей), кістяки яких у давнину зазнали навмисної суцільної руйнації. Серед розкиданих по підлозі камери кісток та в нижніх шарах заповнення камери були виявлені: бронзова сережка (рисунок: 1), два астрагали, бронзовий язичок від поясної пряжки, бронзовий роз'єднувач (рисунок: 17), бронзові литі бубонці, штамповані бляшки від ременів взуття, бронзові амулети (рисунок: 6, 8), амулет з ікла хижої тварини (рисунок: 7) та тесло-мотика.

У поховальній камері катакомби 138 знаходилися кістяки дорослого чоловіка та дівчинки-підлітка, на яких були помітні сліди навмисної руйнації. Серед людських решток були виявлені: бронзові литі бубонці (рисунок: 13), три залізних ножа, глечик, залізна поясна пряжка у фрагментах, бронзовий перстень з гладким щитком (рисунок: 11), астрагал-биток залитий свинцем (рисунок: 19),

скляні та сердолікові буси, бронзові штамповані ґудзики у вигляді бубонців (рисунок: 14), срібна арабська монета (83 р. х.), яка була перетворена у нашивку, пряжки та бляшки від ремінців взуття, три метеликоподібні бронзові пронизки (рисунок: 5).

Із боку дромосу перед входом до поховальної камери катакомби 139 був виявлений глиняний кухоль, що лежав на боці. У камері були виявлені рештки дорослого чоловіка та молодої жінки. Обидва людських кістяки несли сліди навмисної руйнації. Інвентар складався зі скляних, сердолікових та коралових бус, астрагала, двох ґудзиків у вигляді маленького дзеркала (рисунок: 3), фрагмента залізного дротяного браслету, бронзової підвіски-печатки (рисунок: 10), бронзової ворворки (рисунок: 4), фрагментів бронзової сережки та поясної пряжки, штампованих бляшок та наконечників від ременів взуття.

Рештки дорослого чоловіка та дитини були зафіксовані на підлозі камери катакомби 140. Череп чоловіка у давнину було навмисно відкинуто у бік, права рука зазнала навмисної руйнації. Чоловіка супроводжував не чисельний інвентар: залізне тесло-мотика, черешковий ніж, залізний пінцет, бронзова поясна пряжка, бронзовий роз'єднувач поясу, пряжки та бляшки від ременів взуття, три бронзові бубонця та бронзовий литий ґудзик. У районі поясу дитини були виявлені чотири астрагали з отворами для підвішування (рисунок: 20), бронзові дротяні спіралеподібні пронизки, три бронзові литі бубонці, п'ять бісерин синього кольору. У лівому передньому куті камери знаходився розвал салтівського кухля та рештки м'ясної жертовної їжі.

Поховальна камера катакомби 141 містила кістяк дорослого чоловіка, верхня частина якого зазнала у давнину навмисної руйнації. Небіжчика було покладено у випростаному положенні на спині ногами до входу в поховальну камеру. Біля ніг кістяка знаходилися решки м'ясної жертовної їжі. У районі поясу небіжчика зафіксовані залишки шкіряного поясу, який був прикрашений сімома пресованими бляшками з псевдо гранульованим орнаментом. Дрібні фрагменти ще однієї бляшки разом з залізним черешковим ножем лежали на вході до поховальної камери.

Кістяк дорослої жінки було виявлено на підлозі поховальної камери катакомби 142. Не дивлячись на те, що дромос прорізав хід повторного проникнення до поховальної камери, усі речі залишилися на своїх місцях. Так, поруч з черепом була знайдена сережка зі складною рухомою підвіскою (рисунок: 2) та фрагменти другої подібної сережки. У районі грудної клітини жінки були виявлені скляні та сердолікові, з гірського кришталю та роговика буси, бронзові спіралеподібні пронизки. Поряд с кістками тазу жінки знайдені дві коповушки (рисунок: 15, 16), фрагмент бронзового амулету (рисунок: 9), бронзовий пінцет (рисунок: 18), пакет залізних ножів. На фаланзі пальця правої руки був зафіксований бронзовий перстень без вставки (рисунок: 12).

Поховання у ґрунтовій ямі 144 належало дитині. У незначній за розміром ямі (0,8 × 0,3 м та глибиною 0,55 м від сучасної поверхні), прямокутної у плані форми зафіксовані тільки фрагменти черепа та кілька зубів. Небіжчик був орієнтовний головою на схід з незначним відхиленням на південь (азимут 100°).

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені поховальні комплекси початком — третьою чвертю IX ст.

І. Голубєва, В. Окатенко, А. Голубєв, Г. Свистун

ОХОРОННІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. ХАРКІВ ТА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У процесі проведення наукових досліджень з метою збереження вже відомих і відкриття нових пам'яток співробітники ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводили роботи як у м. Харків так і на теренах Харківської обл.

У м. Харків охоронні археологічні роботи проводилися на ділянках, розташованих переважно в межах його історичної частини — в зоні пам'ятки археології місцевого значення поселення «Харків» (№ 8828-Ха, наказ МКУ від 28.11.2013 р. № 1224). На ряді об'єктів в різних районах міста були виявлені в різному стані збереженості культурні нашарування XVIII — початку XX ст.

Шевченківський р-н. За адресою проїзд Рогатинський, 4 були зафіксовані перевідкладені нашарування кінця XIX — XX ст., в яких

знаходились скляні пляшки та фаянсові вироби зазначеного хронологічного періоду: фрагменти пивної пляшки, фармакологічні та парфумерні пляшечки і фрагмент фаянсової тарілки з синім клеймом у вигляді імперського російського двоголового орла, під яким містився напис «… М. С. Кузнецова въ Будахъ», який датує виріб 1894—1917 рр. та вказує на місце виробництва.

За адресою вул. Римарська, 23 Б у перевідкладених нашаруваннях траплялися окремі невиразні елементи будівельного сміття XIX—XX ст.

У межах ділянки від Зоологічного Парку через вул. Клочківська до р. Лопань (вздовж проїжджої частини Рогатинського проїзду), окрім будівельного сміття, був також зафіксований аутентичний культурний шар з артефактами першої половини XVIII ст.: фрагментами кружальних посудин, частина яких була прикрашена ангобованим геометричним орнаментом. Інші мали нарізний радіальний та хвилястий орнаменти. Також був знайдений фрагмент пічної кахлі. Вироби зі скла представлені нижньою частиною пляшки, фрагментами стінок посудин, а також віконних шибок зеленого відтінку з технологічним ущільнюючим заворотом бортика.

На Майдані Свободи, де відмічені сліди значного перепланування, в одному з шурфів були виявлені: фрагменти пляшок (зокрема з-під мінеральної води, а також зі слідами понтії); кружальної посудини, прикрашеної ангобованим геометричним орнаментом і мідна монета. Усі знахідки датуються XIX — початком XX ст.

У межах ділянки від Зоологічного Парку через вул. Клочківська до р. Лопань (вздовж проїжджої частини Рогатинського проїзду) мали місце артефакти кінця XIX — початку XX ст.: уламки кружальних полив'яних посудин, прикрашених ангобованим геометричним орнаментом; пляшечка парфумерного призначення; фрагмент глазурованої кахлі, а також трощені кістки тварин.

Новобаварський р-н. За адресою вул. Конєва, 12А було зафіксоване невиразне будівельне сміття XIX ст.

Під час шурфування за адресою вул. Ярославська, 25Б зафіксовані знахідки кін. XVIII—XIX ст.: фрагменти кружального посуду, прикрашеного геометричним ангобованим орнаментом; пічна кахля з технологічним отвором; фрагмент фармакологічної пляшечки, а також фрагмент фаянсової тарілки з частково збереженим клеймом фабрики в Будах 1920-х рр.

Московський р-н. За адресою просп. Московський, 99 в нашаруваннях XVIII—XIX ст. мали місце: фрагменти кружального полив'яного посуду, прикрашеного геометричним ангобованим орнаментом; фрагмент архітектурного керамічного виробу; гральна фішка та уламки пічних кахель.

Поряд з вище означеною ділянкою — за адресою просп. Московський, 111 — також були зафіксовані нашарування XVIII—XIX ст. Знахідки являли собою, окрім трощених кісток тварин, фрагменти кружального посуду, прикрашеного ангобованим орнаментом та поливою.

Холодногірський р-н. За адресою вул. Благовіщенська, 25 були віднайдені фрагмент скляної пляшки, фаянсова помадна баночка та фрагменти частково полив'яних кружальних посудин XIX — початку XX ст.

За адресою пров. Лопанський, 6 А вивчені відкладення містили не тільки будівельне сміття XVIII—XIX ст., але й хронологічно синхронні уламки кружального посуду, частина якого була прикрашена ангобованим орнаментом. Також мали місце знахідки фрагментів кахлів з рослинно-геометричним орнаментом.

За адресою вул. Полтавський Шлях, 34 зафіксовані рештки цегельних фундаментів та будівельне сміття, в якому були віднайдені скляна пляшка фармакологічного призначення і фрагмент фаянсової тарілки кінця 1930-х — початку 1940-х рр.

Київський р-н. За адресою вул. Маршала Бажанова, 11 зафіксовані відкладення будівельного сміття XIX — початку XX ст.

Слобідський р-н. За адресою вул. Плеханівська, 42, окрім цегляних кладок та старих комунікацій XIX—XX ст., були виявлені цілі форми і фрагменти кружальних горщиків, фаянсових тарілок з клеймом у вигляді державного герба Російської імперії, під яким на вигнутій стрічці збереглися букви напису «…[КУЗ]НЕЦОВА», глазурованої пічної кахлі та пляшок кінця XIX — початку XX ст. пивного та фармакологічного призначення.

За адресою вул. Плеханівська, 128 на розі з вул. Енергетична, де в другій половині XIX — першій половині XX ст. розміщувались Кирило-Мефодієвська церква та цвинтар 1885—1936 рр., було закладено три шурфи. Шурфом у центральній частині ділянки виявлено тринадцять дитячих поховань, зорієнтованих вздовж лінії захід—схід. Могильні ями прорізали материковий ґрунт. Кістяки, розміщені в дерев'яних православних гробах, були в значній мірі зотлілі, тому фіксувалися лише окремі кістки небіжчиків і елементи шкіряного взуття з набірними каблуками. В одній із домовин мала місце одна монета, в іншій — дві: «1 копъйка» (1896 р), «2 копъйки» (1860 р.) та «3 копъйки» (1894 р.). У двох інших шурфах також мали місце поховання, але на відміну від центрального шурфу — дорослих небіжчиків.

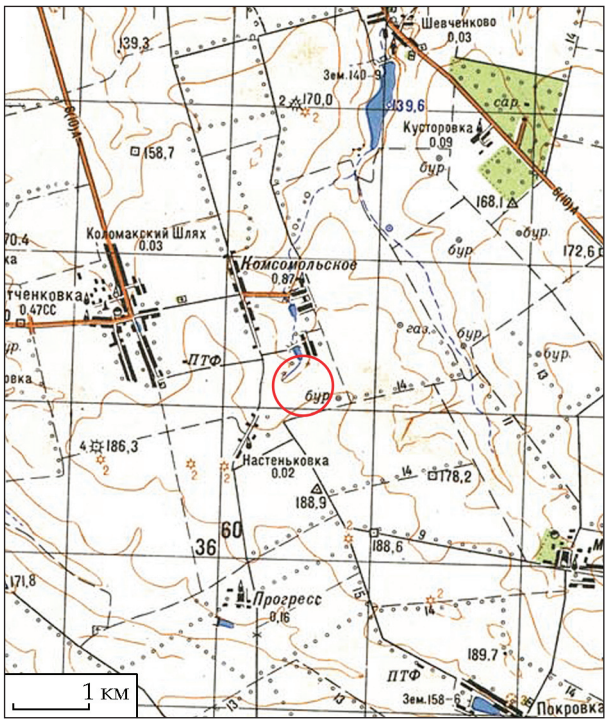

Рис. 1. Ситуаційна карта місцезнаходження поселення і могильника черняхівської культури біля с. Бузова Краснокутського р-ну Харківської обл.

* * *

Також дослідження проводились за межами обласного центру, але в значно обмеженому обсязі відносно території області.

Богодухівський р-н. Усі роботи обмежувались безпосередньо на території пам'ятки археології — поселення «Богодухів» у центрі сучасного м. Богодухів (№ 8829-Ха, наказ МКУ від 28.11.2013 р. № 1224).

За адресою вул. Чернієнка, 6 були виявлені культурні нашарування двох періодів. Верхній шар відносився до часу колонізації Лівобережної України середина — друга половина XVIII ст. У ньому мали місце знахідки уламків кружальних посудин, оздоблених ангобованим геометричним орнаментом. Також був знайдений фрагмент фаянсової миски і бортик полив'яної посудини з нарізним орнаментом. Окрім цього, були віднайдені фрагменти коробчастих кахель. Нижній шар відноситься до доби раннього залізного віку V—III ст. до н. е., в якому мали місце фрагменти ліпних посудин.

За адресою вул. Дружби, 6 в археологічних нашаруваннях були виявлені фрагменти пічної кахлі, чисельні фрагменти кружального посуду, частина якого мала ангобований геометричний орнамент. Усі вище означені знахідки датуються в межах XVIII ст. Окрім цього, також були віднайдені фрагменти стінок ліпних посудин доби бронзи без більш детального уточнення культурно-хронологічних характеристик.

Краснокутський р-н. На південно-західній околиці с. Бузова (Комсомольське) були виявлені поселення та кремаційний могильник черняхівської культури III—V ст. Селище розміщується з обох боків пересихаючого струмка з запрудами, переважно займаючи орне поле (рис. 1). На ньому був зібраний підйомний матеріал у вигляді фрагментів кружальних посудин. Частина з них мала канелюри, лощену поверхню та нарізний хвилястий орнамент (рис. 2; 3).

Могильник черняхівської культури розташований на південь від давньої сельбищної зони (рис. 1). На поверхні пам'ятки фіксуються фрагменти кремаційних кісток і уламки кружальних посудин.

Коломакський р-н. Був обстежений зольник, розташований на орному полі — на північ від північно-західної околиці с. Панасівка та на південь від південно-західної околиці с. Покровка. Його висота на момент обстеження сягає 0,9 м за розмірів в плані 30 × 35 м. Під час огляду на поверхні пам'ятки був зафіксований археологічний матеріал: фрагменти ліпних посудин та біконічне пряслице скіфського часу.

У заповненні шурфів знайдені фрагменти ліпних посудин, серед яких мали місце він-

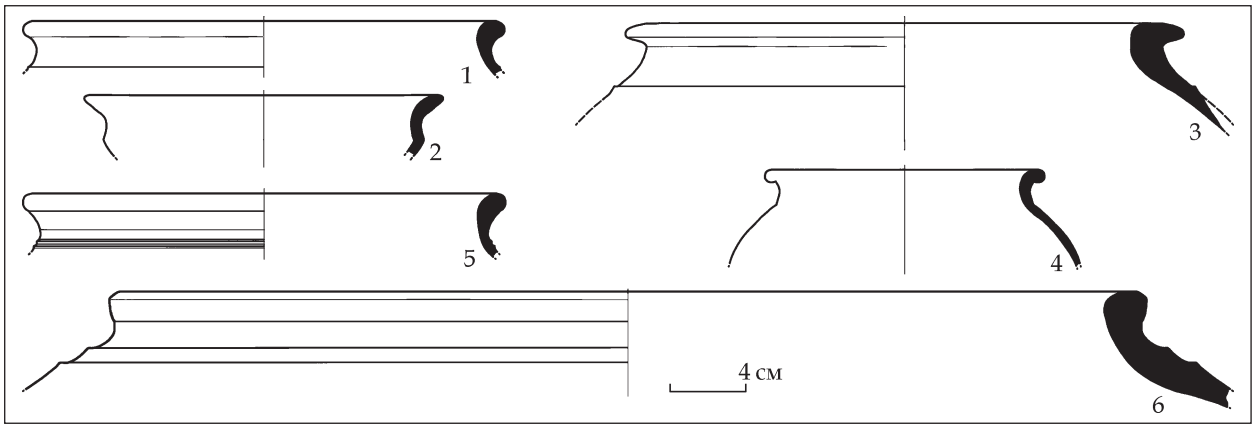

Рис. 2. Знахідки уламків кераміки з поселення біля с. Бузова Краснокутського р-ну Харківської обл.

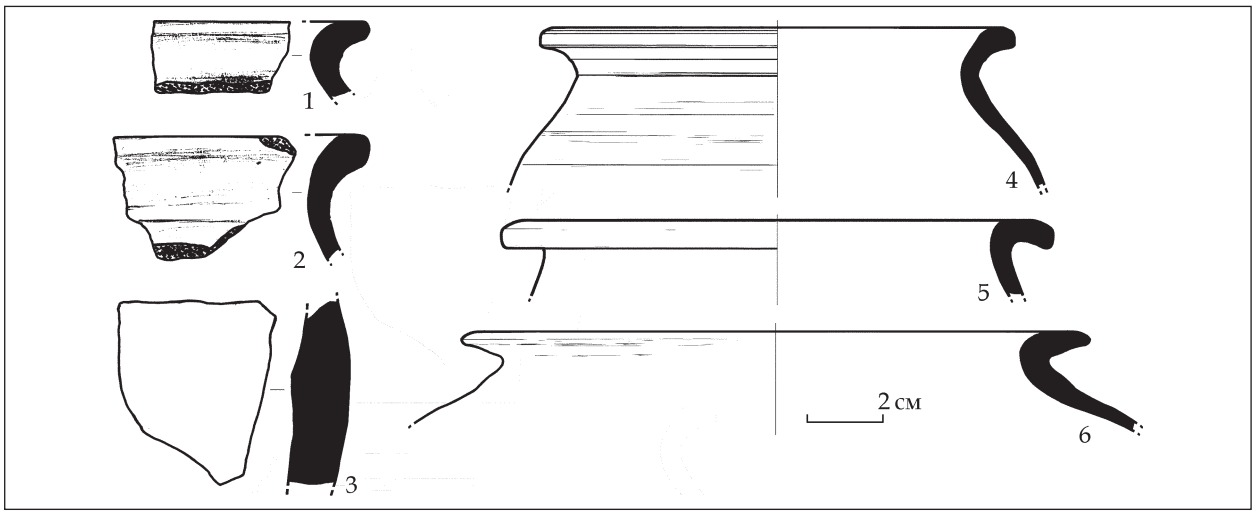

Рис. 3. Знахідки уламків кераміки з поселення біля с. Бузова Краснокутського р-ну Харківської обл.

ця з наскрізними проколами і наліпним валиком з пальцевими вдавленнями, астрагал та бортики лощених мисок раннього залізного віку.

Також на південний схід від сіл Панасівка і Покровка було виявлене поселення раннього залізного віку, поряд з яким — на захід від пам'ятки — знаходиться курган. Його висота складає 2,5 м за розмірів в плані 35 × 40 м. На оранці було знайдено фрагменти ліпних посудин ранньоскіфського часу.

Харківський р-н. Дослідження проводились на території с. Циркуни, де було обстежено дві археологічні пам'ятки. У південно-західній частині населеного пункту, на краю плато правого берега р. Харкова, розміщується підпрямокутне в плані укріплення (рис. 4). Із південного заходу його майданчик відділений від основної території надзаплавної тераси яром, в якому простежуються пласти пісковику, що в минулому тут видобувався. Орієнтовні розміри укріплення становлять по лінії захід—схід 290 м; по лінії північ—південь — 380 м.

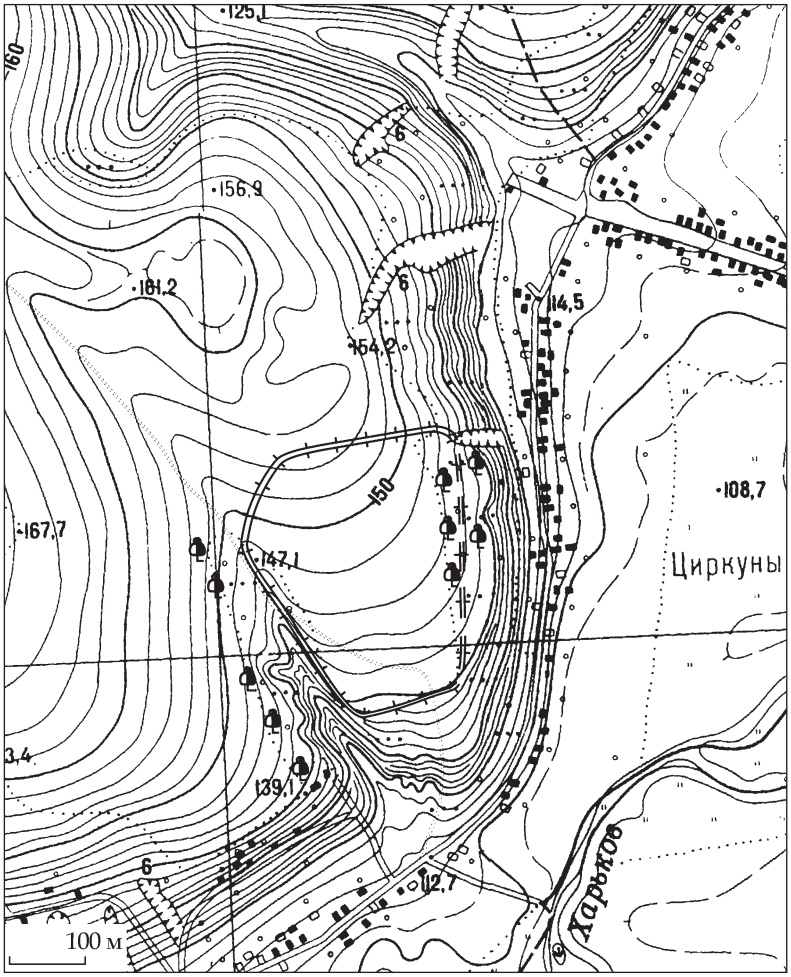

Рис. 4. Ситуаційна схема розташування давнього укріплення біля с. Циркуни Харківського р-ну Харківської обл.

Найпотужніший ґрунтовий вал влаштований на північній експозиції укріплення. Перед ним простежується незначне поглиблення рову.

На території пам'ятки були знайдені нечисельні фрагменти стінок посудин пізнього середньовіччя без конкретної культурно-хронологічної атрибуції.

У південно-західній частині села, на краю плато правого берега р. Харкова знаходиться значною мірою пошкоджений курган. На карті середини XX ст. його висота сягала 5,5 м. Зараз висота частини його насипу з південно-західної сторони дороги становить близько 1 м; з північно-східної — близько



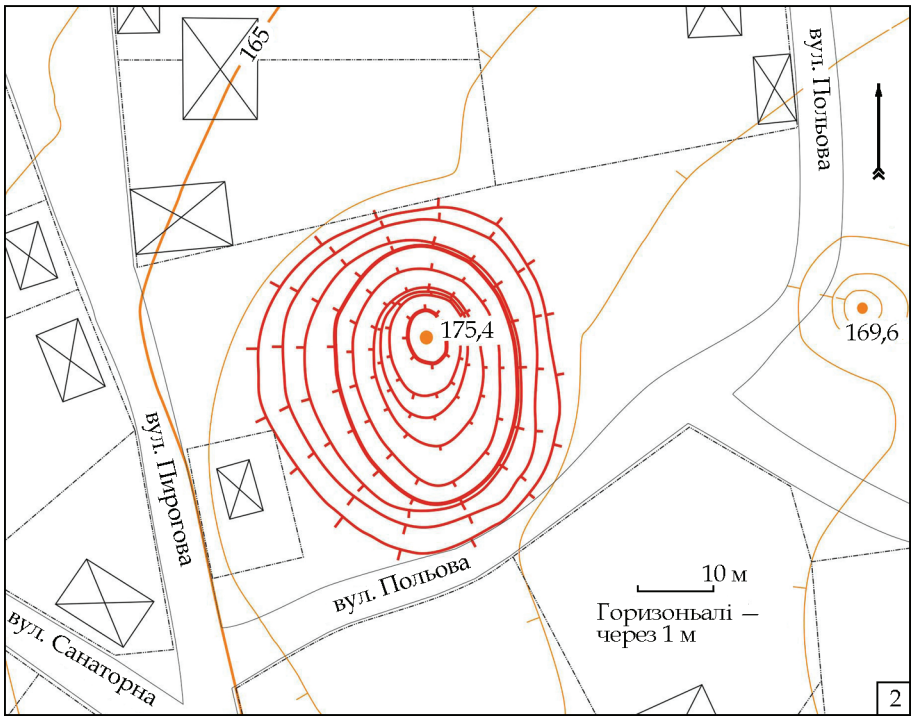

Рис. 5. Курган «Хом'якова Могила» в смт Пісочин Харківського р-ну Харківської обл.: 1 — фото, вид з північного сходу; 2 — ситуаційний план кургану

1,5 м. Діаметр пам'ятки в плані перевищував 20 м.

Під час проведення археологічних розвідок в західній частині смт Пісочин було додатково обстежено один із найбільших в сіверськодонецькій групі пам'яток — курган «Хом'якова Могила» занесений до реєстру пам'яток культурної спадщини.

Курган розташований на водороздільному плато правого берега р. Уда та безіменної пересихаючої річки, яка на теперішній час протікає в межах селища та запруджена дамбами, що утворюють ставки. На момент огляду пам'ятка знаходиться в сельбищній зоні — на розі вулиць Пирогова та Польова (рис. 5). Із півночі до насипу кургану впритул проходить паркан приватної садиби, зі сходу — знаходиться пустир. Поверхня кургану задернована. Насип зазнав руйнації технологічними спорудами водонапірного баку: на його поверхні розміщено бетоновані колодязі з підведеними до них підземними комунікаціями; південна частина насипу перепланована (висота утвореного майданчику розмірами близько 10 × 20 м складає 5 м) під розміщення цистерни для води; біля підніжжя кургану з заходу та північного сходу розташовані технологічні споруди і діюча свердловина.

Висота кургану складає 8,5 м від рівня проїжджої частини дороги з південного краю насипу по вул. Польова. Розміри насипу по лінії захід—схід складають близько 40 м; по лінії північ—південь — близько 45 м.

Чугуївський р-н. У районному центрі — м. Чугуїв — обстежено територію Успенського монастирища, що було розташоване в межах сучасних садиб по вул. Горького, 37/39. На їх території були оглянуті рештки кладовища з намогильними каменями, яке

було влаштоване біля колишньої монастирської церкви.

Біля с. Кам'яна Яруга було зафіксовано та обстежено селище з зольниками раннього залізного віку.

Поселення знаходиться на північний схід від с. Кам'яна Яруга, на краю плато у витоків Фаворового логу, на захід від Чугуєво-Бабчанської Дачі (лісництва).

На оранці був зібраний підйомний матеріал, який складається з уламків ліпних горщиків з защипами та проколами по вінцю, піддонами та закраїнами в нижній частині посудини.

Також в Чугуївському р-ні — на схід від с. Зауддя, на краю плато правого берега р. Уда був оглянутий курганний могильник. На орному полі зафіксовано на момент огляду 17 курганних насипів. Окремі з них вже майже повністю знівельовані. Але частина ще зберігає досить помітні ґрунтові насипи висотою від 0,4 до 0,8 м. Діаметри розораних курганів складають від 25 до 40 м.

На поверхні поруйнованих оранкою насипів були віднайдені фрагменти ліпних посудин, а також стінка червоноглиняної амфори.

* * *

Таким чином, у 2017 р. були продовжені охоронні роботи в зонах пам'яток археології місцевого значення, встановлених Управлінням культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації. На жаль, переважна частина їх звелася до попередніх археологічних експертиз в межах поселень в історичних центрах міст Харкова і Богодухова. В інших районних центрах Харківської обл. замовлення на археологічну експертизу були поодинокі, або зовсім відсутні.

В. Квітковский, Г. Свистун

РОЗВІДКИ В ЗМІЇВСЬКОМУ ТА ПЕЧЕНІЗЬКОМУ РАЙОНАХ

Із метою доповнення археологічної карти Харківщини були здійснені розвідки на правобережжі Сіверського Дінця в межах Зміївського та Печенізького р-нів — на територіях, які до того були недостатньо вивчені в археологічному відношенні. У результаті були виявлені нові пам'ятки та уточнені відомості щодо раніше відомих.

У Зміївському р-ні було зосереджено увагу на території Національного природного парку «Гомільшанські ліси», територія якого слабо вивчена в археологічному відношенні. Розвідки проводилися на відрізку місцевості між с. Коропове Зміївського р-ну та впадінням в р. Сіверський Донець правої притоки — р. Гомільша. У результаті було виявлене городище Коропове Південне (рис. 1), яке знаходиться за 0,5 км на південь від південного краю населеного пункту та за 2 км на північ від гирла р. Гомільша. Пам'ятка займає мисовий майданчик, утворений ярами, що розташовані з його північного та південного боків. Майданчик має поверхню з ухилом в бік заплави річки та досить виразні другу та третю надзаплавні тераси. Оборонні споруди розміщуються на обох цих терасах вздовж природних перепадів висот на краях мису, містять чіткі — загострені — кути поворотів траси свого проходження. Переважно вони влаштовані за системою рів — вал і лише зі сторони заплави мають ділянку, споруджену за системою ескарп—вал. У південно-східному секторі укріплення влаштовано прохід. У західній частині має місце вигин лінії оборони у внутрішній бік захищеного периметру та помітне на денній поверхні округле підвищення. Окрім зазначених вище укріплень, мис відрізаний від плато валоподібним підвищенням, яке сполучає між собою витоки фланкуючих ярів.

Внутрішній майданчик городища був прошурфований: як на другій, так і на третій надзаплавних терасах. У шурфі 1 були виявлені фрагменти ліпного керамічного посуду, культурну приналежність якого встановити проблематично. У шурфі 2 відсутні будь-які антропогенні рештки. Тому культурно-хронологічне визначення пам'ятки можна лише припустити на основі аналогів фортифікаційного будівництва, загальної системи розташування городищ в даному мікрорегіоні та оточуючих археологічних пам'яток, які свідчать на користь салтово-маяцької культури.

У Печенізькому р-ні були обстежені раніше відомі Киківське городище та розташоване поряд селище Киківка І, а також виявлене городище Котковське.

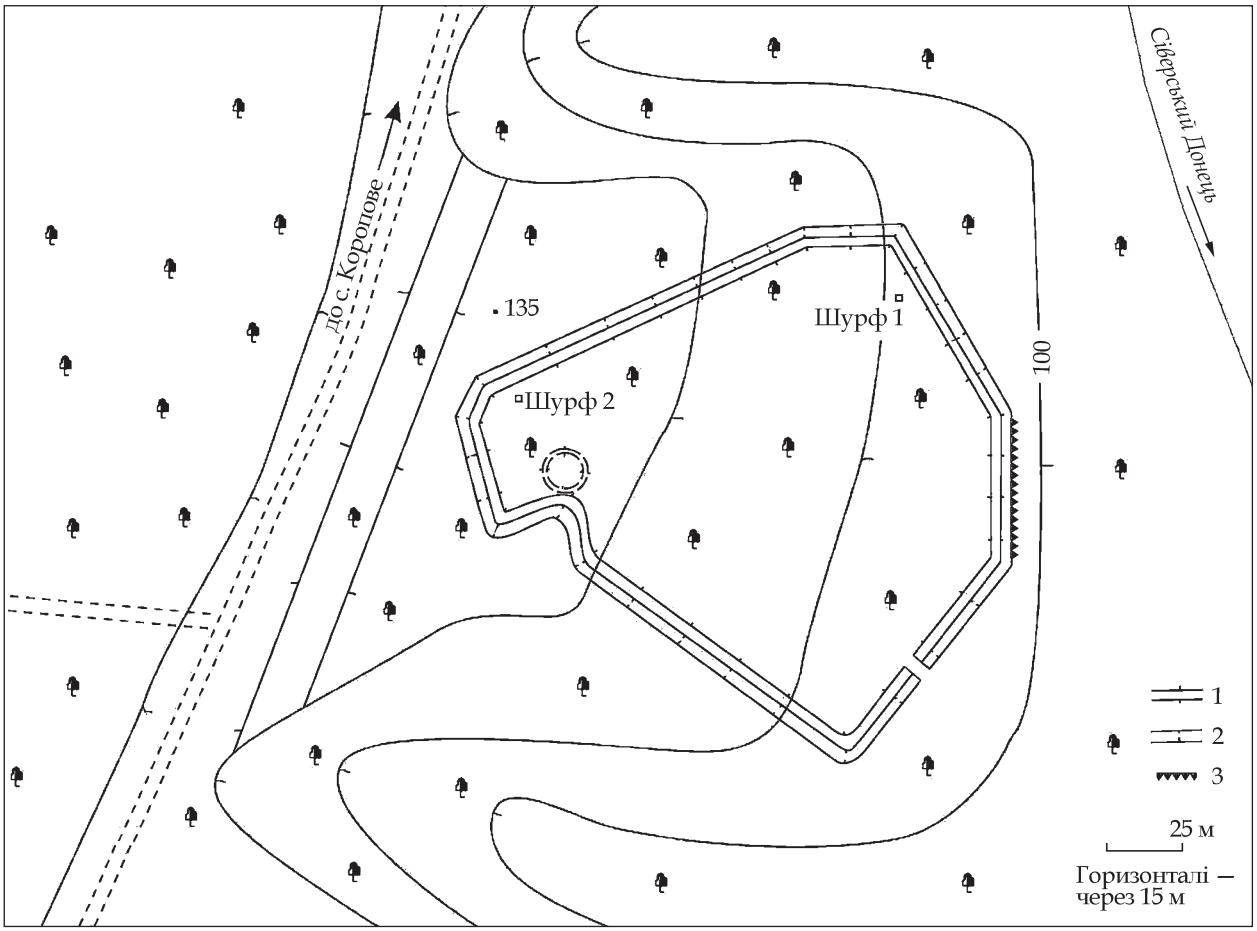

Рис. 1. План городища Коропове Південне

На Київському городищі, розташованому на правобережжі Сіверського Дінця з південно-східного боку від с. Київка, виявленому розвідками Г. Є. Свистуна в 2006 р., було уточнено план, здійснено аерофотозйомку території пам'ятки та здійснено зачистку частини насипу валу. Встановлено, що ґрунтовий вал, насипаний з заплавного ґрунту, має з внутрішнього боку яму з алевролітовим заповненням. Поверхня насипу, як і вся територія городища, перекрита шаром навіяного піску, чому сприяють розташовані поряд бугристі піски, відомі як Харківська пустеля.

За близько 5 км на північний схід від Київського городища — на плато правобережжя Сіверського Дінця — було виявлено Котковське городище, на розташування якого на цьому місці вказує пам'ятка писемності «Книга Большому Чертежу» 1627 р. Укріплення являє собою дві суміщені лінії оборони, влаштовані за системою рів — вал, які в плані утворюють близьку до кола конфігурацію. У конструкції валів застосоване каміння. Внутрішнє дворище городища розділене додатковим валом на два сектори. Попередньо фортифікаційні споруди, зважаючи на загальну систему розташування городищ в мікрорегіоні, застосовані будівельні матеріали та оточуючі археологічні пам'ятки, можна зарахувати до доби середньовіччя, а саме салтово-маяцької культури.

Окрім городищ, було здійснено вивчення території багатошарового поселення, розташованого близько 200 м південніше с. Київка; оглядали І. П. Костюченко в 1949 р., Є. В. Пузаков у 1964 р., Ю. В. Буйнов у 1976 р. та О. О. Лаптєв у 2011 р. За результатами їх розвідок пам'ятка має відкладення зрубної, бондарихинської, пеньківської, салтово-маяцької культур, а також скіфського часу. У 2017 р. було здійснене шурфування цієї території з метою виявлення меж поселення та уточнення свідчень щодо характеру культурних нашарувань. Один з шурфів, внаслідок необхідності вивчення археологічних комплексів, що були в ньому виявлені, було розширено до меж невеликого розкопу (14 м^2).

У результаті робіт були виявлені нашарування епохи Великого переселення народів (гунського часу III—V ст.), раннього (салтово-маяцької культури VIII—X ст.) та розвиненого (ординського часу XIV—XV ст.) середньовіччя, а також епохи колонізації території Слобожанщини в XVII—XVIII ст.

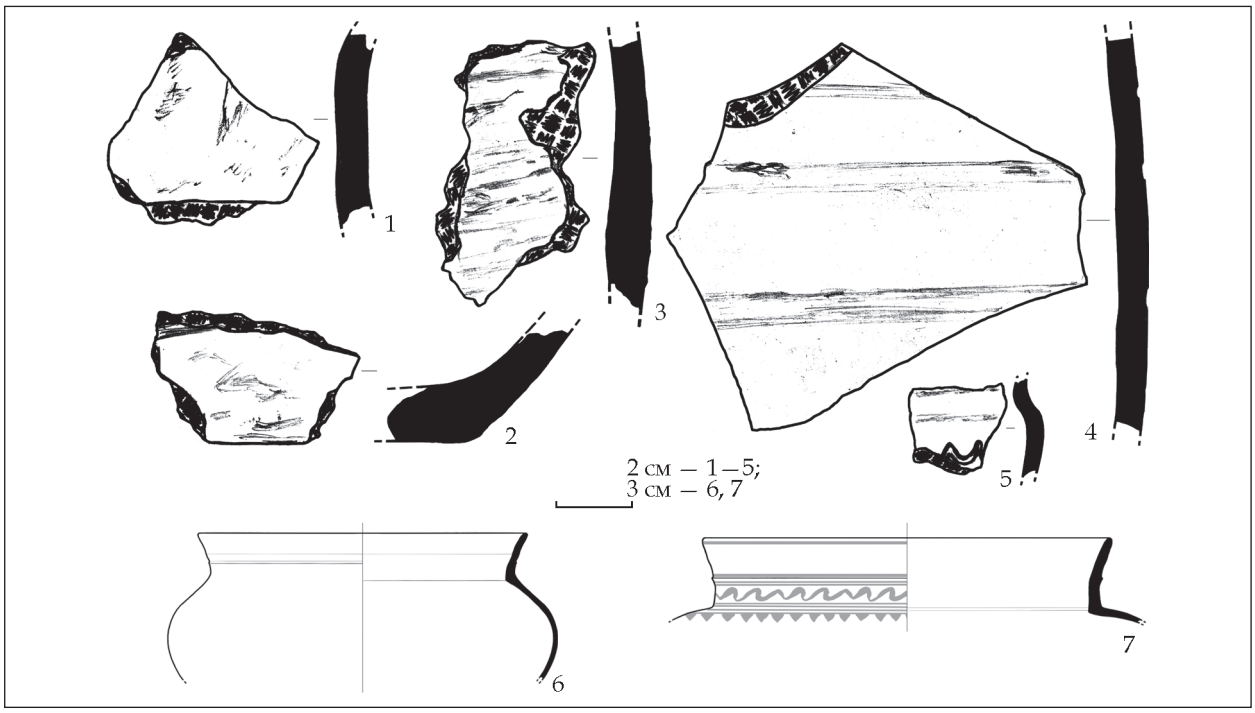

Рис. 2. Знахідки з селища Кицівка 1: 1, 2 — фрагменти ліпних посудин гунського часу; 3, 4 — фрагменти тарних посудин салтово-маяцької культури; 5 — фрагмент горщика ординського часу; 6, 7 — фрагменти широкогорлих горщиків XVII—XVIII ст.

Матеріал був представлений переважно уламками керамічного посуду.

Кераміка епохи Великого переселення народів була представлена уламками грубо ліплених горщиків (рис. 2: 1, 2). У тісті містився середній та дрібний шамот. Фрагменти в основному неорнаментовані. Лише деякі вінця були прикрашені пальцевими защипами та нігтевими вдавленнями. Випал посудин вогнищевий. Одиничні фрагменти представлені уламками біконічних горщиків. У шарі гунського часу також були знайдені біконічні керамічні пряслиця та чорнометалургійні криці.

Посуд раннього середньовіччя представлений уламками імпортованої амфори (рис. 2: 4), кружальним кухонним та тарним (рис. 2: 3) посудом салтово-маяцької культури. Амфора вирізняється якісним щільним, добре вимішаним тістом. Випал якісний; колір поверхні і зламу черепка — рівномірний коричневих відтінків. Кухонний горщик виготовлений зі щільного, добре промішаного тіста з незначною часткою піску. Тулуб прикрашений горизонтально прокресленими прямими лініями, які доповнені хвилястими.

Керамічний матеріал доби розвинутого середньовіччя представлений уламками якісних гончарних посудин. Їх тісто добре вимішане, однорідне. Іноді трапляється дрібний шамот. Панівним видом орнаментування на знайдених фрагментах була прокреслена хвиляста лінія (рис. 2: 5).

Кераміка XVII—XVIII ст. представлена якісними кружальними тонкостінними посудинами різних типів, виготовленими з каолінової глини. Переважно це широкогорлі горщики з одним сплощеним в поперековому перерізі руків'ям та високим вертикальним, дещо відігнутим назовні вінцем. Частина посуду вирізняється наявністю вираженого зламу профілю на переході від плічка до тулуба. Інша частина має заокруглений, плавний перехід (рис. 2: 6, 7). Верхня частина посудин прикрашена ангобованим геометричним орнаментом бурого відтінку. Також мали місце знахідки фрагментів покришок-мисок та кубишок.

До декоративно-архітектурної кераміки відноситься знайдений фрагмент пічної коробчастої кахлі.

Окрім керамічного матеріалу в площі розкопу та шурфах траплялися кістки тварин, каміння, фрагменти пічної обмазки та керамічний шлак.

Під час збору підйомного матеріалу на території селища, були також виявлені крем'яні відщепи, а також, окрім зазначених вище культурно-хронологічних періодів, уламки посуду епохи бронзи.

Відзначимо, що під час робіт в розкопі I був застосований метод флотації та просіювання грунту, за допомогою якого вдалося зафіксувати іхтіологічний матеріал (кістки та луска риби), декілька бісеринок та намистин.

У звітному сезоні був проведений огляд та невеликі рятівні роботи на багатошаровому

селищі П'ятницьке I. Роботи були викликані необхідністю дослідження зруйнованого внаслідок несанкціонованих земельних робіт культурного шару останця першої надзаплавної тераси, на якій розташовано розкоп 3 попередніх польових сезонів. По території розкопу за допомогою грейдера була прокладена дорога. Для дослідження зруйнованої ділянки закладено траншею розмірами 8 × 1 м. У результаті вдалося з'ясувати форми та характери комплексів 40 та 44, частина яких була виявлена у попередні роки. Обидва комплекси відносяться до салтово-маяцької культури (VIII—IX ст.).

Таким чином, в 2017 р. були проведені археологічні розвідки на території Зміївського та Печенізького р-нів Харківської обл., в ході яких оглянуті раніше відомі та відкриті нові пам'ятки, з'ясована культурно-хронологічна належність деяких з них.

В. Колода

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА В с. МОХНАЧ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Середньовічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г. С. Сковороди продовжила дослідження в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. та його окрузі. Основна увага була зосереджена на розкопках північного двору городища Мохнач, що відноситься до салтівської культури (друга половина VIII — середина X ст.). У цьому сезоні роботи продовжено у спільному розкопі X (який увібрав у себе і розкоп XI). У звітному сезоні вивчено 863,5 м², що збільшило загальну досліджену площу до 8035,5 м².

Потужність культурного шару становила 25—30 см. У ранньосередньовічному горизонті інколи зустрічалися артефакти скіфського та нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають уламки гончарного посуду, індивідуальних знахідок відносно небагато, хоча вони представлені практично всіма категоріями речей. До знарядь праці відносяться: ножі черешкові та з петлею на руків'ї, шильця, голки, зубило, пробійник, серп, пружинні ножиці, великий за розмірами різець по дереву (рис. 1: 1), уламок вістря наральника, решткки клепаного казана (все — залізо), уламки кварцитових жорен, зернотерок, точильних та шліфувальних каменів. До артефактів, що пов'язані з

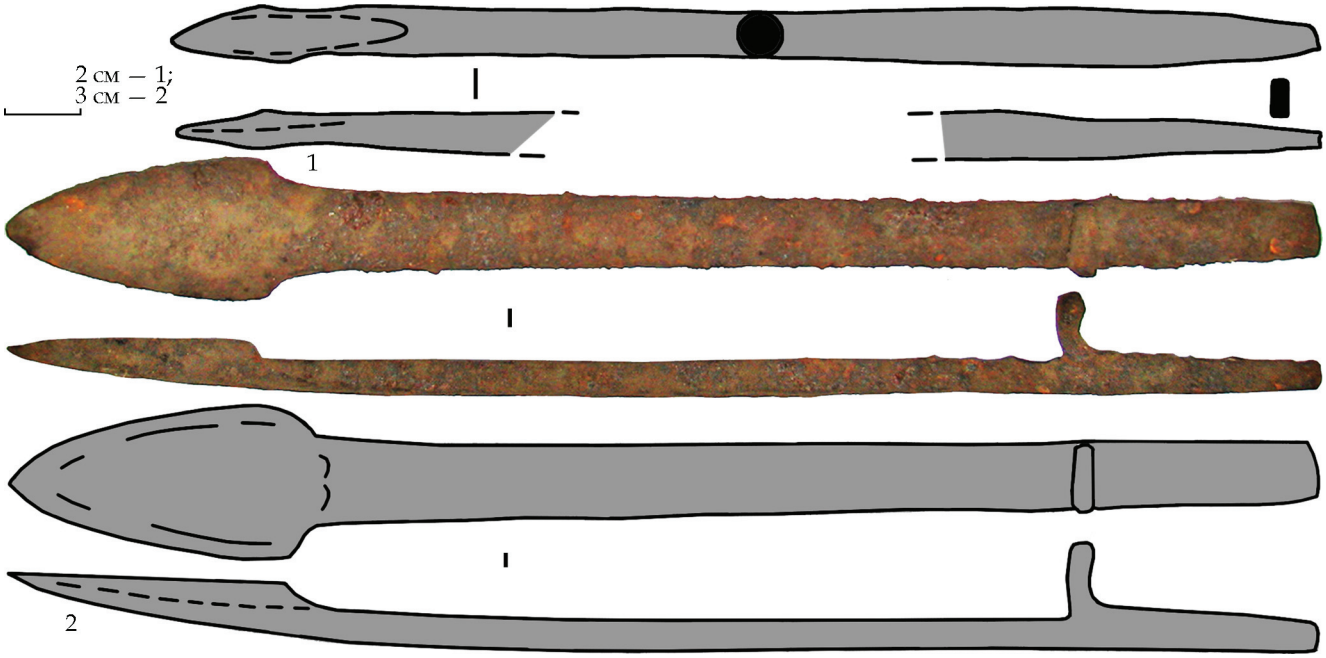

Рис. 1. Залізні інструменти з салтівських городищ Харківської обл.: 1 — різець по дереву, (городище Мохнач); 2 — чересло (городище Коропові Хутори)

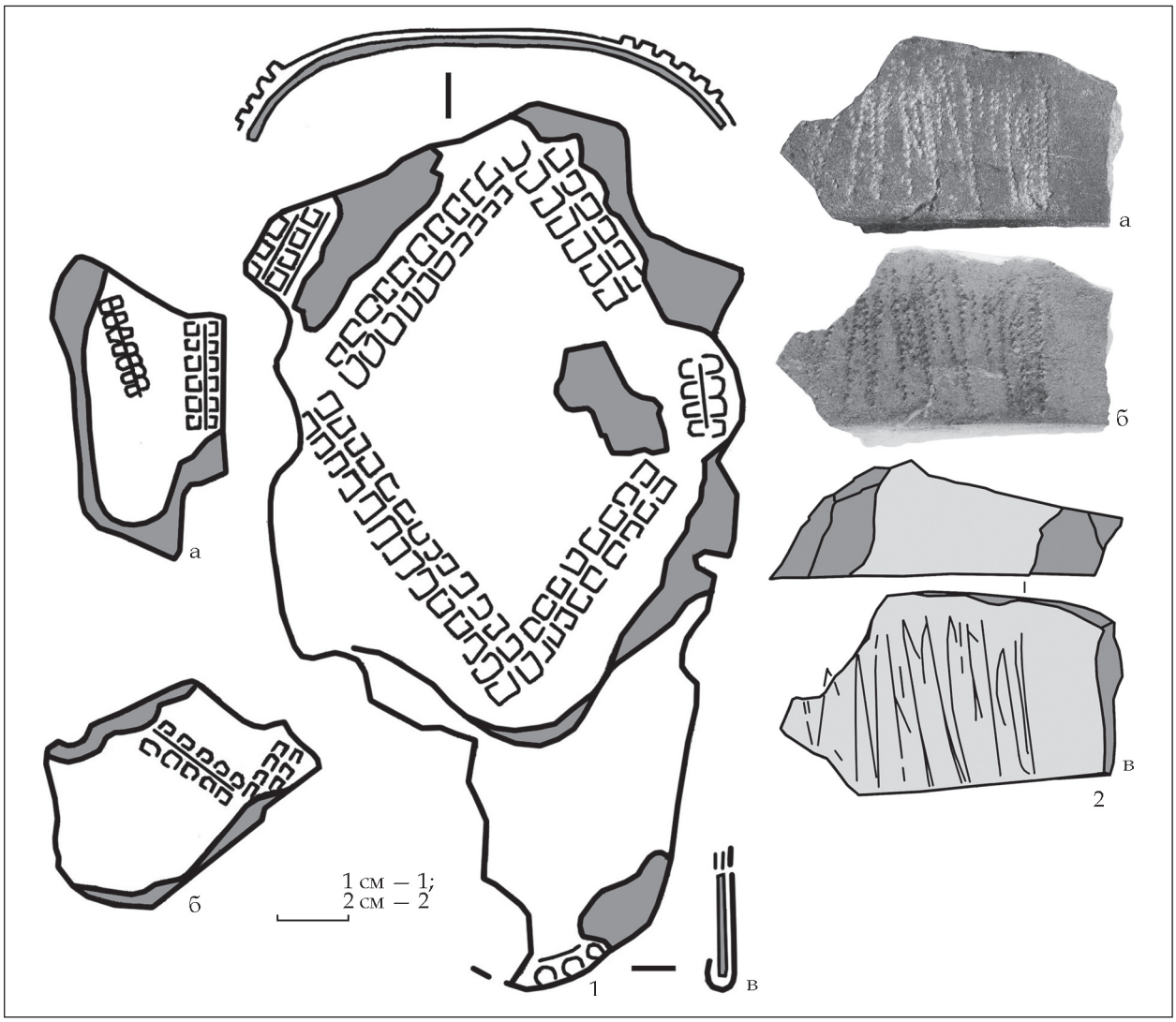

Рис. 2. Артефакти з городища Мохнач: 1 — частини захисного обладунку (кольоровий метал); 2 — уламок точильної / шліфувальної плити з рунами (2а — фото, 2б — фото в інверсійному світлі, 2в — промальовка)

місцевим виробництвом заліза, слід зарахувати численні шматки чорнометалургійного шлаку та уламки від колб-тиглів залізоробних горнів. Зброя представлена залізним дволопатевим черешковим вістрям стріли та залишками від парадного захисного обладунку. Кінську збрую презентують вудила із традиційними для салтівської культури стовпчиковими псаліями та підпружні пряжки. Серед предметів одягу та прикрас слід відзначити уламки дзеркала, дзвоника і дротяного браслету (все з бронзи), та половинку синьо-зеленої пастової намистини.

Серед індивідуальних салтівських знахідок сезону привертають увагу залишки захисного обладунку, що виявлені на дні зернової ями в складі групи предметів разом із рештками якогось поки не зрозумілого обряду із застосуванням вогню. Частини обладунку являли собою уламки бронзових платівок, що були обгорнуті тонким листовим металом білого кольору (?), по якому був нанесений тиснений (матричний?) геометричний орнамент (рис. 2: 1). Ще однією важливою і вкрай рідкісною для лісостепової зони Хозарії знахідкою є уламок шліфувальної плити з темно-рожевого слюдистого пісковику, по робочій поверхні якого вузьким зубильцем нанесені графіті у вигляді тюркських рун, що знаходять максимально широкі аналогії у всіх євразійських та азійських абетках (рис. 2: 2).

Скіфські матеріали представлені бронзовими вістрями для стріл із втулкою, що відносяться до середини V — IV ст. до н. е. Новий час презентовано поодинокими уламками керамічного посуду та кахлів, речами побутового вжитку, а також округлими і сплющеними кулями від вогнепальної зброї

У цьому році на городищі Мохнач вивчено вісім з дев'яти виявлених комплексів (всі салтівської культури): житло з двома відкритими вогнищами, наземна господарча будівля, погрібець, дві зернові ями та 4 господарчі ями.

За 3—3,5 км на південний схід від городища, на правому березі р. Гнилиця (ліва притока Сіверського Дінця), поблизу північно-західної околиці с. Скрипаї виявлено ще одне (вже 20 за рахунком) відкрите поселення із матеріалами салтівської культури. За традицією даного мікрорегіону воно отримало чергову літерну нумерацію: селище *Мохнач Ф*.

Роботи на городищі в с. Мохнач постійно приносять яскраві комплекси та унікальні знахідки, що стимулює подальше дослідження даної пам'ятки. Той факт, що, не зважаючи на більш ніж півстолітнє вивчення округи городища, тут практично щорічно виявляються нові пам'ятки, спонукає на подальше її обстеження.

У цьому році до археологічної лабораторії ХНПУ передано рідкісне ранньосередньовічне землеробське знаряддя, що виявлене на городищі Коропові Хутори і відноситься до салтівського кола старожитностей (рис. 1: 2). Це чересло I типу, яке характеризується коротким пероподібним лезом заточеним з обох боків. Загальна довжина інструменту — 52 см, лезо має довжину 10,5 см, ширину — 5,8 см. Ці розміри цілком вкладаються у діапазон вже відомих аналогічних інструментів із салтівських пам'яток (Кочеток, Суха Гомільша та городище Маяки). Розміри відомих знахідок в основному такі: загальна довжина 45,0—66,5 см; довжина леза 10—15 см; ширина леза — 5—11 см. Особливістю короповохуторянського чересла є наявність прямокутного в перетині, перпендикулярного стовпчикового обмежувача за 9 см від краю черешка, що може свідчити про товщину гряділя орного знаряддя, до якого закріплювалося чересло.

М. Любичев, К. Мизгін, Е. Шульц, К. Варачова, Д. Філатов

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

Германо-Слов'янська експедиція ХНУ ім. В. Н. Каразіна разом з Євразійським відділом Германського археологічного інституту продовжила дослідження пам'яток пізньоримського часу на території Харківської обл. Дослідження відбувалися на поселенні та могильнику Вийтенки I, могильнику Зачепилівка, також проводилися розвідки у верхніх течіях Мерчика та Мжі.

Дослідження на поселенні Вийтенки I (Валківський р-н). Згідно геофізичних даних, які були здобуті у 2010 р., роботи продовжувалися на ділянці Б, загалом досліджено площу 325 м^2. Культурний шар був насичений знахідками: фрагментами гончарної кераміки та амфор римського часу, шматками обмазки та кістками тварин, також виявлені різні індивідуальні речі. Вивчені два скупчення артефактів та два об'єкти у вигляді скупчення обмазки та фрагментів гончарних посудин (об'єкти 30 та 31).

Дослідження на могильнику Вийтенки. Роботи проводились у двох напрямках — пошук західної межі пам'ятки та розкопки у південно-східній частині могильника. Загальна досліджена площа становить 380 м^2. Відкрито дев'ять поховань (поховання 216—224): чотири інгумації та п'ять кремацій. У культовому шарі могильника знайдено уламки перепалених кісток, фрагменти гончарної кераміки та амфор із вторинно обпаленою поверхнею. У похованні-кремації 223 кістки знаходились у горщику (урні), який було роздавлено ґрунтом. Поряд з урною знаходились речі, які належали жінці: три глиняних пряслиця, дві опалені скляні намистини, набір залізних підвісок відерцеподібної форми, два залізних ножа та залізні залишки дерев'яної скрині. Поховання-інгумація 217, яке належало дитині, було орієнтовано на північ, до його інвентарю входили 14 кружальних посудин мініатюрних форм, дві бронзові фібули, набір намистин, роговий гребінь, дві підвіски-мушлі, глиняне пряслице, кістяний гольник, залізний ніж, кістки вівці, молочного поросяти та шкарлупки яєць.

Дослідження на могильнику біля смт Зачепилівка (Зачепилівський р-н). В умовах постійної загрози руйнування залишків пам'ятки піщаним кар'єром наші дослідження мають рятувальний характер. Вивчалась східна ділянка, яка примикає до кар'єру. Було досліджено площу 172,5 м^2 та виявлено дві урнові кремації (поховання 40, 41). У культовому шарі могильника зустрічаються дрібні фрагменти гончарної та ліпної кераміки із вторинно обпаленою поверхнею.

Проведення археологічних розвідок у верхніх течіях Мерчика та Мжі.

Під час розвідок оглянуто розорані ділянки від витоку до гирла р. Сухий Мерчик з двома правими притоками, від витоку до середньої течії р. Черемушна. Додатково оглянуті ділянки біля смт Ков'яги, сс. Мар'їно, Гузовка, Старі Валки, Новий Мерчик, Перекіп, Контакузівка. Розвідками відкриті 6 поселень бронзової доби: Павлово 2—5, Балабановка 2, Кузьмовка 2, одне поселення доримського залізного часу Старі Валки, одне поселення ранньоримського часу Золочівське (постзарубинецький горизонт), 15 нових поселень пізньоримського часу Павлово 1, Балабановка 1, Петропавловка 1—3, Черемушна 1, Огульці 2, Мар'їно 2, Ков'яги 1, Гузовка 2, Перекіп 1—4, Новий Мерчик 2. Ці дослідження значно доповнюють археологічну карту означеної території.

В. Окатенко

НОВІ ПОСЕЛЕНСЬКІ СТРУКТУРИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

Протягом сезонів 2015—2016 рр. експедиція ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» проводила огляди вже відомих поселень і городищ скіфського часу у басейні Сіверського Дінця та розвідки вздовж Муравського Шляху з використанням технологій безконтактного зондування місцевості (БПЛА, лазерне сканування). У 2017 р. її співробітники зосередилися на обстеженні щойно виявлених пам'яток, їх картографуванні, складанні попередніх планів, фотофіксації, зборі речового матеріалу, тощо.

Городище Старовалківське (рис. 1). Пам'ятка розташована за 1 км на схід від с. Перекоп і за 2 км на захід від с. Старі Валки (на лівобережному корінному мисі лівої притоки р. Мож). Городище, імовірно, слугувало фортецею, що прикривала Перекопський Вал з південного сходу. Нині південно-західний край мису омивається водами штучного ставка. Максимальна висота мису від рівня заплави річки становить 23 м. Територія пам'ятки на сьогодні залісена.

Під час огляду городища було уточнено планування його фортифікації і зроблено фотофіксацію за сприятливих обставин в різні пори року, а також восени зібрано підйомний матеріал. За допомогою дрону взимку знято ортофотоплан городища із нанесенням мікрорельєфу території скіфського укріплення та середньовічного Можеського острогу, що розташовано поруч.

Ширина валів в середньому складає 15 м. Найбільше постраждали від оранки укріплення в північно-східному секторі пам'ятки (рис. 2:1). Висота зовнішнього валу сягає 3,5 м, внутрішнього — до 1 м. У південно-східному секторі рів внутрішньої лінії оборони переростає в яр на південній експозиції мису. Зі сходу та північного сходу — з напільної сторони — перша та друга лінії укріплень за системою рів — вал утворюють передгороддя Розміри городища становлять 260 (по лінії захід—схід) × 220 м (північ—південь) м. Площа дорівнює 5,7 га. Із них 2,55 га припадає на внутрішнє дворище. Поряд із городищем розташоване велике селище.

Селище Старовалківське. Пам'ятку розташовано між селами Перекоп і Старі Валки, на лівобережному корінному плато р. Мож, займаючи третю надзаплавну терасу. Територія пам'ятки на сьогодні значною мірою зайнята оранкою, частково — в східному секторі — під приватними садибами та кладовищем. У південній частині через територію пам'ятки проходить асфальтована дорога з с. Перекоп до с. Старі Валки. У західній частині поселення — біля витоків яру — знаходиться джерело води. Під час додаткового огляду селища було уточнено його територію, на ній фіксується велика кількість зольників, поверхня яких розорюється. Також зібрано підйомний матеріал з чисельних артефактів, що культурно-хронологічно належать до скіфської доби. Це переважно: керамічні пряслиця, фрагменти горщиків, фрагмент ручки амфори, вістря стріл, уламок кістяного зооморфного псалія, шпильки, уламки прикрас та уламок бронзового ножа

Іллюхівське городище (рис. 1). Пам'ятка розташована у Валківському р-ні на території колишнього с. Іллюхівка (землі Кузьмівської сільської ради), на краю балки, що впадає з правої сторони в р. Мож. Городище також

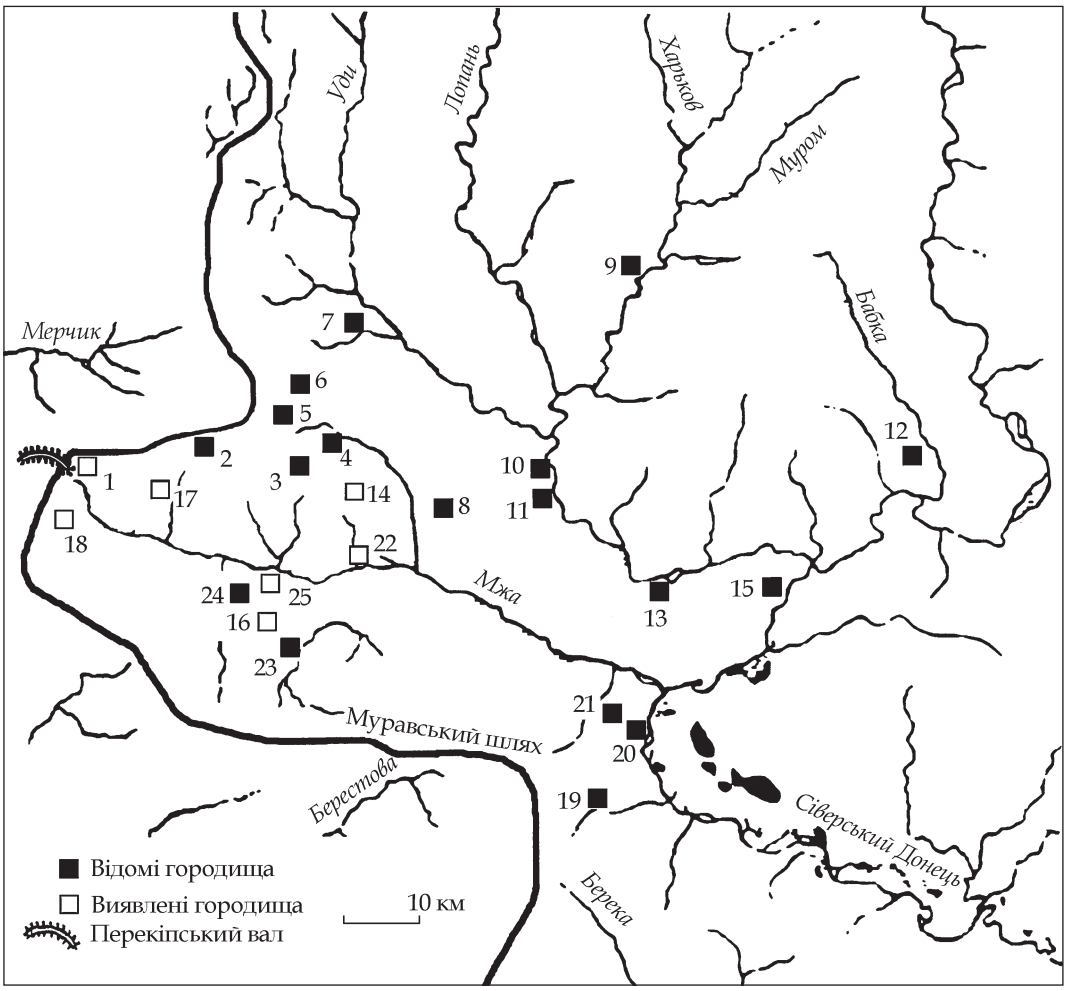

Рис. 1. Схема розташування городищ сіверськодонецького Лісостепу скіфської доби: 1 — Старовалківське; 2 — Баранівське; 3 — уроч. Городище (Куколівське); 4 — Чернецький Яр; 5 — Караванське; 6 — Люботинське (Шеєрманівське); 7 — Смородське (Закозарівське); 8 — Яковлівське; 9 — Циркуни; 10 — Карачівське (Донецьке); 11 — Хорошевське; 12 — Кочеток II; 13 — Водяне; 14 — Одринське; 15 — Мохнач; 16 — Нова Водолага; 17 — Костів; 18 — Іллюхівське (Кузьмівка); 19 — Велика Гомольша; 20 — Коропові Хутори; 21 — Таранівське; 22 — Ракитнянське; 23 — Червоносівське; 24 — Знам'янське; 25 — Стара Водолага

прикриває підступи до укріплень Перекопського Валу.

Ще в середині XX ст. територія пам'ятки була вкрита лісом. Зараз вона знаходиться під оранкою.

Оборонні споруди городища сильно розорані. Вони складаються з ґрунтових валів та ровів, які утворюють два заокруглених дворища (рис. 2: 2).

Розміри городища по лінії захід—схід складають 175 м; по лінії північ—південь — 195 м. Загальна площа складає близько 3 га.

На розораному полі, були знайдені фрагменти ліпного посуду доби раннього заліза, серед яких можна виділити фрагменти вінець: з защипками, сплощеного по верху вінця і ледь помітними пальцевими вдавленнями.

Слід зазначити, що з південно-західного краю городища — навколо витоків яру — простежуються чисельні розорані плями *зольників прилеглого селища* та зі сходу — хатитища колишньої забудови села. Із північно-східного боку від городища проходить середньовічний вал.

Костівське городище скіфського часу (рис. 1). Пам'ятка знаходиться на корінному мисі з правої сторони р. Карамушина, у Валківському р-ні, в східній частині с. Костів, яке примикає до смт Валки.

На даний час пам'ятка задернована. Із північної сторони до городища примикають тилові частини приватних садиб. Є ознаки того, що в минулому територія городища знаходилась під оранкою, якою частково були знівельовані вали та рови.

Система оборони складається з двох вигнутих ліній, влаштованих за системою рів — вал, які відрізають стрілку мису з напільної сторони (рис. 2: 3). Оборонні споруди утворюють два дворища. Південна частина пам'ятки ескарпована. В ескарп переходить рів зовнішньої лінії оборони, який «обтікає» першу лінію. Зовнішня лінія має наступ-

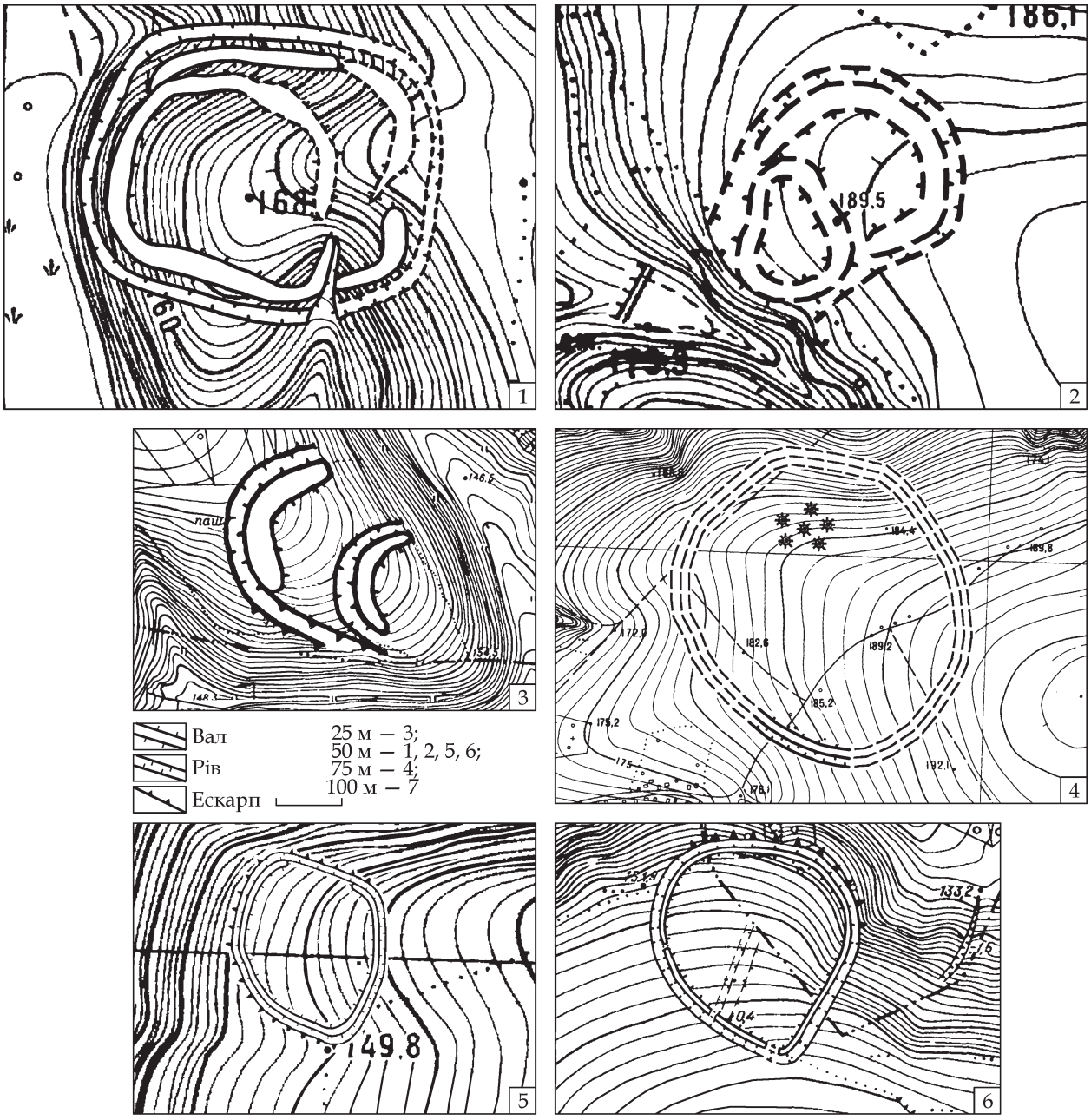

Рис. 2. Плани виявлених городищ

ні розміри: висота валу — 1 м за ширини близько 8 м; глибина рову — 0,5 м за ширини близько 8 м. Внутрішня лінія оборони має висоту валу — 0,5 м за ширини близько 5—6 м; глибина рову — 0,3 м за ширини 4—5 м. Розміри городища по лінії північний захід—південний схід складають 130 м; по лінії північний схід—південний захід — 100 м. Загальна площа складає близько 0,7 га.

На денній поверхні, в численних кротовинах, були знайдені фрагменти ліпного керамічного посуду та бронзовий артефакт раннього залізного віку. Серед кераміки можна виділити уламок вінця з защипами та наскрізними отворами під ним, а також дві стінки червоноглиняних амфор. Через балку від нього, біля кар'єру цегельного заводу, розташоване поселення із зольними насипами.

Одринське городище скіфського часу (рис. 1). Пам'ятка розташована на плато лівого берега р. Чернеча — лівої притоки р. Черемушна, в північно-східній частині с. Одринка (колишнє с. Серганів Бор і Лисий Горб) Валківського р-ну. На даний момент городище переважною частиною знаходиться під оранкою, яка знівелювала лінію оборони, влаштованої за системою рів — вал (рис. 2: 4). Лише в південно-західному і західному секторі оборонні споруди збереглися в більш-менш належному вигляді, так як їхня траса на даному відрізку поросла чагарником та багаторічними деревами. У північній частині укріплення зафіксовані близько 10 зольних насипів, що у дійсний час майже повністю розорані. У південному секторі дворище городища і оборонні споруди прорізані заглибленою в ґрунт дорогою, яка, до речі, на момент огляду була вже недієвою. Через городище проходять підземні газові комунікації.

Розміри городища за лінією північний захід—південний схід складають 725 м; за лінією південний захід—північний схід — 650 м. Загальна площа складає близько 38,5 га.

На денній поверхні, на оранці, були знайдені фрагменти гончарного керамічного посуду XVIII—XIX ст., ліпного керамічного посуду, керамічне пряслице та виріб з бронзи раннього залізного віку. Серед кераміки можна виділити фрагменти вінець з защипами та наскрізними отворами під ними, а також стінку амфори.

Рокитнянське городище скіфського часу (рис. 1). Пам'ятка розташована за 1 км на північ від с. Рокитне, в північно-західній частині корінного мису лівого берега р. Мокра Рокитна (б. Мокрий Рокитний Яр) — лівої притоки р. Мжа. Висота над тальвегом яру складає 35—37 м.

На даний момент пам'ятка знаходиться під лісонасадженнями.

Городище має кільцеву лінію оборони, яку влаштовано за системою рів—вал та ескарп—вал. У східному секторі оборонні споруди перетинає ґрунтова дорога для в'їзду на територію автомобільного транспорту. Східний сектор оборони має вигнуте у східному напрямку планування і влаштований за системою рів — вал (рис. 2: 5). Вал за ширини 4—5 м сягає висоти близько 1 м. Рів за ширини 3—4 м має сучасну глибину близько 1 м. У південно-східному секторі оборони городища рів переходить в ескарп з ровиком на його горизонтальному майданчику, який проходить по південному, західному і північному краю пам'ятки. Його ширина складає близько 4 м за висоти ескарпування над гребенем валу до 4 м. Слід відзначити, що на північно-західному краю укріплень ескарп на невеликому відрізку переходить в рів, з південного краю якого простежується пониження насипу валу, що може свідчити про прохід до води. На північній експозиції насип валу майже не простежується, а основне навантаження з оборонних функцій лягає на ескарпування.

Розміри городища по лінії північ—південь складають 150 м; по лінії захід—схід — 120 м. Загальна площа складає близько 1,8 га.

Поряд з городищем знаходиться *поселення раннього залізного віку з зольниками*, що разом з характерними застосованими фортифікаційними прийомами, дає підстави датувати пам'ятку добою раннього заліза.

Нововодолазьке городище скіфського часу (рис. 1). Городище розташоване на території смт Нова Водолага, на південно-західному краю населеного пункту, на правому краю балки, що впадає з лівої сторони в р. Ольховатка, на північно-західному краю вододільного плато

На момент обстеження поверхня городища переважною частиною знаходиться під городами місцевих жителів (рис. 2: 6). У південному секторі лінія оборони прорізана в трьох місцях для проїзду техніки для оранки ділянок.

У південній та східній частині городища укріплення зведені за системою рів—вал, з західній та північній — ескарп—вал. Ескарп, скоріш за все, має на своєму горизонтальному майданчику ровик. Висота валів варіюється в межах 1,5—3,5 м за ширини від 4 до 7 м. Рів шириною 5—6 м сягає глибини 0,5—1 м.

Загальні розміри городища по лінії захід—схід складають 160 м; по лінії північ—південь — 172 м. Площа складає близько 2,5 га.

На денній поверхні, на розораному полі дворища, були знайдені фрагменти ліпних посудин з нерівномірним поверхневим випалом тіста, серед яких слід відмітити вінця з нігтьовими защипами по краю та наскрізними отворами під ними.

Поселення скіфського часу «Нововодолазьке». Селище знаходиться на території смт Нова Водолага, на південно-західному краю населеного пункту, на правому краю балки, що впадає з лівої сторони в р. Ольховатка, на західному краю вододільного плато.

На момент обстеження поверхня селища знаходилось під городами місцевих жителів. В окремих місцях розпочате будівництво приватних будинків.

Із півночі селище межує з Нововодолазьким городищем (рис. 2: 2).

Загальні розміри селища, за лінією захід—схід складають 300 м; за лінією північ—південь — 260 м. Площа складає близько 4,6 га.

На розораному полі були знайдені фрагменти ліпних посудин з нерівномірним по-

верхневим випалом тіста, серед яких слід відмітити вінце з нігтьовими защипами по краю та наскрізними отворами під ними.

Староводолазьке городище (рис. 1). Городище розташоване за 2 км на південь від західного краю с. Стара Водолага та 4 км на північ від північного краю смт Нова Водолага.

Об'єкт знаходиться на мисовому підвищенні плато, що утворене балкою Шидловською (з південної сторони) і заплавою пересихаючого струмка (зі східної сторони) — правої притоки р. Мжа. Майданчик має ухил в сторону південно-східного краю за висотою близько 10 м. Таким чином, підвищення, зайняте захисними спорудами, знаходиться відносно тальвегів яру та заплави, на висоті 7—17 м. Оборонні споруди значною мірою на даний момент розорані, але добре помітні на поверхні траси проходження та ще зберігають перепади висот вал—рів, що сягають висоти до 1 м (рис. 2: 7).

Планування оборонних споруд округле, влаштоване за системою двох сумісних ліній рів—вал. Максимальні розміри укріплення складають 370 × 370 м за лініями по сторонах світу. Загальна площа дорівнює 10,5 га.

На оранці були знайдені фрагменти ліпного посуду — стінки з нерівномірним випалом від сіро-чорного всередині до сірого та жовто-коричневого ззовні. Кераміка має дрібно-дисперсні неорганічні домішки. Вона характерна для доби раннього заліза і може бути датована скіфським часом. До цього часу можуть бути віднесені і укріплення городища.

Староводолазьке селище. Поселення розташоване на території Староводолазької сільської ради Нововодолазького р-ну, за 2 км на південь від західного краю с. Стара Водолага та 4 км на північ від північного краю смт Нова Водолага.

Поселення займає мисове підвищення плато, що утворене балкою Шидловською (з південної сторони) і заплавою пересихаючого струмка (зі східної сторони) — правої притоки р. Мжа. Майданчик має ухил в сторону південно-східного краю за висотою близько 16 м. Відносно рівня моря висоти поселення складають 148—164 м. Зі сходу пам'ятка межує з укріпленнями Староводолазького городища.

Максимальні розміри поселення складають 650 × 450 м за лініями захід—схід та південь—північ» відповідно. Загальна площа дорівнює 91 га.

На денній поверхні, на розораному полі, були знайдені фрагменти ліпних посудин — стінки з нерівномірним випалом від сіро-чорного всередині до сірого та жовтого і помаранчевого ззовні. Вони характерні для доби раннього заліза і можуть бути датовані скіфським часом.

Таким чином, проведені роботи дозволяють доповнити і уточнити список пам'яток скіфського часу зазначеного регіону. Слід зазначити, що північно-західну групу пам'яток є підстави датувати у рамках VI—IV ст. до н. е.

В. Окатенко, С. Скорий, Р. Зимовець

ДОСЛІДЖЕННЯ ДУНШОВСЬКОЇ КУРГАННОЇ ГРУПИ ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Дуншовська курганна група (не менше 13 насипів) масштабного Люботинського могильника скіфської доби знаходиться на південній околиці м. Люботин Харківської обл. Могильник розташований в басейні р. Мож, в центрі Сіверськодонецької групи пам'яток скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Ряд курганів, що складають вказану групу, відрізняється значними розмірами, досягаючи в даний час від 4 до 7 м висоти. Жоден з курганів групи раніше не піддавався археологічним розкопкам, а, отже, віднесення їх до скіфської пори було певною мірою умовним.

Територія курганної групи до початку XX ст. на переважній площі не була забудована. До 1930-х рр. вона в основному використовувалась під сади та городи і лише з 1950-х рр. відзначається її інтенсивне освоєння під садибну забудову і кладовище (рис. 1).

Перед початком археологічних розкопок кургану 4 нами було здійснено додатковий огляд всієї Дуншовської групи курганів. Результатом чого стала фіксація стану як раніше відомих курганів, так і виявлення та картографування нових. Було оглянуто 11 курганів (не рахуючи дослідженого кургану 4).

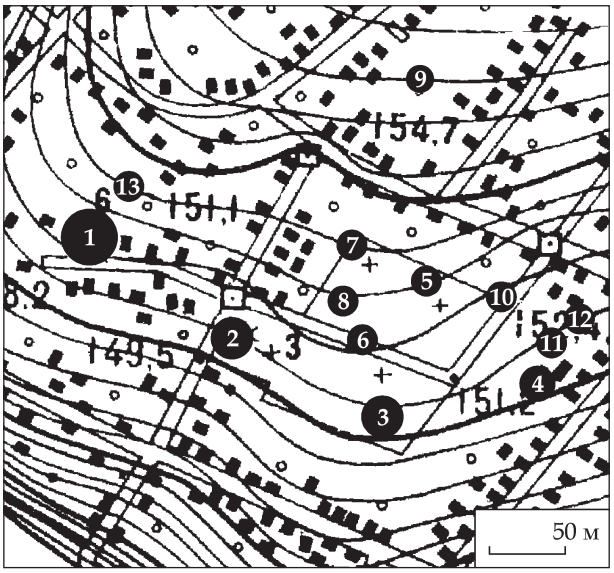

Рис. 1. План Дуншовської курганної групи Люботинського могильника скіфського часу

Курган 1 розташований на в'їзді Олексіївському (рис. 2). Його розміри становлять 29 × 32 м при висоті 7 м. У південній частині насипу є майданчик розмірами близько 8 × 10 м, розташований на висоті 4,5 м. Поверхня насипу задернована. Біля його північної поли здійснене поховання часів Другої світової війни. На південно-східному краю насипу кургану розташована приватна садиба з територією обгородженого двору.

Курган 2 розташований на території Дуншовського кладовища, в його західній частині. Розміри пам'ятки складають 20 × 25 м при висоті 4 м. Краї насипу підрізані з метою здійснення сучасних поховань.

Курган 3 розташований на території вказаного цвинтаря, в його східній частині. Розміри пам'ятки складають 20 × 25 м при висоті 4,5 м. На схилах насипу також є сучасні поховання. Поверхня задернована і поросла чагарником та дрібними деревами.

Курган 5 розташований на північ від Дуншовського кладовища. Насип деформований і в північному секторі частково забудований приватною садибою. Його південний сектор зайнятий сучасними могилами. Посередині проходить ґрунтова дорога. Розміри пам'ятки складають 15 × 18 м при висоті 0,7 м.

Курган 6 розташований в центральній частині цвинтаря. Насип деформований і зайнятий сучасними похованнями і ґрунтовою доріжкою. Розміри пам'ятки складають 10 × 12 м при висоті 0,3 м.

Курган 7 розташований в північно-західному куті Дуншовського кладовища. Насип деформований і зайнятий сучасними похо-

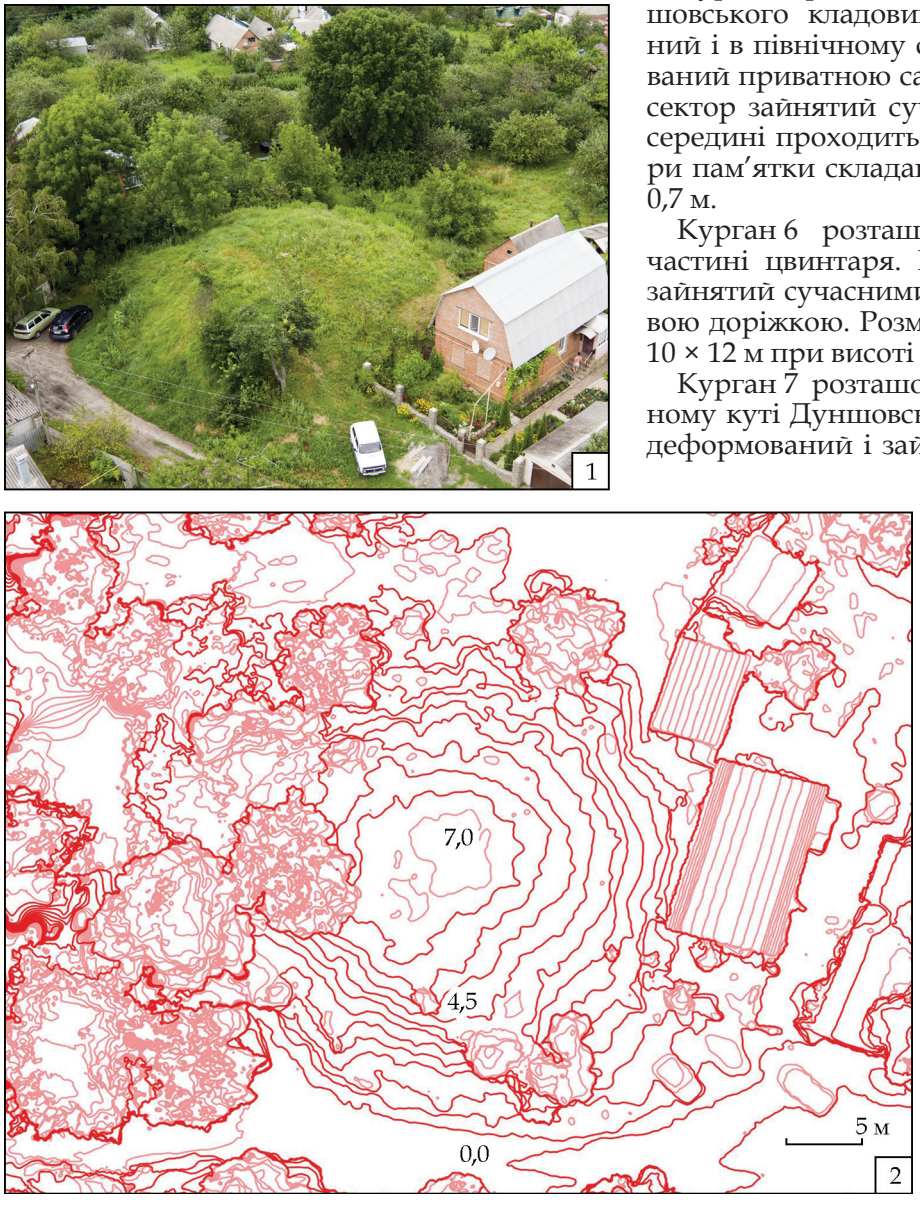

Рис. 2. Курган 1 (лідер) розташований на в'їзді Олексіївському у м. Люботин: 1 — вид з південного заходу; 2 — план кургану



Рис. 3. Фото з БПЛА на досліджений курган 4, загальні види: 1 — вид з півдня; 2 — вид із заходу

ваннями. Розміри пам'ятки складають 11 × 12 м при висоті 0,5 м.

Курган 8 розташований в західній частині того ж цвинтаря. Насип деформований і зайнятий сучасними похованнями. Розміри пам'ятки складають 12 × 14 м при висоті 0,8 м.

Курган 10 розташований в північно-східному кутку Дуншовського кладовища. Насип деформований і частково зайнятий сучасною приватною садибою, частково — ґрунтовою доріжкою і сучасними похованнями. Розміри пам'ятки складають 18 × 20 м при висоті 1,2 м.

Курган 11 розташований на території садиби по вул. Лассаля, 36. Насип деформований і використовується під город. Розміри пам'ятки складають 30 × 32 м при висоті 0,8 м.

Курган 12 розташований на території садиби по вул. Лассаля, 34. Насип деформований і також використовується під город. Розміри пам'ятки складають 12 × 14 м при висоті 0,4 м.

Курган 13 розташований на північний схід від кургану 1, на території приватних садиб. Насип деформований і використовується під сад. Розміри пам'ятки складають 25 × 27 м при висоті 1,2 м.

Досліджений шляхом розкопок курган 4 займав крайнє, південно-східне положення

Рис. 4. План та профіль підкурганної споруди

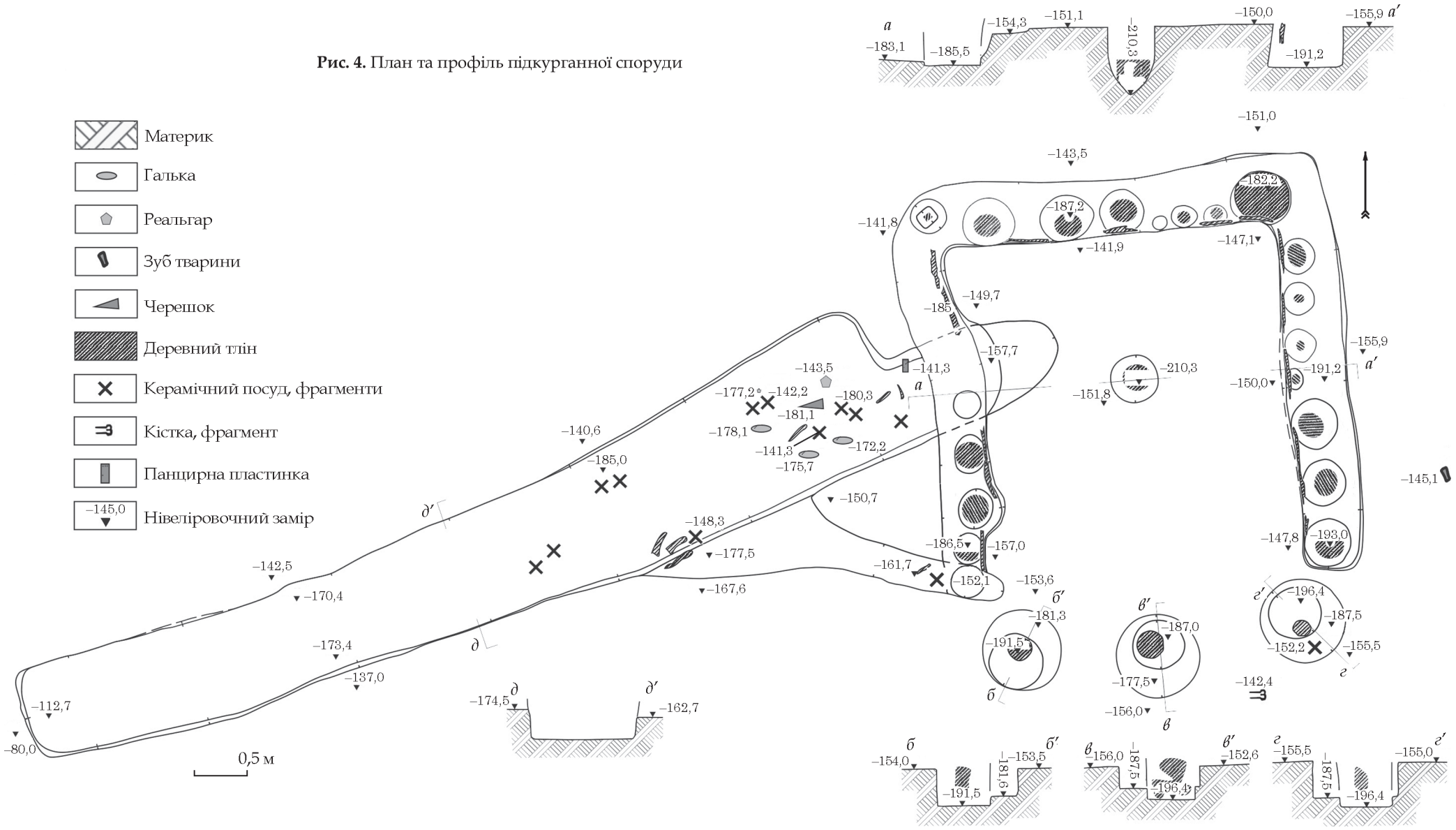

в складі курганної групи (рис. 1; 3). Він розташовувався в зоні індивідуальної житлової забудови сучасного міста, що створювало певні труднощі при використанні землерийної техніки (рис. 3). На відміну від згаданих досить великих курганів групи, його насип (як, втім, і деяких інших) був частково зруйнований власниками приватних земельних ділянок і до моменту дослідження мав висоту до 0,90 м, при діаметрі близько 30 м. Під чорноземним насипом, на рівні давнього горизонту (ДГ), зафіксовані залишки округлого майданчика діаметром до 11 м, викладеного, судячи з тліну, корою, а в двох місцях — спеціальними помостами з горизонтально покладених дубових колод або плах. Найбільш добре зберігся поміст в східній частині підкурганного простору. Він мав майже прямокутну в плані форму, розмірами 5,5 × 3,6 м, і був споруджений, як мінімум, з 8 колод або плах, середня ширина (або діаметр) яких становила 30 см. Їх довжина — близько 4 м. На північ від цього помосту також розташовувався аналогічний ряд деревини, деякі зразки якої досягали довжини 1,7 м.

На захід від добре збереженої частини помосту, майже примикаючи до нього, в заглибленні, що утворилося в процесі підрізання стародавнього чорнозему, практично на рівні материкової глини, зафіксовано підґрунтя / основу досить великої наземної конструкції квадратної форми, розмірами 4,0 × 4,0 м (рис. 4). Із трьох сторін вона представляло собою досить широку (до 0,6 м) і глибоку (до 0,45 м) канавку П-подібної форми, на дні якої чітко збереглися відбитки вертикальних стовпів діаметром 0,15—0,55 м (до 25 шт.), що утворювали три суцільні стіни із частоколу. Підмурівок вертикальних стовпів розміщувався в канавці, в той час як уздовж її внутрішньої сторони фіксувалися сліди горизонтально покладених дощок або плах шириною близько 2—3 см. Без сумніву, після установки колод в зазначену канавку, вона була щільно забутована землею. У центрі конструкції знаходилася яма глибиною до 0,4 м, в якій свого часу стояв центральний опорний стовп (?) діаметром 0,45 м, із загостреною нижньою частиною. Висота стін, як і характер покрівлі конструкції, не ясні.

Фронтальна частина наземної споруди з південного боку (азимут периметра будівлі 346°), судячи з відкритих ям діаметром 0,75—0,85 м і глибиною до 0,6 м, була оформлена трьома стовпами досить великого діаметра (до 0,5 м), які в деякій мірі нагадують колони (рис. 4). Беручи до уваги відстань стовпових ям від країв згаданої П-подібної канавки, можна припустити, що стовпи-«колони» не входили під загальний дах конструкції. Між ними розташовувалися проходи всередину наземної споруди. Усі дерев'яні частини наземної конструкції були виконані з дубу.

Курган пограбований в давнину за допомогою горизонтального ходу (довжина 10,4 м, максимальна ширина 1,45 м), який веде з західного — південно-західного краю древнього насипу до наземної конструкції в центральній його частині (рис. 4). Ймовірно, грабіжники не знали розташування і точного устрою підкурганної конструкції, оскільки потрапили лазом не на проходи в районі «колон!, а в стіну з частоколу, що, мабуть, і змусило їх скорегувати напрямок пошуку за допомогою розгалуження грабіжницького ходу. Слід зазначити, що будь-яких людських кісток ні в районі основи наземної конструкції, ні в грабіжницькому ході не зафіксовано. Кінський зуб знайдено в грабіжницькому ході, в районі розгалуження. Кінське ж копито — в насипу, в районі перекриття.

Кілька невиразних фрагментів стегнової (?) людської кістки, а також ліпних горщиків — в тому числі, вінець з проколами (рис. 5) — виявлені в насипу. Усі ці знахідки зафіксовані за межами наземної конструкції і пов'язувати їх безпосередньо з нею досить проблематично.

Разом з тим, в грабіжницькому лазі, особливо поблизу наземної споруди, знайдені уламки ліпного посуду ранньоскіфського часу (горщика, миски, черпака), фрагменти мілетської світлоглиняної амфори, а також мінералу червоного кольору — реальгару (?). Тут же виявлені уламки тонкої бронзової пластинки від виробу невідомого призначення, бронзова невелика втулка зі слідами дерева всередині, залізна панцирна лусочка (рис. 5). Важливими хроноіндикаторами для визначення часу розкопаного кургану є фрагментований чорнолощений черпак, прикрашений по вигину плічка косою рискою, і залишки світлоглиняної амфори, зокрема — її вінець. Амфора відрізняється глиною жовтувато-коричневого кольору, з домішками слюди і піску. З огляду на морфологічні ознаки посудини — широкий і тонкий комірцевий вінець, під яким є уступ (валик), правомірно зарахувати наш екземпляр до мілетської керамічної тари — амфор «піфоїдного типу», на низькому піддоні, з воронковидним горлом з уступами (уступом) і петлевидними ручками, поставленими до горла під нахилом. Таким чином, враховуючи фрагменти мілетської амфори, дату кургану 4, на нашу думку, слід обмежити, швидше за все, кінцем VII ст. до н. е.

Конструктивні особливості наземної споруди, а також організація підкурганної поверхні дозволяють бачити в кургані не тільки місце поховання, а й допускати версію про ритуальне призначення підкурганного ком-

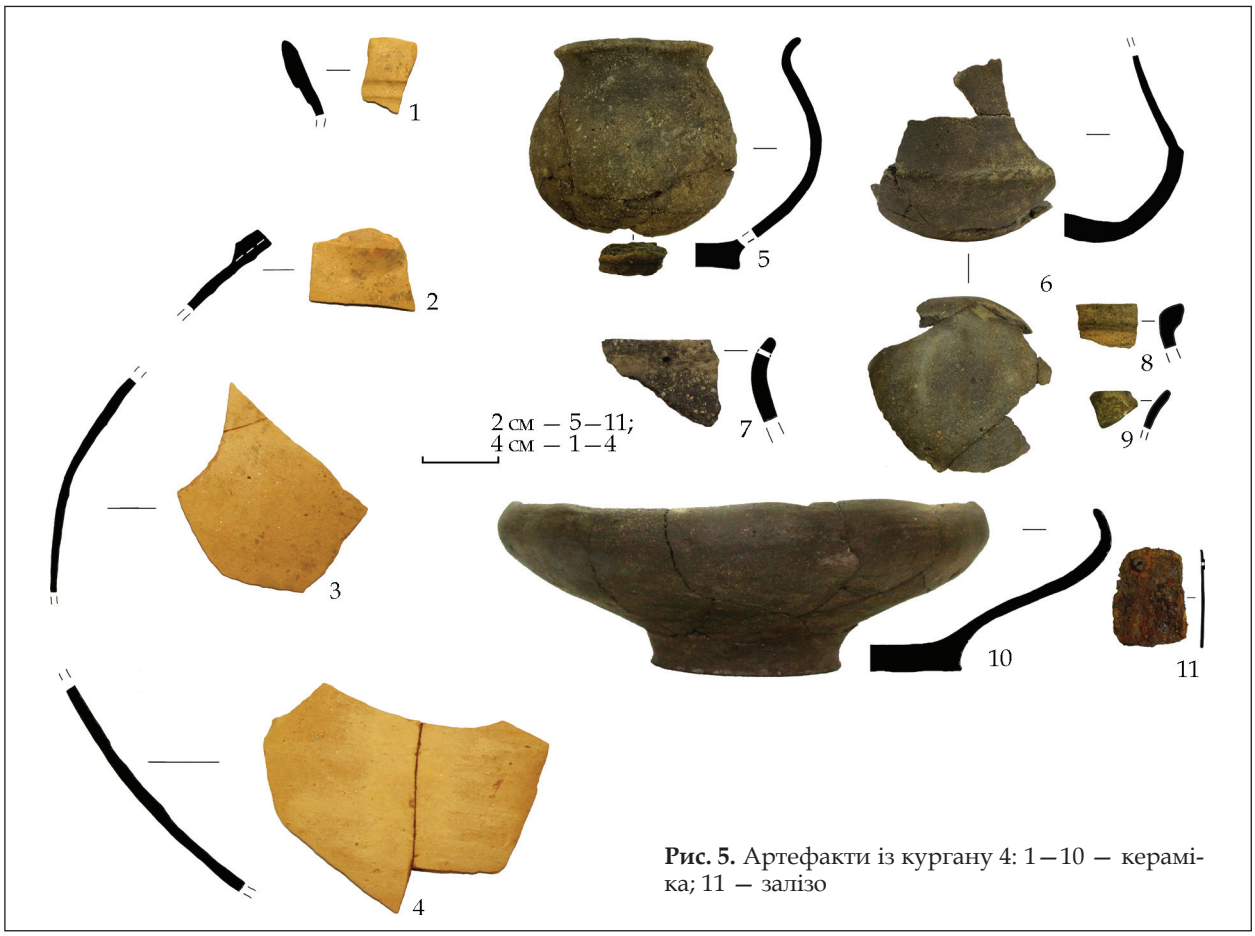

Рис. 5. Артефакти із кургану 4: 1—10 — керамі-ка; 11 — залізо

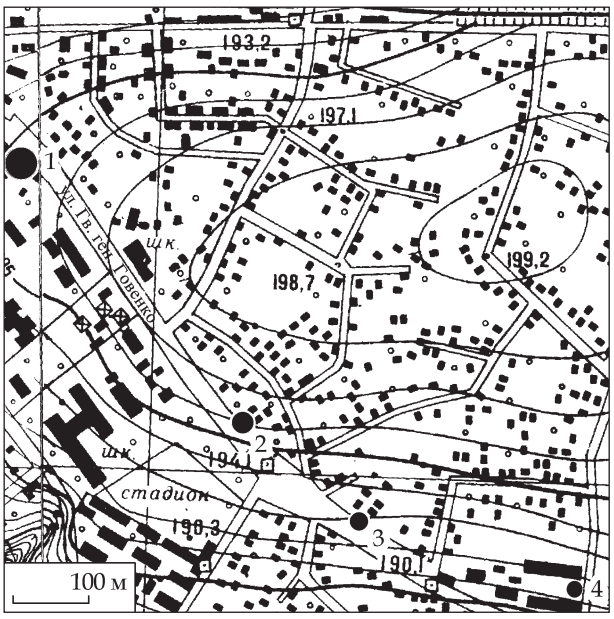

Рис. 6. Ситуативний план місцезнаходження курганів вздовж вул. Гвардії генерала Говенка в м. Люботин

плексу і його зв'язок з поховальним культом. Так, в конструкції наземного святилища кургану 4, безсумнівно, використані будівельні прийоми і елементи (П-подібна канавка для підґрунтя, частокольна конструкція стін) досить добре відомі в підкурганних наземних спорудах Дніпровського Лісостепу ще до скіфських передньоазійських походів. Тим часом, виносні фасадні стовпи або колони жодного разу для зазначеного часу не фіксувалися. Засвідчені вони достовірно лише в наземній конструкції кургану №4 Дуншовської групи Люботинського могильника і безсумнівно, відносяться до часу завершення скіфських передньоазійських походів. Важливо відзначити, що курган 4, з точки зору хронології, синхронний курганам 1, 2 Караванської групи Люботинського могильника, в складі інвентарю яких, крім такої ж грецької амфори, — яскраві східні речі, маркери передньоазійських скіфських походів.

Крім цього, під час роботи експедиції було здійснено огляд ще однієї курганної групи, розташованої в східній частині м. Люботин — вздовж вул. Гвардії генерала Говенка. Інформація щодо неї надійшла від учасника експедиції Г. Є. Свистуна. Був знятий план пам'ятки і з'ясовано стан насипів (рис. 6).

Курган 1 розташований по вул. Гвардії генерала Говенка, 8. Його розміри в плані складають 42 × 40 м; висота — 0,8 м. Насип значною мірою деформований. Північно-східний сектор знаходиться під тротуаром і асфальтованою дорогою. Південно-західний — частково під забудовою залізничної поліклініки.

Курган 2 розташований по вул. Гвардії генерала Говенка, 29. Його розміри в плані складають 28 × 30 м; висота — 1,8 м. Насип значною мірою деформований. Північно-східний сектор під садом і городом. Південно-західний майже повністю знесений.

Курган 3 розташований по вул. Гвардії генерала Говенка, 39. Його розміри складають 22 × 24 м; висота — 0,4 м. Північно-західний сектор під городами і теплицею. Південно-західний — деформований, в нього вкопаний бетонний стовп.

Курган 4 розташований по вул. Гвардії генерала Говенка, 49. Його розміри в плані складають 18 × 20 м; висота — 1 м. Поверхня засаджена деревами і кущами. У східній полі влаштована оглядова яма для автомобілів.

Отже, у 2017 р. здійснено археологічні розкопки кургану 4 Дуншовської курганної групи Люботинського могильника. Його насип до того часу був сильно пошкоджений у результаті антропогенного впливу. Проведення превентивних розкопок дозволило зберегти наукову інформацію і ввести її в науковий обіг шляхом публікації матеріалів. Крім розкопок, були проведені візуальний огляд стану курганів цієї групи, що збереглися, і виявити при цьому додаткові насипи. Також була виявлена невідома раніше курганна група, розташована в районі вул. Гвардії генерала Говенка м. Люботин. У цілому проведені дослідження значно поповнюють і уточнюють наші відомості про скіфські анклави старожитностей в районі м. Люботин.

В. Окатенко, С. Скорий, Г. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ ДОБИ БРОНЗИ БІЛЯ с. НАСТЕНЬКІВКА

Експедиція ДП ОАСУ ІА НАН України «Слобідська археологічна служба» обстежила курганну групу, що знаходиться близько 1 км на південний схід від околиці с. Настеньківка Китченківської сільської ради Краснокутського р-ну Харківської обл. (рис. 1). Кургани розташовані на вододілі рік Мжа і Мерла (допливи р. Ворскла). Були проведені рятівні дослідження кургану №1, насип якого практично знівельований щорічною оранкою.

Вперше фахівці звернули увагу на розташовані тут кургани ще на початку XX ст., і деякі з них були досліджені напередодні XIII Археологічного з'їзду. Тоді на кошти промисловця і підприємця П. І. Харитоненка на цій території було розкопано 27 насипів (серед яких були і майдани). Результати проведених робіт були висвітлені у працях проф. Д. І. Багалія та В. Є. Данилевича, присвячених розкопкам курганів біля хуторів Настельний і Покровський у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії у 1903 р. Вони знайшли відображення на сторінках збірників матеріалів XIII і XIV Археологічних з'їздів. Отримані матеріали були віднесені як до доби бронзи, так і до скіфської культури IV ст. до н. е.

Насип дослідженого кургану 1 в результаті щорічної оранки практично не фіксувався

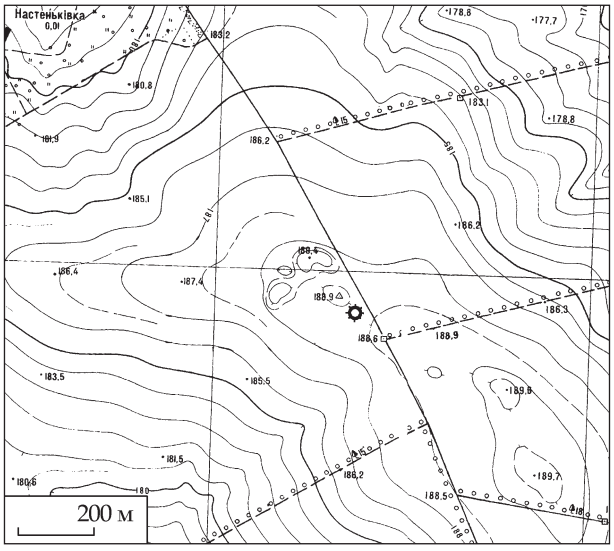

Рис. 1. Топографічний план розташування дослідженого кургану біля с. Настеньківка

на місцевості і знаходився в оточенні низки курганів і майданів різного розміру в плані та за висотою. Щоб зробити топографічний план могильника і виокремити його від розташованих поруч майданів, було використано лазерне сканування поверхні ділянки і аерофотозйомка (зроблено ортофотоплан) досліджуваної території з безпілотного літального апарату.



Рис. 2. Загальний вид розкопок кургану 1 біля с. Настеньківка Краснокутського р-ну, вид зі сходу (зйомка дроном DJI Inspire 1)

Закладений розкоп з траншеями, зорієнтованими за лінією захід—схід, мав загальну площу 826 м^2 (рис. 2). У ході проведення розкопок була виявлена видовжена з південного заходу на північний схід канава завширшки близько 2 м, яка звужувалась до низу, де мала ширину переважно близько 1 м. Гумусове заповнення, що фіксувалося від рівня розораного шару, не містило культурних решток.

На ріллі також було виявлене руків'я червоноглиняної амфори пізньоскіфського часу. Імовірно, решткі зруйнованого впускного поховання.

Південно-східний сектор розкопу містив підкурганні поховання. Слід звернути увагу, що орієнтовні межі зруйнованого поховального комплексу були визначені передусім розташуванням виявлених поховань та за візуальними ознаками відмінностей насипних ґрунтів. У результаті реконструйований діаметр дослідженого кургану склав 16 м.

Всього було виявлено дев'ять поховань дорослого та підліткового віку, деякі із прижиттєвими травмами (визначення О. Д. Козак). Частина решток небіжчиків також була пошкоджена (знищена) не тільки землерийними тваринами, але й через розташування комплексів на рівні сучасної оранки, якою на всій площі був також знищений горизонт похованого ґрунту.

У похованнях, що зберегли позицію кістяків, переважна частина небіжчиків покоїлася на лівому боці. Лише одне поховання (№ 7) було здійснено на правому боці. Усі кістяки були скорчені і зорієнтовані головою у східному напрямку. Цікавим виявилося основне поховання 9, де небіжчик був зафіксований серед решток обвугленої деревини дуба черешчатого — *Quercus robur* L (визначення А. І. Попова).

Речовий супровід поряд із небіжчиками був обмежений посудом, що стояв попереду або позаду них. Так, у восьми похованнях виявлені ліпні керамічні горщиковидні та гостроребеpні посудини з геометричним орнаментом чи без нього, які дозволяють зарахувати всі поховання до бережнівсько-маївської зрубної культури в рамках XVII—XIII ст. до н. е.

Отже, встановлено, що курганна група, до якої належить досліджений курган, споруджена за доби пізньої бронзи й використовувалась у пізніший час. Здобуті під час досліджень матеріали дозволяють не тільки доповнити наші знання щодо антропологічних особливостей та поховального обряду давнього населення, але й розширити уявлення щодо його міграцій та динаміки освоєння теренів Дніпро-Донецького межиріччя.

К. Пеляшенко

РОЗКОПКИ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова здійснювала розкопки городища скіфського часу біля с. Циркуни Харківського р-ну. Роботи були сконцентровані на другому (північному) дворі пам'ятки, в центральній її частині (розкоп 13). Даний розкоп був розпочатий ще в 2014 р. Ділянка поточного польового сезону (234 м^2) примикала з заходу до вже дослідженої площі розкопу і в планіграфічному відношенні знаходилася по центру другого двору Циркунівського городища. Розкоп представляв собою чотири траншеї, орієнтовані по лінії північ—південь, загальні розміри яких складали 38 × 6 м, а також невелика прирізка (3 × 2 м), що була закладена з метою дослідити до кінця культовий об'єкт, розкритий в 2016 р.

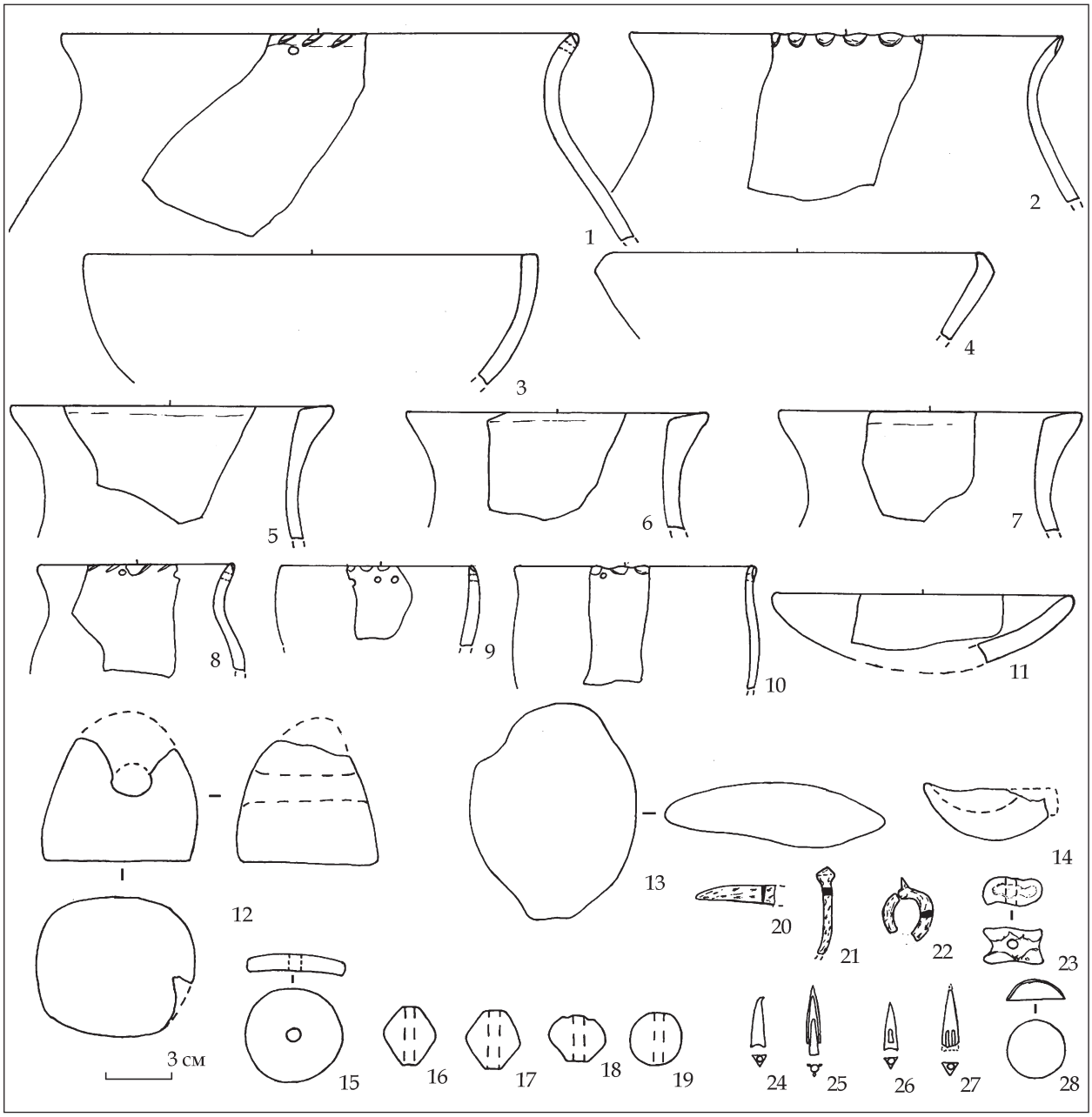

Знахідки з розкопок Циркунівського городища в 2017 р.: 1—19 — кераміка; 20—22 — залізо; 23 — кістка; 24—28 — бронза

Насиченість культурного шару матеріальними залишками на розкопаній ділянці була дещо менша, аніж у траншеях розкопу минулого року, що можна пов'язувати з меншою інтенсивністю життя ближче до центральної частини пам'ятки, що є характерним для багатьох лісостепових городищ скіфського часу. Виключенням є тільки північна частина розкопаної ділянки, неподалік від місця, де в минулому році було виявлено глиняний жертовник. Тут, в радіусі 7—8 м від жертовника, в культурному шарі до глибини 0,30 м, фіксувалась значна кількість фрагментів ліпленого посуду, в меншій кількості шматків пісковику, кісток тварин і глиняної обмазки. У межах дослідженої ділянки фіксується єдина стратиграфічна картина: до 0,05 м — лісовий дерен, від 0,05 до 0,25/0,30 м — чорнозем з матеріальними залишками, від 0,25/0,30 до 0,35/0,45 м — суглинок з поодинокими знахідками, що поступово переходить у материкову глину.

На дослідженій площі зафіксовано всього 6 господарських об'єктів заглиблених у материк. Усі вони концентрувалися в двох південних траншеях, в той час як в двох північних (17 × 6 м) не виявлено жодного, що не є звичним явищем для даної пам'ятки і може пояснюватися особливостями не щільної забудови центральної частини. Усі шість господарських ям мали округлу форму з прямими або розширеними до дна стінками, з діаметром верхньої частини 0,70—1,30 м та глибиною 0,60—1,60 м від сучасної денної поверхні.

Основна кількість знахідок, виявлених у культурному шарі, представлена фрагментами ліпленого посуду: горщиків (що кількісно переважають), мисок, глечиків, малих посудин (рисунок: 1—11). Серед інших керамічних виробів можна назвати: пряслиця (одне з яких зроблене з стінки посудини) (рисунок: 15—19), уламки конусів (рисунок: 12), лляч ку (рисунок: 14), мініатюрну пластику (модель хлібця (рисунок: 13) та фрагмент стрижнеподібного предмету). Імпортний посуд представлений невеликою кількістю фрагментів античних амфор, фрагментом стінки чорнолакової столової посудини та фрагментами сіроглиняного гончарного посуду. Знайдено невелику кількість виробів з заліза (фрагменти проколок, голки, шпильки, ножа і пряжки (рисунок: 20—22) та бронзи (наконечники стріл, напівсферична бляшка (рисунок: 24—28), сережка), а також сліди бронзоливарного виробництва у вигляді виплесків. Окрім необроблених шматків каміння (пісковику) та уламків кварцитових зернотерок, знайдена одна ціла зернотерка з пісковику, кварцитовий розтирач, пісковиковий абразив. На всіх ділянках розкопу присутні кістки тварин, серед яких виокремлено кілька зі слідами обробки, а також астрагал з просвердленим по центру отвором (рисунок: 23). Слід зазначити, що переважна більшість знахідок виявлена саме в культурному шарі, в той час як в заповненні господарських об'єктів зафіксовані лише поодинокі уламки ліпленого посуду, кістки і шматки необробленого каміння. Окрім розкопок, в ході досліджень на городищі здійснювались палеоетноботанічні (флотація ґрунту з заглиблених об'єктів) та палеозоологічні дослідження.

Комплекс знахідок укладається в хронологічні рамки кінця V — IV ст. до н. е.

В. Скирда

НОВА ПАМ'ЯТКА ПЕНЬКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ

При проведенні розвідки на території Валківського р-ну Харківської обл. було виявлено лише одне середньовічне поселення Черемушна. Розвідка проводилася вздовж р. Черемушанка між селами Огульці та Черемушна, з метою виявлення нових археологічних пам'яток доби середньовіччя. У дослідженнях брали участь студенти історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна І. Іськов, С. Сєлєгєв і В. Щепаченко.

Поселення Черемушна розташоване за 2,5 км на схід від села Черемушна, на західному схилі лівого берега р. Черемушанка за 50 м на захід від греблі ставка в межах Черемушнянської сільської ради Валківського р-ну Харківської обл. Розміри поселення становлять близько 530 × 190 м. Поверхня поселення має ухил у західному та південному напрямках. Довгою віссю поселення орієнтоване по лінії північ—південь і розділене на

дві частини балкою, тальвег якої перпендикулярно впадає у заплаву р. Черемушанка.

Підйомний матеріал на поселенні Черемушна розподілений нерівномірно й утворює на поверхні окремі скупчення фрагментів кераміки та пісковику з слідами обпалу. Переважну більшість підйомного матеріалу становлять фрагменти стінок ліпних горщиків, що відносяться до пеньківської культури, проте на поселенні було виявлено два фрагменти стінок і один фрагмент ручки посудин черняхівської культури, 4 стінки сироглиняного лощеного салтівського або пастирського глечика. Деякі знахідки (злиток свинцю, фрагмент злитку сурми, виплеск бронзи, фрагмент пряслиця, виготовленого із стінки гончарного горщика) можуть свідчити про виробничу діяльність на даному поселенні. Серед особливих знахідок з підйомного матеріалу також слід відзначити фрагмент бортика глиняної сковорідки, фрагмент бронзової пластини та кременеву ножоподібну пластину.

У місцях найбільшого скупчення підйомного матеріалу на поселенні було закладено два шурфи розмірами 2 × 1 м кожний. Потужніший культурний шар виявився у шурфі 1 — 0,2—0,6 м. Із нього походять і датуючі речі. На глибині 0,3 м було знайдено латунну широкопластинчасту підв'язну шарнірну фібулу (рисунок: 1), датовану початком VII ст. На глибині 0,4 м виявлено фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору (рисунок: 2), які побутували у першій половині VII ст.

Таким чином, в ході археологічної розвідки у межах Валківського р-ну Харківської обл. на лівому березі річки Черемушанка було відкрито раніше невідоме поселення Черемушна, яке за наявним матеріалом можна зарахувати до пеньківської культури

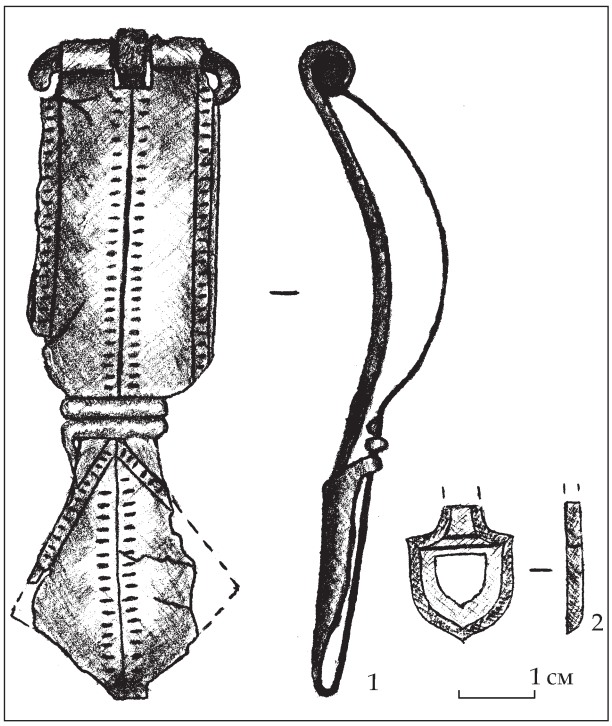

Знахідки з поселення Черемушна: 1 — латунна підв'язна шарнірна фібула; 2 — фрагмент бронзової геральдичної бляшки поясного набору

і попередньо датувати першою половиною VII ст. Поселення Черемушна є першою ранньосередньовічною пам'яткою офіційно виявленою на території Валківського р-ну. На поселенні також були виявлені знахідки скіфського часу, черняхівської і салтівської культур, проте культурного шару вони не утворюють і є лише місцезнаходженням.

Проведення розкопок на даному поселенні в подальшому дозволить отримати більше інформації про культурний шар, забудову, господарську діяльність і уточнити хронологію пам'ятки.

Д. Следюк, В. Окатенко, І. Голубєва, Г. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ НА ХАРКІВЩИНІ

Експедиція ДП НДЦ ОАСУ ІА НАНУ «Слобідська археологічна служба» обстежила низку фортець Української лінії укріплень 1731—1735 рр. побудови, застосовуючи БПЛА (рис. 1). Аерофотозйомка здійснена за допомогою DJI Inspire 1 на камеру X-550. Усі отримані знімки мають GPS-Glanas прив'язку центрів в системі координат WGS84. Це дало змогу загалом оцінити стан збереженості фортифікацій і виявити окремі нюанси побудови укріплень та дослідити їх у нерозривному зв'язку із ландшафтами.



Рис. 1. Фортеця Святого Петра, вигляд зі сходу

Українська лінія збудована для захисту від кримських татар і втратила військово-оборонне значення після спорудження в 1770 р. Дніпровської лінії. Як і всі оборонні лінії, що були зведені раніше і пізніше на різних ділянках порубіжжя, Українська лінія являла собою єдиний фортифікаційний комплекс, що потребував утримання в належному стані споруд, логістичного забезпечення необхідних життєвих потреб підрозділів тощо. Також означена лінія укріплень сприяла господарському освоєнню територій, які тепер були прикриті від небезпеки несподіваних татарських нападів. Безпосередньо оборона організовувалась з урахуванням тактики та стратегії супротивника та враховувала особливості місцевості і, насамперед, шляхів проникнення на територію, що бралася під захист. Тому, зокрема фортеці, влаштовувались в місцях високого ймовірного проникнення супротивника. Також безпосередньо в місцях перелазів — потенційно небезпечних точках вірогідного проникнення татар — споруджувались редути.

До нашого часу, незважаючи на інтенсивне руйнування Української лінії сучасною господарською діяльністю, фортифікаційні споруди загальною протяжністю близько 300 км ще збереглися на багатьох ділянках, але археологічно майже не вивчалися, хоча несуть потенційно велику інформаційну цінність відносно будівельної справи, побуту, хронології пов'язаних з нею об'єктів, динаміки колонізаційних процесів на прилеглих територіях та багатьох інших аспектів життєдіяльності того часу.

У цілому, були оглянуті 8 фортець, що розташовані на східній ділянці Української лінії.

Фортеця Святого Петра (до перейменування в 1738 р. *Донецька*) розташована в південній частині с. Петрівське Балаклійського р-ну Харківської обл. (рис. 1). Укріплення є крайнім зі сходу в системі оборони Української лінії. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на краю плато високого правого берега р. Беречка за приблизно 2 км від впадіння з лівого боку в р. Берека. На схід від фортеці лінія укріплень тягнеться на проміжку близько 2 км і закінчується редутом у місці броду через р. Сіверський Донець.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів — вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 200 × 200 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення, яка знаходиться в тиловій частині відносно спрямованості Української лінії.

На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,4 га.

Фортеця Тамбовська (до перейменування в 1738 р. *Базова* або *Бузова при Бузовому плесі*) розташована за 1 км на північ від с. Мар'ївка Барвенківського р-ну Харківської обл. (рис. 2). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато лівого берега р. Берека, яка використовувалась в якості допоміжної перепони на шляху супротивника,



Рис. 2. Фортеця Тамбовська, вигляд з півдня

але була віддалена безпосередньо від периметру укріплень, розташованих на відкритій місцевості.

Нині збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення, яка знаходиться в тиловій частині відносно спрямованості Української лінії. Допоміжно фортеця має прибудовані перед валами і ровами південно-західної та південно-східної куртин равеліни, які компенсували відсутність в безпосередній близькості від фортеці природніх перепон.

На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу близько 1,4 га.

Фортеця Слобідська (до перейменування в 1738 р. *Лозова* або *Лузова при р. Лузова*) розташована за 0,6 км на схід від с. Лозівське Первомайського р-ну Харківської обл. (рис. 3). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Лозовенька біля її впадіння в р. Берека, що створювало з двох сторін допоміжні перепони на шляху супротивника.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Із південного заходу ще добре помітний розораний відрізок лінії укріплень з реданами. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 220 × 220 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення. Південно-західна куртина додатково захищена равеліном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу близько 1,4 га.

Фортеця Святого Михайла (до перейменування в 1738 р. *Киселівська при р. Кисель*) розташована за 1 км на захід від с. Михайлівка Первомайського р-ну Харківської обл. (рис. 4). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на краю плато правого берега р. Кисель біля її впадіння в р. Берека, що створювало з двох сторін допоміжні перепони на шляху супротивника.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 210 × 210 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південна куртина додатково захищена равеліном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,2 га.



Рис. 3. Фортеця Слобідська, вигляд з північного заходу

Фортеця Святого Олексія (до перейменування в 1738 р. *Берецька*) розташована між м. Первомайськ і с. Олексіївка Первомайського р-ну Харківської обл. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Берека.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 220 × 220 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південна куртина додатково захищена равеліном. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів, в центральній та південній частинах фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

На території фортеці періодично проводяться фестивалі, для чого перекрито вхід, заасфальтовано доріжку до нього, облаштований подіум сцени та вкопано стовп по центру дворища.

Фортеця Єфремівська (до перейменування в 1738 р. *Троїцька, при Тройчатих буєраках*)



Рис. 4. Фортеця Святого Михайла, вигляд з півдня



Рис. 5. Фортеця Святої Параскеви, вигляд з південного сходу

розташована на східній околиці с. Єфремівка Первомайського р-ну Харківської обл. У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Оріль, поблизу її витоків.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини додатково захищені равелінами. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

На території фортеці облаштований технологічний пункт, пов'язаний з видобутком газу.

Фортеця Святої Параскеви (*при Єсенєвих буєраках*) розташована за 0,8 км на захід від с. Парасковія Кегичівського р-ну Харківської обл. (рис. 5). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато правого берега р. Берестова.

Між фортом і заплавою річки збереглася ділянка лінії укріплень з влаштованими на ній реданами.



Рис. 6. Фортеця Святого Іоанна, вигляд з заходу

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-східній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини додатково захищені равелінами. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

Дворище засаджене деревами.

Фортеця Святого Іоанна розташована за 2 км на схід від с. Іванівське (до 2016 р. — Октябрське) Красноградського р-ну Харківської обл. (рис. 6). У топографічному відношенні фортифікації влаштовані на плато межиріччя річок Берестовенька та Берестова, поблизу впадіння останньої, що являло собою допоміжну перепону на підступах супротивника.

Від форту в західному і в північно-східному напрямках збереглися ділянки лінії укріплень з влаштованими на них реданами.

На сьогодні збереженість фортеці добра. Фортифікації в плані являють собою захищений за системою рів—вал квадрат, який — з урахуванням фортифікаційних елементів — складає розміри близько 230 × 230 м. Прохід до внутрішнього дворища фортеці влаштований в північно-західній експозиції укріплення. Південно-східна та південно-західна куртини допоміжно захищені равелінами. На кутах периметру збудовані бастіони. Простежується занижений рівень денної поверхні відносно основного майданчика внутрішнього дворища з внутрішньої сторони валів, в периметрі бастіонів та в центральній частині фортеці. Дворище становить площу більше 1,5 га.

Фортеці Української лінії, як ми можемо спостерігати, намагались влаштовувати на відстані 20—30 км одна від одної, що відповідало пробігові коня на максимальному ходу. При нагоді використовувались захисні можливості місцевості. На особливо небезпечних відносно штурму напрямках куртини допоміжно прикривалися равелінами. Планувальна структура та профілювання оборонних споруд були виконані за системою фортифікації Вобана. Розміри фортець загалом були близькими одна до одної і їх внутрішня захищена площа коливалась в межах 1,2—1,5 га.

І. Сніжко, Л. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова продовжила дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. Пам'ятка розташована на мисі, що є високою горизонтальною терасою, при впадінні в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка (рис. 1: А). Стоянку відкрито під час розвідок 2004 р., загальна розкопана площа становить 182 м^2, колекція крем'яних артефактів налічує близько 9 тис. предметів.

Культурний шар визначається рівнем поширення знахідок, розтягнутий по вертикалі, не має специфічного забарвлення, представлений розщепленим кременем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри. Найбільша концентрація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтувато-палевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. На ділянках, де можна простежити рівень первинного відкладання знахідок, він корелюється з жовтувато-палевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту. У цьогорічному розкопі біля південної стінки зафіксовано межу, де культурний шар було знищено оранкою. За результатами попередніх спостережень, давня денна поверхня мала крутіший схил в бік річок Сіверський Донець та Суха Кам'янка, у порівнянні з сучасним рельєфом.

Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита

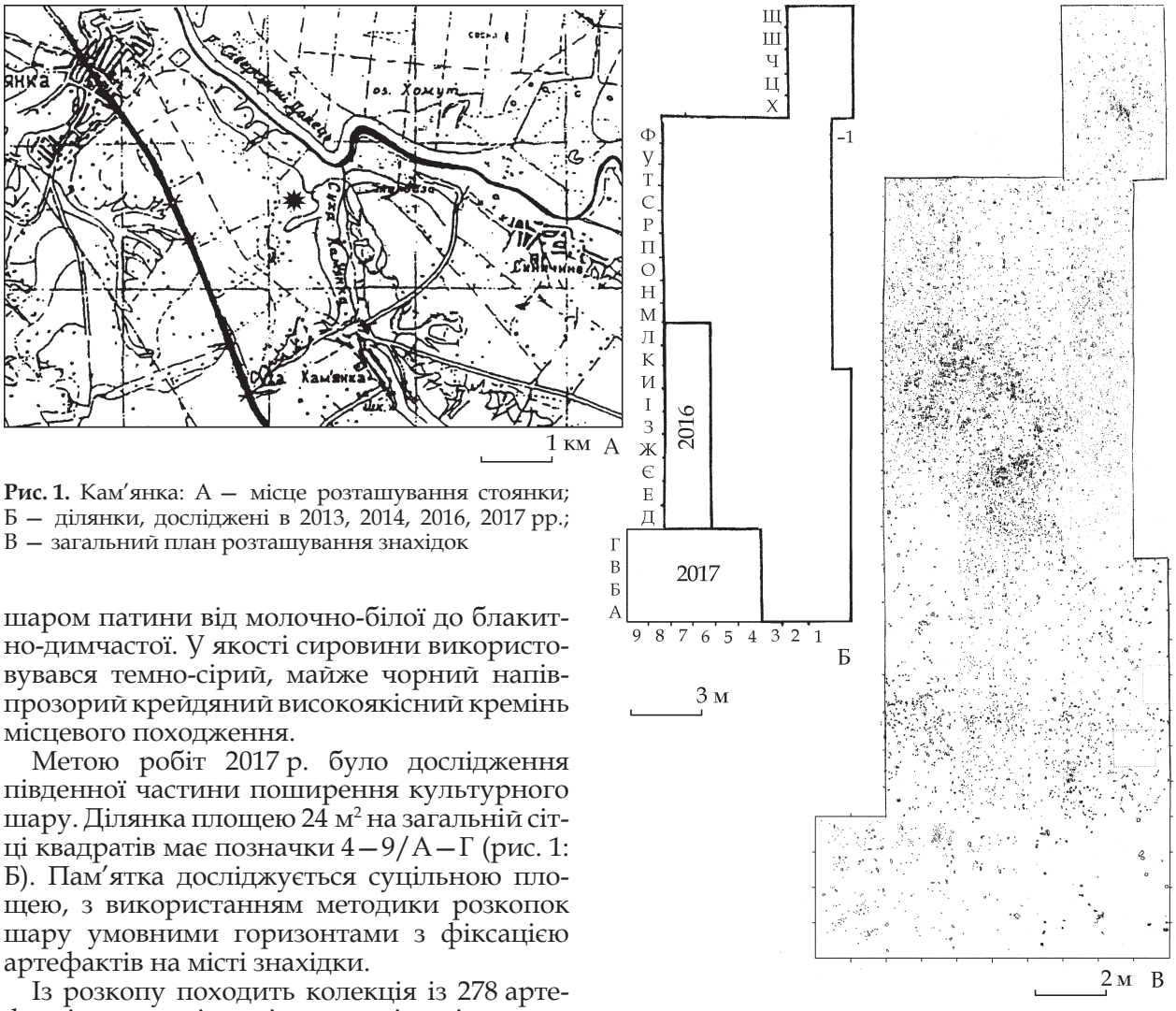

Рис. 1. Кам'янка: А — місце розташування стоянки; Б — ділянки, досліджені в 2013, 2014, 2016, 2017 рр.; В — загальний план розташування знахідок

шаром патини від молочно-білої до блакитно-димчастої. У якості сировини використовувався темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейдяний високоякісний кремінь місцевого походження.

Метою робіт 2017 р. було дослідження південної частини поширення культурного шару. Ділянка площею 24 м^2 на загальній сітці квадратів має позначки 4—9/А—Г (рис. 1: Б). Пам'ятка досліджується суцільною площею, з використанням методики розкопок шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місті знахідки.

Із розкопу походить колекція із 278 артефактів, що нерівномірно розміщені на його площі (рис. 1: В). Найбільш насиченими виявилися квадрати 8—9/Б та 6—7/Г. У квадраті 6/Г на невеликій площі було знайдено велику кількість лусочок та два фрагменти мікропластинок з притупленим краєм (один — фрагмент вістря). Чітких скупчень крем'яні знахідки не утворюють. Колекція артефактів представлена нуклеусами, продуктами розщеплення та знаряддями із вторинною обробкою (рис. 2). Нуклеус

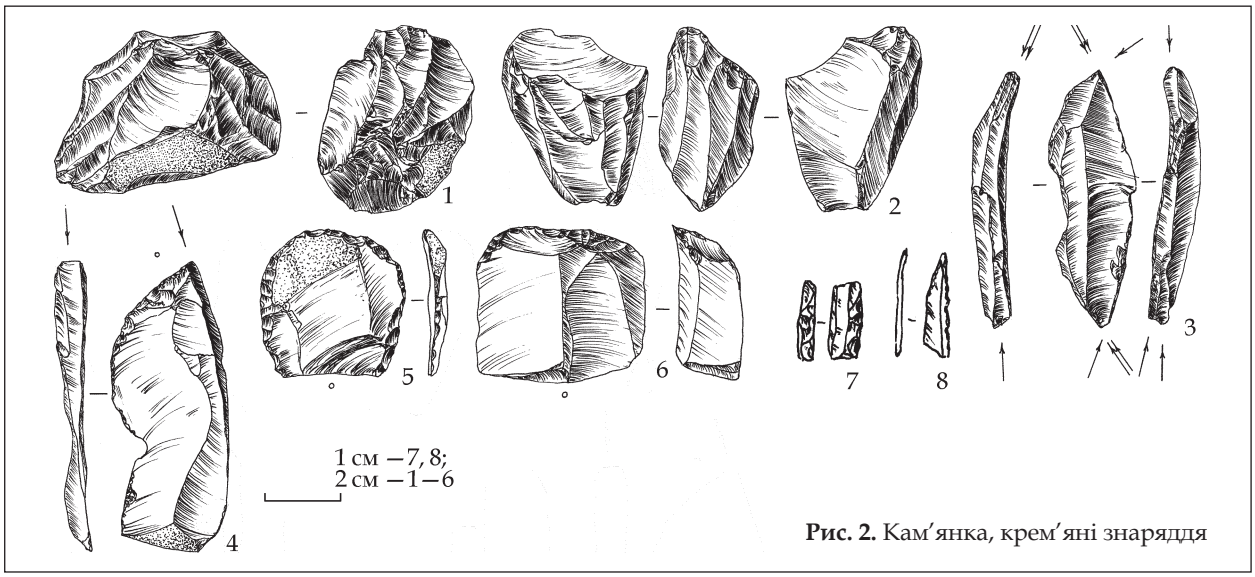

Рис. 2. Кам'янка, крем'яні знаряддя

двохплощадковий на початковій стадії використання був знайдений в чистому лесі, нижче рівня залягання основного горизонту знахідок. Процес розщеплення представлений дев'ятьма сколами формування та підправки нуклеусів, одинадцятьма реберчастими сколами підживлення різних розмірів. Відщепів 42, з них 3 — первинні, 11 напівпервинні та 14 — пластинчасті; пластинок та їх фрагментів — 13, мікропластинок та їх фрагментів — 5. Також зафіксовано 118 лусочок та 73 уламки. Знаряддя із вторинною обробкою представлені трьома різцями: боковим, косоретушним боковим та подвійним, а також двома фрагментами мікропластинок з притупленим краєм. У розкопі також знайдено дрібний фрагмент кістки (в лесі) та кілька лусочок і уламків кременю зі слідами перебування у вогні.

Навколо розкопу зібрано підйомний матеріал, який за характером крем'яної сировини та техніки розколювання ідентичний кременю з культурного шару. У колекції представлені два нуклеуси: кубовидний чотирьохплощадковий та двохплощадковий торцевий; 32 сколи формування та підправки нуклеусів; 33 відщепи, з них 8 з ділянками жовнової кірки та 13 — пластинчасті; 5 фрагментів пластин та 16 фрагментів пластинок. Знаряддя представлені кінцевим скребком на напівпервинному пластинчастому відщепі.

Основним результатом цьогорічних досліджень, крім поповнення вже існуючої колекції новими артефактами та планіграфічних спостережень, є встановлення межі, за якою культурний шар знищений оранкою. Отже, розкоп у південному напрямку закладати немає сенсу і подальші дослідження будуть продовжені в західному та південному напрямку, від ділянок, розкопаних у попередні роки.

На тому ж мисі, приблизно за 200 м на захід від стоянки, що досліджується, зібрано підйомний матеріал. До колекції входять: 2 трьохплощадкові та 1 двохплощадковий нуклеуси, 6 сколів формування та підправки нуклеусів, 4 відщепи, з них 3 — напівпервинні; пластинки: 3 цілі та 4 фрагменти, а також скребок кінцевий на масивному сколі. За зовнішніми ознаками цей матеріал дуже нагадує той, що походить з розкопу. У наступному польовому сезоні, крім планових досліджень площі стоянки, планується закласти кілька шурфів на новому місцезнаходженні з метою встановлення наявності чи відсутності культурного шару.

А. Юрченко

РОБОТИ В ЧУГУЇВСЬКОМУ РАЙОНІ

Спільна експедиція Слобідської археологічної служби ОАСУ та Художньо-меморіального музею І. Ю. Рєпіна м. Чугуїв продовжила дослідження пам'яток Чугуївського р-ну на Харківщині. В експедиції брали участь студенти історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна і гуртківці з Чугуївського Центру туризму та культури.

Сезон 2016 р. закінчився на майже повністю пограбованому могильнику Кочеток — Берізка, де вдалося дослідити одне кремаційне поховання. У полі було оглянуто і зафіксовано сліди дій грабіжників — не засипані ями, обпалені фрагменти кісток на поверхні, а також уламки салтівської кераміки та фрагменти казанів. На окремих фрагментах казанів були сліди заклепок, від кріплення ручок. В однiй із копанок було виявлено фрагмент кістяного реліквария. На його поверхні помітний прокреслений орнамент. Із метою отримання бодай якоїсь інформації про пам'ятку було закладено один розвідувальний шурф загальними розмірами 1 × 4 м на тій частині поля, котра не пошкодження копачами. На глибині 0,65 м було відкрите кремаційне поховання. Кремація була розміщена на ґрунтовому останці (рис. 1). Обпалені людські кістки були зсипані безсистемно. Серед кісток знайдено фрагмент стінки гончарної посудини та фрагмент намиста з 12 округлих сердолікових намистин. Намистини були розміщені по всьому похованню, тому сказати, чи становили вони один виріб, важко. Намистини однотипні, виготовлені з одного й того ж матеріалу, мають наскрізний отвір. Крім кераміки та намиста в похованні виявлено декілька металевих виробів: сильно оплавлений, не визначається; фрагмент браслету з бронзового сплаву; декілька фрагментів ланцюжків з округлими ланками. З огляду на різні в діаметрі ланки ланцюжків, це були різні вироби. Оригінальним

видається фрагмент залізного ланцюжка з дев'яти круглих ланок, з'єднаних попарно на подвійній ланці та двома 8-подібними гачками.

У 2017 р. проводилися дослідження багатошарового поселення Кочеток-ВУВГ. У попередньому році, на поселенні було закладено шурф. Підйомний матеріал та матеріали з шурфу свідчили, що поселення містить шари доби бронзи та салтівської культури. У 2017 р. на поселенні було закладено розкоп. Загальна досліджена площа склала 21 м^2. Крім того, культурний шар сильно перемішаний глибокою оранкою та спорудами водоканалу. Першим етапом існування пам'ятки можна вважати фінал епохи неоліту (III тис. до н. е.). До цього часу належать декілька фрагментів ліпної кераміки, прикрашених типовим ямково-гребінцевим орнаментом. Більшість знахідок належала до різних етапів доби бронзи. Переважно, це фрагменти ліпного посуду. За особливостями орнаменту вони віднесені до старожитностей зрубної, бондарихінської культури, кола Бабине. Цього року трапився також фрагмент вінця посудини катакомбної культури (рис. 2: 1). Посудина чорного кольору з різко відігнутим на зовні вінцем. Вся зовнішня поверхня прикрашена відтисками мотузкового штампу. Також серед знахідок варто відзначити спрацьовану крем'яну ножеподібну пластину, за супутнім матеріалом орієнтовно постзрубного часу (рис. 1: 2). З огляду на перемішаний культурний шар точніше визначити його культурну належність на даний момент не видається можливим. Серед матеріалів салтівської культури переважають різні фрагменти амфор. Посуд місцевого виготовлення представлений лише окремими фрагментами. До раннього середньовіччя віднесено також знахідку залізного тесла-мотички. Загалом, така вибірка матеріалів VIII—IX ст. говорить на користь того, що в ранньому середньовіччі поселення використовувалось як сезонне кочовище.

Також проводилися розвідки околицями селища Кочеток. На піщаних дюнах було виявлено два поселення епохи бронзи. На одному з них крім керамічного матеріалу було зібрано крем'яні відщепи і один бронзовий ребристий виріб шайбовидної форми.

Також проведені розвідки вздовж річки Велика Бабка. Обстежено та за допомогою шурфа досліджено багатошарове поселення в с. Тетліга. Поселення знаходиться на лівому березі річки Велика Бабка, на окраїні села.

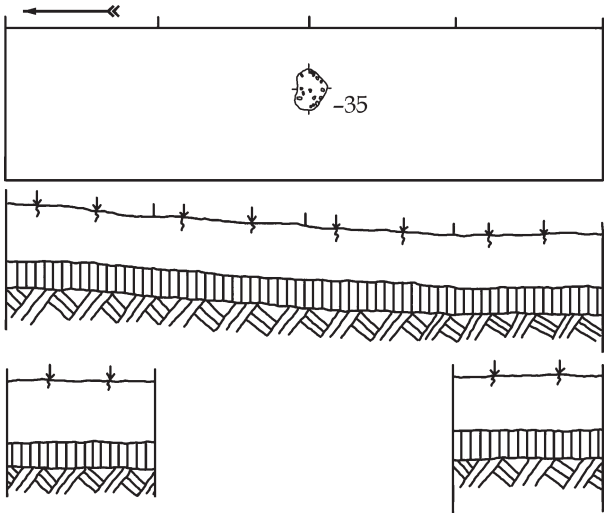

Рис. 1. Шурф на могильнику Кочеток-Берізка

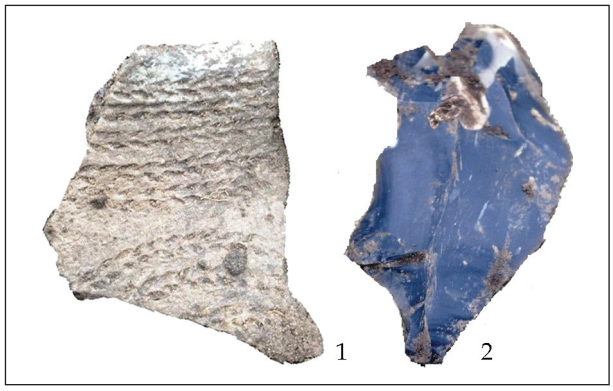

Рис. 2. Окремі знахідки з поселення Кочеток-ВУВГ

Судячи з шурфу та підйомного матеріалу пам'ятка має шари зрубної, бондарихінської та сальтівської культур. Предмети салтівської культури в кількісному співвідношенні переважають над знахідками епохи бронзи. Це фрагменти ручок, горла та стінок амфор, а також посуд місцевого виготовлення — фрагменти стінок та вінець, прикрашених типовим для регіону орнаментом у вигляді глибоких горизонтальних смуг та паличкових насічок по вінцю. Також до IX ст. н. е. віднесені обточені до округлих форм стінки гончарного посуду, а також один фрагмент плаского прясла, виготовленого зі стінки амфори, що є типовою знахідкою на пам'ятках салтівської культури.

Оглянуто також поселення епохи бронзи та раннього залізного віку по лівому берегу р. Велика Бабка. Поселення відомі з середини XX ст., локалізовані на початку XXI ст. По ораному ґрунту вдалось зібрати керамічний матеріал різних етапів епохи бронзи.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

С. Біляєва, К. Гуленко, О. Фіалко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ

Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ проводила розкопки у Бериславському р-ні Херсонської обл. та розвідки у трьох районах Запорізької обл.

На **городищі Тягинка Бериславського р-ну Херсонської обл.** було продовжено розкопки, розпочаті у 2015 р. Протягом сезону закладено два розкопи. *Розкоп 1* площею 50 м^2 був прирізаний до досліджуваної раніше ділянки, із відповідною сіткою квадратів розмірами 5,0 × 5,0 м. Тут виявлено кілька будівельних горизонтів.

Верхній горизонт відмічений у квадраті 3, де на глибині 0,4 м було продовжено розчистку частини будівлі, відкритої минулого польового сезону. Тут було зафіксовано залишки кладки стін з вапняку на шарі жовтоглиняного трамбування до глибини 0,51—0,55 м. Камені із слідами обробки мають різні розміри і складають, відповідно, дві невеличкі групи будівельних залишків: в першу об'єднано три більші підпрямокутні плити (із розмірами 0,54 × 0,36 × 0,10 м; 0,46 × 0,32 × 0,12 м; 0,47 × 0,27 × 0,04 м); до другої віднесено дві невеликі майже підпрямокутні плити (розмірами 0,28 × 0,14 × 0,6 м; 0,28 × 0,20 × 0,09 м). У західній частині квадрату (у південно-східному його кутку) зафіксовано темну пляму ями. У заповненні ями, завглибшки 0,25 м, знайдено багато луски риб, кістки тварин та попіл. Під одним з каменів знайдений уламок ручки червоноглиняної посудини з поливою світло-зеленого кольору. Серед інших знахідок відзначимо уламки керамічних посудин та побутові вироби з заліза (кухонний ніж, цвяхи). На глибині 0,55 м знайдені дві монети та бронзовий браслет у вигляді вузької стрічки, один кінець якої відігнутий назовні. Одна монета білого металу, діаметром 1,5 × 1,3 см, за визначенням Г. А. Козубовського, є золотоординською другої—третьої чверті XV ст. Друга, з білону, — польський денарій Владислава Варненчика (1434—1444 рр.). Ці монети певним чином маркують перший будівельний горизонт розкопу. До того ж, стратиграфічно він добре фіксується рядками кладки жовтих сирцевих цеглин.

До *другого горизонту* належать будівельні залишки, які зафіксовані під час вибірки ґрунту на глибині 0,6—0,75 м. Тут виявлено скупчення вапнякових каменів підпрямокутної у плані форми. Біля нього знайдені уламки сироглиняної плитки для підлоги на вапняковому розчині, яка вкривала глинобитне трамбування. Під час розчистки у глиняному трамбуванні зафіксований слід взуття. Тут також зустрінуті фрагменти цегли. Цей новий рівень розкопу представлений чисельними знахідками залізних будівельних цвяхів, правдоподібно, від дерев'яних конструкцій. Цей горизонт умовно названий литовським через знахідку хрестоподібної бронзової бляшки-накладки (розмірами 3,3 × 2,0 см) із штифтами для фіксації на шкіряній основі гаманця. Гаманці із різними накладками широко репрезентовані серед знахідок у могильниках Литви XIV—XVI ст. Повна аналогія нашому екземплярові відома серед знахідок в могильнику Діктарай XV—XVI ст. Враховуючи час побудови Тягинської фортеці литовським князем Вітовтом, її існування з кінця XIV — у першій половини XV ст., платівка повністю відповідає цьому періоду.

У квадраті 2 під час вибірки ґрунту на глибині 0,2 м знайдено монету білого металу, за визначенням Г. А. Козубовського, це Золота Орда Кичи Мухаммед (1430—1444 рр.). На глибині 0,6 м простежений контур споруди, розміром 0,75 × 0,75—0,8 м, складеної із сирцевих цеглин. Після вибірки ґрунту до 0,8 м розчищена її конструкція (можливо, пічка), висотою до 0,2 м. Посередині, між сирцем — попіл із перепаленими кістками тварин.

Близькі хронологічні межі двох будівельних горизонтів, можливо, засвідчують два періоди існування та перебудову будівлі нижнього стратиграфічного горизонту із використанням сирцевої цегли.

Розкоп 2 розмірами 30,0 × 30,0 м був закладений у найвищій частині городища, у місці, відомому за попередніми дослідженнями, зокрема В. Є. Іллінського, як знаходження залишків великої монументальної

будівлі. У 2017 р. досліджувалися два квадрати розмірами 5,0 × 5,0 м кожен. У квадраті 1, де на глибині 0,4 м зафіксований материк, на поверхні знайдені уламки ліпного посуду. У центрі квадрата виявлена вимостка з вапняку, що формує майже округлу в плані структуру розмірами 2,0 × 1,5 м. Серед каменів знайдений фрагмент жорна. У квадраті 2 під шаром дерну зафіксований завал уламків цегли помаранчевого кольору із залишками будівельного розчину, лекальна цегла, уламки напільної плитки із слідами розчину, фрагменти виробів з алебастру. У завалі на глибині 0,2 м знайдено мідну монету розміром 1,6 × 1,8 см. Г. А. Козубовський визначив її як золотоординський пул 70—80-х рр. XIV ст., але із контрмаркою Кафи, що мало місце з початку 20—30-х рр. XV ст. У процесі розчистки завалу вапняків та цеглин на глибині 0,6 м знайдено литовську залізну накладку хрестоподібної форми, розмірами 4,1 × 2,5 см зі штифтами. Накладка більш масивна за попередню і теж слугувала декором гаманця. Цей екземпляр, імовірно, більш ранній за походженням. Подібні накладки зустрічаються вже у XIV ст.

Матеріальні залишки з верхніх нашарувань обох розкопів мають досить вузький часовий проміжок, що вкладається у межі кінця XIV — першої половини XV ст. Тут знайдені гончарна кераміка без поливи та з поливою, переважно зеленого або жовтого кольорів,

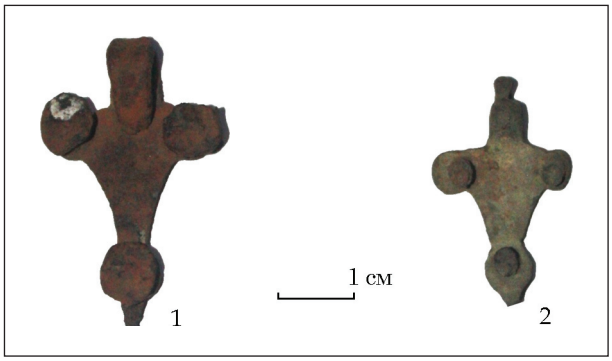

Фігурні литовські накладки на гаманці: 1 — залізо; 2 — бронза

металеві вироби, зокрема, фігурні накладки (рис. 1), інструменти, вістря стріл, п'ять монет з бронзи та білого металу.

Під час *розвідок у Приморському, Мелітопольському та Якимівському районах Запорізької обл.* зафіксовано кілька місцезнаходжень артефактів різних хронологічних періодів: від доби бронзи та раннього заліза (скіфо-сарматський час) до пізнього середньовіччя. Це ліпна та кружальна кераміка, в тому числі з поливою, вироби з заліза та бронзи, зокрема, трилопатеве бронзове вістря стріли; гарматне ядро, уламки чавунних казанів та ін.

Результати досліджень пам'яток Північного Причорномор'я засвідчують перспективність подальшого вивчення регіону, відкриття нових сторінок його минулого.

А. Волков

РОЗВІДКА НА КАМЯНСЬКІЙ СІЧІ ТА ПОБЛИЗУ СЕЛА РЕСПУБЛІКАНЕЦЬ

Співробітниками Національного заповідника «Хортиця» була проведена археологічна розвідка в околицях села Республіканець, Бериславського р-ну Херсонської обл. Основними завданнями для дослідження було: локалізувати територію «татарського кладовища», зафіксувати всі наявні на поверхні кам'яні закладки, зробити ортофотоплан та атрибутувати пам'ятку, спробувати встановити час. Окрім того, основними завданнями було зробити ортофотоплани території Кам'янської Січі та мису Стрілка для подальшої стратегії проведення розвідки, моніторинг берегу Каховського водосховища поблизу Січі для простеження ерозійних процесів, які можуть завдати шкоди пам'ятнику. А також простежити наявність культурного шару козацької доби на іншому березі річці Кам'янка — мису Пугач (рис. 1).

У ході візуального огляду території «татарського кладовища» (таку назву ця територія отримала від мешканців с. Республіканець), було виявлено 24 кам'яні закладки, які розтягнулися в дві нерівні лінії вздовж першої заплавневої тераси правого схилу яра, який виходить на лівий берег р. Кам'янка. На деяких закладках були зафіксовані сліди від грабіжницьких розкопів. Для дослідження було обрано одну з порушених грабіжниками кам'яних закладок та закладено шурф



Рис. 1. Ситуаційний план археологічних досліджень поблизу селища Республіканець

2 × 1 м, але потім шурф довелось розширити до 3 × 3 з прирізкою ще в північній та східній стінці розкопу для фіксації поховальної ями. Форма кам'яної кладки підовальна, орієнтована південь-північ, каміння — вапняк біло-сірого кольору, місцевого походження, середній розмір каміння — 10 × 15 см, але зустрічаються великі брили розміром 35 × 45 см (рис. 2). Серед каміння зустрічаються різноманітні за часом фрагменти кераміки, так було виявлено два фрагменти гончарної сіроглиняної кераміки (стінки), ймовірно, періоду пізнього середньовіччя, а також фрагмент червоноглиняної амфори. Уламки, скоріш за все, були змиті дощовими потоками по схилу. На глибині 57 см від сучасної поверхні була зафіксована поховальна яма розмірами 265 × 220, зорієнтована по лінії північний схід — південний захід. У ході зачистки було виявлено контури ще одної ями на глибині 1,27 см від рівня фіксації контуру першої. У північно-східній стін-



Рис. 2. Кам'яна кладка

ці розкопу були виявлені ступінчаті вальки темно-гумусованого кольору, які, теоретично, служили сходами до могили.

Труна розташувалась на глибині 1,68 см від рівня фіксації першої плями ями. Розмір труни — 90 × 210 × 35 см, стан збереженості — незадовільний, верхня кришка майже прогнила та пошкодила скелет. Сколочена за допомогою металевих кованих цвяхів, яких знайдено по краям труни в кількості 11 штук, та один цвях по середині. Шляпки підквадратні, подекуди пірамідальної форми, довжина близько 10 см (рис. 3).

Під головою небіжчика було знайдено залишки подушки із органіки, яка, скоріш за все, була виготовлена із стебел просу. Розмір подушки — 45 × 50 см. На тазовій кісці скелету було виявлено симетрично розташовані окиси заліза однакового розміру. Обряд поховання відповідає християнській традиції.

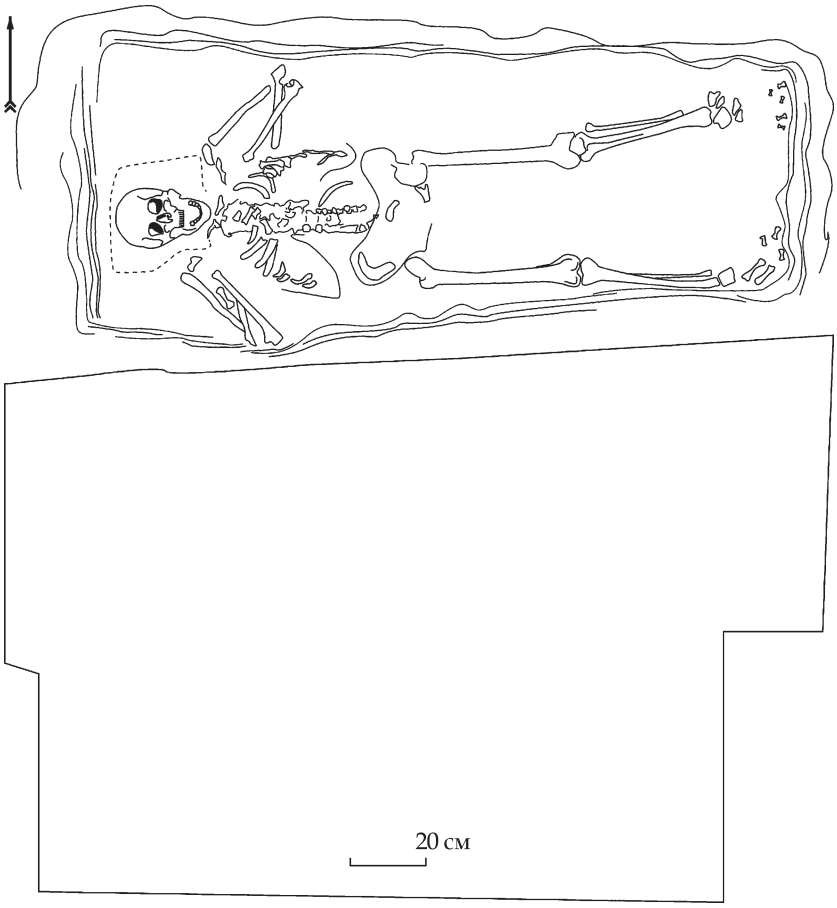

Рис. 3. Поховання

Усі інші кам'яні закладки були зафіксовані за допомогою повітряної зйомки, на основі якої було складено ортофотоплан.

Подальші дослідження продовжувались на мисі Пугач. По-перше, це обумовлювалось тим, що на всій площі мису присутня велика кількість грабіжницьких ям; по-друге, треба було з'ясувати наявність культурного шару козацької доби. Слід зазначити, що останні археологічні дослідження на цій місцевості проводив ще у XIX ст. В. І. Гошкевич. Підйомний матеріал виявив велику кількість кераміки античного часу ідентичної знахідкам з розташованого поблизу Консуловського пізньоскіфського городища, також були знайдені ковані металеві цвяхи різного розміру та одна сарматська стріла, черешкова, трилопатева. Кераміки часів середньовіччя не знайдено.

У передостанній день також було закладено два розвідувальних шурфи на території колишньої Кам'янської Січі. В обох шурфах прослідкована велика кількість будівельного сміття, серед знахідок присутнє фрагменти кераміки XVIII ст., пінцет металевий, кований та кістки.

Місцевими мешканцями с. Новокаїри у фонди Національного заповідника «Хортиця» було передано на постійне зберігання декілька предметів знайдені в околицях села Новокаїри: половина маленької кам'яної сокири доби бронзи, представлена фрагментом леза та свинцеве ядро, лите.

Херсонська археологічна розвідка на території Кам'янської Січі виявила, що пам'ятка поступово руйнується внаслідок дії антропогенних факторів та ерозії берегу Каховського водосховища.

В. Герасімов, Р. Рейда

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція ІА НАН України провела підводні археологічні розвідки з метою виявлення нових пам'яток на шельфі Чорного моря в акваторії о. Тендрівська Коса та о. Березань. Одночасно у вищезгаданих районах проводилась батиметрична зйомка донної поверхні акваторії в прибережних районах.

Організація робіт здійснювалась ІА НАН України за підтримки та участі Інституту археології Варшавського університету (Польща).

Розвідкові роботи були проведені на чорноморському шельфі Північно-Західного Причорномор'я, в адміністративних межах Херсонської та Миколаївської областей, в акваторії північно-західної частини Тендрівської Коси, в акваторії о. Березань та прибережних районах. Роботи на об'єктах обмежувались розвідками, проспекціями поверхні дна за допомогою гідролокатора бічного огляду (ГБО) та фото і відеозйомкою з метою більш точної ідентифікації об'єктів і визначення ступеню їх збереженості та збором підйомного матеріалу.

Результатами дослідження в акваторії Тендрівської Коси є наступні. Проведене картографування донної поверхні акваторії коси за допомогою плавзасобів з використанням ехолоту та ГБО марки «Lowrance HDS 7 Carbon», «3D Structure Scan» і компьютерної програми «Reef Master Sonar Viewer». Загальна площа дна дослідженої таким чином акваторії склала близько 600 га. Було виявлено п'ять потенційно перспективних для подальших археологічних досліджень підводних об'єктів та одне імовірне місце розташування корабельної катастрофи I—II ст. н. е. На користь останнього можуть свідчити місце знахідки, характер та концентрація одночасового матеріалу, датованого першими століттями нашої ери. Подальші дослідження зможуть підтвердити або скасувати попередню гіпотезу про катастрофу судна римського часу у цьому районі. Також, з метою виявлення перспективних для дослідження ділянок було проведено огляд берегової лінії та занурення аквалангістів з метою візуальної розвідки поверхні дна.

В акваторії о. Березань також було проведене картографування донної поверхні. Воно, як і в районі о. Тендрівська Коса, здійснювалося за допомогою ехолоту та ГБО марки «Lowrance HDS 7 Carbon», «3D Structure Scan» і оброблялося за допомогою комп'ютерної програми «Reef Master Sonar Viewer». Загальна площа дна дослідженої таким чином акваторії склала близько 200 га. Результатом робіт стало виявлення трьох потенційно перспективних для подальших досліджень археологічних об'єктів, роботи на яких в 2017 р. не проводились. Поблизу берега виявлено та піднято також різночасові археологічні матеріали: фрагменти посуду, шпангоут дерев'яного судна XVIII ст., якірний камінь (можливо, античного часу), дволапий якірькішка XVIII ст. За інформацією гідролокації простежено вірогідну давню берегову лінію острова, що могла проходити по сучасних глибинах 5—5,5 м. В окремих випадках проводилося занурення аквалангістів з метою візуальної розвідки донної поверхні.

Таким чином, Чорноморська міжнародна підводна археологічна експедиція підтвердила перспективність продовження робіт в акваторії островів Тендрівська Коса та Березань, виявивши цілу низку об'єктів, що потребують подальшого вивчення.

У польовому сезоні 2018 р. заплановано продовження картографування акваторії Північно-Західного Причорномор'я в районі о. Тендрівська Коса та проведення підводних археологічних досліджень на вищеозначених виявлених об'єктах з метою їх детальної ідентифікації. Першочерговим завданням вважаємо дослідження на місцях потенційних корабельних катастроф. Після завершення попередніх досліджень буде і краще зрозумілішою перспективність подальшого вивчення зазначених об'єктів.

О. Дзнеладзе, Д. Сікоза

РОЗВІДКИ НА ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ НИЗОВОГО ДНІПРА

Влітку окремий загін Пізньоскіфської експедиції (керівник загону к. і. н. О. С. Дзнеладзе) провів розвідки з шурфуванням на території Червономаяцького археологічного комплексу і городищ Старошведське (Зміївка) та Понятівка (Херсонська обл.).

Шурфування проведено для дослідження характеру й потужності культурного шару.

Понятівське городище. Тут було закладено два шурфи: в заліснені частині городища та на акрополі. Заліснена частина вкрита щільною посадкою акації. Потужність культурного шару тут сягає 0,75 м. Ґрунт — степовий підзолистий, вкритий дерном. Культурний шар насичений попелом, керамікою, кістками тварин. У шурфі 1 простежено кам'яний завал та фрагмент кладки будівлі.

Культурний шар акрополя городища (шурф 2) більш потужний. У шурфі простежено його нижню позначку 0,9 м. Ґрунти подібні, в шурфі також простежені сліди кам'яного будівництва.

Старошведське (Зміївське) городище. Тут був закладений лише один шурф навпроти пагорба (зольника?) через високу потужність кам'яного завалу з великих вапнякових брил. Зібрано підйомний матеріал — фрагменти амфорної тари, кістки тварин. Також під час розвідки на городищі зафіксовано нову сільську дорогу, під час прокладення якої селяни знівелювали частину оборонного валу городища, про що було складено відповідний акт.

Червономаяцький археологічний комплекс. Під час візуального обстеження 2016 р. загоном було виявлено декілька скупчень кераміки на схилах по обидва боки від городища. Це дозволило припустити наявність заселеного передмістя. Із цією метою в 2017 р. було закладено два шурфи — на найближчому до городища схилі навпроти в'їзду та на дальньому схилі, ближче до могильника.

Глибина шурфу 0,85 м. Культурний шар зі слідами пожежі, насичений кістками тварин, фрагментами кераміки, скупченням каміння.

Другий шурф — стерильний, глибина 0,65 м, материковий жовтий суглинок простежено на глибині 0,6 м.

Таким чином, шурфування 2017 р. свідчить, що на всіх трьох городищах було поширене кам'яне будівництво. Городище Червоний Маяк — одне з найбільших за площею пізньоскіфських городищ — в певний час свого існування мало ще й заселене передмістя. Чи спричинилася припиненню життя на ньому пожежа, сліди якої простежені у шурфі, або це була локальна подія, покажуть подальші дослідження городища і передмістя.

Кераміка, яку було знайдено в шурфах, а також зібрано під час розвідки, датована I—II ст. н. е. і загалом не змінює наше уявлення про побут пізніх скіфів.

Відповіді на запитання щодо хронологічних і територіальних меж існування, а також особливостей забудови цих городищ можна отримати шляхом подальших повномасштабних археологічних досліджень.

Д. Никоненко, М. Матера

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСУЛОВСЬКОГО ГОРОДИЩА

На території Консуловського пізньоскіфського городища продовжила роботу міжнародна Нижньодніпровська археологічна експедиція організована Національним заповідником «Хортиця», ІА НАНУ та Інститутом археології Варшавського університету. Консуловське городище є пам'яткою археології національного значення, що розташована біля с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. та комплексно досліджується четвертий рік. Дослідження цього сезону були сконцентровані на вивченні внутрішнього простору ділянки з умовною назвою «цитадель» та уточненні даних про



Консуловське городище, розкоп II, вид згори, фото: Д. Д. Никоненко

особливості її фортифікації. Роботи проводились на двох розкопах, закладених на ділянках північного та західного валів цитаделі.

У розкопі I, розташованому в районі північної лінії валу цитаделі, біля її східного кута, був виявлений котлован приміщення напівземлянки. Об'єкт підпрямокутної форми, орієнтований за лінією Пн Зх—Пд Сх, був збудований на внутрішній території укріплення та знаходився на відстані 2,0 м від краю захисної стіни. Зафіксовані розміри напівземлянки складають 3,3 × 2,0 м. Котлован будівлі був впущений у материковий лес на глибину 0,4—0,5 м. Із західної та східної сторін котловану зафіксовані залишки стін у вигляді нагромаджень необпалених глиняних вальків. В окремих місцях між вальками виявлені стовбові ямки від встановлення жердин. Такі ж ямки зафіксовані по краях напівземлянки. Середні розміри вальків 0,20 × 0,15 × 0,08 м. Структура та колір вальків не відрізняються від материкового лесу, відповідно припускаємо, що вони виготовлялись під час риття котловану. Підлога приміщення не рівна, з нахилом на південний схід і влаштована на материковому лесі.

Із північної сторони об'єкту був простежений вхід у вигляді сходинки, яка на 0,25 м піднімалась вище рівня підлоги. Більша частина входу зруйнована пізнішими господарчими ямами, викопаними в цьому місці. Розміри та форма входу не реконструюються.

Будівля сильно пошкоджена пізніми ямами, викопаними після завершення його функціонування. Так, вхід пошкоджений грушовидною у профілі ямою глибиною 0,9 м з діаметром горловини 1,7 м та дна 1,9 м. У південно-західному куті приміщення пошкоджене також грушовидною у розрізі ямою менших розмірів. Її глибина складає 1,15 м, діаметр горловини 1,15 м, діаметр на рівні дна — 1,3 м. Дно обох ям рівне. Загалом поруч з відкритим приміщенням виявлено 4 ями схожої форми та практично ідентичних за матеріалом заповнення.

Знахідки з приміщення в більшій мірі складалися із фрагментів ліпної, а також гончарної кераміки, кісток тварин і фрагментів обмазки з відбитками жердин. У південній частині напівземлянки, на рівні підлоги, зафіксований розвал глиняної жаровні. У цьому ж місці виявлено велику кількість попелу та обпалених кісток тварин.

Особливості будівлі не дозволяють припускати житловий характер приміщення, з великою долею вірогідності воно використовувалось для господарчих потреб.

При дослідженні розкопу II були задіяні спеціалісти Інституту археології та Центру досліджень античності Південно-Східної Європи Варшавського університету. Розкоп II розташований в районі західної лінії укріплень цитаделі, на відстані приблизно 29,5 м від розкопу I. Роботи нового сезону стали продовженням минулорічних досліджень.

У результаті робіт у розкопі II (рисунок) зафіксована конструкція напівземлянки та супутній їй комплекс господарчих ям. Отримані дані дозволили зробити ряд спостережень відносно системи фортифікації Консуловського городища.

Напівземлянка підпрямокутної форми, відкрита в межах цитаделі городища, була орієнтована за лінією Пн Зх—Пд Сх та прилягала до глиняної подушки валу, на якій

побудована захисна кам'яна стіна. Зафіксовані розміри об'єкту становлять 4,5 × 2,0 м. Із західної сторони напівземлянка вкопана в материковий лес на глибину 0,4—0,6 м. Вхід до об'єкту не був простежений, хоча зафіксована у розкопі ситуація дозволяє припустити, що він знаходився зі східної сторони. Наземна частина напівземлянки та її східна і південна стіна, скоріш за все, були побудовані з вирізаних у лесовому шарі необпалених вальків. Розвал таких вальків розмірами 0,16 × 0,12 × 0,08 м був зафіксований в південно-західному куті напівземлянки. Заповнення об'єкту складалось із горілого шару з фрагментами очерету, що дозволяє робити припущення про конструктивні особливості даху будівлі. Скоріш за все, він складався з вкритого очеретом дерев'яного настилу. Внутрішній простір напівземлянки розподілявся мінімум на дві функціональні зони — локалізовану в північній частині об'єкту лежанку розмірами 1,6 × 2,0 м та центральну житлову частину. Лежанка виконана у вигляді горизонтальної поверхні, що піднята на 0,25 м над рівнем підлоги. Довжина центральної житлово-господарчої частини напівземлянки складає 2,9 м. Підлога зафіксована у вигляді підтесаного материкового лесу. Зафіксовано легкий нахил у бік південного сходу. Залишків вогнища не виявлено. У цьому ж куті цієї частини об'єкту зафіксовано господарчу яму округлої форми. У розрізі яма має грушовидний профіль. Оригінальний розмір горловини ями складає близько 0,5 м, максимальний діаметр 1,20 м. Дно ями нерівне, з підпрямокутним поглибленням розмірами 0,48 × 0,48 м. У південно-західному куті напівземлянки знаходилась впущена до рівня підлоги і частково у західну стінку підпрямокутна ніша розмірами 1,05 × 0,75 м. Глибина ніші 0,30 м, дно нерівне.

На південь та схід від описаного вище об'єкту знаходилось 3 господарчі ями впущені у материковий лес. У плані ями округлі, у розрізі формою наближені до грушовидних. Знахідки обпалених зерен у ямах дозволяють припускати, що вони використовувались для зберігання зернових культур.

Дослідження, що проводились із зовнішньої сторони західної захисної стіни цитаделі виявили нетиповість елементів її фортифікаційної системи. Так, залишків захисного рову не виявлено. Відкрито дренажний рівчак, що проходив по лінії північ—південь, вздовж глиняної подушки валу, на якій збудована захисна стіна. Ширина рівчака близько 1,3 м, глибина 0,6 м. Окрім чисто технологічних функцій, даний рівчак разом з глиняною подушкою, що виходила на 1,1 м перед захисною стіною, створювали перешкоду для безпосереднього підходу до кладки стіни. Цікавий факт полягає у тому, що дренажний рівчак прорізав і частково зруйнував горловину зернової ями, яка існувала в цьому місці раніше. Яма грушовидної у розрізі форми була викопана у материковому лесі. Реконструйований діаметр горловини складає близько 1,05 м, максимальний діаметр на рівні дна — 2,25 м, глибина близько 1,6 м.

Завдяки дослідженням цієї частини розкопу II отримана додаткова інформація про конструктивні особливості захисної стіни цитаделі. Вона була двопанцирна, шириною близько 2,6 м із забутовкою середнім і дрібним ламаним камінням та глиною. Стіна побудована на глиняній подушці, яка покладена безпосередньо на материковий лес. Із напільної сторони висота цієї подушки складає близько 0,5 м. Під час робіт зафіксовані залишки облицювання зовнішнього фасу стіни. Воно виконане з вирізаних з лесу вальків, які захищали кам'яну кладку від дощу та перемерзання.

Таким чином, у 2017 р. в результаті розкопок Консуловського городища отримано першу інформацію про характер забудови та господарські об'єкти його укріпленої цитаделі і простежено окремі деталі її фортифікаційної системи. За отриманим матеріалом пам'ятка датована I ст. до н. е. — I ст. н. е.

О. Симоненко, Д. Сікоза, О. Дзнеладзе

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК

Відбувся сьомий сезон польових досліджень Пізньоскіфської археологічної експедиції на могильнику Червоний Маяк біля однойменного села Бериславського р-ну Херсонської обл. (керівник д. і. н. О. В. Симоненко).

Було продовжено роботи на розкопі XI. Ділянка XI площею 7 × 15 м (три квадрати та

2 м прирізки) продовжила, таким чином, розкоп XI в південно-західному напрямку. Протягом польового сезону досліджено 11 поховальних споруд (поховання 134—144). Серед них: чотири ями з підбоями (одна з них — з двома), чотири катакомби (земляні склепи), один кенотаф. Крім того, зафіксовано одну порожню неглибоку яму, що нагадує незакінчену поховальну споруду, та два дитячих черепи в ямі.

Привертає увагу досліджений цього року кенотаф (поховання 142). У ямі знайдено разок намиста та бісеру, бронзову фібулу з чотирьохвитковою пружиною і пласкою спинкою, велику циліндричну поліхромну намистину із спіралеподібним орнаментом і бронзовий дзвіночок, що лежав в дрібній ліпній чашечці поганої якості.

Подібні споруди, досліджені на могильнику Золота Балка, М. І. Вязьмітіна вважала жертовними ямами.

Над деякими похованнями на рівні давньої денної поверхні було зафіксовано скупчення каміння і фрагментів гончарних посудин, які можуть бути слідами заупокійної тризни. Цікаво, що для поховання у могилі 139 використали вхідну яму могили 141, трошки подовживши її. Серед верхніх каменів закладу входу до камери лежала половина ліпного горщика. Це може свідчити про наявність у давнину якихось маркерів могил (стели? купи каміння?).

Переважну більшість похованих становили жінки та діти. У порівнянні з попередніми роками розкопок ці могили справляють враження менш заможної ділянки некрополю. Так, у могилі 140 (зруйнована катакомба або яма з підбоєм) не було поховального начиння, майже всі інші небіжчики мали лише намиста — невеликі разки шийних прикрас і дрібні намистини від оздоблення одягу. Також, у похованні 138 знайдено залізну пряжку, а в похованні 141 була виявлена бронзова фібула.

Усі поховання цієї ділянки могильника були здійснені в межах I—II ст.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Я. Гершкович, Д. Куштан, О. Позіховський

РОЗКОПКИ КУРГАНУ ТА ЗОЛЬНИКІВ ФІНАЛУ ДОБИ БРОНЗИ — РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА ТЕРЕНАХ м. НЕТІШИН

Нетішинська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» проводила науково-рятівні археологічні розкопки групи курганоподібних насипів на Малому Поліссі у м. Нетішин Хмельницької обл. Вони були розташовані у північно-східній частині міста, у кварталі на розі вул. Енергетиків та Ринкової, біля міського ринку (ур. Базар), на першій надзаплавній терасі правого берега р. Горинь. На цьому березі річки, вище за течією, відомі зольники могилянської групи, поселення раннього залізного віку та зольники тшинецько-комарівської культури доби пізньої бронзи.

За наявною схемою розташування групи, яку було надано міським управлінням культури, до її складу входило шість насипів. Під час досліджень на місцевості виявлено сім насипів, розташованих на площі близько 1 га. Насипи 2—7 утворюють скупчення на площі 100 × 80 м, на відстані від 20 до 50 м один від одного; насип 1 — за 80 м на ПнЗх від скупчення.

Розкопки проводилися переважно вручну, з фіксацією подовжнього перетину за діаметром насипів. Суттєвою перепоною розкопкам та фіксації була наявність дерев, переважно високих сосен, та, подекуди, чагарнику. Перед початком робіт дерева на насипах були спиляні, а їх коріння викорчуване за допомогою екскаватора.

З'ясовано, що один насип (№ 2) є курганом. Більшість (№ 3—5, 7 та, можливо, 1 і 6) являють собою зольники — особливий тип монументальних археологічних пам'яток.

Курган мав висоту 0,4 м від сучасної поверхні, діаметр — 8,0 м. Під дерном бурий супісок, а під ним жовтий материковий пісок. Знайдено одне поховання милоградської культури. Могильну яму підпрямокутної форми із заокругленими кутами впущено з рівня давнього горизонту, її орієнтовано за лінією Сх—Зх. Вона розмірами 2,5 × 1,1 м, глибиною 1,25 м від рівня впуску. На дні, у західній половині, розвали двох ліпних плоскодонних горщиків. Поруч з ними фрагмент лівої стегнової кістки небіжчика (решта скелета не збереглася через властивості ґрунту) з проксимальним епіфізом на схід [1]. Під кісткою бронзовий двоспіральний перстень та залізний однолезовий черешковий ніж. Судячи з розташування цієї кістки, небіжчик лежав випростано на спині, головою на Сх або Пд Сх майже впритул до північної стінки могильної ями. Можливо, в центрі було поховано ще одного небіжчика, скелет якого не зберігся.

Насипи зольників мали висоту від 0,4 до 1,0 м, діаметр від 8,0 до 12,0 м. Їх основною ознакою є присутність на рівні давнього горизонту своєрідного «ядра» з чорного вуглистого супіску, яке містить велику кількість знахідок у зваженому стані (уламків посуду, дрібних кісток тварин тощо). Після кількаденного висихання такий супісок набуває характерного темно-сірого (попелястого) кольору. Утворення цього ґрунту та відкладення в ньому знахідок відповідає одноразовому залишенню місця попереднього проживання та його сакралізації. Насипи 1 та 6 не мають «ядра», що свідчить про їх утворення на місці дуже нетривалого проживання.

У кожному зольнику виявлені по одній—дві невеликі ями. У заповненнях останніх — вкраплення вугликів або вуглистого піску та уламків посуду. Такі ями відповідають або залишкам якихось легких споруд, або вириті навмисно безпосередньо під час залишення місця проживання.

Фрагменти глиняного посуду з «ядра» насипу представляють горщики з наліпним валиками та проколами ззовні та зсередини, різного типу миски, кухлі, трапляються мініатюрні посудини. Знайдені також каміння, кістки тварин, глиняні пряслиця, крем'яні відщепи.

Зольники, які були досліджені в ур. Базар, відносяться до могилянської групи пам'яток фіналу бронзового — раннього залізного віку, періоду HaB—HaD (X—VIII ст. до н. е.), мають певні відповідності у подіб-

1. Визначення к. і. н. О. Д. Козак.

них пам'ятках регіону, досліджених раніше В. О. Самолюком та ін.

Цікаво, що у зольниках немає знахідок безперечно милоградських зразків посуду. Це означає, що, скоріш за все, курган (насип 2) над похованням цієї культури було збудовано поруч із зольниками, які до того часу вже існували.

Залишається актуальним з'ясування чіткої періодизації та хронології пам'яток фіналу бронзового — раннього залізного віку всього регіону Малого Полісся.

І. Старенький, Є. Левінзон

РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ СІЛ БАГОВИЦЯ ТА БАКОТА

У звітний сезон було проведено розвідку в околицях затопленої водами Дністровського водосховища літописної Бакоти та села Баговиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Поблизу села Баговиця в ур. Кринички за 600 м на захід від села обстежено багатошарове поселення, відкрите одним з авторів у 2011 р. Зафіксовано подальше активне розорювання культурного шару. Поряд з цим, встановлено, що поселення займає дещо більшу площу: обмазку та кераміку трипільської культури етапу СІ зібрано на північ за невеликим яром. При обстежені виявлено кілька крем'яних виробів, які попередньо можуть бути віднесені до мезоліту та неоліту. На відміну від попередніх років, цьогоріч в західній частині поселення на поверхню виорювалися фрагменти керамічних виробів трипільської культури етапу ВІ борисівського типу (рис. 1: 6, 7). Фрагменти горщиків сірого та коричневого кольорів прикрашені широкими вертикальними канелюрами та заглибленим лінійним орнаментом. Один уламок прикрашений горизонтальними та косими заглибленими неширокими лініями,

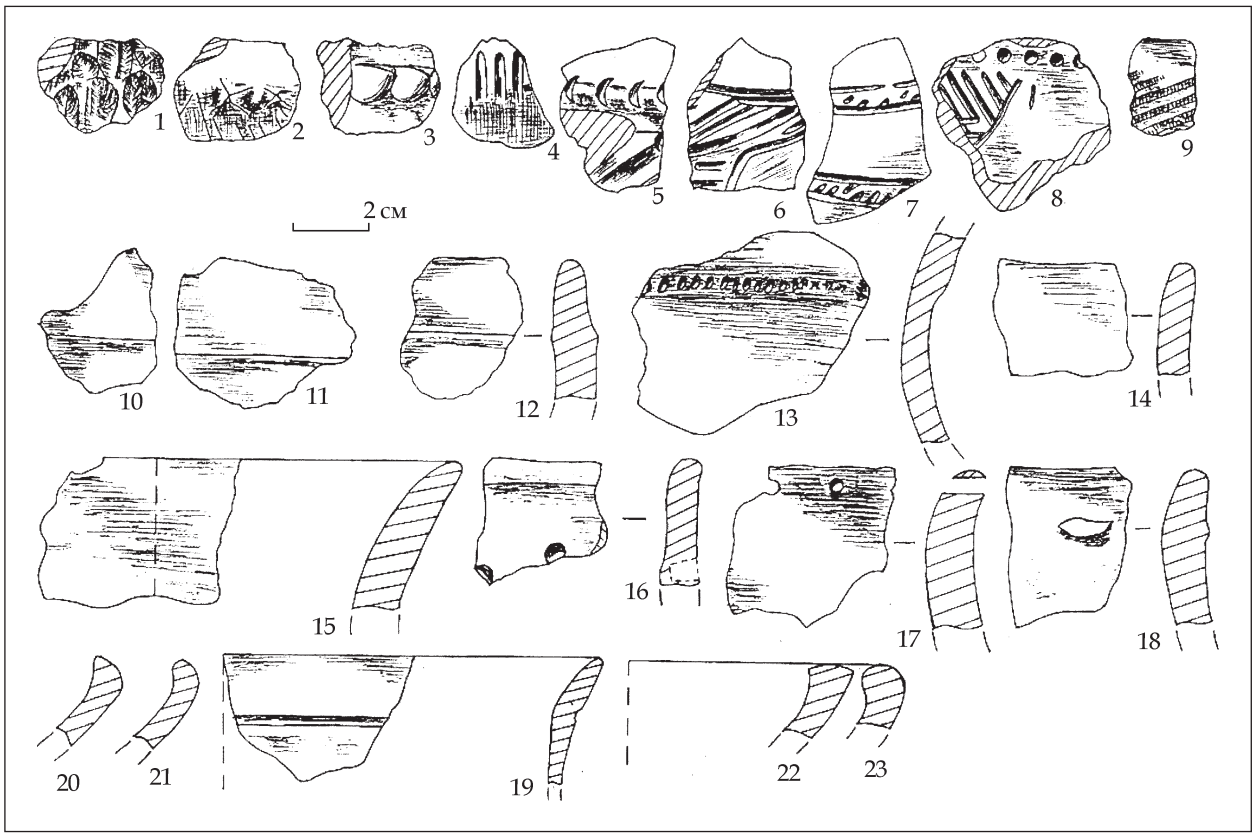

Рис. 1. Кераміка трипільської культури ВІ та раннього залізного віку з Баговиці

а також заглибленим колом, що може бути солярним знаком; його поверхня вкрита помаранчевим ангобом. Також знайдено частину жіночої антропоморфної скульптурки сірого кольору з двома дугоподібними заглибленими лініями; її розміри: висота 2,9 см, ширина в центральній частині 3,9 см, по краях — 2,7 см, товщина — 1,3 см.

Також у східній частині знайдено 36 фрагментів стінок, вінець горщиків та мисок трипільської культури етапу СІ. На жаль, сильна фрагментованість та відсутність розписів не дали змогу визначити належність до локально-хронологічного утворення.

Найбільш чисельним на поселенні виявився матеріал чорноліської культури. Значна частина кераміки має нерівномірний випал, за рахунок чого черепок двоколірний: внутрішня сторона здебільшого чорного, а зовнішня — коричневого кольору. Поряд з цим, частина кераміки має рівномірний випал з черепком чорного, коричневого та світло-коричневого кольору. Непоодинокими є й знахідки фрагментів чорнолощеного посуду. Кераміка представлена фрагментами банковидних (рис. 1: 14, 16, 18) та тюльпаноподібних (рис. 1: 15, 17) горщиків, мисок із загнутими всередину вінцями (рис. 1: 20—23) та черпака (рис. 1: 9). Частина вінець прикрашена рельєфними валиками (рис. 1: 12), наліпами (рис. 1: 18), наскрізними проколами (рис. 1: 17) та неповними проколами, внаслідок чого з внутрішнього боку утворилася «горошина» (рис. 1: 16). Тулуби посудин орнаментовані розчленованим пальцевими та нігтьовими вдавленнями наліпним рельєфним валиком (рис. 1: 1, 3, 5), лінією підовальних заглиблень, нанесених гострим предметом (рис. 1: 13), штамповим орнаментом (рис. 1: 9), округлими заглибленнями, поєднаними із заштрихованими трикутниками (рис. 1: 8).

Окрім того, було обстежено черняхівське поселення за 800 м на схід від північно-східної околиці села Баговиця. Розташоване воно як праворуч, так і ліворуч від дороги Баговиця—Тарасівка на обох берегах безіменного струмка — притоки річки Мукша. Його загальна протяжність становить близько 1 км. Кераміка представлена кухонним та столовим посудом, з переважанням другого. Кухонний посуд сірого кольору, у тісті значна домішка піску, зрідка присутні крупні вкраплення кварцу. Столовий посуд з добре відмуленої глини, з домішкою дрібного піску, частина посуду має лощену поверхню. Вінця горщиків зазвичай плавно відігнуті назовні, заокруглені, зрідка підквадратної форми (рис. 2: 1, 6—10). Зрідка зустрічаються фрагменти посуду з прямим вінцем, що має залом назовні з підтрикутним краєм (рис. 2: 3), частина денець на кільцевому піддоні (рис. 2: 4, 5). На сьогодні поселення пошкоджується оранкою та земляними роботами біля ставка.

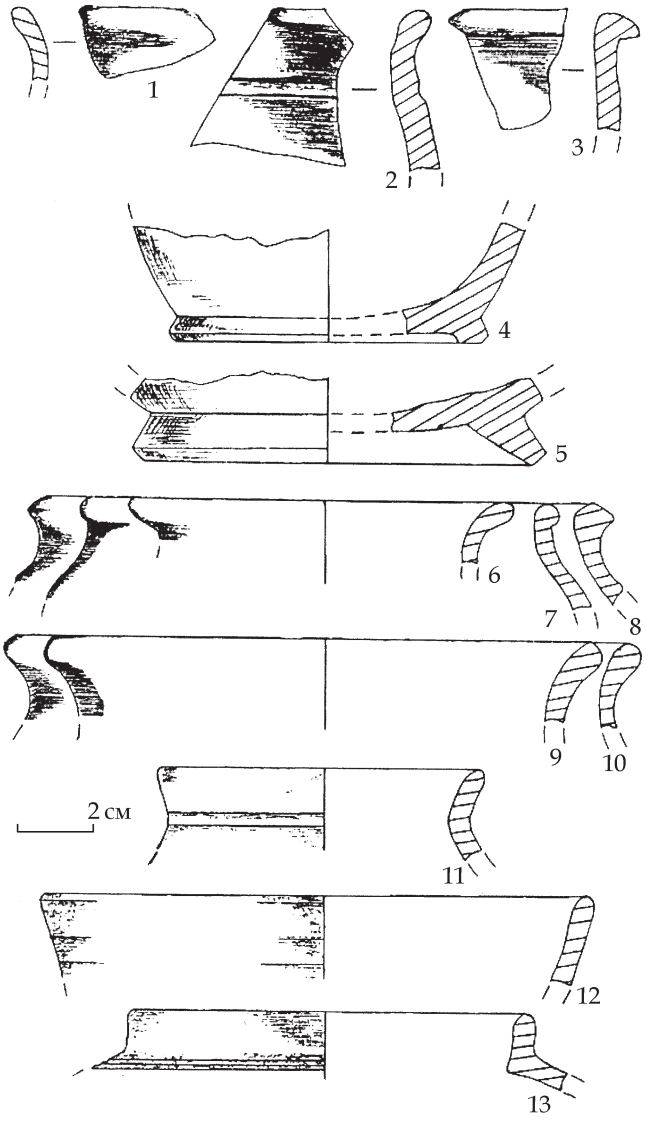

Рис. 2. Кераміка черняхівської культури та XVII—XIX ст. з Баговиці

На території цього ж поселення ліворуч від дороги, на лівому березі струмка, зафіксовано два кургани. Найімовірніше, це ті самі об'єкти, про які наприкінці XIX ст. Ю. Й. Сіцінський писав: «На селянських полях три кургани». Довгий час їх було непомітно через чагарники і тільки, коли почалася оранка, їх стало помітно. Розташовані вони один за одним, їх висота на сьогодні становить до 2 м. Нехарактерним є місце їх розташування: кургани розташовані не на вододілі, а на лівому борту струмка, на схилі. Ймовірно, що в чагарниках, які знаходяться далі, розташований ще один курган.

Також на території села, поруч зі школою, на городах зібрано фрагменти керамічних виробів трипільської культури та XVII—

XIX ст. (рис. 2: 11—13). Точні межі поселення на сьогодні встановити не вдалося.

Поряд з цим, розвідку було здійснено в околицях затопленої літописної Бакоти на території Кам'янець-Подільського р-ну. Насамперед, увагу було зосереджено на скельно-печерному монастирі. На вершині Білої гори над монастирем підйомного матеріалу не зафіксовано. Водночас, біля джерела 3, на прилеглій до монастиря території у зрізі ґрунту читаються залишки спаленого невеликого дерев'яного об'єкта. Зазначимо, що неподалік, між джерелами 1 і 2, на початку квітня 2017 р. було проведено рятівні дослідження парного поховання (жінка 20—25 років, яка тримала на грудях дитину віком 1—3 роки), у яких взяв участь один з авторів. Десятиліття до цього неподалік джерела 1 В. П. Мегей і О. Л. Баженов також розкопували поховання. Це дає нам підстави висловити припущення, що в районі усіх трьох джерел у другій половині XII — першій половині XIII ст. розташовувався некрополь, а згаданий об'єкт обмежував його. При зачистці зрізу ґрунту виявлено кераміку другої половини XII — першої половини XIII ст. та фрагмент знаряддя праці з рогу лані (використано невеликий відросток довжиною 5,7 см, поверхня загладжена, а край оформлений під чотиригранник із зазубринами для фіксації).

На полі між Білою горою та глибоким яром, що входить в Бакотську долину біля літнього дитячого табору, яке розташоване на високому мисі корінного берега Дністра, зібрано крем'яні знаряддя праці та поодинокі фрагменти кераміки трипільської культури. На жаль, на час розвідки поле було засіяне соєю, що не дало змоги визначити площу виходу культурного шару, а сильна фрагментованість знахідок — встановити етап та локально-хронологічне утворення трипільської культури.

Багатошарове поселення обстежене на розвилці на дитячий табір та монастир, зліва обабіч дороги. Тут на похилій в західному напрямку ділянці орного поля зібрано фрагментовану кераміку трипільської культури, пізнього етапу чорноліської культури, черняхівської культури та XVII—XIX ст. Численними є знахідки кременю молочного кольору як у вигляді відпрацьованої сировини, нуклеусів, так і готових виробів, що може свідчити про кременеобробку трипільців на цьому поселенні.

Підсумовуючи результати розвідки, зазначимо, що перспективним в плані вивчення є багатошарове поселення поблизу с. Баговиця в урочищі Кринички, де присутні матеріали мезоліту—неоліту, трипільської культури етапів BI та CI, пізнього етапу чорноліської культури та черняхівської культури. Окрім того, необхідним є вивчення об'єкту, виявленого біля джерела №3, поруч з Бакотським скельно-печерним монастирем, оскільки він розташований на туристичній стежці та зазнає руйнування внаслідок ерозії ґрунту.

В. Якубовський, С. Тимків

ДОСЛІДЖЕННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

Експедиція під керівництвом В. І. Якубовського проводила розкопки в Національному заповіднику «Кам'янець», у межах двох земельних ділянок по вул. Довга 1/16; 1/17, призначених під відбудову втрачених історичних будинків.

Досліджувані ділянки є крайніми у центрально-східній частині Старого міста Кам'янця-Подільського. Східна частина обох ділянок безпосередньо прилягає до стрімкого схилу каньйону р. Смотрич. Із західної сторони площу ділянок обмежує триповерхове приміщення Кам'янець-Подільського РВ УМВС, із півночі до ділянки по вул. Довга 1/16 прилягає садиба М. Харкавого, а з півдня досліджувана площа межує з територією дитячого садка. Поверхню обох ділянок було забетоновано і використовувались вони як автостоянка Кам'янець-Подільського РВ УМВС України.

На означеній території площею 270,8 м^2 виявлено культурні шари, які належать до чотирьох горизонтів життєдіяльності середньовічного міста Кам'янець на Поділлі: горизонт 1 — будівельні рештки XXI ст., горизонт 2 — шар будівельного сміття другої половини XX ст., горизонт 3 — будівельні рештки 50-х років XIX ст. — другої половини XX ст., горизонт 4 — будівельні рештки XVII ст.



Фрагмент залишків будинку XIX ст. — 1950-х рр. у західній частині розкопу

Горизонт 1. Це поверхневий шар розкопу товщиною 0,4 м, складовими якого є бетонна стяжка товщиною 0,1 м, покладена на шар щебеню (товщина 0,25 м) і мучки (товщина 0,05 м).

Горизонт 2. У зрізах бортів розкопу простежується сірий грунт, перемішаний з будівельним сміттям (цілі форми цегли та її уламки, каміння, вапнякова штукатурка тощо) товщиною 1,6 м у західній частині розкопу і 3,6 м — у межах східної частини розкопу.

Горизонт 3. У західній частині розкопу, під потужним заповненням будівельного сміття 1950-х рр., зафіксовано два зблоковані житлово-кам'яні будинки з підвальними приміщеннями у кожному із них. Будівлі зорієнтовано по лінії з південного заходу на північний схід. Дослідженнями розчищено рештки кімнат першого поверху (рисунок), що виходили на східний фасад, створені з каменю у техніці порядкового мурування на вапняному розчині. Стіни збереглися на висоту 1,0 та 1,3 м. Найнижчий ряд фундаментів житлового комплексу знаходиться на глибині 4,8 м від R (0) і 4,6 м від рівня сучасної денної поверхні.

Південне крило житлового комплексу репрезентують залишки кам'яного будинку розміром 15,0 × 8,8 м. Під кімнатами північного крила виявлене підвальне приміщення з арочним форматом стелі.

До означеного будинку прилягає водовідвідна відмостка, яка відкрита на рівні верхнього ряду кладки фундаменту вздовж кімнат, що виходять в сторону каньйону р. Смотрич. Об'єкт собою являє площадку, вимощену прямокутними плитами. Із півдня площадка виявляє прямокутну форму. Там її зафіксовано на глибині 2,06 м від R (0). В указаному місці відмостка, будучи обмеженою південним бортом розкопу, досягає ширини 1 м. Зі східної сторони водовідвідна споруда створена у вигляді жолобоподібного майданчика у формі неправильної трапеції. Поверхня цього замощеного жолобоподібного утворення, на відстані 5,0 м на схід від будинку, простежена на глибині 2,7 м від R (0). Тобто, площина водовідвідного майданчика, як і поверхня подвір'я у напрямі на схід, суттєво нахилені. Знаковим є і те, що на відстані 5,0 м на схід від будинку, водовідвідний майданчик закінчується своєрідним направляючим водозливним канальчиком, якого створеного із двох кам'яних бордюрів довжиною 1,2 м.

Під завалами каменю у межах кімнат будинку і горизонту подвір'я, прилеглого до житла, виявлено різноманітні знахідки. Серед них чисельну групу складають фрагменти гончарних виробів, що належали до формату мисок, горщиків і горняток. Окрему колекцію презентують фрагменти керамічних плиток. Крім того, будівельні матеріали репрезентують цілі форми і фрагменти цегли з клеймами, предмети зовнішнього опорядження будинку та кам'яний блок захисту дерев'яного каркасу в'їзної брами від кінних екіпажів.

Головним джерелом датування досліджуваного будинку виступають знахідки монет. Нумізматичну колекцію із культурного заповнення будинку представляють вісім монет. Із них п'ять одиниць це — гроші Російської імперії, що були в обігу з другої половини XIX ст. аж до 1914 р. Групу складають два екземпляри номіналом 1 копійка, викарбувані

у 1842 і 1844 рр., один — Денежка 1852 р., та два екземпляри номіналом 2 копійки 1867, 1914 рр. виготовлення. Наступні три монети — 15 коп. (срібло) 1923 р., 2 коп. 1940 р. і 20 коп. 1945 р. — викарбувані в СРСР.

Отже, судячи із нумізматичних знахідок, будинок, рештки якого відкрито у західній частині розкопу, пущено в експлуатацію не пізніше 1852 р. Будинок проіснував до 1944 р. — часу звільнення Кам'янець-Подільського від військ гітлерівської Німеччини. Відтак, опоряджуючи територію Старого міста, комунальна служба міста присипала зруйнований будинок будівельним сміттям. У наступні часи територію над руїнами будинку декілька разів вирівнювали та забетонували.

До північно-східного крила будинку другої половини XIX ст. — 1950-х рр. зблоковано сусідній кам'яний будинок. Обидва будинки з'єднувала спільна галерея, побудована зі сторони східного фасаду житлових комплексів в сторону каньйону р. Смотрич.

Під рештками кімнати зблокованого будинку першого поверху відкрито підвал розміром 5,60 × 4,80 м. Довшою віссю підвальне приміщення спрямоване із заходу на схід. Стіни підвалу досягають висоти 2,70 м. Склепіння стелі — арочне. На долівці підвалу, як і на долівці підвалу сусіднього будинку, простежено велику купу глини.

Горизонт 4. Стратиграфічно нижче горизонту подвір'я житлового комплексу XIX—XX ст., за 8,0 м на схід від нього, розчищено рештки наріжної частини (кут) наступної житлової будівлі. Сліди приміщення відкрито у південно-східному куті розкопу (Д. III) по контуру кутових стін довжиною 5,0 і 4,3 м. Дослідженнями на площі контрольного шурфу (Ш. 3), закладеного по лінії із заходу на схід вздовж довшого контуру, фіксуються рештки сформованої на потужному фундаменті стіни висотою до 1,0 м, ззовні із залишками вапняної штукатурки. Найнижчий ряд мурувань фундаменту виявлено на глибині 6,4 м від R (0). Кладку стіни, як і кладку фундаменту, здійснено із підтесаного каменю у техніці порядкового мурування на вапняному розчині.

У культурному завалі площі Ш. 3 знайдено низку виробів, що хронологічно належать до *горизонту 4.* Переважну частину складають фрагменти кераміки, яка представлена кількома групами. Виділяється: 1) порцеляновий посуд; 2) посуд кружальний без поливи; 3) посуд полив'яний. Із цього горизонту походять також керамічні плитки розмірами 13 × 6 × 2 см та 10 × 20 × 2,5 см, кахля розміром 7 × 7 × 3 см, цегла з написом «Колект 1660».

Хронологічно знаковими для датування цього житла-кам'яниці, наріжну частину якого виявлено на площі східного сегменту розкопу, є знахідки двох мідних монет — боратинок — з двосторонніми зображеннями. На одній з них зберігся час її виготовлення — 1623 р. Характерним також є і те, що виявлені залишки пізньосередньовічного житла співпадають з будинком, який на планах забудови Кам'янця в 1743—1753 рр. належав римо-католицькому єпископу Боргташу Мацкевичу. Разом з тим, варто підкреслити, що через осінню негоду та відсутність фінансування археологічні розкопки на ділянках, відведених для відбудови втраченої історичної забудови, припинено. Не виключено, що нижче, під залишками будинків XVII—XIX ст., можуть проявитися горизонти з культурними шарами давніших часів та епох життєдіяльності на території Старого міста Кам'янця-Подільського.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Башкатов, Т. Бітковська

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ с. ІВКІВЦІ НА ЧИГИРИНЩИНІ

У 2016 р. грабіжники на території села Івківці в урочищі Троянка виявили дві кремації I—II ст. н. е. Завдяки директору музею «Зерноленд» Н. П. Лавриненко матеріали врятовано та передано до Черкаського міського музею Середньої Наддніпрянщини. Місце знахідки було додатково досліджено у 2016 р. Метою експедиції цього сезону був пошук могильника. Загалом досліджено площу 184 м^2. На жаль, поки слідів могильника не виявлено.

Проте, було досліджено дві господарських ями скіфського часу, датування ще однієї під питанням. За вістрям стріли скіфське поселення може датуватись останньою чвертю VI ст. до н. е. Переважна більшість керамічних матеріалів належала до цього часу (рис. 1).

Індивідуальні знахідки представлені глиняним пряслицем (рис. 2: 1), гральним жетоном, виточеним з стінки ліпного горщика (рис. 2: 2), залізним ножем «зарубинецького типу» (рис. 2: 3), бронзовим вістрям стріли (рис. 2: 4).

В одному з розкопів було виявлено чотири чи п'ять дитячих поховань. Три чи чотири за

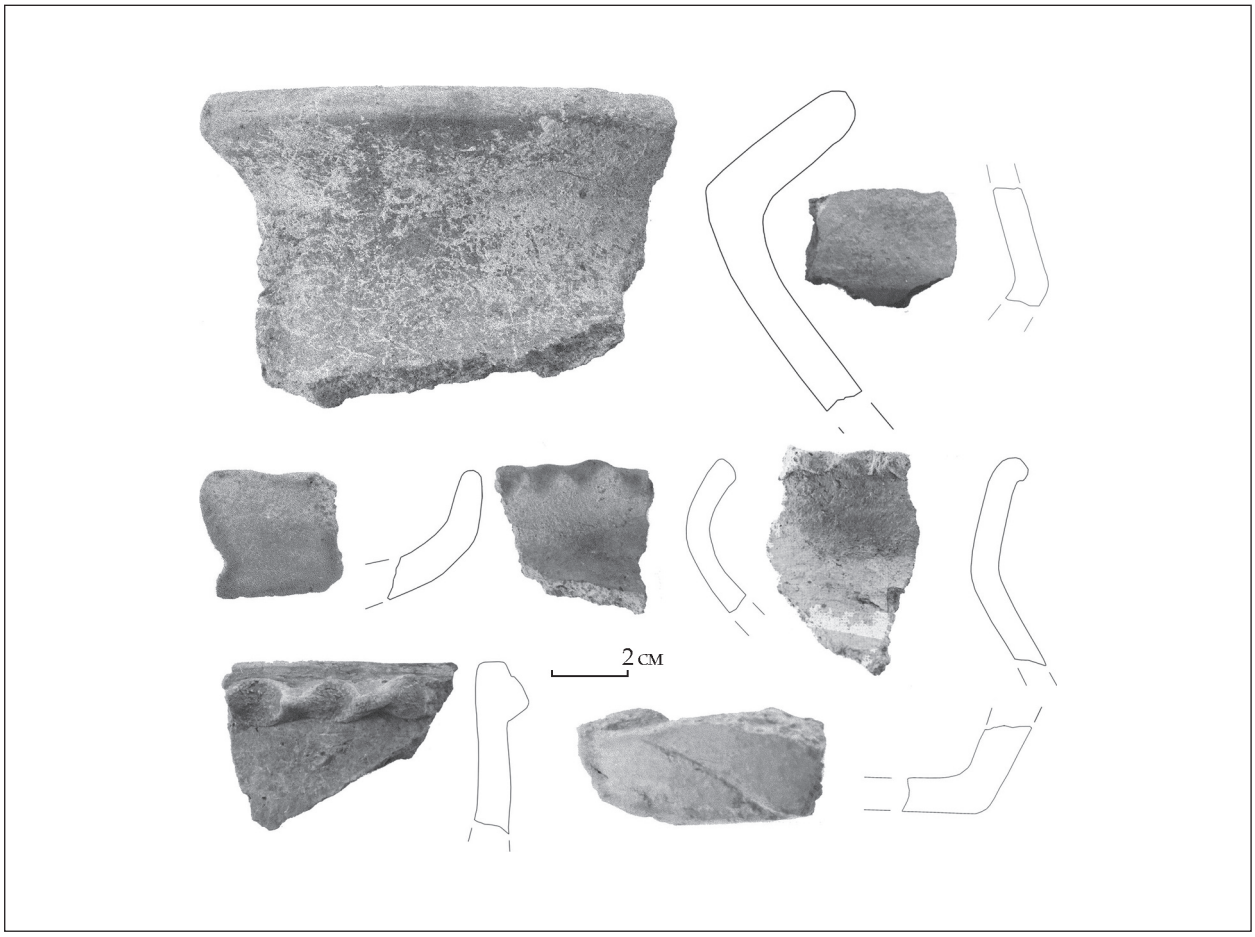

Рис. 1. Кераміка з поселення Івківці

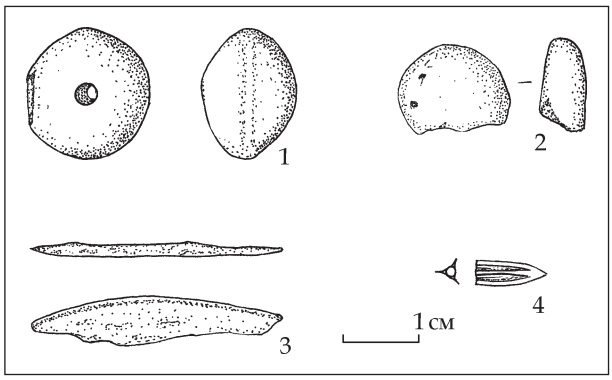

попереднім аналізом О. Д. Козак належали 7—8 місячним малюкам. Останнє — дитині до 10 років. Виходячи з умов знахідки, збереженості кісток та стратиграфії, вони відносяться до XX ст. Також зафіксовано досить велику кількість кальцинованих кісток.

На наступний сезон пошуки могильника планується продовжити.

Рис. 2. Індивідуальні знахідки з поселення Івківці

Ю. Болтрик, С. Діденко, Л. Кармазіна, О. Пробийголова, С. Черниш

ХРОНОІНДИКАТОРИ ГОРОДИЩА НА ГОРІ ЛИСУХА (гончарні артефакти)

Попередні оцінки часу існування городища на горі Лисуха, біля добре відомого в археології с. Бучак, досить широкі: від скіфської архаїки до давньоруського часу. Амфорний матеріал, знахідки вістер стріл, монет та фібул, що походять з розкопок пам'ятки широкими площами, здійснені в останні два сезони Канівською експедицією ОАСУ ІА НАН України дозволяють істотно звузити час функціонування городища.

Амфорний матеріал (визначення С. В. Діденка). Із культурного шару, який мало насичений знахідками, з поза об'єктів, походить ряд фрагментів амфор.

Великий фрагмент тулуба червоноглиняної амфори. За складом глиняного тіста — Східне Середземномор'я. Ймовірна дата — близько IV ст. до н. е. Розкоп W. Підйомний матеріал.

Фрагмент вінця амфори (інв. № 58, кв. W 8-с, зачистка). Можливо, Гераклея Понтійська. Попередня дата — IV ст. до н. е.

Три фрагменти ручок амфор (інв. № 39, кв. W 9-а). У перерізі овальні, не профільовані. За кольором черепка, складом глиняного тіста та профілем — о. Хіос. Ймовірні варіанти визначення: 1 — пухлогорлі амфори V ст. до н. е.; 2 — з ковпачковою ніжкою кінця V — IV ст. до н. е.

Фрагмент вінця амфори (інв. № 59, кв. W 8-с, зачистка). Можливо, Фасос або амфори кола Фасоса. Попередня дата — IV ст. до н. е.

Розкоп W. 2016 р. Фрагмент вінця широкогорлої амфори (інв. № 45, підйомний матеріал). Тип Внуков Син II. Центр — Синопа. Дата — остання чверть I — III ст.

Фрагмент тулуба з залишками нижнього приліпу ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 2, об'єкт 2). Тип Внуков С IV Z. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — перша третина I ст. н. е.

Фрагмент двоствольної ручки світлоглиняної широкогорлої амфори (інв. № 5 (?), об'єкт 2). Тип Внуков С I. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — середина I ст. до н. е. — перша третина II ст. н. е.

Розкоп W. 2017 р. Розвал світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 73, кв. 5-а, об'єкт 10). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Розвал світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 76, кв. 5-а, культурний шар). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Стінки світлоглиняних вузькогорлих амфор, одна з нижнім приліпом ручки (кв. 2-а, зачистка). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Фрагмент піддону світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 72, кв. 5-а, зачистка). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Фрагменти вінця та піддону світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 94, 95, кв. 2, об'єкт 11-Б). Тип Шелов А / Внуков С IV А.

Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е. [1]

Фрагменти тулуба та піддону світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 101, кв. 2, об'єкт 11-А). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Розвал (горло, піддон, фрагменти ручок та тулуба) світлоглиняної вузькогорлої амфори (кв. 20-с, об'єкт 19 (яма)). Тип Шелов А / Внуков С IVА. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Фрагмент двоствольної ручки з залишками горла світлоглиняної широкогорлої амфори (кв. 2, об'єкт 11-А). Тип Внуков С I. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — середина I ст. до н. е. — перша третина II ст. н. е.

Розвал тулуба з фрагментом вінця широкогорлої амфори (інв. № 96, кв. 2, об'єкт 11-Б). Тип Внуков Син II. Центр — Синопа. Дата — остання чверть I — III ст. н. е.

Розвал тулуба без профільних частин (інв. № 91, кв. 2, об'єкт 11-А).

За кольором і товщиною черепка та складом глиняного тіста — аналогічний розвалу з об'єкту 11-Б (інв. № 96). Вірогідно, також тип Внуков Син II. Центр — Синопа. Дата — остання чверть I — III ст. н. е.

Стінки амфор (кв. 2, об'єкт 11-А, заповнення). За кольором і товщиною черепка та складом глиняного тіста — аналогічні розвалу з цього ж об'єкту (інв. № 91) та об'єкту 11-Б (інв. № 96). Вірогідно, також тип Внуков Син II. Центр — Синопа. Дата — остання чверть I — III ст.

Розвал тулуба амфори (культурний шар — прокопка). За кольором і товщиною черепка та складом глиняного тіста — аналогічний фрагментам з об'єкту 11-А (інв. № 91) та об'єкту 11-Б (інв. № 96). Вірогідно, також тип Внуков Син II. Центр — Синопа. Дата — остання чверть I — III ст. н. е.

Розкоп Е. 2016 р. Фрагмент двоствольної ручки світлоглиняної широкогорлої амфори (інв. № 124, кв. 11-а (?)). Тип Внуков С I. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — середина I ст. до н. е. — перша третина II ст. н. е.

Фрагмент ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 109, кв. 14-а). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н е.

Фрагмент ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 105 (?), кв. 12-в). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Фрагмент ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори (інв. № 79 (?), об'єкт 1). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Розкоп Е. 2017 р. Фрагмент нижнього приліпу ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори (кв. 1-b (2-а?)). Тип Шелов А / Внуков С IV А. Центр — Гераклея Понтійська. Дата — друга чверть — кінець I ст. н. е.

Фрагмент вінця широкогорлої амфори (кв. 1-b (2-а?)). Тип Внуков С II. Центр — Синопа. Дата: остання чверть I — III ст. н. е.

Розкоп С. 2017 р. Стінка з нижнім приліпом двоствольної ручки світлоглиняної широкогорлої амфори (кв. 4-с, зачистка). Тип Внуков С I. Дата — середина I ст. до н. е. — перша третина II ст. н. е.

Стінка червоноглиняної широкогорлої амфори (кв. 7-с, об'єкт 7, зачистка). За кольором черепка та складом глиняного тіста — тип «Делакеу». Центр — Синопа. Дата — друга половина IV — початок / перша половина V ст. н. е.

Столовий імпортний посуд. Глибока червонолакова чаша на кільцевому піддоні з тулубом зрізано-конічної форми (розкоп W, кв. 20-с, об'єкт 19 (яма)). Бортик майже вертикальний, з незначним ухилом до середини. Із двох боків до бортика прикріплені рельєфні наліпні горизонтальні ручки. Нижня частина посудини без лакового покриття. Чаша має численні сліди ремонту у вигляді пар наскрізних отворів. Понтійська сигілата А, форма 28. Дата — середина I — початок II ст. н. е.

Попередні висновки. Склад античного керамічного комплексу з багатошарової пам'ятки поблизу с. Бучак (дослідження 2016—2017 рр.) поділяється на три хронологічні групи.

Хронологічна група 1. Фрагменти амфорної тари V—IV ст. до н. е. виробництва Хіосу, можливо, Фасосу та Гераклеї Понтійської (розкоп W, квадрати 8 і 9, підйомний матеріал).

Хронологічна група 2. До цієї групи входять амфори Гераклеї Понтійської, Синопи та червонолаковий посуд (понтійська сигіллата А), сумарна дата яких визначається в діапазоні від середини II ст. до н. е. до середини III ст. н. е. Результати кореляції дат античного імпорту дозволяють визначити більш вузькі хронологічні межі для ряду об'єктів:

об'єкт 1 — друга чверть — кінець I ст. н. е.;

об'єкт 2 — близько середини I ст. н. е.;

об'єкт 10 — друга чверть — кінець I ст. н. е.;

об'єкт 11-А — середина I — перша третина II ст. н. е.;

об'єкт 11-Б — середина I — III ст. н. е.;

об'єкт 19 (яма) — середина I — початок II ст. н. е.

Хронологічна група 3. Представлена одним фрагментом синопської амфори другої половини IV — початку V ст. н. е. типу «Делакеу» з об'єкту 7.

1. З цього ж об'єкту походить ручка червоноглиняної амфори, профільованої глибоким жолобком. Потребує часу для визначення.

Ю. Болтрик, Л. Кармазіна, О. Пробийголова

МЕТАЛООБРОБНИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ГОРОДИЩА ЛИСУХА

Канівська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАНУ продовжила дослідження металообробного комплексу, відкритого в 2016 р. на горі Лисуха біля с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Свідоцтва металообробки зустрічались всією територією північної частини Центрального розкопу у вигляді дрібних уламків бронзових пластин та шлаків. Площа концентрації знахідок приблизно 150 м². Більшість із них зосереджена в об'єкті 1 — невеличкому лінзоподібному заглибленні круглої форми розміром 3,75 × 2,85 м. На дні заглиблення зафіксовано дві печі, пов'язані з металообробкою (рис. 1).

Піч 1 влаштована у ямі круглої форми діаметром 0,5 м по зовнішньому краю, діаметр внутрішньої частини 15 см. У верхній половині заповнення знаходились дрібні фракції шлаку — їх виявилося не менше 80 одиниць (рис. 2: 1).

У північному напрямку від *печі 1* на глибині 0,3 м від денної поверхні виявлено розвал ліпного горщика з відігнутим назовні вінцем, короткою шийкою, круглобоким тулубом та пласким денцем із невеликою закраїною. Тісто посудини містить домішки жорстви та піску. Поверхня загладжена, темно-сірого та світло-коричневого кольору (рис. 4: 1). Розміри: діаметр вінця 14,3 см, діаметр шийки 12,2 см, максимальний діаметр тулуба 16,2 см, діаметр денця 9,1 см, висота 22,8 см.

Піч 2 — в гіршому стані, ніж піч 1. Фактично зберігся тільки черінь у вигляді овальної плями пропеченого ґрунту розміром 0,7 × 0,6 м. Поблизу *печі 2* знайдено фрагменти стінок ллячки із залишками шлаку на поверхні (рис. 2: 2). Тісто сірого кольору, має пористу структуру.

У заповненні об'єкту 1 знайдено фрагменти ліпної та гончарної кераміки. Три уламки вінець ліпних горщиків мають відігнуте на-

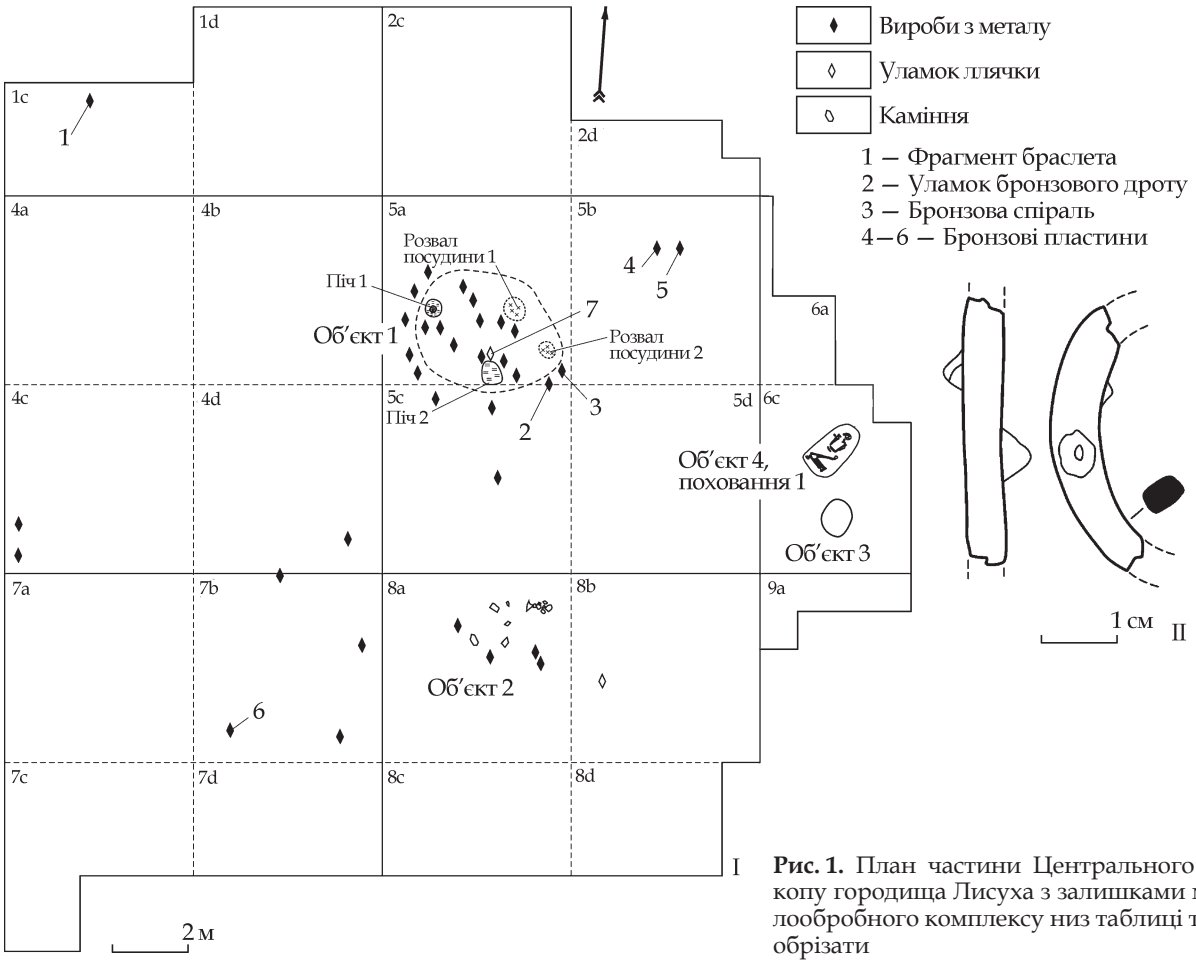

Рис. 1. План частини Центрального розкопу городища Лисуха з залишками металообробного комплексу низ таблиці треба обрізати

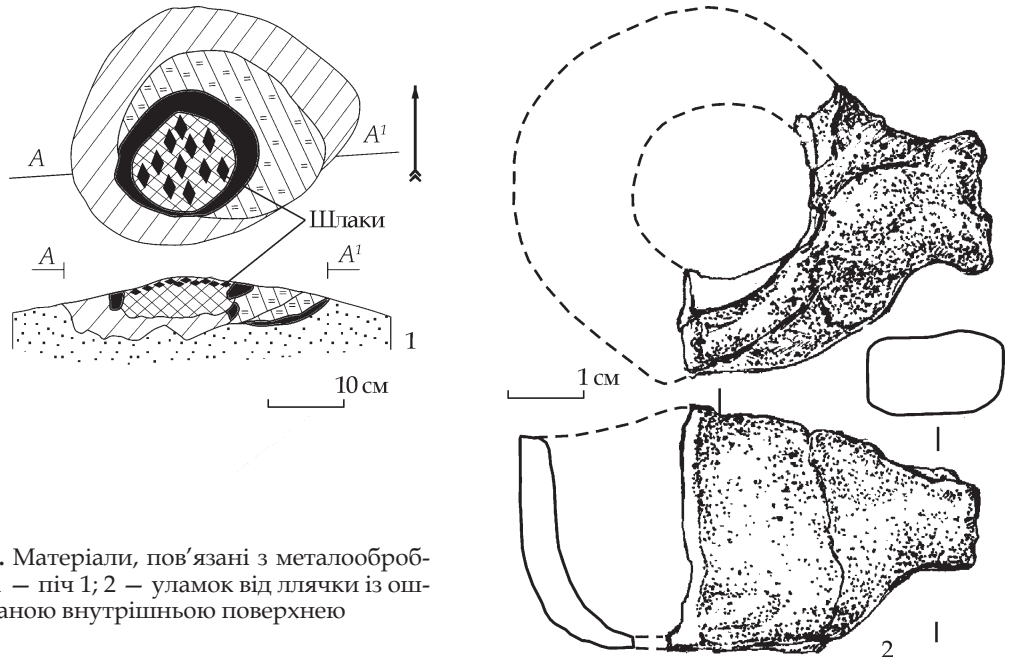

Рис. 2. Матеріали, пов'язані з металообробкою: 1 — піч 1; 2 — уламок від лячки із ошлакованою внутрішньою поверхнею

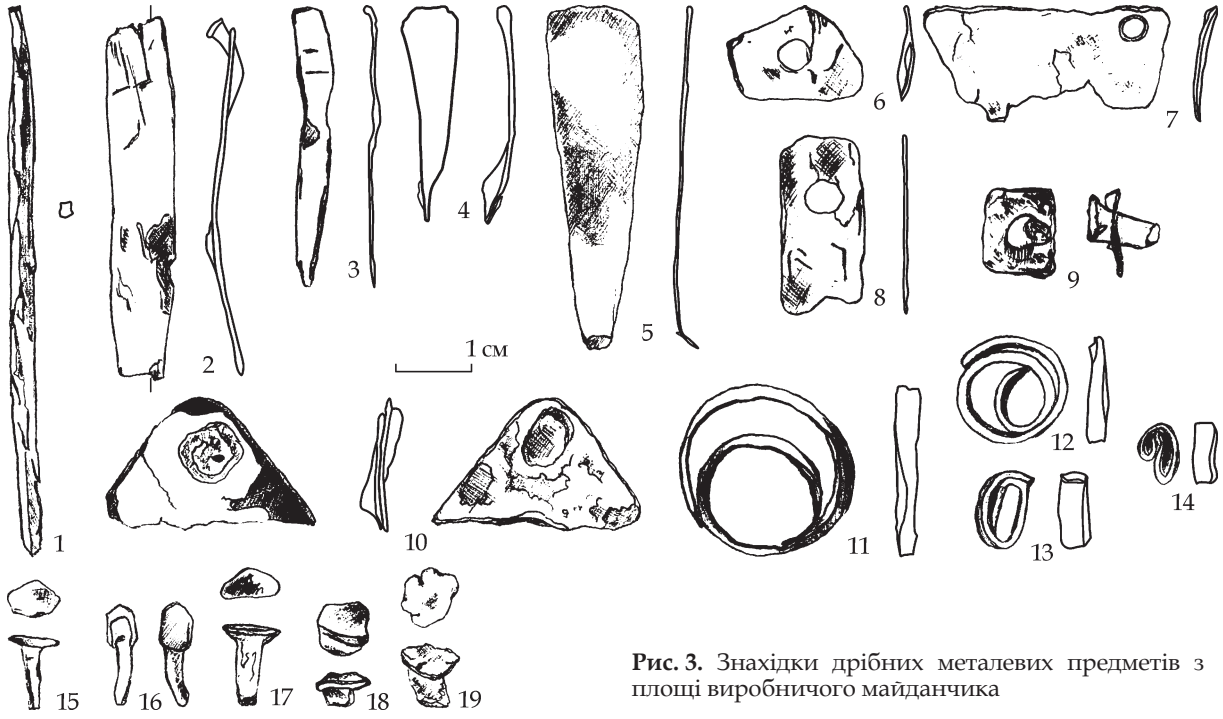

Рис. 3. Знахідки дрібних металевих предметів з площі виробничого майданчика

зовні вінце із заокругленим краєм, коротку шийку та круглобокий тулуб (рис. 4: 2). Поверхня фрагментів загладжена, на одному із них помітні дрібні розчоси. Тісто посудин сірого кольору, з домішками жорстви та піску. Окрім цього, знайдено фрагмент вінця ліпного горщика з циліндричною шийкою, пласким краєм вінця та загладженою поверхнею світло-коричневого кольору (рис. 4: 3). У тісті присутні домішки піску та дрібнозернистої жорстви. Крім горщиків, на площі об'єкту виявлено фрагмент вінця ліпної миски, край у профілі має прямокутну форму (рис. 4: 4). У тісті дрібнозерниста жорства та рослинна домішка.

Кружальна кераміка представлена двома фрагментами стінок сироглиняних посудин із прокресленим орнаментом у вигляді двох паралельних ліній (рис. 4: 5).

До амфорної тари належать чотири уламки стінок світлоглиняних амфор та фрагмент краю вінця рожевого кольору.

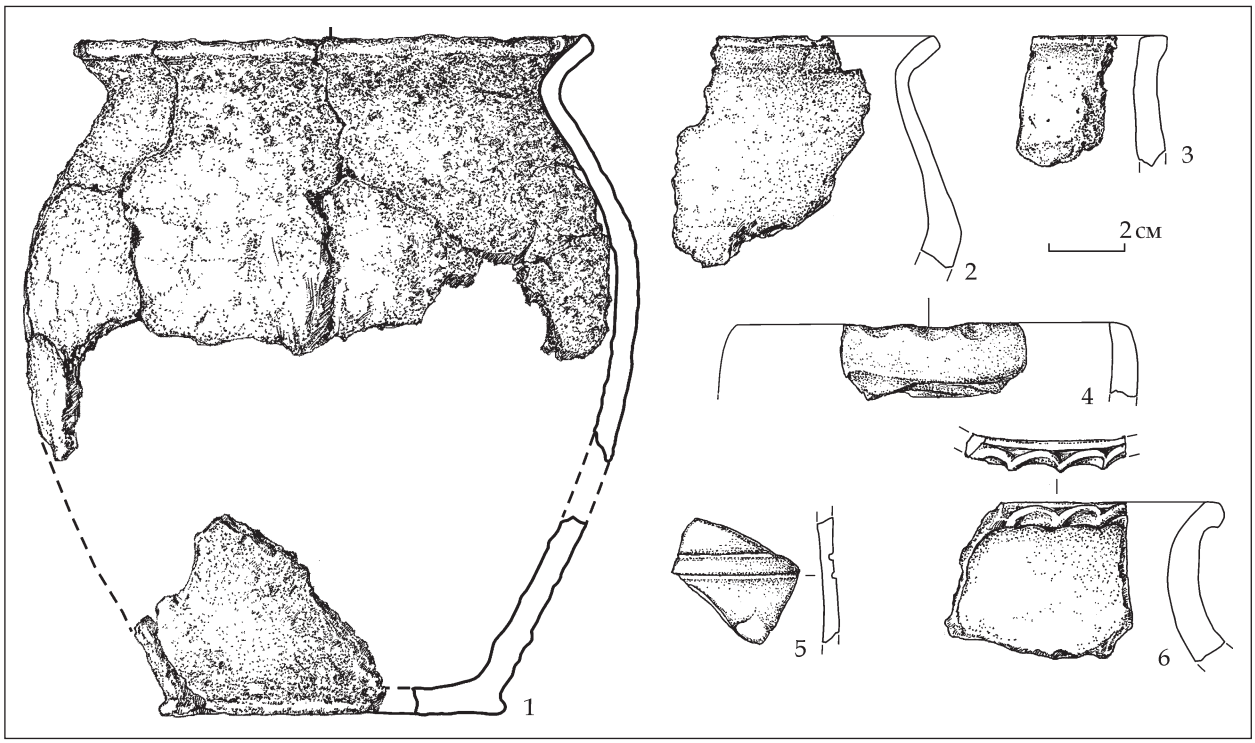

Рис. 4. Уламки ліпної та гончарної кераміки з об'єктів 1 і 2

На площі виробничого майданчика та навколо нього концентруються знахідки дрібних металевих предметів та шлаків (рис. 3). Переважно це пластини прямокутної, ромбовидної, трикутної форм (рис. 3: 2—5). Більшість з них деформована або закручена в спіралі (рис. 3: 11—14). У неменшій кількості знайдені заклепки-цвяхи (рис. 3: 15—19), поєднання пластини та заклепки (рис. 3: 6—10), злитки бронзи, краплі металу та шлаки. Загалом, близько 100 бронзових фрагментів. Серед них бронзова голка довжиною 7,2 см зі зламаним кінцем (рис. 3: 1). Також знайдено черешок залізного ножа довжиною 4,1 см.

Схоже, що якесь відношення до металообробного процесу мав об'єкт 2, розташований за 6 м на південь від печі 2. За формою він подібний з об'єктом 1 — яма круглої форми, заповнена темним ґрунтом. Розміри по верхньому контуру 1,5 × 1,2 м, в профілі лінзоподібна. Від рівня виявлення глибина ями не більше 0,2 м. По західному краю простежено скупчення дрібного каміння (рис. 1).

У верхній частині заповнення знайдено уламок від ллячки із ошлакованою внутрішньою поверхнею та уламок бронзового предмету. Схоже, яма була технологічним додатком до металообробної майстерні.

При зачистці долівки об'єкту 2 на глибині 0,3 м виявлено чотири шматки шлаку із залишками окису металів зеленого і малинового кольорів, металеві фрагменти та уламки ліпної кераміки. Зокрема, фрагмент вінця горщика із плавно відігнутим краєм, зовнішня сторона якого прикрашена пружком, орнаментованим хвилястими пальцевими защипами (рис. 4: 6). У тісті присутні жорства, шамот, у великій кількості пісок. Випал рівномірний, колір — світло-коричневий. Знайдено два фрагменти денець, їх поверхня має коричневе забарвлення, сильно випалена; 14 дрібних фрагментів стінок переважно коричневого кольору із нерівномірним випалом, подекуди глина перепалена. Поверхня всіх керамічних виробів загладжена.

Отже, вірогідно, досліджений комплекс об'єктів 1 та 2 являє собою залишки металообробної майстерні, де виготовляли вироби із бронзи, як литої так і листової. Зауважимо, що на думку Б. В. Магомедова, сировинним матеріалом для предметів із листової бронзи, могли слугувати старі клепані римські казани.

Ю. Болтрик, Л. Кармазіна, О. Пробийголова,С. Очеретний

ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ГОРОДИЩА ЛИСУХА

Роботи на городищі Лисуха на Канівщині у звітному сезоні проводилися у межах чотирьох розкопів: *Західний розкоп (W)* (2326 м^2), *Східний розкоп (E)* (400 м^2), *Південний розкоп (S)* (222 м^2) та *Центральний розкоп (C)* (2000 м^2). На відкритих ділянках виявлено та досліджено 93 об'єкти (разом із результатами 2016 р.), із них 27 — це житла-напівземлянки, сім наземних об'єктів — кухні, 19 об'єктів — печі із передпічними ямами (можливі житлові споруди), 39 ям господарського призначення та один виробничий комплекс.

Представлений у комплексах та поза їх межами матеріал є різночасовим. Найбільш масовим хронологічним індикатором виступають предмети імпорту, а саме, амфорна тара (визначення С. В. Діденко). У контексті індивідуальних знахідок вони дають можливість виділити три основні періоди життя на городищі:

– *V–IV ст. до н. е.* (фрагмент амфори виробництва Хіосу та Гераклеї Понтійської; тригранне бронзове вістря стріли з прихованою втулкою та ложком до середини; уламок «нащічника» від кінської вузди) (рис. 1);

— *друга половина I – II ст. н. е.* (амфори світлоглиняні Гераклеї Понтійської, Синопи та червонолаковий посуд — понтійська сигіллата А, гуттус; сильно профільовані фібули західних типів, фібули «лябяжинської» серії, «глазчаті» фібули, монети пізньоримського часу) (рис. 2);

— *IV ст. н. е.* (синопська амфора типу «Делакеу», комплекс фібул: двочленні «воїнські», прогнуті підв'язні та двопластинчасті I підгрупи, які пов'язують із черняхівською культурою; прикраси-підвіски з емалями, жорна із вапняку, глиняні пряслиця) (рис. 3).

Знахідки скіфського часу нечисленні та зустрічаються поза комплексами, епізодично, у верхніх шарах заповнення об'єктів. Більша частина матеріалу відноситься до двох останніх із згадуваних періодів, проте трапляються окремі артефакти періоду раннього середньовіччя (рис. 4). Однак, зважаючи на відсутність характерних рис житлобудування у представників черняхівської культури, активність на городищі попередньо пов'язуємо із пізньоримським часом.

Залишки житл збереглися у вигляді котлованів, заглиблених у материковий ґрунт на 0,2—0,4 м від рівня їх виявлення. Більшість житлових споруд у плані мають неправильну форму, яка походить на підпрямокутну (50 %), округлу та видовжену. Площа найменших жител — 5,8, 6,4 м^2, середніх — 10,4 м^2, великих — 14,7 м^2. Однак, трапляються і масштабніші споруди: об'єкт № 1 на Розкопі Е — 30,7 м^2 та об'єкт 10 на Розкопі С, де розмір котловану становить 25,2 м^2. У деяких житлах зафіксовано наявність внутрішньої господарської частини — ями-схрону (Р. Е. Об. 1, Р. С. Об. 8, Об. 28 тощо) (об'єкт 1 в розкопі Е, об'єкти 8, 28 в розкопі С тощо) (рис. 5).

Усі житла на городищі мають опалювальну споруду — піч. Їх кількість коливається від однієї до двох, у деяких випадках — чотирьох та п'яти, при цьому, у конкретному об'єкті вони мають різну ступінь збереженості (може свідчити про черговість їх вико-

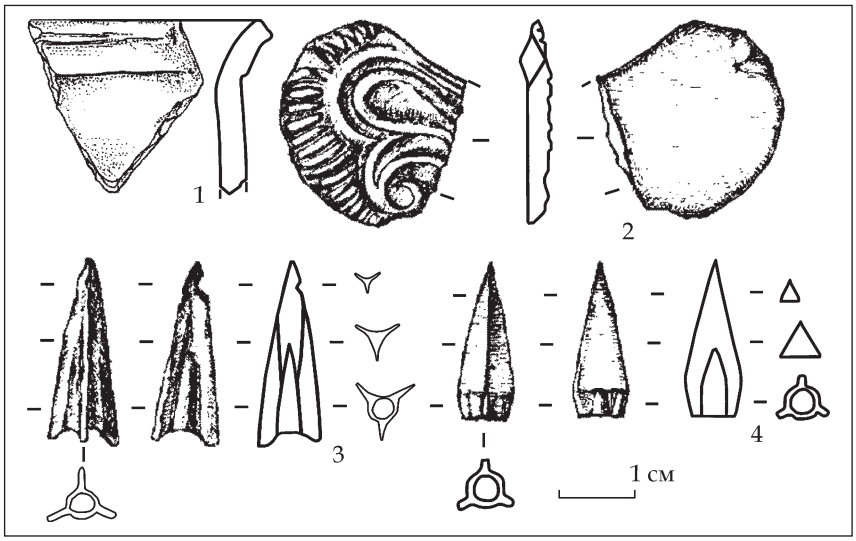

Рис. 1. Артефакти скіфського часу з городища Лисуха

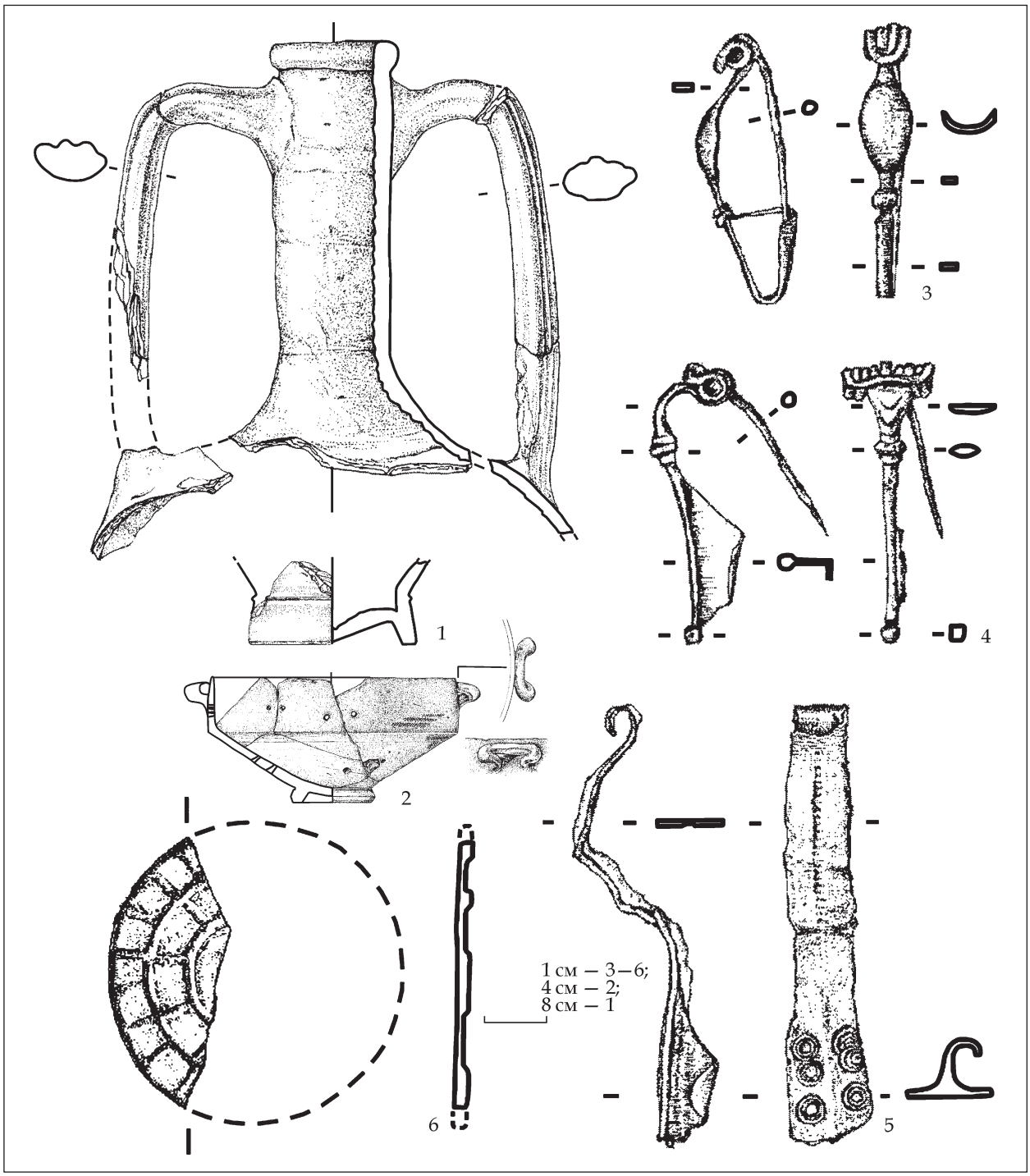

Рис. 2. Знахідки другої половини I — II ст. н. е. з городища Лисуха

ристання). Піч вмонтована у борт як ніша вище рівня підлоги, найчастіше із північної сторони житла, з відхиленням у східному та західному напрямках. Конструкція її проста та налічує два основні елементи: черінь та куполоподібне склепіння. Черінь печі промащувався глиною, іноді для зміцнення робочої поверхні низ викладали шаром дрібних камінців пісковику (P. W. Об. 16) та (P. C. Об. 25) / або фрагментами ліпного посуду (P. W. Об. 28). Поверхня черені пласка, має невеликий кут нахилу у бік внутрішньої частини житла, стінки похилі. Верхню частину печі утворював купол. На відміну від черені, купол додатково не обмащували глиною. Його нижня частина збереглася у вигляді стінок із випаленого ґрунту, а верхню простежено у заповнені. У деяких житлах перед челюстями печей зафіксовано продукти діяльності опалювальних споруд: попіл, дрібні вуглики, обгорілі уламки кісток тварин (P. C. Об. 7).

Окрім печей-ніш, у окремих житлах присутні внутрішні печі на підлозі (P. W. Об. 12,

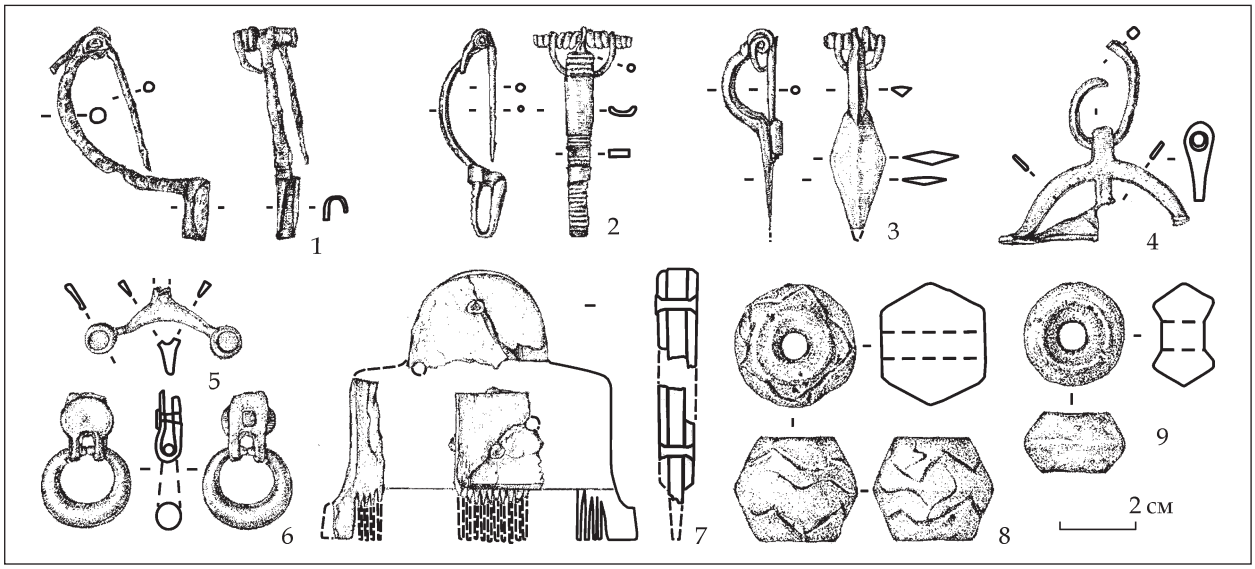

Рис. 3. Артефакти IV ст. н. е. з городища Лисуха

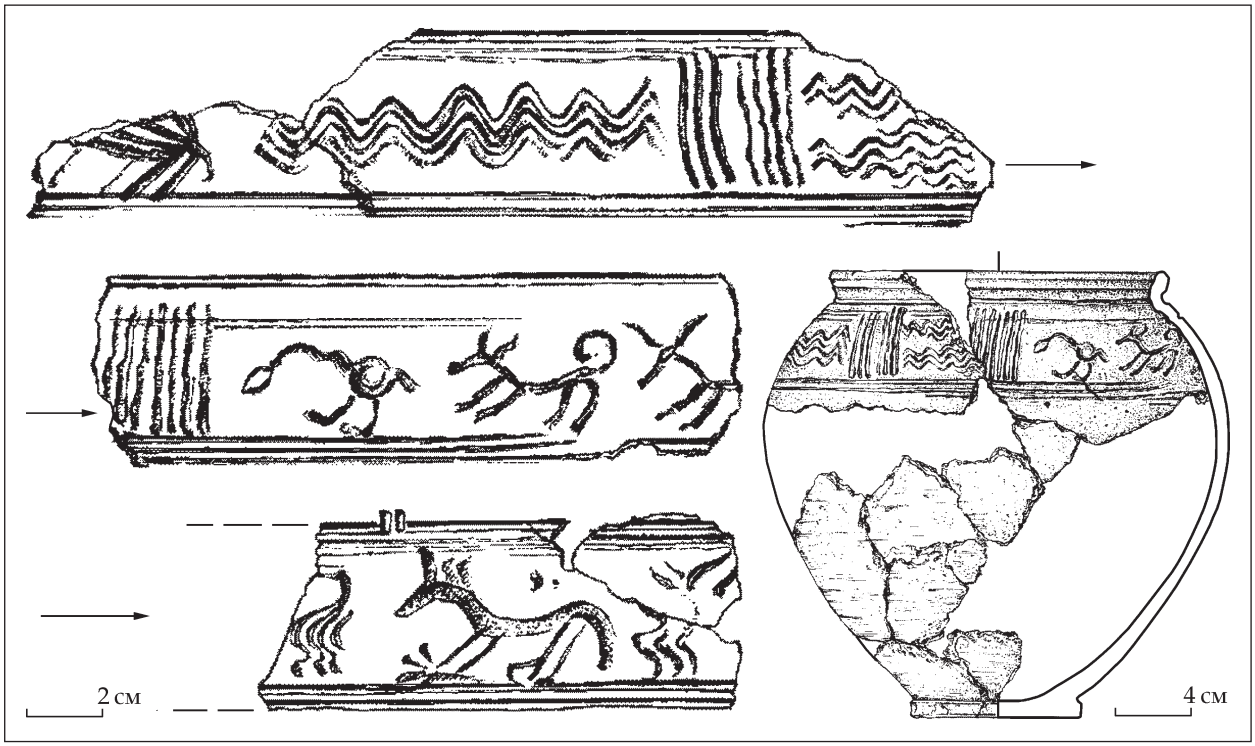

Рис. 4. Посудина постримського часу (?) з Південного розкопу городища Лисуха

17, 32; P. E. Об. 7; P. C. Об. 8, 10, 32) та відкриті вогнища (P. W. Об. 2).

У верхніх шарах заповнення котлованів зустрічаються горизонтально покладені частини горілих колод або дрібні вуглики, фрагменти печин. Елементи наземної конструкції жител не простежено.

На городищі зафіксовано наявність трьох наземних споруд, які за своїм цільовим призначенням використовувалися як літні кухні (P. W. Об. 6 і 3, P. S. Об. 6 і 7). Характерними їх ознаками є присутність відкритих вогнищ та скупчень кухонного посуду. Так, на Південному розкопі на площі об'єкта 6 виявлено розвали семи посудин та цілу форму, фрагменти 10 ліпних посудин та уламки двох зернотерок, виконаних із пісковику світло-жовтого та сірого кольорів. Матеріали зосереджені на ділянці, розміри якої становлять 2,20 × 2,90 м. У північно-східному секторі, ближче до центру об'єкта, на підлозі виявлено вогнище, про що свідчать знайдені залишки печини. Діаметр функціональної поверхні становить 0,4 м (рис. 5).

Досліджені господарські ями можна розділити на дві категорії комплексів: ями-льохи

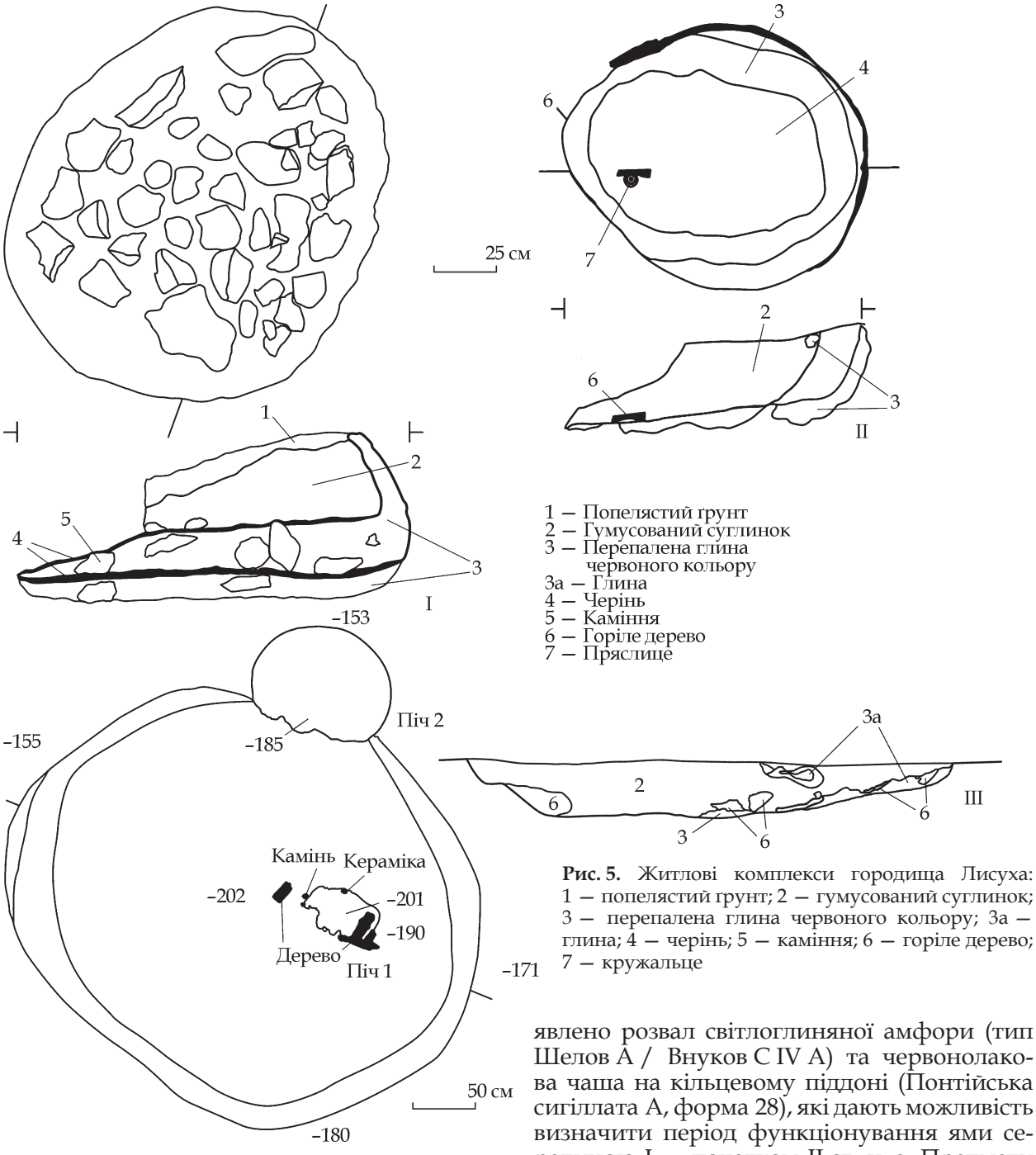

Рис. 5. Житлові комплекси городища Лисуха: 1 — попелястий ґрунт; 2 — гумусований суглинок; 3 — перепалена глина червоного кольору; 3а — глина; 4 — черінь; 5 — каміння; 6 — горіле дерево; 7 — кружальце

(7 шт.) (рис. 6) та сміттєві ями. Останні поділяються на ями індивідуального користування, які включені до системи житлово-господарського комплексу, та ями-звалища. Перші мають невеликі розміри, характеризуються наявністю у заповненні переважно дрібних фрагментів посуду, невеликої кількості печин, кухонних решток, деревних вугликів, що містяться у гумусованого ґрунті. Такі об'єкти розміщені поруч із житлом. Ями-звалища щільно забиті великою кількістю тваринних кісток, деякі із них — в анатомічному порядку. Між шарами кісток трапляються уламки ліпного посуду та імпорту. В об'єкті 19 на Західному розкопі виявлено розвал світлоглиняної амфори (тип Шелов А / Внуков С IV А) та червонолакова чаша на кільцевому піддоні (Понтійська сигіллата А, форма 28), які дають можливість визначити період функціонування ями серединою I — початком II ст. н. е. Предмети імпорту перекриті потужним шаром кісток тварин. Це залишки від 12 корів, однієї молодої кобили, восьми овець або кіз, скелет однієї собаки середніх розмірів (самки) та оленя.

Окремим видом господарських споруд є печі із передпічними ямами. Такі об'єкти повторюють конструкцію житлових приміщень, однак, мають меншу площу котловану. Подібні споруди розташовані у безпосередній близькості від жител.

У південній частині Східного розкопу, на ділянці гори, яка була частково зруйнована роботами у 1980-х рр., вдалося виявити споруду із глинобитною конструкцією стін, які

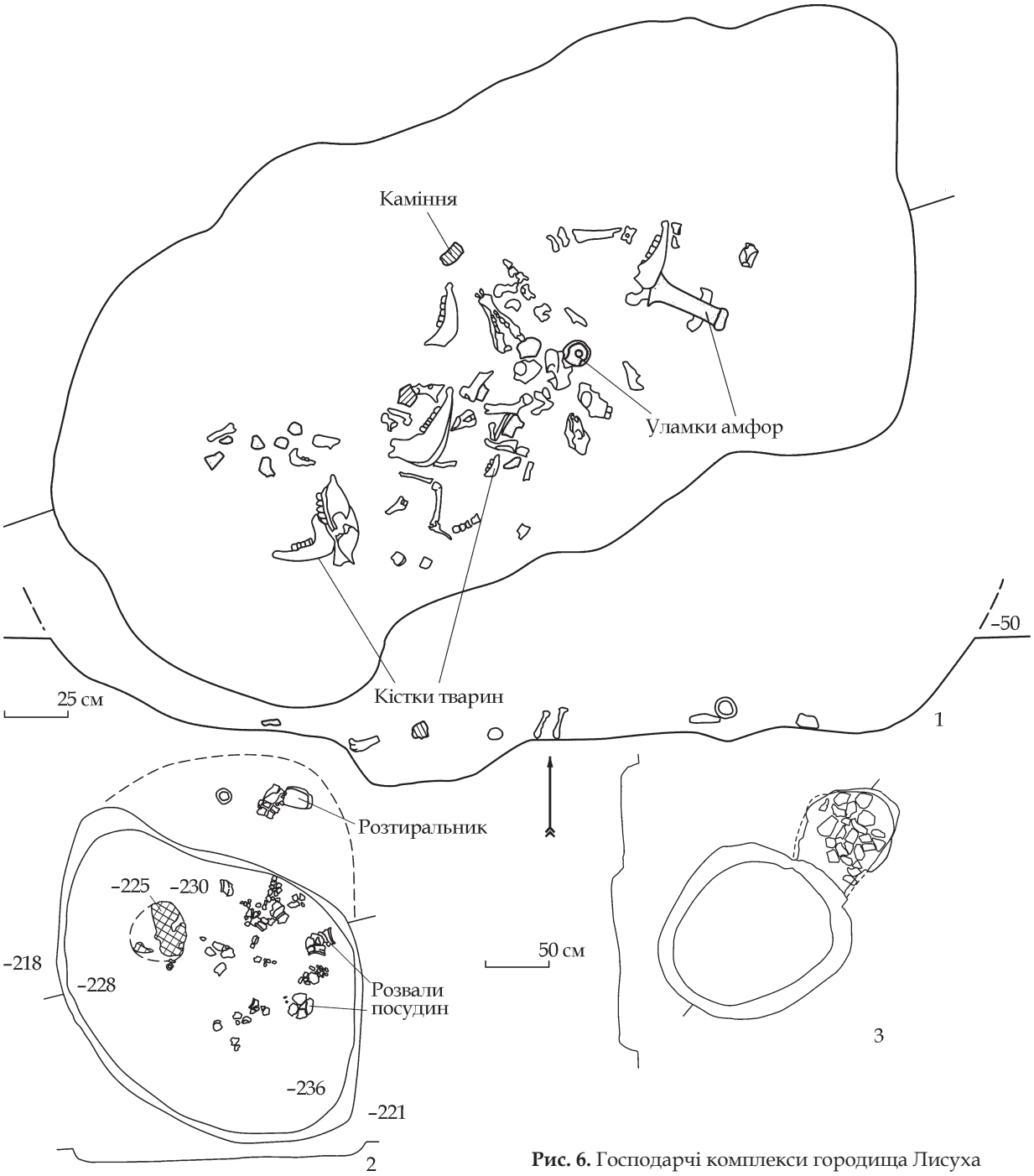

Рис. 6. Господарчі комплекси городища Лисуха

простежено завдяки завалу глиняної обмазки — об'єкт 3. На фрагментах печин помітні сліди від дерев'яних прутиків. Ширина скупчення 0,6—0,4 м, його довжина становить 3,62 м, довгою віссю орієнтоване у напрямку північний захід—південний схід. На кінцях лінія скупчення переходить у кути. Із внутрішнього боку стіни містилися поодинокі фрагменти кісток тварин та уламок верхньої частини ліпного горщика. Вінце посудини має округлий край, із зовнішнього боку прикрашене пальцевими вдавленнями. У південно-східному напрямку глинобитних стін не простежено. Натомість, зафіксовано плавне заглиблення, у якому сконцентровані дрібні фрагменти кераміки.

Основна маса об'єктів зосереджена у зоні понад валом. Із наближенням до центральної частини гори їх густота зменшується. У центральній частині Західного розкопу не виявлено великих за розмірами споруд типу землянок або напівземлянок, які могли б виконувати житлову функцію. Натомість у цій частині поселення концентруються ями господарчого або сміттєвого призначення. Таким чином, на городищі існували санітарні та житлові зони. Останні складалися із окремих подвір'їв.

Ю. Болтрик, Л. Кармазіна, О. Пробийголова, С. Очеретний

ОБОРОННІ СПОРУДИ ГОРОДИЩА НА ГОРІ ЛИСУХА

Городище на горі Лисуха, що є частиною Канівських гір (дислокацій), знаходиться на південно-східному краю колишнього с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Площа збереженої частини в межах укріплень становить 3,26 га, ще 4,8 га були поруйновані у 1980-х рр. Упродовж 2016—2017 рр. Канівська експедиція на пам'ятці дослідила понад 7800 м^2, з них приблизно 200 м^2 припадає на ділянки оборонних споруд (рис. 1).

Майданчик городища розташовано на крутому схилі, перепад висот якого становить 18 м (від північного краю західного розкопу до укріплень). При візуальному обстеженні було виявлено залишки давніх оборонних споруд. Це невеликий вал висотою 0,5—0,7 м, ескарповані схили та берма, в якій простежено замулений зовнішній рів. Східна сторона гори, що виходить на Дніпро, досить стрімка, місцями руйнується зсувами ґрунту. Північну та південну половини частини гори сорок років тому знесли землерийною технікою. Укріплення обіймали верхню частину ділянку видовженого в плані пагорбу з абсолютною відміткою у балтійській системі висот 170 м.

Вперше укріплення на горі Лисуха досліджувала експедиція ІА НАНУ під приводом В. О. Петрашенко у 2000 та 2004—2005 рр. Тоді було встановлено, що в основі насипу валу лежали горизонтально покладені колоди, в той час, як вертикальні стовпчики впущені з верху насипу валу. Попередньо конструкція була визначена як система із дерев'яних клітей, які спеціально обпалені для стабілізації насипного ґрунту.

У 2016 р. ми продовжили роботи поруч із розкопом В. О. Петрашенко. Більш масштабні дослідження відбулися у 2017 р.: закладено три перетини валу та розчищені дві ділянки обпалених дерев'яних конструкцій в основі валу на площі 140 м^2 (рис. 2).

На Західному розкопі, перед валом із внутрішньої сторони городища, зачисткою

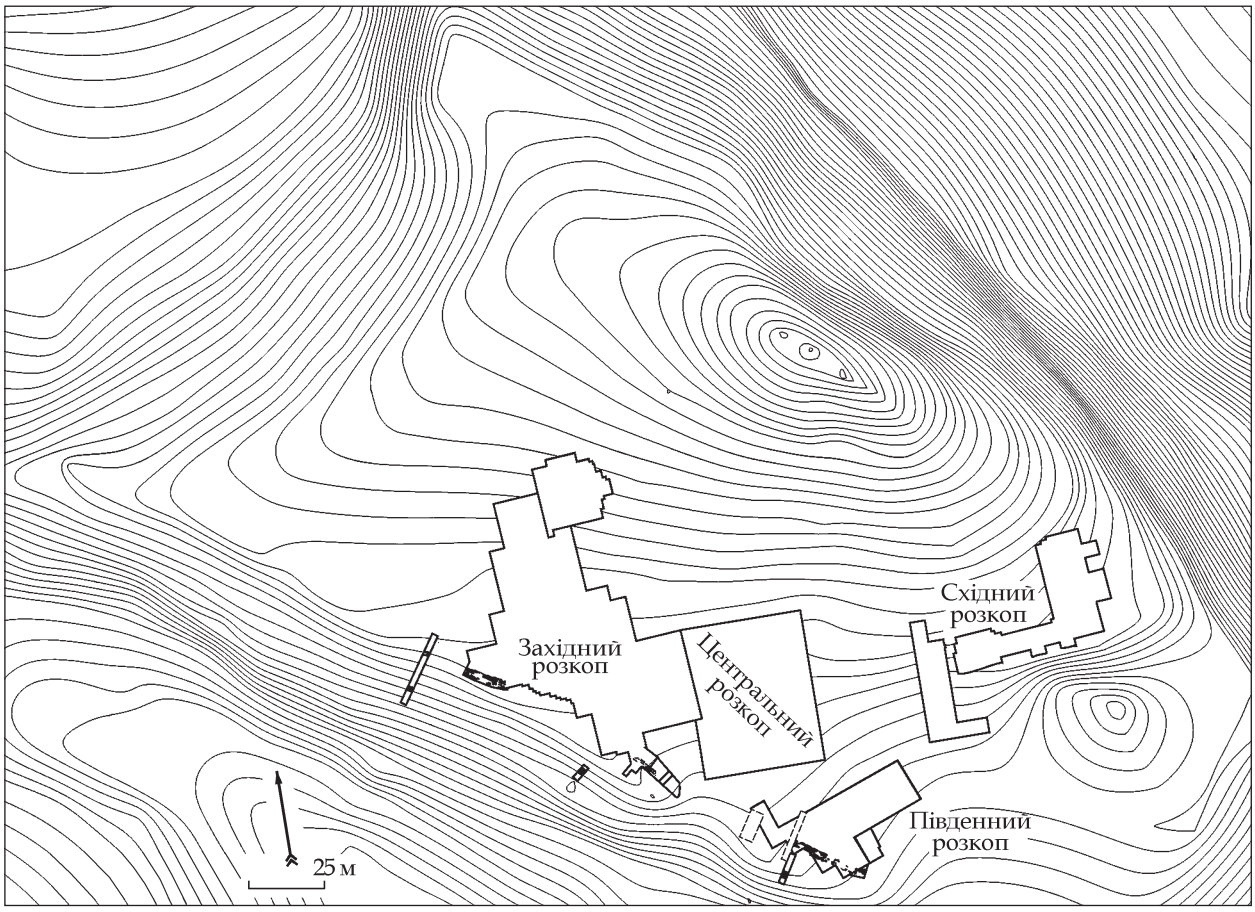

Рис. 1. План городища Лисуха

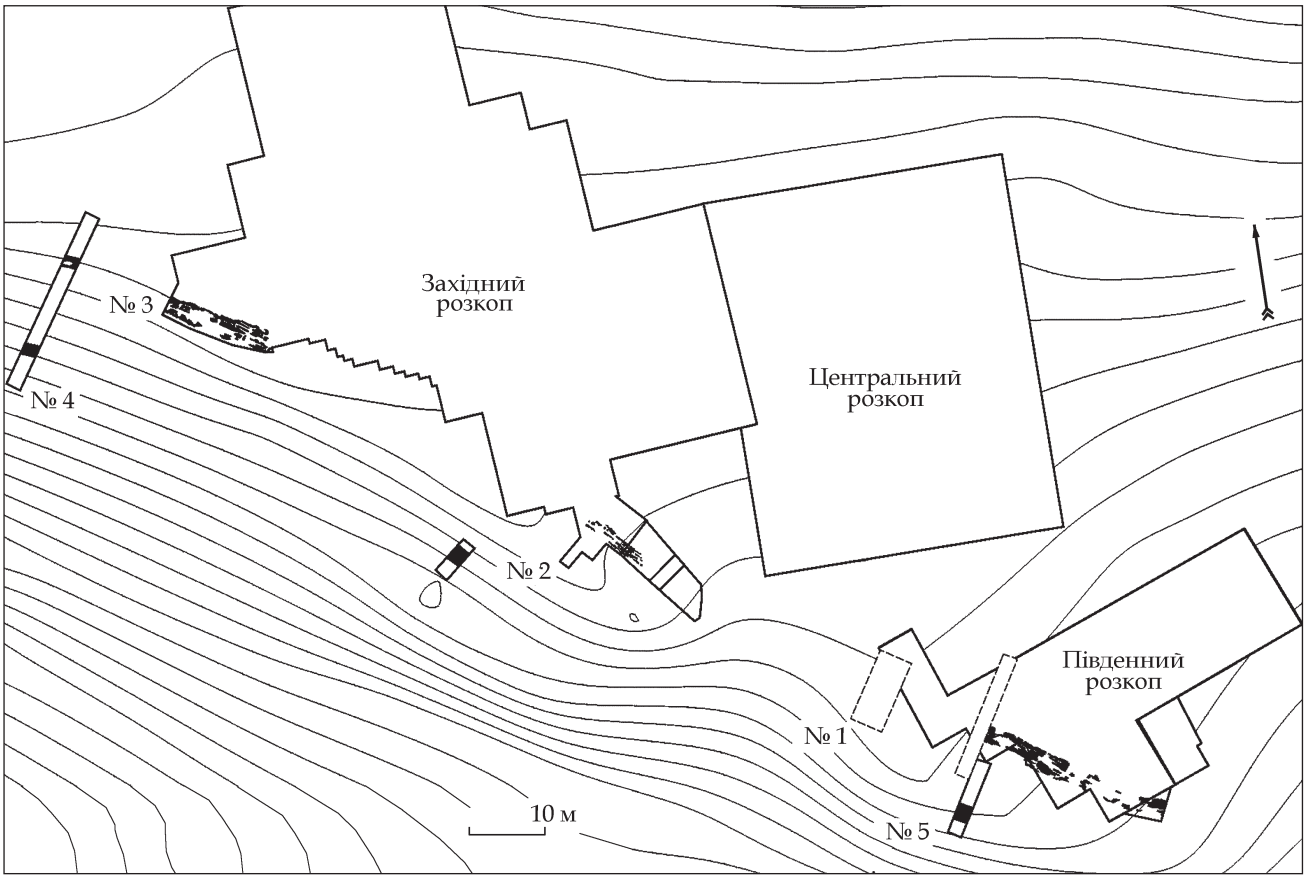

Рис. 2. План укріплень городища Лисуха та номери перетинів на них

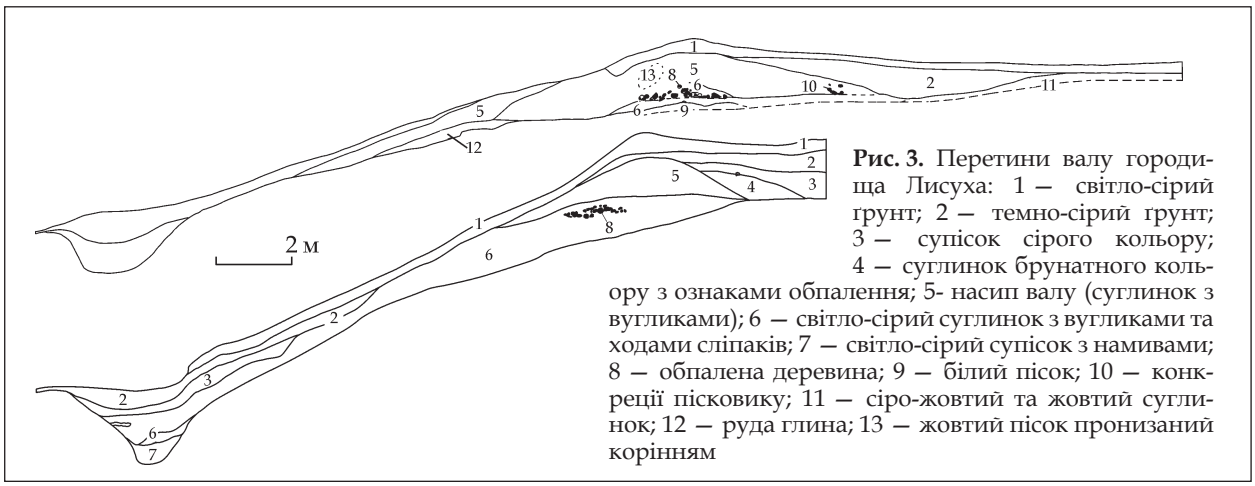

Рис. 3. Перетини валу городища Лисуха: 1 — світло-сірий ґрунт; 2 — темно-сірий ґрунт; 3 — супісок сірого кольору; 4 — суглинок брунатного кольору з ознаками обпалення; 5- насип валу (суглинок з вугликами); 6 — світло-сірий суглинок з вугликами та ходами сліпаків; 7 — світло-сірий супісок з намивами; 8 — обпалена деревина; 9 — білий пісок; 10 — конкреції пісковику; 11 — сіро-жовтий та жовтий суглинок; 12 — руда глина; 13 — жовтий пісок пронизаний корінням

на рівні материка виявлено заглиблення, із якого брали матеріал для спорудження валу. Ближче до схилу, у підніжжі валу, розчищена дерев'яна конструкція з обгорілих колод (переважно дубових та соснових), які були покладені вздовж схилу паралельно одна до одної. Нараховується щонайменше 11 рядів, загальна довжина дослідженої ділянки становить 15 м, ширина 2,8—3 м. По краях колоди лежать у два шари. Їх товщина в середньому сягає 10—15 см, довжина 1,2—1,4 м. Окрім колод, що лежать вздовж лінії валу, простежені поперечні плахи. Вони відрізняються меншою товщиною, покладені перпендикулярно до загальної вісі дерев'яної конструкції. Перпендикулярні плахи лежать як зверху конструкції, так і між двома шарами колод. Відстань між поперечинами дорівнює 3—3,5 м.

Ще одна ділянка дерев'яної конструкції відкрита на Південному розкопі (рис. 3 і 4). Її площа становить 79 м^2. Загальна довжина близько 26,4 м, максимальне розширення складає 3 м (рис. 5). Глибина залягання 1—1,2 м від сучасної верхівки валу. Як і на Західному розкопі, простежується система

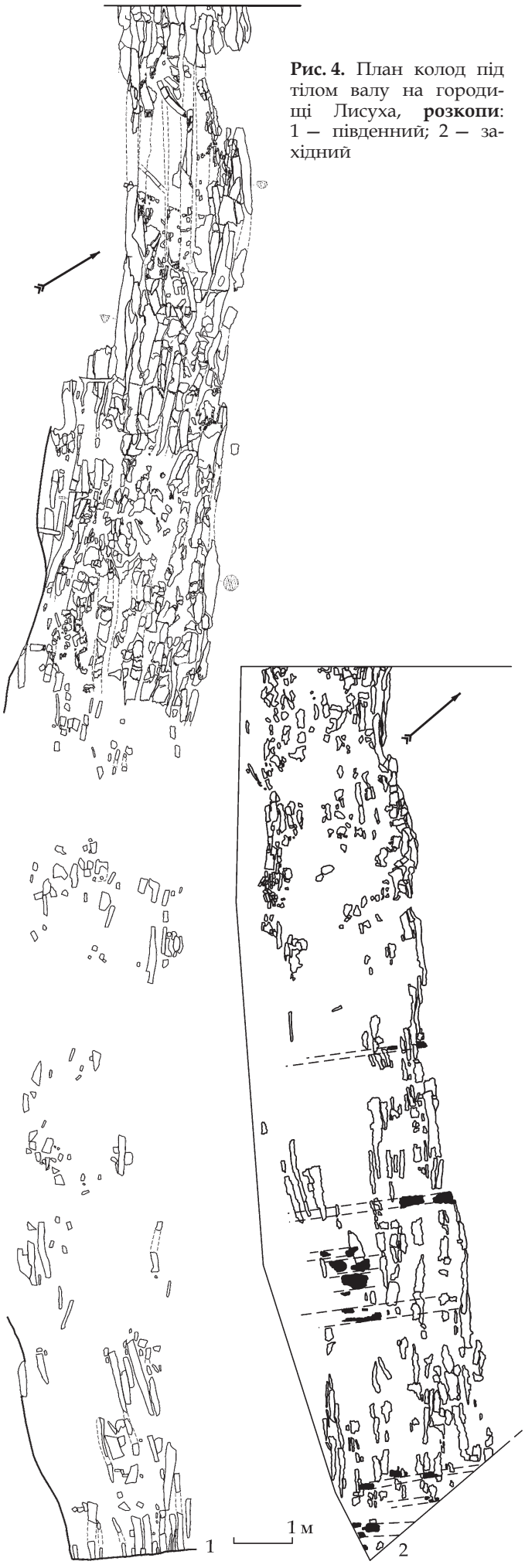

Рис. 4. План колод під тілом валу на городищі Лисуха, **розкопи**: 1 — південний; 2 — західний



Рис. 5. Південний розкоп городища Лисуха, вигляд колод під тілом валу

із щільно покладених в один або два шари обвуглених колод дерева вздовж краю гори. Зверху повздовжніх колод зафіксовані перпендикулярні плахи на відстані 3—3,5 м одна від одної. Товщина колод 0,2—0,3 м, довжина від 1,5 до 2 м.

Зверху над колодами знаходиться земляний насип оборонного валу. Його верхівка не співпадає із дерев'яною конструкцією, тобто, розташована на 1,5 м ближче до внутрішньої частини городища (рис. 6).

Найпоказовіше стратиграфія валу простежена на перетині 4:

1 — сучасний гумусований шар 0—0,2 м;

2 — темно-сірий суглинистий шар 0,2—0,4 м;

3 — супісок сірого кольору 0,4—0,6 м, інколи доходить до глибини 1,0 м;

4 — прошарок пропеченого суглинку коричневого кольору з внутрішнього боку валу. Фіксується з глибини 0,4 м, нижній край на глибині 1,2 м, тобто в заповненні резервної канави.

5 — насип валу із бурого суглинку з вкрапленнями вугликів 0,6—1,0 м;



Рис. 6. Перетин валу на Південному розкопі городища Лисуха

6 — світло-сірий супісок з вугликами 1,0—1,4 м.

На Південному розкопі із внутрішньої сторони валу розчищена викладка із дрібного каміння. Частина каміння знаходилась на дні рову з внутрішнього боку городища. Функціональне призначення викладки — запобігання розмиву валу, проте не виключено, з огляду на невеликі розміри каменів, що це і запаси зброї на випадок нападу.

На ескарпованому схилі зафіксовано лише шари 1—3 і 6. Шари 2 і 3 простежено лише у нижній частині схилу, у той час як шар 6 простежується по всій довжині ескарпу. На Південному розкопі в перетині 5 простежено сповзання земляного валу ескарпованим схилом.

Заповнення рову двошарове, зверху супісок темно-сірого кольору (0,2—0,4 м), нижче світло-сірий супісок з вугликами (0,4—1,4 м). Дно рову у профілі коритоподібне, зовнішній борт майже вертикальний, внутрішній більш зрізаний (відхилення в межах 20° від вертикальної вісі). Його глибина сягає 1,4 м від рівня сучасної поверхні, ширина близько 1,5 м.

За результатами палеопедалогічних спостережень, проведених співробітником сектору палеогеографії Інституту географії НАНУ А. Кушніром, було простежено наявність ґрунтового матеріалу часу спорудження валу, який частково зрізали. Процеси, які відбулися у даному шарі, у тому числі діяльність сліпаків, дають підстави стверджувати, що на момент створення фортифікаційної споруди переважало лучне ґрунтоутворення. Тобто, у порівнянні із сучасним станом заліснення території було меншим.

Здійснені роботи дають можливість простежити особливості процесу будівництва оборонних укріплень. Інженерні споруди городища Лисуха мали подвійне призначення: головне, без сумніву, підвищення ефективності оборони периметру (створення ескарпу) та збільшення корисної горизонтальної площі за рахунок підсипки ґрунту на схили.

Так, на первинному схилі гори проводилося вирівнювання поверхні шляхом підрізання ґрунту (його також могли використати при спорудженні насипу). На нього паралельно одна одній вкладали колоди дерева, які перед захороненням частково обпалювалися та одразу засипалися. Таким чином утворювалася міцна основа, яка стримувала процес сповзання валу. Зверху насипався земляний вал. Ґрунт було взято із внутрішнього боку городища. Додатково внутрішній схил валу посилювався камінням.

О. Могилов, С. Руденко, К. Панченко, Ю. Ляшко

РОЗКОПКИ МОТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Скіфська Правобережна експедиція ІА НАНУ та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» проводила дослідження Мотронинського городища скіфського часу, розташованого біля с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Городище та могильник активно руйнуються «чорнокопами». На початку роботи експедиції затримано двох таких грабіжників. У них вилучено серед інших знахідок з пам'ятки частину псалія жаботинського типу (рис. 2, 3), що свідчить, про існування поселення на місці городища принаймні в докелермеський час — в першій половині VII ст. до н. е.

Головні роботи були зосереджені на розрізі валу та рову внутрішнього укріплення городища (рис. 1). Перед початком робіт висота внутрішнього валу в даному місці, через господарські роботи, що зруйнували його верхню частину на висоту близько 0,80 м, складала 0,65—0,75 м, а ширина — до 9,2—9,6 м. Ширина заплившого рову — до 15,6—16 м за глибини 2,44 м.

У профілі валу чітко фіксувався глиняний викид з рову, а з зовнішньої частини — перепалений ґрунт та деревне вугілля. При споруджені валу, тогочасні мешканці декілька разів палили невеликі вогнища. Зафіксовано три кострища на різних рівнях. В одному з них виявлене обпалене залізне шило. В іншому — кістка. У верхню частину валу впущено яму з керамікою скіфського часу. Тут розчищено вінця горщика з вдавленнями по вінцях, фрагменти мисок та дві котлоподібні посудини з ввігнутим верхом та вигнутими назовні вінцями (рис. 2: 2). Вал насичений знахідками скіфського часу. Переважає ліпна кераміка, нерідко фрагменти античних амфор. Майже повністю вдалось склеїти чорнолощену миску з чотирма наліпами по вінцях у вигляді трьох паралельних валиків (рис. 2: 1). Такі вироби відомі з доскіфської доби та використовувались і у ранньоскіфський час. В іншому місці лежала розчавлена придонна частина горщика банкоподібного типу. Серед знахідок у валові — бронзові наконечники стріл ранньоскіфського часу. Один з них — рідкісного типу: кулевидний. Інший — трьохлопатевий, з гачком на втулці, келермеського типу. Із верхнього горизонту заповнення рову походить фрагмент дзеркала III—V ст. н. е. (рис. 2: 4), що, вірогідно, могло використовуватись жителями



Рис. 1. Розріз внутрішнього валу Мотронинського городища

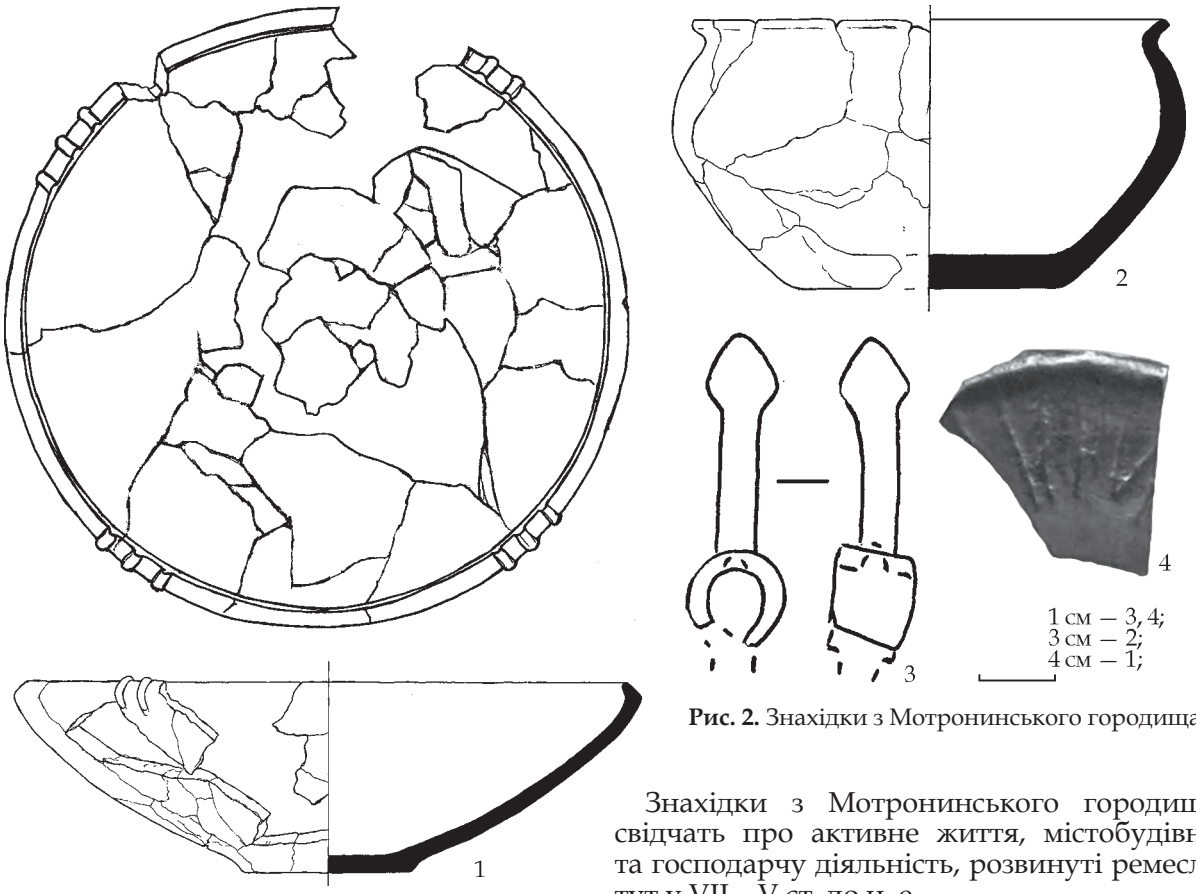

Рис. 2. Знахідки з Мотронинського городища

черняхівської культури, знахідки якої теж є на пам'ятці. Нижче знайдено астрагал та наконечник скіфської стріли V ст. до н. е. Інші знахідки з рову представлені фрагментами античних червоноглиняних амфор та ліпних горщиків скіфського часу.

Внутрішня частина городища насичена знахідками місцевої ліпної кераміки та фрагментами амфор. Трапляються пряслиця. Знайдено фрагмент залізного двохдірчастого Г-подібного псалія середньоскіфського часу. Піднято кераміку культур черняхівської, луки-райковецької та нового часу.

Знахідки з Мотронинського городища свідчать про активне життя, містобудівну та господарчу діяльність, розвинуті ремесла тут у VII—V ст. до н. е.

У могильнику Мотронинського городища розкопано два невеликих кургани висотою 0,35—0,6 м та діаметром 8—9,4 м. Обидва вони містили центральне поховання в прямокутній ямі. Зі знахідок трапились лише невеликі фрагменти античних амфор та ліпної кераміки скіфського часу.

У с. Мельники відкрите поселення скіфського часу. Зібрано керамічний матеріал та фрагмент дзеркала золотоординського часу. Наступного року дослідження рову внутрішньої цитаделі Мотронинського городища планується продовжити.

В. Полтавець, О. Могилов, О. Козак, С. Руденко

РОЗКОПКИ НА ЗАМКОВІЙ ГОРІ В ЧИГИРИНІ

Чигиринська експедиція Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та ІА НАНУ провела дослідження колективного поховання на Замковій горі в м. Чигирин Черкаської обл. Місцевість, де йшли роботи, знаходилась на відстані близько 300 м на південний схід від місця колишнього розташування зовнішніх стін Чигиринської фортеці козацького часу, фактично, на території битви козацьких, московських та турецьких військ під час Чигиринських походів 1667—1678 рр. Від часу бойових дій



Рис. 1. Розкоп 1 (2017 р.) на Замковій горі в Чигирині з відкритими траншеями та скупченням черепів



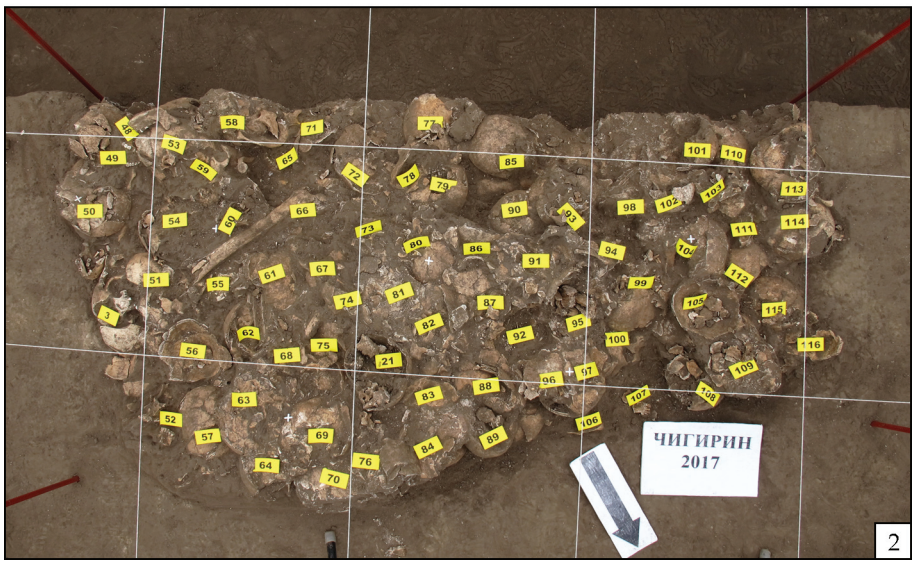

Рис. 2. Яма з рештками людських голів в Чигирині

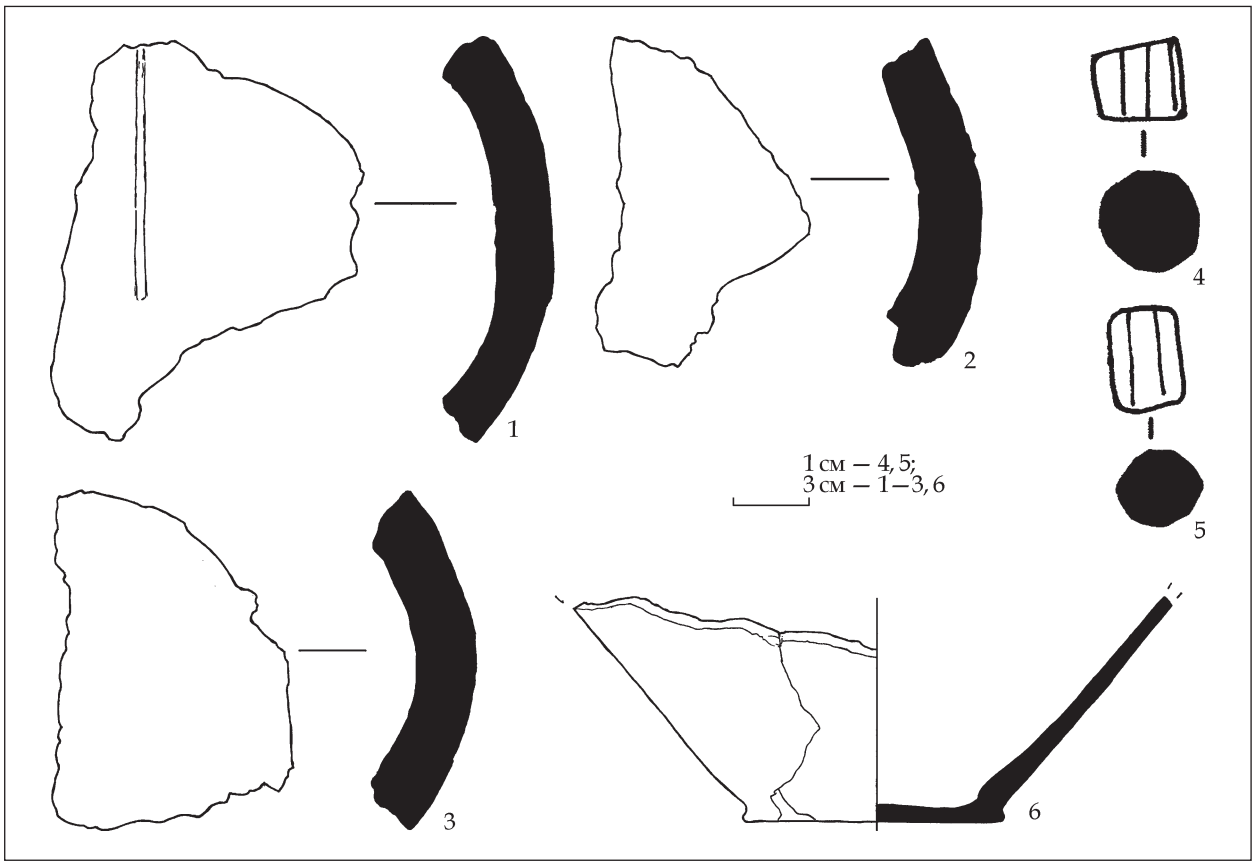

Рис. 3. Знахідки з Замкової гори в Чигирині: 1—3 — фрагменти чавунних гранат; 4, 5 свинцеві циліндрики; 5 — керамічна миска

XVII ст. на навколишній території зібрано фрагменти чавунних гранат (рис. 3: 1—3) та свинцеві циліндрики, що, очевидно, являли собою заготовки для куль, втім, могли використовуватись і як картеч (рис. 3: 4, 5).

Розкоп площею 45 м^2 виявив дві траншеї нового часу, одна з яких пошкодила колективне захоронення голів, знищивши його південно-західну частину (рис. 1).

За масштабністю поховання є безпрецедентним серед подібних комплексів України. Воно здійснене в прямокутній чи трапеціїподібній ямі, вцілілі розміри якої до 1,85 × 1,05 м, за глибини 1,4—1,47 м (рис. 2). В ямі виявлено черепи та окремі кістки людей, що лежали хаотично в багато ярусів. Загальна товщина всіх шарів сягала до 105 см. Дослідженнями 2017 р. розчищено верхню частину скупчення, де зафіксовано рештки до 200 індивідів. Із врахуванням не розчищеної частини та знищеної ділянки ями, можна припускати, що в давнину комплекс міг містити рештки до півтисячі осіб.

Масове захоронення у ямі займало об'єм до 1,7 м^3 (до руйнування траншеєю, воно, вірогідно, перевищувало 2 м^3). Поховання складалось переважно з черепів. Загалом у 2017 р. було відкрито шість шарів: три основних та три проміжних. У верхніх шарах через руйнування плугами та тиском коліс сільгосптехніки збереженість кісток була найгіршою. Чітко розділити частини всіх черепів, через їх залягання спресованими конгломератами, які подекуди перекривали один одного, не завжди вдавалось.

На периферії спостерігалась менша кількість черепів та їх фрагментів. У центрі шарів виявилось більше, а збереженість кісткової тканини набагато гірша. По периметру об'єкту також зафіксована велика кількість нижніх щелеп. У глибших шарах черепи збережені набагато краще, тут візуально визначаються цілі черепи. Вони розташовані в ямі хаотично, повернуті обличчям в різні боки, тобто складені чи скинуті без будь-яких закономірностей.

Площа, заповнена кістками, дещо звужується до низу. Загалом така ситуація дозволяє припустити, що об'єкт являв собою санітарну яму, куди складались/скидались відрубані голови. По заповненню ями, голови й дезартикульовані кінцівки (вірогідно, знайдені неподалік від цього об'єкту) продовжували складатись й у певний момент утворили тут «гірку». У процесі руйнування, зв'язок між черепами та нижніми щелепами порушувався, й останні «сповзали» або падали, опиняючись на периферії. Те саме відбу-

валось і з черепами, які погано тримались у зовнішньому шарі купи. Це пояснює більшу площу об'єкту на рівні верхніх шарів.

На даний момент зафіксовано та знято **209** черепів, їх частин, та окремих скупчень кісток. У тому числі в шарі **1** — 62 одиниці, **1а** — 6 одиниць, **2** — 81, **2а** — 3 одиниці, у **3** шарі — 54, **3а** — 3 одиниці. Законсервовано на поверхні (**шар 4, 5**) — 54 одиниці. Зі знятих 209 одиниць, 16 представлено фрагментами кісток посткраніального скелета (стегнові, гомілкові, плечова, кістки передпліччя, ключиця, ребро, тазові кістки). Решта — являють собою фрагменти черепів: знайдено декілька відносно цілих черепів, однак більшість представляють собою фрагментовані склепіння й верхні та нижні щелепи. У декількох випадках знайдені шийні хребці як у зв'язку з черепами, так і окремо.

Більшість черепів та їх фрагментів належало чоловікам молодого та зрілого віку. Виявлено декілька жіночих та дитячих (до 14 років) черепів. При попередньому огляді, на 36 черепних склепіннях та нижніх щелепах знайдено сліди розрубів, розташованих переважно в області потилиці та на тілі нижньої щелепи (по нижньому краю тіла або кутах). На декількох чоловічих черепах присутні випадково розташовані присмертні поранення: у 2—3 випадках — отвори від куль, та рубані поранення, отримані під час бою.

Розруби в області потилиці та нижньої щелепи в декількох випадках є множинними та розташованими паралельно. Попередній аналіз дозволив припустити, що більшість травм нанесена внаслідок невдалих та неакуратних спроб декапітації. При цьому, вірогідно, людина, якій відрубували голову вже була нерухома. Присутність перімортальних травм (нанесених, припустимо, під час бою), слідів декапітації на одних і тих же черепах та недбалість маніпуляцій свідчить про те, що голови відрубували вже загиблим раніше під час бою воїнам.

Хронологію та культурну належність комплексу, за відсутності датуючих речей, достовірно поки що визначити важко. До повного відкриття комплексу та проведення антропологічних досліджень, вони попередньо визначаються, виходячи лише з історичного контексту. Висунуто припущення, що рештки небіжчиків можуть відноситись до часу найбільш масового збройного конфлікту біля фортеці — Чигиринських походів 1677—1678 рр. Коли місто з козацькою та російською залогами штурмувалось та було взяте військами Османської імперії. В історичних джерелах неодноразово згадується звичай турків стинати голови вбитим ворогам. Описано цей звичай і при облозі Чигирина. Отже, не виключено, що поховання могло належати загиблим оборонцям Чигирина.

О. Пробийголова, Ю. Болтрик, С. Очеретний,
Д. Куштан, Л. Кармазіна, С. Черниш

ПОСЕЛЕННЯ ЕНЕОЛІТУ — ДОБИ БРОНЗИ НА «ВИСОТІ 175,1» БІЛЯ с. БУЧАК НА КАНІВЩИНІ

Поселення на гряді «Висота 175,1» відкрив Д. П. Куштан в 2016 р. під час проведення археологічних розвідок в зоні Канівських гір на землях Пшеничанської сільської ради Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована за 750 м на південний захід від с. Бучак, в середній частині високої грядимиса за балтійською системою висот 175,1. Із західної та східної сторін поселення обмежено глибокими урвищами, на півночі його межею слід визначити похилий перехід на нижню терасу гряди, на півдні територія розповсюдження знахідок визначена методом шурфування. Південним сусідом пам'ятки є городище «Віха», яке датоване V—IV ст. до н. е. На поселенні закладено два розкопи загальною площею 2624 м^2.

Послідовність залягання літологічних шарів однакова для розкопів I і II: 0—0,2 м — сучасний сірий лісовий ґрунт; 0,2—0,4 м — гумусно-елювіальний піщаний ґрунт світло-сірого кольору; 0,4—0,6 м — ілювіальний піщаний ґрунт сіро-бурого забарвлення; 0,6—0,8 м — глинистий суглинок темно-коричневого кольору; 0,8—1,0 м — глина жовтого кольору (материк).

Об'єкти та знахідки з поселення можна поділити на чотири хронологічні періоди: горизонти енеоліту, середнього бронзового віку, фіналу доби бронзи та скіфського часу.

Стратиграфічно знахідки різних часів не виділяються в окремі горизонти та залягають в перемішку на глибині 0,2—0,6 м. Більшість з них концентрується на межі гумусно-елювіального сірого ґрунту та бурого ілювіального ґрунту на глибині 0,4 м.

Знахідки енеолітичного часу. Найраніший горизонт поселення біля «Висоти 175,1» датований енеолітичним часом, знахідки якого представлені незначною кількістю фрагментів кераміки півіхінської групи пам'яток (рис. 1). Більшість з них концентрується на площі близько 100 м^2 в верхній частині пагорба на розкопі I. На розкопі II, тобто на схилах гряди, енеолітична кераміка відсутня.

Посуд добре випалений на всю товщину черепка, має червоний, помаранчевий та коричневий колір. Керамічне тісто слоїсте, з домішками дрібнозернистого піску. Зовнішня поверхня загладжена.

Вінце від посудини знайдене в одному екземплярі, трохи відігнуте назовні, зріз плаский по краю (рис. 1: 1). Інші фрагменти представлені стінками від посудин товщиною від 0,7 до 0,9 см (рис. 1: 2—5).

Орнамент вкриває більшу частину тулуба. Частіше за все це горизонтальні ряди пальцево-нігтьових вдавлень, відбитків штампу або трісочки. Лише на одному фрагменті за-

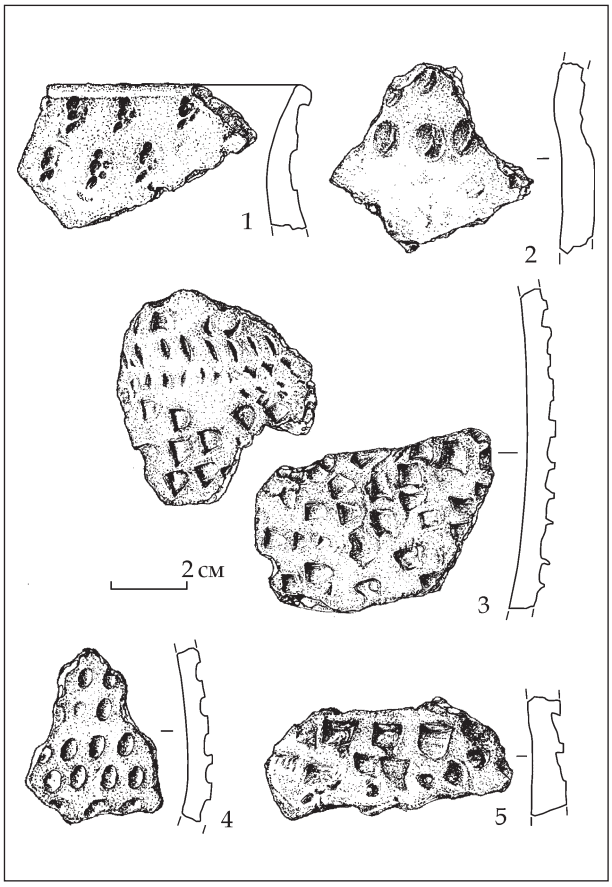

Рис. 1. Кераміка півіхінської групи пам'яток

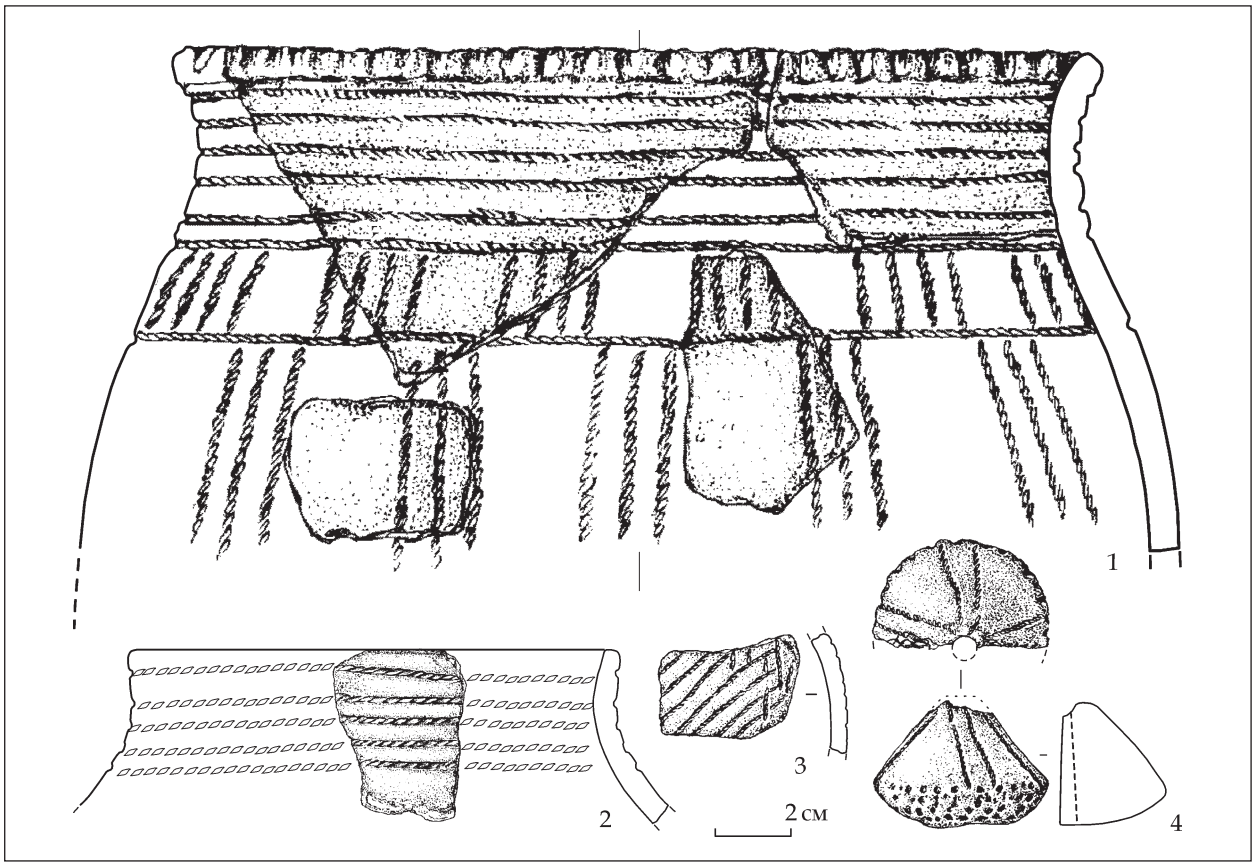

Рис. 2. Знахідки середнього бронзового віку

фіксовано поєднання різних типів орнаментації: відбитки трісочки, штамп та нігтьові вдавлення (рис. 1: 3).

Знахідки середнього бронзового віку. Наступний етап існування пам'ятки пов'язаний з середнім бронзовим віком — канівською групою середньодніпровської культури. У незначній кількості кераміка середньодніпровської культури зустрічається по всій площі поселення на розкопах I і II, фіксуються скупчення кераміки та розвали посудин на рівні материку. Поруч зі скупченням кераміки розчищене відкрите вогнище, проте залишків жител або інших конструкцій не виявлено.

Керамічний посуд нечисленний, за попередніми підрахунками знайдено уламки від семи посудин. Переважно це горщики з

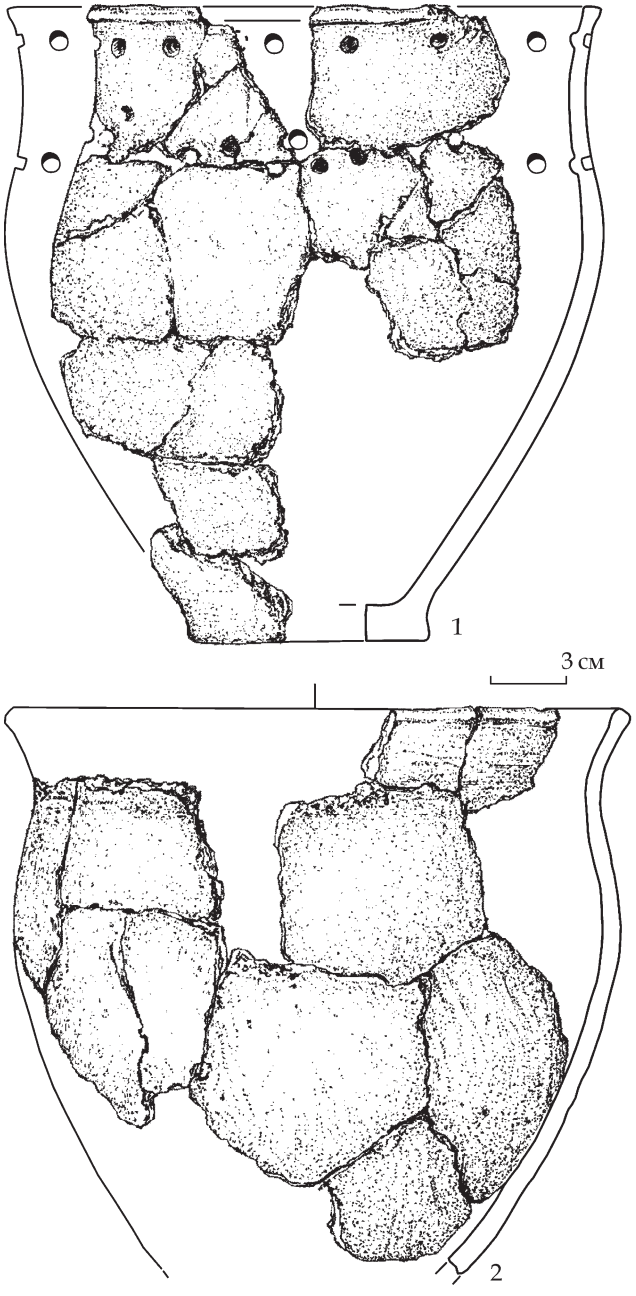

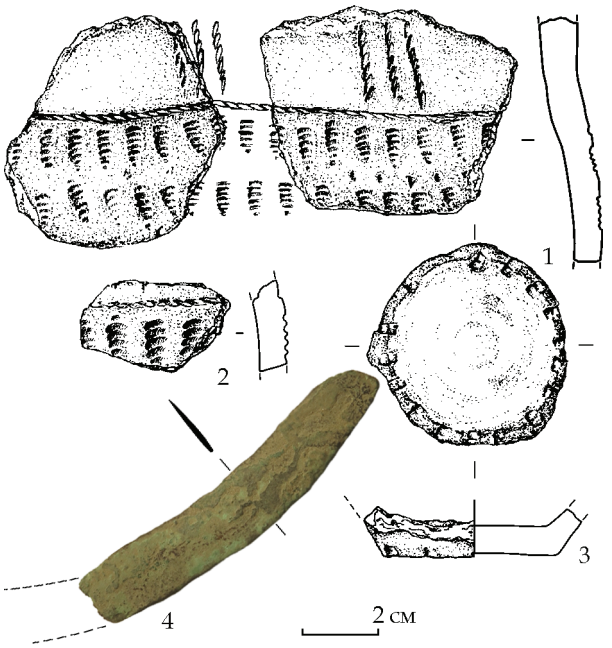

Рис. 3. Фрагменти ліпного посуду середнього бронзового віку та уламок бронзового серпа

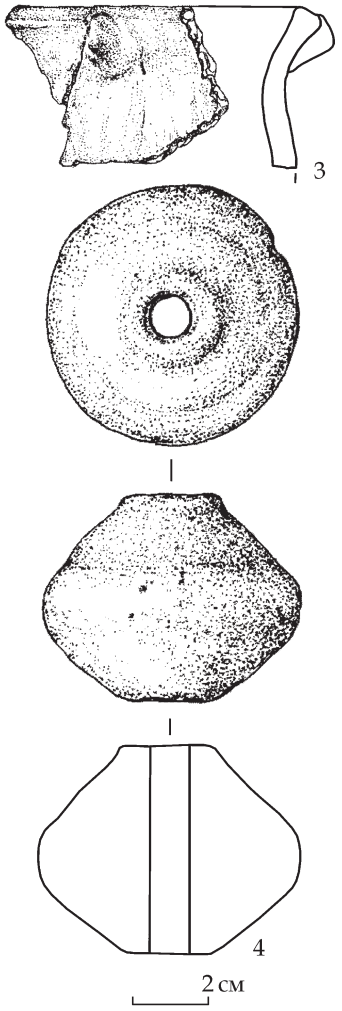

Рис. 4. Ліпний посуд фіналу доби бронзи та кружало скіфського часу

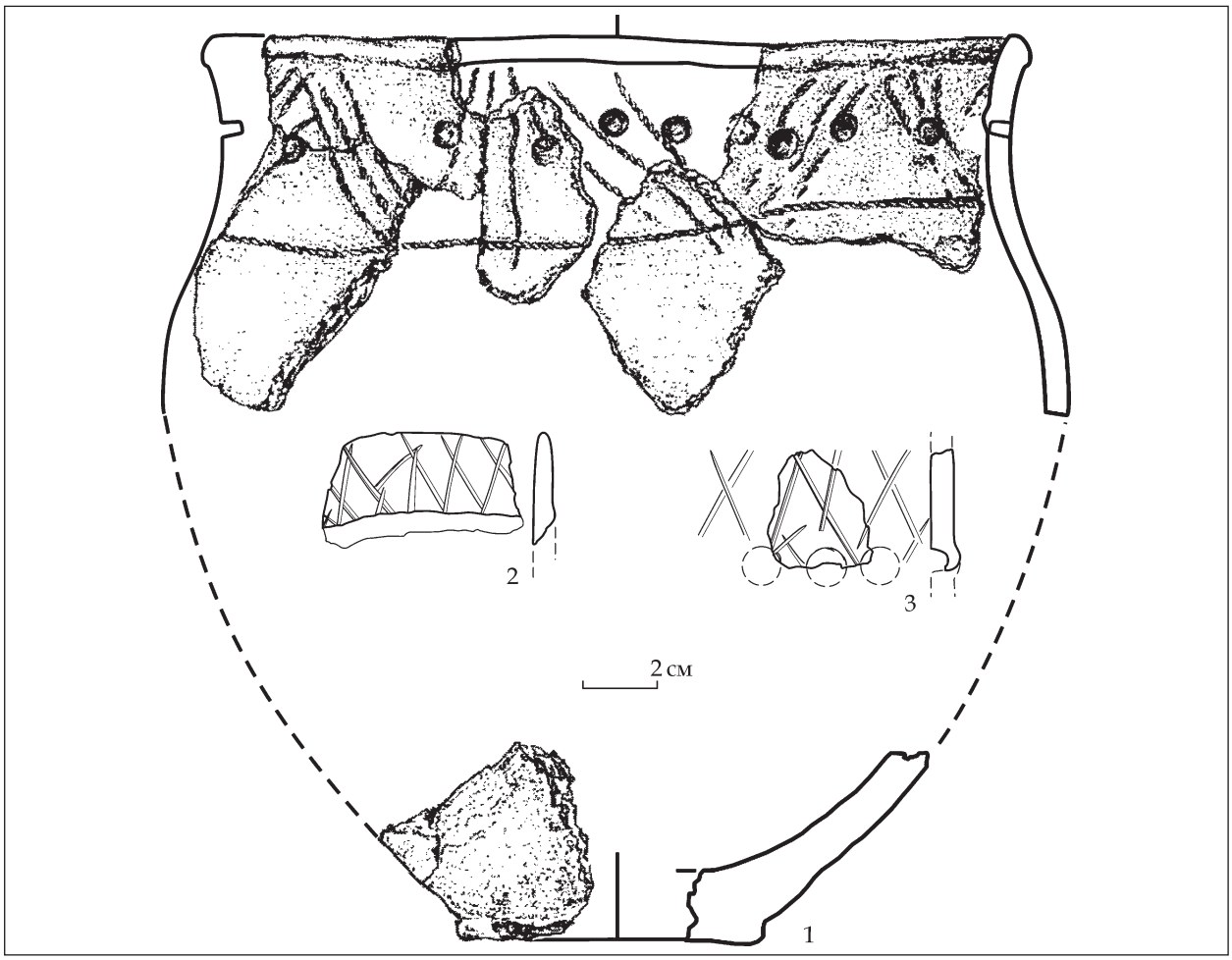

Рис. 5. Ліпний посуд фіналу доби бронзи

високою прямою шийкою, яка переходить в покаті плічка та опуклий тулуб (рис. 2: 1, 2). Кераміка добре випалена, червоного кольору, пропечена на всю товщину черепка. Товщина стінок 0,4—0,6 см.

Посуд орнаментовано відбитками шнура, рідше пальцевими вдавленнями або «гусеничним» штампом. Пальцево-нігтьові вдавлення розташовані по краю вінця, в той час як шнуровий орнамент вкриває шийку, плічка та верхню частину тулуба. Частіше це паралельні горизонтальні лінії на шийці посудини (рис. 2: 1—3). На плічках розташовані вертикальні відрізки з відбитків шнура (рис. 2: 1) або гусеничного штампу (рис. 3: 1, 2). Придонні частини посудин орнаментовані наколами або відбитками трісочки (рис. 3: 3).

До індивідуальних знахідок віднесене кружало конічної форми, виготовлене з глини. У керамічному тісті присутні домішки великих фракцій шамоту та дрібнозернистого піску. Кружало прикрашене відбитками шнура та наколами. Шнурова орнаментація вкриває верхню частину кружала, в той час, як бокова грань та нижня половина орнаментовані наколами (рис. 2: 4).

На розкопі II, в культурному шарі неподалік від розвалу посудини зі шнуровою та «гусеничною» орнаментацією, знайдено фрагмент бронзової пластини — уламок серпа за попереднім визначенням. Серп слабо вигнутий, сильно сточений, в перетині лінзовидний, із максимальним потовщенням в середній частині леза. Довжина фрагмента 9,6 см, ширина 1,8 см, товщина 0,35 см (рис. 3: 4).

Знахідки фіналу доби бронзи. Кераміка фіналу доби бронзи концентрується в верхній частині пагорба в розкопі I та в меншій кількості в розкопі II на схилах гряди. Попередньо вдається реконструювати форму 11 посудин. Зазвичай це уламки високих тюльпаноподібних горщиків з відігнутим назовні вінцем та пласким денцем (рис. 4: 1, 2; 5: 1). Зовнішня поверхня недбало загладжена, є дрібні вертикальні розчоси, випал неякісний, тісто крихке, з домішками піску. Посуд прикрашено «перлинами» з негативами на внутрішній стороні посудин, відбитками шнура, прокресленим орнаментом.

Орнамент вкриває верхню третину посудин: один або два ряди «перлин» (рис. 4: 1), потрійні ламані лінії з відбитків шнура (рис. 5: 1), навскісна сітка з прокреслених

ліній на шийці (рис. 5: 2, 3). На вінці однієї з посудин з зовнішньої сторони розташований округлий наліп (рис. 4: 3).

Датована кераміка фінальним періодом доби бронзи, тобто XII—X ст. до н. е., найбільша схожість спостерігається з посудом лебедівської культури.

Із горизонтом фіналу доби бронзи пов'язані дві ями овальної форми, заповнені піском чорного «вуглистого» кольору та горілою деревиною.

Знахідки скіфського часу. Кераміка скіфського часу рівномірно поширена всією територією пам'ятки. На розкопі I досліджена яма круглої форми, заповнена уламками ліпного посуду. За попередніми підрахунками знайдено уламки від п'яти посудин, орнаментованих пальцевими защипами по верхньому краю. Датований посуд першою половиною VI ст. до н. е. Серед кераміки в заповненні ями знаходилось керамічне кружало біконічної форми (рис. 4: 4).

О. Прядко

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ

На території Лівобережної Черкащини було проведено низку розвідкових обстежень. Результати найцікавіших та найінформативніших з яких наведено нижче.

Чорнобаївський р-н. На території району обстежено низку пам'яток, серед яких найбільшу кількість у басейні р. Ірклій. Здійснено обстеження території поблизу сіл Малі Канівці, Великі Канівці, Ревбинці, Лихоліти, Червоногірка, Загородище, Ірклiїв. Виявлено цілу низку нових пунктів з концентрацією археологічних матеріалів: ранньозалізної доби — один пункт, епохи бронзи — три пункти, ранньослов'янського часу — вісім пунктів, черняхівської культури — два пункти. Основну увагу приділено детальному обстеженню та складенню топографічного плану городища в с. Ірклiїв (рис. 1: 1). Городище знаходиться в центральній частині с. Ірклiїв, урочищах Забашта, Хамське, Трибинщина. Залишки укріплень розташовані на мису, який обмежений з північно-східної сторони долиною р. Ірклій, а з південно-західної — широким яром. Із південно-східної сторони мис з'єднується з корінним берегом, його висота над рівнем заплави становить близько 25 м.

Із північно-західної сторони цього мису виділяється видовжений природній виступ (рис. 1: 1), який має округло видовжену форму, розмірами 82 м з північного заходу на південний схід, 38 × 24 м з північного сходу на південний захід (0,1831 га). Із півночі, північного заходу та південного сходу на краю поверхні цього виступу простежується рів, шириною 4—4,5 м, глибиною0,50—0,60 м. Нижче площадки із заходу та південного заходу фіксується ескарп, який доповнений ровом, по якому нині проходить стежка. Із напільного боку рів чи вал відсутній, але у місці ймовірного розташування рову простежується на схилі рівчак, який утворений багаторічним стоком води. До місця в'їзду на цей виступ вздовж мису з напільної сторони веде основна дорога, яка використовується й нині (вул. Марії Пустовіт). На сьогодні на поверхні виступу розташовуються три будівлі одного нежилого двору. Поряд на городі зібрано підйомний матеріал, який представляє переважно козацьку добу. У зачистці стінки сміттєвої ями поряд з будівлею зафіксовано перемішаний культурний шар товщиною 1—1,6 м, який насичений матеріалами козацької та давньоруської доби (рис. 1: 1, 1—4). Кераміка давньоруської доби представлена 6 фрагментами. Це уламки тонкостінних кружальних горщиків з типовим плавно вигнутим профілем. Вінця мають характерну закраїну зсередини та плавний S-подібний профіль зовні. Черепок щільний, у тісті домішка дрібнозернистого піску. Поверхня світло- та темно-сірого кольору. Два фрагменти стінок мають характерний хвилястий орнамент.

Крім матеріалів давньоруської доби, знайдений одиночний фрагмент стінки ліпної неорнаментованої посудини, який може відноситися до епохи бронзи або раннього заліза. Аналогічний шматок ліпної кераміки знайдений і на схилі з південно-західної сторони цього виступу. Судячи з того, що і в зачистці сміттєвої ями трапився трьохгранний бронзовий наконечник стріли з відламаним шипом, поселення, яке тут існувало до князівських часів, відноситься, ймовірно, до скіфської доби.

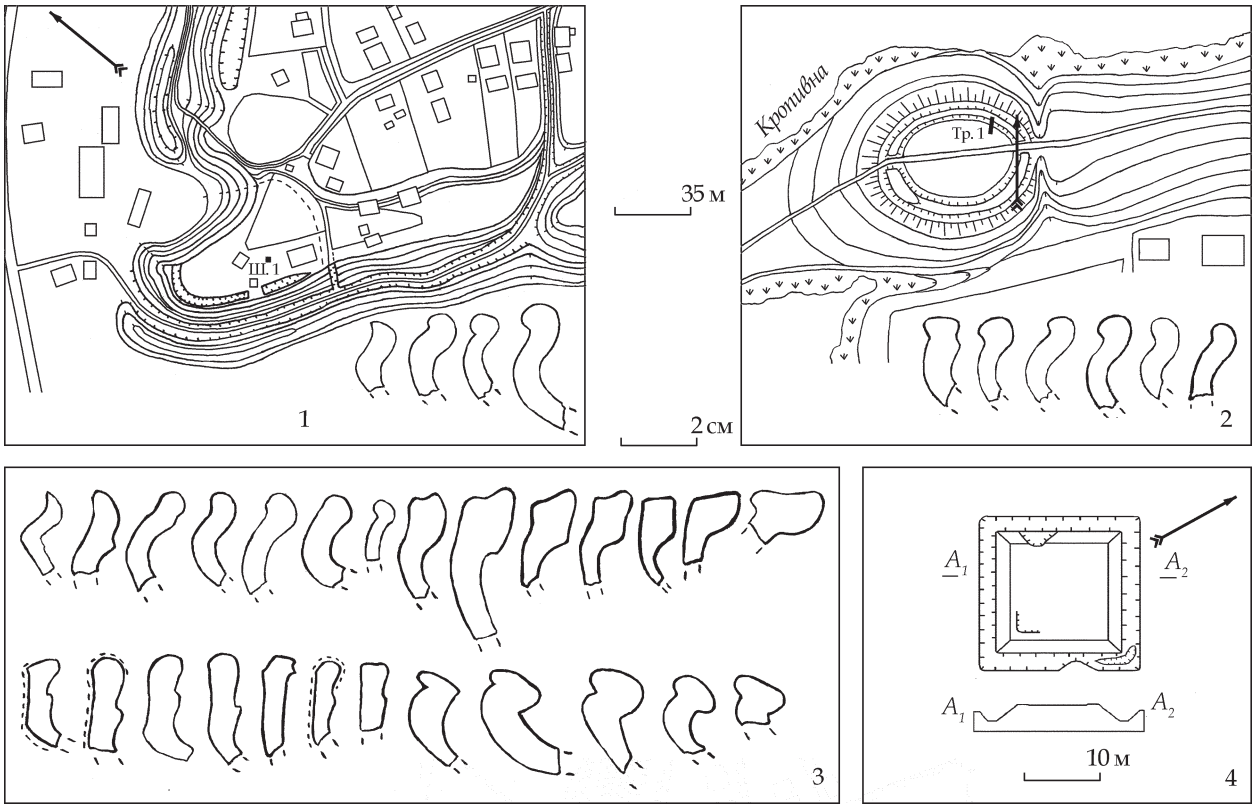

Рис. 1. Дані з розвідок: 1 — план-схема городища давньоруського і козацького часу в с. Іркліїв (1—4 — керамі-ка з шурфа); 2 — план-схема городища давньоруського часу в с. Кропивна (1—6 — кераміка з траншеї); 3 — знахідки з поселень (1—21 — Домонтове I (1—7 — XI—XIII ст., 8—14 — XV—XVI ст., 15—21 — XVII—XVIII ст.), 22—26 — Домонтове II (кераміка XIII—XIV ст.))

Золотоніський р-н. На території району обстежено низку пам'яток, серед яких найбільшу кількість у басейнах річок Супій та Кропивна. Здійснено обстеження території поблизу сіл Каленики, Піщане, Нова Гребля, Шабельники, Бубнова Слобідка, Домонтове (відселене). Виявлено низку нових пунктів з концентрацією археологічних матеріалів: неоліт — один пункт, епохи бронзи — чотири пункти, раньословянського часу — п'ять пунктів, черняхівської культури — чотири пункти, давньої Русі — чотири пункти, після монгольського часу — один пункт, XV—XVI ст. — 1 пункт.

Обстежено та складено топографічні плани земляних укріплень городищ давньоруського та козацького часу поблизу сіл Бубнова-Слобідка, Піщане, Кропивна, Домонтове.

Із метою встановлення культурного шару на давньоруському городищі в с. Кропивна у північно-східній частині майданчика було закладено розвідкову траншею розмірами 4 × 1 м (рис. 2: 1). Стінки траншеї орієнтовані за сторонами світу. У профілі стінок зафіксовано наступну структуру нашарувань: зверху залягав чорнозем на глибину — 0,20 м — орний шар, він перекривав сіро-жовтий ґрунт насичений дрібними уламками ліпної кераміки епохи бронзи та гончарної кераміки давньоруського часу (рис. 1: 2, 1—6). Цей шар також був насичений фрагментами деревного вугілля. На глибині 0,89 м від північної стінки траншеї зафіксовано дерев'яний тлін від конструкції кліті?, в заповнені якої концентрувалися плями світло жовтої лесової глини. Під ним на глибині 1,1 м — знаходився материковий лес.

Крім цього, було детально додатково обстежено комплекс археологічних пам'яток на території відселеного с. Домонтове. Він складається із земляних укріплень городищ давньоруського та козацького часу. Поряд розташовується відкрите поселення з матеріалами давньоруського, литовського та козацького часу (рис. 1: 3, 1—21). Вгору проти течії давнього русла р. Супій на невеликому підвищенні лівого берега виявлено поселення з матеріалами XIII—XIV ст. (рис. 1: 3, 22—26).

Канівський р-н. Поблизу с. Келеберда за допомогою супутникових знімків виявлено земляні укріплення квадратної форми (рис. 1: 4). Пам'ятка знаходиться за 800 м від південної околиці с. Келеберда на невеликому домінуючому підвищенні, яке з півночі, півдня та сходу відмежовується давніми старицями річища. Форпост — квадратної форми 18 × 18 м. По периметру рову 25 × 28 м. Ширина





Рис. 2. Дані з розвідок: 1 — вид з північного сходу на городище в с. Кропивна; 2 — вид з півночі на форпост XVIII ст. поблизу с. Келеберда

рову 3,5—4 м. Глибина 0,6—0,7 м. Поверхня задернована, поросла кущами та деревами. Підйомного матеріалу не знайдено (рис. 2: 2).

Подібні укріплення на території Дніпровського Лівобережжя у попередні роки зафіксовані не були. Але на території правого берега Дніпра у 1994 р. поблизу с. Велика Снітинка Фастівського р-ну Київської обл. В. М. Парацієм було зафіксовано аналогічні два укріплені пункти, які за своїми типологічними особливостями відносяться до XVIII ст.

Будівництво таких редутів було розпочато після московсько-польської війни 1654—1667 рр. та підписання Андрусівського миру, за яким значна територія, в тому числі і Лівобережжя та Київ, відходила московитам. Як засвідчує карта Дніпра Данила де Боскета 1742 р., на території правого берега Дніпра (навколо Києва) було збудовано 57 редутів (форпостів). По лівому ж берегу від с. Проців до м. Переволочна — ще 169. Кожний із редутів на Лівобережжі мав і свою назву, яка була обумовлена розташуванням поряд населеного пункту, урочища, топографічних особливостей місцевості чи заняття невеликого гарнізону. Так, виявлений та обстежений нами редут поблизу с. Келеберда мав порядковий № 103 та назву: Осетровий хвіст.

Таким чином, у ході проведення робіт 2017 р. виявлено значну кількість нових пам'яток, які значно доповнюють археологічну карту Лівобережної Черкащини.

А. Скиба, В. Баранов

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПАСТИРСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Після майже 20-літньої перерви експедиція ІА НАНУ відновила дослідження Пастирського городища (с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.).

У результаті проведених робіт розкрито площу в 300 м^2 у західній, правобережній частині пам'ятки. Розміри розкопу становили 15 × 20 м. У межах розкопу розчищено ділянку одного з внутрішніх ровів. Ці рови, вочевидь, були пов'язані з позначеними Вікентієм Хвойкою на плані 1901 р. трьома лініями внутрішніх валів, що відгороджували західну ділянку правобережної частини городища, площею близько 0,5 га.

Нами відкрито ділянку рову протяжністю 12 м. Ця ділянка є продовженням об'єкту, досліджуваного О. М. Приходнюком та інтерпретованого ним як «довга споруда» (№ 3). Учений розкопав цей об'єкт на довжину 27,8 м; споруда була зорієнтована на цьому відрізку за лінією північ—південь.

Частина об'єкту, досліджуваного О. М. Приходнюком у 1998 р., що довжиною до 3 м заходила в наш розкоп і раніше була засипана, розкрита нами знову (рис. 1).

Верхній контур заповнення об'єкту (рову) був зафіксований на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Ширина рову за верхнім контуром становила 3,9—5,0 м та 1,2—2,4 м за нижнім. Глибина рову від рівня материка сягала 0,9—1,0 м за східною стороною та 1,25—1,35 м за західною (з боку валу). Верхня кромка рову має хвилястий характер, утворюючи виступи до середини та вигини назовні, що видавалися на відстань до 0,85 м і були шириною до 2,0 м (рис. 1: 2). Вигин верхнього краю рову, що надалі врізався назовні, зафіксовано із західної сторони в межах

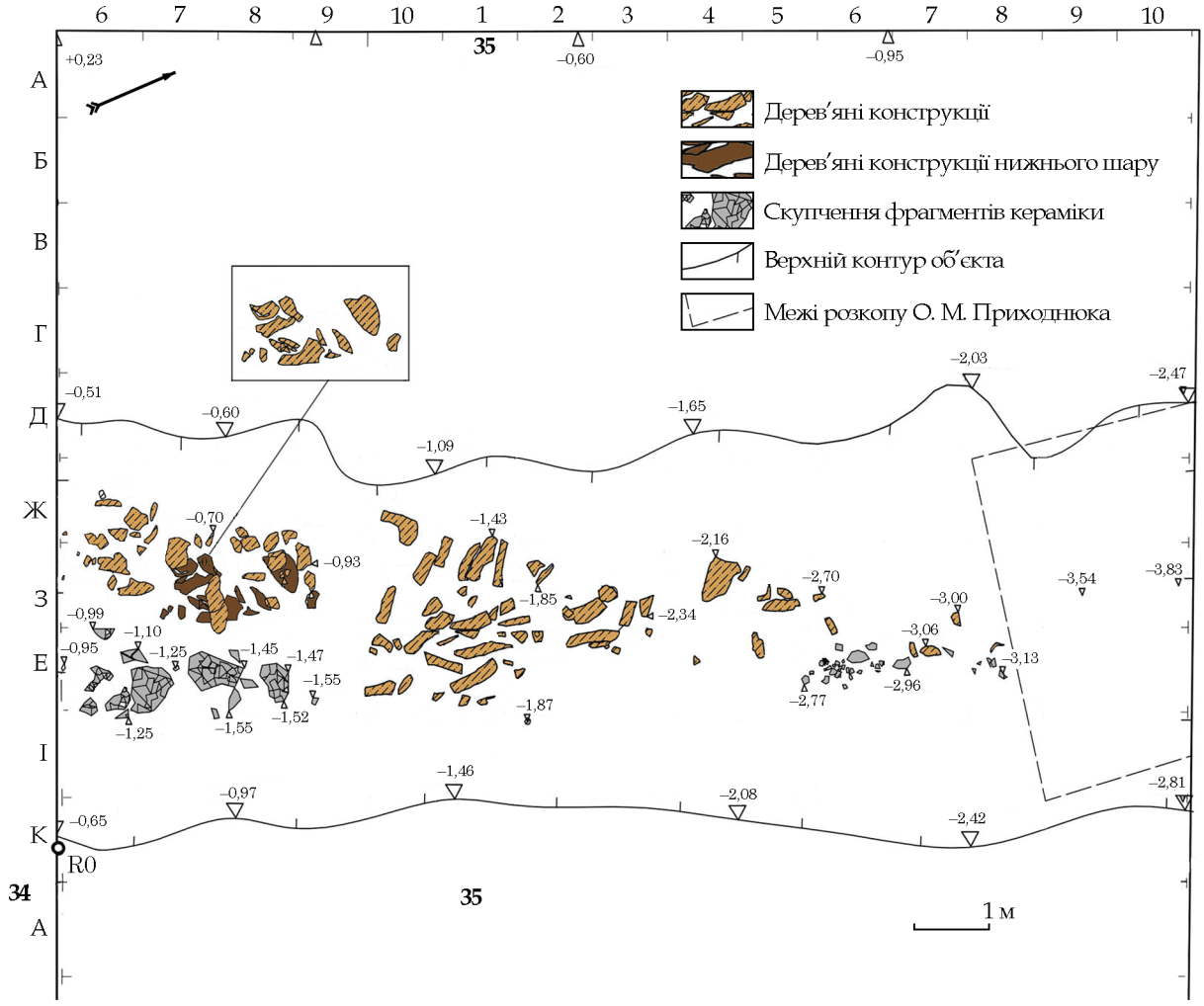

Рис. 1. План об'єкту 1 (верхній контур, шари дерева та скупчення кераміки)



Рис. 2. Фінальний етап розчистки об'єкту (рову)

квадратів Д/7—8 сектору 35/АШ, його глибина від рівня материка сягала 0,2—0,3 м. Не виключено, що цей виступ був пов'язаний з якимось конструктивним елементом оборонної лінії. Профіль рову має дещо східчастий характер за рахунок уступів в материкових стінках з обох боків. Від материкового дна уступ піднімається на висоту 0,3—0,45 м уздовж західного борту, де він краще виражений, та 0,45—0,65 м уздовж східного (рис. 2).

У центральній частині дослідженої нами ділянки об'єкту (квадрати Ж—І/1—2 сектору 35/АШ) на рівні материкового дна зафіксовано сходинку висотою 0,3—0,35 м з пониженням у північному напрямі. Вона мала вигляд пандусу, нахиленого під кутом близько 35° та протяжністю близько 0,6 м. Три аналогічні сходинки виявлено на ділянці об'єкту (рову), дослідженій О. М. Приходнюком.

На всій довжині об'єкту розчищено рештки обвуглених дерев'яних конструкцій. Вони лежали двома шарами під кутом близько 20—30° до поперечної вісі рову, виходячи вздовж західної його стінки на рівень фіксації верхнього контуру об'єкту (рис. 1: 3). Про-



Рис. 3. Об'єкт 1, проміжний етап розчистки

стір між двома ярусами дерева був заповнений суцільним шаром печини, потужністю 0,2—0,4 м. Ці конструкції слід пов'язати з рештками згорілої оборонної стіни, що впала до рову. Зафіксовані в об'єкті два шари дерева та печина між ними свідчать про її двопанцерну конструкцію з використанням глиняної забутовки.

Дерев'яні частини стіни включали стовпи з інтервалом 0,5—0,6 м та горизонтальні прямокутні в перетині колоди, впущені в пази. Найкраще конструкції з дерева збереглися в центральній та південній частині розкопаної нами ділянки рову. Деревини, що лежали в перпендикулярному напрямі до повздовжньої вісі рову (стовпи), фіксуються на довжину до 1,6 м, товщина їх сягає 0,35 м. Максимальна довжина, на яку збереглися деревини, розміщені в повздовжньому напрямі (горизонтальні плахи), сягає 0,8 м при ширині до 0,2—0,22 м. Товщина обвуглених фрагментів була 0,12—0,15 м. У всіх випадках, що підлягають визначенню, породою дерева був дуб.

Виходячи з товщини дерев'яних деталей (горизонтальних плах і стовпів) та потужності шару печини між ними, товщина стіни мала становити 0,6—0,9 м при висоті не менш як 1,6—1,7 м.

Між завалом стіни та материковим дном рову зафіксовано затік, який утворився до моменту пожежі. Він являв собою темно-сірий прошарок без включень вуглинок та печини, потужністю 0,15—0,2 м. Під сходинкою його товщина сягала 0,30 м. На материковому дні практично на усій площі об'єкту простежено тонкий, близько 0,01 м, прошарок печини та сліди прокалу, вочевидь, пов'язані з періодом будівництва та початкового етапу функціонування рову.

Крім нижнього, горизонтального, зафіксовано також бічні затьоки. Уздовж східного борту рову простежено суглинковий затік сірого кольору, з незначними вкрапленнями вуглинок і печини та подекуди фрагментів кераміки, шириною 0,6—0,8 м та потужністю до 0,5—0,6 м. Він частково, на ширину до 0,3—0,4 м перекриває шар пожежі із завалом стіни, а отже, утворився після припинення функціонування рову. Між затьоком сірого кольору та материковою стінкою із східного боку рову простежено суглинковий затік жовтуватого кольору із вкрапленнями гумусу, що вирізнявся грудкуватою в'язкою структурою. За верхнім краєм він був завширшки 0,7—0,8 та 0,2—0,3 м за нижнім. Із західного боку рову його ширина за верхнім краєм становила 0,9—1,2 м, подекуди звужуючись до 0,4 м. Тут він розміщувався між рештками дерев'яних конструкцій та материковою стінкою. Потужність цього шару становила до 0,4 м. Оскільки, суглинковий жовтуватого кольору затік ніде не перекривав шар пожежі, він утворився до її моменту.

На двох ділянках об'єкту безпосередньо над обвугленими конструкціями стіни та завалами печини виявлено два скупчення розвалів груболіпного та кружального посуду пастирського типу. Найбільше з них, що знаходилося в південній частині об'єкту (квадрати Е—І/6—9 сектору 34/АШ), мало площу близько 4,0 × 1,5 м. Ще одне скупчення фрагментів кераміки зафіксоване в північній частині відкритої нами ділянки рову на площі 2,5 × 0,7 м (квадрати Е/6—8 сектору 35/АШ) Частина фрагментів кераміки є повторно обпаленою.

Зазначені скупчення кераміки включали фрагменти не менш як від 20 окремих форм (посудин) — щонайменше 16 ліпних та 4 кружальних. Зокрема, 5 розвалів ліпних та мінімум 4 кружальних посудин. Загалом із заповнення дослідженого у 2017 р. об'єкту, виявлено понад 650 фрагментів кераміки.

Завал стіни та скупчення кераміки були перекриті шаром достатньо рівномірно насиченим шматочками печини та вуглинками потужністю 0,2—0,4 м (із збільшенням потужності в східному напрямі) та шириною близько 2,0 м. Із східного боку він межував з сірим суглинковим затьоком. Рівномірний характер насиченості та майже рівна лінія верхньої площини, дозволяють припустити, що цей шар являв собою засипку рову невдовзі після пожежі.

Окрім фрагментів посуду, із заповнення об'єкту походять п'ять керамічних пряслиць, три з яких виготовлені з стінок кружальних посудин, три залізні ножі (один цілий та два фрагментовані), фрагмент бронзової біовальної пряжки пізньоримського часу та залізна пряжка вісімкоподібної форми ранньосередньовічного періоду, а також низка точильних брусків.

Із західної сторони рову простежено підошву валу шириною до 5 м та до 0,4 м висотою від рівня материка, що на цій ділянці фіксувався на глибині 0,5—0,6 м.

Площа розкопу східніше рову, розмірами 11 × 15 м, не містила об'єктів.

Серед знахідок з культурного шару варто виділити малу бронзову пальчасту фібулу та зірчасту скроневу підвіску.

Робота експедиції включала також розвідки в околицях Пастирського городища. Їх результатом стали чотири виявлені пункти зі знахідками пізньоримського та ранньосередньовічного періодів.

С. Черниш, Д. Кузьмич

КОМПЛЕКС КУХОННОГО ПОСУДУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З с. СТУДЕНЕЦЬ НА КАНІВЩИНІ

У північно-західній частині с. Студенець, неподалік від базового табору Канівської експедиції ОАСУ під час прокладання траншеї для водогону, на глибині близько 0,8 м від сучасної денної поверхні, було виявлено скупчення ліпних посудин.

На місці знахідки (це південно-східний кут мікрорайону для переселенців з с. Бучак, так званого Бучацького поселку), автори публікації, заклали шурф розмірами 2 × 2,5 м. Місцем шурфування є слабо виражений вододіл, що йде в бік яру, який прямує до Дніпра, ним проходить провулок, що немає твердого покриття.

Верхній шар шурфа являв собою перевідкладений сучасний шар (тут знайдено поясну пряжку вермахту). Материк, як і сучасна поверхня, має слабкий ухил до південного сходу. Шари над материком сильно перекопані норами гризунів.

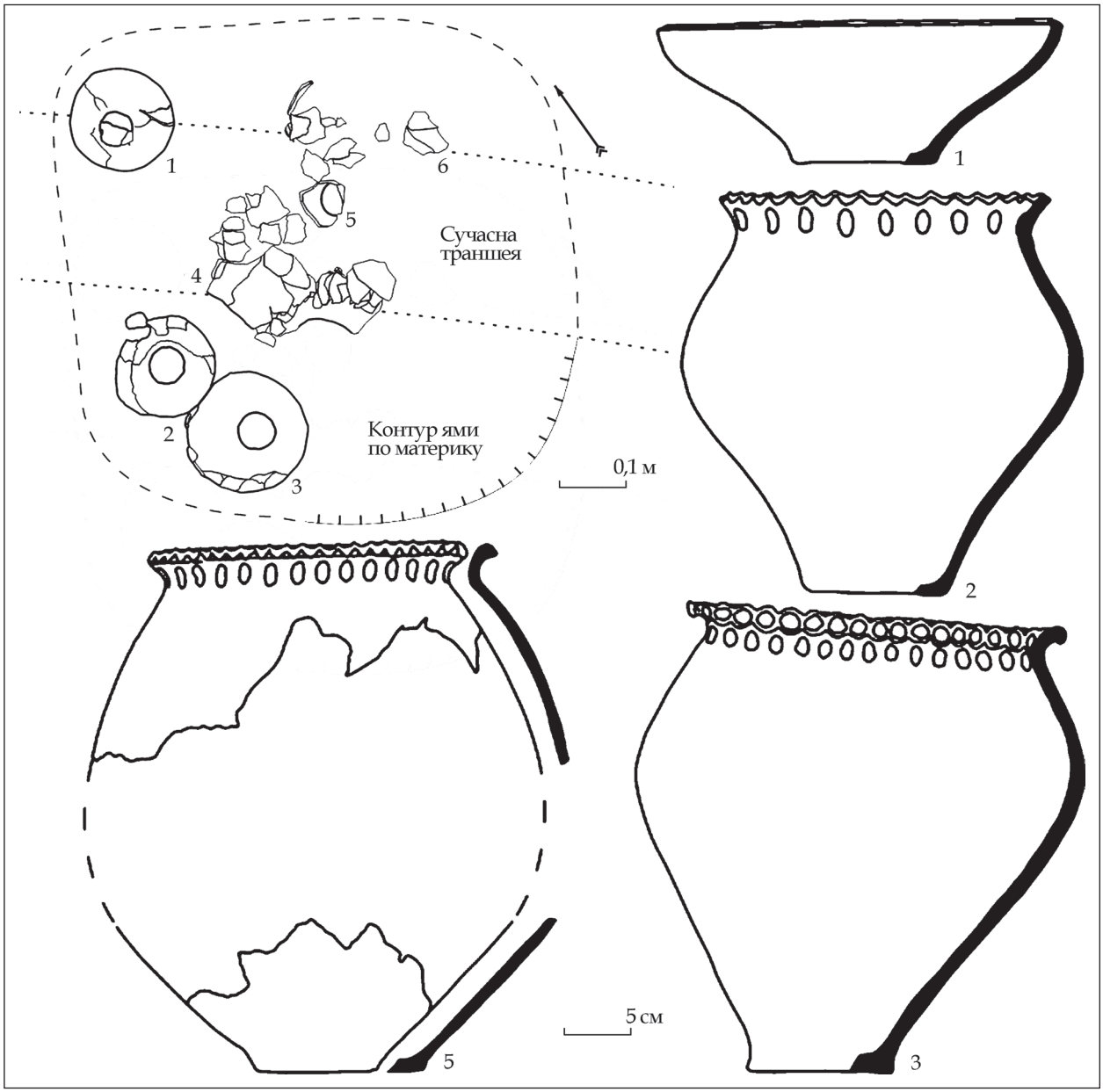

План ями з посудинами та відреставровані горщик

Досліджуваний об'єкт був ямою округлої в плані форми, що звужується до дна (рисунок: 1). Контур ями фіксується частково і лише на рівні материку, в який вона була впущена на глибину до 10 см. На дні ями є прошарок потужністю близько 5 см темно-сірого гумусованного ґрунту, на якій лежав розвал двох посудин (№ 4, 5). Заповнення ями являло собою світло-жовто-коричневий суглинок, який відрізнявся від материка лише щільністю. Товщина цього шару сягала 30 см, що відповідає глибині ями від рівня давньої денної поверхні.

В ямі *in situ* зачищені два червоноглиняних горщики (№ 2, 3) і одна чорнолощена миска (№ 1) покладена догори дном (рисунок: 2, 3). Посудини археологічно цілі, крім № 2, у якого в давнину була втрачена частина вінця. Обидві посудини виявилися втиснутими вінцями в ґрунт, зламалися на лінії плічок, так, що горла і вінця опинилися всередині посудин. Посудини 4 (чорнолощеної без ліпного декору) і № 5, того ж типу, що й № 2, 3 (все зі слідами вогню на зовнішній поверхні корпусу), судячи з розташування уламків, стояли в загальній групі і впали на бік у давнину. Крім того, знайдено великий фрагмент гладкої стінки ще однієї ліпної червоноглиняної посудини (№ 6) поряд з розвалом, але він зафіксований на 15 см вище в шарі заповнення ями.

За попереднім визначенням, комплекс належить до кінця VI — V ст. до н. е. і є господарською ямою в складі навколишнього поселення.

П. Шидловський, П. Езартс,О. Цвіркун, М. Чимирис

СТРАТИГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕЖИРІЦЬКОЇ СТОЯНКИ

Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису утвореному долинами річок Росі та Росави біля 20 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато долини р. Рось. У результаті півстолітніх розкопок виявлено та досліджено чотири житлових конструкції та господарські об'єкти навколо них. Із 2003 р. стоянка досліджується комплексною українсько-французькою експедицією спільно з Національним природничим музеєм (Париж), з залученням вітчизняних та зарубіжних спеціалістів в галузі археозоології, геології, палеоботаніки, геоморфології тощо.

Одним з об'єктів, що досліджується протягом останніх років є господарська яма 6, яка належить до другого господарсько-побутового комплексу (ГПК) і знаходиться на південь від другого житла з використанням кісток мамонта (рис. 1: Б). У 2015 р. було завершено дослідження південного та східного секторів цього об'єкту, що дозволяє провести повноцінний аналіз заповнення ями та характеризувати структуру накопичення відкладів у ній. На сучасному етапі проводиться вивчення заповнення північного сектору ями.

Яма 6 розташовується в безпосередній близькості до четвертого ГПК, який також складається з житла в центрі та шести ям, що його оточують по периметру. Рештки четвертого житла після часткових розкопок залишені для подальшого експонування та знаходяться всередині металевого ангару. Розташування поруч об'єктів, що відносяться до двох різних ГПК дозволяє провести аналіз стратиграфічного положення об'єктів, з'ясувати етапи функціонування стоянки та розробити відносну хронологію різних ГПК між собою.

При дослідженні четвертого житла у 1977—1978 рр. експедицією під керівництвом М. І. Гладких простежено два горизонти проживання на південь від житла: нижній, пов'язаний з основою споруди та верхній, відклади якого здійснювались в час, коли житло вже функціонувало. Згодом, стратиграфічними дослідженнями П. Езартса на різних ділянках стоянки виявлено загалом три культурні горизонти з стерильними прошарками між ними. У стратиграфічному розрізі ями 6 також спостерігаються три етапи накопичення культурних решток заповнення, що можливо співвіднести з трьома етапами існування стоянки (рис. 1: А).

Найнижчий шар (Z-1), який фіксує етап утворення ями, виявився практично пустим, за винятком незначної кількості крем'яних виробів та дрібних фрагментів кісток на самому дні об'єкту. Наступний етап функціонування ями — шар Z-2 являє собою потужну лінзу кісткового вугілля з фрагментами

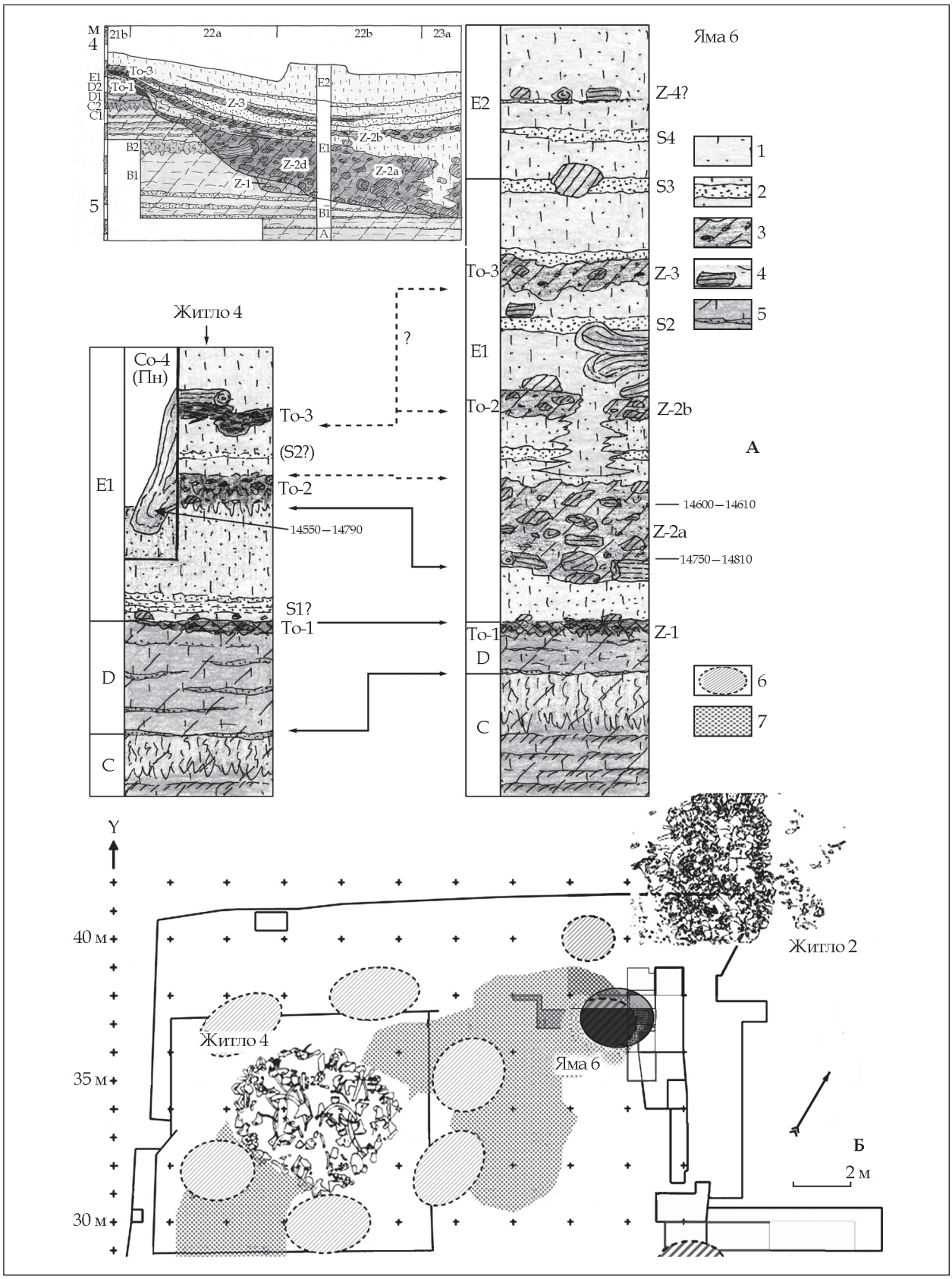

Рис. 1. Межиріч: А — стратиграфічні розрізи ями 6 та сектору житла 4 (рис. П. Езартса); Б — розташування першого та другого ГПК стоянки

великих кісток мамонта, анатомічними групами інших ссавців, що супроводжувались крем'яними знаряддями та відходами виробництва (рис. 2). Третій етап у існуванні об'єкту представлений шаром Z-3, що також являє собою вуглистий шар меншої потуж-

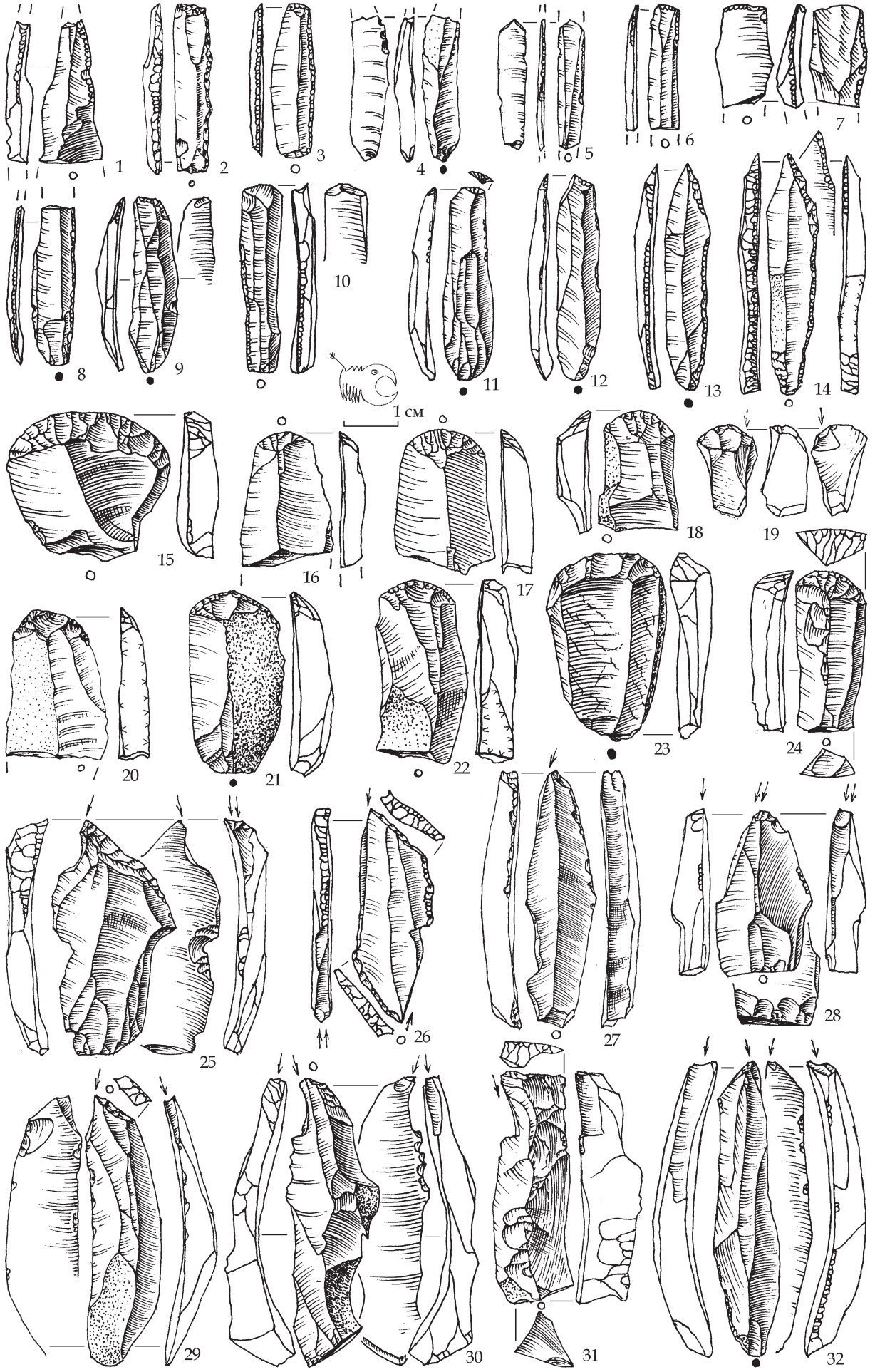

Рис. 2. Межиріч, другий ГПК, вироби з кременю: 1—14 — мікроліти; 15—24 — скребки; 25—32 — різці

ності, відділений від попереднього прошарком чистого піску. Для середнього шару Z-2 було отримано декілька радіовуглецевих дат в межах 14800—14600 ВР.

При аналізі стратиграфічного положення четвертого житла, виявлено наявність трьох прошарків, причому відкладення найнижчого (То-1) відбувалось ще до часу встановлення конструкції житла, другий прошарок (То-2) кореспондується з базовою частиною споруди, радіовуглецеве датування якої в межах 14790—14550 ВР, а верхній прошарок (То-3) відкладався в час, коли житло вже функціонувало.

Таким чином, завдяки мікростратиграфічним дослідженням з'ясовано, що яма 6 ГПК 2 була утворена тоді, коли четвертого ГПК ще не існувало, що може бути свідченням відносної хронології об'єктів та поступового розвитку планувальної структури всієї стоянки. Видається, що другий ГПК старший за перший за часом утворення, однак це не виключає синхронного функціонування об'єктів, адже найактивніша господарська діяльність на другому ГПК (потужний шар Z-2 ями 6) кореспондується з часом побудови четвертого житла (прошарок То-2).

Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф77/82—2017.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

О. Петраускас, М. Авраменко

РОБОТИ НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОМАРІВ 1

У звітний сезон було продовжено дослідження могильника черняхівської культури Комарів 1, пов'язаного з ремісничим поселенням-факторією з виробництва скла Комарів (с. Комарів Кельменецького р-ну Чернівецької обл.).

Могильник розташований на південному березі струмка (правої притоки Дністра) і займає мисоподібний виступ, утворений долинами двох невеликих потічків — лівих приток безіменного струмка.

Могильник відкрили під час цілеспрямованої розвідки восени 2012 р. Перші польові дослідження було проведено у 2013 р. Після цього проведена геофізична зйомка частини площі пам'ятки. У 2015 р. основною метою досліджень стала перевірка деяких найбільш перспективних з виявлених аномалій.

Номенклатура розбивки площі аналогічна поселенню та відповідає сітці, що була винесена в натуру в 2013 р. згідно з реперами, встановленими у тому самому 2013 р.

Роботи проведено в межах сектора 20 (гектар I, геофізична ділянка A), розташованого на захід від сектора 25 (досліджений у 2013 р.), і в секторі 16 (гектар I, геофізична ділянка B), розташованому на захід від сектора 21 (досліджений в 2013 р.). Загальна площа розкопок у 2017 р. склала 104 м^2. На цій площі виявлене одне поховання черняхівської культури та частково оконтурено житло передскіфського часу.

Поховання 6. Інгумація західної орієнтації. Дитяче. Інвентарне. На глибині 0,54 м було виявлено верх плаского вапнякового каменю, встановленого вертикально. На рівні материка (0,68 м) виявлено пляму овальної форми, орієнтовану за віссю захід—схід, розмірами 0,6 × 1 м. Заповнення темно-сіре, сильно гумусоване, з поодинокими вкрапленнями дрібної печини.

У межах могильної ями на рівні материка було виявлено чотири пласких каміня, що перекривали центральну частину ями. Під камінням та між ними виявлено рештки дитячого скелету поганої збереженості (глибина 0,8—0,83 м). Збереглися уламки кісток черепа, тазу, стегнова та велика гомілкова кістки. Південніше черепа, в кротовині, було виявлено близько 25 дрібних намистин зі скла синього кольору (глибина 0,88—0,9 м).

Об'єкт 2. На глибині 0,5—0,6 м було виявлено три скупчення, які складалися з кераміки та дрібного каміння. Після зачистки на рівні материка було виявлено кут житла. Повне дослідження об'єкта не проводилося. Шар над об'єктом значною мірою насичений печиною, фрагментами ліпної кераміки, уламками кісток тварин.

О. Петраускас, О. Дерев'янко, Р. Шишкін

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕМІСНИЧОЇ ФАКТОРІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОМАРОВІ НА ПОДНІСТРОВ'Ї

У межах міжнародного договору між ІА НАНУ, НДЦ «Рятівна археологічна Служба» та Інститутом старожитностей ім. Генріха Шлімана університету Ростока (Німеччина) були продовжені роботи з дослідження виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів (Кельменецький р-н Чернівецької обл.). За час розкопок на поселенні було

досліджено площу понад 300 м^2, де виявлено чотири об'єкти (№ 20—23). Розкопки проводилися у північно-східній частині поселення в межах гектара IX. Один з археологічних об'єктів співпав з геофізичною аномалією. Усі об'єкти відносяться до черняхівської культури. Окрім того, у культурному шарі поселення знайдено значну кількість фрагментів гончарної і ліпної кераміки та індивідуальних знахідок, переважна більшість яких представлена фрагментами скляних посудин та відходами скляного виробництва. Нижче наводиться короткий опис досліджених об'єктів.

Об'єкт 20 (виробнича споруда). У плані мав квадратну форму з округлими кутами та приступкою в західній стінці. Розміри котловану 2,8 × 2,2 м, глибина — 1,6 м. Стінки похило звужуються до середини. Дно споруди рівне. Заповнення складається з темно-сірого гумусованого суглинку, уламків кераміки, шматків печини, плінфи, силікатного шлаку, кісток тварин, каміння та індивідуальних знахідок. Концентрація матеріалу простежується в центрі об'єкту, в верхньому шарі його заповнення. Індивідуальні знахідки представлені переважно уламками скляних посудин та відходами скляного виробництва (скляні напівфабрикати, сирець скляний, уламки оплавленого скла тощо).

Об'єкт 21 (гончарний горн з передгорновою ямою). Об'єкт був виявлений на місці геофізичної аномалії. Після зняття орного шару та зачистки на глибині 0,3 м чітко позначився верхній контур опалювальної камери горну у вигляді масиву обгорілої глини неправильної округлої форми. Горн мав двоярусну конструкцію із зрізано конічною обпалювальною камерою. Купол обпалювальної камери зберігся на висоту 0,5—0,6 м (від тепло-розподільчого блоку). Діаметр верхнього його краю на рівні фіксації 1,55 × 0,94 м, на рівні тепло-розподільчого блоку — 1,22 × 1,24 м. Перегородка між топковою та обпалювальною камерами збереглася повністю і мала 27 отворів-продухів, діаметром 0,04—0,08 м. Товщина перегородки — 0,10—0,25 м. Діаметр топкової камери менший за діаметр перегородки. Стеля топкової камери зберегла відбитки конструкції з дерев'яних плах, що утримувала тепло-розподільчий блок. Крім того, в її стінах виявлено сім ніш шириною 0,1 м та глибиною 0,04 м, над деякими з них знаходились продухи. Опорний стовп в горизонтальному розрізі мав форму багатокутника з 16 гранями.

Розріз споруди виявив кладку з чотирьох каменів вздовж зовнішньої західної стінки топки. Ще один камінь, що мав форму напівкруглої плитки, лежав на дні передгорнової ями неподалік від устя топки і міг бути використаний для закриття устя горна.

Передгорнова яма розташовувалась на південь від горну. На рівні 1,1 м знаходився завал материкового ґрунту, під ним в деяких місцях був виявлений шар вугілля. Дно передгорнової ями зафіксовано на глибині 1,5—1,6 м.

Заповнення передгорнової ями та горну складалося з темно-сірого гумусованого суглинку і містило в собі велику кількість фрагментів гончарного і ліпного посуду черняхівської культури, уламки пізньоантичних амфор, кістки тварин та індивідуальні знахідки.

Вся споруда була законсервована для подальшого дослідження.

Об'єкт 22 (стовпова яма). Діаметр ями — 0,3 м, глибина — 0,12 м. Заповнення об'єкта у вигляді сіро-коричневого суглинку містило в собі дрібні фрагменти печини.

Об'єкт 23 (стовпова яма). Діаметр ями — 0,3 м, глибина — 0,15 м. Заповнення об'єкта — сіро-коричневий суглинок з дрібними фрагментами кераміки.

Обидві стовпові ями знаходяться в стороні від всіх вже досліджених на цій ділянці об'єктів. Відстань між ними складає приблизно 4 м.

Крім того, з культурного шару поселення поза межами об'єктів походить значна кількість археологічних знахідок. Серед них фрагменти гончарної черняхівської кераміки, пізньоантичних амфор, шматки печини, плінфи та силікатного шлаку, каміння, кістки тварин та значна кількість індивідуальних знахідок.

О. Петраускас, Т. Милян, Х.-Й. Карлсен, М. Хегевиш

ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ БІЛЯ с. КОМАРІВ

Поселення III—IV ст. н. е. біля села Комарів (Кельменецький р-н Чернівецької обл.) відкрите в 1950 р. У 1950—60-х рр.. його розкопки проводив М. Ю. Смішко. У 1974 р. на пам'ятці працювала Ю. Л. Щапова. У 2012 р. було відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки. Проект виконується спільними зусиллями ІА НАНУ та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. Із 2014 р. проект став міжнародним завдяки участі фахівців з Німеччини.

За 2012—2013 рр. практичної реалізації проекту вдалося вирішити низку питань та отримати нові відомості щодо пам'ятки.

Уточнено площу археологічного комплексу — близько 35 га, зроблено геодезичний план північно-західної чверті поселення та розмічена локальна сітка координат. На площі 2,2 га проведено геофізичні дослідження, що дозволило виявити 18 аномалій. На місці кількох з них та поруч з ними досліджено 12 археологічних об'єктів [1]: два гончарні горни з передгорновими ямами, житло та кілька господарських споруд. Внаслідок цілеспрямованих пошуків був відкритий синхронний поселенню могильник (Комарів 1), де досліджено три трупопокладення. Також розпочато планомірне тотальне обстеження території, прилеглої до виробничої факторії в Комарові. У рамках проекту проводяться аналізи виробів зі скла (WD-РФА) та гончарної кераміки з розкопок 2012—14 рр. в Комарові [2].

У 2017 р. згідно з міжнародною угодою між ІА НАНУ; НДЦ «Рятівна археологічна Служба» та Інститутом старожитностей ім. Генріха Шлімана університету м. Росток (Німеччина) були продовжені роботи з дослідження виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів. Для з'ясування загальної планіграфії пам'ятки та визначення перспективних місць археологічних розкопок було проведено геофізичне обстеження північної частини поселення, яка безпосередньо пов'язана з різноманітним виробництвом (склоробство, гончарство, обробка чорних та кольорових металів). Загальна площа обстеження склала близько 12 га [3]. Попередній аналіз отриманих даних дозволяє стверджувати, що північна частина поселення по всій площі рівномірно зайнята стаціонарними археологічними об'єктами. Також підтвердився попередній висновок про те, що виробничі об'єкти, пов'язані з використанням високих температур, розташовані вздовж схилу балки вище від житлових споруд. На синхронному поселенню могильнику (Комарів 1) проведені геофізичні обстеження на площі 50 × 50 м, які дозволили визначити біля 10 аномалій, можливо, пов'язаних із трупопокладеннями, здійсненими на глибині не менше 1,5 м [4]. У 2014 р. розкопано близько 400 м^2 і виявлено сім археологічних об'єктів пізньоримського часу (№ 13—19): житло, сміттєва яма, виробнича та господарська споруди, гончарний горн з передгорновою ямою, гончарна майстерня (?). Для вивчення культурно-історичного середовища біля ремісничого центру в 2014 р. проведено розвідкові роботи прилеглої території. У результаті цих робіт відкрито 10 пам'яток черняхівської культури.

У 2015 р. дослідження відбувалися на північно-східній частині поселення, де було розкопано 111 м^2. Розкопки на поселенні дозволили чітко локалізувати межі розкопу Ю. Л. Щапової та окремі частини розкопів М. Ю. Смішка 1965 р. На могильнику розкопана площа склала 38 м^2. Тут виявлено два поховання черняхівської культури (№ 4 і 5) та житло ранньозалізного часу (об'єкт 1). Крім розкопок, під час роботи експедиції проведено експериментальні дослідження із гончарного та склоплавильного виробництва.

Роботи 2016 р. загалом носили розвідковий та рятівний характер, що пов'язано із зростанням інтенсивності нелегальних зборів археологічних знахідок. На поселенні та могильнику проведено збір археологічного матеріалу з поверхні та металевих знахідок з орного шару за допомогою металодетекторів. Усі індивідуальні знахідки зафіксовані в системі GPS-координат. У 2016 р. вдалося суттєво уточнити північно-східні межі поселення Комарів, обстежити раніше відомі пам'ятки (Бузовиця) та відкрити нові

1. Із 2012 р. нами започаткована наскрізна нумерація об'єктів, досліджених нашою експедицією.
2. Аналізи проводяться в рамках дослідницького проекту TOPOI (Freie Universitdt, Berlin).
3. Роботи виконувалися дослідницькими групами під керівництвом У. Буркарта (Eastern Atlas GmbH & Co., Берлін) та К. М. Бондар (КНУ ім. Т. Шевченка, Київ) із застосуванням різних методів.
4. Керівник досліджень К. М. Бондар.

(поселення трипільської культури Комарів 5; залишки укріплень Комарів 6).

Під час розкопок на могильнику та поселенні вдалося виявити чотири археологічні об'єкти. Три з них належать до черняхівської культури (III—IV ст.), один — до доби раннього залізного віку (VII—VI ст. до н. е.). На могильнику досліджене дитяче поховання під кам'яним закладом (поховання 6). Немовля було поховане на південній околиці давнього могильника і орієнтоване головою на захід. Рештки дівчинки в поховальній ямі були перекриті кам'яними плитками. В області шиї знайдено дрібний бісер із синього скла. Поховання здійснене в другій половині IV століття н. е. На поселенні відкриті залишки двох виробничих споруд та кілька стовпових ям (об'єкти 22, 23). Одна із споруд була безпосередньо пов'язана з обробкою скла (об'єкт 20). У ній знайдено велику кількість решток, пов'язаних із конструкцією самої споруди: глиняна обмазка від стін, плінфа (антична будівельна цегла), каміння, а також відходи виплавки скла: шлаки, виплески скла, браковану та готову продукцію склоробів (обрізки скла, ковпачки, гральний жетон, уламки кубків, глечиків та ін.). Поруч з цим об'єктом досліджено гончарний горн з передгорновою ямою (об'єкт 21). Добра збереженість теплотехнічної споруди (власне горну), в якій відбувався випал глиняного посуду, дозволила отримати нові дані про конструкцію цих високотехнологічних споруд варварського населення пізньоримського часу. У горні та передгорновій ямі (робоче приміщення майстра-гончара) знайдено велику кількість уламків гончарного посуду місцевого черняхівського зразка та імпортних римських амфор. Крім того, з об'єкта походить велика кількість уламків скляних виробів, пряслиця та інші знахідки.

Отримані під час досліджень матеріали будуть передані для визначення та аналізу фахівцями різних галузей: остеології, антропології, палеоботаніки, античного імпорту тощо.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

О. Веремейчик, О. Бондар

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБЕЦЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Любецькою експедицією Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка були продовжені дослідження в смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Основні роботи впродовж польового сезону проведені на посаді Любеча, поблизу кам'яниці П. Полуботка.

Розкоп 3 площею 48 м^2 розташований за 12 м на захід від південно-західного кута кам'яниці П. Полуботка. У розкопі зафіксовані залишки двох поховань X ст., однієї споруди та трьох ям XVIII ст. Вперше на ділянці посаду Любеча, поблизу кам'яниці П. Полуботка, вдалось зафіксувати залишки поховань X ст. Вони сильно пошкоджені забудовою XVIII ст. і розташовувалися у південній частині розкопу. Одне поховання, здійснене за обрядом кремації на стороні, містило розвал горщика X ст., прикрашеного лінійним орнаментом по більшій частині тулуба, бубонець з мідного сплаву з хрестовидним прорізом, сильно перепалені кальциновані кістки та дрібні речі з мідного сплаву. Розміри плями поховання становили 1,10 × 0,9 м. Друге поховання здійснене за обрядом інгумації, містило розвал мініатюрної посудини X ст. Кістки від поховання лежали не в анатомічному порядку, плямою розмірами 2,0 × 0,5 м, орієнтованою довгою віссю напрямку захід—схід.

Забудова XVIII ст. в розкопі представлена залишками наземної господарської споруди (№ 7) підпрямокутної форми розмірами 2,0 × 1,40 м, орієнтованої стінами у напрямку північ—південь, з невеликим зміщенням, та входом, вірогідно, зі східного боку. У споруді досліджена велика дзвоноподібна яма (№ 16) з горлом розмірами 1,50 × 1,30 м, найбільшим розширенням діаметром 2,30 м поблизу дна. Глибина ями становила 2,70 м. У заповненні виявлені биті посудини XVIII ст., залишки скляної підквадратної за формою пляшки та скляних віконниць. Із ями також походили уламки фаянсового сервізу (тарілок та блюда), прикрашених двосторонньою бірюзовою та блакитною поливою (рис. 1). Дві інші господарські ями (№ 15 і 17) досліджені фрагментарно. Вони також датовані XVIII ст.



Рис. 1. Тарілки XVIII ст. з ями 16

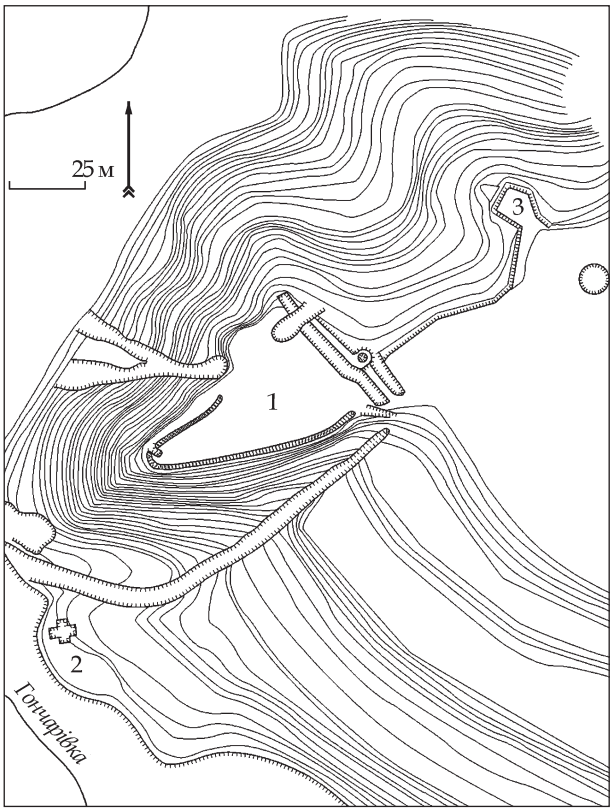

Рис. 2. Городище Лисиця за результатами обстеження 2017 р.: 1 — городище; 2 — місце від Троїцької церкви XVII ст.; 3 — залишки укріплень XVII ст.

Ще одна велика господарська яма (№ 13) досліджена у шурфі, розташованому на краю мису лівої корінної тераси р. Дніпро, на захід від кам'яниці П. Полуботка. Яма розмірами 2,50 × 2,10 м та глибиною 2,40 м містила нечисленні фрагменти керамічних посудин XVIII ст. Вірогідно, досліджені зернові ями представляють залишки одного господарського комплексу великої багатої садиби XVIII ст.

У траншеї, закладеній на південний схід від кам'яниці, виявлені залишки двох споруд (№ 6 і 7) — раннього залізного віку та XVII—XVIII ст.

Протягом польового сезону експедицією було проведено шурфування центральної частини Любеча. У шурфі, розташованому поблизу центральної площі містечка, знайдені залишки споруди XII ст. зі значною кількістю (понад 4 кг) шлаків та окремих фрагментів криці, які знаходились в зруйнованій опалювальній споруді. Вірогідно, це були залишки ковальського горну. В інших шурфах знайдені залишки культурного шару та забудови XII—XIII ст. та XVII—XVIII ст.

У 2017 р. продовжено дослідження історичної топографії Любеча. Були обстежені гора Лисиця та район р. Гончарівка і зроблено нову топозйомку цих районів. Городище Лисиця відоме з 1947 р. Утім, нові обстеження показали, що крім відомого рову, що відділяв майданчик городища від основної тераси, тут існували укріплення ранньомодерної доби. Їхні залишки представлені двома ровами (північний майже повністю знищений яром) та невеликим валом між ними. Ширина ровів складає до 8 м, а глибина до 2 м. За 75 м на північний схід від напільного рову по схилу тераси знаходиться зроблений способом підрізки земляний п'ятикутний об'єкт, що нагадує за формою бастіон. Він знаходиться на 1,5—2 м нижче основного плато і має розміри 10—14 м. Край тераси плато ескарповано місцями до 3—4 м. Вірогідно, у давнину цей об'єкт був частиною відомих за малюнком 1651 р. «ретраншементів», що прикривали з боку Лисиці любецький замок і місто.

І. Кедун, О. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ В М. НІЖИН ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

Протягом звітного польового сезону розкопки в м. Ніжин проводились на виконання цільової програми, затвердженої Ніжинською міською радою. Також паралельно проводилися розвідки в околицях міста та с. Липів Ріг.

Роботи були спрямовані по чотирьох напрямках: пошуки решток давньоруського поселення в центрі сучасного міста, яке традиційно ототожнюється з літописним Ніжатином; розвідки меж охоронних археологічних зон міста; продовження вивчення решток підвалів колишнього грецького магістрату; моніторинг сучасного стану археологічних пам'яток в околицях міста.

Розкоп І був закладений на території Покровської церкви за Зимовим храмом (у межах археологічної пам'ятки — Посад літописного Ніжатина). Загальна площа досліджень на даній ділянці становить 32,5 м^2. У ході



Рис. 1. Підвальні приміщення грецького ніжинського магістрату, приміщення 1

робіт було зафіксовано дев'ять об'єктів, серед яких найцікавішими є три споруди. Дві з них козацької доби, і датуються XVIII ст., в ході їх розбірки зібрано колекцію кругових керамічних та скляних посудин, кахлів. Серед індивідуальних знахідок: фрагменти кременів, шкіряного взуття, підкови, наконечник спису, люльки, сокири, ножі, окуття лопати, гральні фішки, монети, точильні бруски тощо. Третя споруда відноситься до давньоруського часу. У ході її розбірки було виявлено розвал печі та зібрано колекцію кругової кераміки XII ст., пряслице та фрагмент оковки. Скоріш за все, вона являє собою рештки давньоруського житла.

У ході розвідки меж охоронних зон було закладено шість шурфів в районі Нового Міста та заплаві р. Остер. Також проводився нагляд за будівельними роботами по вул. Воздвиженська (Ніжинський драмтеатр імені М. Коцюбинського). Загальна площа досліджень охопила 91,5 м^2. У ході робіт встановлено відсутність вцілілого культурного шару. Крім того, на ділянках, що розташовані вздовж р. Остер зафіксовано високий рівень ґрунтових вод.

Дослідження підземних приміщень колишнього Ніжинського грецького магістрату стали продовженням робіт минулого року. Протягом польового сезону проведено



Рис. 2. Ніжин, Покровська церква, розкоп 1, зачистка по материку

попередню розчистку двох приміщень та знято план-схему чотирьох приміщень. На разі проходить підготовка до більш детальних досліджень, реставрації та музеєфікації пам'ятки.

Також були проведені розвідки без шурфування в межах південної та східної околиць м. Ніжин та навколо с. Липів Ріг. Обстежено поселення черняхівської культури ЛЕП (південна околиця Ніжина), Птахофабрика 3 (східна околиця міста), Мис (західна околиця с. Липів Ріг) та пам'ятки давньоруського часу — поселення Переяславське, в ур. Комуна (Городок) (східна околиця Ніжина), Липів Ріг 3 і 4 (північна околиця с. Липів Ріг). Також було виявлено нові пам'ятки — поселення Степове (XVIII ст., південна околиця міста), Висока Могила (XI—XIII ст., на північ від с. Курилівка, поряд з курганом Висока Могила — пам'яткою національного значення).

Таким чином, в результаті польового сезону виявлено рештки давньоруської житлової забудови в центральній частині міста, з'ясовано та проведено попередню фіксацію підземних пам'яток в історичній частині міста, а також виявлено дві нові середньовічні пам'ятки в околицях Ніжина.

Р. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА В ур. ВЕДМЕДКИ БІЛЯ с. ШАБАЛИНІВ

У звітний сезон проведено розвідку на городищі в ур. Ведмедки біля с. Шабалинів Коропського р-ну Чернігівської обл. Пам'ятка займає мисоподібний виступ лівобережної тераси р. Десна, що здіймається над заплавою на висоту 6—7 м (рисунок). Розміри укріпленої площадки становлять близько 3 га. Від основного плато городище відокремлене залишками сильно розораних валу та рову. На північний схід від нього розташоване відкрите поселення площею не менше 0,8 га.

Пам'ятку обстежували розвідками під керівництвом Ю. С. Виноградського (1920—1930-і рр.), М. В. Воєводського (1946 р.),

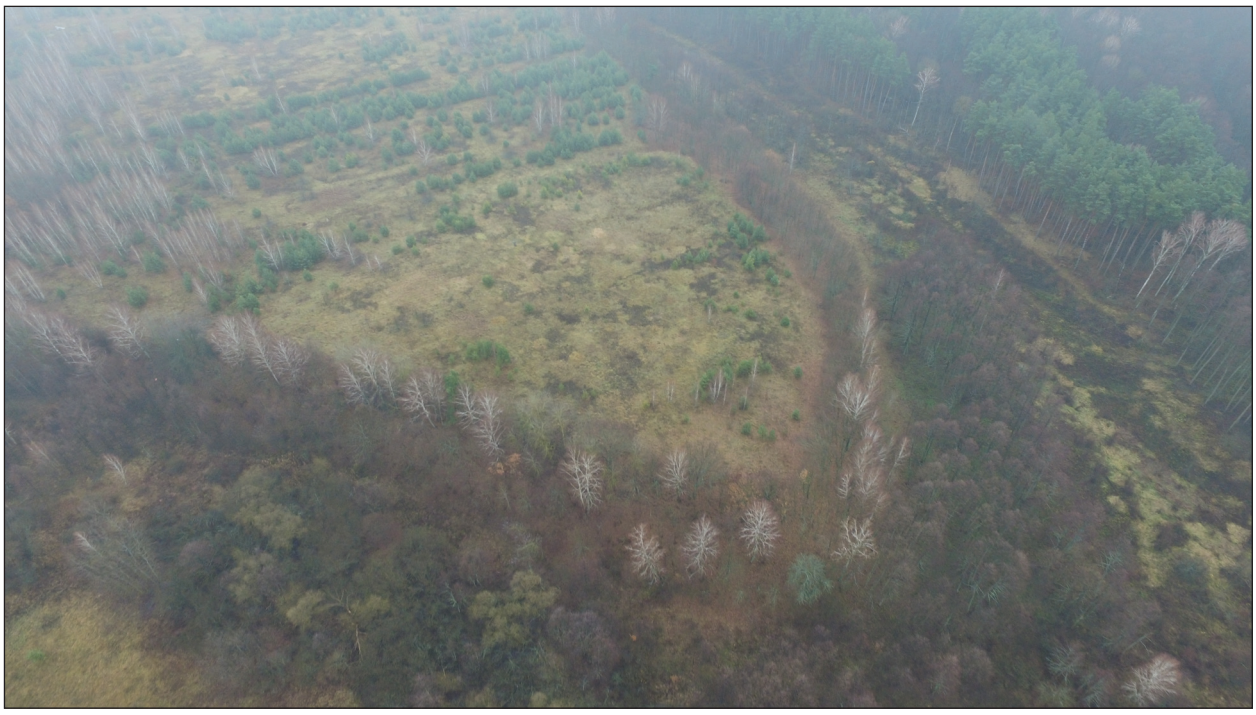

Городище в ур. Ведмедки біля с. Шабалинів. Вигляд з заходу (фото В. Гнери)

І. І. Ляпушкіна (1947 р.), О. М. Мельниківської (1965 р.), А. М. Обломського і Р. В. Терпиловського (1983 р.) та О. В. Шекуна (1983 р.).

У 1968 р. на городищі здійснено незначні розвідувальні розкопки під керівництвом О. М. Мельниківської; дослідниця виявила матеріали епохи бронзи, раннього залізного віку, роменської культури і давньоруського часу.

У 2017 р. на городищі здійснено збір підйомного матеріалу, уточнено план пам'ятки і проведено незначні розвідувальні розкопки загальною площею 5 м^2. Роботи проведено в південно-західній (шурф 1) та східній (траншея 1) частинах площадки (рисунок). У межах цих ділянок потужність культурного шару становила від 0,3 до 0,8 м. Він виявився розораним на глибину до 0,5 м. Із нього походили переважно уламками ліпної кераміки юхнівської й роменської культур та давньоруського кружального посуду X — початку XI ст. Окремі дрібні фрагменти стінок, вірогідно, можуть бути датовані XII—XIII ст.

Під час проведення робіт було досліджено залишки п'яти об'єктів. Два з них — ями 1 і 2 в шурфі 1 та три ями (3—5) в траншеї 1. Ями 1 і 4 датовані раннім залізним віком. У ямі 2 знахідок не виявлено, що не дозволяє точно встановити її культурну належність.

Ями 3 і 5 належать роменській культурі. Вони зафіксовані в одному частково дослідженому котловані, впущеному в материк на 1,6—1,7 м. Судячи з розчищеної частини, він мав прямокутну або квадратну форму. Спираючись на стратиграфічні спостереження, ями 3 та 5 відповідають двом етапам використання об'єкту.

Матеріал із заповнення ями 3 представлений уламком вінця посудини, виготовленої без застосування гончарного кола. Із ями 5 походять фрагменти ліпної кераміки роменської культури та кружальної X ст.

Загалом, дослідження проведенні в 2017 р. надали цікаві матеріали для культурно-хронологічної характеристики городища в ур. Шабалинів. Зокрема, було зафіксовано перші об'єкти роменської культури. Продовження їх вивчення заплановано на наступний рік.

О. Моця, А. Казаков

РОБОТИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Лівобережна експедиція ІА НАН України проводила охоронні дослідження на території Чернігівщини. Роботи концентрувалися головним чином у Чернігові та Любечі.

У м. Чернігів найбільш масштабними виявились дослідження, що проводились на трьох об'єктах.

Перший — розташований по вул. Гончій, 59. Фінансування здійснювалося за рахунок замовників. Досліджена площа становить близько 1000 м^2. Потужність культурного шару коливається в межах 0,5—1,0 м. Він містить фрагменти давньоруського посуду X — першої половини XIII ст.

У ході досліджень виявлено близько 30 будівель, серед них три житла XII — першої половини XIII ст., рештки потужних огорож XII — першої половини XIII ст., понад 10 давньоруських поховань. Археологічні артефакти представлені типовим матеріалом, характерним для ранньосередньовічного міста — залізними ножами, точильними брусками, шиферними пряслицями, фрагментами скляних браслетів, глиняним гончарним посудом. Хронологія формування даної місцевості напевно мала таку послідовність: в X ст. тут існувало приміське поселення. Пізніше, коли міська забудова майже дійшла до поселення, на цьому місці виникло парафіяльне кладовище. У XII — на початку XIII ст. міська забудова поглинула некрополь і тут сформувалась міська садибна забудова.

Другий об'єкт розташований по вул. Шевченка, 4а. Загальна досліджена площа — понад 650 м^2. У давнину ця територія входила до складу літописного Окольного міста, що згадується у писемних джерелах під 1078 р. Культурний шар на досліджуваній ділянці становить 3,5—4,0 м. Він насичений артефактами доби Київської Русі та часів пізнього середньовіччя.

У ході робіт досліджено понад 10 будівель господарського призначення, залізообробна майстерня, об'єкт, в якому виявлено ліпний посуд роменської культури з характерним мотузковим орнаментом.

Найбільш цікавим об'єктом є подвійний оборонний рів; де один з ровів є більш раннім. З основи більш пізнього з них похо-

дить гончарний посуд XII ст. Глибина обох ровів — 7,5 м від сучасної денної поверхні.

Третій об'єкт розташований по пр. Миру (на ділянці алеї «стометрівка») ближче до Красної площі. Досліджена площа складає понад 250 м². У зв'язку з тим, що у XX ст. на цій території неодноразово відбувались перепланування, археологічні об'єкти розташовувались тут безпосередньо під асфальтним покриттям.

У процесі робіт на даному об'єкті досліджено близько 10 будівель, з них одна — житло, решта — господарського призначення. Усі вони датуються XII — першою половиною XIII ст. Серед артефактів — матеріали характерні для ранньосередньовічного міста: залізний ніж, вістря стріли, фрагменти скляних браслетів, пряслиця, гончарний посуд тощо.

Охоронні дослідження в Любечі проводились в зоні прокладки інженерних мереж між вул. Преображенська і вул. Красна Площа. Відкрито понад 150 м². Глибина культурного шару на різних ділянках коливається в межах від 0,4 до 0,7—0,8 м. Він слабо насичений археологічними артефактами. Подекуди зустрічаються дрібні фрагменти глиняного гончарного посуду XVIII—XIX ст. Серед об'єктів переважають нечисленні незначні за розміром ями XIX—XX ст.

На одній з ділянок траншеї досліджена невелика господарська яма, з якої походить незначна кількість уламків посуду XII ст. Культурний шар значною мірою пошкоджений перекопами XX ст.

Як з'ясувалося в ході робіт, у давнину ця територія або взагалі знаходилась за межами відкритого посаду, або являла собою його периферію, крайню межу.

Таким чином, роботи, що проводила Лівобережна археологічна експедиція ІА НАН України, дали можливість по-новому оцінити історичну топографію, хронологію та характер планіграфії, динаміку розвитку двох міст, що згадуються на перших позиціях договору Русі з Візантією 907 р.

Є. Ногін

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Експедицією Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського та Чернігівського національного державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка проводились розкопки неолітичного поселення Турбін Мис (с. Смяч Сновського р-ну Чернігівської обл.) та неолітичного поселення Серикові Сосни (с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл.).

За мету ставилося дослідження культурного шару на широкій площі, отримання археологічних артефактів та пошук житлових, господарських об'єктів тощо.

Поселення Турбін Мис (с. Смяч Сновського р-ну Чернігівської обл.) відкрите автором у 2016 р. Займає низьку ділянку мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Снов у місці впадіння в неї р. Смяч. До шурфу 2, закладеного на пам'ятці у 2016 р., було прирізано розкоп I розмірами 5 × 5 м, орієнтований стінками по сторонах світу. Без урахування площі шурфу 2016 р. загальна розкопана ділянка мала площу 21 м². Загальна потужність культурного шару становила від 0,60 до 0,80 м. Плям будь-яких об'єктів у культурному шарі та по материку виявлено не було. Отримано численний речовий матеріал: фрагменти ліпного глиняного посуду переважно доби неоліту, у значно меншій кількості епохи бронзи та ранньослов'янського часу, відходи обробки кременю та кварциту, крем'яні та кварцитові знаряддя, уламки знарядь з інших порід каменю (пісковику, кварцу тощо), а також фрагменти кісток тварин. Неолітична кераміка представлена фрагментами глиняних посудин дніпро-донецької культурної спільноти, також знайдено невелику кількість фрагментів посудин культурної спільноти ямково-гребінцевої кераміки та лисогубівської культури.

Із метою дослідження культурного шару у південно-східній частині мису, за 50 м на схід від розкопу I, було закладено шурф 3, розмірами 2 × 2 м. На глибині 0,40 м від сучасної поверхні зафіксовано шар чорного гумусованого суглинку із включеннями прошарків торфу. На цьому рівні концентрація артефактів значно збільшилася, а після зняття культурного горизонту 4 (глибина 0,40—0,55 м) виявилося, що матеріал залягає майже суцільним шаром (в тому числі траплялися навіть фрагменти деревини). Врахо-

вуючи, що до завершення експедиції залишався один день, було прийняте рішення законсервувати шурф 3 на цьому рівні, попередньо виконавши необхідні роботи з фотофіксації та креслення профілів. Ймовірно, ситуація зафіксована у шурфі 3 (надзвичайно велика кількість неолітичного матеріалу, в тому числі кісток та деревини) зумовлена тим, що, за словами місцевих жителів, ця ділянка мису ще 40 років тому була вкрита водою зі старицi р. Снов, що й нині тече повз. А відтак, культурний шар із матеріалами часів неоліту був законсервований, підтвердженням чого і є вищезгадані прошарки торфу у культурному шарі.

Поселення «Серикові Сосни» (с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл.) відкрите автором у 2006 р. Цьогорічні дослідження проводилися на пункті I, де у шурфі 2, закладеному в 2016 р., було знайдено залишки споруди, на долівці якої догори денцем стояв абсолютно цілий горщик дніпро-донецької етнокультурної спільноти. Метою досліджень 2017 р. було з'ясування розмірів цієї споруди та її повне дослідження. Для цього, до шурфу 2 було прирізано розкоп розмірами 5 × 5 м, орієнтований стінками по сторонах світу. Без урахування площі шурфу дослідженого у 2016 р., загальна площа розкопаної ділянки становила 21 м^2. Потужність культурного шару становила від 0,75 до 0,80 м. У процесі дослідження культурного шару плям будь-яких об'єктів виявлено не було, а на рівні материку зафіксовано пляму споруди, частково дослідженої у 2016 р. Вона мала підпрямокутну форму зі скругленими кутами, орієнтована довгими стінками по вісі схід—захід (із невеличким відхиленням), її розміри 1,60 × 1,0 м. У заповненні виявлено близько двадцяти фрагментів стінок ліпного посуду епохи неоліту (культурної спільноти з ямково-гребінцевою керамікою), а також три крем'яні відщепи, фрагмент пластини та скребачка. У східній частині об'єкта на глибині 0,70 м від поверхні на материку було зафіксовано чималу за розмірами (0,4 × 0,5 м) конкрецію піску аморфної форми з озалізненням, від якої було монолітом вирізано частину для проведення аналізу на предмет її хімічного складу. Над материком, як і в шурфі 2 минулого року, простежено прошарок коричнево-жовтого суглинку з включеннями вугілля та корінців рослин. Також було взято пробу з цього шару (приблизно 1 кг по масі) для проведення пилкового аналізу та аналізу на хімічний склад. Після повного дослідження споруди її розміри становили 1,60 м в довжину, 1,0 м у ширину та 0,90 м у глибину від рівня материку. За всіма формальними ознаками (форма, розмір, орієнтація по вісі схід—захід), а також враховуючи той факт, що у західній частині споруди, у кутку, стояв цілий горщик, можна припустити, що цей об'єкт є поховальною ямою. Однак, через специфічний склад ґрунту (пісок), органічні рештки (а саме — кістяк), не збереглися. Можливо, додаткову інформацію, яка підтвердить або заперечить таке припущення, ми зможемо отримати після проведення відповідних аналізів.

У підсумку слід відзначити, що поселення Серикові Сосни заслуговує на прискіпливу увагу археологів, а дослідження на ньому слід продовжувати.

Е. Починок

РОЗВІДКА НА ТЕРИТОРІЇ КОЗЕЛЕЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У листопаді 2017 р. була проведена розвідка в Козелецькому р-ні Чернігівської обл. Метою розвідки був пошук центрів гутного виробництва, збір характерних матеріалів виробництва для порівняння з подібними категоріями знахідок, що були зібрані в ході розвідок 2016—2017 рр. в Іванківському р-ні Київської обл. під керівництвом В. Г. Івакіна та Л. В. Чміль. Була обстежена вузька смуга вздовж берега Дніпра, обмежена зі сходу полігоном «Десна», з півночі та півдня кордонами району. Частина даної території належить Межирічинському регіональному ландшафтному парку, тут часто зустрічаються заболочені ділянки, болота, улоговини.

Згідно історичних даних відома Старо-Карпилівська, або Лошакова гута, що належала Києво-Братському монастирю. Феофан Прокопович згадував про неї у 1711 р. Було також відомо, що гута знаходилась на краю

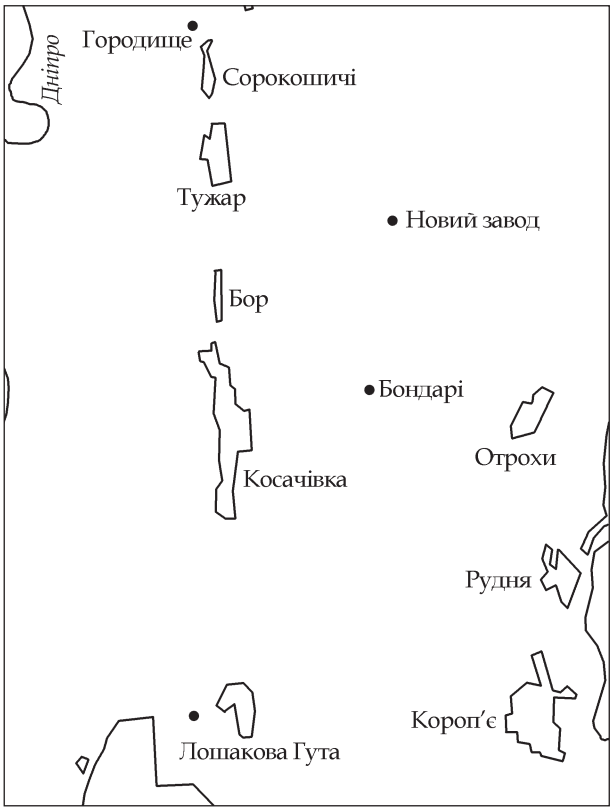

Обстежені в ході розвідки пам'ятки

болота Видра. На початку XIX ст., вірогідно, гуту було названо Лошаковою за прізвищем її нового власника. Враховуючи ці відомості, в першу чергу, був здійснений заїзд у с. Лошакова Гута. Там, на городі однієї з приватних садиб, що знаходиться на краю села, був зібраний підйомний матеріал, характерний для гутного виробництва: фрагменти скловарних тиглів, скляні ошлаковані маси, колота скломаса, фрагменти скляних виробів, оплавлені скляні фрагменти, відходи виробництва (краплі, нитки, тощо).

Наступною обстеженою ділянкою стало місце вірогідної локалізації гути Новий Завод, що датована більш пізнім періодом, як свідчать історичні джерела. Вона була перенесена зі Старої гути, територія якої в даний час недоступна. Тут також були зібрані схожі матеріали, кераміка XVIII—XIX ст., фрагмент скляної намистини синього кольору. Дорога на ур. Новий Завод пролягала через відселене в середині минулого сторіччя с. Бондарі, де за згадками директора заповідника А. В. Сагайдака було знайдено фрагменти скляного посуду, які зберігаються в музеї заповідника. Була обстежена частина території, окантована з трьох боків штучними валами висотою 4—5 м, з якої знятий дерновий шар. Тут був зібраний масовий керамічний матеріал та фрагменти скляних виробів. Також був знайдений фрагмент кремнієвого кресала. Зібрана кераміка за визначенням Л. В. Чміль датована XVII—XVIII ст.

Також в ході розвідки був здійснений заїзд на городище біля с. Сорокошичі з метою обстеження стану пам'ятки. Городище — мисове, невеликої площі. Оскільки на городищі був знайдений лише фрагмент керамічної ліпної стінки та фрагмент шлаку, то не можна з впевненістю датувати пам'ятку. Можна припустити, що городище відноситься до ранньозалізного часу (?). Частина валу зруйнована.

Ю. Ситий, В. Мезенцев

ДОСЛІДЖЕННЯ У БАТУРИНІ

Батуринська Міжнародна експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка за фінансової підтримки Чернігівської обласної державної адміністрації та Канадського Інституту Українських Студій у 2017 р. продовжила дослідження археологічних пам'яток в межах охоронних зон Батуринського національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Розкоп 1 на території Фортеці продовжив дослідження 2015—2016 рр. ділянки укріпленої частини міста вздовж вулиці XVII—XVIII ст. з метою вивчення садибної забудови цього часу. У межах розкопу були досліджені об'єкти XII, другої половини XIII і XIX ст.

У верхній частині культурного шару були зафіксовані залишки фундаментів двох цегляних печей XIX ст. Піч 1 знаходилася у центральній частині розкопу. Вона мала розміри 2,16 × 1,92 м і була складена з цегли-пальчатки XVII ст. Фундамент печі 2 розмірами 0,7 × 1,75 м, розміщений у північно-західній частині розкопу, був досліджений частково.

У південній частині розкопу досліджено залишки двох житлових споруд. Верхнє жит-

ло своїми стінами орієнтоване по осі північ—південь з незначним відхиленням на захід. Споруда складалася з входу та житлової камери. Вхід розмірами 2,0 × 2,4 м розміщувався з північної сторони житла і мав сходинки, викопані у материку. Котлован житлової камери був заглиблений в материк на 0,9 м. У південній частині котловану споруди майже впритул до печі розміщувалася яма діаметром 1,5 м і глибиною 0,5 м. У північно-західному куті житла знаходилася глинобитна піч діаметром близько 1,5 м, устям повернута у східному напрямку. Під цією піччю зафіксована піч від попереднього житла, повернута устям на південь. До нижнього житла відноситься ділянка материкового уступу (глибина 0,8 м) шириною 0,5—0,65 м, виявлена зі східного боку котловану. На уступі біля північної стінки фіксувалися залишки згорілих дерев'яних стін.

Дослідження стратиграфії заповнення житла та керамічного матеріалу дозволили встановити два етапи існування котловану. Житло із входом існувало протягом першої половини XIII ст. і згоріло в пожежі 1239 р. Повторно котлован був використаний у другій половині XIII ст.

Із метою вивчення потужності культурного шару посаду проводилося

шурфування місцевості. Шурф 1 було закладено у садибі по вул. Шевченка, 13. Із садиби походила випадкова знахідка уламка кахлі з фрагментом герба Пилипа Орлика. Шурф (2 × 4 м) виявив культурний шар товщиною близько 1 м. У ньому траплялися поодинокі кахлі та дрібні фрагменти керамічного посуду. На рівні материка знайдено фрагмент обробленого кременевого знаряддя.

У шурфі розчищено смугу фундаментної забутовки, орієнтованої з незначним відхиленням від лінії північ—південь. Виконана вона з битої цегли XVII—XVIII ст. з використанням вапнякового розчину світло-сірого кольору. Ширина фундаментної смуги становила від 0,5 до 1,0 м. Фундамент впущений в материк на 0,1—0,2 м. Приблизно по центру ділянки зафіксовано яму, від якої на захід відходить канавка шириною 0,6—0,7 м, заглиблена в материк на 0,4 м.

Виявлені у культурному шарі матеріали датуються початком XVIII ст.

В ур. Горбанівка (по вул. Згурського, 29), на території посаду, було закладено шурф 2, який згодом став розкоп 1. Розкоп мав розміри 4,0 × 4,0 м, орієнтований за сторонами світу. Під оранкою до глибини 0,7 м від сучасної поверхні залягав шар чорного гумусованого супіску з вугликами та печиною. У заповненні виявлені фрагменти ліпної кераміки волинцевської культури VIII—IX ст., кістки коня та ВРХ. Крім того, знайдено глиняне пряслице та фрагмент від іншого. Передматерик залягав на глибині 0,9—1,0 м. У кв. 1 на глибині 0,55 м від сучасної поверхні зафіксовано овальну пляму ями 1 розмірами 1,0 × 2,0 м, орієнтовану довгою віссю на північний схід—південний захід. Яма мала заповнення жовтого і чорного плямистих супісків з печиною та вугликами. На глибині 0,56—0,63 м від сучасної поверхні знаходилось декілька кісток черепу та кінцівок коня поганої збереженості без анатомічного порядку. Приблизно по центру плями ями 1 знайдено розвал ліпного горщика волинцевської культури. Вже на рівні материка яма стала круглою з пласким, рівним материковим дном на глибині 1,6 м від сучасної поверхні. Окрім керамічного матеріалу волинцевської культури та кісток коня, в ямі виявлено глиняне біконічне пряслице.

На рівні передматерика, у кв. 2, 4, зафіксовано фрагмент округлої (1,0 × 1,6 м) ями 2, що потрапила до розкопу західною половиною. Яма, напевно, була викопана з рівня передматерика, мала заповнення у вигляді темно-сірого плямистого супіску. На глибині 1,44 м від сучасної поверхні зафіксовано материкове пласке дно. У заповненні ями трапилися фрагменти ліпних вінець волинцевської культури.

Шурфи 3—6 закладено на схід від траси Київ—Москва, між трасою та садибним комплексом І. Мазепи на Гончарівці. Шурф 3 розмірами 2 × 4 м зафіксував материк на глибині 0,4 м. Знайдено кремінь, фрагмент ліпної посудини та вінце горщика XII—XIII ст.

У південно-західному куті зафіксовано котлован споруди неправильної форми, заглиблений у материк на 0,3 м. Матеріал відсутній.

Шурфи 4—6 (розмірами 1 × 7 м) закладено північніше шурфу 3. На глибині 0,6 м виявлено котлован житла. Дно котловану заглиблене у материк на 2,10 м. У верхніх шарах заповнення зафіксовано горілий прошарок потужністю до 0,2 м від пожежі 1708 р. На дні споруди знаходилися рештки цегляної печі, від якої збереглися піщана підошва та окремі ділянки нижнього ряду кладки. Навколо печі зафіксовано завал фрагментів кахлів.

У заповненні споруди 1 знайдено цвяхи, фрагмент гарматного ядра (?), фрагменти речей побутового вжитку.

На території садиби В. Кочубея були продовжені пошуки решток дворової церкви (шурфи 4 і № 5) та дослідження залишків цегляних фундаментів часів К. Розумовського (розкоп 2 і шурф 3).

У розкопі 2 було зафіксовано південно-східний кут будівлі та виявлено залишки до-

щок підлоги. Продовження кладки простежено в бік будинку В. Кочубея.

Шурфи 4 і 5 закладено за 35 м на південний схід від будинку В. Кочубея. У шурфі 5 було виявлено нову кладку з цегли XVIII ст. та з повторно використаної цегли більш раннього часу (пальчатка).

На садибі І. Мазепи на Гончарівці закладено розкоп 1 загальною площею 18 м^2, розташований на північний захід від котловану палацу та поряд з котлованом колодязя. У розкопі виявлено рештки фундаменту мурованого об'єкта, що є платформою підквадратної форми, виконаною в техніці бутового мурування (з розбитої цегли) на вапняковому розчині.

Розміри фундаменту — 2,7 × 2,90 м (по вісі захід—схід з відхиленням на південь на 19°). Фундамент об'єкту потужністю 0,4—0,45 м прорізав шар передматерика.

У розкопі виявлено яму 1 розмірами 0,8 × 0,6 м, з якої походять уламки ліпної кераміки раннього залізного часу.

В. Скороход, К. Капустін

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДОЛУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 2017 р. продовжено дослідження Подолу Виповзівського археологічного комплексу, на ділянці під північним схилом тераси мису, за 200 м на захід від городища. Роботи тут започатковано з 2013 р. і продовжено 2014 р. Розкоп 1 (площа — 36 м^2), розміром 6 × 6 м, орієнтований за лінією північний схід—південний захід, закладено на захід від траншеї 1 (2013 р.) та на північ від траншеї 2 (2014 р.).

Поверхня розкопу має нахил із півдня на північ, у бік русла, на 12—15°.

За час розкопок вдалося деталізувати стратиграфію та особливості забудови цієї частини пам'ятки і дослідити об'єкти, що були зафіксовані у стратиграфії північно-західної стінки траншеї 2 (2014 р.). За нульовий репер (R^0) було взято позначку, що прив'язана до загального репера на посаді (R^0 = 1,48 м від рівня сучасної поверхні). Позначка R^0 на Подолі дорівнює 6,20 м від R^0 посаду. Верхня (південно-західна) стінка розкопу 1 мала найвищі позначки на рівні дерново-гумусного шару 2,50—2,45 м, а нижня 3,56—3,60 м.

Через значний ухил місцевості верхні шари розкопу від глибини 240 до 336 см у верхній частині і від 360 до 380 см у нижній частині розкопу є делювіальними відкладеннями з тераси мису. У них присутні уламки кераміки та фрагменти залізних предметів X—XII ст.

Під шарами делювію на ділянці розкопу виявлено три періоди забудови даної ділянки подолу у межах кінця IX — X ст.

У північно-східній стінці траншеї 2 (2014 р.) було виявлено три лінзи алювію, що перекривали одна одну і являли собою розрізи канав для витягування та стоянки човнів. Подібну канаву було досліджено на повну довжину у траншеї 1 (2013 р.). У межах розкопу 1 плями канав мали довжину 3,5—3,6 м і ширину 0,5—0,8 м. Вони перекривали одна одну і мали відхилення у напрямках відносно берегової лінії, що теж виявлена у квадратах 7—9. Канави були заповнені білим аморфним піском та сірим плямистим супіском, що являв собою алювій від періодичних паводків. Плями канав зафіксовані у шарі темно-сірого супіску з вугликами, що являв собою культурний шар подолу X ст. У цьому шарі виявлено три стовпові ями діаметром 0,25—0,4 м від стовпових конструкцій та канавку, що проходила у нижніх квадратах розкопу із заходу на схід, паралельно береговій лінії (рисунок).

Канави, що досліджені в культурному шарі розкопу, мали відхилення зі сходу на захід і перекривали одна одну. Вони були заглиблені в культурний шар на 0,3—0,4 м. У північній частині розкопу чітко фіксувалася берегова лінія русла затоки р. Кримка, яке проходило із заходу на схід (перпендикулярно виявленим канавам) і мало значну ерозію на місці впадіння канав. Під цими спорудами, на рівні материка, у квадратах 4—5, 7—8 виявлено шість стовпових ям діаметром від 0,15 до 0,3 м, що були заглиблені в материк. Ці стовпи не фіксувалися в культурному шарі і належали до стовпових конструкцій, що передували побудові канав. По дну канав фіксувалися залишки вугликів та слідів деревного тліну, що засвідчує оздоблення споруд дошками.

У культурному шарі подолу знайдено ґудзик від кафтану з кольорового металу, декілька уламків кераміки роменської культури та фрагменти кераміки кінця IX — X ст.

Таким чином, у сезоні 2017 р. на ділянці Подолу вдалося виділити три основні гори-

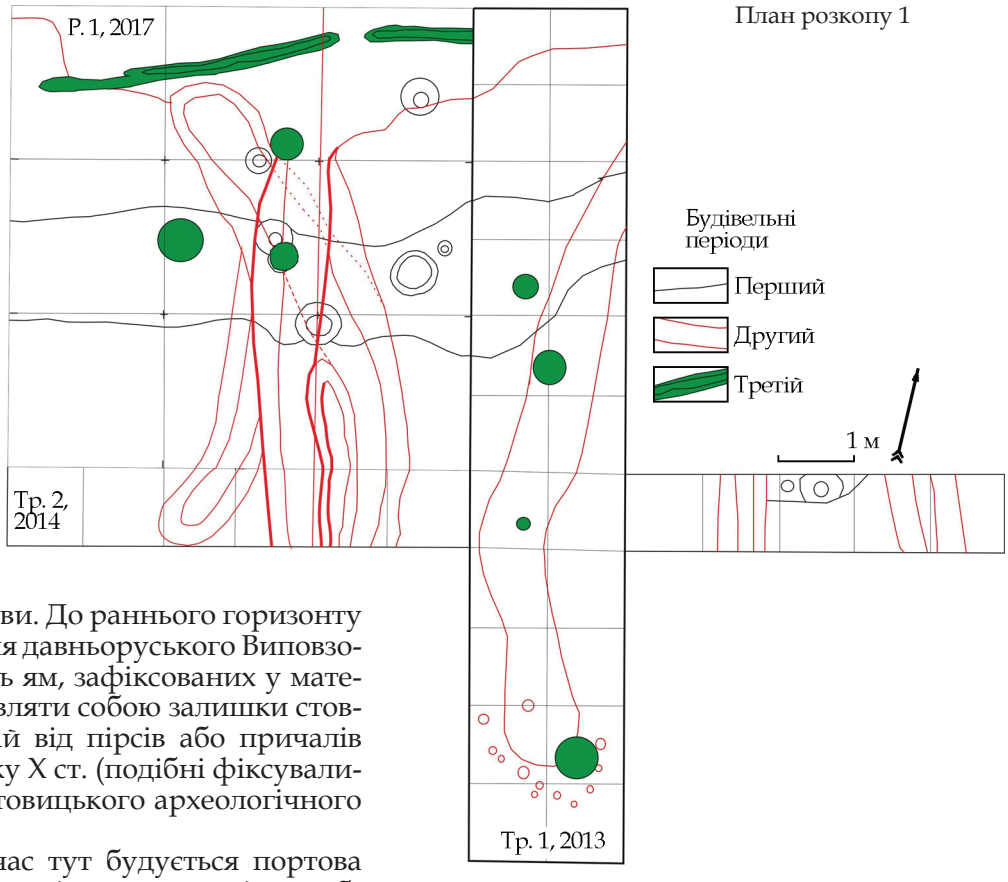

зонти його забудови. До раннього горизонту (початку існування давньоруського Виповзова) належать шість ям, зафіксованих у материку, що могли являти собою залишки стовпових конструкцій від пірсів або причалів кінця IX — початку X ст. (подібні фіксувалися на подолі Шестовицького археологічного комплексу).

Через деякий час тут будується портова конструкція у вигляді видовженої і заглибленої канави, що функціонує деякий час на одному і тому ж місці і періодично перебудовується, але з певними відхиленнями по осі північ—південь. Не виключено, що такі портові конструкції потребували перебудови кожного сезону після весняних паводків, або ж принаймні розчищалися від алювіальних наносів. Такі канави мають аналогії у Північній Європі і являлися сухими доками для ремонту і зберігання плавзасобів у непридатну для навігації пору року. Під час функціонування канав, на цій ділянці подолу простежується пошкодження, або навмисне підкопування берегової лінії у бік конструкцій. Час існування канав був найдовшим і відносився до першої половини — середини X ст.

Після припинення існування доків можна простежити виникнення конструкцій для укріплення берегової лінії та нових стовпових ямок. На нашу думку, у середині — другій половині X ст. на цій ділянці знову будуються причали чи пірси, що існують до загибелі пам'ятки. У верхній частині культурного шару фіксуються залишки вугликів та горілої деревини, що маркують локальну пожежу синхронну посаду та городищу.

В. Скороход, О. Манігда, І. Зоценко, С. Степаненко

ТОПОГРАФІЧНА ЗЙОМКА ГОРОДИЩА, ПОСАДУ ТА ПОДОЛУ В ур. КОРОВЕЛЬ БІЛЯ с. ШЕСТОВИЦЯ (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки)

Шестовицький археологічний комплекс в ур. Коровель розташований на південній околиці с. Шестовиця Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Пам'ятка має майже 100-річну історію археологічних досліджень і включає в себе городище, посад, поділ та об-

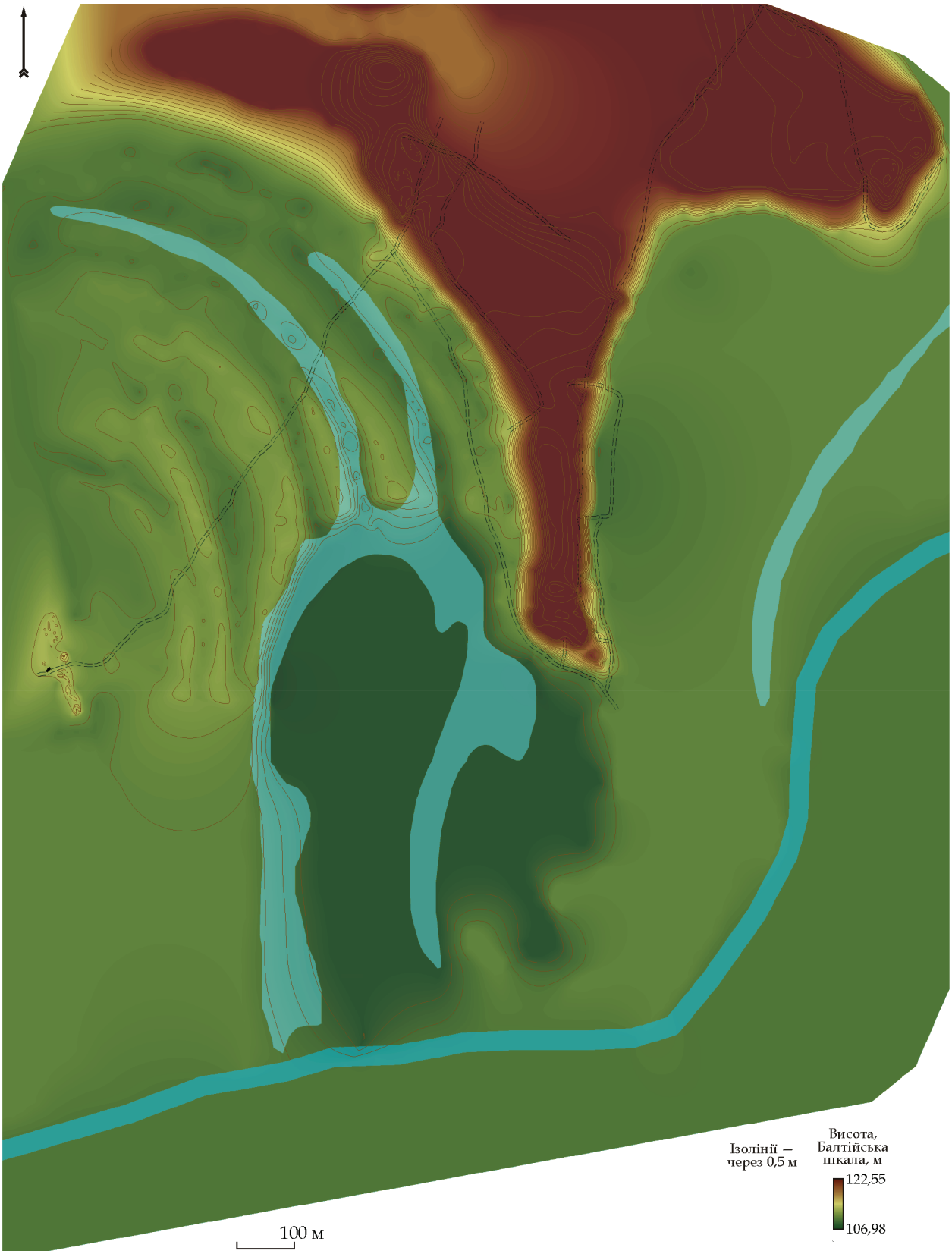

Рис. 1. Топографічний план пам'яток у на північ від с. Шестовиця

ширний курганний могильник, що оточував територію пам'ятки півколом, кількома групами курганів, із заходу на схід. Комплекс пам'яток в ур. Коровель датований кінцем IX — початком XIII ст.

Топографічне обстеження включало в себе зйомку майданчика та укріплень городища, посаду, розташованого на північ від городища на плато, чотирьох курганних груп, заплави та топографію прилеглої території.

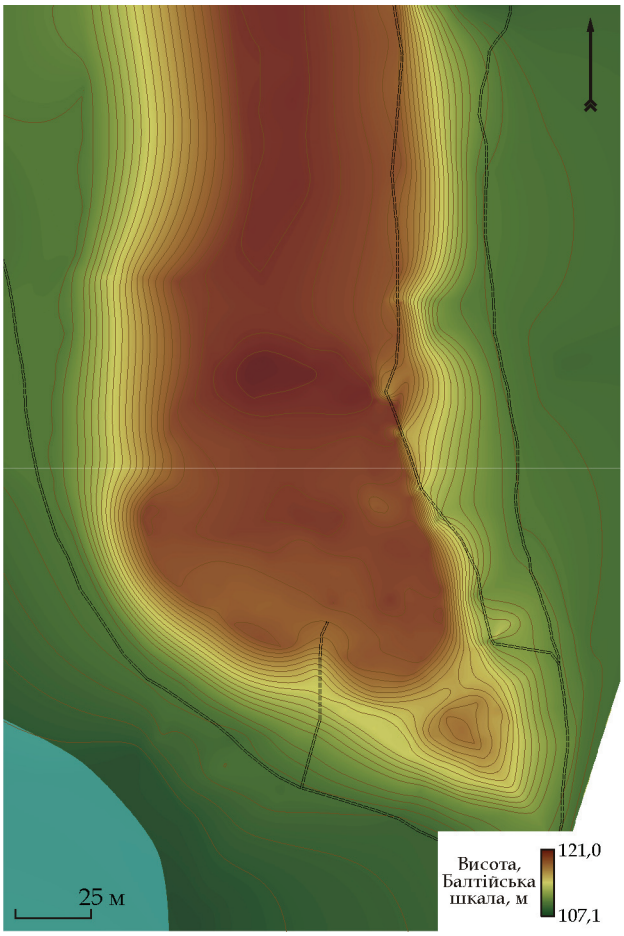

Рис. 2. Топографічний план городища в ур. Коровель

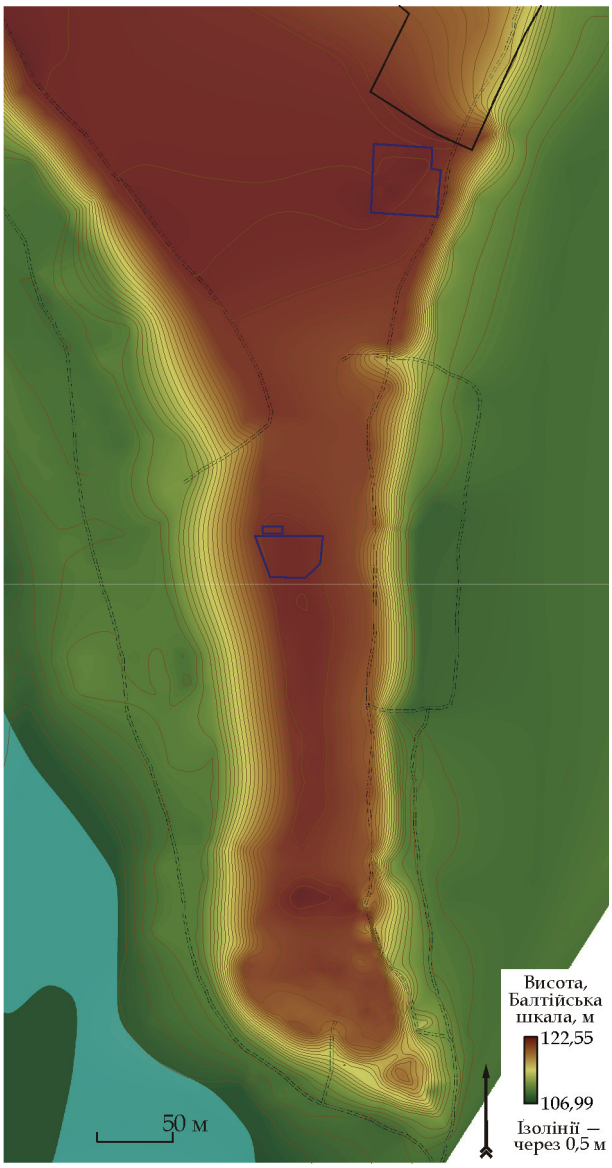

Рис. 3. Топографічний план ділянки посаду в ур. Коровель

Для моніторингу сучасного стану пам'ятки експедиція Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка та Інституту археології НАН України провела аерофотозйомку місцевості за допомогою квадрокоптера [1]. Виготовлення ортофотоплану за результатами аерофотозйомки з висоти 150 м над рівнем денної поверхні дозволило отримати чітке зображення пам'ятки із можливістю наближення у 10,5 разів. У середньому, створене зображення розраховане на публікацію планів у масштабі 1 : 1000 (1 см = 10 м).

Топографічні роботи проводили з використанням лазерного тахеометра Nikon npl-332. Для прив'язки зйомки у географічних координатах на картографічні основи (аерофотознімки, топографічну карту М 1 : 25000) додатково використано GPS-навігатор Garmin Dakota 20, за допомогою якого відзняті координати опорних реперів зйомки. Похибка прив'язки картографічних основ до результатів тахеометричної зйомки у географічних координатах становить 0,5—1,0 м. За основу абсолютних висотних позначок було прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки R1 = +118,317 м.

Результати топографічної зйомки оброблено за допомогою програмного забезпечення ArcGis 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'ятки.

Загалом відзнято 97,05 га площі комплексу. Мікрорегіон, у якому проводилася зйомка, є практично рівнинною місцевістю з низкою паралельних горбистих пасм, утворених розливами Десни. Домінуючим об'єктом є плато, що височіє над заплавою на висоту 10 м та витягнуте у напрямку північ—південь. Воно розширюється на півночі, з південного краю омивається старицею Десни (рис. 1).

1. Автор зйомки — співробітник ІА НАНУ, к. і. н. В. Гнера

Відзнята у 2017 р. ділянка включає до свого складу комплекс городища, посаду, розташованого на північ від городища на плато, заплави — посаду та території, де були розташовані знищені курганні групи (група 1, група 2) на захід від плато аж до курганної групи 3. Площа топозйомки — 89 га.

Городище знаходиться на південному, залісненому краю плато, у місці, що омивається старицею Десни. Перепад висот між верхнім майданчиком городища та підніжжям мису складає 10 м. Площа городища з укріпленнями — 1,2 га. Площа городища з укріпленнями включно зі схилами мису до його підніжжя — 2 га. Схили мису, на якому розташоване городище досить стрімкі, і на сьогоднішній день із західного боку сягають 16—27°, зі східного подекуди до 80°.

Городище складається з двох збережених майданчиків: нижнього — відрізана стрілка мису на південно-східному краю (площа 0,04 га) та верхнього, відділеного валами (площа 0,56 га). Перепад висот між майданчиками — 2,7 м. Майданчики відділені масивним ровом шириною 6 м, рів простежено на довжину 29 м. Вали збереглися частково із південно-західного, західного. північного боку городища. Південно-західний сегмент валу простежено на довжину 22 м. Його ширина 6 м, висота 0,4 м. Із західного боку городища слабкий сегмент валу простежено на довжину 32 м, найбільша висота валу у цьому місці — 0,4 м, ширина — 6 м. Найкраще збережений сегмент валу знаходиться з північного боку городища і відділяє городище від решти мису. Довжина валу 55 м, ширина по центру валу — 8 м. Найбільша висота валу — 1 м. Із напільного боку простежений рів, що сильно заплив. Його довжина 24 м, глибина не більше 0,4 м. На територію городища простежено два стрімких підйоми, що йдуть вертикально схилом із західного та південного боку. Ще один похилий в'їзд вздовж схилу знаходиться зі східного боку (можливо, пізній?) (рис. 2).

Посад городища займає північну частину плато, одразу за напільним валом городища, та тягнеться аж до курганної групи у північно-східній частині посаду (на південь від бази «Юність»). Площина плато піднімається над заплавою на 10 м, практично без перепаду висот (можливо, спланована під посадку соснового лісу в 1950-х рр.). Зі східного та західного боку плато розташовано кілька стрімких підйомів вертикально по схилу. Два з них розташовані майже навпроти, у місці невеликого пониження плато (на 1 м), яке ділить його на південну та північну частини. На середині висоти західного схилу відзначено терасу шириною 5—6 м, яка йде практично уздовж усього західного схилу (можливо, також пов'язана з терасуванням під посадку сосен). Загальна площа посаду від валу городища до меж бази «Юність» та курганної групи 4 (ур. Узвіз) по верху плато без урахування схилів — 8,8 га. (рис. 3).

Відзнята у 2017 р. площа заплави становить 61,9 га. На цій ділянці у різний час досліджувались: заплавна частина посаду городища, курганні групи 1 і 2, поселення Заплава II (XIV—XV ст.). Рельєф заплави являє собою пасма, витягнуті по лінії північний захід—південний схід, утворені внаслідок розливу стариці Десни. На сьогоднішній день нараховується п'ять таких підвищень. На одному з них розташовувалася курганна група 2, розорана у 1970-х рр. Частина цих курганів відмічена на топографічній карті М 1 : 25000 1964 р., що надало можливість зробити точну координатну прив'язку групи до сучасної топографічної зйомки.

Сучасний рівень підйому води притоки Десни — 107,4 м. Перепад висот між заплавою та плато становить 10—10,5 м. На сьогоднішній день заплава також частково заболочена на понижених ділянках, розташованих ближче до плато. Саме на цих ділянках розташовувалась знищена тепер курганна група 1 та заплавна частина посаду городища.

За результатами топографічної зйомки та на основі обробки інформації О. В. Манігдою створено основу для археологічної геоінформаційної системи «Шестовицький археологічний комплекс», що складається з векторних і растрових картографічних шарів, аналітичних поверхонь, моделей рельєфу. Дані уніфіковано в єдиній картографічній проекції UTM WGS 1984, zone 36 NH, завдяки чому їх можна використовувати у майбутньому, доповнюючи результатами археологічних досліджень. Проведені площинні обміри об'єктів містять усю необхідну інформацію для здійснення заходів з охорони пам'яток археологічної та історико-культурної спадщини у мікрорегіоні.

В. Скороход, О. Манігда, І. Зоценко, С. Степаненко

ТОПОГРАФІЧНА ЗЙОМКА КУРГАННИХ ГРУП ШЕСТОВИЦЬКОГО НЕКРОПОЛЯ (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки)

Шестовицький археологічний комплекс в ур. Коровель складається з городища, посаду, подолу і могильника, у складі якого Д. І. Бліфельд виділив шість курганних груп.

Шестовицькі кургани досить відомі в науковій літературі, їх досліджували відомі археологи з початку XX ст. (П. І. Смолічев — 1925—1927 рр., 1946 р. — Я. В. Станкевич, 1947 р. — І. І. Ляпушкін, 1948 р. і 1956—1958 рр. — Д. І. Бліфельд, 1976 р. — В. П. Коваленко, 1980 р. — О. В. Шекун, 1983—1985 рр., 1998—2012 рр. О. П. Моця).

У 1970 р. могильник I і II курганних групах був розораний місцевим колгоспом. Для моніторингу курганного могильника у 2017 р. було вирішено провести його топографічну зйомку та зафіксувати збережені насипи.

Топографічні роботи проводились з використанням лазерного тахеометра Nikon npl-332. Для прив'язки зйомки у географічних координатах на картографічні основи (аерофотознімки, топографічну карту М 1 : 25000) додатково використано GPS-навігатор Garmin Dakota 20, за допомогою якого відзняті координати опорних реперів зйомки. За основу абсолютних висотних позначок було прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки R1 = +118,317 м.

Результати топографічної зйомки оброблено за допомогою програмного забезпечення ArcGis 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'ятки (рис. 1).

Курганна група III на момент топографічної зйомки 2017 р. була зайнята під суцільним підліском. Група розміщена на пагорбі, витягнутому по лінії північний захід—південний схід. Висота пагорбу — 110 м. Відзнята площа групи складає 0,66 га (рис. 2).

Станом на 2017 р. група складалася з 21 насипу різного ступеня збереженості. Серед них: кургани 6, 7, 13—19, 21 (116) [1] — збережені насипи. Кургани 1, 2 (119), 3 (121), 4 (120), 5, 8 (122), 9, 11, 12, 20 (152), — знищені насипи, № 22 — бездоганно збережений насип кургану.

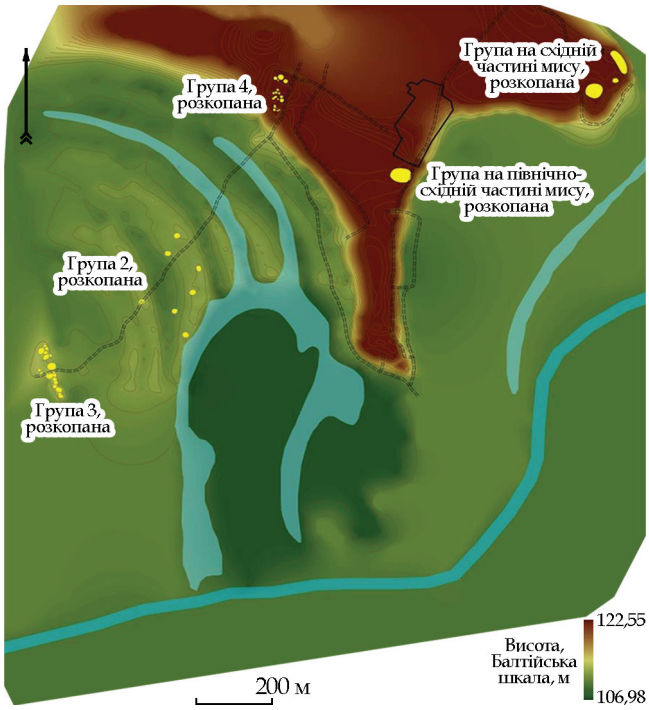

Рис. 1. Схема розташування курганних груп на території Шестовицького археологічного комплексу на 2017 р.

На ділянці зйомки зафіксовано залишки 18 об'єктів, серед них: котловани 9 курганів з отворами у центрі, сліди 5 розкопів різного часу на місці розкопок об'єктів та курганів. Також зафіксовано 4 ймовірних насипи курганів практично не виразних на поверхні.

У східній частині мису (на схід від бази «Юність») було відзнято топографію та сліди розкопів на місці курганів у 2006 (розкоп та траншея) та 2011 р. (три розкопи). Площа відзнятої території становить 6,7 га. Курганні групи розміщені на самому краю, який відділений від решти мису стрімким спуском у заплаву по якому проходить сучасна польова дорога. Перепад висот у частині мису, де розташована курганна група по відношенню до заплави складає 10 м. На момент зйомки територія заліснена та сильно пошкоджена грабіжницькими розкопами, внаслідок чого відновити модель рельєфу та відстежити детальною зйомкою слабо проявлені на поверхні насипи неможливо. Встановити місце розташування поховань на цій ділянці можливо за допомогою проведення геофізичних досліджень.

1. Перше число — нумерація курганів у процесі зйомки, число у дужках (116) номера курганів згідно планів Ю. Ситого.

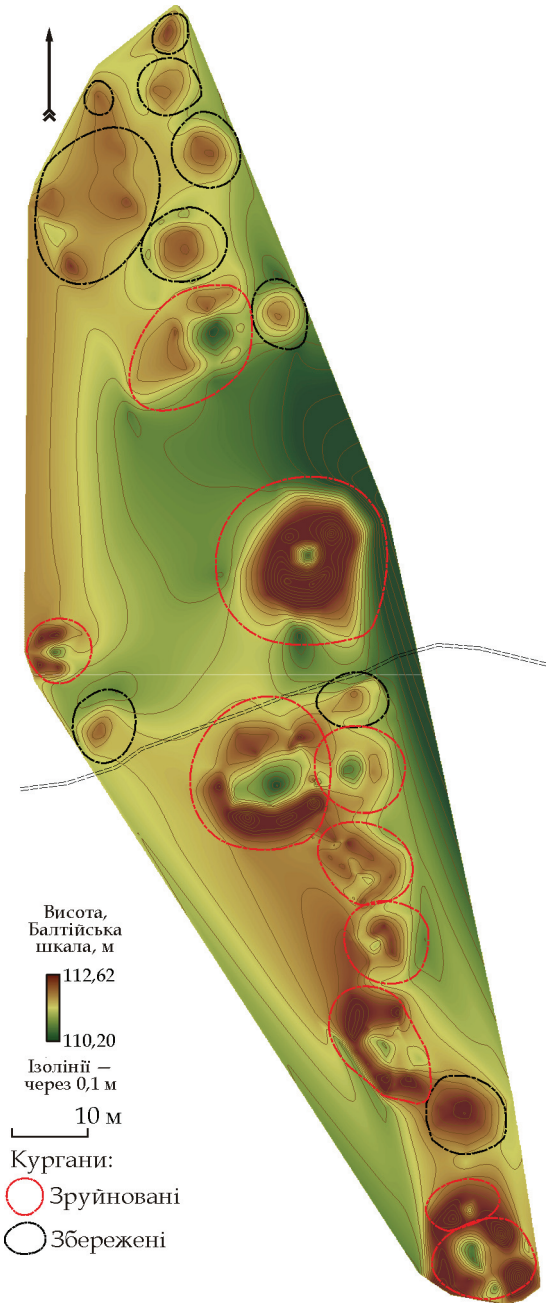

Рис. 2. Схема збережених та знищених курганів у III курганній групі на 2017 р.

У північно-східній частині посаду городища Коровель (на південь від бази Юність) відзнято топографію та межі розкопаної ділянки, що становить 0,19 га. Одна з найбільш підвищених частин плато, на якому розташовані курганні групи. Перепад висот між площиною плато і заплавою у цьому місці становить 11,4 м.



Рис. 3. Топографічна карта М 1 : 25000 1946 р. з накладанням моделі рельєфу

Відзнята у 2017 р. площа заплави становить 61,9 га. Тут у різний час досліджено: заплавну частину посаду городища, курганні групи 1 і 2. Частина цих курганів відмічена на топографічній карті М 1 : 25000 1964 р., що надало можливість зробити точну координатну прив'язку групи до сучасної топографічної зйомки (рис. 3). Надалі це може послужити основою для проведення геомагнітних та продовження археологічних досліджень.

Середня висотна позначка на пасмі, де розташовувалася група 2 — 110,6 м (висота пагорбу, на якому збереглася сусідня курганна група 3 — 110 м). Площа групи в межах збережених курганів, позначених на топографічній карті 1964 р. — 6,87 га.

Найвища позначка заплави нині знаходиться на сусідньому з курганною групою 2 пасмі, на захід від неї — 110,8 м. Найнижча позначка на ділянках між пасмами — 108 м.

В. Скороход, О. Моця, Л. Сита, В. Жигола

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ТА ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка та ІА НАНУ під керівництвом В. М. Скорохода та О. П. Моці провела дослідження на городищі та посаді біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. На городищі, на схід від розкопу 7 (2016 р.) було закладено розкоп 8 розмірами 6,0 × 6,0 м.

Сучасна денна поверхня місця влаштування розкопу була занесена шаром дюнного піску. Природній схил у бік заплави р. Десна відобразився на різниці залягання рівня поверхні з перепадом до 0,6 м із півдня на північ. Рівень залягання дюни різнився — у західній частині розкопу вона мала потужність до 0,2 м, у східній — до 1,0 м. Під дюнним насипом залягав культурний шар у вигляді темно-сірого супіску.

На рівні темно-сірого супіску було виявлено декілька ям. Яма 38 підовальної форми, розмірами 0,9 × 1,5 м, завглибшки 1,4 м від сучасної поверхні, яма 39 потрапила лише фрагментом кута 0,7 × 0,8 м. Ями мали шарувате заповнення і являли собою окопи часів Другої світової війни.

У східній частині розкопу досліджено яму 41 підовальної форми, видовжену із півночі на південь, розмірами 1,0 × 2,0 м, завглибшки 1,0 м від сучасної поверхні. На дні яма розділилася на дві округлі ями. Містила керамічний матеріал доби енеоліту, бронзи та давньоруського часу, металеві вироби давньоруського часу. У південно-західній частині розкопу виявлено яму 42 прямокутної форми, розмірами 0,58 × 1,60 м, завглибшки 0,6 м від рівня материка, видовжена за віссю північний захід—південний схід. Містила керамічний матеріал доби бронзи та давньоруського часу. На дні ями 42 знайдено декілька фрагментів дитячих кісток дуже поганої збереженості. Ймовірно, це дитяче поховання епохи бронзи. На захід від ями 38 досліджено округлу яму 43 діаметром 0,55 м, завглибшки 0,4 м від рівня материка, яка містила керамічний матеріал X ст.

У східній частині розкопу зафіксована яма 40. Яма округлої форми, у розкоп потрапила лише східною половиною, яка має розміри 2,5 × 4,0 м, тобто діаметр ями може сягати 4,0—5,0 м. Її вдалося дослідити лише до глибини близько 4,0 м від сучасної поверхні через постійні зсуви дюнного насипу зі східної бровки. Вздовж заокругленої стінки ями вдалося прослідкувати глибокі ями від вертикальних стовпів, які теж не вдалося добрати до материка. Досліджена глибина ями (не материк) залягала на 2,4 м нижче від рівня материка у західній частині розкопу. Ймовірніше за все, яма 40 була котлованом глибокої округлої споруди. Дослідження наступного сезону доповнять інформацію про її конструкцію.

Материкове дно розкопу мало значний нахил із заходу на схід у напрямку ями 40. Перепад глибин материка сягав близько 2,0 м, що може бути пов'язано із давнім природнім схилом (ерозією) чи із конструкцією ями 40.

Таким чином, на городищі було досліджено дві ями часів Другої світової війни, дві ями давньоруського часу, прямокутна яма від поховання бронзової доби та глибоку округлу конструкцію ями 40, що може являти собою давньоруський поруб X ст., над яким знаходився донжон.

У 2015 р. в розкопі 9 на посаді Виповзівського городища були виявлені і частково зафіксовані об'єкти XII ст. із залишками горілих конструкцій стін та двома печами. Тоді вони були законсервовані для подальших досліджень. У 2017 р. на схід від розкопу 9 (2015) р. було закладено розкоп 14 площею 38 м^2, та додатково 25 м^2 розконсервованої площі розкопів 9 і 10 (2015 р.). Метою досліджень стало вивчення раніше виявлених об'єктів повною площею.

Досліджено 3 будівлі XII ст., що перекривали одна одну. Споруди 22 і 23 з'єдналися в один великий котлован розмірами 4,5 × 6,5 м, що мав прямокутну форму із стовповими ямами в кутах та посередині довгих стін.

Ранішим за часом існування було житло (споруда 23) з піччю розмірами 1,27 × 1,4 м, яка знаходилася зліва від входу. Підлога споруди виявлена на глибині —295—300 від R^0 (0,95 м нижче рівня материка). Від житла збереглася нижня частина стін у вигляді двох згорілих плах та залишків стовпів у південній частині котловану і входу. Після знищення споруди 23 на її місці було зведено нове житло (споруду 22). Від нового житла залишилася частина дерев'яної стіни зі стовпом на глибині від 254 до 261 від R^0. Підлога житла фіксується горілим шаром у стратиграфії бровок на рівні 275—280 від R^0. Піч розмірами 1,25 × 1,4 м знаходилася майже посередині західної стінки загального котловану

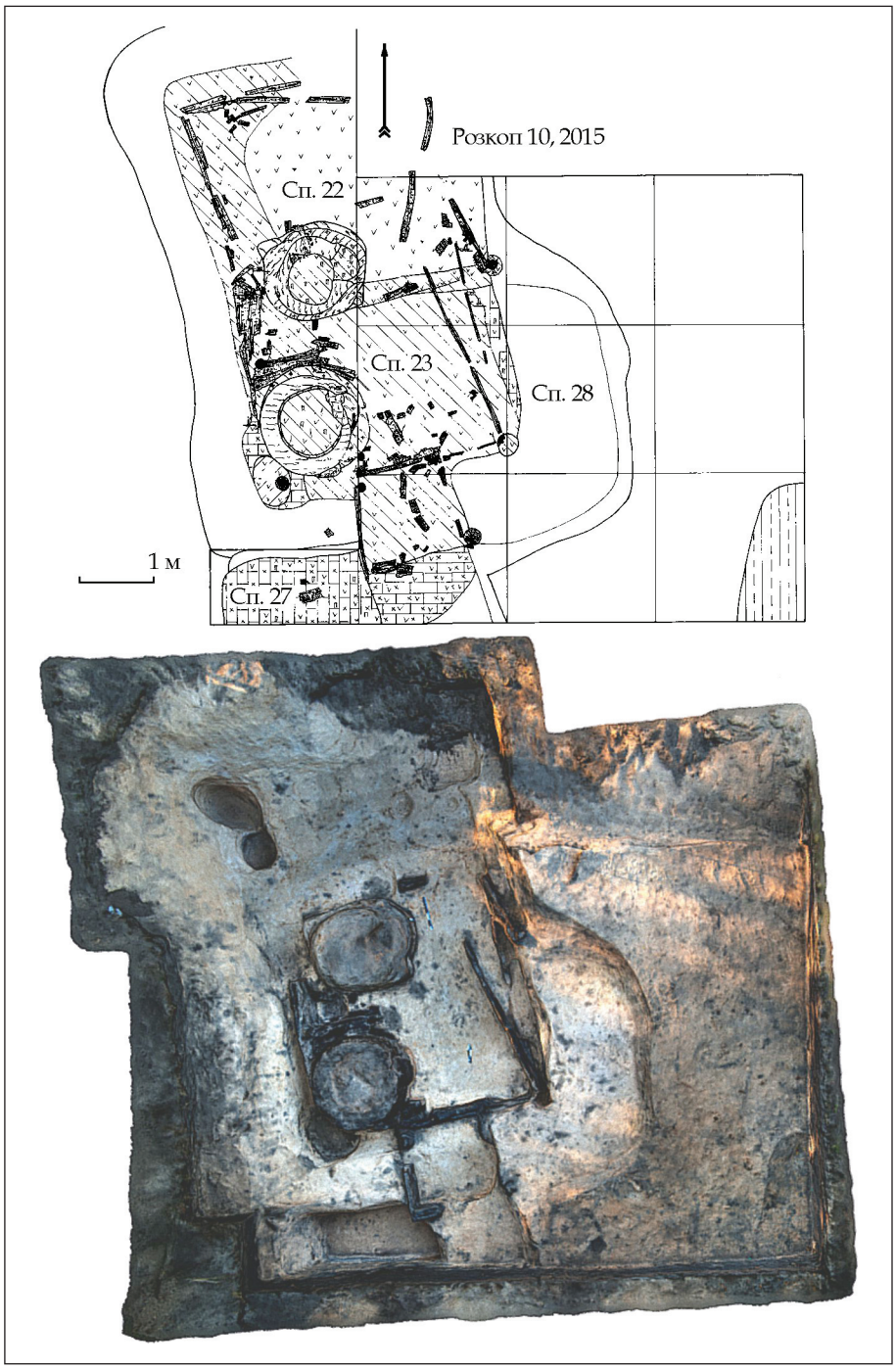

Посад Виповзівського городища: план та фото розкопу 14 і споруди 23 в ньому

і мала три черені. Зафіксований один етап перебудови печі.

Коли загинула і ця споруда, на цьому ж місці була зведена господарська будівля 28. Її розміри та форму встановити складно. Можна припустити, що вона мала підпрямокутну форму, довжину близько 4 м і ширину (яку вдалося дослідити) 3 м. Підлога зафіксована на глибині 0,35—0,4 м від рівня материка.

Таким чином, на розкопі 14 була досліджена споруда 23, що являла собою більш раннє житло XII ст. і складалася з житлової камери розмірами 3,4 × 4,6 м і заглибленої в материк на 0,95 м та коридору розмірами 1,1 × 1,5 м, заглибленого на 0,9 м в материк. У південно-західному куті котловану знаходилася округла у плані глинобитна піч розмірами 1,27 × 1,4 м. Під черенем печі зафіксовано вимостку із фрагментів двох горщиків XII ст. Зі споруди походять лише залізні цвяхи та керамічний матеріал.

Споруда 23 була перекрита спорудою 22, що являла собою трьохкамерне житло XII ст., яке складалося із коридору 1,5 × 2,1 м, глибиною 0,35—0,4 м, холодних сіней розмірами 1,6 × 3,2 м і глибиною 0,6 м. Із півночі до сіней примикало жиле приміщення 3,6 × 3,6 м, глибиною 0,65 м від рівня материка.

У південно-західній частині жилої камери знаходилася піч округлої форми 1,25 × 1,4 м. Дерев'яна конструкція стін була вбудована в материковий котлован шириною 4,5 м і простежена на довжину 8,4 м.

Над заповненням споруди знайдено лицеву стулку хреста-енколпіона із заокругленими кінцями і виступами-«слізками» з боків, у середохресті — чорнений хрест із сяйвом (розміри знахідки 46 × 26 мм). У середніх шарах заповнення споруди виявлено фрагмент біконічного керамічного пряслиця, з нижніх шарів походять дві залізні голки. Основну кількість знахідок зі споруди 22 складали залізні цвяхи, частина з яких знаходилася у горілих шарах від конструкцій стін житла (рис. 1).

У розкопі також вдалося дослідити частину будівлі X ст. (споруда 27) розмірами 1,0 × 2,4 м і глибиною 1,0 м від рівня материка, яка заходить під південну стінку розкопу. Із цієї споруди походять кістяний астрагал з отвором, осла з пісковику та керамічний матеріал X ст.

Окрім чотирьох котлованів споруд досліджена ще частина ями 42, яка заходить під східну та південну стінки розкопу (розміри котловану, що фіксуються в розкопі — 0,9 × 1,85 м, глибина від рівня материка до 0,2 м). У верхніх шарах заповнення ями виявлений перстень з ромбічним щитком з виступами та круглим гніздом для вставки; керамічний матеріал датований X ст.

У сезоні 2017 р. на посаді вперше вдалося дослідити житлові споруди XII ст., до цього часу забудова XII ст. на посаді була представлена лише окремими нечисленними господарськими спорудами та ямами.

В. Скороход, Л. Сита, С. Сорокін

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕДНІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Археологічні пам'ятки Седніва та його околиць відомі в першу чергу завдяки Д. Я. Самоквасову. У 1874 р. він започаткував археологічне дослідження курганів, що відносяться до літописного Сновська. Дослідження некрополя у 1888 р. продовжив М. О. Бранденбург. Результати вивчення були надруковані і свідчать про різноетнічний склад населення давньоруського Сновська.

Незважаючи на пильну увагу науковців XX ст. до археологічних пам'яток Седніва, планомірні широкомасштабні дослідження седнівських пам'яток концентрувалися в основному навколо городищ, які можна було пов'язати з літописним Сновськом. На городищі Орешня та городищі Коронний Замок В. П. Коваленко здійснив дослідження оборонних споруд та визначив час їх побудови.

Але на території смт Седнів відомо щонайменше три городища, на одному з яких — городищі Трифоновщина розкопки не проводилися.

Воно було відкрите В. В. Мултанен і А. О. Мултанен у 1993 р. і знаходиться у південно-східній частині селища за 100 м від краю правобережної тераси (висота 20 м) р. Снов, на стрілці мису, утвореного ярами Трифоновщина. Із західного боку городище відрізане ровом шириною до 20 м і глибиною до 6,0 м та валом висотою до 1,5 м (із західного боку майданчика). Майданчик городища має підтрикутну в плані форму. Із напільного (західного) боку валу, посередині його довжини, з дна рову на північний схід простежується пандус довжиною до 30 м (рисунок).

У 2017 р. у південно-західній частині площадки городища було закладено траншею 4, площа якої, з прирізками, складала 56 м^2. Траншея довгою віссю була орієнтована по лінії захід — схід.

У західній частині, під верхнім культурним шаром, який містив матеріали X — XIX ст., виявлено тіло валу, що опливло в бік площадки городища потужністю 0,55 м, простеженого в довжину до 4,0 м. У тілі валу виявлені уламки кераміки XIV — XV ст.

У південно-східному куті виявлено частину підпрямокутного в плані котловану, який прорізає культурний шар площадки городища і простежується в материку у вигляді ямок та канавок. У верхній частині заповнення котловану зафіксовано чисельні залишки згорілих дерев'яних конструкцій від стін споруди. Наявність великої кількості обпаленої

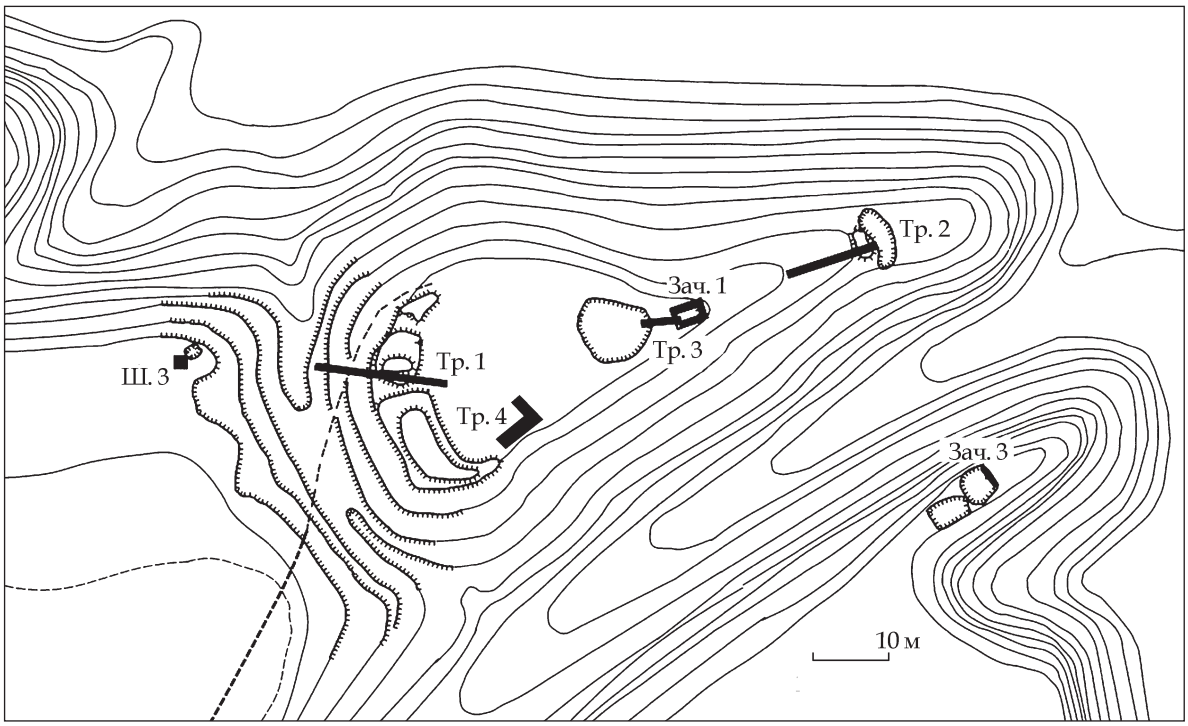

План городища в ур. Трифоновщина з розкопами 2015, 2017 рр.

глиняної обмазки вказує на її використання для утеплення стін споруди. Споруда орієнтована кутами по сторонах світу. Уздовж північно-східної (простеженої в межах розкопу на 2,2 м) та північно-західної (простеженої на 3,4 м) стін виявлені шматки горілого дерева від горизонтально укладених напівколод.

Із заповнення споруди походять цвяхи, кераміка післямонгольського часу. Із шару з горілим деревом походить залізна пластина із заокругленим краєм (від захисного обладунку), осла із світло-сірого пісковику, уламки двох цеглин. У південно-західній частині споруди виявлена частина кругової посудини (інша її частина залишилася за межами траншеї і за її південною стінкою); так як вінце посудини відсутнє, точно датувати її складно.

У культурному шарі навколо споруди і в її заповненні виявлені півсферичної форми прикраси з кольорового металу з посрібленою поверхнею. Вірогідно це прикраси від кінської упряжі.

У культурному шарі виявлена дуже велика кількість цвяхів різних типів, корпус циліндричного замка, 2 накладки на ремінь, моток дуже тонкого дроту з білого металу, болт від арбалету, пряжка, ніж, залізні фрагментовані пластини (від обладунку). Особливо слід відзначити знахідки 2 монет. Одна з них литовська кінця XIV ст. Друга — золотоординська початку XV ст.

Із нижньої частини культурного шару походить кераміка X — початку XI ст. Із похованого шару (під валом) походить ювелірний пінцет та дрібні уламки кераміки X ст. Із давньоруським горизонтом пов'язані 3 господарські ями від садиби, огорожа від якої була виявлена під валом у 2015 р.

На території городища та відкритого посаду проводилися обстеження за допомогою металодетектора. На городищі, у північно-західній частині, на верхівці валу був виявлений набір теслярських інструментів.

Друга ділянка досліджень знаходилася на поселенні Орешня 2, розташованій на південно-східній околиці Седніва. Поселення займає високий мис утворений двома рівчаками вглибині тераси р. Снов. Пам'ятку відкрив у 1973 р. О. В. Шекун, досліджував у 1975 р. Є. В. Максимов. Із метою уточнення культурно-хронологічного зв'язку поселення з городищем Орешня 1 був закладений розкоп площею 36 м^2. Культурний шар потужністю 0,35—045 м складався з двох складових: верхнього — пухкого лісового ґрунту (0,1—0,15 м) та нижнього — темно-сірого гумусованого супіску (культурний шар). Культурний шар перевідкладенний давньою оранкою, був насичений керамікою милоградської, пізньозарубинецької культур, ранньослов'янського та давньоруського часу. Знайдено орнаментоване милоградське пряслице та залізна давньоруська блешня. Спостерігалася також присутність невеликої кількості вугликів, печини та кісток тварин.

На рівні материку зафіксовані плями археологічних об'єктів. Зважаючи на невелику площу досліджень, плями об'єктів виходили за межі розкопу. У східній частині розкопу

зафіксована пляма, яка в процесі досліджень розділилася на споруду 1 і яму 2. Споруда мала вигляд блюдцеподібної западини (розмірами 2,9 × 3,0 м) глибиною до 0,46 м нижче рівня материка. У дні споруди виявлена господарська яма діаметром 2,0 м, що мала грушоподібну в перетині форму (глибина 2,7 м від рівня материка). Вздовж краю ями виявлено 3 стовпові ямки. Напевно, конструктивно вони відносились до конструкції навісу. У заповненні знайдено 2 залізні предмети, фрагмент осла з пісковику. За керамічним матеріалом об'єкт датований другою половиною X ст.

Споруда 2 виявлена у південно-східному куті розкопу. Котлован розмірами 2,2 × 2,4 м розділився на 4 частини. У центрі знаходилася яма округлої форми діаметром 1,6 м (глибиною 0,73—0,82 м). Із півдня та сходу до неї примикали уступи. Із заповнення походить невелика кількість ліпної кераміки (можливо, пізньозарубинецького часу), а також фрагменти кераміки XIII ст. Із заповнення походять уламки пірофіліту, ніж, осла та кременевий предмет.

На північ від них виявлено більш ранню яму округлої форми (діаметр 0,9 м глибина 0,35 м). У заповненні — шматки обмазки та кераміка пізньозарубинецького часу.

У західній частині розкопу під загальною плямою (розмірами 2,5 × 1,4 м) досліджено 2 розташовані впритул зернові ями (діаметром 1,4 м, глибиною 1,8 та 1,93 м). За керамічним матеріалом ями датуються другою половиною X ст.

Досліджена ділянка відноситься до господарської забудови, характерної як для ранньослов'янських так і для давньоруських пам'яток Подесення. Зв'язок з житловими або ремісничими комплексами всіх періодів існування поселення можна буде визначити в разі подальших досліджень в ур. Орешня.

О. Черненко, І. Кедун

ДОСЛІДЖЕННЯ У НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОМУ

Археологічні дослідження у Новгороді-Сіверському здійснювались на території сучасної базарної площі, на північний схід від водонапірної вежі. У давньоруський час ця ділянка входила у межі посаду (північно-західна частина) та знаходилась у безпосередній близькості до посадських укріплень.

Дослідження цієї частини посаду започатковані у 1960 р. І. І. Єдомахою. У 1982 р. розкопки тут проводили А. В. Куза та В. П. Коваленко, а у 2016 р. — автори статті. За результатами робіт було визначено, що, не зважаючи на погану збереженість культурного шару, тут збереглись залишки забудови X—XVIII ст.

Роботи стали продовженням досліджень попереднього сезону. Розкоп площею 48 м^2 був прирізаний до розкопу 2016 р. (площа — 80 м^2) зі сходу.

Культурний шар на ділянці розкопу виявився майже повністю знищеним в ході розбудови міста у XIX—XX ст. Лише на окремих ділянках вціліли незначні рештки давніх напластувань загальною потужністю до 0,5 м. У ході їх розбирання були виявлені матеріали доби Давньої Русі та пізнього середньовіччя, переважно — уламки кругового гончарного посуду.

На рівні материка були зафіксовані розвал глинобитної печі та котловани двох споруд XII — початку XIII ст., зруйновані перекопами пізнішого часу.

Котлован *споруди 1,* прямокутної в плані форми, розміром 4 × 4,3 м, був орієнтований вздовж осі захід—схід та врізаний у материк на 2,4 м. Стінки котловану прямовисні, дно закруглене.

Під час розбирання заповнення котловану були виявленні уламки ліпних роменських та гончарних горщиків XI — початку XIII ст., амфор, численний речовий інвентар: вироби із заліза (втульчасті наконечники стріл для арбалету (рисунок: 1, 2), шпора, панцирна пластина, ножі, голки, частина дужки відра), кольорового металу (перстень, фрагмент браслету, лунниця, бубонець), каменю (пірофілітові пряслиця, точильні бруски), скла (фрагменти посудин та браслетів, перснів, каблучок) тощо. Серед знахідок особливо слід відзначити плаский янтарний хрест із криноподібними завершеннями лопатей (рисунок: 3). Подібні хрести, вирізьблені з каменю, кістки, бурштину представлені переважно у комплексах кінця XII — початку XIII ст. (Стара Рязань, Пронськ, літописний Ярополч тощо).

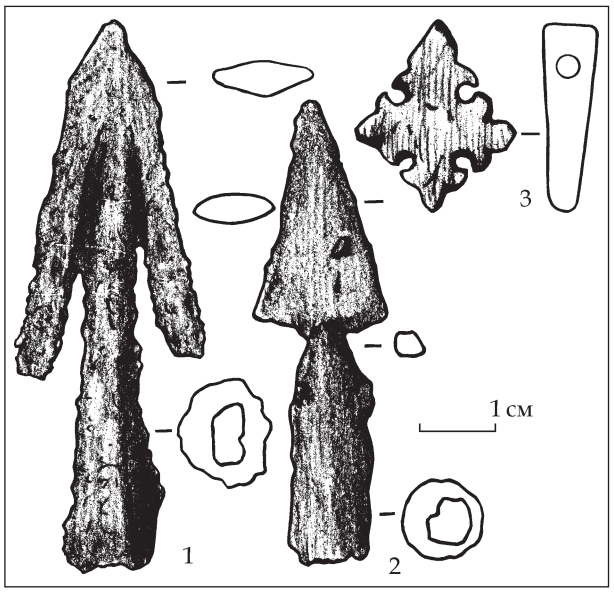

Новгород-Сіверський. Знахідки з розкопу на Базарній площі: 1, 2 — залізо; 3 — бурштин

Споруда 2 виходила за межі досліджуваної ділянки. Розчищений лише її східний кут. Котлован споруди був врізаний у материк на 1,6 м, стінки прямовисні, дно рівне. Заповнення містило уламки кругових посудин XII — початку XIII ст., фрагменти скляних браслетів, цвяхи тощо.

Таким чином, результати досліджень у сумі з матеріалами робіт попередніх років дозволяють засвідчити активну забудову даної частини посаду впродовж середньовіччя. Окрім цього, знахідки соціально престижних речей (деталі захисного обладунку і спорядження вершника тощо) та предметів імпорту, що походять зі споруди 2, дають підстави для висновку про існування тут будівель, пов'язаних з представниками місцевої соціальної верхівки.

Паралельно з розкопками на посаді були продовжені роботи по встановленню меж поширення культурного шару поза укріпленнями посаду. Для цього на захід від сучасної базарної площі (за межами існуючої охоронної зони) було закладено три шурфи загальною площею 7 м². За результатами шурфування давній культурний шар виявити не вдалось.

О. Черненко, Р. Луценко, Р. Кравченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету продовжила дослідження пам'яток I тис. до н. е. — I тис. н. е. на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н Чернігівської обл.). Роботи здійснювались на городищі Свердловське 1 та поселенні Хоромки.

Городище Свердловське 1 розташоване за 1,5 км північніше с. Деснянське (колишні назви — Псарівка (до 1920 р.), Свердловка (1920—2016 рр.)). Пам'ятка займає високий (45—50 м) мис правого корінного берега р. Десна (рис. 1). Площа укріпленої площадки городища становить близько 0,3 га. Із південного боку до нього примикає відкрите поселення, точні розміри якого наразі з'ясовуються.

Перша згадка про городище Свердловське 1 міститься у матеріалах Д. Я. Самоквасова та П. С. Уварової. Пам'ятку досліджували С. А. Гатцук (1907 р.), О. М. Мельниковська (1967, 1968 рр.). У 1983 р. її обстежував О. В. Шекун, а пізніше — В. Є. Куриленко.

Починаючи з 2014 р. дослідження городища здійснює експедиція Чернігівського національного педагогічного університету (рис. 2). На початку роботи мали розвідувальний характер. Стаціонарне вивчення пам'ятки було розпочато у 2015 р. У 2016 р. здійснювались розкопки в північній частині неукріпленого поселення та дослідження захисних споруд городища (здійснено розріз рову та валу). У ході робіт вдалось виявити ряд об'єктів юхнівської та роменської археологічних культур (споруди та господарські ями), матеріали доби бронзи та зарубинецького часу.

У 2017 р. археологічні дослідження були спрямовані на продовження розпочатих в 2016 р. робіт.

На території відкритого поселення було розбито розкоп площею 29 м², що примикав до розкопу 2016 р. (рис. 2). Потужність



Рис. 1. Городище Свердловське 1, аерофотозйомка 2017 р.

культурного шару на досліджуваній ділянці складає 0,25—0,35 м. Слід відзначити, що він сильно пошкоджений під час посадки лісу у другій половині XX ст. Обриси об'єктів фіксуються на рівні материка.

У результаті робіт на відкритому поселені завершено розчистку споруди роменської культури, частково дослідженої у попередньому сезоні (споруда 1, 2016 р.). Її котлован мав форму квадрату зі сторонами близько 4,2—4,4 м. Він був орієнтований кутами за сторонами світу та заглиблений у материк на 1 м. У споруді виявлено два теплотехнічні пристрої: кубоподібну глинобитну піч (у західному куті) та ще одну піч, горизонтально врізану в північно-західну материкову стінку котлована (так звану «піч-комин»). Під час розчистки внутрішнього об'єму печі-комину було знайдено окремі уламки ліпних та кружальних посудин періоду існування роменської археологічної культури (X ст.), кістки тварин, шматки пропеченої болотяної руди, обпалене каміння.

Окрім цього, на ділянці розкопу виявлено ще одну споруду роменського часу (споруда 2, 2017 р.). Її котлован розкритий частково. Як і у попередньому випадку, він був орієнтований кутами за сторонами світу та врізаний у материк на 1 м. Поблизу південно-західної стінки зафіксовано розвал опалювального пристрою. У заповненні об'єкту знайдено уламки ліпного та гончарного посуду роменського часу (X ст.), бісер, кістки тварин тощо.

На прилеглій до розкопу з півдня ділянці поселення, яка активно руйнується новоутвореним яром, було зібрано дрібні уламки ліпних посудин роменського часу. Там само знайдено уламок широкосерединного бронзового персня, прикрашеного карбованим орнаментом (подвійна лінія по краю щитка), фрагменти поясної пряжки та накладки з бронзи.

Ще одним напрямком робіт стало продовження вивчення захисних споруд городища. Із цією метою було здійснено прирізку площею 13 м^2 до розкопу 2016 р. (рис. 2). На досліджуваній ділянці тіло валу збереглось на висоту 0,8 м. У його товщі фіксувались сліди існування дерев'яних конструкцій (клітей) у вигляді залишків зітлілих колод, канавок та стовпових ям. Із тіла валу походили уламки ліпних посудин юхнівського та роменського часу, дрібні фрагменти давньоруського кружального посуду. Тіло валу підстилав культурний шар завтовшки до 0,2 м, який містив окремі фрагменти кераміки доби бронзи.

На площадці городища було виявлено котлован об'єкту юхнівського часу, перекритий краєм насипу валу, а також прилеглі до лінії оборонних споруд об'єкти роменської культури: споруду і кілька господарських ям.

Паралельно з дослідженнями городища Свердловське—1 роботи здійснювались на *поселенні в ур. Хоромки*. Воно розташоване за 1 км на південь від с. Мезин. Пам'ятка займає виступи першої правобережної надзаплавної тераси (заввишки 3—6 м) р. Десна з

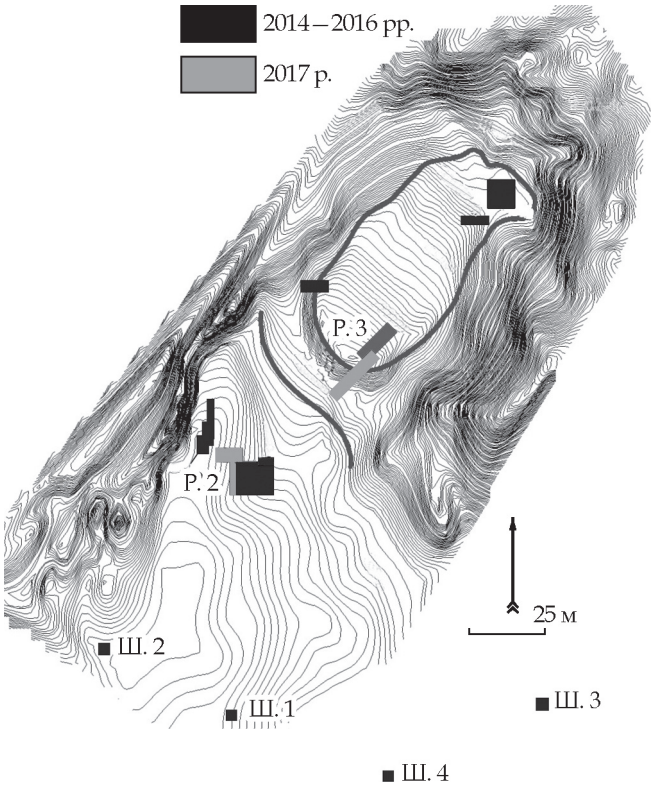

Рис. 2. Зведений план розкопів 2014–2017 рр. на городищі Свердловське 1

обох боків устя давньої балки. Площа складає близько 3500 м².

Пам'ятку відкрив у 1976 р. В. Є. Куриленко. У 1980-х рр. її досліджував Р. В. Терпиловський (здійснив топозйомку та заклав розвідувальні шурфи). У ході робіт було виявлено кераміку епохи неоліту, юхнівської, зарубинецької та київської археологічних культур.

У наш час територія поселення використовується в якості рекреаційної зони. На його західній ділянці присутні численні ями, вириті скарбошукачами та ями, вириті туристами під смітники. Під час обстеження пам'ятки в стінці однієї з таких ям було виявлено залишки археологічного об'єкту. Для його дослідження закладено шурф площею 6 м².

Потужність культурного шару на досліджуваній ділянці складала 0,4–0,5 м. Археологічні об'єкти представлені залишками двох округлих у плані господарських ям. У ході їх розчистки виявлено уламки керамічних посудин та біконічне керамічне прясличе пеньківської археологічної культури. Окрім цього, на східній ділянці поселення було знайдено фрагмент бронзової цвяхоподібної шпильки з біконічною голівкою та гладким стрижнем (тип 16 за В. Г. Петренком), що датована VI–III ст. до н. е.

Подальше вивчення поселення Хоромки, з огляду на його руйнування внаслідок дії антропогенних факторів, планується продовжити у польовому сезоні 2018 р.

О. Черненко, Т. Новик

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка за участі співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» продовжила дослідження дитинця стародавнього Чернігова (ур. Вал; колишня фортеця X–XVIII ст.).

Два розкопи загальною площею 50 м² були розбиті на південно-західній ділянці Дитинця. Результати досліджень М. В. Холостенка та В. А. Богусевича дають підстави вважати, що ця територія входила до складу княжого двору, який сформувався навколо Спасо-Преображенського собору у XI — на початку XIII ст. За матеріалами картографічних та писемних джерел відомо, що у XVII–XVIII ст. тут розташовувалось подвір'я Борисоглібського кафедрального монастиря, а у XIX — першій половині XX ст. — міська площа. У наш час це територія міського парку.

Розкопки цієї частини дитинця започаткував у 1985 р. Г. О. Кузнєцов. У ході робіт йому вдалось зафіксувати потужні (до 1,5 м) розвали будівельного сміття та залишки споруди, інтерпретованої на підставі знахідок тиглів та скупчень вохри, як житло художника. Втім частина керамічних форм, визначена Г. О. Кузнєцовим як тиглі, виявилась голосниками тих типів, які зафіксовані М. В. Холостенком у будівлі Борисоглібського собору. Таким чином, є підстави пов'язати принаймні частину знайденого у 1985 р. будівельного сміття з руйнуваннями собору та / або його галерей в час після монгольської навали.

На південний схід від розкопу 1985 р. було розбито два розкопи загальною пло-

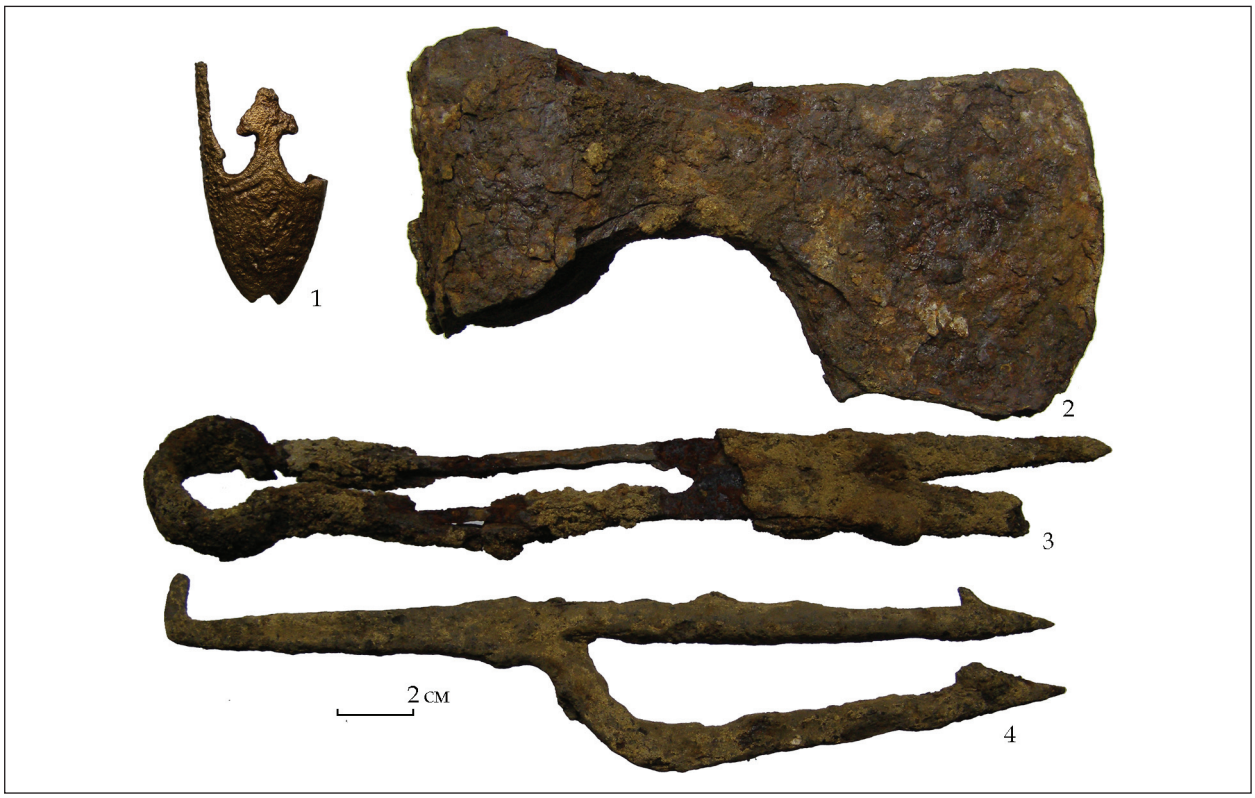

Рис. 1. Чернігів, дитинець, знахідки з розкопу 1: 1 — бронза; 2—4 — залізо

щею 50 м². По всій досліджуваній площі безпосередньо під верхніми прошарками XVIII—XIX ст. (завтовшки до 0,3 м) залягали відклади XI—XIV ст. Їх загальна потужність сягала 3 м. Так само, як і в 1985 р. вони були насичені різноманітним будівельним сміттям XI — початку XIII ст. (фрагменти плінфи, плит пірофіліту, будівельного розчину, блоків пісковику тощо). Частину цього будівельного сміття можна співвіднести з руйнуваннями Борисоглібського собору та його прибудов, однак більшість будівельних матеріалів належить іншим цегляним конструкціям різного часу.

До післямонгольського горизонту відносились залишки кубічної печі, складеної з повторно використаної плінфи (червоного кольору, формату 24—26,5 × 4,5—6 × 14,5—16 см, зі знаками на торцях) на глиняному розчині. У ході розчистки печі було виявлено уламки полив'яного посуду, скляну каблучку, інші речові знахідки. На підставі виявлених матеріалів піч можна датувати другою половиною XIII — XIV ст.

До горизонту XII — середини XIII ст. належали рештки споруди з глинобитною піччю. Піч підквадратної (?) у плані форми, завширшки близько 1,8 м, збереглась частково. Про її численні ремонти свідчать залишки принаймні 9 черенів (частина — з вмонтованими уламками плінфи). Із даним об'єктом були пов'язані знахідки осколків зливків світло-жовтого прозорого скла та п'яти тиглів відкритого типу, пружинні ножиці. Звідти ж походив інший численний речовий інвентар: уламки амфор (у т. ч. — з графіті), посудин з порцеляни (Сирія, Іран, Китай?); скляних посудин, прикрашених розписом (Сирія), браслетів, перснів; сокира, наконечник піхов меча тощо (рис. 1; 2).

До більш раннього часу належали залишки теплотехнічної конструкції складеної з плінфи на глиняному розчині. Судячи з усього, це — піч для випалювання вапна.

Від печі збереглись нижні частини стін (заввишки до трьох рядів мурування) завтовшки 0,7—0,75 м. Плінфа у муруванні стін переважно ціла, без слідів повторного використання. Вона жовтого кольору, формату 33—34,5 × 27 × 3—3,5 см, є знаки на постелистому боці та на торцях.

Внутрішній простір печі заповнював розсип вапняку, перепаленої крейдяної породи (зі скам'янілими мушлями і уламками кременю) та деревного вугілля. Паралельно стінам конструкції, на рівні її основи, фіксувався ряд стовпових ям діаметром до 0,5 м. Можна припустити, що вони пов'язані з конструкцією навісу над піччю. Із функціонуванням даної технічної споруди асоціюється також впущена з цього ж рівня яма, заповнена вапном.

Плінфа у муруванні печі аналогічна плінфі дослідженого В. П. Коваленком у 1985 р.



Рис. 2. Чернігів, дитинець, розкоп 1, уламок скляного бокалу

храму-усипальні, датованого останньою чвертю XI ст. Така сама плінфа використана і у ремонтних кладках південної капели Спасо-Преображенського собору (розкопки М. О. Макаренка 1923 р. та О. Є. Черненко 2012 р.). Враховуючи те, що відкрита в 2017 р. піч розташована поблизу Спасо-Преображенськогособору, її можна пов'язати з ремонтами південної капели.

Найраніші з досліджених у 2017 р. об'єктів датуються другою половиною X — початком XI ст. Вціліли рештки їх котлованів, впущених у материк. Серед інших звертає на себе увагу витягнутий овалоподібний у плані (завширшки 1,8 м; розкритий на довжину до 5 м; завглибшки 1,5 м) котлован споруди, орієнтований вздовж осі північний захід—південний схід. Під час його розчистки було виявлено уламки кругових посудин, кістки тварин (переважно — великої рогатої худоби), рубаний бісер тощо.

Конструкція об'єкту (форма котловану, залишки згорілого перекриття, що фіксувались у заповненні) нагадує рештки синхронних споруд, виявлених на північно-східній ділянці чернігівського дитинця у 2005—2006 рр.

Окрім робіт на території чернігівського дитинця, здійснювались архітектурно-археологічні дослідження руїн покоїв настоятеля XVIII ст. на території Єлецького Свято-Успенського монастиря. Залишки цієї будівлі збереглись на схилі Єлецької гори, за існуючою будівлею церкви Петра та Павла. Вони майже повністю археологізовані, знаходяться під монастирськими городами.

У плані будівля корпусу настоятеля наближена до прямокутника розміром 12,7 × 9,6 м [1], витягнутого вздовж осі захід—схід, з незначним відхиленням від неї. Стіни завтовшки 1,4 м збереглись на висоту до 2,0 м від рівня сучасної денної поверхні. Основний об'єм споруди складений з жолобчастої цегли червоного кольору (формат: 17,0—18,5 × 36,5—37,2 × 4,8—5,5 см) на світлому сіруватожовтому вапняному розчині.

Науково-рятівні археологічні дослідження (роботи ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України) здійснювались по вул. Зелена, 8, у північно-західній частині літописного Чернігівського Передгороддя, неподалік від краю правобережної тераси р. Стрижень (притока Десни). Загальна розкрита площа склала близько 460 м^2. Культурний шар на дослідженій ділянці виявився майже повністю знищеним перекопами XX ст. Залишки археологічних об'єктів (одна споруда, 12 ям та дві канави) збереглись у материку. У ході їх розчистки виявлено окремі уламки гончарних посудин кінця XII — початку XIII ст.

1. Від зовнішнього фасаду південної стіни до внутрішньої поверхні північної стіни.

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

А. Кушнір

ПАЛЕОҐРУНТОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ 2017 р.

Коротка інформація про історію й методику палеоґрунтознавчих (палеопедологічних) досліджень. Перші спільні дослідження археологів і ґрунтознавців на території України припадають на початок XX ст., коли експедиції В. А. Городцова та Д. Г. Віленского вивчали підкурганні ґрунти на археологічних пам'ятках. Активізація і розвиток таких досліджень відбулась у 1980-х рр. з накопиченням значної кількості польового й експериментального матеріалу. У вітчизняній науці праці з вивчення похованих ґрунтів на археологічних пам'ятках у межах України належать М. Ф. Векличу, В. П. Золотуну, Ж. М. Матвіїшиній, Н. П. Герасименко, Ю. М. Дмитруку, С. П. Кармазиненку, С. П. Дорошкевичу та ін. Серед російських вчених-природознавців варто виділити роботи А. О. Александровського, Б. П. Ахтирцева, А. М. Генадієва, І. А. Крупенікова, П. В. Маданова, В. О. Таргульяна, В. А. Дьомкіна, І. В. Іванова, Ю. Г. Чендєва та ін. Серед західних вчених цією тематикою займаються Charles W. Martin, William C. Johnson, Randall Schaetzl та ін. Комп'ютерному моделюванню ландшафтів минулого на основі вивчення ґрунту під археологічними пам'ятками присвячені праці китайських вчених Jun Du, Zhi Rong Mei, Li Lei Fu, Kui Zhang.

Об'єктом дослідження палеоґрунтознавства, у нашому випадку, є різновікові поховані ґрунти, «законсервовані» під датованими історико-археологічними пам'ятками (курганами, валами та іншими об'єктами перекриття давнього горизонту ґрунту). Таким чином, їх генезис, як природного тіла, призупинено, а на поверхні насипу відбувалися інші ґрунтоутворюючі процеси, що мають мінімальний вплив на вже сформований та похований ґрунт. Останній стає індикатором фізико-географічних умов часу утворення археологічної пам'ятки. Для кореляції й деталізації отриманої інформації на ключових ділянках необхідно закладати додаткові (фонові) розрізи сучасного ґрунту. Це дозволяє порівняти досліджені поховані ґрунти під археологічними пам'ятками з сучасними, що знаходяться поряд із пам'ятками на спільному гіпсометричному рівні. Варто наголосити, що при дослідженні порівнюють ґрунти, а з ними і природні умови часу утворення археологічного об'єкту та сучасні, пропускаючи стадії проміжного розвитку. Таким чином на межі археології та палеоґрунтознавства формується так званий геоархеологічний підхід (рисунок).

Палеопедологічні дослідження включають використання макро- та мікроморфологічного аналізу ґрунту. Головне завдання мікроморфологічного аналізу полягає у дослідженні будови (складу, текстури, агрегатного стану, пористості) і речовинного складу (гумусу, високо- і грубодисперсної частин, новоутворень, включень). Усі зібрані відомості дають можливість визначити генетичні типи ґрунтів — чорноземні, лісові, підзолисті, солонцюваті та ін. При детальних дослідженнях викопних і похованих ґрунтів можна визначати не тільки їх основні генетичні типи, а й підтипи. При проведенні дослідження ми також використовуємо аналітичні дані, що стосуються вмісту гумусу та карбонатів, а також вмісту важких металів за результатами спектрального аналізу.

Значну роль в геоархеологічних дослідженнях відіграють зоотурбаційні процеси — біомеханічна діяльність ґрунтової фауни. Насамперед, це дощові черви, а також степові землерії (кроти, сліпаки та ін.). У результаті діяльності земляної фауни відбувається занурення крупнозему в дрібнозем та переміщення археологічного матеріалу. Встановлена динаміка збільшення потужності профілю відповідно до інтенсивності зоотрубаційних процесів. Згідно літературних даних (О. Л. Александровський, 2003) середня швидкість занурення певних міток чи археологічних артефактів в чорноземному профілі така (см / *n* років): 20—25 / 1000; 45—55 / 4000; 75—95 / 10000. В потужних чорноземних профілях швидкість занурення може досягати 55—65 см на 2000 років.

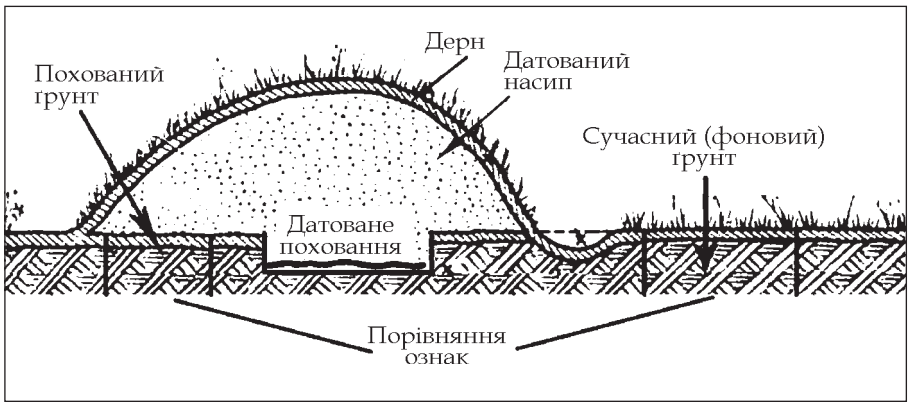

Схема геоархеологічного підходу при дослідженні кургану

* * *

У 2017 р. автор статті провів дослідження в межах трьох археологічних об'єктів.

1. З 19 по 29 червня поблизу смт Опішне (Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Дослідження проведено в рамках роботи спільної археологічної експедиції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМ) та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (далі ПНПУ; керівник Ю. О. Пуголовок). Вивчений культурний шар та похований ґрунт в межах поселення ранньослов'янського часу (друга половина VIII — початок IX ст.) — пам'ятки, відомої у науковій літературі як Опішнянське городище.

Досліджено чотири ґрунтових розчисток на різних гіпсометричних рівнях (катени), в межах невеликої території. Це дозволяє простежити, при проведенні додаткових аналізів, розвиток ґрунтового профілю, а також елементи природної й антропогенної сукцесії і пов'язані з цим зміни фізико-географічних характеристик означеної території.

У ході досліджень на кожному розрізі було виконано детальний макроморфологічний опис відкладів, здійснено стратиграфічне розчленування товщ плейстоценових і голоценових відкладів, виділено генетичні горизонти. Загалом, відібрано 34 зразки: 12 — на мікроморфологічний аналіз, 22 — на геохімічний, фізико-хімічний та інші види аналізів.

Ґрунт та культурний шар ранньослов'янського часу визначений, як такий, що формувався в умовах більшого зволоження порівняно із сучасними; ймовірно, у час функціонування городища мало місце заліснення.

У результаті проведеної роботи із урахуванням подальших лабораторних досліджень, отримано нові фактичні дані щодо стану ґрунтового профілю, і як наслідок деяких характеристик природних умов 1200—1100 років тому.

2. З 31 липня по 21 серпня поблизу с. Балаклія (Великобагачанський р-н, Полтавська обл.). Дослідження проведено в рамках роботи спільної археологічної експедиції ПКМ та ПНПУ (керівник О. В. Коваленко) в межах сотенного містечка козацької доби (XVI—XIX ст.).

Вказані роботи є продовженням проекту попереднього року. Результати цих робіт нині представлені лише застосуванням геоархеологічного підходу, що включав макроморфологічний аналіз похованого ґрунту під об'єктами козацької доби в порівнянні із сучасним фоновим ґрунтом. Результати мікроморфологічного та фізико-хімічного вивчення зразків ґрунту перебувають на стадії камеральної обробки.

У процесі досліджень на кожному розрізі було виконано детальний макроморфологічний опис відкладів, здійснено стратиграфічне розчленування товщ голоценових відкладів, виділено генетичні горизонти. Загалом, відібрано 56 зразків: 23 — на мікроморфологічний аналіз, 33 — на геохімічний, фізико-хімічний та інші види аналізів.

За результатами палеопедологічного дослідження можна сказати, що кліматичні, а з ними і ландшафтні обстановки часу існування на вказаній території сотенного містечка в козацьку добу були наближеними до сучасних, але ймовірно з дещо вищими температурами та меншою кількістю опадів. Про це свідчить високе положення лінії карбонатів в гумусовому горизонті похованого ґрунту в порівнянні із фоновим. Ці дані знаходять підтвердження і за більш комплексним вивченням похованого ґрунту цього часу на прилеглій території.

У результаті проведеної роботи та врахувавши подальші лабораторні дослідження, отримано нові фактичні дані щодо стану ґрунтового профілю, і як наслідок деяких характеристик природних умов 400—300 років тому.

3. З 11 по 13 вересня поблизу с. Бучак (Канівський р-н, Черкаська обл. Роботи відбулися за запрошенням Канівської археологічної експедиції ДП ОАСУ ІА НАН України (керівник Ю. В. Болтрик). Проведені палеопедологічні дослідження в межах різночасового (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.) городища на г. Лисуха.

Означений археологічний об'єкт вперше вивчали з точки зору палеоґрунтознавства. Досліджено переріз валу фортифікаційної споруди, загальною потужністю 2,5 м. Короткі результати наведено нижче.

Для навколишньої території характерні сучасні опідзолені ґрунти, на що вказує насамперед потужний гумусово-елювіальний горизонт, а також потужний ілювіально-гумусовий горизонт та лес, як ґрунтоутворююча порода. Цей тип ґрунту характерний для території, як місцевості з деревним покровом. Елювіально-ілювіальні процеси на сьогоднішній день можна спостерігати безпосередньо в тілі валу. У майже однорідному насипі, який ймовірно був, на час створення оборонної споруди, в певний час і за відповідних умов почали переважають ґрунтоутворюючі процеси опідзолення. Для такого процесу характерне періодичне перезволоження верхньої частини профілю навесні при сніготаненні і восени перед установкою снігового покриву. Суттю його є руйнування у верхній частині профілю первинних і вторинних мінералів внаслідок їх кислотного гідролізу і виносу продуктів руйнування в нижні горизонти. У морфології ґрунту відбувається освітлення верхніх ґрунтових шарів і потемніння нижніх. Опідзолення ґрунту також фіксується наявністю присипки SiO_2.

У розрізі, на глибині від 2,15 м, чітко прослідковано похований ґрунтовий матеріал часу спорудження валу. Повноцінним ґрунтом його назвати не можна, оскільки його верхні генетичні горизонти буди зрізані, ймовірно під час спорудження валу та слугували насипкою останнього. Але цей похований ґрунтовий матеріал виділяється передусім за великою кількістю чітких ходів землериїв, що не прослідковуються в такій великій концентрації над дерев'яним перекриттям. Також свідченням процесів ґрунтоутворення, відмінних від сучасних, може бути те, що кротовини переважно виділяються темнішим і більш суглинистим матеріалом заповнення. Такий ґрунтовий матеріал, не характерний для сучасних опідзолених ґрунтів і міг бути занесений сліпаками з генетичних горизонтів того ґрунту, який переважав на час створення оборонної споруди. Підтвердженням цієї тези може бути також той факт, що для землериїв, переважно сліпаків, вертикальне проникнення в землю сягає в середньому 2 м, а їхня реакція на зміну середовища внаслідок певної антропогенної діяльності, досить швидка, до одного року.

Таким чином, можемо зробити попередній висновок про те, що на момент створення фортифікаційної споруди, переважало лучне ґрунтоутворення, а отже залісненість території була меншою.

Проведені палеогеографічні, а конкретно палеопедологічні дослідження нині представлені застосуванням геоархеологічного підходу, що включав макроморфологічний аналіз похованого ґрунтового матеріалу під оборонним валом городища в порівнянні із сучасним ґрунтом. Результати фізико-хімічного вивчення зразків ґрунту перебувають на стадії камеральної обробки і можуть призвести до детальніших висновків щодо стану природи в час спорудження валу.

* * *

Автор висловлює щиру вдячність керівникам археологічних експедицій (Ю. О. Пуголовку, О. В. Коваленко та Ю. В. Болтрику) за всебічну підтримку та сприяння в проведенні досліджень.

В. Нестеровський, О. Андреєв

АНАЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРТЕФАКТІВ У 2017 році

За звітний період до Геологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка на аналітичні дослідження надійшли матеріали з чотирьох археологічних пам'яток України, загальною кількістю 20 зразків. Для визначення складу й походження зразків використано комплекс літолого-мінералогічних методів: хімічний, мікроскопічний, ІЧ-спектрометричний, рентгенофлуоресцентний, мікрозондовий.

1. Більськ, ур. Царина Могила (Котелевський р-н, Полтавська обл.), ранній залізний вік, VI ст. до н. е. Дослідження Більської АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка, 2017 р. На визначення надійшли 1 фрагмент намистини (половина, діаметр — 8 мм) і 1 ціла бісерина (діаметр — 3,3 мм). Матеріал отримано у результаті промивання частини заповнення приміщення 1.

Фрагмент намистини жовтого кольору. Зверху має помітно рихлу брекчієву кірку товщиною 0,2—0,4 мм. Під нею поверхня візуально та під бінокуляром (зб. 30) — однорідна. Непрозора, просвічує лише по краях. Не реагує з розбавленою соляною кислотою. При дослідженні в поляризаційному мікроскопі має ізотропний характер. При великих збільшеннях в електронному мікроскопі зразок проявляє неоднорідну будову (рис. 1; табл. 1, 2). У ньому можна виділити матрицю та включення. Матриця складена (%): SiO_2 — (69,01—72,02), CaO — (9,17—9,72), Na2O — (6,88—16,37), PbO — (3,46—4,92). У десятих частках відсотка фіксуються MgO, K_2O, Sb_2O, FeO, TiO_2, Cl.

Включення безформні полікомпонентні, представлені наступними елементами (%): Pb — (57,26—59,91), Sb — (31,20—36,89), Ca — (3,53—3,76), Fe — (2,69—3,08), Si — (1,57—2,80), Ti — (0,42—0,64), Al — (0,04—0,27), Na — (0,12—0,30), K — (0,07—0,08).

Намистина має штучне походження. Вона представляє собою сплав кремнезему, кальцію, натрію та свинцю і нагадує кольорове скло. Його отримували для виробництва прикрас. Свинець у ньому мав роль покращувача декоративних властивостей.

Бісерина попелясто-сірого кольору з молочним відтінком. Під мікроскопом помітно зернисту структуру з розміром зерен 0,01—0,1 мм. Матеріал має природне походження, складений із кварцу та домішок польового шпату - це кварцитоподібний алевроліт. Артефакт міг слугувати розподільником у низці намиста. У випадку, якщо бісерину використовували як прикрасу, завдяки структурі її могли фарбувати барвниками природного біологічного походження, рештки яких не зберігаються впродовж тривалого часу.

2. Золота Балка, некрополь (Нововоронцовський р-н, Херсонська обл.), II ст. до н. е. — II ст. н. е. Розкопки Нікопольско-Гаврилівської АЕ під керівництвом А. В. Добро-

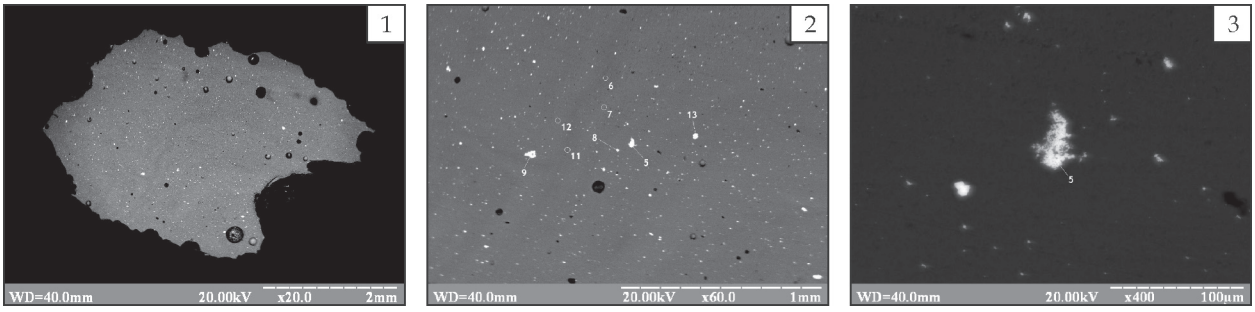

Рис. 1. Намистина з Більська: 1 — загальний вигляд препарату; 2, 3 — досліджені фрагменти

Таблиця 1. Намистина з Більська, склад матриці, вміст оксидів у % масс.

Зразок	Na_2O	MgO	Al_2O_3	SiO_2	Cl	K_2O	CaO	TiO_2	FeO	PbO	Sb_2O_5	Summ
4_rastr	16,37	0,23	1,35	65,60	1,00	0,49	9,17	0,24	0,56	4,92	0,62	100,54
6	10,44	0,47	1,36	72,02	0,95	0,44	9,72	0,17	0,44	3,46	0,24	99,71
7	9,98	0,33	1,51	69,54	0,95	0,41	9,66	0,09	0,56	4,57	0,39	97,99
11	7,49	0,37	1,59	69,01	0,93	0,39	9,65	0,07	0,55	5,02	0,82	95,89
12	6,88	0,50	1,37	69,02	0,87	0,48	9,68	0,16	0,58	4,56	0,94	95,04

Таблиця 2. Намистина з Більська, склад часток, вміст елементів у % масс.

Зразок	Na	Al	Si	K	Ca	Ti	Fe	Sb	Pb	Summ
5	0,12	0,22	2,12	0,00	3,76	0,44	2,77	35,29	57,26	102,00
8	0,24	0,11	1,97	0,08	3,79	0,64	2,89	33,52	59,91	103,15
8	0,23	0,10	1,83	0,07	3,53	0,60	2,69	31,20	55,76	96,00
9	0,00	0,04	1,57	0,00	3,61	0,42	2,79	34,10	59,01	101,55
13	0,30	0,27	2,80	0,00	3,61	0,55	3,08	33,69	55,58	99,89

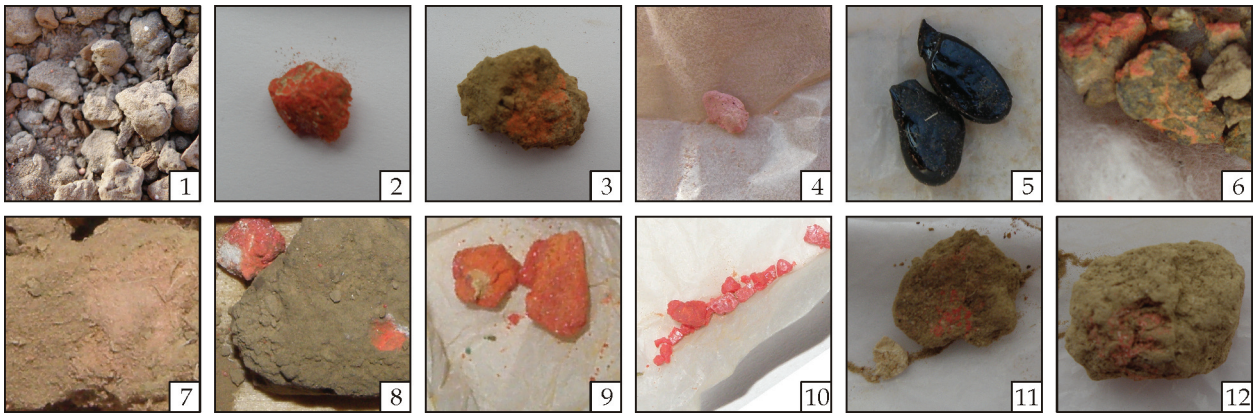

Рис. 2. Золота Балка, мінеральні артефакти: 1, 4, 7 — вохра; 2, 3, 6, 8—12 — реальгар; 5 — бітум; фото *О. С. Дзеладзе*

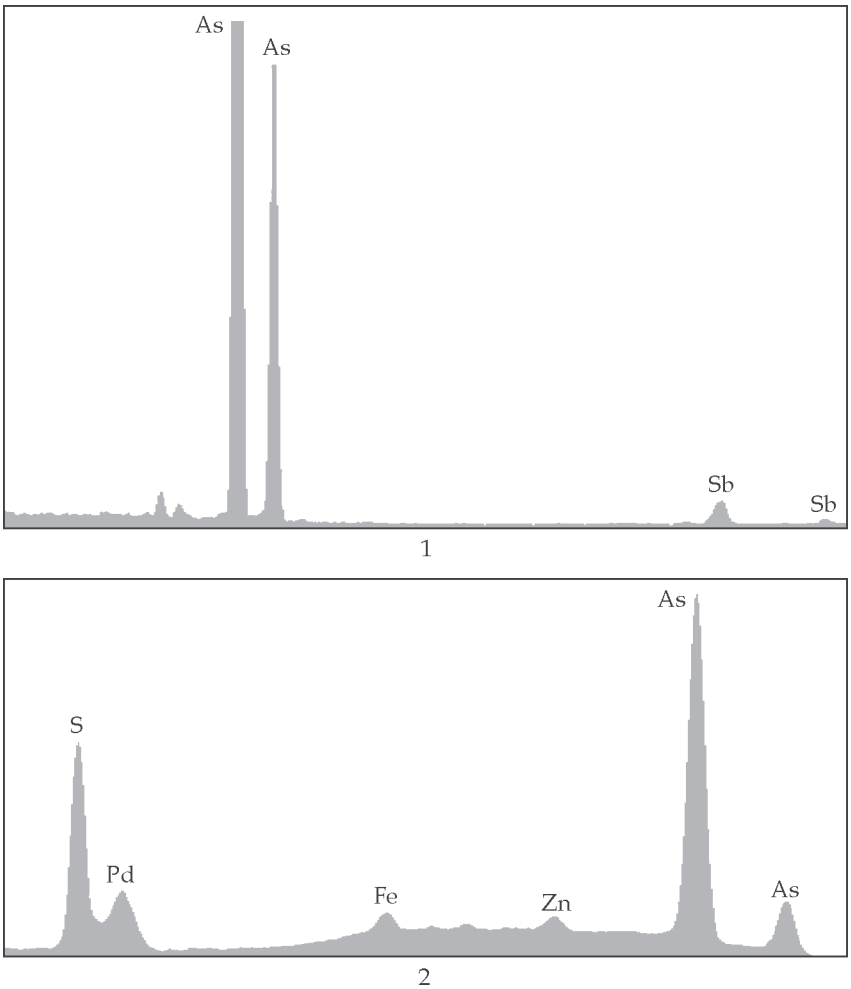

Рис. 3. Результати спектрального аналізу зразків з поховань Золотобалківського могильника: 1 — спектрограма перевірки вмісту миш'яку (див. табл. 3); 2 — типова спектрограма реальгару з поховань. Спектри зразків виконано на установці РФС РД

вольського, 1951, 1952 рр., М. І. Вязьмітіної 1953, 1954 рр.; Дніпровської АЕ під керівництвом М. І. Вязьмітіної, 1955, 1957, 1959, 1962, 1963 рр.

На аналіз надано 12 зразків, що походять з поховань. Матеріал отримано в ході класичних археологічних досліджень; нині зберігається в НФ ІА НАН України.

Найбільше зразків становить пухкий зернистий матеріал, що був в окремих більш чи менш суцільних агрегатах або змішаних з глиною. Колір його яскравий помаранчевий, жовто-помаранчевий, в окремих місцях — яскраво-жовтий зі скляним блиском. Мінерал за комплексом параметрів (показником заломлення, кольором риски, твердістю та хімічним складом) діагностовано як реальгар — сульфід миш'яку «рудничний порох» (рис. 2, 3; табл. 3). Його визначено також в матеріалах з могил: 39 поховання 1 біля ліктя правої руки, 42, 51 п. 3 біля гомілкової кістки, 65, 69, 84 п. 3 (2 зразка), 94.

Цей мінерал використовують в темперному живописі як помаранчевий мінеральний пігмент. Але зважаючи на характер його знахідок, можна стверджувати на інший

Таблиця 3. Елементний аналіз деяких зразків з поховань Золотої Балки для встановлення миш'яку (рис. 3: 1)

Дата і час	Зразок	Одиниці, %	
		As	Sb
10.04.2018 11:42	Н-2017	99,1	0,9
10.04.2018 12:01	Н-2017-1	99,3	0,7
10.04.2018 11:51	Н-2017-2	99,5	0,5
Середнє		99,3	0,7
Середнє квадратичне відхилення		0,2	0,2

варіант застосування сульфіду миш'яку. Реальгар у своєму складі містить 70 % миш'яку. Останній — сильна отрута, має антибактеріальні властивості. Порошок реальгару могли застосовувати при похованнях для боротьби з мікробами. Він позитивно впливав на зневоднення організму, його консервацію і муміфікацію.

Природну вохру визначено в могилах: 25 — має рожевий та світло-коричневий відтінки. У могилах 49 на підлозі з півдня виявлено рожеву вохру, 59 п. 1 — також, з рожевим відтінком. Вохри діагностуються як природні глини, що різною мірою збагачені такими хромофорами як ферум, манган.

З могили 51 походить природний бітум. Його визначено за хімічним складом, механічними та оптичними властивостями.

Матеріали умовно можна поділити на три групи. Оскільки реальгар приблизно на 70 % складається з миш'яку природного походження, його могли застосовувати як певний «консерватор» — для попередження розкладання тіла. Поклади реальгарів на території України не відомі. До другої групи можна зарахувати знахідки вохри — її могли використовувати як «косметичний засіб», або як традиційну фарбу, що супроводжує небіжчиків. Значення знахідки природного бітуму в похованні пояснити складно. Не виключено, що це продукт згорання, що залишився після використання якихось освітлювальних приборів чи курильниць з використанням відкритого вогню безпосередньо в могилі / склепі.

3. Червоний Маяк, могильник (Бериславський р-н, Херсонська обл.), пізньоскіфський — кінець I ст. до н. е. — II ст. н. е. Дослідження Пізньоскіфської АЕ ІА НАН України під керівництвом О. В. Симоненка, 2017 р. На визначення надійшов зразок з поховання 136, що виявився реальгаром.

4. Хрінники, поселення (Демидівський р-н, Рівненська обл.), різночасове. Дослідження

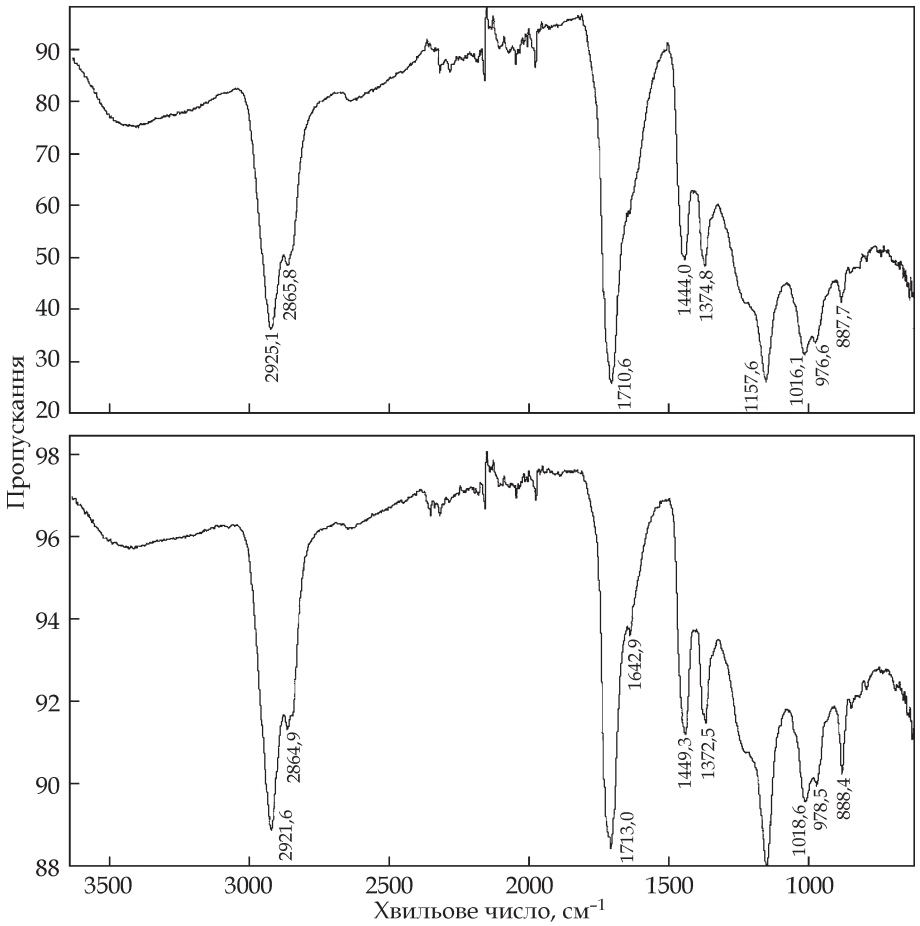

Рис. 4. Хрінники 1, інфрачервоні спектри фрагментів бурштину

Волинської АЕ ІА НАН України під керівництвом А. В. Панікарського, 2016 р. На аналіз надійшли матеріали з об'єкта 27 вельбарської культури — кінець III — початок IV ст.

Досліджено два фрагменти бурштину невеликих розмірів з промивання (близько 2,0—2,5 мм) і два фрагменти, що надійшли з розкопок класичними методами. Вони мають сліди дії температурного впливу. Помітних слідів обробки немає, натомість, помічені свіжі сліди сколювання. Колір бурштину жовто-помаранчевий. Оптично — ізотропний, показник заломлення — 1,544, ІЧ-спектри цих уламків знаходяться в межах 1900—400 $см^{-1}$ (найінформативнішої для викопних смол) подібні до бурштину з родовищ Рівненської обл. Спостерігаються чіткі смуги поглинання в інтервалах ($см^{-1}$): 1740—1680; 1650—1640; 1595—1490, 1390—1380; 1350—1340; 1270—1160; 1050—1045; 1020—985; 937—930; 860—840; 750—730 (рис. 4). Враховуючи це, досліджені зразки можна зарахувати до бурштину місцевого походження.

Т. Гошко, В. Аністратенко, І. Готун

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЛАМУТРОВОГО ХРЕСТИКА З ХОДОСІВКИ

Виготовлені зі стулок молюсків натільні хрестики — доволі рідкісна категорія знахідок на середньовічних пам'ятках. За спостереженнями фахівців, ці речі — паломницькі реліквії осіб, що відвідали пов'язані із земним життям Спасителя християнські святині Палестини, а їх поширення вважають наслідком доступності східносередземноморських територій у результаті хрестових походів. Майстерня із виготовлення цих предметів вивчена поблизу Хайфи у франкській портовій фортеці Атліт, яку також називали Замком паломників, а вироби з неї виявлені в кількох пунктах Русі (Смоленськ, Звенигород, Новгород, Псков, Київ, Чернігів, Ізяслав, Батурин, Стара Рязань, Дівич-гора біля Сахнівки, Райковецьке городище), Балтії (Турайда й Рига), Криму (Херсонес і Судак) і Туреччини. Представлені вони, хоч і без чіткої атрибуції й хронологічної прив'язки, і в кількох європейських музеях за відсутності інформації щодо фіксації цих виробів у культурних шарах Західної Європи, де речі не набули поширення, ймовірно, у зв'язку з призначенням для православних прочан зі Сходу. І хоч вказаних знахідок за весь період археологічних досліджень зібрано мізерно мало, близько чверті століття тому перламутровий хрестик із зображенням хреста на Голгофі був зафіксований і на сільському поселенні часів Київської Русі (Автуничі), тоді ж на синхронній сільській пам'ятці (Шумлай) був виявлений стилістично близький до атлітських перламутрових релігійних інсигній фрагментований хрестик зі стеатиту, який, за спостереженнями фахівців, також репрезентує паломницьку реліквію.

Дослідники відзначали, що більшість перламутрових та аналогічних їм стеатитових хрестиків має рівнокінцеву форму, розміри біля 20—15 мм, хоч наведені й інші параметри, рельєфно відділені заокруглені підтрикутні завершення кінців, квадратне середохрестя з прокресленим діагональним хрестом, овальні чи підпрямокутні / підквадратні у перерізі рамена. Центр міг бути й чистим або нести зображення порожнього чи заповненого косою решіткою ромба та косої решітки без обрамлення (які могли походити від того ж косого хреста, виконаного паралельними лініями). Специфічну форму разом із наявністю косого хреста в центрі вважають настільки визначальною ознакою, що перламутрову річ зі Старої Рязані з огляду на інші зовнішні обриси фахівці віднесли до місцевих реплік, а оформлені аналогічно бурштинові із Суздаля, Пскова і Судака — до імітацій названих паломницьких інсигній.

Відповідно, фіксація при дослідженні культурних нашарувань селища давньоруської та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське у південних передмістях Києва ще одного перламутрового хрестика (рисунок) стала, певною мірою, сенсаційною, а сам виріб був обстежений зоологами й підданий рентгенофлуоресцентному аналізу.

Опрацювання предмету в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАНУ дозволило констатувати, що характер матеріалу, з якого виготовлено цей виріб, а саме тонкошарова текстура та світло-синьо-зеленувата іридизація (переливчасте виблискування) деяких його ділянок дають підстави вважати найбільш ймовірним, що річ виготовлено з фраг-

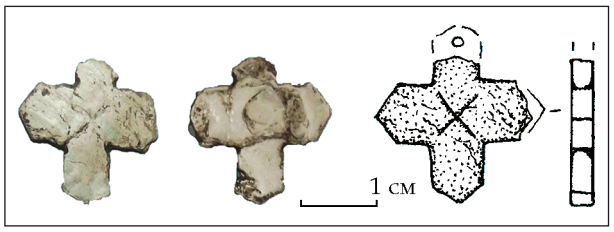

Перламутровий хрестик з Ходосівки

мента черепашки *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus, 1758). Цей вид належить до прісноводних двостулкових молюсків (родина Margaritiferidae), що й донедавна слугували об'єктом перлинного промислу. Сучасний ареал *M. margaritifera* обмежений холодними чистими річками Північної Європи (Північ Росії, Фінляндія та деякі інші райони), а донедавна цей вид мешкав у водоймах басейну оз. Ільмень та на Валдайській височині.

При дослідженні ризької перламутрової знахідки фахівці відзначали, що аргументом її морського походження слугувала відсутність марганцю у складі аргоніту мушлі використаної для виготовлення предмета. Саме на цей показник передусім зверталась увага при мікроелементному вивченні матеріалу ходосівської знахідки, проведеному в ІА НАНУ.

Застосування рентгенофлуоресцентного спектрометра СЕР-01 дозволило простежити доволі низькі значення цього показника — 0,016 і 0,018 % у названого хрестика, й у стулки мідії їстівної, підібраної у наш час на узбережжі Чорного моря у Татарбунарському р-ні Одеської обл. відповідно, дещо вищі — 0,048 % та 0,073 % — у викопних черепашок *Unio* та каурі, що походять із матеріалів досліджень експедиції багатошарових пам'яток у межах сучасних сіл Гребені та Софіївська Борщагівка на Київщині, та значно вищий — 0,353 % — у панцира устриці теж із чорноморського узбережжя на Одещині (таблиця).

Контрольне вивчення зворотного боку хрестика з Ходосівки на спектрометрі ElvaX теж засвідчило низьку концентрацію MnO, лише 0,003 %. Наведені дані демонструють, що визначення походження виробів з перламутру за їх мікроструктурними характеристиками вимагає залучення більшого масиву даних стосовно хімічного складу аргоніту обраних для виготовлення цих речей молюсків.

Результати аналізу знахідок із застосуванням рентгенофлуоресцентного спектрометра СЕР-01

Предмет	Аналіз, №	Мікроелементний склад, %								
		MgO	SiO_2	P_2O_5	SO_3	Cl	K_2O	MnO	Fe_2O_3	SrO
Каурі	1580	—	0,768	0,084	0,081	0,224	0,229	0,048	0,065	0,413
Мідія	1581	0,931	1,348	0,274	0,275	1,308	0,073	0,018	0,106	0,339
Устриця	1582	1,04	0,168	0,046	1,519	7,827	0,55	0,353	0,579	0,135
Уніо	1579	—	—	0,209	—	0,249	0,217	0,073	0,051	0,132
Хрестик	1587	—	1,487	0,059	0,072	1,686	0,502	0,016	0,086	0,222
Хрестик, інший бік	1587а	—	1,081	0,091	0,33	1,086	0,308	0,003	0,093	0,193

С. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2017 р.

За звітний період на визначення надійшли матеріали з 22 поселенських пам'яток. Матеріали отримано різними шляхами: переважно це метод флотації ґрунту, меншу кількість становлять відбитки на виробах з глини. Матеріали, отримані класичними методами археології, становлять найменшу групу. Зведені дані представлено у табл. 2; нижче подаємо мінімально необхідні коментарі.

У тексті й зведеній таблиці використано загальну нумерацію пам'яток. Результати археологічних досліджень цих пам'яток переважно можна знайти у цьому збірнику за відповідними роками, прізвищами й назвами пам'яток. Нумерація об'єктів переважно

дана згідно стандартів, використовуваних відповідними експедиціями (крім матеріалів з Кирилівської, 37).

Встановлення видової приналежності проведено за морфологічними ознаками і завдяки порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; зернівки і насіння бур'янів визначено за «Атласом-визначником бур'янів» І. В. Веселовського, А. К. Лисенка, Ю. П. Манька (Київ, 1988). Кількісні показники наведено в табл. 2. До них не зараховано скупчення та масові відбитки (переважно на денцях), які описано безпосередньо в тексті.

1. Більськ, Західне Більське городище (Котелевський р-н, Полтавська обл.), ранній залізний вік. Скіфська АЕ ХНУ ім. В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова. 2017 р. Палеоетноботаніка: яма 1 розкопу 3 — метод флотації, а також за відбитками на виробах з глини.

Флотацію проведено зусиллями учасників експедиції. Природна збереженість — 1 бал (за 5-бальною шкалою) — рештки надзвичайно зруйновані. Виявлено два види зернівок культурних рослин: просо і ячмінь плівчастий. Крім того, 17 фр. надзвичайно поруйнованих зернівок культурних рослин не визначено. Зважаючи на відсутність інших видів зернівок злакових, що перевищують за розмірами просо, можна припустити, що ці обгорілі фрагменти також належали ячменю плівчастому. Складається враження, що накопичення палеоетноботанічних матеріалів відбувалось не впродовж довгого часу, а лише у кілька «прийомів». Що може пояснити вибірковість видів (усього два). Матеріал не представляє репрезентативну вибірку.

Окремо переглянуто вироби з глини. На 6 денцях виявлено масові відбитки проса, на 1 — пісок.

2. Більськ, Лазьківські Ставки 1, зольник (розкоп) 1, скіфське поселення. Скіфська АЕ ХНУ ім. В. Н. Каразіна під керівництвом І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова. 2017 р. Палеоетноботаніка: відбитки на виробах з глини. Крім того, 1 відбиток проса виявлено на пряслиці; малоймовірно, що це було випадкове потрапляння.

3. Більськ, ур. Царина Могила, ранній залізний вік, VI ст. до н. е. Більська АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка. 2017 р. Палеоетноботаніка: приміщення 1, під валом — метод флотації.

Флотацію проведено зусиллями автора й учасників експедиції (А. А. Корж, Г. Іванова). Профільтровано близько 120 дм^3 ґрунту, відібрано близько 20 мл палеоетноботанічних матеріалів. Насиченість — близько 250 зернівок / стандартне відро; природна збереженість — 1 бал [1]. Палеоетноботанічний спектр за масою ($ПБС_м$) представлено на рис. 1.

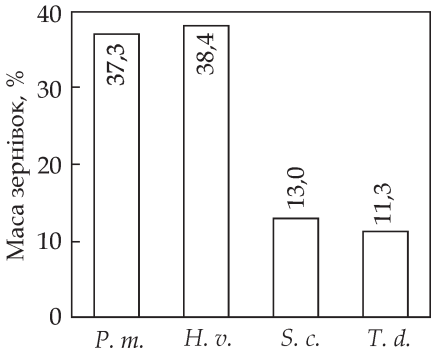

Рис. 1. Більське, ур. Царина Могила, $ПБС_м$. **Тут і далі**: скорочення див. у табл. 2

4. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, поселення (м. Київ), Митрополичий сад, об'єкти раннього залізного віку, VI ст. до н. е. і XIII—XIV ст. АЕ сектору археології під керівництвом С. П. Тараненка. 2017 р. Палеоетноботаніка: VI ст. до н. е. — за відбитками на виробах з глини; яма 2 розкопу 1, ями 2а і 2б з шурфу 1 XIII—XIV ст. — метод флотації.

У ході обстеження виробів з глини ранньозалізного віку виявлено переважно масові відбитки на денцях горщиків: 1 дно, відходи від ячменю плівчастого; 1 дно і придонна частина, а також спорадично на внутрішній поверхні, масові відбитки проса; 1 дно, відходи проса (луска). Колекція непоказова з точки зору оцінки зернового господарства.

Флотацію проведено зусиллями учасників практики. Профільтровано близько 50 дм^3 з ями 2 розкопу 1, також з ям 2а і 2б з шурфу 1 (до 1 відра з кожної). Матеріал виявлено лише в ямі 2 розкопу 1. Насиченість — 6 од. / 10 дм^3; природна збереженість — 3 бали. Незначні включення слід визнати випадковим занесенням.

5. Ширяєве, городище і поселення (Путивльський р-н, Сумська обл.), ранній залізний вік, VI—IV ст. до н. е. Путивльська АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. В. Каравайка. 2017 р. Палеоетноботаніка — за відбитками на виробах з глини, розділена по шарам V і IV ст. до н. е. Крім того, на денцях з городища виявлено: **V ст. до н. е.**: просо — 8 од. (також — 1 од. з поселення), просо і полова — 2 од., полова — 1 од., пісок — 6 од.; **IV ст. до н. е.**: просо — 9 од., просо і полова — 3 од., полова — 1 од., пісок — 5 од.

1. Погана збереженість також опосередковано підтверджує спостереження про загибель об'єкту в пожежі.

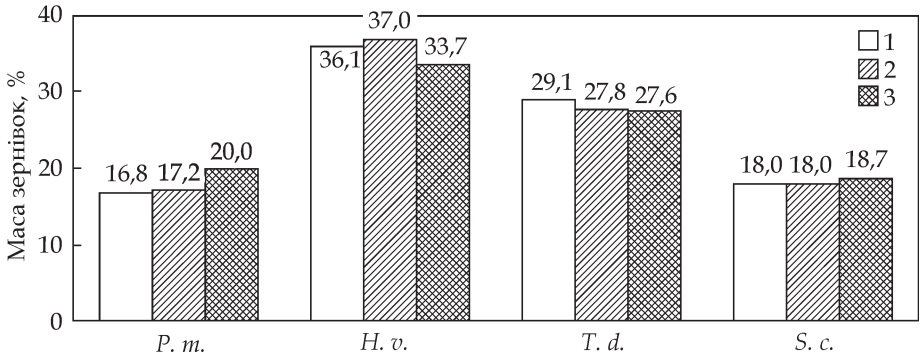

Рис. 2. Циркуни, $ПБС_м$: *флотація*: 1 — 2016 р.; 2 — 2017 р.; 3 — відбитки на виробах з глини

З городища походять грузила, до тіста яких домішано полову, а також грузило з відбитками трави й полови. Знайдено також «хлібці» характерних форм. На одному з них виявлено 2 відбитки зернівок проса, на іншому — полови. На поселенні виявлено розвали горщиків значних розмірів. На одному з них (див. с. 234, рис. 2: 4) на поверхні, переважно на внутрішній стороні горщика, виявлено кілька десятків відбитків зернівок проса. Крім того, на зовнішній поверхні зафіксовано принаймні 2 відбитки зернівок ячменю. Інших відбитків рослинного походження не виявлено.

Отже, матеріал переважно свідчить про технологічний прийом (підсипання під денце), а також — зафіксовано 1 випадок певного ритуального додавання збіжжя до глиняної маси, з якої виготовлено горщик значних розмірів, імовірно — для зберігання збіжжя.

6. Шабалинів, ур. Ведмедки, городище (Коропський р-н, Чернігівська обл.), матеріали юхнівської й роменської культур. АЕ під керівництвом Р. А. Кравченка. 2017 р. Палеоетноботаніка — флотація і за відбитками на виробах з глини.

Перегляд відбитків на виробах з глини здійснено до викиду. Крім випадкових відбитків, також виявлено: юхнівська культура: дно горщика з кількома відбитками проса; роменська культура: 3 стінки горщиків (розвал?) з відбитками проса.

Матеріали з флотації, природну збереженість слід оцінити у 3 бали. З ями 3 походять 12 зернівок і насінин; також виявлено два фрагменти стебел трав'янистих рослин. Зразок з ями 5 виявився майже порожнім. Насиченість становить 2 од. / 10 дм^3. Матеріал не репрезентативний.

7. Циркуни, городище (Харківський р-н і обл.), ранньозалізний час, кінець V — IV ст. до н. е. Флотація: Циркунівська АЕ Харківського історичного музею під керівництвом К. Ю. Пеляшенка. 2017 р. (фільтрацію провів К. Ю. Пеляшенко). Огляд виробів з глини: з розкопок Д. С. Гречка і К. Ю. Пеляшенка (2005—2017 рр. включно). Матеріали зберігаються в фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а також ХІМ імені М. Ф. Сумцова.

Карбонізовані рештки слід оцінити в 1—3 бали.

За відбитками на виробах з глини визначено такі матеріали (не входять до зведеної таблиці). На 1 фр. виявлено відбиток соломинки, на іншому — вилочки від зернівки. Скупчення відбитків зернівок проса виявлено на верхніх частинах 14 горщиків. В обмазці й на «хлібцях» виявлено масові відбитки трави — 5 випадків. На одному грузилі виявлено також по 1 відбитку зернівок проса і ячменя плівчастого.

Зафіксовано різноманітні підсипки й «підстилки» на денцях горщиків, кількість: 34 проса; 33 відходів проса — лусочок (іноді — з зернівками); 26 відходів від обмолоту зернових (не проса; на одному з денець також був відбиток колоска пшениці двозернянки); 9 відходів від обмолоту ячменя плівчастого; 1 відходів від обмолоту ячменя плівчастого + проса; 1 листка широколистяного дерева; 8 піску.

Репрезентативні матеріали з зернового господарства представлені на рис. 2.

Особливо звернемо увагу на знахідку відбитка плоду нетреби (рис. 3). Ботаніки вважають, що ця рослина потрапила на територію східної Європи зі Сходу доволі пізно

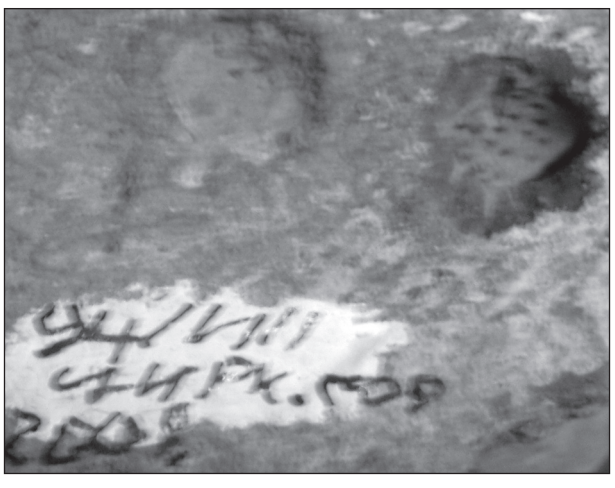

Рис. 3. Циркуни, відбиток плода нетреби

(пізнє середньовіччя — новий час). Утім, нещодавно було знайдено беззаперечний доказ (обгорілі макрорештки плодів) того, що нетреба росла принаймні в нижній течії Псла вже за часів Давньої Русі (городище Манжелія, XII ст., Полтавська обл., розкопки В. В. Шерстюка 2016 р.; див. далі — № *19*). Відбиток, виявлений на кераміці городища Циркуни, ідентичний таким самим плодам. Нині подібний відбиток відомий також зі скіфського поселення Новоселівка (Харківська обл., розкопки І. Б. Шрамко). Отже, дату появи нетреби в Європі слід удревнити принаймні до раннього залізного віку. Загалом, це цілком логічно обумовлено: плоди нетреби переносяться вслід за тваринами, застрягши у їхній шерсті, так само як і реп'яхи.

8. Лисуха, городище (Канівський р-н, Черкаська обл.), ранній залізний вік. Канівська АЕ ДП ОАСУ ІА НАН України під керівництвом Ю. В. Болтрика. 2017 р. Флотація і промивання, проведена зусиллями експедиції. Надано матеріали з об'єктів 7, 19, 21. Природна збереженість — 2 бали. Матеріали з об'єктів 19 і 21 було надзвичайно складно перебирати через значну кількість сучасного сміття і решток нерозчинної фракції. Не виключено, що частину палеоетноботанічних матеріалів через ці обставини виявити не вдалося. Отримані незначні показники не становлять репрезентативної вибірки.

9. Хрінники 1, поселення (Демидівський р-н, Рівненська обл.), різночасове; матеріал з об'єктів вельбарської й райковецької культур, давньоруського часу. Волинська АЕ ІА НАН України під керівництвом А. В. Панікарського. 2016—2017 рр. Палеоетноботаніка: 2016 — метод флотації, вельбарська культура (об'єкт 27); за відбитками на виробах з глини — райковецька культура (об'єкт 24); 2017 — метод промивання, давньоруський об'єкт (об'єкт 24).

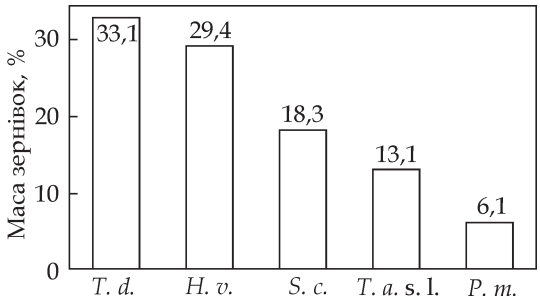

Рис. 4. Хрінники 1, об'єкт 27 / 2016 вельбарської культури, $ПБС_м$

Флотацію з об'єкту 27 проведено зусиллями автора й учасників експедиції ($ПБС_м$ див. рис. 4). Природна збереженість — 2 бали. Промивання з об'єкту 24 / 2017 (від 250 $дм^3$) проведено зусиллями практики. Очікувано [1] отримано надзвичайно мало палеоетноботанічних матеріалів. Природна збереженість — 1 бал.

З райковецького об'єкту походять вироби з глини, на яких виявлено відбитки зернівок. Найбільший інтерес представляють два фрагменти бортика жаровні (сковорідки?; № 2074 — рис. 5), на яких зафіксовано значну

1. Метод промивання здебільшого руйнує зернівки.

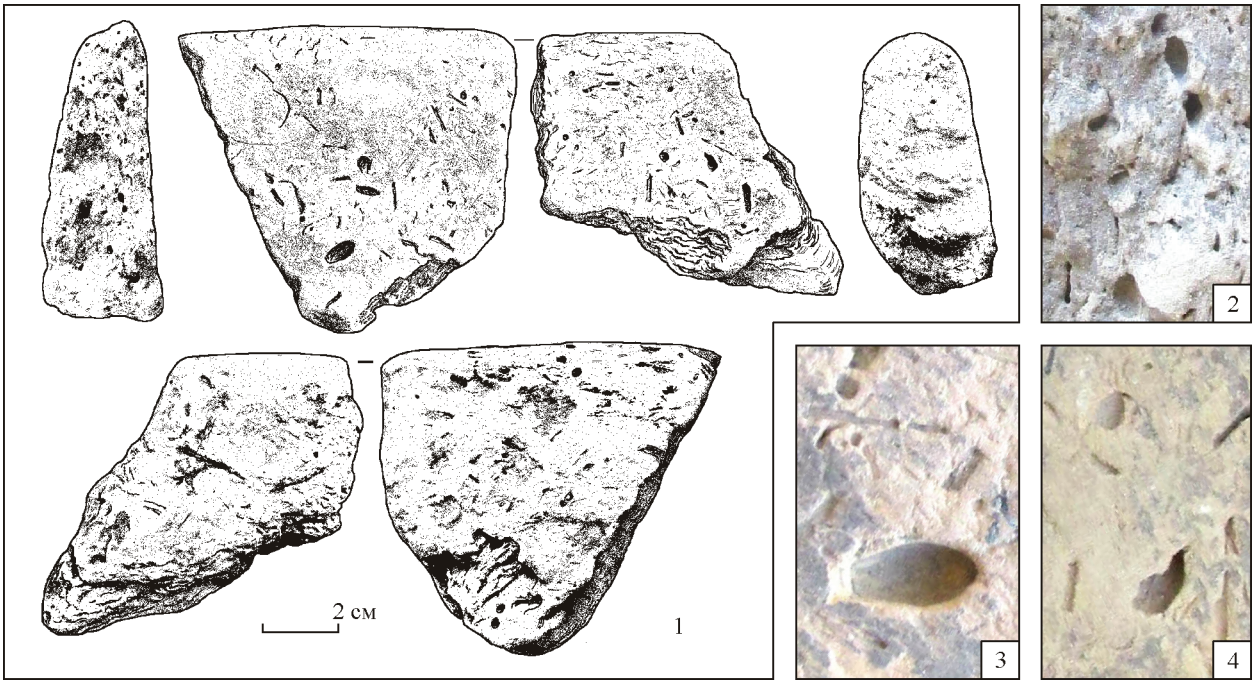

Рис. 5. Хрінники 1, об'єкт 24, фрагменти жаровні: 1 — прорисовка; *макрофото відбитків зернівок* (М 2 : 1): 2—4 — проса; 3 — ячменю плівчастого; 4 — жита (фото і прорисовка *М. С. Сергєєвої*)

кількість відбитків ботанічного походження. Передусім до них належать дрібні частини стебел рослин. Також зафіксовано велику кількість відбитків зернівок культурних рослин на зовнішніх і внутрішніх поверхнях, а також у сколах. На зовнішній поверхні й у сколах виявлено значну кількість відбитків зернівок проса; ймовірно, кілька відбитків також знаходиться й на внутрішній поверхні. На внутрішній поверхні виявлено також по одному відбитку зернівок: жита, ячменю плівчастого, пшениці двозернянки. Такі випадки знахідок сконцентрованих відбитків збіжжя на посуді великих розмірів вважаємо невипадковими. Це цілеспрямоване додавання зернових до форм, що з великою ймовірністю мали постійний контакт з продуктами хліборобства, що відображає хліборобське світосприйняття давніх жителів.

10. Комарів, виробнича частина поселення (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.), черняхівська культура. Роботи виконано в рамках міжнародного договору про спільне дослідження склоробного центру варварської Європи між Інститутом археології НАН України (відділ археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень, керівник проекту — О. В. Петраускас; НДЦ «Рятівна археологічна служба», керівник проекту — Т. Р. Милян) та Вільним університетом Берліну (дослідницька група А-6 проекту TOPOI, керівники проекту — Х.-Й. Нюссе, М. Хегевіш). 2017 р. Палеоетноботаніка: об'єкт 21 — «класичний» метод.

Об'єкт 21 — гончарний горн з передгорновою ямою. У заповненні споруди виявлено в тому числі значний обсяг палеоетноботанічних матеріалів. Матеріал попередньо правильно визначений дослідниками як просо. На огляд надано зернівки, спечені у грудки різних розмірів. Природна збереженість — 2—3 бали. Інших домішок не виявлено. Знахідка проса у виробничому об'єкті свідчить про його нецільове призначення на момент загибелі.

11. вул. Кирилівська, 37, поселення (м. Київ), різночасові об'єкти: VI—VII, X—XI, XVIII ст. ААЕ ІА НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна. 2016 р. Палеоетноботаніка — метод флотації.

Флотацію проведено зусиллями М. С. Сергєєвої. Опис зразків наведено в табл. 1.

12. Опішне, городище (Зіньківський р-н, Полтавська обл.), ранній етап роменської культури. Опішнянська АЕ Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, за участі Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному під керівництвом Ю. О. Пуголовка. 2017 р. Палеоетноботаніка — метод флотації.

13. Любеч, територія сучасного стадіону, посад (Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.), роменська культура. Чернігово-Сіверська АЕ під керівництвом А. Л. Казакова. 1989 р. Палеоетноботаніка — за відбитками на виробах з глини. Переглянуто вироби з глини за цей сезон: незначна колекція роменської культури. Перегляд було утруднено через складні умови зберігання матеріалів. Також виявлено дно горщика з кількома відбитками проса.

Таблиця 1. Параметри палеоетноботанічних зразків зрозкопок Кирилівської, 37

№ п / п [1]	Об'єкт	Датування, ст.	Об'єм ґрунту, дм^3	Кількість, од.	Насиченість, *n* / дм^3	ПЗ [2]
			Ранні слов'яни			
1	Житло	VI—VII	3	0	—	—
2	Житло, піч 7	VI—VII	7	1	0,14	3
			Давня Русь			
3	Піч 2, черінь	X	?	2	?	4
4	К. ш. 5, вогнище 2	XI	?	11	?	5
5	К. ш. 4б	XI	?	74	?	5
6	К. ш. 4, горіла пляма	XI	?	532	?	5
7	Об. 11	XI	?	8	?	4
8	Піч 6	XI	?	2	?	5
			Модерн			
9	Об. 2	XVIII	?	11	?	5
10	Об. 3	XVIII	?	1	?	5
11	Об. 3А	XVIII	?	28	?	4
12	Об. 3А, піч	XVIII	?	11	?	3
13	Об. 5	XVIII	?	101	?	5

[1] Відповідає нумерації в табл. 2. [2] ПЗ — природна збереженість.

14. Свердловське 1, городище (Конотопський р-н, Чернігівська обл.), матеріали роменської культури. Мезинська АЕ ЧНПУ під керівництвом О. Є. Черненко. 2017 р. Палеоетноботаніка — за відбитками на виробах з глини. Також виявлено обмазку з відбитками проса. Перегляд здійснено до викиду.

15. Коростень, городище Іскоростень 1 (райцентр, Житомирська обл.), X ст. Житомирська АЕ ІА НАН України під керівництвом А. В. Петраускаса. 2015 р. Шар 1 квадрату 1 розкопу 1. Ручний відбір (*зразок 1*), флотація (*зразок 2*).

Зразок 1 фактично був редукованим у результаті ручного відбору безпосередньо з культурного шару, тому ретельний ідентифікаційний аналіз проведено не було. У *зразку 2*, крім іншого, було виявлено відходи від проса (спечені у грудочки лусочки). 50 одиниць зернівок і насіння бур'янів (близько 5,5 % від загальної кількості) вказує на доволі значний ступінь засміченості полів.

16. Пересопниця, уроч. Пастівник, поселення (Рівненський р-н, обл.), давньоруські об'єкти. Пересопницька АЕ ДП «Рівненська старовина» ДП «НДЦ "ОАСУ"» ІА НАН України під керівництвом Б. А. Прищепи. 2016 р. Палеоетноботаніка — метод флотації. Розкоп 6: яма 7 — X ст.; розкоп 13: об'єкт 4 — XII ст. і яма 6 — друга половина XII — перша половина XIII ст.

17. Чернігів, дитинець (р-н, обл.), давньоруський час, X — початок XI ст. АЕ Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. Є. Черненко. 2017 р. Палеоетноботаніка — метод флотації. Профільтровано близько 60 дм^3 ґрунту, отримано 44 од. палеоетноботанічних матеріалів — середня насиченість становить близько 7 од. / стандартна проба (1 відро). Природна збереженість — близько 4 балів. Насиченість заповнення об'єкту палеоетноботанічними рештками слід визнати незначною, а інвазії — випадковими. Перерахунок за масою представлений на рис. 6.

18. Феофанія, поселення 2 (м. Київ), давньоруський час, XI—XIII ст. ААЕ ІА НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна. 2016 р. Розкоп 1, об'єкт 1 — споруда XII ст. Палеоетноботаніка — метод флотації. Профільтровано 9 стандартних відер: насиченість — близько 20 од. / дм^3; природна збереженість — 5 балів. Результати перерахунку зернового господарства представлені на рис. 7. Зважаючи на те, що бобові представлені значною кількістю, на них слід зупинитися детальніше. Досі невідомо, чи були у давнину бобові польовими культурами, чи їхні посіви обмежувалися лише незначними городніми ділянками. Тому їхній аналіз проведено окремо, а дані лише із застереженнями включено до аналізу. З-поміж бобових за кількістю, горох має абсолютне переважання над двома іншими представниками і становить 69,4 %; далі йдуть сочевиця (17,7 %) і вика (12,9 %).

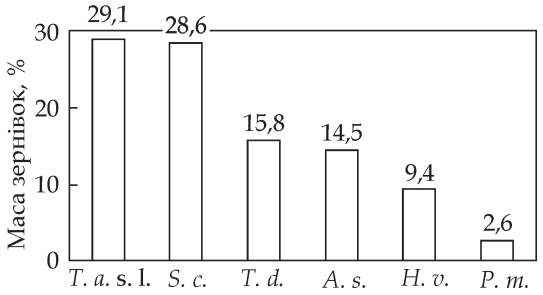

Рис. 6. Чернігів, ПБС$_м$

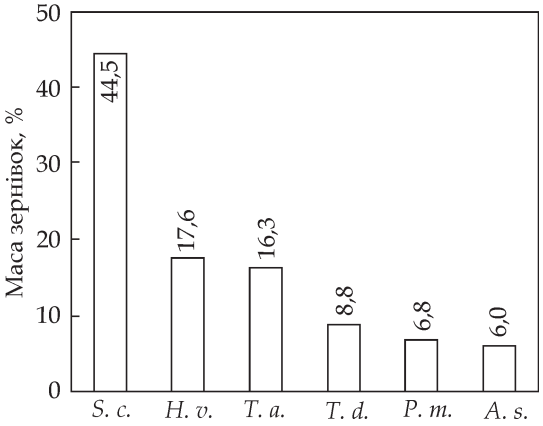

Рис. 7. Феофанія, поселення 2, ПБС$_м$

19. Манжелія, городище (Глобинський р-н, Полтавська обл.), рештки житлової споруди середини — другої половини XII ст. АЕ ЦОДПА Управління культури Полтавської облдержадміністрації під керівництвом В. В. Шерстюка. Палеоетноботаніка: проведено флотацію, що була малоефективною — класичними методами забрано значну кількість ботанічних матеріалів. Природна збереженість — 5 балів. Матеріали походять з кількох скупчень.

Виявлено два види *Prunus*: кісточки вишні і сливи. Зважаючи на редукованість знахідок, підрахунок кількості палеоетноботанічних матеріалів не має сенсу. Тим не менше, палеоетноботанічні матеріали надзвичайно цікаві для аналізу, оскільки дають свідчення про садівництво (чи збиральництво) вишні й сливи, а також збиральництво нетреби [1] і квіти айстрових (Asteraceae), імовірно — кален-

1. У польових умовах матеріал попередньо визначив начальник експедиції В. В. Шерстюк. Наукову експертизу за фото, що підтвердила попередні спостереження, провела д. б. н. Г. О. Пашкевич, за що ми щиро вдячні.

Палеоетноботанічні визначення насіння і зернівок рослин

№ / об'єкт	Трав'янисті																										Кущі	Дерева				Разом
	Культурні													Бур'яни																		
	Зернові								Зернобобові			Городні	Технічні																				
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. a.*	*T.* sp.	*S. c.*	*A.* sp.	Cer.	*P. s.*	*V.* sp.	*L. c.*	Cuc.	*L. u.*	*A. f.*	*Br.* sp.	*C. a.*	*C.* sp.	*G.* sp.	*L.* sp.	*P.* sp.	*R.* sp.	*S. g.*	*S. i.*	*S.* sp.	*X.* sp.	Br.	*V.* sp.	*C. a.*	*Pr. s.*	*Pr.* s. *C.*	*Pr.* sp.	
1 / я. 1	20	9	–	–	–	–	–	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	46
1 / кер.	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6
2 / кер.	10	4	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15
3 / п. 1	1929	361	94	–	–	140	–	507	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	14	–	–	–	15	–	–	–	–	–	–	3060
4 / кер.	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
4 / я. 2	7	3	1	–	2	–	2	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	30
5 / Г., V	3	2	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6
5 / П., V	3	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
5 / Г., IV	4	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8
6 / кер. юхн.	3	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
6 / я. 3	4	–	1	–	–	3	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	12
6 / я. 5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
6 / кер. ром.	7	1	–	1	–	1	–		1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
7 / я. 21	4	1	–	–		1	–	2	–	–	2	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	14
7 / я. 24	5	1	3	–	–	2	–	3	–	–	2	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19
7 / я. 25	6	2	2	–	–	–	–	6	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17
7 / я. 26	1	2	1	–	–	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7
7 / я. 28	–	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
7 / я. 29	7	2	–	–	–	1	–	5	2	–	2	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	21
7 / кер.	72	22	16	–	–	14	–	2	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1	–	–	–	–	–	136
8 / об. 7	1	2	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	5
8 / об. 19	10	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11
8 / об. 21	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*
9 / об. 27	12	4	3	2	–	4	–	11	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	38
9 / об. 24/2016	7	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9
9 / об. 24/2017	–	1	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
10 / об. 21	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*

11 / 2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
11 / 3	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
11 / 4	–	1	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11
11 / 5	15	–	–	8	–	4	–	5	4	–	38	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	74
11 / 6	493	–	–	5	–	29	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	532
11 / 7	4	–	–	1	–	1	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8
11 / 8	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
11 / 9[1]	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7	–	3	–	–	–	11
11 / 10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
11 / 11[2]	2	–	1	1	–	10	4	6[3]	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	27
11 / 12	3	–	–	–	–	2	1	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	11
11 / 13[1,2]	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12	2	1	–	–	–	79	–	–	5[4]	–	–	–	100
12	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
13 / кер. ром.	6	2	2	1	–	2	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15
14 / кер. ром.	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
15 / 1	1	*	****	*	–	***	**	–	–	–	–	–	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*
15 / 2	739	9	59	6	–	30	18	–	3	–	–	–	–	–	4	5	–	3	–	–	6	–	–	14	–	18	–	–	–	–	–	914
16 / р. 6, я. 7	*	–	40 мл	*	–	*	–	*	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	*
16 / р. 13, об. 4	41	12	15	14	–	18	6	47	2	–	2	–	–	–	6	1	–	7	–	–	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	176
16 / р. 13, я. 6	2	1	5	5	–	6	–	10	–	–	1	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	32
17	3	2	3	6	–	7	5	8	1	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1[5]	43
18	19	9	4	8	–	26	5	38	43	8	11	–	1	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	190
19	*	–	–	–	–	*	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–	*	–	–	–	–	–	–	–	*	–	–	–	–	*	*	*
20	27	8	2	20	–	13	4	34	1	–	–	–	–	5	–	–	–	5	–	3	1	–	–	–	–	8	–	1	–	–	–	132
21	1	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
22	11	1	–	–	–	68	–	9	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	39	4	–	–	–	–	2	1	–	–	–	1	140

Скорочення. Трав'янисті, *культурні рослини,* *зернові*: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *T.* sp. — *Triticum* sp. (пшениця, не визначено); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. / *Avena sativa* (овес / овес посівний); Cer. — Cerealia (зернові); **трав'янисті, *культурні рослини,*** *зернобобові*: *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *V.* sp. — *Vicia* sp. (вика); *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця); **трав'янисті, *культурні рослини,*** *городні*: Cuc. — Cucurbitaceae (родина гарбузові); **трав'янисті, *культурні рослини,*** *технічні*: *L. u* — *Linum usitatissimum* (льон); **трав'янисті, *бур'яни***: *A. f.* — *Avena fatua* (вівсюг); *Br.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *C.* sp. — *Calendula* sp. (календула); *G.* sp. — *Galium* sp. (підмаренник); *L.* sp. — *Lepidium* sp. (хрінниця); *P.* sp. — *Polygonum* sp. (гірчак або спориш); *R.* sp. — *Rumex* sp. (щавель); *S. g.* — *Setaria glauca* (мишій сизий); *S. i.* — *Setaria italica* (мишій італійський, півняче просо); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій); *X.* sp. — *Xanthium* sp. (нетреба); Br. — Brassicaceae (капустяні, раніше — хрестоцвітні); **кущі**: *V.* sp. — *Vitis* sp. (виноград); **дерева**: *C. a.* — *Corylus avellana* (ліщина); *Pr. s.* — *Prunus spinosa* (терен); *Pr.* s. *C.* — *Prunus* subg. *Cerasus* (вишня); *Pr.* sp. — *Prunus* sp. (сливові).
Г. — городище, кер. — кераміка, об. — об'єкт, П. — поселення, п. — приміщення, р. — розкоп, ром. — роменська культура, юхн. — юхнівська культура, я. — яма.
Примітки. [1] Матеріал не обгорів. [2] Крім того, одне зчленування. [3] Сильно зруйновані фрагменти, подібні до фрагментів зернівок жита. [4] Одна кісточка ціла, чотири фрагменти. [5] Також одна плодоніжка, імовірно — від фрукту сливових.

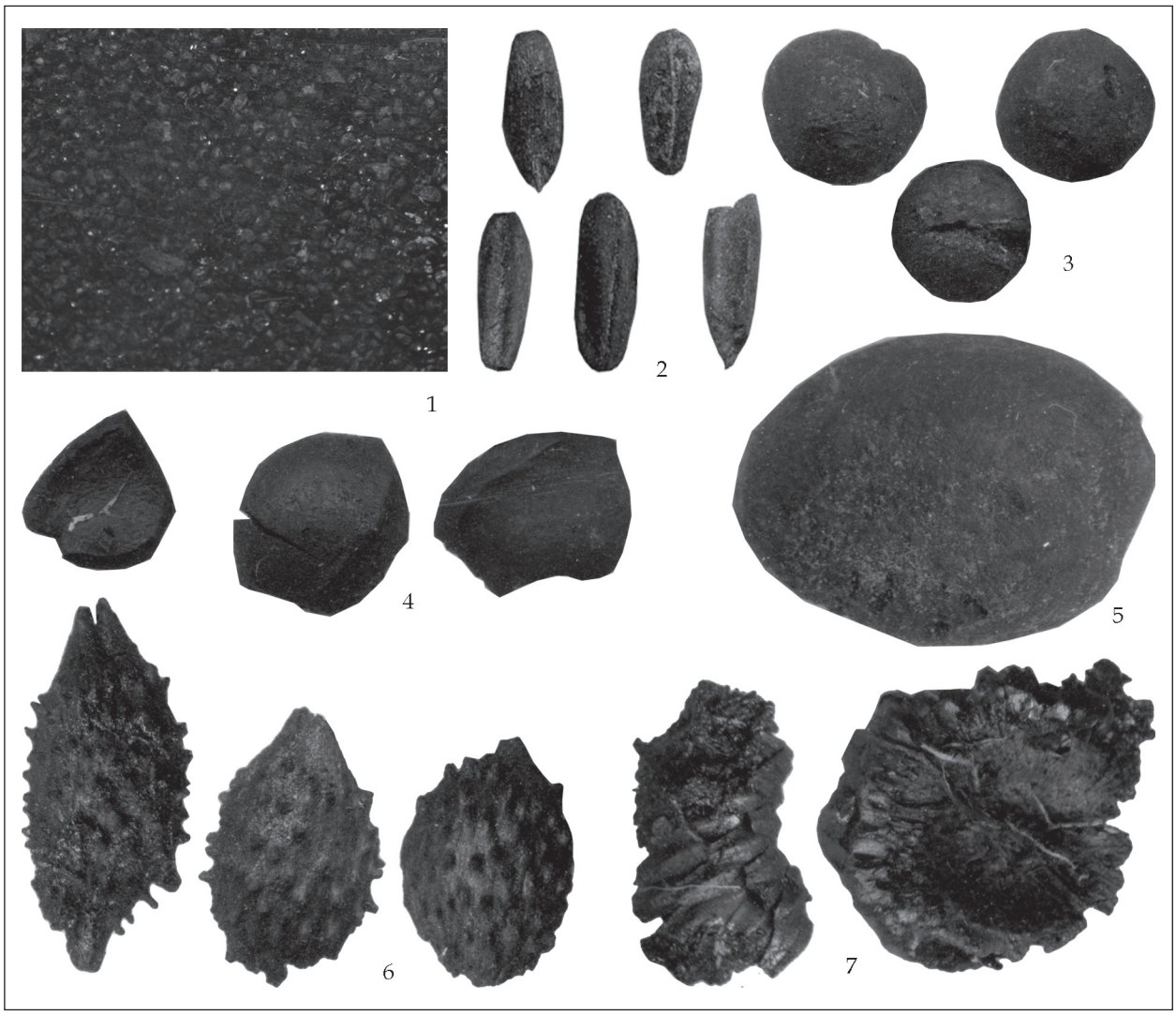

Рис. 8. Манжелія, палеоетноботанічні матеріали: 1 — просо; 2 — жито; 3 — горох; 4 — вишня; 5 — слива; 6 — нетреба; 7 — нагідки

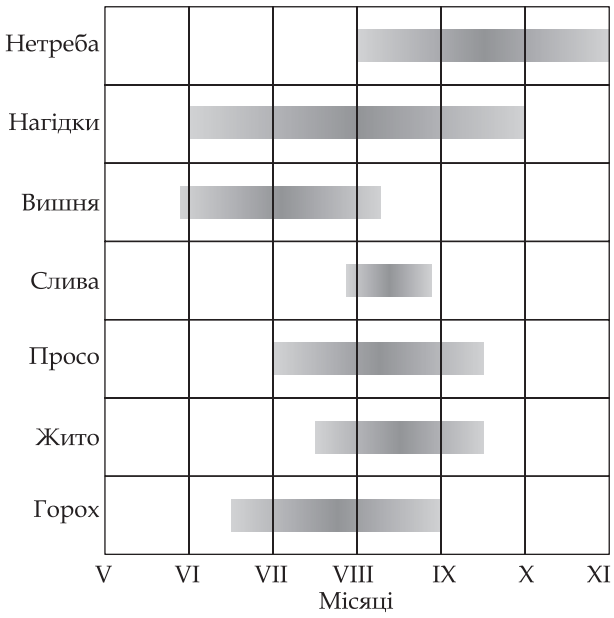

Рис. 9. Манжелія, періоди дозрівання і збору врожаю рослин, виявлених у житлі

дули [1] (певно, як лікарських рослин) (рис. 8). Додамо також, що шляхом зіставлення періодів збирання врожаю, отримуємо період археологізації палеоетноботанічних матеріалів (відповідно — і житла загалом), який можна окреслити в рамках серпня (рис. 9). Завдяки цьому можна чітко в рамках одного місяця встановити час загибелі житла. А якщо припущення про його спалення під час одного з половецьких нападів правильне, то до не надто численних відомостей про сезонність кочівницьких походів на землі Русі можна додати ще один чіткий і надійно зафіксований період — серпень.

20. Наливайківка 1, поселення (Макарівський р-н, Київська обл.), кінець XII — перша половина XIII ст. АЕ під керівництвом О. В. Петраускаса. Палеоетноботаніка отримана методом флотації близько 5 відер

1. Дякуємо к. і. н. О. Ю. Лебедєвій за консультацію, надану по фото.

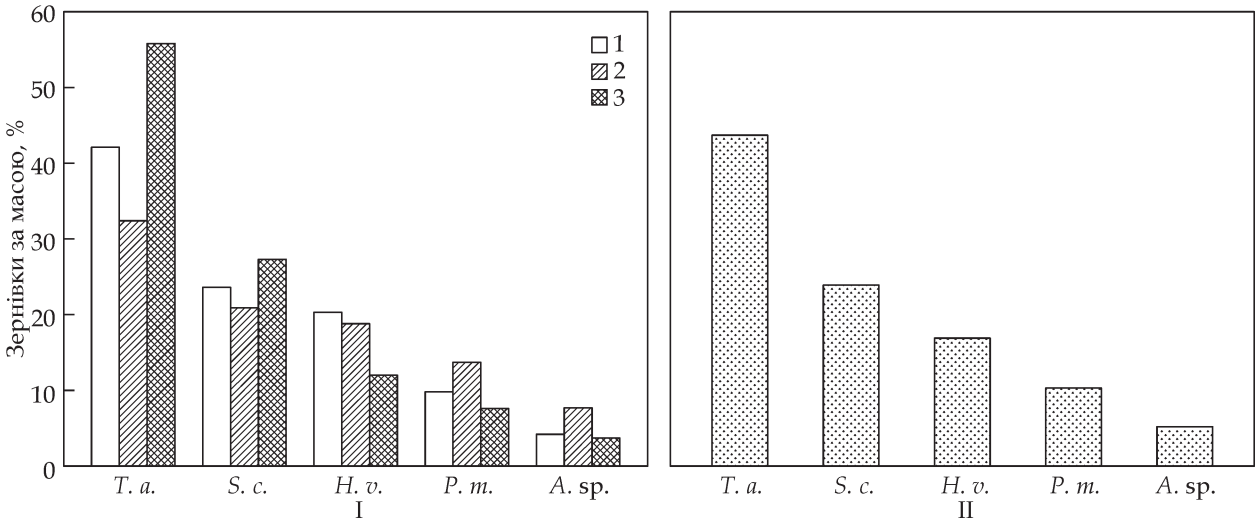

Рис. 10. Наливайківка 1, $ПБС_м$: I — окремо з шарів (1 — шар 1; 2 — шар 2; 3 — шар 6); II — узагальнений $ПБС_м$

заповнення об'єкту. Надано три зразки з окремих шарів цього об'єкту, матеріал з яких вважаємо за можливе подати сукупно. Насиченість близько 26 од. / 10 дм^3, природна збереженість — близько 2—3 балів. Зернове господарство репрезентоване на рис. 10.

21. Іванків, поселення 3 (поблизу райцентру, Київська обл.), багатошарове, у тому числі — давньоруський час (XIII ст.). АЕ під керівництвом Л. В. Чміль. 2014—2015 рр. Палеоетноботаніка: об'єкт 1 — метод флотації. На фільтрацію надано всього 3 дм^3, чого недостатньо для результативних досліджень.

22. Любеч, посад XVII—XVIII ст. (Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.), споруда середини XVII ст. Любецька АЕ Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик. 2016 р. Палеоетноботаніка — метод флотації. Природна збереженість — 5 балів.

Привертає увагу насінина винограду. Її розміри, мм: довжина — 5,25, ширина — 3,49, довжина клювика — 0,9 мм; індекс — довжина / ширина становить 1,5. Це доволі типові показники для культурних сортів винограду. Нині це найпівнічніша знахідка, відома нам за археологічними матеріалами. Чи досягли культурні сорти винограду до XVII—XVIII ст. територій середньої течії Дніпра, чи, можливо, це був імпорт, сказати неможливо. Якщо припустити, що до того часу виноград все ще залишався «диковинкою», то знахідка цієї насінини підтверджує високий рівень добробуту господаря, який міг собі дозволити його купівлю. Якщо ж цей виноград було вирощено безпосередньо поряд — то маємо перше достовірне свідчення поширення виноградників у північні області території сучасної України — Чернігівське Полісся — принаймні у XVII—XVIII ст.

Л. Горобець

ОРНІТОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2017 р.

За результатами сезону 2017 р. на визначення надійшли матеріали з 11 пам'яток: Комарів, Хрінники, Глинське, Чернігів, Острів, Замкова гора, Цареборисів, Настасівка 2, Покровська Багачка, Києво-Печерська Лавра та Кемпа.

Рештки визначали за допомогою остеологічної колекції палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України та Зоологічного музею Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Більшість матеріалів зберігається в палеонтологічному відділі Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ) (далі: NMNHU-P).

Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.), черняхівська культура. В об'єкті 21а III—IV ст. виявлено 1 кістку півня (*Gallus*

domesticus). Номер зберігання: NMNHU-P Av-1720.

Хрінники (Демидівський р-н, Рівненська обл.). В об'єкті III—IV ст. виявлено дві кістки курки домашньої (*Gallus domestica*) (мінімальна кількість особин (далі: МО) — 1). Номери зберігання: NMNHU-P Av-420 та NMNHU-P Av-421.

Глинське (Зіньківський р-н, Полтавська обл.), роменська культура. У житлі VIII—X ст. виявлено 1 кістку курки домашньої (*Gallus domesticus*) та 1 кістку качки — крижня або домашньої (*Anas* sp.). Номери зберігання: NMNHU-P Av-1721 та NMNHU-P Av-1722.

Чернігів. На об'єкті X — першої половини XI ст. виявлено 2 кістки тетерука (*Lyrrurus tetrix*) (МО — 1), 2 кістки гуски сірої, або домашньої (*Anser anser / domestica*) (МО — 1), 1 кістку качки, ймовірно домашньої (*Anas* cf. *domestica*), 11 решток курки домашньої (МО — 2, з яких одне курча). Номери зберігання: від NMNHU-P Av-989 до NMNHU-P Av-1002, від NMNHU-P Av-1199 до NMNHU-P Av-1203.

Острів (м. Біла Церква, Київська обл.). У чотирьох похованнях XI ст. н. е. виявлено 12 кісток курки домашньої. Матеріали зберігаються в відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

Замкова гора (м. Житомир). У культурному шарі XVI—XVIII ст. виявлено 1 кістку глушця (*Tetrao urogallus*), 1 кістку широконіски (*Anas clypeata*), 2 кістки чирянки малої (*Anas crecca*) (МО — 1), 1 кістку чирянки великої (*Anas querquedulla*), 2 кістки сороки (*Pica pica*) (належали двом особинам: дорослій та молодій), 1 кістку беркута (*Aquila chrysaetos*), 17 кісток курки (МО — 5, із яких одна особина молода та одна курка, вбита в період відкладання яєць) та 2 кістки гуски сірої або домашньої (МО — 1). Номери зберігання: від NMNHU-P Av-1693 до NMNHU-P Av-1719.

Цареборисів (Ізюмський р-н, Харківська обл.). У культурному шарі XVII ст. виявлено 2 кістки річкових качок (*Anas* sp.), 1 ниркової качки (*Nyroca* sp.), 29 кісток курки домашньої (МО — 7, серед яких 3 належало курчатам) та 2 кістки птахів невизначеної таксономічної приналежності. Номери зберігання: від NMNHU-P Av-955 до NMNHU-P Av-988.

Настасівка 2 (Хорольський р-н, Полтавська обл.). У культурному шарі XVII—XVIII ст. виявлено 2 кістки галки (*Corvus monedulla*) (МО — 1), 1 кістку голуба сизого (*Columba livia*), 1 кістку качки, ймовірно, домашньої, 47 кісток індика (*Meleagris gallopavo*) (МО — 1), 19 кісток курки домашньої (МО — 8, серед яких дві самки убиті в період відкладання яєць, одне курча та одна напівдоросла особина), 1 кістку крупного птаха, ймовірно, гуски (cf. *Anser*). Номери зберігання: від NMNHU-P Av-481 до NMNHU-P Av-536, від NMNHU-P Av-540 до NMNHU-P Av-542, NMNHU-P Av-549, від NMNHU-P Av-551 до NMNHU-P Av-567.

Покровська Багачка (Хорольський р-н, Полтавська обл.). У культурному шарі XVII—XVIII ст. виявлено 11 кісток курки домашньої (МО — 5, серед яких один самець, одна самка та одне курча). Номери зберігання: від NMNHU-P Av-537 до NMNHU-P Av-539, від NMNHU-P Av-543 до NMNHU-P Av-548, NMNHU-P Av-550, NMNHU-P Av-568.

Києво-Печерська Лавра. У культурному шарі першої половини XVIII ст. виявлено 17 кісток кулика-сороки (*Haematopus ostralegus*) (МО — 1) та одну кістку курки домашньої. Номери зберігання: від NMNHU-P Av-422 до NMNHU-P Av-439.

Острів Кемпа (м. Дубно, Рівненська обл.). У культурному шарі XVIII ст. виявлено 1 кістку норця великого (*Podiceps cristatus*), 1 кістку чаплі сірої (*Ardea cinerea*), 1 кістку лиски (*Fulica atra*), 1 кістку чайки (*Vanellus vanellus*), що належала самці, убитій в період відкладання яєць, 2 кістки крячка річкового (*Sterna hirundo*), 1 кістку чирянки великої або малої (*Anas crecca / querquedulla*), що належала самці, убитій в період відкладання яєць, 9 кісток крижня або домашньої качки (*Anas platyrchynchos / domestica*) (МО — 9, серед яких 3 молодих особини), 1 кістку качки домашньої, 11 кісток гуски домашньої (*Anser domestica*) (МО — 4, серед яких одна молода особина), 16 кісток гуски (*Anser* sp.), 63 кістки курки домашньої (МО — 18, серед яких дві самки, убитих в період відкладання яєць та 6 курчат) та 4 кістки птахів невизначеної таксономічної приналежності. Номери зберігання: від NMNHU-P Av-822 до NMNHU-P Av-951.

Т. Бітковська

ВИЗНАЧЕННЯ ССАВЦІВ

У 2017 р. на археозоологічну експертизу надано й визначено матеріали з семи пам'яток. Матеріал наведено у хронологічній послідовності.

1. Єристівка II, поселення (м. Горішні Плавні, Полтавська обл.), доба пізньої бронзи. Дослідження проводила Дніпро-Псьольська ранньослов'янська АЕ під керівництвом Ю. Ю. Башкатова, 2017 р. На визначення надано матеріал з культурного шару, ям і житла (табл. 1).

Таблиця 1. Співвідношення між ссавцями із поселення Єристівка II

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	27	39,71	13 (-/3)	52,00	2925	73,21
Вівця / коза	28	41,18	6 (-/2)	24,00	180	4,51
Свиня	2	2,94	2	8,00	250	6,26
Кінь	11	16,17	4	16,00	640	16,02
Всього	68	100,00	25	100,00	3995	100,00

Тут і далі. В дужках графи «Число особин» вказана кількість напівдорослих / молодих тварин.

2. Попівка I, поселення (Липовецький р-н, Вінницька обл.), двошарове. Дослідження проводила Рятівна археологічна служба під керівництвом Т. Р. Миляна у 2017 р. На визначення надано матеріал з культурного шару черняхівської й трипільської культур (табл. 2).

Таблиця 2. Співвідношення між ссавцями із поселення Попівка I

Вид	Число особин		Жива маса	
	n	%	кг	%
Домашні				
Бик	1	25	450	41,66
Вівця / коза	1	25	60	5,56
Свиня	1	25	250	23,15
Кінь	1	25	320	29,63
Всього	4	100	1080	100
Дикі				
Тур	2	50	1400	59,96
Олень	1	25	300	12,85
Зубр	1	25	635	27,19
Всього	4	100	2335	100

Закінчення табл. 2.

Вид	Число особин		Жива маса	
	n	%	кг	%
Співвідношення між домашніми та дикими				
Домашні	4	50	1080	31,63
Дикі	4	50	2335	68,37
Всього	8	100	3415	100

3. Острів I, поселення (Парищанський р-н, Київська обл.), черняхівськакультура. Дослідження проводила Архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом В. Г. Івакіна у 2017 р. (табл. 3).

Таблиця 3. Співвідношення між ссавцями із поселення Острів I

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	4	28,57	1	25,00	225	41,67
Вівця / коза	4	28,57	1	25,00	30	5,55
Свиня	2	14,29	1	25,00	125	23,15
Кінь	4	28,57	1	25,00	160	29,63
Всього	14	100,00	4	100,00	540	100,00
Дикі						
Олень	2	100,00	1 (-/1)	100,00	110	100,00
Всього	2	100,00	1	100,00	110	100,00
Співвідношення між домашніми та дикими						
Домашні	14	87,5	4	80,00	540	83,08
Дикі	2	12,5	1	20,00	110	16,92
Всього	16	100,00	5	100,00	650	100,00

4. Глинське, городище (Зіньківський р-н, Полтавська обл.), роменська культура. Дослідження проводила Глинська АЕ Інституту керамолгії — відділення Інституту народознавства НАН України за участі співробітників Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України під керівництвом Ю. О. Пуголовка у 2017 р. На визначення надано матеріали з житла та культурного шару (табл. 4).

Таблиця 4. Співвідношення між ссавцями із поселення Глинське

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	26 (5)	24,53	4 (-/2)	23,53	900	45,33
Вівця / коза	26 (4)	24,53	4 (-/2)	23,53	120	6,05
Свиня	45 (18)	42,45	5 (1/2)	29,42	625	31,49
Кінь	7	6,60	2	11,76	320	16,12
Собака	2	1,89	2	11,76	20	1,01
Всього	106 (27)	100,00	17 (1/6)	100,00	1985	100,00
Дикі						
Бобер	4	23,53	1	16,67	10	1,74
Кабан	1	5,88	1	16,67	125	21,74
Олень	12	70,59	4 (-/1)	66,66	440	76,52
Всього	17	100,00	6 (-/1)	100,00	575	100,00
Співвідношення між домашніми та дикими						
Домашні	106	86,18	17	73,91	1985	77,54
Дикі	17	13,82	6	26,09	575	22,46
Всього	123	100,00	23	100,00	2560	100,00

5. Хрінники, поселення (Демидівський р-н, Рівненська обл.), різночасове. Дослідження Волинської АЕ ІА НАН України під керівництвом А. В. Панікарського у 2017 р. На визначення надано матеріал з об'єктів 24 та 30 часів Київської Русі (XI—XII ст.) (табл. 5).

Таблиця 5. Співвідношення між ссавцями із поселення Хрінники

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	9	26,47	2 (-/1)	33,33	450	48,64
Вівця / коза	5	14,70	1	16,67	30	3,24
Свиня	1	2,94	1	16,67	125	13,51
Кінь	19	55,89	2 (-/1)	33,33	320	34,59
Всього	34	100,00	6	100,00	925	100,00

6. Замкова гора, городище-замок (м. Житомир), XIII—XIV ст. Дослідження провела Житомирська АЕ під керівництвом А. В. Петраускаса у 2017 р. На визначення надано матеріали з двох шарів об'єкта 1 (табл. 6). Матеріал визначено у співпраці з О. П. Журавльовим.

Таблиця 6. Співвідношення між ссавцями із поселення Замкова гора, місто Житомир

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	374 (10)	60,92	8 (1/1)	28,58	1691	55,24
Вівця	5	0,81	2	7,14	60	1,96
Вівця / коза	38 (1)	6,19	2 (1/-)	7,14	60	1,96
Свиня	151(3)	24,59	10 (2/2)	35,71	1050	34,3
Кінь	6	0,98	1	3,57	160	5,23
Собака	39	6,35	4	14,29	40	1,31
Кіт	1	0,16	1	3,57	—	—
Всього	614	100,00	28	100,00	3061	100,00
Дикі						
Заєць	2	0,80	2	8,70	5	0,15
Бобер	6 (2)	2,40	1 (1/-)	4,35	10	0,30
Кабан	26	10,40	2 (1/-)	8,70	250	7,26
Олень	153 (7)	61,20	6 (1/1)	26,09	660	19,16
Козуля	36 (2)	14,40	6 (1/1)	26,09	120	3,48
Лось	15	6,00	1	4,35	150	4,34
Тур	3	1,2	2	8,70	800	23,22
Зубр	6	2,4	2	8,70	1000	29,03
Тур / зубр	3	1,2	1	4,35	450	13,06
Всього	250	100,00	23	100,00	3445	100,00
Співвідношення між домашніми та дикими						
Домашні	614	71,06	28	54,9	3061	47,05
Дикі	250	28,94	23	45,1	3445	52,95
Всього	864	100,00	51	100,00	6506	100,00

7. Покровська богачка, Настасівка II (Хорольський р-н, Полтавська обл.), Дослідження проводила експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління Полтавської ОДА, під керівництвом В. В. Шерстюка, 2017 р. На визначення надано матеріали XVIII—XIX ст. з 12 об'єктів (табл. 7).

Таблиця 7. Співвідношення між ссавцями із поселення Покровська богачка

Вид	Кількість кісток		Число особин		Жива маса	
	n	%	*n*	%	кг	%
Домашні						
Бик	165 (6)	30,90	12	22,22	10800	75,60
Вівця / коза	74 (45)	13,86	14	25,93	420	2,94
Свиня	44 (13)	8,24	13	24,07	1625	11,38
Кінь	39 (5)	7,30	9	16,67	1440	10,08
Собака	126 (126)	23,60	4	7,41	—	—
Кіт	86	16,10	2	3,70	—	—
Всього	534	100,00	54	100,00	14285	100,00

Крім того, на визначенні знаходяться матеріали з пам'яток: поселення та могильник Комарів, Пастирське городище та Івківці.

О. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНІ ТА ПАЛЕОПАТОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ 2017 р.

Курган поблизу с. Настеньківка, Краснокутський р-н, Харківська обл., доба пізньої бронзи, бережнівсько-маївська зрубна культура, XVII—XIII ст. до н. е., експедиція ДП ОАСУ ІА НАН України «Слобідська археологічна служба» під керівництвом В. Окатенка, 2017 р.

Для дослідження представлено 8 поховань з кургану 1. Більшість з них має фрагментовану збереженість. У трьох випадках стать визначено як чоловічу, ще у двох — ймовірно чоловіча. Один скелет належав підлітку, два — дітям віком між 3 та 6 роками. Вік чоловіків коливається від молодого дорослого (20—25) до літнього (50—60). Зведені дані наведено у таблиці.

Подальше дослідження дозволить визначити морфологічні особливості та патологічні ознаки на кістках, уточнити вік та можливо реконструювати обставини поховального обряду, загибелі чи смерті людей, та обставини їх життя.

Урочище Перед шлюзом, поховання волино-люблінської культури, м. Волиця, Сокальський р-н, Львівська обл., начальник експедиції — О. Сілаєв, НДЦ «РАС» ІА НАН України.

У місці порушеного поховання знайдене скупчення людських та тваринних кісток. Антропологічний аналіз виявив, що людські кістки належать двом особам дитячого віку (3—4 і 8—10 років). Не виключено, що вони були поховані в парному похованні, оскільки колір і патина на кістках мають однаковий характер. У крайових зонах довгих кісток обох дітей спостерігаються дискретні сліди зубів дрібних хижаків собак (овальні множинні виїмки діаметром 4—6 мм). Усі сколи та сліди зубів патиновані, мають сліди абразії, що свідчить про їх досить давнє походження. Припустимо, поховання було порушене або пограбоване ще в давнину. На кістках виявлені мінімальні сліди патологічних процесів.

Липкуватівка, курган 8, Нововодолазький р-н, Харківська обл., скіфська доба, середина — друга половина IV ст. до н. е., ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба», В. Окатенко, дослідження 2014 р.

Досліджено фрагментований скелет чоловіка (25) 30—35 років. За довжиною єдиної повністю збереженої великої гомілкової кістки визначено зріст, який складає за таблицями Мануврié: 178,5 см, за формулами Пірсона — 176,9 см. Скелет досліджено макроскопічно, з використанням прийнятих морфологічних описових методик. Виявлено ряд патологічних та межових ознак, що

Антропологічний матеріал з кургану 1, Настеньківка

Поховання, №	Стать	Вік	Збереженість	Примітки
1	Чоловік	35—40	Фрагментований скелет, представлені всі відділи	Всі шви відкриті, суглоби спрацьовані, травма стопи
2	Дитина	3—5	Окремі кістки посткраніального скелету	Плечова кістка має довжину близько 150 мм
3	Чоловік	Дорослий	Окремі фрагменти кісток поганої збереженості	—
4	Чоловік?	Молодий дорослий	Фрагменти черепа та посткраніального скелета	—
5	Дитина	Inf 1b	Фрагменти плечової кістки та черепа	—
6	—	—	—	—
7	Чоловік	40—50	Помірно збережений фрагментований скелет	Кістки тонкі і довгі , суглоби спрацьовані, значна стертість зубів, шви ззовні відкриті
8	Чоловік?	45—60	Череп фрагментований, окремі кістки посткраніального скелета	Висока стертість зубів, повністю зрослись шви зсередини.
9	Підліток	14—17	Окремі кістки посткраніального скелета	—

дозволяють говорити про дієти, фізичні навантаження та стан здоров'я чоловіка. Стертість зубів є не характерною для кочового населення, й обумовлена вадами прикусу або харчуванням переважно м'якими або рідкими продуктами. Помірно та рівномірно розвинений кістковий рельєф свідчить про регулярні навантаження на збережені нижні кінцівки чоловіка. Знайдені також наслідки травми коліна. На черепі відзначені сліди запалення, що могли з'явитися як результат поверхневої травми м'яких тканин або / та їх інфікування. Чоловік страждав на респіраторні захворювання та запалення середнього вуха.

Кургани ранньозалізного часу біля Орджонікідзе, Дніпропетровська обл., розкопки С. Поліна, М. Дараган, Л. Черних 2017 р., Орджонікідзевська експедиція ІА НАНУ.

Для дослідження були передані кістки чотирьох курганів (к. 34, пох. 2—5; к. 35, пох. 1; к. 37, пох. 1; к. 38, пох. 1). На цьому етапі визначена мінімальна кількість індивідів, збереженість, попередньо визначені стать та вік індивідів.

У результаті попереднього огляду виявилось, що у похованні 2, кургану 34 були присутні перемішані рештки як мінімум 8 індивідів. Три кістяка — чоловіка 40—50 років, жінки 30—40 років та малої дитини (до 2 років) вдалося ідентифікувати повністю. Решта кістяків, які належали припустимо двом (трьом) жінкам та двом чоловікам представлені змішаними кісткам и посткраніальних скелетів та окремими черепами. Їхня ідентифікація продовжується.

У похованні 3 вказаного кургану знайдено три поховання — дорослої жінки (припустимий вік — 30—40 років), зрілого, дуже масивного чоловіка, та дитини до 2 років.

Впускне поховання 4 належало дитині-підлітку, 10—14 років. Скелет зберігся досить погано.

Впускне поховання 5 належало дитині 6—12 місяців. Кістки збереглись помірно. На цьому етапі вдалось визначити патологію осифікації скелету, можливо, рахітичного походження, що могло стати причиною смерті.

У кургані 35 знайдено рештки однієї особи — жінки, вік якої за станом скелету та стертістю зубів визначається як (25) 30—35 років. При цьому всі шви на черепі зрослися. Не виключено, що маємо справу з певною генетичною патологією, яка полягає, у тому числі, і в ранньому заростанні швів. На кістках жінки визначаються ознаки значних фізичних навантажень, які могли виникнути, зокрема, під час звичної їзди верхи. Крім того, вона має досить сильну правосторонню асиметрію в розвитку плеча.

У кургані 37 знайдено окремі кістки скелета, що належали чоловіку 20—25 (30) років. Кістки мають хорошу збереженість, на черепі зафіксовані сліди зубів дрібних гризунів.

Поховання в кургані 38 належало грацильній жінці. Вік, як і у випадку в кургані 35, визначити досить складно, оскільки стертість зубів практично відсутня, при цьому шви на черепі зрослись майже повністю зі сторони внутрішньої пластинки. Сліди приростання епіфізів відсутні. За сукупністю ознак, вік жінки можна визначити як (25) 30—40 років.

Дослідження триває.

Могильник Войтенки, Валківський р-н, Харківська обл., начальник експедиції — М. Любічев, Германо-Слов'янська АЕ ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

На могильнику черняхівської культури першої чверті I тис. н. е. досліджено три дитячих інгумаційних поховання (217, 218, 220). Вік дітей визначений як 1—2 та 5—6 років. Поховання 220 належить новонародженій дитині. Проведене палеопатологічне дослідження виявило сліди метаболічних та інфекційних захворювань на кістках двох старший дітей.

Черняхівський могильник Попівка 1 біля с. Попівка, Липовецький р-н, Вінницька обл., Загін Подільської АЕ під керівництвом О. В. Петраускаса (визначення у співпраці з *Т. О. Рудич*).

Знайдені в ході роботи рятівної археологічної експедиції 22 поховання досліджено методами краніометрії, остеометрії і палеопатології.

Із переданих для дослідження 22 скелетів різної збереженості, три належало чоловікам 30—50 років, 6 — дітям від народження до 1 року, та одне — дитині 4—6 років. 11 поховань були визначені як жіночі (вік жінок коливався від 20 до 60 років), та у двох випадках стать визначити не вдалося.

Визначено краніологічний тип, морфологічні риси скелета чоловіків та жінок.

Поширення ознак, що відображають професійні або звичні навантаження на скелет є досить специфічними у цій групі й характерні переважно для землеробського населення та людей, що займались ремеслом. Дослідження ознак захворювань виявило незвично високий відсоток наслідків запальних та інфекційних хвороб, зокрема, туберкульозу.

Усипальниця 1 костьолу Благовіщення, м. Клєвань, Рівненський р-н і обл., розкопки провів О. Войтюк, рятівна археологічна експедиція у костелі Благовіщення Пресвятої Діви Марії.

Під час рятувальних розкопок в центральній усипальниці костьолу, було знайдено рештки 27 індивідів. Рештки як мінімум 9 поховань (5 дитячих та 4 дорослих), пог-

рабованих до приходу археологів, були розкидані по підлозі усипальниці в хаотичному порядку. Решта поховань збереглися in situ, хоча стан збереженості коливається від тліну до прекрасної збереженості кісткового матеріалу, а також волосся й м'яких тканин тіла.

Антропологічний аналіз проводився на місці, з використанням скороченої програми досліджень (за браком часу та умов для роботи). Визначені стать та вік похованих, основні остеометричні та краніометричні показники, досліджені патології черепа, зубної системи, хребта, кісток кінцівок та грудної клітки.

Загалом, виявлено, що в усипальниці знаходились рештки як мінімум 28 осіб, 8 з яких — діти до 3 років, 1 дитина — 6—8 років, 5 — жінки від 20 до 80 років (середній вік смерті — 48,5 р), 13 чоловіків віком від 20 до 60 років (середній вік смерті — 40 років). В одному випадку стать та вік визначити не вдалося внаслідок повного руйнування кісток.

Висока частота визначення так званих генетичних аномалій в дослідженій групі людей, а також ідентичні морфологічні риси дозволяють говорити про тісні родинні зв'язки між індивідами, похованими в дослідженій усипальниці. Подальший аналіз припустимо дозволить провести не лише генетичну, але й морфологічну ідентифікацію поховань.

Ділянка цвинтаря XVI—XIX ст. біля церкви св. Миколая, м. Золочів, Львівська обл., дослідження Ю. Лукомського 2017 р., НДЦ «РАС» ІА НАН України.

Для дослідження було представлено рештки 20 індивідів з добре зафіксованих поховань, а також окремі кістки або їхні комплекси, які належали понад 30 особам різного віку та статі. Проведено попередні антропологічні дослідження.

Кістки з поховань належали 8 чоловікам, 3 жінкам різного віку (від 25 до 60 років). У 6 випадках стать визначити не вдалось. Крім того, серед зафіксованих поховань, три належало дітям різного віку — 1—1,5 року, 3—5 і 6—8 років. Також для дослідження були представлені кістки з перепоховань та порушених поховань. За кількістю лівих стегнових кісток навколо церкви розкопано мінімум 22 дорослих і 8 дитячих поховань. Максимальна кількість вирахувана за стегновими кістками, які в цій серії збереглись найкраще, сягає 33 дорослих і 9 дітей.

Ділянка цвинтаря XVII—XVIII (XIX) ст. біля церкви Св. Миколая, м. Львів, розкопки 2017 р. Львівської АЕ НДЦ РАС ІАНАН України, керівник — М. Шніцар.

У ході рятівних розкопок було відкрито понад 50 поховань. Більшість з них виявились перевідкладеними або зруйнованими в процесі будівельних робіт. Антропологічне дослідження проведене на 15 кістяках майже повної збереженості та на 12 відібраних з порушених поховань черепах (всього 27 індивідів). Загалом досліджено рештки 11 чоловіків (7 з них — повні поховання), 4 жінок (1 повне поховання), 6 дітей різного віку, а також 6 — дорослих індивідів (1 повне поховання), визначення статі яких ускладнене. Дослідження проведене з використанням морфологічних та морфометричних методик. Визначені розміри кісток скелету й, відповідно, пропорції та зріст індивідів; ознаки професійних та звичних навантажень сліди захворювань зубної системи, метаболічних, інфекційних та запальних захворювань, травм тощо.

О. Козак, Т. Назарова, Т. Рудич

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ З РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА У с. ЧЕРВОНИЙ МАЯК У 2016 р.

За результатами археологічних розкопок у 2016 р. була отримана невелика антропологічна колекція пізньоскіфського часу (с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл.). Серія складається з п'яти скелетів (двох чоловічих, двох жіночих і одного невизначеного). Збереженість черепів задовільна (в основному представлені уламками), кістки посткраніальних скелетів помірного збереження. Розглянуті також кістки з трупоспалень.

При визначенні статі й віку враховували ступінь зарощування черепних швів і стертості зубів, а також стан довгих кісток. Виз-

начення віку зроблені за методиками, описаними В. П. Алексєєвим, Г. Ф. Дебецом (1964) і Б. О. Никитюком (1960), з точністю від 5 (min) до 10 (max) років для дорослих і від трьох місяців (min) до трьох років (max) дітей. У разі незадовільного збереження кістяків віковий інтервал вказано в ширших межах: Infantilis I — 0—7 років; Infantilis II — 12—13 років; Juvenis — до 18 років; Adultus — до 35 років; Maturus — до 55 років; Senilis — понад 55 років.

Скорочення, використовувані в тексті: M_1 — перший корінний зуб на нижній щелепі; M_2 — другий корінний, M_3 — третій корінний, або «зуб мудрості»; С — ікло, І — різці; M^1 — перший корінний зуб на верхній щелепі, M^2 — другий корінний, M^3 — третій корінний, або «зуб мудрості».

Опис кісткових останків наводиться по номерах списків, позначених на етикетках.

ІНГУМАЦІЇ

ПАЄ 16, р. XI, к. 133, пох. 1. Збереглися фрагменти черепу й кістки посткраніального скелету відмінної збереженості (рис. 1). Кістки черепа досить масивні, розвиток соскоподібних відростків — до 1,5 балів. Частина сагітального шва на внутрішній поверхні черепної кришки зарощені, тоді як вінцевий, решта сагітального та лямбдоподібний шви відкриті. На зовнішній поверхні склепіння шви відкриті.

Нижня щелепа типово чоловіча: гілки широкі, короткі, розташовані під прямим кутом. Зуби великі. Стертість $M_{1, 2}$ — 2 бали. Прорізані треті моляри. На довгих трубчастих кістках спостерігається розвиток м'язового рельєфу. Поховання належало чоловіку 25—35 років.

Специфічні ознаки на кістках нижніх кінцівок свідчать про значні навантаження на ноги, притаманні вершникам. Основні навантаження приходились на кульшовий та колінний суглоби, а також на праву стопу. Асиметрія артрозів та розвитку м'язового рельєфу на ногах, припустимо свідчить про особливості посадки на коні. Можлива травма знайдена у лівій стопі (відлом виростку човноподібної кістки). Міжкісткові поперечні суглоби плеснових кісток сплощені та мають сліди артрозів, що є досить незвичайним

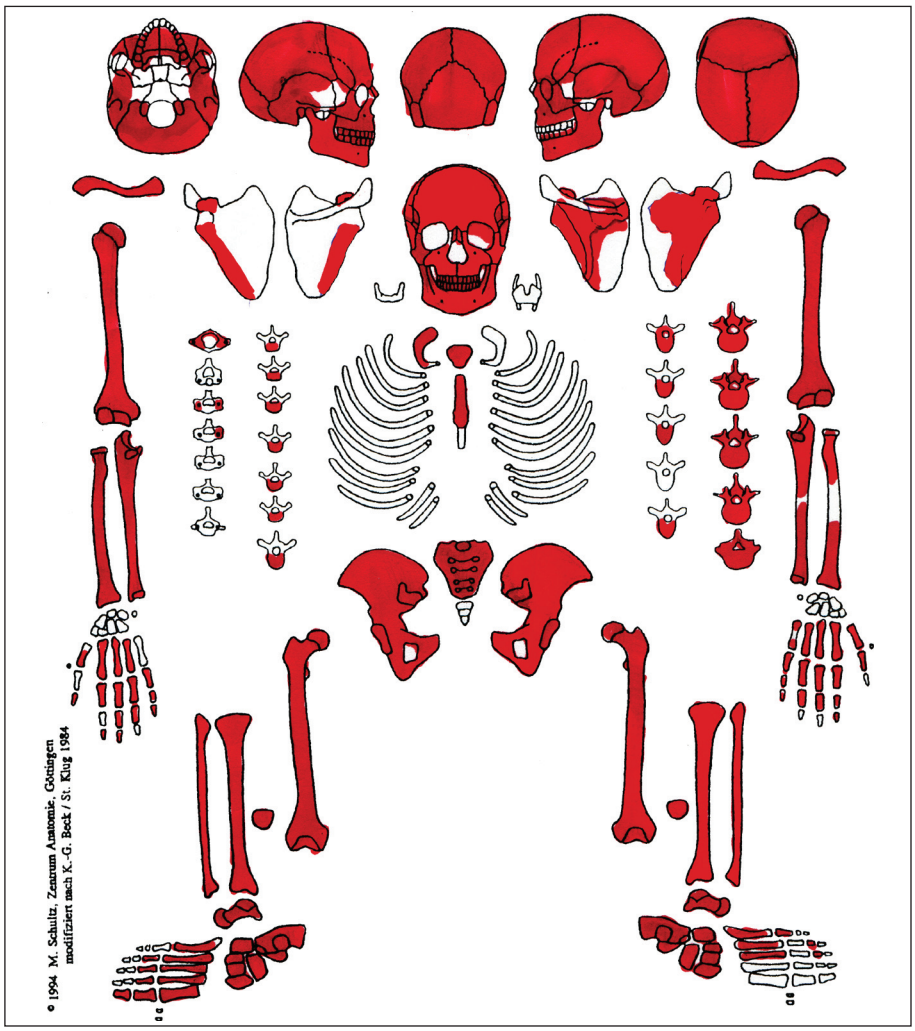

Рис. 1. Остеологічні рештки з поховання 1 кургану 133

та може свідчити про носіння тісного взуття при досить активних латеральних рухах стопи.

У хребті основні навантаження припадали на нижньогрудний та поперековий відділи. У 8 грудному хребці присутній вузол Шморля з пролапсом, поверхневі вузли знайдено у 9—11 хребцях, у 9—10 вони мають сліди травми та запалення. У міжхребцевих виростках сліди артрозу знайдено у поперекових 1 і 3 хребцях.

У верхніх кінцівках виражена явна правостороння асиметрія розвитку м'язового рельєфу в першу чергу в м'язах плеча та ліктя. Очевидно, це вказує на володіння певним видом зброї (мечем?). При цьому, як праворуч, так і ліворуч присутні сліди початкового періартриту або синдром плечо-лопаткового співудару (найбільші зміни знайдено на малому горбі ліворуч, що свідчить про травму при піднятій й дещо закинутій назад руці).

Із патологічних ознак на черепі слід відзначити загоєні поротичні зміни в орбіті (можливий наслідок анемії, перенесеної у дитинстві), наслідки хронічного фронтита в лобних пазухах (пухирці та нерівномірне дно), звуження зовнішнього вушного проходу екзостозами внаслідок хронічного запалення. При цьому відсутні видимі сліди отиту.

На внутрішній поверхні черепа знайдено численні сліди менінгіальної реакції, які можуть бути наслідками як хронічних бактеріальних або вірусних інфекцій, так і неінвазивних травм голови.

Гіпоплазія емалі присутня на більшості передніх зубів й розвинулась у віці 3—6 років.

Стертість зубів відповідає віку, є прямою. Коефіцієнт стертості C/M_1 становить 1,06; C/M_2 — 1,16. Такі показники відповідають переважній стертості передніх зубів і, поряд з численними мікротравмами емалі зубів, можуть бути свідченням споживання твердої їжі, велику частку якої складало м'ясо. Зубний камінь присутній на більшості зубів, має помірний розвиток. Оклюзивний карієс знайдено на 2 мандибулярному молярі (37).

Зріст за формулами Пірсона становить 165,4 см.

ПАЄ 16, р. XI, к. 133, пох. 2. (рис. 2) Череп фрагментований. Кістки досить грацильні,

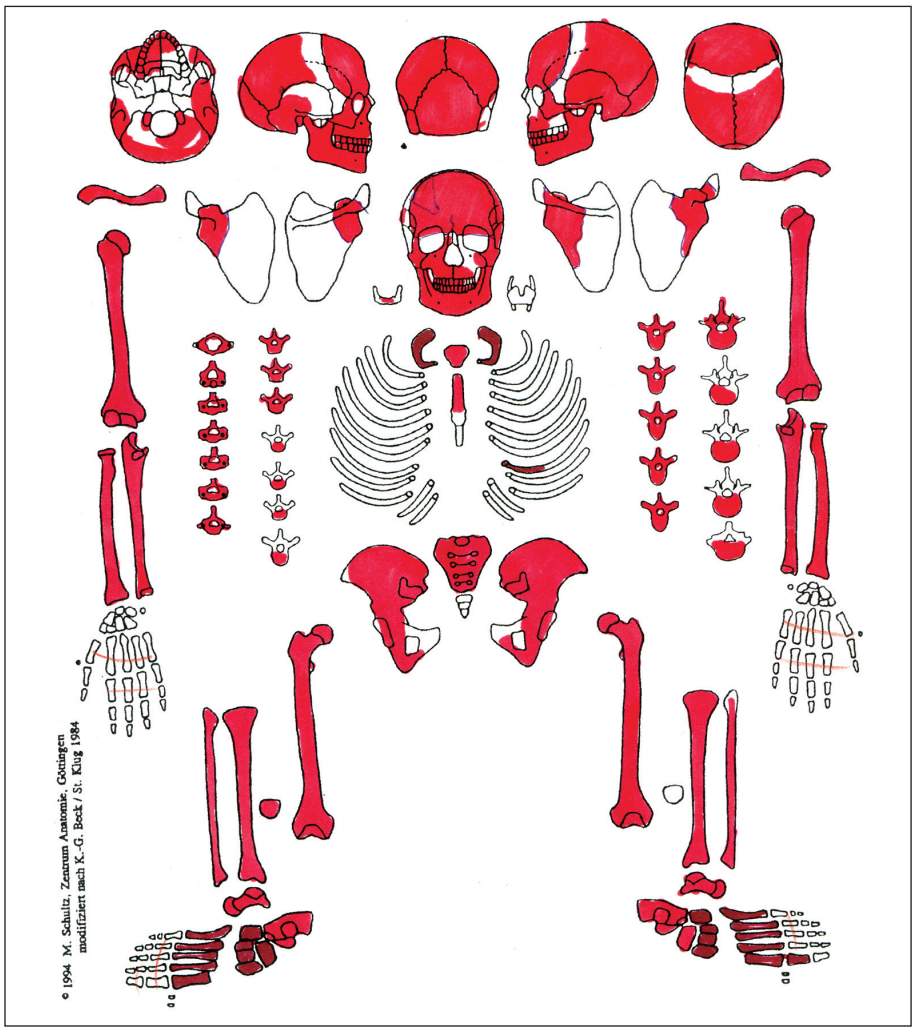

Рис. 2. Остеологічні рештки з поховання 2 кургану 133

надорбітальний край загострений, розвиток соскоподібних відростків — до 2 балів. Потиличний рельєф має вигляд потиличного валика. Шви на внутрішній поверхні черепа зарощені, на зовнішній — спостережено облітерацію сагітального шва. Нижня щелепа має типові чоловічі риси, передній виросток нижньої щелепи значно вищий за суглобовий виросток, кути розведені, на них спостерігається посилення рельєфу. Зуби при цьому відносно дрібні.

Укорочена форма черепної коробки могла бути спричинена прижиттєвою деформацією черепа. Остання викликала появу жіночих рис у морфології черепної коробки. При цьому, морфологія тазових кісток свідчить про чоловічу стать. За ступенем стертості зубів та змінами на тазі й посткраніальному скелеті, вік чоловіка можна визначити як 30—40 років.

Кістки посткраніального скелету масивні, однак короткі. Розвиток м'язового рельєфу у верхніх кінцівках симетричний за незначним виключенням. Зі значною правосторонньою асиметрією розвинені дельтоподібна горбистість та гребінь великого грудного м'яза. На передній поверхні малого горба правої плечової кістки спостережено каплеподібну вдавлену ділянку зі зміненою поверхневою структурою, яка може свідчити про запалення сполучнотканинної бурси чи іншої м'якої структури у цій області, що також вказує на травматичні навантаження на праве плече.

У ліктьовому суглобі спостережено сліди надмірного розгинання руки (початок травматичного артриту), медіальний епікондиліт (травма розпрямлювачів зап'ястку) та екстремальний розвиток місця прикріплення ліктьового м'яза, який розгинає руку. У фалангах правої руки розвиток м'язів та зміни суглобів свідчать про звичне сильне стискання руки в кулак.

Ліворуч асиметрично розвинена інсерція тріцепса та супінатора.

Симетричні зміни спостережені у додаткових суглобах плеча (періартрит), а також запалення сумки ротаторів та суглобової сумки плеча. Крім того симетрично розвинені місця прикріплення короткої голівки біцепса й майже симетричні місця прикріплення реберно-ключичного лігамента на ключиці.

Акроміальний кінець кістки значно звужений. На правому коракоїді, та нижній поверхні правої ключиці присутні сліди корако-ключичного синдесмозу, що, за односторонності ознаки свідчить про вертикальні навантаження на праве плече (носіння чогось важкого, що тиснуло на плече).

Хребет має помірні—сильні зміни, починаючи з верхньогрудних хребців, такі як склеротизація поверхні тіла 1—4 хребців, травматичні вузли Шморля з пролапсом у спинномозковий канал на 5—6, 10 і 12 хребцях, компресійний перелом 8—10 грудних хребців з анкілозом та утворенням компенсаторних спондилофітів.

Практично всі ці зміни можуть бути пов'язані з одиночною чи повторюваними травмами хребта, отриманими при падінні з певної висоти.

У поперековому відділі значних змін, за виключенням спондилофітів, не спостережено. Дуга 1 та 4—5 сегментів крижів не зрослася.

Розвиток м'язів на тазових кістках та кістках нижньої кінцівки можу бути пов'язаний з звичною верховою їздою. При цьому частина з них викликана травмою, виявленою лише у переломі правого таранно-п'яткового суглоба стопи: осифікація місця початку правого середнього сідничного м'язу, деструкція місця початку медіальної голівки кравецького м'яза праворуч. Зміни присутні у капсулі лівого кульшового суглоба.

Загалом слід звернути увагу на екстремальний розвиток місць прикріплення та початку привідних м'язів стегна, пористість шийки стегна, екзостози у надвертлюговій ямці, надзвичайний розвиток місця прикріплення грушоподібного м'яза, подвійну шорстку лінію, обидві губи якої продовжуються аж до межі дистального епіфізу, розвиток поплітеальної ліній та місць прикріплення камбалоподібного м'язу, згинача стопи та заднього великогомілкового м'язу, екзостози у місці прикріплення ахілового сухожилля. Значний розвиток, судячи з рельєфу поверхні кісток передплесни та дистальних гомілкових кісток, мали зв'язки стопи.

Подальший докладний аналіз локалізації та розвитку основних ознак дозволить реконструювати навантаження на скелет цього чоловіка, однак навіть попередньо можна припустити, що він міг володіти метальною зброєю (спис?) та, за нашим припущенням, був вершником.

З патологічних проявів можна відзначити лівосторонній отит; невеликі, можливо, початкові зміни у зовнішньому вушному проході (потовщення задньої стінки), аналогічно попередньо описаному чоловіку (інд. 1). Цікаво, що будова виличної кістки дещо подібна до також ж у попереднього чоловіка (інд. 1).

Гіпоплазія емалі зубів відсутня, карієсу немає, зубний камінь помірного розвитку, мінімальні зміни спостерігаються у пародонті. Між 3 та 2 молярами верхньої щелепи присутня міжзубна (так звана інтерпроксимальні борозна) яка є припустимо слідом використання «зубочистки». Стертість зубів рівна. Коефіцієнти стертості C/M_1 та C/M_2

складають відповідно 0,96 та 1,21. Множинні мікротравми емалі знайдено на різцях, іклах та премолярах.

Зріст чоловіка 30—40 років складає за формулами Пірсона 159,1 см.

ПАЄ 16, р. XI, к. 133, пох. 3. Отримані фрагменти черепа й кістки посткраніального скелета порушеного поховання 3 (рис. 3). На зовнішній поверхні кісток черепа спостерігається червонувата патина, яка може бути слідами вохри (?).

Кістки черепа грацильні, надорбітальний край гострий, розвиток соскоподібних відростків незначний (1 бал). Потиличний рельєф має середній розвиток. За схемою М. М. Герасимова, стертість M^1 — 3 бали, M^2 — 2 бали; стертість M_1 — 2—3 бали, прорізані треті моляри на верхній і нижній щелепах (0—1 бал).

В орбітах знайдені сліди загоєної початкової крібри. У верхньощелеповій пазусі — голкоподібні екзостози — наслідки запалення (гайморииту). На внутрішній поверхні черепа вздовж сагітального шва розташування множинні ямки пахіонових грануляцій, на лобній кістці від отворів судин-емісаріїв відходять деревоподібні відбитки судин. Ці ознаки свідчать про певну менінгіальну реакцію.

Зуби стерті відносно рівно. Коефіцієнт стертості,як і в попередніх випадках, становить відповідно 1,11 та 1,67. Карієс не виявлено, зубний камінь мінімальний, гіпоплазія присутня на іклах, відповідає віку 5 років.

Довгі кістки досить грацильні, рельєф у місцях прикріплення м'язів розвинений слабо за виключенням помірного розвитку шорсткої лінії стегна. Тазові кістки морфологічно відповідають жіночій статі.

Spina bifida (незростання дуг) спостерігається на рівні 1 та 3—5 крижових сегментів, що наближає жінку з цього поховання до чоловіка з пох. 2.

Крижі загнуті всередину та вправо на рівні 5 сегменту та куприкових сегментів, що приросли до крижів. Причиною викривлення може бути травма тазу при падінні з висоти на спину в дитинстві або певна аномалія при народженні. Наслідком цієї травми стала деформація тазу (артрит крижо-клубових суглобів, зміщення лобкового симфізу, травми задніх зв'язок, запалення сумки правого

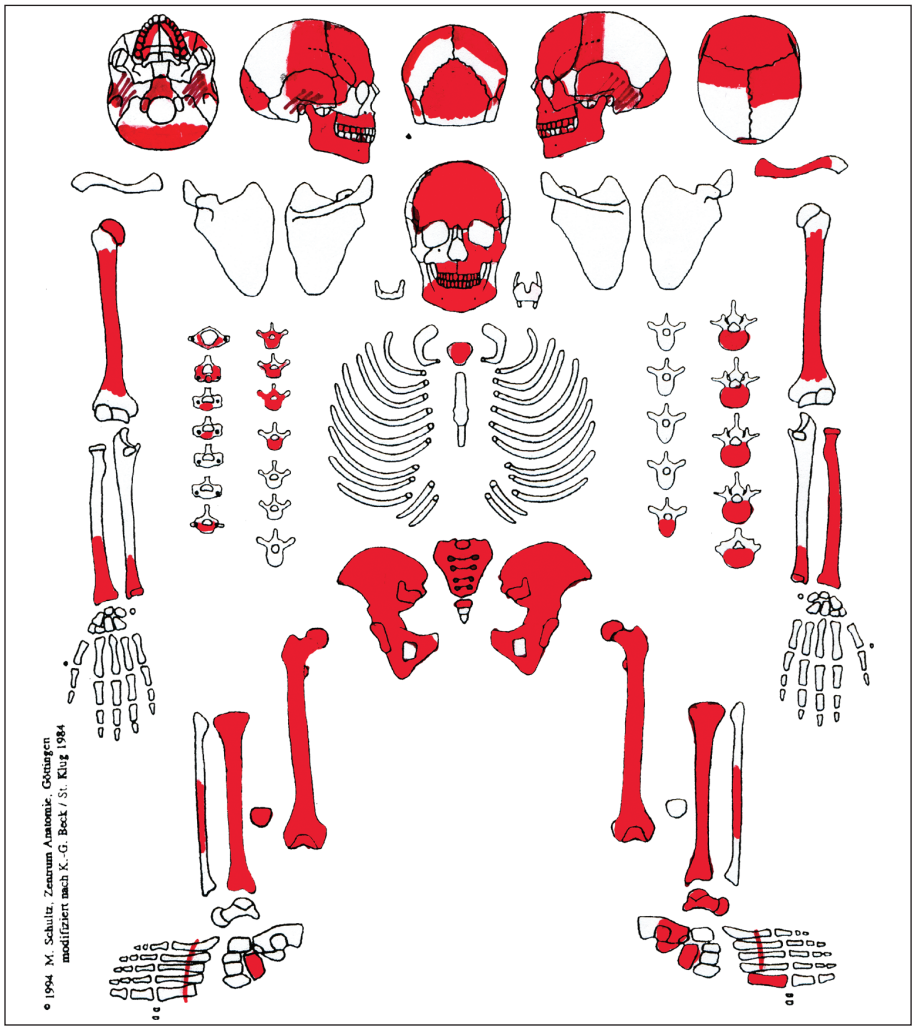

Рис. 3. Остеологічні рештки з поховання 3 кургану 133

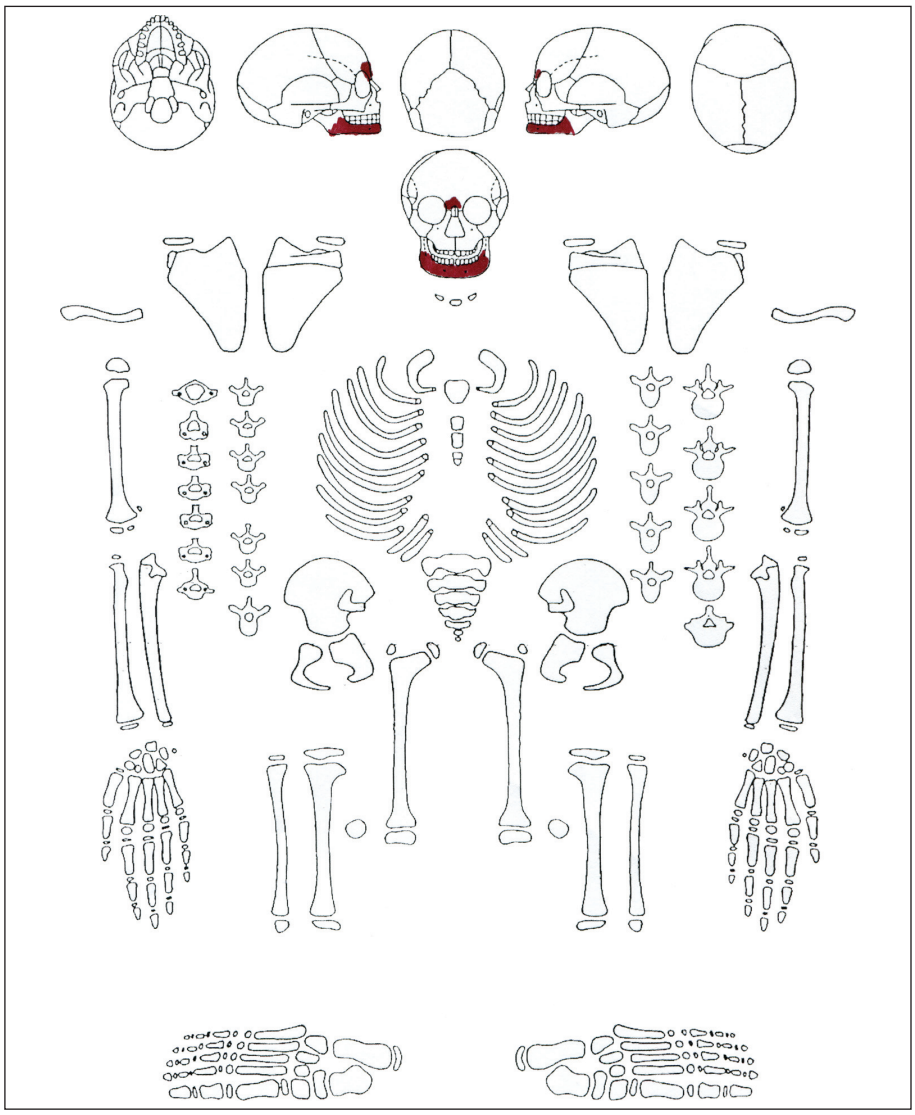

Рис. 4. Остеологічні рештки дитини з кургану 133

кульшового суглоба) і, як наслідок — кульгавість. Дистально у великих гомілкових кістках утворені «східні фасетки» надзвичайних розмірів. Вони позначають надмірне згинання стопи вверх. Можливо, жінці доводилось більшу частину життя сидіти навпочіпки, чи на колінах й досить мало рухатись. Останнє підтверджується слабким розвитком м'язів та відсутністю слідів зношеності суглобів та хребта.

Поховання належало ймовірно жінці 25—35 років.

Зріст її, за формулами Пірсона, становить 161,6 см.

Серед кісток дорослих у камері знайдено фрагменти нижньої щелепи дитини (рис. 4). Перший моляр має ознаки початкової стертості, перший та другий премоляри знаходяться в щелепі. Другий моляр тільки-но прорізався. За цими ознаками вік дитини складає 8—10 років. На щелепі знайдена незначна червонувата патина. Не виключено, що вона представляє собою сліди вохри.

КРЕМАЦІЇ

ПАЄ 16, р XI, к. 133 (кремація знизу). Представлена уламками загальною масою 310 гр. (390 уламків різних розмірів від 5 до 50 мм). Домінують уламки невеликих розмірів: 80 уламків — розміром до 15 мм; 73 — від 15 до 25 мм; 61 — 25—35 мм; 70 — від 35 до 45 мм; 7 — понад 45 мм.

Колір кістки коливається від сірого до білого. Температура горіння — 600—900° (за Walker, Miller 2005). Це свідчить про спалення на багатті.

Кістки характеризуються деформацією, на них зафіксовані параболічні розтріскування. Це може свідчити про спалення тіла відразу після смерті, коли ще не сталося знежирення та зневоднення тканин.

Окрім кісток людини, зафіксовано кістки тварини, які теж пройшли через вогнище (молоде парнокопитне) [1].

1. Визначення кісток тварин — О. Маркова.

ПАЄ 16, р. XI, пох. 133 (кремація зверху). Представлена уламками кісток масою 76 гр. Домінують уламки кісток розмірами до 15 мм — 40 фрагментів, 26 уламків — 15—25 мм, 14 — 25—35 мм, 18 — від 35—45 мм.

Колір кісток коливається від сірого до білого. Температура горіння — 600—900° (за Walker, Miller 2005). Це свідчить про спалення на багатті.

Кісткам притаманна деформація, на них зафіксовано параболічні розтріскування. Це може свідчити про спалення тіла відразу після смерті, коли ще не сталося знежирення та зневоднення тканин.

Загалом у кургані 133 знайдено рештки 4 осіб (таблиця). Чоловіки 25—35 і 30—40 років мають певні спільні морфологічні риси (будова нижньої щелепи, ключиць, плечових та ліктьових кісток), що вказує на приналежність якщо не до однієї родини, то до однієї палеопопуляції. Однак, можлива штучна деформація черепа чоловіка з пох. 2 виділяє його з-поміж решти індивідів. Чоловіки відзначаються розвитком м'язового рельєфу та ознак, які дозволяють говорити про їх можливі прижиттєві заняття (кидання списа, володіння мечем, вершництво). Жінка 25—35 р., останки якої були потривожені при похованні чоловіків, мала вроджену чи набуту ваду будови тазу, яка, очевидно, призвела до обмеження рухів та деформації скелету нижніх кінцівок. Будова крижової кістки жінки має спільні риси з такою є у чоловіка з пох. 2. З огляду на короткий інтервал між похованнями жінки та чоловіків, припустимо, вони були родичами, а катакомба — родинною усипальницею. Фрагмент нижньої щелепи дитини 8—10 років може бути випадковою знахідкою, однак присутність червонуватої патини поєднує його з похованням жінки. Можемо лише припустити, що жінка була похована разом з дитиною, однак повторне використання катакомби знищило її останки.

Статево-вікова приналежність та зріст індивідів з катакомби 133, Червоний Маяк

Поховання, №	Стать	Вік, роки	Зріст за Пірсоном, см
1	Чоловік	25—35	165,4
2	Чоловік	30—40	159,1
3	Жінка	25—30 (35)	161,6
4	Дитина	8—10	—

І. Потєхіна

ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ ВИВЧЕННЯ МтДНК І ПОВНОГО ГЕНОМУ ТРИПІЛЬЦІВ

Для з'ясування антропологічних витоків, шляхів міграції та біологічних контактів ранньоземлеробських племен території України важливими є археогенетичні дослідження носіїв трипільської культури. Останнім часом у співпраці з генетичними лабораторіями США проведено вивчення черепів з печери Вертеба, які були відкриті М. Сохацьким під час археологічних досліджень цієї пам'ятки у 2007—2008 рр. (с. Більче Золоте, Борщівський р-н, Тернопільська обл.). Попередньо ці черепи були датовані радіокарбонним методом в Оксфордській лабораторії, їх вік лежить в межах 3900—3500 cal BC, що відповідає етапу B2—C1 Трипілля.

На семи зразках з Вертеби у генетичній лабораторії університету Гранд Веллі О. Нікітін отримав результати аналізу мітохондріальної (Мт) ДНК. Чотири індивіди (№ 1—3, 5) виявилися носіями мітохондріальних гаплогруп H5a, HV0, H і HV, які пов'язують трипільців з анатолійськими неолітичними фермерськими групами і ранньоземлеробськими популяціями Південно-Східної і центральної Європи. У двох індивідів (№ 6 і 7) виявлено гаплогрупи U8b1b і U8d1a2, властиві верхньопалеолітичним мисливцям та збирачам Європи та окремим мезолітичним і ранньонеолітичним популяціями Північного Причорномор'я. Ще один чоловік з Вертеби (№ 4) виявився носієм гаплогрупи T2b, яка є маркером експансії людей з Анатолії до Європи у ранньому неоліті. Ці результати проливають світло на генетичні зв'язки трипільців по материнській лінії і загалом узгоджуються з антропологічними даними. Однак аналіз МтДНК не дав відповіді на питання про походження і частку тих антропологічних домішок, які були виявлені нами при краніологічному дослідженні окремих

черепів, тому необхідно було провести повногеномне дослідження цих матеріалів.

Аналіз повного геному здійснено у генетичній лабораторії Д. Райха Медичної школи Гарвардського університету (США). Для індивідів з Вертеби визначено основну складову їх родоводу та частку найбільш істотних домішок. Висновки базуються на результатах, які були виведені з рівнів генетичної близькості між зразками, аналізу Головних компонент (PCA), результатів їх кластеризації та графіків змішання геномів. За різними моделями обчислення співвідношення домішок дещо варіюють у різних зразках, що однак не впливає на загальну картину. Основною у трипільців Вертеби виявилася анатолійська (AN) генетична фракція — вона становить близько 83 % всього геному. Решта їх генетичного спадку припадає на домішки, отримані від племен мисливців і збирачів Західної (WHG — 14 %) і Східної (EHG — 3 %) Європи.

На індивідуальному рівні найменше «мисливських» домішок до анатолійського геному виявлено у людей, які за краніологічними ознаками належать до середземноморського типу, в той час як найбільша частка цих домішок присутня у чоловіка, який має протоєвропеоїдний краніологічний комплекс. Таким чином, отримано узгодження краніологічних і генетичних даних, якого не спостерігалося при співставленні антропологічного типу мешканців Вертеби з результатами аналізу МтДНК. Очевидно, це пояснюється складним механізмом сегрегації фенетичних, зокрема краніологічних, ознак у давніх популяціях і, очевидно, може вказувати на успадкування протоєвропеоїдного комплексу по батьківській лінії.

Вивчення повного геному трипільців проводилося в межах широкомасштабного дослідження генетичної історії населення Південно-Східної Європи, до якого залучено дані по давній ДНК 225 мешканців Європи періодів до і після поширення там землеробства. Результати співставлення черепів з Вертеби в межах цього масиву даних підтверджують висновки аналізу МтДНК і краніологічних досліджень. Вони свідчать про те, що населення Поділля фази B2—C1 Трипілля веде свій родовід від прямих нащадків анатолійських неолітичних фермерів, які змішувалися з племенами мисливців і збирачів Південно-Східної Європи, поступово просуваючись у східному напрямку. Контакти прийшлих землеробських груп з місцевими популяціями не завжди носили мирний характер, про що свідчать численні випадки травм на черепах з Вертеби. Сліди метисації по-різному позначилися на геномі і фізичному вигляді трипільців, що, очевидно, пояснюється особливістю шлюбних стратегій в середовищі прийшлих і місцевих груп.

І. Потєхіна, Ю. Долженко

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК У СТАРОМУ МІСТІ, ВІННИЦЯ

Антропологічні матеріали отримані в результаті археологічних розкопок на території Литовського замку у Старому місті (Вінниця), проведеними у 2017 р. Волино-Подільською експедицією ІА НАН України під керівництвом Л. І. Виногродської. При дослідженні залишків матеріальної культури від епохи енеоліту до XVII ст. (кострище трипільського часу та житло давньоруського-золотоординського періоду) тут також були відкриті людські поховання XIX ст. Вони знаходилися на території зруйнованого кам'яним кар'єром кладовища XVIII—XIX ст., повністю знівельованого у 1950-і рр. разом з більшою частиною культурних нашарувань XIII—XVI ст. Численні розрізнені кістки з потривожених поховань знайдено на всій території колишнього кладовища, однак частина об'єктів і поховань вціліла і була досліджена.

Зібрані нами антропологічні матеріали з десяти поховань (розкоп 2, траншеї 1 і 2) представлені в основному добре збереженими черепами, однак стан посткраніальних скелетів виявився вкрай незадовільним. Статево-вікові визначення показали, що поховання належали семи жінкам і трьом чоловікам. Середній вік смерті як у жіночій (30,4 р.), так і в чоловічій (32,5 р.) групах був досить низький. Усі черепи досліджені за повною краніологічною програмою, а також

за методиками етнічної краніоскопії і краніофенетики. Краніологічна серія складається з трьох чоловічих і семи жіночих черепів, характеристику кількох типових її представників надаємо нижче.

Поховання 1 (розкоп 2) належало жінці 25—35 років. Череп має жовто-коричневий колір, нижня щелепа не збереглася. Характеризується помірно розвинутим надпереніссям, невеликими соскоподібними виростками, потиличний горб відсутній. З лівої сторони чола виявлено сліди патологічного процесу. На внутрішній поверхні черепа окремі ділянки швів почали заростати, зношеність зубів слабка (3+ балів).

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малих розмірів, поперечний великий. За черепним індексом (88,8) він виразно брахікранний. Висотний діаметр черепної коробки великий. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (83,8) також вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія). Вушна висота за абсолютними розмірами велика (113,2 мм). Довжина основи черепа помірна. Лобна кістка помірних розмірів у фронтальній площині, а у дорсальній частині дуже велика. Лобна хорда відноситься до середнього класу. Потилиця вузька (102 мм), виступає слабо.

Обличчя за абсолютними розмірами широке (129 мм) і помірної висоти (64 мм), за верхньолицевим покажчиком (49,6) широке (еуріен). Профілювання обличчя помірне на верхньому рівні (142,0°), а на середньому сплощене (137,5°). Орбіти помірної ширини і малої висоти, індекс (78,1) вказує на їх помірну висоту у цілому (мезоконхія). Ніс помірної висоти і малої ширини. Носовий індекс також вказує на те, що ніс вузький (лепторинія). Нижній край грушоподібного отвору має гостру форму (*anthrop*). Симотичний індекс великий (47,1), перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик дуже великий, що вказує на високе перенісся в цілому. Кут випинання носа до рівня профілю обличчя малий (19,0°). Носовий шип розвинутий помірно (4 бали). Глибина іклової ямки велика.

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на жіночому черепі відсутній з двох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як з правої, так і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з двох сторін. Підорбітний візерунок з правої сторони виявлений як форма II, з лівої — як III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) присутня вормієва кісточка з двох сторін.

Краніофенетика. Із 37 ознак на цьому черепі було зафіксовано 11 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

- Norma Facialis: під орбітою з обох сторін присутні два отвори *Foramina infraorbitale accessorium*, з лівого боку один — норма.
- Norma Lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксована пряма форма — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З лівої сторони птеріону присутня повна міжскронева кістка (*Os epiptericum*).
- Norma Occipitalis: в нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) з обох сторін присутні вормієві кісточки. З лівої сторони виявлено початковий шов потиличної луски (*Sutura mendosa*). На соскоподібному виростку з обох сторін присутній отвір (*Foramen mastoideum*).
- Norma Basilaris: з обох сторін виявлено не замкнутий малий остистий отвір (*Foramen spinosum apertum*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* — ламана. *Torus palatinus* відсутній.

Поховання 2 (траншея 2) належало жінці 20—30 років. Череп має жовто-коричневий колір, нижня щелепа відсутня. Зруйновані нижня частина обличчя й ніс. Шви на внутрішній і зовнішній поверхнях черепа відкриті, стертість зубів слабка (2 бали). Череп характеризується слабо розвинутим надпереніссям, малими соскоподібними виростками та відсутністю потиличного горба.

Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки малих розмірів. За черепним індексом (79,5) череп мезокранний. Висотний діаметр черепної коробки помірний. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (77,0) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (96,8) — на метріокранію. Вушна висота за абсолютними розмірами мала (106,8 мм). Довжина основи черепа невелика. Лобна хорда відноситься до малого класу. Потилиця широка (108,0 мм), виступає слабо. Горизонтальна окружність через точку *офріон* малих розмірів за світовими стандартами.

Обличчя за абсолютними розмірами вузьке (118,8 мм). Профілювання його на верхньому рівні ослаблене (144,0°). Орбіти дуже малої ширини і малої висоти, однак індекс (83,7) вказує на їх помірну висоту у цілому (мезоконхія). Симотичний індекс середній (38,4), перенісся характеризується як помірно високе. Дакріальний покажчик також помірний.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. Вормієва кісточка присутня з правої сторони і відсутня з лівого боку

нижньої частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3). Клиноподібний верхньощелепний шов відсутній з лівої сторони в дорсальній частині і присутній у фронтальній частині. Права сторона зруйнована.

Краніофенетика. На черепі зафіксовано 13 фенетичних ознак.

- Norma Vertikalis: тім'яні отвори знаходяться поза швом (*Foramen parietale*).
- Norma Occipitalis: на соскоподібному виростку з лівої сторони помічено отвір малої форми, з правої сторони він знаходиться вздовж шва (*Foramen mastoideum).* У верхній частині лямбдоподібного шва L_1 з обох боків помічено по одній вставній кістці. Також і в середній частині лямбдоподібного шва L_2 з обох боків відмічено по одній вставній кістці. У нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня одна вормієва кісточка з правої сторони.
- Norma Basilaris: з обох сторін присутній задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). З двох боків присутній малий крилоостистий отвір (*Foramen pterygo-alare*).

Поховання 3 (траншея 1) належало чоловікові віком 35—45 років. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості, нижня щелепа відсутня. Черепна коробка середніх розмірів, форма наближається до сфеноїдної. Рельєф надпереніссяа та надбрівних дуг помірні, потиличний горб розвинений слабо. Соскоподібні відростки великих розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а з зовнішньої заросли на окремих ділянках. Зношеність зубів відповідає 4—5 балам.

Поздовжній діаметр малий, поперечний великий, за індексом череп брахікранний (84,9). Вушна висота помірна (114,9), а висотний діаметр черепної коробки малих розмірів. Горизонтальна окружність через точку *офріон* малих розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа і ширина потилиці помірні. Лобна кістка помірно широка як у фронтальній, так і у дорсальній частині.

Обличчя помірно широке як за абсолютним розміром (135,9 мм), так і за верхньолицевим індексом (53,4). Довжина основи обличчя середніх розмірів, на межі з великими категоріями. Лобно-виличний індекс малий. Загальний кут обличчя (82,0°) вказує на його мезогнатність. Лице клиногнатне, горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне як на верхньому, так і на середньому рівнях. Орбіти малої ширини і помірної висоти, мезоконхні за індексом (84,1). Ніс середньої висоти та малої ширини, за покажчиком вузький (45,5). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Кут випинання носа великий (33,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. З обох боків в нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня вормієва кісточка (європеоїдна ознака). Також, з лівої сторони зафіксована вставна кістка в районі краніометричної точки *астеріон* (*Os asterii*). Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з трьох сторін, відсутній з лівої дорсальної сторони. Піднебінний поперечний шов з обох боків визначений як Ia (європеоїдна ознака). Підорбітний візерунок з обох сторін зафіксований як варіант II (європеоїдна ознака). Виличний шов відсутній.

Краніофенетика. Зафіксовано дев'ятнадцять фенетичних ознак із 34 можливих.

- Norma Verticalis: тім'яні отвори знаходяться поза швом (*Foramen parietale*).
- Norma Lateralis: на вилиці з лівої сторони зафіксована пряма форма, з правої виступ — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. З лівої сторони виявлено повну міжскроневу вставну кістку (*Os epiptericum*). З обох боків присутні поодинокі кісточки лускоподібного скроневого шва (*Ossa Wormii suturae squamosae*).
- Norma Occipitalis: з обох боків відмічено отвір *Foramen mastoideum* малої форми вздовж по шву. По всій довжині, вздовж лямбдоподібного шва виявлено вставні кісточки (*Ossa Wormii suturae lamdoideae*). Зафіксована також мала кістка в *лямбді* (*Os apicis lambdae*). З лівої сторони присутня вставна кісточка в точці *астеріон* (*Os asterii*).
- Norma Basilaris: з лівої сторони присутній малий крилоостистий отвір (*Foramen pterygo-alare*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* — ламана.

Поховання 5 (розкоп 2) належало жінці 30—40 років. Череп зберігся добре за винятком кісток носа, які зруйновані. Він має жовто-коричневий колір, малі розміри, надпереніссяа, надбрівні дуги слабо виражені, м'язовий рельєф в районі потилиці слабкий, зовнішній потиличний горб відсутній, соскоподібні виростки розвинуті слабо. Процес заростання внутрішніх і зовнішніх черепних швів не закінчений, зношеність зубів відповідає ступеню 5 та 5+. Візуально відзначається виразний прогнатизм.

Поздовжній діаметр черепної коробки дуже малий, поперечний — дуже великих розмірів. За індексом череп виразно брахікранний (91,4). Висотний діаметр черепної коробки помірний за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до

поздовжнього діаметра (79,1) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (86,6) знаходиться в межах тапейнокранії. Вушна висота за абсолютними розмірами (108,9 мм) та довжина основи черепа помірні. Горизонтальна окружність через точку *офріон* середніх розмірів за світовими стандартами. Чоло похиле, виступає слабо. Лобна кістка нешироka у фронтальній частині і дуже широка — у дорсальній.

Обличчя за абсолютними розмірами досить широке (130,7 мм) і помірно високе (65,8 мм), як і за верхньолицевим покажчиком (50,3). Горизонтальне профілювання обличчя ослаблене на верхньому рівні (144,5°) і виражене на середньому. Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, індекс (73,0) вказує на хамеконхію. Ніс малої висоти і великої ширини, хамеринний (індекс 55,5). Нижній край грушоподібного отвору гострий (*anthrop.*).

Етнічна краніоскопія. З обох сторін над орбітою отвори відсутні (*Foramen supraorbitale*). Задньовиличний шов (ЗВШ) також відсутній з обох боків. Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) присутній з двох сторін у фронтальній частині та відсутній в дорсальній частині. Підорбітний візерунок (ПОВ) з обох боків зафіксований як ПОВ II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) відсутня вормієва кісточка з обох сторін. В потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки відсутні. Піднебінний поперечний шов з правої сторони зафіксований як варіант (IIIa), з лівої — (IIIap).

Краніофенетика. Із 37 краніофенетичних ознак на чоловічому черепі з цього поховання було зафіксовано шість фенів.

- Norma Facialis: під орбітою з обох сторін по одному отвору (*Foramina infraorbitale accessorium*), що є нормою.
- Norma Lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксовано виступ — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*.
- Norma Occipitalis: відмічені початкові шви потиличної луски (*Sutura mendosa).* Присутні соскоподібні отвори (*Foramen mastoideum*) малих розмірів.
- Norma Basilaris: з обох сторін є задньовиростковий отвір (*Canalis condylaris*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* — увігнута. *Torus palatinus* присутній — 1,6 бала.

Аналізу краніометричних і епігенетичних ознак всієї серії (опис 6 черепів тут не представлений) буде присвячена окрема публікація. За попередніми результатами вивчення 10 черепів мешканців Старого міста XIX ст. зазначимо, що у середньому вони характеризувалися брахікранною формою. У них було середньошироке обличчя, різко профільоване у чоловіків і слабше у жінок, а також помірної висоти орбіти в обох групах. Мала чисельність цієї вибірки, звичайно, не дозволяє робити остаточні висновки, однак накопичення таких даних сприятиме подальшому вивченню процесів формування антропологічного складу населення України.

Т. Слободян

ДОСЛІДЖЕННЯ ТІЛОПАЛЬНИХ ПОХОВАНЬ У 2017 році

У 2017 р. було проведено антропологічний аналіз кремаційних решток із поховальних пам'яток латенського й римського часу на території України. Представлені як результати досліджень поховальних пам'яток минулорічного сезону, так і ті могильники, дослідження яких проводилось ще у 1950—70-х рр. Серед них антропологічні матеріали з могильників римського часу Карів, Війтенки I, Зачепилівка, Дитиничі, воїнських поховань з Мутина, зруйнованих поховань з с. Моргуличі.

Карів, могильник римського часу (Сокальський р-н, Львівська обл.). Дослідження археологічної експедиції під керівництвом Я. І. Онищука у 2017 р.

Антропологічний аналіз здійснено для 6 поховальних комплексів. Усі поховання індивідуальні, належать особам дорослого віку.

Війтенки I, могильник пізньоримського часу (Валківський р-н, Харківська обл.), черняхівська культура. Дослідження Германо-Словянської археологічної експедиції під керівництвом М. В. Любічева у 2017 р.

На аналіз передано антропологічний матеріал з 6 тілопальних поховань та 1 об'єкту. У п'яти з них зафіксовано кістки окремих ін-

дивідів, одне — парне (дорослий і дитина). Одиночні поховання представлені кістковими рештками переважно дорослих осіб, одне належало дитині.

Зачепилівка, могильник пізньоримського часу (Зачепилівський р-н, Харківська обл.), черняхівська культура. Дослідження Германо-Словянської археологічної експедиції під керівництвом М. В. Любічева у 2017 р.

Антропологічний аналіз здійснено для двох тілопальних поховань. Поховання індивідуальні, належать особам дорослого віку.

Мутин, воїнський могильник передримського часу (Кролевецький р-н, Сумська обл.). Дослідження археологічної експедиції під керівництвом Г. В. Жарова, Р. В. Терпиловського у 2010 р.

На антропологічний аналіз було передано кістковий матеріал з 14 тілопальних поховань. Кістки з усіх поховань належать особам дорослого віку, чоловічої статі. Встановлено температуру поховального вогнища, особливості поховального ритуали, зафіксовано патологічні прояви, маркери окупаційного стресу.

Пирогів, могильник латенського часу (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.), зарубинецька культура. Дослідження археологічних експедицій під керівництвом О. І. Кубишева, Л. Є. Скиби і Є. В. Максимова у 1960—1990-х рр.

Наразі зроблено антропологічний аналіз для 112 тілопальних поховань.

Дитиничі, могильник пізньоримського часу (Дубенський р-н, Рівненська обл.), вельбарська культура. Дослідження археологічних експедицій під керівництвом М. Ю. Смішка, І. К. Свєшнікова.

На могильнику виявлено 21 поховання; з них антропологічний аналіз здійснено для 13. Кістки належать 10 особам дорослого віку, 3 дітям та 1 не встановлене. Одне поховання є колективним.

Моргуличі, зруйнована поховальна пам'ятка. Дослідження 2017 р. Для аналізу передано антропологічний матеріал із одного зруйнованого поховання та трьох об'єктів.

Виявлені кістки є людськими. Антропологічний матеріал зі зруйнованого поховання належить особі дорослого віку 20—35 років. Визначення статі неможливе.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ СЕРІЇ «АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ»

Шановні колеги!

Пропонуємо Вам дотримуватися стандартних правил подачі матеріалів. З цією метою подаємо їх двома блоками: змістовний і технічний.

ПОБАЖАННЯ ЩОДО ЗМІСТУ

Мова статей — виключно українська.

У тексті на початку статті має бути чітка «паспортна» інформація про проведені дослідження і місце їхнього проведення:

1) дані про експедицію — офіційна назва археологічної експедиції, начальник експедиції;

2) адміністративна прив'язка, де проведено дослідження — населений пункт, поруч із яким знаходиться пам'ятка, район, область;

3) бажано на початку вказувати культурну приналежність і хронологію пам'ятки, якщо це питання не викликає дискусій.

Для опису поселенських пам'яток, або таких, де зберігся культурний шар або знахідки не рекомендуємо вказувати координати і точні прив'язки.

Для повністю розкопаних курганів — навпаки — варто вказувати географічні координати.

У статті має бути послідовний виклад досліджень та виявлених знахідок. Не потрібно по шарах розписувати просту стратиграфію. (напр.: 0—0,20 м — орний шар; 0,2—0,5 м — культурний шар; 0,5 м — материк).

Площу розкопу слід давати так: 100 м^2, а не «~~кв. м~~».

Прохання подавати вже вичитані статті: робота з підготовки видання полягає лише у правках друкарських помилок та очевидних помилок.

У статтях не потрібно ставити посилання і додавати список літератури. Якщо необхідно послатися на роботу, то краще писати «тип 1 (за Іванов 2010)» або «відкрив та опублікував В. Б. Антонович у 1884 р.».

Повністю і правильно слід давати назви установ. Часто трапляються неправильно або неповністю написані назви.

Якщо у статті передбачено один рисунок (таблицю), посилання у тексті повинно бути «(рисунок: 1; таблиця)». У підрисунковому підпису та в назві таблиці ці слова не пишуть.

Якщо у статті передбачено понад один рисунок (таблицю), посилання у тексті повинно бути «(рис. 2: 1; табл. 1)». У підрисунковому підпису також пишуть скорочення: «Рис. 1. Назва». У назві таблиці, слово пишуть повністю «Таблиця 1. Назва».

Підрисункові підписи слід давати у правильній (а не зворотній) послідовності, напр.:

Рис. 1. Загальна назва до рисунка: 1 — перша позиція; 2 — друга позиція; 3—5 — позиції… тощо

На рисунках слід дотримуватися кратних масштабів.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ АВТОРІВ СЕРІЇ «АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ»

ТЕХНІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ

Файл слід зберігати у форматі *.rtf. Текст має бути набраний шрифтом Times New Roman, розмір 14, через 1,5 інтервали, без зайвих відступів і абзаців.

Усі текстові матеріали мають міститися в одному файлі: підрисункові підписи, а також таблиці дають після основного тексту. Приклад оформлення (ніде не слід використовувати прописні літери):

І. П. Прізвище
Назва статті

Текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст.

Текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст, текст.

Рис. 1. Назва

Рис. 2. Назва

Таблиця 1. Назва

Позиція	Ознака 1	Ознака 2	Ознака 3
1	–	–	–
2	–	–	–

Таблиця 2. Назва

Позиція	Ознака 1	Ознака 2	Ознака 3
1	–	–	–
2	–	–	–

Зайве форматування у програмі «Word» лише перешкоджає подальшій верстці у спеціальній програмі; часто приводить до зайвої роботи навіть на стадії прийому матеріалу.

Неприпустимо вставляти рисунки до текстових файлів. Їх треба давати окремо. Рисунки мають бути у форматі *.tiff з розподільною здатністю не менше 300 dpi (формат *.jpg у будь-якому випадку знищує якість зображення). Для зменшення обсягу рисунка, слід використовувати компресію файлу: при збереженні — Image Compression — LZW.

Якщо рисунок виготовлено в іншій програмі, варто надавати оригінал. Якщо файл виготовлено у форматі *.tiff «пошарово», варто надавати його «не склеєним».

Усі можливі написи (легенди, розшифровки умовних позначок) слід давати у підрисункові підписи, а не на рисунку.

На складних за структурою рисунках варто урізноманітнювати варіанти позицій, використовуючи великі й малі літери, римські цифри, арабські цифри.

Слід пам'ятати, що максимальний розмір полоси набору, де може бути розміщений рисунок, становить 165 × 247 мм; варто при цьому пам'ятати, що навколо рисунка ще повинна бути рамка, а внизу — підрисунковий підпис.

Папка з файлами має містити такі елементи: Назва області, Прізвище першого автора, [якщо статей автора понад одна] номер статті, напр.:

Vinnycka_Prizvyshche_1.

Файли всередині папки слід називати за тим самим принципом.

Прийом статей відбувається до 31 січня поточного року на адресу:

adu.iananu@gmail.com

З повагою, редакція серії